

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

21. sējums

**LATVIJAS VĒSTURE
20. GADSIMTA 40.–90. GADOS**

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

21. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 21

Latvijas Vēsturnieku komisija

LATVIJAS VĒSTURE 20. GADSIMTA 40.–90. GADOS

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi

HISTORY OF LATVIA OF THE 1940s–1990s

Research of the Commission of the Historians of Latvia
2006

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2007

UDK 94(474.3)"1940/2000"

La 811

Redakcijas kolēģija

Dr. hist. DAINA BLEIERE

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītāja

Dr. hist. RUDĪTE VĪKSNE

Literārās redaktores

MARGITA GŪTMANE

RITA KĻAVIŅA

ANTRA LEGZDIŅA

Korektore

BRIGITA VĀRPA

Māksliniece

INĀRA JĒGERE

Maketētāja

MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	9
-----------------------	---

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1940–1941)

Gints Zelmenis

Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā	15
--	----

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Baltijā (1941–1945): koncepcija un izpausmes	47
--	----

Kaspars Zellis

Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā	61
--	----

Kārlis Kangeris

Baltvācieši Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1945): labi okupācijas varas “kalpi” vai Latvijā nevēlamas vācu tautības grupas piederīgie?	84
---	----

Uldis Neiburgs

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)	122
---	-----

Andris Kūla

Metropolīts Sergijs un Pareizticīgo baznīca nacistu okupētajā Latvijā (1941–1944)	171
--	-----

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Viksne

Salaspils noņemne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda noņemņu tipoloģijā (1941–1942)	216
---	-----

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1944–1990)

Juris Pavlovičs

Latvijas reokupācija 1944–1946: historiogrāfijas apskats	253
--	-----

Antonijs Zunda

Baltijas jautājums un Rietumvalstis: 40. gadu otrā puse – 50. gadu sākums	271
---	-----

Aleksandrs Ivanovs

Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats)	305
--	-----

Daina Bleiere

Latvijas Komunistiskās partijas organizācijas skaitliskais, nacionālais un sociālais sastāvs 1944.–1949. gadā	356
--	-----

<i>Ainārs Bambals</i> Latvijas PSR Valsts Drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu komandējošais un algotais sastāvs (1944–1953): Struktūranalīze	374
<i>Ritvars Jansons</i> Kriminālvajāšana par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS/Latvijas PSR: 1953–1967	401
<i>Heinrihs Strods</i> Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR (1958–1990)	425
<i>Ilgvars Butulis</i> Ārzemju informācija žurnālā “Zvaigzne”: 1956–1959	452

NOVADPĒTNIEKA VĀKUMS

<i>Irēna Šaicāne</i> Viļakas jauniešu nevardarbīgās pretošanās organizācijas 1945. gadā	475
Krājuma rakstu autori	502

CONTENTS

Preface	9
-------------------	---

SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)

<i>Gints Zelmenis</i> Supervision of Culture and Censorship in Latvia during the Soviet Occupation, 1940–1941	15
---	----

NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)

<i>Inesis Feldmanis</i> Nazi Occupation Policy in the Baltic (1941–1945): Conception and Manifestations	47
<i>Kaspars Zellis</i> National Socialist Germany Propaganda in the Occupied Latvia, 1944–1945	61
<i>Kārlis Kangeris</i> Die Rückkehr und der Einsatz der Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945	84

Uldis Neiburgs

Association of the Participants of the Latvian Resistance Movement (*LPKDA*)
and Its Documentation about the Resistance Movement
in Nazi-Occupied Latvia (1941–1945) 122

Andris Kūla

Metropolitan Sergiy and the Orthodox Church
in Nazi-Occupied Latvia (1941–1944) 171

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Das Lager Salaspils im nationalsozialistischen administrativen System
und in der wissenschaftlichen Typologie der Straflager (1941–1942) 216

SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1944–1990)

Juris Pavlovičs

Soviet Re-occupation of Latvia 1944–1946. A Historiographic Review 253

Antonijs Zunda

The Baltic Issue and the Western Countries: End of the 1940s –
Beginning of the 1950s 271

Aleksandrs Ivanovs

Soviet Policy in Latvia in the Second Half of the 1950s – Middle of the 1980s:
The Course of Investigation, Results, and Prospects (A Historiographic Overview) . . . 305

Daina Bleiere

Membership, Ethnic and Social Composition of the Latvian Communist Party
Organization in 1944–1949 356

Ainārs Bambals

Commanders and Recruited Personnel of the Exterminators Battalions
of the Latvian SSR Ministry of State Security (1944–1954): Structural Analysis 374

Ritvars Jansons

Prosecution for Antisoviet Propaganda and Agitation in the USSR
and Latvian SSR, 1953–1967 401

Heinrihs Strods

Censorship of Exile Literature in the Latvian SSR (1958–1990) 425

Ilgvars Butulis

Ausländische Informationen in der Zeitschrift “Zvaigzne” (1956–1959) 452

COLLECTION OF REGIONAL STUDIES

Irēna Šaicāne

Youth Unviolent Resistance Organizations in Viļaka in 1945 475

Authors of the Articles Published in this Collection 502

PRIEKŠVārds

Latvijas Vēsturnieku komisijas klajā laisto divdesmit sējumu vidū ir monogrāfiskie pētījumi, starptautisko zinātnisko konferenču materiāli, tematiski krājumi par holokausta pētniecību mūsu valstī, kā arī sējumi, kuros apkopoti ar komisijas finansiālo atbalstu veiktie pētījumi. Šinī krājumā apkopoti 2006. gadā Vēsturnieku komisijai iesniegtie zinātniskie raksti par visdažādākajām Latvijas un tās tautas vēstures problēmām padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas apstākļos.

Sabiedrības vērtējumam nodotajos zinātniskajos darbos analizēts plašs jautājumu loks – atšķirīgi okupācijas politikas aspekti, pretošanās kustība pret abiem režīmiem, politiskās cenzūras darbība u.c. Zīmīgi, ka autoru uzmanību piesaista ne vien jaunu avotu ieviešana zinātniskajā apritē, kas bija raksturīgi Vēsturnieku komisijas darbības sākumposmam, bet arī historiogrāfijas analīze un vērtējums. Cerams, nekļūdīšos, apgalvodama, ka lasītāju vislielāko uzmanību piesaistīs Dr. hist. Kārļa Kangeras, Ulda Neiburga un Dr. hist. Rudītes Vīksnes pētījums “Salaspils nometne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā (1941–1942)”. Atgādināšu, ka jautājums par Salaspils nometnes definīciju (līdzās citām ar Otro pasaules karu saistītām problēmām) nonāca mūsu valsts sabiedrības uzmanības centrā un izraisīja neadekvātu Krievijas Federācijas oficiālo institūciju reakciju uzreiz pēc grāmatas “Latvijas vēsture: 20. gadsimts”¹ prezentācijas. Minētajā darbā dots oficiālais Salaspils nometnes nosaukums – Paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne,² nevis koncentrācijas nometne, kā tas bija pieņemts līdz tam historiogrāfijā. Ko jautājumā par nometnes definīciju secina K. Kangeris, U. Neiburgs un R. Vīksne krājumā ievietotajā pētījumā, kas balstīts uz Latvijas un Vācijas arhīvu plašām studijām? Salaspilī uzbūvētā nometne nebija koncentrācijas nometne (lai gan bija plāni uzcelt Rīgas tuvumā lielu koncentrācijas nometni), tā nebija pakļauta Koncentrācijas nometņu pārvaldei atšķirībā no Mežaparka koncentrācijas nometnes. Salaspils nometne bija Paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne.

Turpinot tēmu par nacistiskās Vācijas okupācijas periodu Latvijā, noteikti jāpiemin K. Kangeras raksts “Baltvācieši Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1945): labi okupācijas varas “kalpi” vai Latvijā nevēlamas vācu tautības grupas piederīgie?” par baltvāciešu

¹ Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga: Jumava, 2005, 444 lpp.

² Turpat, 246. lpp.

izceļotājiem un viņu likteni Otrā pasaules kara laikā. Autors analizē tālaika Vācijas varas iestāžu plānus un politiku attiecībā uz šo iedzīvotāju grupu. Starp citu, atgriezies Latvijā uz pastāvīgu dzīvi bija atļauts tikai 185 personām. Virsrakstā formulētajā jautājumā K. Kangeris uzskatāmi parāda, ka nacistiskā vadība tiešām nav uzticējusies baltvāciešiem. Tā sauktajam vācu laikam pievērsies arī Inesis Feldmanis rakstā “Nacistu okupācijas politika Baltijā (1941–1945): koncepcija un izpausmes”, kurā autors pievērsies Berlīnes ārpolitiskajai stratēģijai un taktikai attiecībā pret Baltijas valstīm.

Kaspars Zellis turpina jau iepriekšējos rakstos sāktu tēmu par nacionālsociālistiskās Vācijas propagandu okupētajā Latvijā, šoreiz aplūkojot Otrā pasaules kara divus pēdējos gadus, sadalot šo periodu divos posmos, – tos šķir 1944. gada jūlijs, kad Sarkanā armija šķērsoja Latvijas robežu. Autors pievērs uzmanību diviem propagandas virzieniem – skaidrojumi par Vācijas katastrofālo stāvokli frontē un īpaša – bēgļiem adresēta propaganda.

Neapšaubāmi nozīmīgu vēstures avotu par pretošanās kustību zinātniskajā apritē ievada U. Neiburgs. Tie ir 1946. gadā Rietumvācijā izveidotās Latviešu Pretestības kustības dalībnieku apvienības (LPKDA) arhīva materiāli. Laikposmā no 1946. gada līdz 1949. gadam šajā organizācijā bija reģistrējušās 247 personas, no tām 237 bija pretošanās kustības dalībnieki. Rakstā analizētas 234 dalībnieku personas anketas, kurās sniegtās ziņas ir pamats datu bāzes izveidošanai. Pievienots LPKDA dalībnieku saraksts.

Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējumos aplūkotas nacistiskās Vācijas okupācijas režīma dažādas problēmas. Tomēr kristīgās Baznīcas loma un dalība šajā periodā, kā arī varas struktūru attieksme pret to līdz šim nebija piesaistījusi pētnieku uzmanību. Šīs plašās tēmas vienam aspektam – metropolīta Sergija (Voskresenska) darbībai Latvijā 1941.–1945. gadā ir pievērsies Andris Kūla. Metropolīts Sergijs neapšaubāmi bija izcila un spilgta personība, viņš pierādīja, “ka, par spīti laicīgam spiedienam, iespējama garīga pretestība lielos apmēros”.

Pārejot pie padomju okupācijas perioda, jākonstatē, ka šoreiz krājumā tematiski plašāk pārstāvēts periods pēc Otrā pasaules kara līdz Latvijas valstiskuma atjaunošanai. Tas saistīts ar to, ka Latvijas Vēsturnieku komisija paplašināja atbalstāmo pētījumu problemātikas hronoloģiskos ietvarus, iekļaujot laikposmu no pagājušā gadsimta 50. gadu vidus līdz 1990. gadam. Juris Pavlovičs, kurš, spriežot pēc iepriekšējiem pētījumiem, ir speciālists okupāciju pārejas posma analizē, šoreiz pievērsies Latvijas reokupācijai 1944.–1946. gadā. Viņš analizē Latvijas un ārvalstu literatūru par šo problēmu.

Kā allaž, grūti dažos vārdos raksturot Dr. hist. Aleksandra Ivanova pētījumu “Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats)”. Rakstā, kā atzīmē pats autors,

atspoguļota literatūra par mūsu valsts vēsturi aplūkojamā laikposmā, jo praktiski visos “pētījumos tieši vai netieši atspoguļoti padomju politikas jautājumi”. A. Ivanovs rūpīgi analizē Latvijas padomju historiogrāfiju, Baltijas pētniecību un latviešu trimdas historiogrāfiju, jaunāko literatūru Latvijā, kā arī Rietumu sovetoģijas sniegumu. Pilnībā var piekrist raksta autora, manuprāt, galvenajam secinājumam, ka “tikai pēc 1991. gada radās reāla iespēja padomju politiku pētīt kā kompleksu parādību” un “izpēte ir jāiesāk praktiski no jauna”.

Gints Zelmenis un Dr. habil. hist. Heinrihs Strods ir pievērsušies padomju cenzūras darbībai. G. Zelmenis rakstā “Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā” rūpīgi izseko, kā tika veidota kultūras pārraudzības sistēma, kā īstenoja kontroli un visaptverošu cenzūru, kas faktiski tika ieviesta jau uzreiz pēc okupācijas. Jāpiebilst arī, ka autors izmanto plašu avotu bāzi. Vienam no padomju cenzūras virzieniem – trimdas izdevumu cenzūrai Latvijas PSR 1958.–1990. gadā pievērsies H. Strods.

Stingras cenzūras apstākļos pagājušā gadsimta 50. gadu otrajā pusē iznāca arī žurnāls “Zvaigzne”. Tieši šis Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas izdevniecības izdevums, kā savā rakstā “Ārzemju informācija žurnālā “Zvaigzne” (1956–1959)” atzīmē Dr. habil. hist. Ilgvars Butulis, “bija nacionālkomunisma tribīne”. Kāpēc tas tā bija? Kas mainījās žurnālā pēc nacionālkomunistu sagraves? Kādi ideoloģiskie pārkāpumi tika pārņemti žurnālam? I. Butulis sniedz atbildes gan uz šiem, gan arī vairākiem citiem jautājumiem. Taču galvenais ir tas, ka autors rūpīgi analizē ārzemju informāciju (galvenokārt par tēlotāju mākslu un arhitektūru), ko žurnāls sniedza lasītājiem, publicējot atsevišķus rakstus un ilustrācijas.

Pirmajos Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu sējumos lielāka uzmanība tika pievērsta represijām pret Latvijas iedzīvotājiem un represīvā mehānisma darbībai, šinī sējumā šai tēmai pievērsies vienīgi Ritvars Jansons pētījumā “Kriminālvajāšana par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS/Latvijas PSR. 1953–1967”. Aplūkojamajā laikposmā tika atcelts bēdīgi slavenais KPFSR Kriminālkodeksa 58. pants (tā 10. punkts – pretpadomju aģitācija un propaganda), taču tam līdzīgs saglabājās 1961. gadā pieņemtajā Latvijas PSR Kriminālkodeksā. Vēl pagājušā gadsimta 60. gadu sākumā pēc šī panta apsūdzēto skaits Latvijā bija ievērojams. 1960.–1964. gadā, kā raksta autors, tika apsūdzēti vismaz 110 cilvēki. Turpmākajos gados šis skaits krasi samazinājās.

Ainārs Bambals arī turpina jau iesākto tēmu par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoniem. Autors veicis bataljonu komandējošā un algotā sastāva (no 1944. gada līdz 1954. gadam) struktūranalīzi pēc vecuma, dzimuma, ģimenes stāvokļa, nacionālās piederības, sociālās izcelsmes, izglītības u.c. Kopumā A. Bambals ir analizējis datus par 2825 personām. Zīmīgi ir tas, ka no tām tikai 1244 ir dzimušas Latvijā, turklāt latviešu bija mazāk nekā viena trešā daļa.

Beidzot pētnieki sāk pievērsties Latvijas kompartijas vēsturei pēc Otrā pasaules kara. Jāpiekrīt Dr. hist. Dainas Bleieres rakstā paustajai nostādnei – “nopietnus padomju režīma pētījumus nevar veikt, neaplūkojot jautājumu par Latvijas Komunistiskās partijas kvantitatīvo un kvalitatīvo sastāvu un tā izmaiņām”. Tieši šos jautājumus, balstoties uz avotu rūpīgu analīzi, aplūko D. Bleiere.

Kamēr vien Latvijā, Lietuvā un Igaunijā turpinājās padomju okupācija, tik ilgi arī starptautiskajās attiecībās pastāvēja Baltijas jautājums. Dažādos laikposmos šīs tēmas aktualitāte vai nu pieauga, vai samazinājās, taču tā nekad pilnībā nenozuda no starptautiskās arēnas. Dr. habil. hist. Antonijs Zunda rakstā “Baltijas jautājums un Rietumvalstis: 40. gadu otrā puse – 50. gadu sākums” analizē šo problēmu. Rakstā aplūkotajā periodā Baltijas jautājums bija ļoti aktuāls attiecībās starp PSRS un tās bijušajām sabiedrotajām antihitleriskajā koalīcijā. Šis pētījums palīdz izprast Rietumvalstu nostāju un rīcību Baltijas jautājumā, Latvijas Republikas diplomātisko pārstāvju darbību Lielbritānijā, ASV un citās valstīs.

Sadaļā “Novadpētnieka vākums” publicētas Irēnas Šaicānes apkopotās dokumentālās liecības par Viļakas jauniešu pretošanās organizācijas darbību un sagrāvi 1945.–1946. gadā. Neapšaubāmi tas paplašina mūsu zināšanas par pretošanās kustību padomju režīmam pēckara Latvijā, par tās likumsakarībām un īpatnībām.

Irēne Šneidere

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1940–1941)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**

Gints Zelmenis

Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā

Šajā darbā pētīts, kā tika veidota kultūras pārraudzības sistēma un organizēta cenzūra Latvijā padomju okupācijas laikā no 1940. gada jūnija, kad K. Ulmaņa vadīto valdību nomainīja A. Kirhenšteina valdība, līdz 1941. gada jūnija beigām – jūlija sākumam, kad izcēlās Vācijas–PSRS karš un Latvijā sākās vācu okupācijas laiks. Saskaņā ar padomju historiogrāfiju 1940. gada otrajā pusē “tika pabeigts arī vecā valsts aparāta salaušanas darbs un izveidots jauns valsts aparāts”¹, tātad arī kultūras jomu sāka pārraudzīt jaunas institūcijas. Līdz ar to lietderīgi aplūkot tās “jaunā valsts aparāta” sastāvdaļas, kas varēja ietekmēt kultūras procesus, kā tas tika darīts, cik plašas bija šo institūciju pilnvaras un, kas ne mazāk svarīgi, cik lielā mērā to darbība bija atkarīga no dažādām PSRS tālaika institūcijām un amatpersonām. Šie jautājumi ir cieši saistīti ar cenzūru, tādēļ rakstā aplūkotas abas šīs tēmas. Kultūras pasākumi un norises vērtētas tikai kultūras pārraudzības sistēmas un cenzūras kontekstā.

Latvijas faktiskā okupācija sākās līdz ar Sarkanās armijas ienākšanu Latvijas teritorijā 1940. gada 17. jūnijā. Pēc tam tika veiktas straujas, radikālas, jaunās okupācijas varas diktētas izmaiņas Latvijas politiskās, sociālās, ekonomiskās un kultūras dzīves sfērā. Pēc Latvijas okupācijas jaunās varas oficiālo versiju par gaidāmajām pārmaiņām kultūras laukā 27. jūnijā pirmais publiski ieskicēja bijušais laikraksta “Jaunākās Ziņas” žurnālists un A. Kirhenšteina valdības jaunieceltais sabiedrisko lietu ministrs P. Blaus radiofona runā. Viņš paziņoja, ka Latvijā bez ierobežojumiem varēs izplatīt Padomju Savienības literatūru un periodiskos izdevumus; kultūras un mākslas iestādēm, attiecīgi pārkartojot repertuāru, jāsniedz tautai jauns gars; tautai atdos atpakaļ vecās valdības atņemto biedrošanās brīvību, kuru baudīs visi, izņemot tautas ienaidniekus – 15. maija apvērsuma rīkotājus un dalībniekus; īpaši tiks sekmēta kulturālo un sabiedrisko sakaru veidošana ar Padomju Savienību.² Sabiedrisko lietu ministrijas (turpmāk – SLM) Sabiedriski kulturālā departamenta jaunieceltais direktors H. Līkums (pēc profesijas gleznotājs; līdz 1940. gadam bija Strādnieku teātra, Nacionālā teātra un Krievu drāmas teātra scenogrāfs) jaunievēlētās t.s. Tautas saeimas sēdē solīja: *“Mēs, mākslas un kultūras darbinieki, palīdzēsim tagad celt jaunu, sociālistisku kultūru [..]. Aizmetot*

*vecu, mēs esam spēruši nopietnus soļus jauna radīšanā. [...] Jaunā izveidošanas gaitā, protams, notiek arī pašu kultūras un mākslas darbinieku izveidošana jaunā garā.*³ Šī “jaunā gara” praktiskās izpausmes konkretizēja tālaika Latvijas Komunistiskās partijas (turpmāk – LKP; no 1940. gada oktobra – Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija; turpmāk – LK(b)P) Centrālās komitejas (turpmāk – CK) 2. sekretārs Ž. Spure: *“[...] rakstniekiem [...] ar saviem darbiem jāaudzina mūsu jaunatne komunisma garā; un jāaudzina ne tikai jaunatne, bet visa sabiedrība. Tāpēc grāmatām jābūt [...] ar dziļu māksliniecisku vērtību, cauraustām ar ļeņinisma-staļinisma ideoloģiju. [...] tas ir visu mākslas darbinieku – aktieru, gleznotāju, skulptoru utt. pienākums. Katram māksliniekam jāpadziļina mūsu tautas politiskā izpratne. Tikai tādi mākslas darbi varēs parādīties, kas būs LPSR cienīgi.”*⁴ Tātad, kā redzams, jauno varu reprezentējošie cilvēki jau okupācijas sākumā visnotaļ skaidri “sociālistiskās kultūras” cēlāju (t.i., pēc būtības propagandistu) lomu atvēlēja kultūras un mākslas darbiniekiem, kam jaunatne un sabiedrība jāaudzina “komunisma garā”, ar “ļeņinisma-staļinisma ideoloģiju”, kā arī tiek darīts zināms, ka darbi, kas nebūs “LPSR cienīgi”, parādīties nemaz nevarēs. Ļoti iespējams, ka 1940. gada vasarā un rudens sākumā daudziem Latvijas iedzīvotājiem šī salīdzinoši abstraktā terminoloģija vēl neko neizteica un tās praktiskās izpausmes varēja tikai sākt apjaust. No mūsdienu viedokļa raugoties un zinot, kāda bija “sociālistiskās kultūras” celšana, var secināt, ka citētos izteikumus var uzskatīt par “programmatiskiem brīdinājumiem” totālajai kultūras politizācijai padomju varai vajadzīgajā virzienā, kuras iezīmes, kā tas būs redzams turpmāk, sāka parādīties jau tūlīt pēc okupācijas.

Latvijas Republikas kultūras pārraudzības sistēmas “laušana”

Saskaņā ar principu “Kadri izšķir visu” pēc okupācijas sākās plaša agrāko vadošo valsts darbinieku atcelšana no amata un nomaiņa ar citiem (minētā t.s. vecā valsts aparāta “saulaušana”). Latvijas neatkarības pēdējos gados kultūras sfēras pārraudzība bija sadalīta starp Sabiedrisko lietu ministriju un Izglītības ministriju (turpmāk – IZM). A. Kirhenšteina valdībā par jauno sabiedrisko lietu ministru tika iecelts agrākais laikraksta “Jaunākās Ziņas” žurnālists P. Blaus, bet par izglītības ministru – agrākais Latvijas Universitātes, pēc tam Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas profesors P. Lejiņš. Augustā, izveidojoties V. Lāča valdībai, kura jau pēc PSRS parauga tika nosaukta par Tautas komisāru padomi (turpmāk – TKP), par izglītības tautas komisāru kļuva žurnālists un rakstnieks J. Lācis. 1941. gada 8. janvārī J. Lāci no amata atcēla, represēja un par izglītības tautas komisāru kļuva P. Valeskalns, kurš jau kopš 1940. gada 26. jūlija ieņēma izglītības ministra biedra un vēlāk arī izglītības tautas komisāra biedra amatu.⁵ Īpaši no minētajiem jāizceļ P. Valeskalna personība, kurš bija boļševiku partijas biedrs jau no 1917. gada, līdz

1940. gadam dzīvoja PSRS, 20. gadu sākumā bija strādājis Ārkārtējā komisijā (čeka), 1928. gadā pabeidzis Maskavā Sarkanās profesūras institūtu un nepārprotami bija atstūts uz Latviju, lai šeit reorganizētu izglītības sistēmu pēc PSRS parauga. P. Valeskalna atrašanās izglītības resora vadības sastāvā jau no 1940. gada jūlija liecina, ka izglītības sistēmas pārveidošanai pēc PSRS parauga (tātad arī jaunatnes audzināšana) pilnīgā saskaņā ar visiem “Kremļa priekšrakstiem” jaunā vara pievērsa īpašu uzmanību. Cik liela bija šī uzmanība, liecina tas, ka P. Valeskalns jau 1940. gada augustā (t.i., tikai aptuveni mēnesi pēc viņa ierašanās Latvijā) devās komandējumā uz Maskavu, lai “tur noskaidrotu dažādus jautājumus sakarā ar izglītības iestāžu izveidošanu un to darbības nosprašanu Padomju Latvijā”⁶.

Kadru maiņa attiecās arī uz visām kultūras iestādēm – nomainīja iestāžu vadītājus, departamentu direktorus, nodaļu vadītājus u.c. Jau 25. jūnijā no amata tika atbrīvots līdzšinējais SLM Preses un biedrību departamenta direktors M. Jansons un viņa vietā iecelts rakstnieks J. Niedre.⁷ Līdz 1940. gada augusta sākumam bija nomainīti visi Sabiedriski kulturālā departamenta nodaļu un nozaru vadītāji. Daļa atstāja amatu pēc paša vēlēšanās, citus vienkārši atbrīvoja, vietā ieceļot jaunus “kadrus”.⁸ No 1940. gada jūnija beigām līdz oktobrim no amata tika atbrīvots arī Valsts arhīva direktors J. Bērziņš, viņa vietā iecēla A. Kadīki;⁹ Latvijas vēstures institūta direktors profesors A. Tentelis, par viņa vietas izpildītāju sākotnēji ieceļot līdzšinējo institūta ģenerālsekretāru M. Stepermani, bet pēc tā atteikuma Skolu pārvaldes priekšnieku (tobrīd arī vēl izglītības ministra biedru) J. Liekni;¹⁰ Nacionālajai operai, Nacionālajam teātrim, Dailes teātrim un Krievu teātrim atbrīvoja līdzšinējos direktorus un par direktoru vietas izpildītājiem attiecīgi iecēla A. Viļumani, E. Maču, L. Leimani un J. Doļinu.¹¹ Tā kā E. Mačs atteicās no Nacionālā teātra vadītāja pienākumu izpildītāja amata, jau 1. augustā viņa vietā tika iecelts aktieris Ž. Katlaps.¹² Augustā vadība mainījās Valsts bibliotēkai – M. Stumberga vietā par direktoru iecēla A. Ģērmani.¹³ Septembrī Mākslas akadēmijā no rektora un prorektora amata atcēla J. Kugu un R. Pelši, vietā ieceļot attiecīgi gleznotāju O. Skulmi un A. Pupu.¹⁴ No Pieminekļu valdes vadītāja amata atbrīvoja profesoru F. Balodi.¹⁵ 1940. gada oktobra beigās par LPSR Operas un baleta teātra Liepājas filiāles (agrākā Liepājas opera) direktora pienākumu izpildītāju iecēla E. Zundmani,¹⁶ bet par Ceļojošā teātra direktora vietas izpildītāju – A. Podnieku.¹⁷ Atsevišķos gadījumos tika lietotas arī citas metodes, lai panāktu darbinieku atteikšanos no ieņemamā amata. Tā, piemēram, no 1. augusta Vēstures institūta vicedirektoru A. Švābes un F. Baloža, kā arī Saimniecisko lietu pārziņa K. Strauberga amatu pārformēja par bezatlīdzības posteni.¹⁸ Līdz ar to, ja vien viņi nevēlējās strādāt bez atalgojuma, šo amatu nācās atstāt. Šie ir tikai daži piemēri, taču vadītāju maiņa, izmantojot dažādus līdzekļus, tika īstenota praktiski visos līmeņos – sākot ar ministriem līdz nelielu, atsevišķu struktūrvienību vadītājiem.

Paralēli šai kadru maiņai pie t.s. vecā valsts aparāta laušanas piederēja arī dažādu institūciju strukturāla pārveidošana pēc PSRS parauga vai likvidēšana. Pirmās pārmaiņas institūcijās, kuru kompetencē bija kultūras lietu pārzināšana, sākās jau 1940. gada jūnija beigās, ar likumu par kameru likvidāciju.¹⁹ Kultūras jomā līdz Latvijas okupācijai darbojās Latvijas Rakstu un mākslas kamera un daļēji arī Latvijas Profesiju kamera. Abu kameru prezidiji un struktūrvienību vadītāji (t.s. galvenās komisijas) kopā veidoja Valsts kultūras padomi, kuru Kirhenšteina valdība nolēma likvidēt savas darbības pēdējās dienās – 23. augustā.²⁰ Abu minēto kameru likvidācijas procesa sākumu diezgan brutāli sarežģīja namu, kuros kameras bija izvietotas, pēkšņā nodošana PSRS karaspēka vajadzībām, un kamerām vajadzēja no telpām izvākties pāris dienu laikā, atstājot lielāko daļu inventāra.²¹ Rakstu un mākslas kameras atlikušie īpašumi, inventārs un dažāda cita mantība tika nodota LKP CK, tās laikrakstam “Cīņa”, Latvijas PSR Mākslas darbinieku arodbiedrībai, Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībai, Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldei, Mākslas aģentūrai u.c. institūcijām.²² Lielākā daļa Profesiju kameras inventāra tika atstāta Sarkanajai armijai, kura pārņēma arī namu. Atlikušo kameras mantu nodeva Centrālajai pedagoģiskajai bibliotēkai un mēnešraksta “Padomju Latvijas Skola” redakcijai, kā arī Izglītības tautas komisariātam un Vēstures institūtam.²³ Kameru darbiniekus atlaida pakāpeniski līdz 1940. gada beigām. Tiesa gan, jāatzīmē, ka atlaišana notika saskaņā ar Valsts civildienesta likumu, piešķirot darbiniekiem atvaļinājumu un izmaksājot kompensāciju,²⁴ tātad visnotaļ civilizēti, bez īpaši “revolucionārām” izpausmēm. Profesiju kameras likvidēšanu pabeidza līdz 1. decembrim,²⁵ bet mēneša beigās – 31. decembrī par galīgi likvidētu tika atzīta arī Rakstu un mākslas kamera.²⁶ Tā kā Valsts kultūras padome pēc būtības bija abu minēto kameru augstākās vadības kopinstitūcija, ar šo kameru likvidēšanu faktiski beidza pastāvēt arī Valsts kultūras padome.

1940. gada otrajā pusē likvidēja gan Nacionālās celtniecības komiteju,²⁷ gan 1937. gadā izveidoto Uzvaras laukuma izbūves komiteju, kuras finanšu līdzekļus (vairāk nekā 4,7 miljonus latu) pārņēma Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidijs (turpmāk – APP), bet pārējos īpašumus nodeva Komunālās saimniecības tautas komisariātam. Pārņemtā manta, ko komisariāts nevarēja izlietot savām vajadzībām, bija jānodod Valsts arhīvam, Rīgas vēstures muzejam, Fiziskās kultūras un sporta komitejai un Rīgas nekustamo īpašumu pārvaldei.²⁸ Novembrī–decembrī likvidēja Tēvzemes balvas fondu, kura pastāvēšanā jaunās padomju varas institūcijas saskatīja tikai līdzekļu gādāšanu “kapitālistiskā režīma labi kalpojušo ierēdņu apbalvošanai naudas balvām”, nevēlēdamās atcerēties, ka balvas pārsvarā bija saņēmuši Latvijas ievērojamākie kultūras un zinātnes darbinieki (M. Brehmane-Štengele, J. Endzelīns, Ā. Kaktiņš, A. Kalniņš, A. Mierlauks, V. Purvītis, J. Vītols, K. Zāle u.c.). Fonda finanšu noguldījumus sadalīja starp Latvijas PSR APP un Izglītības tautas komisariāta Kultūras fonda nodaļu, kura, starp citu, bija arī Tēvzemes balvas fonda likvidācijas iniciatore.²⁹

1940. gada otrajā pusē dažādu reorganizāciju rezultātā beidza pastāvēt Sabiedrisko lietu ministrija. Tās struktūrvienības un pārziņā esošās iestādes vairumā gadījumu nodeva citu resoru pakļautībā vai tika reorganizētas par patstāvīgām iestādēm,³⁰ bet dažas (piemēram, Propagandas nodaļa) likvidētas.³¹ Tādējādi agrāk tik ietekmīgā ministrija savu eksistenci beidza, lai gan oficiāls lēmums par tās likvidāciju, cik zināms, netika pieņemts. Tā kā visas minētās 1940. gada otrajā pusē likvidētās institūcijas bija radītas un izveidotas pēc K. Ulmaņa apvērsuma, ar mērķi īstenot autoritārā režīma kultūras un celtniecības plānus, jāsecina, ka apgalvojums par vecā režīma pārvaldes aparāta "laušanu", vismaz kultūras jomā, atbilst patiesībai.

Tiesa gan, likvidēja ne tikai K. Ulmaņa autoritārā režīma veidotās institūcijas. Jau 1940. gada decembrī Latvijas PSR valdība bija izstrādājusi APP dekrēta projektu par valsts fondu reorganizēšanu, faktiski – likvidēšanu, ar kuru, cita starpā, bija paredzēts likvidēt arī Kultūras fondu. Projekta motivācija balstījās uz to, ka daļa šo fondu dibināta tādiem mērķiem, kuri ar padomju varas nodibināšanos Latvijā ir atkrituši, citi – tādu mērķu īstenošanai, kurus iespējams finansēt valsts budžeta ietvaros, tādēļ valsts fondī, arī Kultūras fonds, vairs nav nepieciešami.³² Interesanti, ka tikai mēnesi pirms tam – novembrī Latvijas PSR APP bija prasījis valdībai Kultūras fondu saglabāt kā ļoti svarīgu avotu republikas kultūras nozaru finansiālai atbalstīšanai, jo "fonda tālāka pastāvēšana būtu ļoti vēlama"³³. Šī situācija pilnībā raksturo tālaika PSRS pārvaldes modeli, ka formāli augstākajai Latvijas PSR valsts institūcijai – Augstākajai padomei (turpmāk – AP) nebija reālas varas. Pret Kultūras fonda likvidēšanu izteicās arī no Maskavas atsūtītais izglītības tautas komisārs P. Valeskalns, taču vērā netika ņemti pat viņa iebildumi.³⁴ Neraugoties uz to, Latvijas Kultūras fonda likteņa izlemšanai Latvijas PSR TKP gaidīja PSRS valdības norādījumus.³⁵ Tā kā fonds 1941. gadā beidza pastāvēt, ir skaidrs, kāda bijusi PSRS TKP atbilde, lai arī priekšraksta par Kultūras fonda likvidēšanu starp Latvijas PSR TKP dokumentiem nav.

Augustā MK pieņēma Likumu par skatuves mākslas iestādēm.³⁶ Saskaņā ar to profesionālie Latvijas teātri (Dailes teātris, Krievu teātris, Žīdu teātris, Jelgavas teātris, Liepājas teātris un Daugavpils teātris), kas līdz tam darbojās kā biedrības vai ar biedrību atbalstu, tika pārveidoti par valsts uzņēmumiem, kā arī mainīti to nosaukumi. Teātru nosaukumu maiņa izpaudās vienkārši – nosaukumam priekšā pielika abreviatūru "LPSR". 1940. gada jūlijā no IzM pārraudzības SLM pārziņā nodeva Latvijas Nacionālo operu un Nacionālo teātri (arī šīm iestādēm mainīja nosaukumu – attiecīgi LPSR Operas un baleta teātris un LPSR Drāmas teātris),³⁷ bet pēc šīs ministrijas likvidēšanas teātru kontroli pārņēma Mākslas lietu pārvalde, par ko runa būs turpmāk. Arī muzeji – gan tie, kuriem agrāk bija valsts uzņēmuma statuss, gan arī sabiedrisko organizāciju pārziņā esošie – tika pasludināti par valsts muzejiem, t.i., Valsts vēsturiskais muzejs, Kara muzejs, Rīgas pilsētas vēsturiskais muzejs, Brīvdabas muzejs, Valsts mākslas muzejs, Rīgas pilsētas

mākslas muzejs, Tukuma pilsētas mākslas muzejs, Literāriskais muzejs, Rakstniecības un teātra muzejs, Kurzemes muzeja biedrības Liepājas muzejs, Kurzemes provinces muzejs, Zemgales mākslas un vēstures muzejs, Cēsu vēsturiski-etnogrāfiskais muzejs, Aizputes muzejs, Latvijas Saules muzejs.³⁸

Kā redzams, daļu neatkarīgās Latvijas valsts laikā pastāvējušo kultūras pārraudzības institūciju likvidēja, daļu pārveidoja un reorganizēja. Savukārt teātrus un muzejus pārveidoja par valsts iestādēm un, kā būs redzams turpmāk, pakļāva stingrai Latvijas PSR Mākslas lietu pārvaldes kontrolei. Taču visām šīm institūcijām, pat tām, kuras bija paredzēts likvidēt, nomainīja vadošos darbiniekus, jo *“Latvijā 1940.–1941. gadā par galvenajiem uzdevumiem kļuva mākslas un kultūras darba organizācija, cīņa par jaunās ideoloģijas uzvaru, kultūras mantojuma pareizā pārņemšana”*³⁹, bet agrākā režīma pārstāvji šiem uzdevumiem, protams, neatbilda.

Latvijas PSR kultūras pārraudzības sistēmas izveide

1940.–1941. gadā tika izveidotas vairākas jaunas institūcijas (Izglītības tautas komisariāts, Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvalde, Galvenā literatūras un izdevniecību pārvalde, Mākslas lietu pārvalde, Kinofikācijas pārvalde), kuru pārziņā bija dažādu, ar kultūras jautājumiem, iestādēm un organizācijām saistītu lietu pārzināšana. Vairumu minēto iestāžu izveidoja, reorganizējot un pārveidojot Latvijas Republikas agrākās institūcijas vai to struktūrvienības.

Latvijas PSR Izglītības tautas komisariāts (turpmāk – IzTK) tika izveidots uz Latvijas Republikas Izglītības ministrijas bāzes, nomainot tās vadību un daļēji reorganizējot arī struktūru. Kā minēts, par pirmo Latvijas PSR izglītības tautas komisāru 1940. gada 26. augustā kļuva žurnālists un rakstnieks J. Lācis, bet 1941. gada janvārī – P. Valeskalns.⁴⁰ 1940. gada novembra beigās Latvijas PSR TKP apstiprināja noteikumus par Izglītības tautas komisariātu, ar kuriem saskaņā IzTK kompetencē bija ne tikai izglītības jautājumi, bet tā pakļautībā atradās arī republikas valsts bibliotēkas un muzeji.⁴¹ Jāatzīmē, ka šai ziņā komisariāta faktiskā ietekme bija visai minimāla, jo muzejus, Mākslas akadēmiju, Konservatoriju un mūzikas skolas jau 1940. gada oktobrī, bet 1941. gada janvāra vidū arī Teātra muzeju nodeva Mākslas lietu pārvaldes pārziņā.⁴² Kā redzēsīm turpmāk, arī bibliotēku faktisko kontroli veica Galvenā literatūras un izdevniecību pārvalde. Līdz ar to var secināt, ka IzTK ietekme uz Latvijas PSR kultūru ārpus izglītības jautājumiem bija ļoti minimāla un pat atsevišķas izglītības iestādes izņēma no šī resora kompetences.

1940. gada 6. augustā Ministru kabinets (turpmāk – MK) pieņēma Likumu par Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvaldi (turpmāk – VAPP), kura sākotnēji bija SLM pārziņā, taču jau 6. septembrī nolēma to tieši pakļaut Tautas komisāru padomei.⁴³

Pārvaldes priekšnieka pienākumus uzdeva pildīt jaunieceltajam SLM Preses un biedrību departamenta direktoram J. Niedrem (1. septembrī J. Niedri no priekšnieka pienākumu izpildītāja apstiprināja par VAPP priekšnieku).⁴⁴ Sakarā ar J. Niedres ievēlēšanu Latvijas PSR Rakstnieku savienības atbildīgā sekretāra amatā 1941. gada 21. jūnijā Latvijas PSR TKP, ņemot vērā arī LK(b)P CK lēmumu, nolēma J. Niedri atbrīvot no VAPP priekšnieka amata un viņa vietā iecelt A. Gaili,⁴⁵ taču, sākoties Vācijas un PSRS karam, nekādas praktiskas pārmaiņas vairs nebija iespējamās, tādēļ visā apskatāmajā laikposmā VAPP vadīja J. Niedre. Lai arī J. Niedrem bija tikai 31 gads, viņš 30. gados bija darbojies Latvijas rakstnieku un žurnālistu arodbiedrībā, kā arī nelegāli piedalījies komunistu literatūras izdošanā, un kompartijas stāžs viņam bija kopš 1934. gada, tātad var teikt, ka viņš bija vietējais “kadrs”, komunisti, turklāt ar pieredzi (lai arī pagrīdes) izdevniecības jomā,⁴⁶ un pēc jaunās varas priekšstatiem pilnībā piemērots VAPP vadītāja amatam.

1941. gada janvāra otrajā pusē Latvijas PSR TKP apstiprināja VAPP nolikumu, ar kuru saskaņā VAPP pienākums bija vadīt un pārziņāt Latvijas PSR grāmatu apgādus, poligrāfijas rūpniecību, kancelejas piederumu ražošanu un tirdzniecību, kā arī mācību iestāžu apgādi ar grāmatām un kancelejas precēm.⁴⁷ Izveidotā pārvalde nekavējoties sāka nacionalizēto izdevniecību, drukas darbu iestāžu un to palīguzņēmumu pārņemšanu savā kontrolē. Jau 1940. gada vasarā par nacionalizētiem tika pasludināti 134 šādi uzņēmumi. 1940. gada otrajā pusē un 1941. gada sākumā nacionalizēja arī citas “drukas darbu iestādes”, grāmatu sietuves u.c. tamlīdzīgus uzņēmumus, un tos visus pārņēma VAPP.⁴⁸ Tātad šī pārvalde, visticamāk, tika izveidota tādēļ, lai centralizēti vadītu nacionalizēto Latvijas preses izdevniecību un poligrāfijas uzņēmumu darbību, “apvienojot sadrumstalotos, mazproduktīvos privātos uzņēmumus”⁴⁹.

Saskaņā ar oficiālo Latvijas PSR historiogrāfijā pausto viedokli VAPP nozīme šajā laikā bija liela, jo 1940.–1941. gadā tā latviešu valodā izdeva divpadsmit V. Ļeņina darbus, vairākus K. Marksa un F. Engelsa sacerējumus, Komunistiskās partijas vēstures īso kursu, kā arī vairākus padomju rakstnieku daiļliteratūras darbus.⁵⁰ Tomēr šai VAPP darbībai bija arī otra – mazāk zināmā puse. Lielu daļu šo izdevumu pārvaldei bija pasūtījusi LKP, taču nebija par tiem norēķinājusies, un līdz 1940. gada beigām kompartijas parāds pārvaldei bija pārsniedzis 453 000 rubļu. Šī iztrūkuma dēļ VAPP vairs nespēja apgādāt tipogrāfijas ar iespiedmateriāliem, jo papīra rūpniecības uzņēmumi atteicās izsniegt papīru, savukārt valdībai, ņemot vērā partijas īpašo statusu, nācās piešķirt VAPP pusmiljonu rubļu lielu dotāciju.⁵¹ Tātad minētie partijas pasūtītie izdevumi VAPP saimniecībai šajā laikā radīja zaudējumus un saimnieciskas grūtības, par kurām Latvijas PSR vēstures literatūrā nav nekas minēts.

1940.–1941. gadā VAPP kompetencē bija arī periodiskās preses izdošana, tādēļ pārvaldes pārziņā bija nonākuši pieci republikas centrālie laikraksti, 16 aprinķu laikraksti un 10 žurnāli. Spriežot pēc Latvijas PSR TKP dokumentiem, ienākumu starpība, kas

radās no minēto periodisko izdevumu cenas paaugstināšanas, bija jāieskaita “savienības budžeta ienākumos”⁵². Tātad, ja izdevniecības nozarē bija paredzams finanšu atlikums, republikas vadība šos līdzekļus paturēt un sadalīt pēc sava ieskata nedrīkstēja.

Galvenā literatūras pārvalde (no 1940. gada decembra Galvenā literatūras un izdevniecību pārvalde; turpmāk – GLP) tika izveidota uz bijušās SLM Preses un biedrību departamenta bāzes, par pārvaldes priekšnieku ieceļot līdzšinējo departamenta direktoru J. Niedri. Kā jau minēts, 1940. gada 1. septembrī viņš tika apstiprināts VAPP priekšnieka amatā, un par GLP vadītāju iecēla K. Grīnvaldu.⁵³ Kompartijas stāžs Grīnvaldam bija kopš 1918. gada; līdz 1940. gadam viņš bija dzīvojis Padomju Savienībā un 20.–30. gadu mijā studējis PSRS Valsts žurnālistikas institūtā Maskavā.⁵⁴ Interesanta biogrāfijas nianse: 1939. gadā K. Grīnvalds bija Sarkanās armijas politiskais komisārs (visticamāk, ka šajā laikā viņu sāka gatavot darbam Latvijā), un, tā kā viņš bija pārdzīvojis 30. gadu “tīrīšanas” PSRS, tad bija skaidrs, ka GLP priekšnieka amatā tiek iecelts Maskavai “politiski uzticams” cilvēks. Sākotnēji – 1940. gada augustā GLP bija lekslietu ministrijai pakļauta struktūrvienība, lai pārzinātu iespaiddarbu izgatavošanu, izplatīšanu, pavairošanu, kontrolētu gan vietējo, gan arī no ārzemēm ievesto iespaiddarbu saturu, kā arī pārzinātu grāmatveikalu, bibliotēku un lasītavu lietas. Likums par GLP paredzēja arī politisko redaktoru amata iedibināšanu redakcijās, apgādos un izdevniecībās, un tie bija atbildīgi par konkrēta izdevuma saturu. Šo politisko redaktoru iecelšana bija GLP priekšnieka kompetencē. Likums paredzēja arī Pēckontroles biroja izveidošanu GLP pakļautībā, kuram bija jāpārbauda jau gatavos un izplatīšanā esošos iespaiddarbus.⁵⁵ 1940. gada pēdējos mēnešos tika sagatavots un apstiprināts jauns pārvades nolikums.⁵⁶ Saskaņā ar to GLP darbības mērķis bija *“realizēt visāda veida politiski-ideoloģisko, militāro un ekonomisko kontroli pār publicēšanai un izplatīšanai nolemtiem iespaiddarbiem, rokrakstiem, foto attēliem, gleznām utt., kā arī pār radio raidījumiem, kino filmām, lekcijām un izstādēm”*. Pārvaldes uzdevumi bija formulēti ļoti plaši: *“[...] nepieļaut sliktas kvalitātes izdevumus un radio raidījumus [...]; nepieļaut publicēt ziņas, kas atklāj GLP orgānu darba formas un metodes; [...] konfiscēt izplatīšanai aizliegto izdevumus; [...] atļaut un noliegt ievest no ārzemēm literatūru, gleznas, kino filmas [...]; sastādīt izdošanai un izplatīšanai aizliegto izdevumu sarakstu.”* No izklāstītā nepārprotami redzams, ka GLP bija cenzūras nolūkiem izveidota institūcija, tādēļ saprotams, ka jaunajam GLP nolikumam bija pievienota rezolūcija – “Nav izpaužams”. Minēto uzdevumu veikšanai GLP vajadzēja realizēt iepriekšējo kontroli pār izdevniecībām, periodisko izdevumu redakcijām, spiestuvēm, radiofona organizācijām, kinofikācijas iestādēm utt. (kino iestādes un pārraudzība, kā redzēsīm turpmāk, vēlāk tika nodota Latvijas PSR Kinofikācijas pārvaldes kompetencē). Šajās iestādēs GLP bija jākontrolē publicēšanai paredzētie iespaiddarbi (ieskaitot pat afišas un etiķetes), emblēmas, transparenti, piedurkņu uzšuves ar zīmējumiem un tekstu, skulptūras, skaņuplates, zīmējumi

uz traukiem un tekstilizstrādājumiem, fotomateriāli, radiopriekšnesumiem domātie teksti un muzikālie materiāli, bibliotēkas, grāmatnīcas, izstādes utt. Administratīvo un kontroles pienākumu veikšanai, kā arī dažādu objektu kontrolei Latvijas pilsētās un apriņķos bija paredzēts veidot GLP vietējās nodaļas, kā arī īpašus pilnvarotos, kuriem bija tiesības "aizliegt iespiest un laist klajā visu Latvijas PSR izdevniecību, spiestuvju un iestāžu iespieddarbus". Pat periodisko izdevumu formātu un tirāžu drīkstēja mainīt tikai ar GLP atļauju.⁵⁷ Šādu sākumu pakļaušana kontrolei bija līdz tam Latvijā nepieredzēta prakse. Pārvaldes darbība šīs kontroles un cenzūras īstenošanai sīkāk aplūkota turpmāk.

Interesants un pieminēšanas vērts ir fakts, ka Latvijas PSR GLP nolikuma punktos un apakšpunktos ietvertie mērķi un formulējumi ir ļoti līdzīgi, bet dažos gadījumos pat identiski PSRS 1938. gada nolikumam par Galveno cenzūras pārvaldi.⁵⁸ Galvenā cenzūras pārvalde PSRS gan netika izveidota, jo PSRS vadītāji izvairījās oficiāli pieminēt cenzūras pastāvēšanu PSRS, taču šajā nolikumā iekļautā struktūra un funkcijas bija t.s. Glavļita⁵⁹ pamatā. Tas apliecina gan to, ka Latvijas PSR GLP tika veidota pēc PSRS attiecīgās institūcijas "ģīmja un līdzības", gan arī to, ka Vissavienības institūcija bija devusi konkrētus norādījumus un piemēru, kā veidot šo pārvaldi.

1940. gada septembra beigās valdība nolēma uz agrākā SLM Sabiedriski kulturālā departamenta bāzes dibināt Mākslas lietu pārvaldi (turpmāk – MLP), kuras pārziņā būtu visu mākslas lietu vadība Latvijas PSR. Pārvaldi paredzēja pakļaut tieši Tautas komisāru padomei. Par tās priekšnieka pienākumu izpildītāju iecēla agrāko Sabiedriski kulturālā departamenta direktoru H. Līkumu (no 1941. gada 1. februāra viņš bija priekšnieks), par viņa vietnieku 1941. gada pavasarī iecēla J. Meiju, kurš līdz 1940. gadam bija dzīvojis PSRS un darbojies Sarkanās armijas politiskā komisāra amatā,⁶⁰ kas nepārprotami liecina par viņa iecelšanas motīviem. 1940. gada oktobrī pieņemtie pagaidu noteikumi par MLP noteica, ka pārvalde "*vada visus mākslas veidus Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā, kā arī tieši vada visus teātra un izrāžu uzņēmumus un mākslas iestādes*". Lai "vadītu", pārvaldes pienākumos ietilpa skatīt cauri un apstiprināt teātru un koncertu iestāžu repertuārus, kontrolēt māksliniecisko pašdarbību, sekot "tādu organizāciju darbībai, kas apvieno dažādu mākslas nozaru darbiniekus" (t.i., Komponistu savienību, Mākslinieku savienību un Arhitektu savienību), kontrolēt teātru darbību, dažādu koncertu u.c. kultūras pasākumu organizēšanu, to repertuāru, pieminekļu celšanu, organizēt dažādu mākslas nozaru konkursus, noteikt kultūras iestāžu un pasākumu ieejas cenas utt., kā arī jāraugās, lai tas viss notiktu pēc PSRS Mākslas lietu komitejas norādījumiem. Pārvaldes vadītāja pienākumos ietilpa arī mākslas iestāžu vadītāju iecelšana. Dažāda veida mākslas iestāžu pārraudzībai MLP sastāvā bija attiecīgas nodaļas (Teātru, Mūzikas iestāžu, Tēlotājas mākslas, Mākslinieciskās pašdarbības nodaļa u.c.), taču viena no būtiskākajām bija Izrāžu un repertuāra kontroles nodaļa, kura "*izdara teātru, koncertu organizāciju un estrāžu sarīkojumu un repertuāru, kā arī gramofonu un skaņu ierakstu*

(gramofonu plašu, skaņufilmu) un mākslinieciskās radiodarbības valsts kontroli”. Kā konsultatīvs orgāns MLP priekšniekam bija paredzēta Mākslas padome, kuru pēc pārvaldes priekšnieka ieteikuma vajadzēja apstiprināt Latvijas PSR Tautas komisāru padomei.⁶¹ Mākslas padomi reāli sāka veidot tikai 1941. gada jūnija pirmajā pusē. Ar TKP lēmumu tās sastāvā iekļāva ievērojamus tālaika dažādu nozaru kultūras darbiniekus – dziedātāju R. Bērziņu, Konservatorijas rektoru profesoru J. Vītolu, režisoru J. Zariņu, tēlnieku T. Zaļkalnu, komponistu un diriģentu J. Kalniņu, diriģentu T. Reiteru, Mākslas akadēmijas rektoru gleznotāju O. Skulmi, gleznotāju V. Toni u.c.⁶² Minētie uzvārdi, protams, liecina, ka padomes noteiktie standarti mākslas jomā būtu bijuši augsti, taču, vai un cik lielā mērā tās ieteikumus ņemtu vērā pārvaldes nodaļu cenzori, to var tikai minēt, jo, sākoties karam, šī padome savu darbību uzsākt nepaspēja.

1940. gada oktobrī no IzTK kompetences MLP pakļautībā nodeva Mākslas akadēmiju, Konservatoriju, mākslas muzejus un studijas, novembrī – mūzikas skolas un tautas konservatorijas (t.i., vidējās nevalstiskās mūzikas izglītības iestādes), 1941. gada janvārī – Teātra muzeju, aprīlī–maijā arī sešas daļamatniecības mācību iestādes,⁶³ kas ievērojami palielināja MLP ietekmi Latvijas kultūras dzīvē. Jāatzīmē, ka līdz 1940.–1941. gadam vairums Latvijas mūzikas skolu un t.s. tautas konservatoriju bija dibināts un pastāvēja ar sabiedrisko organizāciju un privātpersonu līdzekļu atbalstu. Pēc nacionalizācijas, daudzu biedrību likvidācijas un izglītības sistēmas pilnīgas valstiskošanas šīs iestādes pārveidoja par valsts mūzikas skolām.⁶⁴ No izklāstītā redzams, ka MLP uzdevums bija mākslas darbinieku un kultūras pasākumu kontrole un cenzūra. Turklāt, ņemot vērā, ka pārvaldes pakļautībā nonāca arī mākslas un kultūras izglītības iestādes, var secināt, ka tai bija iespējas ietekmēt arī izglītības sfēru.

1940. gada 25. septembrī PSRS Kinematogrāfijas lietu komiteja izteica neapmierinātību Latvijas PSR Tautas komisāru padomei par to, ka filmu iznomāšanas monopols Latvijā joprojām nav piešķirts PSRS TKP pakļautās Kinofikācijas lietu komitejas Galvenajai pārvaldei masu preses un kinofilmu iznomāšanas lietās, t.s. “*Glavkinoprokat*”, kā arī par to, ka daļa Latvijas PSR kinoteātru joprojām atrodas privātpersonu rokās. Latvijas PSR valdībai izvirzīja četras prasības: 1) “*Glavkinoprokat*” kantorim piešķirt filmu iznomāšanas monopolstāvokli pēc PSRS parauga; 2) likvidēt Latvijas PSR teritorijā darbojošos ārvalstu filmu iznomāšanas birojus un to filmu fondu, kā arī nacionalizēt citus to īpašumus; 3) izveidot Latvijas PSR Kinofikācijas pārvaldi, nacionalizēt visus kinoteātrus un nodot tos šīs pārvaldes pārziņā; 4) Latvijas PSR hroniku un mākslas filmu kinoindustriju pakļaut PSRS Kinematogrāfijas lietu komitejai.⁶⁵ Līdzīgus priekšlikumus Latvijas PSR valdībai bija izteikusi arī “*Glavkinoprokat*” Latvijas kantora vadība, uzsverot, ka kinomāksla ir “spēcīgs masu propagandas un organizācijas ierocis”, kas “pavēloši prasa stingru un plānveidīgu organizāciju, vienvēidīgu, ideoloģiski organizētu vadību”.⁶⁶ “*Glavkinoprokat*” Latvijas republikānisko kantori izveidoja 1940. gada augustā, un tas

bija tieši padots Maskavas iestādei. Ņemot vērā minētos norādījumus no Maskavas, jau 26. septembrī šai institūcijai piešķīra monopoltiesības iznomāt jebkāda veida un satura kinofilmas (dokumentālās un mākslas filmas, ieskaitot pat kinoreklāmas) Latvijas PSR teritorijā. Visiem kinoteātriem (izņemot Sarkanās armijas un Jūras kara flotes daļu kinoteātrus), to īpašniekiem un pārvaldniekiem aizliedza demonstrēt filmas, kuras nebija saņemtas no *“Glavkinoprokat”*.⁶⁷

Lai arī kino nozares kontrolei un cenzūrai, kā tas būs redzams nākamajā nodaļā, uzmanību bija pievērsusi jau A. Kirhenšteina valdība 1940. gada jūnijā–jūlijā, tomēr V. Lāča vadītā TKP Maskavas prasībām iebilst neuzdrošinājās. 26. septembrī Latvijas PSR TKP pieņēma lēmumu par Kinofikācijas pārvaldes (turpmāk – KfP) dibināšanu. Lai arī šī institūcija formāli bija pakļauta Latvijas PSR TKP, Maskavas ieliekteņu J. Golendera (līdz tam *“Glavkinoprokat”* Latvijas kantora vadītāja vietnieks) un V. Balandina (viņš 1941. gada 10. janvārī no šī amata tika atbrīvots) iecelšana attiecīgi pārvaldes priekšnieka un tā vietnieka amatā⁶⁸ nozīmēja, ka KfP organizēšanai PSRS galvenā vadība pievērsa īpašu nozīmi un jau no paša sākuma vēlējās samazināt Latvijas PSR valdības iespējas ietekmēt šīs pārvaldes darbību. Vēl jo vairāk – to apstiprina tas, ka KfP pārstāvji regulāri devās komandējumos uz Maskavu, lai saskaņotu un apspriestu KfP struktūras, personāla komplektēšanu, budžetu, kinoteātru biļešu cenas, filmu apgādes organizēšanu u.c. aktuālus kino nozares jautājumus “personiskās sarunās ar Kinematogrāfijas lietu komitejas atbildīgajiem darbiniekiem”⁶⁹. Tātad iniciatīva KfP dibināšanai nāca tieši no Maskavas, un Latvijas PSR TKP šajā jautājumā darbojās tikai kā PSRS Kinematogrāfijas lietu komitejas priekšraksta izpildītāja.

1940. gada oktobrī TKP apstiprināja Latvijas PSR Kinofikācijas pārvaldes noteikumus. Saskaņā ar tiem KfP bija pienākums “nodrošināt partijas un valdības lēmumu izpildīšanu kinofikācijas jautājumos”; Latvijas PSR kinotikla un tā uzņēmumu darbības plānošana, vadīšana un attīstīšana; visu Latvijas PSR teritorijā esošo kinoiekārtu reģistrēšana, to darbības atļaušana vai slēgšana; visu Latvijas PSR kinoteātru un kinoiekārtu apgādāšana ar kino materiāliem un iekārtām; kino iestāžu darbinieku apmācīšana; republikas kinoteātru apgādāšana ar filmām; visu republikas kinoteātru un kinoiekārtu darbības reglamentēšana neatkarīgi no to padotības citiem resoriem utt. Pārvaldei pakļautajos uzņēmumos KfP “visiem līdzekļiem iepotē kino tīkla darbiniekos sociālistiskās darba formas – sociālistisko sacensību, trieciennieku un stahanoviešu kustību”. Iecelt un atbrīvot no amata Latvijas PSR KfP priekšnieku varēja tikai saziņā ar PSRS Kinematogrāfijas lietu komiteju.⁷⁰ Lai KfP varētu īstenot savu darbību visā Latvijas teritorijā, 1940. gada decembra vidū pārvalde Latvijas pilsētās izveidoja astoņas t.s. starppapriņķu nodaļas – Rīgā, Cēsīs, Liepājā, Ventspilī, Daugavpilī, Rēzeknē, Jelgavā un Jēkabpilī. Šo nodaļu uzdevums attiecīgajā apriņķī bija tāds pats kā KfP republikas līmenī.⁷¹ Redzams, ka pārvaldes uzdevums faktiski bija visas republikas kino jomas pilnīga kontrole, turklāt

tās dubultās pakļautības dēļ KfP praktiski varēja darboties samērā neatkarīgi no Latvijas PSR Tautas komisāru padomes. Ņemot vērā, ka arī "*Glavkinoprokat*" Latvijas PSR republikāniskais kantoris darbojās Maskavas vadībā, jāsecina, ka Latvijas PSR valdībai bez centrālo PSRS institūciju akcepta bija maz iespēju ietekmēt kino lietas Latvijā.

Būtiskas pārmaiņas Latvijas kino nozarē sākās 1940. gada oktobra beigās – novembrī. Ņemot vērā Maskavas priekšrakstus un KfP uzdevumus, 29. oktobrī Latvijas PSR TKP pieņēma lēmumu par kino uzņēmumu nacionalizāciju. Tas pats lēmums paredzēja nacionalizēt arī visu ar filmu demonstrēšanu saistīto aparātūru, kas atradās privātpersonu īpašumā un lietošanā. Gan nacionalizētie uzņēmumi, gan aparatūra bija jānodod Kinofikācijas pārvaldei. Nacionalizācijas termiņš bija noteikts līdz 3. novembrim (t.i., piecas dienas). Šādu steigu var izskaidrot tikai ar vēlmi novērst bijušo īpašnieku iespējamo pretdarbību vai nepakļaušanos nacionalizācijai. Šādu skaidrojumu apstiprina arī minētajā lēmumā iekļautais punkts, ka kino nozares nacionalizēto uzņēmumu bijušajiem īpašniekiem tiek uzlikta atbildība par uzņēmumu mantu saglabāšanu un normālu darbību, līdz uzņēmumu pārņem Kinofikācijas pārvalde. Saskaņā ar šo lēmumu bija paredzēts nacionalizēt deviņus filmu iznomāšanas kantorus, vienu kinostudiju un 70 kinoteātru (no tiem 30 Rīgā, 40 citur Latvijā).⁷² Spriežot pēc KfP priekšnieka J. Golendera izteikumiem, līdz 1941. gada februārim no 70 plānotajiem Latvijā bija nacionalizēti 68 kinoteātri.⁷³ Pēc citām ziņām, 1941. gada aprīļa vidū Latvijā bija nacionalizēti 81 kinoteātris.⁷⁴ Neatkarīgi no nacionalizēto kinoteātru skaita nacionalizācija bija pirmais ļoti svarīgais solis kontroles nodibināšanā pār kino jomu.

Lai nodrošinātu Latvijas apriņķu apkalpošanu ar kino, 1940. gada beigās no Maskavas tika saņemtas 10 ceļojošās kinoiekārtas, kuras bija jānosūta uz Valkas, Rēzeknes, Daugavpils, Ilūkstes, Ventpils, Liepājas, Kuldīgas, Cēsu, Jēkabpils un Abrenes apriņķi. Pārējo apriņķu apgādi ar kinoizrādēm nodrošināja tie apriņķi, kuriem bija pārvietojamās kinoiekārtas.⁷⁵ No izklāstītā redzams, ka PSRS galvenās iestādes piešķīra kino lielu nozīmi, kas arī ir saprotams, jo tolaik kino bija viens no galvenajiem propagandas izplatīšanas līdzekļiem.

Arī kultūras darbinieku sabiedriskās organizācijas 1940.–1941. gadā tika organizētas pēc PSRS standartiem. Kā minēts raksta sākumā, P. Blaus 1940. gada jūnija beigās bija solījis tautai atdot vecās valdības atņemto biedrošanās brīvību, tādēļ lietderīgi aplūkot, kā šis solījums tika turēts attiecībā uz kultūras biedrībām.

1940. gada jūlijā notika visu mākslinieku biedrību valžu kopēja sanāksme, kurā piedalījās arī jaunais sabiedrisko lietu ministrs P. Blaus, kā arī Preses un biedrību departamenta direktors J. Niedre. Sanāksmē nolēma visas mākslinieku biedrības apvienot Mākslas darbinieku arodbiedrībā, kur līdzšinējās biedrības darbotos kā apvienotās arodbiedrības atsevišķu nozaru sekcijas.⁷⁶ Cik zināms, šāda arodbiedrība izveidota netika, taču 1940. gada oktobrī–novembrī uzsāka Tēlotājas mākslas darbinieku reproduktīvi-

radošās kopdarbības sabiedrības veidošanu. 1941. gada februārī–martā MLP iesniedza TKP apstiprināšanai šādas kopdarbības sabiedrības statūtus. Tie bija sagatavoti pēc Krievijas PFSR mākslinieku kooperatīvo sabiedrību statūtu parauga. Organizācijas uzdevums bija izpildīt valsts un sabiedrisko organizāciju pasūtījumus, gādāt par mākslinieku politiski kulturālā un profesionālā līmeņa celšanu un augstvērtīgu mākslas darbu ražošanu, “kas būtu slavenā Staļina laikmeta cienīgi”. Statūtos bija noteikts, ka mērķu realizēšanai sabiedrība iekārtos mākslinieku darbnīcas, organizēs mākslas darbu tirdzniecību, rīkos izstādes, profesionālos kursus, piekops “politaudzināšanas un masu kultūras darbu”, izpildīs “visus sabiedrības radošos pasākumus [...] zem Mākslas lietu pārvaldes kontrolējošās uzraudzības” utt. Par Tēlojošās mākslas reproduktīvi-radošās kopdarbības sabiedrības biedru varēja būt “dažādu nozaru tēlotājas mākslas kvalificēti darbinieki, kuriem tēlotājas mākslas darbs ir galvenā nodarbošanās” un kuru uzdevums būtu ne tikai celt savu radošās meistarības līmeni, bet arī gādāt par sava “politiskā līmeņa celšanu”. Šī kopdarbības sabiedrība bija iecerēta ne tikai kā kontroles institūcija, bet arī kā piespiedu līdzeklis, jo tās statūti paredzēja, ka atsevišķam biedrības dalībniekam nav tiesību atteikties no biedrības valdes uzdotā darba, kā arī uzņemties citus darbus bez biedrības atļaujas. Sabiedrības veidošanai MLP sastādīja organizācijas komiteju no VAPP, MLP, Mākslas akadēmijas, Mākslas darbinieku biedrības, Mākslas muzeja u.c. iestāžu pārstāvjiem. Sabiedrība tika pakļauta Mākslas lietu pārvaldei.⁷⁷ Februāra vidū šīs savienības organizācijas komiteju apstiprināja LK(b)P CK, bet 21. jūnijā tās budžetu apstiprināja Tautas komisāru padome.⁷⁸ Kā redzams, lai arī attēlotā sabiedrība formāli skaitījās sabiedriska organizācija, faktiski tā bija iecerēta kā MLP pakļauta institūcija, kuras biedriem bez iebildumiem vajadzēja pildīt valdes dotos uzdevumus. Sabiedrībai darbu uzsākt neļāva tikai vācu iebrukums 1941. gada jūnijā.

Kultūras darbinieku citas profesionālās savienības arī faktiski tika pakļautas Latvijas PSR un PSRS varas institūciju vadībai un kontrolei. 1940. gada oktobra beigās Latvijas PSR TKP pieņēma lēmumu: “[..] atzīt LPSR Rakstnieku savienību par vienīgo tiesisko republikas rakstnieku ideoloģisko un māksliniecisko apvienību un pakļaut to tieši LPSR TKP.” 1941. gada februārī ar TKP lēmumu savienībai tika piešķirts līdzšinējais Latvijas PSR Rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības nams Rīgā.⁷⁹ Maijā LK(b)P CK un PSRS Padomju rakstnieku savienības prezidijs atzina, ka Latvijas PSR Rakstnieku savienība⁸⁰ ir jau tiktāl noorganizēta, lai tai izvēlētu vadību, un noteica, ka 14.–15. jūnijā ir jāsasauca I padomju rakstnieku savienības konference (organizēšanas procesā konferences vietā tika nolemts rīkot kongresu). Pēc Komunistiskās partijas un Vissavienības rakstnieku organizācijas akcepta to atļāva arī Latvijas PSR valdība.⁸¹ Pirmajā Latvijas Padomju rakstnieku kongresā Rakstnieku savienības valdē ievēlēja A. Upti, V. Lāci, J. Niedri, J. Sudrabkalnu u.c. pazīstamus literātus, kā arī kompartijas sekretāru Ž. Spuri. Sagatavots tika arī Latvijas PSR Rakstnieku savienības statūtu projekts (faktiski tie bija

Latvijas organizācijai piemēroti PSRS Rakstnieku savienības statūti), ko dažas dienas pirms vācu iebrukuma iesniedza apstiprināšanai TKP, taču apstiprināt tos nepaspēja.⁸²

1941. gada februārī–martā sākās Latvijas PSR Komponistu savienības dibināšana, kuras organizācijas komiteju veidoja J. Vītols, J. Baumanis, Jēkabs Mediņš, J. Suhovs, M. Joffe, Jānis Kalniņš un L. Vīgners. Komponistu savienības statūtus TKP apstiprināja 1941. gada 6. maijā. Saskaņā ar tiem savienības mērķis bija “radīt jaundarbus, kas lielā sociālistiskā laikmeta cienīgi”. Lai to īstenotu, savienības pienākumos bija “*komponistu, mūzikas zinātnieku un mūzikas kritiķu vienošana aktīvai līdzdarbībai sociālistiskās jaunuzbūves darbā un tādas mākslas radīšanai, kas nacionāla pēc savas formas un sociālistiska pēc sava satura. [...] komponistu savienības locekļu audzināšana marksisma-ļeņinisma garā*”, jaunu komponistu audzināšana, mūzikas kultūras propagandēšana, koncertu u.c. ar mūziku saistītu pasākumu rīkošana utt.⁸³ Lai arī Komponistu savienība atšķirībā no Rakstnieku savienības oficiāli netika pakļauta ne Latvijas PSR valdībai, ne arī kādai PSRS centrālajai institūcijai, tās statūti vienalga bija jāapstiprina Latvijas PSR TKP un tās dalībnieku “interesu aizsardzība” jārealizē saskaņā ar PSRS Komponistu savienības statūtiem. Tātad arī šīs organizācijas patstāvība bija vairāk formāla nekā praktiska.

Aprīlī–maijā sākās LPSR Mākslinieku savienības dibināšana. Tās organizācijas komiteju ar LK(b)P Centrālās komitejas un TKP akceptu veidoja priekšsēdētājs H. Līkums un locekļi K. Bušs, A. Pupa, U. Skulme, E. Melderis, M. Dembo, O. Jaunarājs, A. Lapiņš, R. Pinnis, N. Puzirevskis, V. Purvītis, V. Valdmanis un B. Vipers.⁸⁴ Savienības tapšanas gaitā sastādīto deklarāciju var vērtēt kā tipisku tālaika dokumentu, kurš pēc satura būtiski neatšķirās no iepriekšminētajiem citu iestāžu un organizāciju statūtiem: “*Padomju Latvijas mākslinieki ies vienīgi to ceļu, pa kuru lielā Ļeņina–Staļina partija ved Padomju Savienības tautas. [...] Komunisma un Padomju Savienības tautu intereses ir arī Padomju Latvijas tēlotāju mākslinieku intereses. Mākslinieku svēts pienākums – cīnīties par tām, sniedzot vislielāko atbalstu Komunistiskajai Partijai un Padomju valdībai jaunās Padomju Latvijas celšanā, darba tautas komunistiskā audzināšanā un cīņā ar šķiras ienaidnieku uz visas līnijas. [...] Latvijas Padomju mākslinieku savienības uzdevums ir iekļaut Padomju tēlotājus māksliniekus aktīvā darbā ar savu mākslu sociālistiskā celtniecībā un Padomju valdības lēmumu izvešanā dzīvē.*”⁸⁵ Līdz Otrā pasaules kara sākumam arī šī savienība pilnībā noorganizēta netika, tomēr redzams, ka tās darbību bija plānots pakļaut padomju varas institūcijām. Kā redzams no iepriekš izklāstītā, varam rezumēt, ka kultūras darbinieku katra žanra ietvaros atļāva dibināt tikai vienu biedrību ar stingri reglamentētiem uzdevumiem un biedrības gandrīz vai atklāti bija pakļautas varas institūcijām vai arī attiecīgajām PSRS arodorganizācijām, kuras tāpat darbojās tikai padomju varas institūciju kontrolē.

Lai nedaudz plašāk ilustrētu Latvijas PSR valdības attieksmi pret “biedrošanās brīvību” kopumā, minēšu dažus faktus un skaitļus. 1940. gada oktobra sākumā lekšlietu

ministrijas Biedrību nodaļu (līdz 1940. gada augustam nodaļa bija SLM pakļautībā) nolēma pārveidot par Biedrību likvidācijas komiteju un pakļaut to tieši Latvijas PSR Tautas komisāru padomei.⁸⁶ 1940. gada decembrī pieteikšanās termiņu likvidējamo biedrību lietās saīsināja līdz divām nedēļām⁸⁷ (līdz 1940. gada jūnijam šis termiņš bija trīs mēneši). Tas nozīmēja, ka K. Ulmaņa valdības laikā uzsāktais plašais biedrību apvienošanas un likvidācijas darbs tiks nevis pārtraukts, bet pretēji solītajam par biedrošanās brīvību turpināts vēl ātrākā tempā. Vairumu jaunās varas nolūkiem neatbilstošo biedrību likvidēja salīdzinoši īsā laikā – no 1940. gada jūnija līdz 1941. gada aprīlim (salīdzinājumam: pēc K. Ulmaņa apvērsuma biedrību likvidāciju uzsāka jau 1934. gadā, un līdz 1940. gadam tā vēl nebija pabeigta). 1941. gada marta beigās – aprīļa sākumā Biedrību likvidācijas komitejas darbība tika izbeigta. Savas darbības laikā tā bija likvidējusi 3921 biedrību, 463 biedrības bija uzdevusi likvidēt vietējām izpildkomitejām, kā arī nodevusi atsevišķu iestāžu vai izpildkomiteju uzraudzībai 1136 biedrības. Likvidēto biedrību mantu nodeva attiecīgo pilsētu izpildkomitejai vai citām valsts iestādēm, finanšu līdzekļus ieskaitīja Latvijas PSR budžetā, bet vērtslietas bija jānodod Latvijas Bankai izlietošanai pēc valdības ieskata. Jāatzīmē, ka pēc biedrību likvidācijas, pārņemot likvidēto biedrību finanšu līdzekļus, Latvijas PSR valsts budžetā nonāca vairāk nekā 1,24 miljoni rubļu,⁸⁸ neskaitot vērtslietas. Tātad var secināt, ka, pirmkārt, biedrošanās brīvība atjaunota netika, otrkārt, likvidētās biedrības faktiski tika aplaupītas.

Kopumā varētu rezumēt – Latvijas PSR kultūras pārraudzības iestādes veidoja pēc PSRS attiecīgo institūciju parauga un norādījumiem, un kultūras darbinieku arodorganizācijas faktiski darbojās ciešā valsts institūciju un kompartijas pakļautībā vai uzraudzībā. 1940. gada otrajā pusē nodibināja veselas trīs institūcijas, kuru pienākums bija īstenot kontroli un cenzūru kultūras jomā. Katra no šīm institūcijām pārraudzīja savu kultūras sfēru: GLP – presi un grāmatniecību, MLP – teātrus, vizuālās mākslas un kultūras organizācijas, KfP – kino. Šo iestāžu dubultā pakļautība – Latvijas PSR TKP un PSRS attiecīgajai institūcijai – noteica to, ka visas trīs minētās pārvaldes varēja darboties diezgan neatkarīgi no vietējās valdības.

PSRS standartus piemēroja pat tādās detaļās kā struktūrvienību nosaukumi. 1940. gada septembra beigās visiem tautas komisariātiem tika dots uzdevums: ja resoros vēl pastāv atsevišķi departamenti, tad pēc padomju iestāžu parauga tie jāpārdēvē par pārvaldēm.⁸⁹ Cenšanās visas reformas pielāgot PSRS paraugiem un pieņemt svarīgus lēmumus iespējami īsākā laikā 1940. gada vasarā un rudenī bija novedusi pie situācijas, ka atsevišķos gadījumos valdība nespēja pilnībā kontrolēt ministriju un republikānisko pārvalžu darbību. Bija gadījumi, kad apspriešanai TKP no kāda resora struktūrvienības ienāca lēmumu projekti, par kuriem resora vadītājs nebija informēts. Acīmredzot šādi gadījumi nebija retums, jo lieta aizgāja tik tālu, ka TKP nācās pieņemt lēmumu, kas aizliedza iesniegt valdībā apspriešanai lēmumu projektus bez attiecīgā resora vadītāja

paraksta, kā arī Latvijas PSR resoru vadītājiem vērsties PSRS TKP, neziņojot par to republikas valdībai.⁹⁰ Tas tikai vēlreiz apliecina, cik lielu nozīmi 1940.–1941. gadā Latvijas PSR jaunieceltās amatpersonas piešķīra PSRS galveno iestāžu norādījumiem.

Kontrole un cenzūra

Pirmie “ieteikumi”, aizliegumi un ierobežojumi kultūras jomā parādījās jau dažas dienas pēc Latvijas okupācijas. SLM Sabiedriski-kulturālā departamenta jaunieceltais direktors H. Līkums 1940. gada jūlija sākumā noteica: lai “sabiedrisko dzīvi ievirzītu pareizākās sliedēs”, piemērojot to jaunās valdības deklarācijas garam un “tautas interesēm”, turpmāk visām organizācijām vai personām, kas vēlas rīkot publiskus sarīkojumus, tas jādara “visciešākajā kontaktā ar SLM Propagandas nodaļu”.⁹¹ “Pareizākas sliedes” ietvēra arī dažādas sīkas nianses ikdienas savstarpējā saskarsmē kultūrā un citās lietās. Tā, piemēram, 1940. gada jūlijā sabiedrisko lietu ministrs P. Blaus deva norādījumu, ka visiem ministrijas darbiniekiem turpmāk savstarpējās sarunās jālieto uzruna “pilsonis”, nelietojot uzrunu “kungs”.⁹² Valsts un sabiedriskajām iestādēm deva norādījumu, ka ir pēdējais laiks aizliegt plutokrātijas režīma atliekas, t.i., izvākt no darba un uzgaidāmajām telpām 15. maija lozungus, žurnālus “Aizsargs”, “Sējējs” utt.⁹³ Skolām aizliedza izkārt to karogus, bet telpas pieprasīja izgreznot ar Ļeņina, Staļina, Molotova un Kaļiņina ģimetni.⁹⁴ Strādnieku un revolucionārās dziesmas atļāva izplatīt tikai ar SLM Preses un biedrību departamenta atļauju, bet pēc tā likvidācijas – ar Galvenās literatūras pārvaldes atļauju, un no līdzšinējām dziesmām par “pareizām” bija atzīstamas tikai tās, kuras izdevusi kompartija.⁹⁵ Bez GLP atļaujas aizliedza izplatīt pat tādus sīkumus kā pastkartes un fotogrāfijas.⁹⁶ Kā redzams, jau no paša okupācijas sākuma sākās dažādu sīku sadzīves lietu reglamentācija, kam nereti pat nebija nekādas praktiskas nozīmes, bet tikai propagandas mērķis. Cik liela nozīme tika piešķirta propagandai, par to liecina valdības 7. augusta lēmums par 100 000 latu izlietošanu propagandas izdevumu vajadzībām,⁹⁷ kas 1940. gada augustā bija visnotaļ iespaidīga summa. Salīdzinājumam – Latvijas PSR teātru un cirka remontam septembra beigās valdība piešķīra tikai 28 800 latu,⁹⁸ bet Operas un baleta teātrim ugunsdzēsības drošības pastiprināšanai, kā arī citām saimnieciskām vajadzībām no prasītajiem 43 900 latiem piešķirts tikai 11 800 latu.⁹⁹

Jau 1940. gada 26. jūnijā aizliedza kinoseansos izrādīt līdzšinējās vietējās hronikas, bet pāris nedēļu vēlāk noteica, ka turpmāk kinoseansos drīkstēs demonstrēt tikai tās kinohronikas, ko izdevusi Sabiedrisko lietu ministrija pēc 1940. gada 10. jūlija.¹⁰⁰ Šajā laikā vēl turpināja saglabāties agrākā sistēma, kad filmas cenzēja SLM Filmu kontroles birojs. Saskaņā ar instrukciju par kinematogrāfiem, kuru Kirhenšteina valdība pieņēma 28. jūnijā, Filmu kontroles biroja darbiniekiem bija brīva ieeja visos Latvijas kinematogrāfos.¹⁰¹ Jūlija beigās sabiedrisko lietu ministrs P. Blaus izdeva rīkojumu, ka līdz

11. augustam visiem filmu kantoriem jāpārcenzē filmas, kuras tie turpmāk vēlējās izrādīt. Cenzūras necaurskatītu filmu izrādīšana, sākot ar 12. augustu, tika aizliegta.¹⁰²

1940. gada oktobra beigās kino cenzūras lietas pilnībā nonāca Kinofikācijas pārvaldes kompetencē. Šajā laikā pārvalde izdeva divas pavēles, kuru ieviešana faktiski nozīmēja kino nozares iestāžu pakļaušanu pilnīgai KfP kontrolei. Saskaņā ar pirmo pavēli no 4. novembra (t.i., pēc kinoteātru nacionalizācijas termiņa beigām) Latvijas kinoteātru, kā arī iestāžu kino repertuāru plāni bija iepriekš jāapstiprina KfP un reizi nedēļā jāinformē pārvalde par filmu repertuāru.¹⁰³ Otrā pavēle uzlika par pienākumu visām privātpersonām, kuru īpašumā vai lietošanā bija kinoaparātūra, līdz 1940. gada 5. novembrim reģistrēt to Kinofikācijas pārvaldē. Tiem īpašniekiem, kuru kinoaparātūra oficiāli nacionalizēta netika, par savas aparātūras glabāšanu uzlika atbildību "kā par valsts mantas glabāšanu"¹⁰⁴.

Pēc PSRS Kinematogrāfijas lietu komitejas norādījuma 1940. gada novembra vidū Latvijas PSR KfP monopolizēja caurlaižu izsniegšanu uz kinoseansiem. Iespēja par brīvu apmeklēt kinoteātrus bija PSRS un Latvijas PSR APP, TKP, kompartijas Centrālās komitejas locekļiem, KfP vadībai, kā arī kompartijas rajonu komiteju sekretāriem un KfP starpparīņu nodaļu priekšniekiem viņiem piekritīgajos rajonos.¹⁰⁵ Brīvu ieeju kinoteātros vēlējās iegūt arī GLP, taču KfP, atsaucoties uz PSRS Kinematogrāfijas komitejas 1939. gada septembra pavēli, šo prasību noraidīja.¹⁰⁶ No izklāstītā nepārprotami ir redzams, ka, pirmkārt, kinoiestāžu kontrole un to cenzūra no K. Ulmaņa valdības tika pārņemta jau pirmajās okupācijas nedēļās un pēc tam valsts kontrole kino jomā būtiski pastiprinājās. Otrkārt, kino jomas pārraudzība tika veidota saskaņā ar tiešiem norādījumiem no Maskavas.

1940. gada 27. jūnijā tika izdota atļauja Latvijā brīvi izplatīt PSRS izdotos iespieddarbus,¹⁰⁷ taču ar to arī sludinātā preses brīvība beidzās un sāka parādīties arvien vairāk dažādu ierobežojumu. Jūlijā tika nolemts, ka jāpārskata periodiskās preses izdošanas atļaujas un vairākus laikrakstus nepieciešams apvienot vai pat likvidēt. Sabiedrisko lietu ministrijas Preses un biedrību departamentā bija jāpārreģistrē visi periodiskie izdevumi, poligrāfiskās iestādes un izdevniecības. Laikrakstu un žurnālu izdevniecībām savu iespieddarbu attiecīgu eksemplāru skaitu vajadzēja piesūtīt gan SLM Preses nodaļai (ārpus Rīgas – vietējam milicijas priekšniekam), gan LKP CK birojam. Pat tam, lai vāktu sludinājumus, kuri bija paredzēti ieviešanai periodiskos izdevumos, bija nepieciešama SLM atļauja.¹⁰⁸

1940. gada augustā Ministru kabinets pieņēma Likumu par poligrāfiskiem ražojumiem, kurš būtiski ierobežoja jebkādu izdevumu iespēšanas iespēju. Likums noteica, ka periodiskos izdevumus drīkst izdot tikai ar iekšlietu ministra atļauju, bet, lai iegūtu atļauju, savukārt bija nepieciešama Latvijas kompartijas, arodbiedrību, komjaunatnes vai Sarkanās palīdzības centrālo orgānu atsauksme. Neperiodiskos izdevumus spiestuvēm drīkstēja pasūtīt tikai jau minētās institūcijas, kā arī VAPP un armijas daļas. Par katru iespieddarba pasūtījumu 24 stundu laikā bija jāziņo VAPP un Galvenajai literatūras

pārvaldei. Minētie noteikumi nebija attiecināmi tikai uz dažādu sīkdarbu (vizītkartes, cenrāži, vēstuļu aploksnes u.tml.) pasūtīšanu un drukāšanu. Sīkaku jautājumu precizēšanu likums nodeva Iekšlietu ministrijas kompetencē.¹⁰⁹ Pāris mēnešu vēlāk pat valsts un partijas vadošo darbinieku, kā arī literatūras klasiķu ģimenes aizliedza ražot un izplatīt bez GLP un MLP atļaujas.¹¹⁰ GLP atzinumā par kāda darba izdošanu nereti bija sastopami tādi apzīmējumi kā “Pagaidām neizdot”, “Var izdot ar atzīmētiem pārgrozījumiem”, “Mākslinieciski mazvērtīgi un ideoloģiski nederīgi”, “Izslēgt no teksta šovinizistiskās tendences”. Ņemot vērā, ka izdevumus kontrolēja arī VAPP,¹¹¹ nav grūti iedomāties, cik problemātiski bija panākt kāda darba izdošanu un cik bija svītrojumu un labojumu pēc visām pārbaudēm.

Sakarā ar SLM Preses un biedrību departamenta likvidēšanu anulētas tika visas līdzšinējo periodisko izdevumu atļaujas, un, sākot ar 10. augustu, valdība atļāva izdot tikai 30 periodiskos izdevumus – “Cīņu”, “Padomju Latviju”, “Komunistu” u.c. Septembrī šis saraksts gan tika papildināts ar vēl deviņiem periodiskajiem izdevumiem.¹¹²

Monopolizēta tika arī preses izdevumu (gan periodisko, gan neperiodisko) izplatīšana, kuru no 1940. gada oktobra drīkstēja veikt tikai Latvijas Sakaru pārvaldes Periodisko izdevumu izplatīšanas un izsūtīšanas republikāniskā nodaļa. Vienlaikus nolēma likvidēt visas sabiedriskās organizācijas, kuras līdz tam pārzināja periodikas izplatīšanu.¹¹³ Vēl vairāk, lai nepieļautu nekādu padomju varai nevēlamu tekstu pavairošanu un izplatīšanu, 1941. gada aprīlī–maijā būtiski ierobežoja dokumentu vai iespieddarbu pavairošanas iekārtu glabāšanu, un to izmantošanas tiesības bija tikai vietējo izpildkomiteju vadībai.¹¹⁴

1940. gada rudenī jebkura Latvijas institūcija un persona zaudēja iespēju bez Maskavas starpniecības pasūtīt grāmatas no ārzemēm. Sākotnējais projekts paredzēja, ka grāmatu pasūtīšana no ārzemēm būs iespējama ar Vissavienības biedrību kultūras sakaru veicināšanai ar ārzemēm (t.s. VOKS) starpniecību,¹¹⁵ taču novembrī PSRS TKP noteica šādu sistēmu: Lietuvas, Latvijas un Igaunijas savienotajās republikās jāievieš PSRS pastāvošā kārtība kontrolei pār ārzemju literatūru. Ārzemju literatūra, kas no ārvalstīm tiek sūtīta uz šīm republikām, jānovirza uz Maskavu cenzūras caurskatīšanai. Tas bija jāveic PSRS TKP pilnvarotajam par kara noslēpumu sargāšanu presē (t.i., *Glavlitam*). Ārzemju literatūras pasūtīšana republikās bija izdarāma tikai caur Vissavienības apvienību “*Международная книга*”,¹¹⁶ tātad arī tikai PSRS centrālās institūcijas kontrolē.

1940. gada augustā biedrībām, kurām bija savas bibliotēkas, aizliedza izsniegt lasītājiem grāmatas, kurās slavināts 15. maijs, autoritārais režīms un kurām ir “pašreizējam laikmetam neatbilstošs saturs”¹¹⁷. Augusta beigās izdots iekšlietu ministra rīkojums paredzēja, ka visiem milicijas priekšniekiem saziņā ar kompartijas vietējām komitejām un Sarkanās armijas daļu politiskajiem vadītājiem visās tirgotavās, antikvariātos, bibliotēkās un citās vietās no apgrozības jāizņem visas grāmatas, žurnāli, brošūras, skrejlapas, pastkartes, dziesmas, gleznas, kā arī citi poligrāfijas ražojumi, kuru saturs

ir pretējs padomju iekārtai un marksistiskajam pasaules uzskatam; kuru saturs cildina bijušo plutokrātisko režīmu, baltgvardistu uzskatus utt. Tā kā “plutokrātisks režīms” un “baltgvardistu uzskati” bija visai plaši un nekonkrēti jēdzieni, tad par “pretēju padomju iekārtai” un “marksistiskajam pasaules uzskatam” varēja atzīt praktiski jebko, tādēļ “izņemamo” materiālu bija daudz. Septembra sākumā rīkojums tika precizēts, nosakot, ka minētajiem darbiniekiem jā sastāda “izņemamo” materiālu saraksti, bet paši izdevumi vēl jāatstāj glabāšanā. Sastādītie saraksti bija jānosūta Galvenajai literatūras pārvaldei.¹¹⁸ Tātad faktiski sākumā tika aizliegta padomju varai nevēlamo izdevumu aprīte, taču to glabāšanas vieta nemainījās. Protams, ka šādos apstākļos nevarēja izslēgt iespēju, ka atsevišķi cilvēki tomēr varētu piekļūt “izņemšanai” paredzētajai literatūrai.

Lai novērstu pat teorētisku iespēju atsevišķiem cilvēkiem bez īpašām atļaujām piekļūt padomju varai nevēlamai literatūrai, 1941. gada februārī GLP izdeva pavēli, ar kuru tika uzdots izņemt no bibliotēkām pārvaldes īpašos sarakstos norādītās grāmatas un brošūras. Saskaņā ar šo pavēli izņemtā literatūra bija jāznīcina. Tikai Valsts bibliotēkai un Misiņa bibliotēkai atļāva izņemt literatūru paturēt glabāšanā, bet tās izmantošanai tika izstrādāti īpaši noteikumi. Pēc rektora lūguma GLP sarakstos iekļauto literatūru atļāva glabāt arī Latvijas Valsts universitātes bibliotēkā, bet tā bija pieejama tikai ar rektora atļauju.¹¹⁹ Pamatojoties uz šo GLP lēmumu, līdz 1941. gada aprīļa vidum no Latvijas skolu un sabiedrisko organizāciju bibliotēkām, kā arī grāmatu tirdzniecības vietām tika “izņemta kaitīgā literatūra”¹²⁰. Ziņas par izņemto grāmatu skaitu ir visai atšķirīgas. Pēc GLP datiem, 1941. gada 15. maijā Latvijā kopumā bija izņemtas 477 225 grāmatas. Visvairāk grāmatu bija izņemts no Daugavpils apriņķa (148 080 grāmatu) un Rīgas pilsētas – (144 695 grāmatas) bibliotēkām un grāmatu tirgotavām. Šai ziņā vismazāk cietušas bija Jēkabpils apriņķa bibliotēkas, no kurām “izņēma” tikai 727 grāmatas. Šo ziņu pārskatā ir iekļauta arī informācija, ka no Rīgā izņemtajām 144 695 grāmatām 47 221 iznīcināta, savukārt par to, cik grāmatu iznīcināts citās Latvijas pilsētās un apriņķos, ziņu nav.¹²¹

levērojami lielākus skaitļus par padomju varas laikā Latvijā izņemtajām grāmatām uzrāda vācu okupācijas laika sākumā veiktais statistiskais apkopojums, kurā izmantotas ziņas, kas iesūtītas GLP līdz 1941. gada 1. jūlijam. Tajā minēts, ka Latvijā kopumā boļševiku laikā no bibliotēkām un grāmatnīcām izņemtas 740 954 grāmatas – visvairāk – 417 576 no Rīgas pilsētas, vismazāk – 868 no Jēkabpils apriņķa bibliotēkām un grāmatnīcām. 1. jūlija sarakstā minēti lielāki skaitļi nekā 15. maija sarakstā. Visvairāk 1. jūlija pārskata skaitļi ir atšķirīgi attiecībā uz Daugavpils apriņķi, kur uzrādīts tikai 22 980 izņemto grāmatu, t.i., vairākas reizes mazāk nekā GLP statistikā minēts. Šāda atšķirība, visticamāk, varētu būt radusies kļūdas dēļ vienā vai otrā sarakstā. 1. jūlija pārskatā ir ļoti trūcīgas ziņas par iznīcinātajām grāmatām – minēts tikai, ka Latvijā boļševiku laikā iznīcināti 50 703 kilogrami grāmatu. Pirmkārt, nav skaidrs, kādēļ nav minēts grāmatu skaits, bet gan to kopējā masa, kas faktiski neko neizsaka. Otrkārt, arī dati par grāmatu svaru

apkopoti tikai no Rīgas un dažiem apriņķiem, bet informācijas par iznīcinātajām grāmatām Latvijas lielākajā daļā nav. Šai vācu okupācijas laika statistikai pievienota arī zīmīte (bez datuma un paraksta), kurā paskaidrots, ka no daudzām vietām akti nav iesūtīti, tādēļ jāpieņem, ka izņemto grāmatu skaits ir lielāks un sasniedz 1–1,5 miljonus eksemplāru,¹²² tomēr bez papildu precizējuma to nevar pieņemt par pamatotu. Kopumā 15. maija un 1. jūlija dati atšķiras diezgan būtiski, un to precizēšanai būtu nepieciešams detalizētāks pētījums. Pagaidām var konstatēt, ka gan viena, gan otra pārskata dati ir nepilnīgi, jo tajos nav iekļauta visa pieejamā informācija. Ņemot vērā iepriekš izklāstīto, visticamāk, ka izņemto grāmatu skaits varētu svārstīties aptuveni 0,5–1 miliona eksemplāru robežās.

Ir zināms vismaz viens gadījums, kad kāds bibliotēkas turētājs atteicies atdot izņemšanai paredzētās grāmatas. Citēsim šo dokumentu pilnībā: *“Es, pil. Čerņavskis Elza, Ogres pilsētas bibliotēkas pārzine. Ziņoju, ka pilsonis Jaundzems, dzīvo Oktobra revolūcijas prosp. No 18, atsakās izsniegt viņa dzīvoklī esošās 2 kastes no apgrozības izņemtās grāmatas. Manu pilnvaru No 838, izdotu no G.L.P., neatzīst par derīgu. Kā liecinieku uzrādu Albertu Čerņavskis. Ogrē 15 IV/41. g. E. Čerņavskis.”*¹²³ Nevar īpaši nosodīt E. Čerņavsku – viņa tikai pildīja savu uzdevumu, turklāt viņai pietika drosmes savu ziņojumu parakstīt, kas tajā laikā nebija mazsvarīgi. Par pilsoņa Jaundzema turpmāko likteni gan sīkāku ziņu nav. Jādomā arī, ka izņemšanai paredzēto literatūru, visticamāk, centās saglabāt vai noslēpt ne viens vien cilvēks, taču, lai noskaidrotu iespējamās slēpšanas gadījumus, apstākļus un apmērus, nepieciešams īpašs pētījums.

Kontroles un cenzūras pasākumi negāja secen arī Latvijas teātriem. 1941. gada martā Latvijas PSR MLP izdeva pavēli, ar kuru tika ieviesta visaptveroša kontrole pār kultūras pasākumu rīkošanu: *“Mākslas lietu pārvalde [...] nosaka sekojošu māksliniecisku programmu pieteikšanas kārtību: 1/ Visu teātru, cirkus, estrādes, mākslas pašdarbības, kino divertimentu, restorānu programmas priekš un pēc kontroles, kā arī izpildīšanas atļaujas izsniegšana piekrit Mākslas lietu pārvaldei [...] neatkarīgi no tā, kas šos pasākumus rīkotu un kam rīkotāji būtu padoti. 2/ Nedrīkst notikt sarīkojumi ar māksliniecisku programmu, kuriem nebūtu attiecīgas izpildīšanas atļaujas. 3/ Nedrīkst sākt vēl neatļautu darbu sagatavošanu, iekams nav vajadzīgās atļaujas. [...] 6/ Vienreizēju sarīkojumu programmas iesniedzamas apstiprināšanai Mākslas lietu pārvaldei ne vēlāk kā 10 dienas pirms sarīkojuma. Piezīme: Atkārtotot sarīkojumu citā vietā jeb laikā, atļauja jāprasa no jauna. 7/ Pēc programmas apstiprināšanas noliegts to bez Mākslas lietu pārvaldes piekrišanas grozīt. [...] 8/ Visos sarīkojumos ar mākslinieciska rakstura programmu jābūt rezervētām 2 vietām ne tālāk par 4. rindu Mākslas lietu pārvaldes Izrāžu un repertuāra kontroles nodaļas darbiniekiem. Par šīs pavēles neizpildīšanu vainīgos sauks pie kriminālbildības.”*¹²⁴ Tātad bez atļaujas aizliegta bija ne tikai pasākuma organizēšana, bet pat tā sagatavošana, turklāt vismazākā novirzīšanās no noteiktajiem “rāmjiem” tika kvalificēta kā krimināloziegums.

MLP centralizēti noteica arī ieejas biļešu cenas teātros un cirkā. 1941. gada sākumā – līdz martam naudas reformas un cenu izmaiņu dēļ pārvalde izstrādāja kultūras iestāžu vidējās un maksimālās cenu likmes gan dienas, gan vakara izrādēm. Cenas apstiprināja ar TKP lēmumu. Ar to zināmā mērā tika noteikta Latvijas teātru prestiža pakāpe. Augstākās biļešu cenas noteica Operas un baleta teātrim, kā arī Drāmas, Dailes un Krievu teātrim un Valsts cirkam. Zemākās – Jaunatnes teātrim un reģionālajām trupām – Jelgavas, Daugavpils un Liepājas teātrim.¹²⁵ Līdz ar to tika būtiski ierobežotas pašu teātru iespējas ātri noteikt biļešu cenas, jo izmaiņas bija jāaskaņo ar MLP un nereti arī ar Tautas komisāru padomi. Šī problēma kļuva aktuāla 1941. gada pavasarī – teātru sezonas beigās, kad sāka ievērojami sarukt apmeklētāju skaits un teātru vadība, lai piesaistītu publiku, vēlējās samazināt biļešu cenas. Pastāvošās sistēmas dēļ to nebija iespējams operatīvi izdarīt. Sazināšanās ar MLP un atļaujas saņemšana no TKP ilga divas nedēļas,¹²⁶ un teātru biļešu cenas šajā laikā palika nemainīgas.

Pēc PSRS Mākslas lietu komitejas ierosinājuma pašdarbības kolektīvu aktivitātes veicināšanai un kontrolei Latvijas PSR MLP iesniedza TKP priekšlikumu par tautas mākslas namu (sākotnēji – tautas jaunrades nami) dibināšanu Latvijā MLP uzraudzībā. Šādu mākslas (jaunrades) namu uzdevumos bija *“[...] vispārēja, metodiska vadība pār māksliniecisko pašdarbību, koordinēt visu organizāciju un iestāžu darbību tautas mākslas laukā, sagatavot vadītāju kadrus teātru pulciņiem, koriem, orķestriem, ansambļiem un izvest valsts kontroli pār visiem mākslinieciskās pašdarbības kolektīvu priekšnesumiem un repertuāru”*¹²⁷. Saskaņā ar 1941. gada maijā pieņemto Tautas mākslas nama nolikumu mākslas namiem bija jādod *“noteicošo virzienu kolektīviem un atsevišķiem mākslinieciskās pašdarbības izpildītājiem repertuāra izvēlē; [...] rekomendē tematiskas programmas politisko un revolucionāro piemiņas vakaru sarīkojumiem”*, visos veidos jāveicina pašdarbības kolektīvu organizēšana, aktivitātes, to kontrole utt. Tautas mākslas nama vadības iecelšana bija Latvijas PSR MLP kompetencē. Šo namu mākslinieciskos jautājumus pārzināja mākslinieciski metodiskā padome, kuru veidoja atsevišķu mākslas nozaru speciālisti, pulciņu vadītāji un organizāciju pārstāvji. Padomi apstiprināja un finansēja MLP. Tautas mākslas namu organizēšanas nolūkā PSRS Mākslas lietu komiteja pat bija piekritusi nosūtīt apmācīšanai latviešu aktierus uz Maskavas Valsts teātru institūtu.¹²⁸ Faktiski tautas mākslas namu uzdevums būtu koncentrēt attiecīgajā apdzīvotajā vietā kultūras aktivitātes vienuviet, kas MLP ļautu daudz vieglāk kontrolēt amatieru kolektīvus.

Plašāka mēroga profesionālo kultūras pasākumu reglamentācija ar PSRS centrālo iestāžu priekšrakstiem pat dažādos sīkumos sasniedza Latvijā agrāk nepieredzētu centralizāciju. Tā, piemēram, 1940. gada beigās PSRS Mūzikas iestāžu galvenās pārvaldes cirkulārs instruēja koncertorganizāciju direktorus, kādos gadījumos afišās pie izpildītāju uzvārdiem drīkst pieminēt to sasniegumus Vissavienības konkursos un saukt par prēmiju laureātiem. Lai būtu nepārprotami skaidrs, par kuriem “laureātiem”

ir runa, cirkulāram bija pievienots Vissavienības un starptautisko izpildītāju konkursu laureātu saraksts ar attiecīgo mākslinieku vārdiem.¹²⁹ Tātad pat sikumi afišu saturā tika reglamentēti Maskavā. Lai “nopietni nostādītu” “izpildītāju idejiski-radošo audzināšanu”, PSRS Mākslas lietu komiteja prasīja koncertu organizāciju vadītājiem “pieņemt mērus repertuāra kvalitātes paaugstināšanai”. Šie “mēri” paredzēja, ka gan katram māksliniekam, gan kolektīvam jā sastāda pusgada plāns, kas, protams, bija jā saskaņo ar republikānisko Mākslas lietu pārvaldi. Šo plānu neizpildīšanu savukārt uzskatīja par darba disciplīnas pārkāpumu.¹³⁰ Lieki piebilst, cik ļoti tamlīdzīgi plāni un priekšraksti, kuru necīgākajām izmaiņām bija nepieciešama īpaša atļauja, nevajadzīgi apgrūtināja kultūras institūciju elastīgu vadību un darbu.

Latvijas PSR valdība, pilnīgi pakļaujoties Maskavas diktātam, pat dažādus šķietami vienkāršus un vietējus jautājumus nereti baidījās risināt patstāvīgi. Raksturīgs piemērs ir rakstnieka L. Paegles atraitnes lūgums Latvijas PSR valdībai. Lietas būtība bija šāda. Saskaņā ar PSRS pastāvošajiem likumiem autortiesību mantinieki saglabāja tiesības saņemt honorāru par izdotajiem darbiem piecpadsmit gadu pēc autora nāves. 1941. gada pirmajā pusē L. Paegles atraitne A. Paegle lūdza viņas gadījumā izdarīt izņēmumu, jo L. Paegle bija miris 1926. gada janvārī un līdz 1940. gadam viņa darbus Latvijā izdeva maz un reti. Šā iemesla dēļ viņa līdz 1941. gada janvārim bija saņēmusi tikai dažus, nelielus honorārus, bet uz honorāru par plānoto L. Paegles darbu publicēšanu pēc Latvijas pievienošanas PSRS A. Paegle pretendēt vairs nevarēja likumā noteiktā termiņa izbeigšanās dēļ. Tāpēc A. Paegle lūdza pagarināt honorāru saņemšanas tiesību termiņu vēl par piecpadsmit gadiem. Lai gan Latvijas PSR varas institūcijām, neskaitot atsevišķas atrunas, nebija principiālu iebildumu pret A. Paegles lūgumu, tomēr nolēma vērsties pēc galīgā akcepta pie PSRS Tautas komisāru padomes. Pagaidām nav drošu liecību, ka sagatavotā vēstule uz Maskavu nosūtīta, taču ir saglabājies sagatavotais projekts.¹³¹ Tas apliecina, ka Latvijas valdība pat salīdzinoši ikdienišķos gadījumos baidījās rīkoties patstāvīgi.

Kā redzams, mazsvarīgu jautājumu izlemšana visaugstākajā līmenī bija būtiska un totalitārai varai raksturīga īpatnība. Teātru biļešu cenas, sezonas sākuma un beigu datums, laikrakstu cenas, grāmatniču darbalaiki¹³² u.c. lietas, kam pilnīgi pietiktu ar konkrētas iestādes lēmumu, izlēma Latvijas valdība, nereti vēl gaidot direktīvas no Maskavas. Tā, piemēram, lai no Daugavpils garnizona cietokšņa pārvestu ērģeles, kuras tur netika izmantotas, uz Latvijas Valsts konservatoriju Rīgā, atļauju prasīja valdībai.¹³³ Lai arī šajā gadījumā Latvijas PSR TKP pieņēma patstāvīgu lēmumu, neprasot atļauju Maskavai, tomēr arī republikas vadības iejaukšanās šādā nelielā gluži tehniskā lietā liecina par ieviestās centralizācijas apmēriem.

Jāatzīmē vēl kāda interesanta nianse. PSRS Mākslas lietu komiteja 1940. gada septembrī, cita starpā, kritizēja tās pakļautībā esošo PSRS tēlojošās mākslas iestāžu galveno pārvaldi par to, ka “svarīgu principiālu tēlojošās mākslas jautājumu izlemšanā

republiku Mākslas lietu pārvaldes faktisku līdzdalību neņem”. Lai to novērstu, PSRS Mākslas lietu komiteja nolēma *“par vienu no svarīgākiem pārvaldes uzdevumiem uzskatīt regulāru un operatīvu pārraudzību un virsvadību pār republiku Mākslas lietu pārvalžu darbību tēlojošās mākslas nozarēs un palīdzību tēlojošās mākslas attīstībā brālīgās republikās”*¹³⁴. Cik ļoti PSRS Mākslas lietu komitejai rūpēja un interesēja republiku pārvalžu viedoklis, redzams no komitejas 1941. gada 11. februāra pavēles: *“Ņemot vērā, ka dažu savienoto rep. Mākslas lietu pārvalžu pavēles runāja pretim Komitejas direktoram, pavēlu: 1) Visiem savienoto rep. Mākslas lietu pārvalžu priekšniekiem visu pavēļu norakstus to izdošanas dienā nosūtīt Mākslas lietu komitejai [t.i., uz Maskavu. – G. Z.]. 2) Komitejas kontroles inspekcijas grupai nekavējotīši pēc pavēļu norakstu saņemšanas tās caurlūkot pēc būtības un par saviem slēdzieniem un priekšlikumiem ziņot Komitejas vadībai.”*¹³⁵ Tātad republikas kultūras iestāžu patstāvība un iniciatīva Vissavienības institūcijām interesēja tikai tiktāl, ciktāl republikas iestādes pilnībā pakļāvās centrālajai iestādei Maskavā. Tamlīdzīgu priekšrakstu, kas ierobežoja republiku vietējo kultūras pārraudzības institūciju tiesības pieņemt patstāvīgus lēmumus un deva PSRS centrālajām iestādēm plašas pilnvaras republiku kontrolēšanai, bija daudz. Loģiski, ka tādos apstākļos neizbēgami radās situācija, kad katrs sīkums tika reglamentēts un šķietami maznozīmīgi lēmumi pieņemti visaugstākajā līmenī.

Secinājumi

Kā minēts, jau padomju okupācijas pirmajos mēnešos Latvijas kultūras iestādēs no-mainīja pilnīgi visu līmeņu atbildīgos darbiniekus. No amata atbrīvoto darbinieku vietā iecēla gan padomju varai lojālus vietējos cilvēkus, gan arī iebraucējus no PSRS. Ar šo jauniecēlto palīdzību tika veiktas visas aplūkojamā laika izmaiņas kultūras dzīves pārraudzībā – likvidētas vai reorganizētas bijušās Latvijas Republikas kultūras pārraudzības vai kultūru atbalstošās institūcijas (Izglītības ministrija un Sabiedrisko lietu ministrija, Kultūras fonds u.c.), jo īpaši K. Ulmaņa režīma laikā izveidotās (Tēvzemes balvas fonds, Nacionālās celtniecības komiteja u.c.).

Pārveidojot Latvijas valsts pārvaldes, starp tām arī kultūras dzīves pārvalde, administratīvo sistēmu pēc PSRS parauga, A. Kirhenšteina, vēlāk V. Lāča valdība bez ierunām rīkojās pēc PSRS valdības norādījumiem. Par to liecina gan jaunu Latvijas PSR kultūras pārraudzības institūciju veidošana pēc tajā laikā pastāvošo PSRS institūciju parauga, gan arī vairākkārt minētā Latvijas PSR institūciju un amatpersonu sarakste ar attiecīgajām PSRS institūcijām un amatpersonām, no kuras nepārprotami redzams, ka visos gadījumos Maskavas ieteikumi, norādījumi un instrukcijas bija prioritāras un izšķirošas. Pats V. Lācis atzina, ka *“bieži gadās, ja kāds [PSRS. – G. Z.] komisariāts vai armija kaut ko prasa, tad nobīstas un ar mieru dot visu, ko prasa”*¹³⁶.

Raksturīgi bija tas, ka vairumam aplūkoto struktūrvienību (IzTK, GLP, MLP, KfP) bija dubultpakļautība – Latvijas PSR TKP un attiecīgajai PSRS valdības institūcijai. Šo pārvalžu darbība, īpaši finanšu jomā, bija pamatā atkarīga no Latvijas PSR TKP,¹³⁷ taču lēmumu pieņemšanā tās rīkojās atbilstoši PSRS centrālo iestāžu norādēm, un Latvijas PSR TKP varēja tikai apstiprināt to lēmumus. Tātad faktiski Latvijas PSR kultūras pārraudzības institūciju dubultpakļautības sistēma bija līdzeklis, ar kuru Vissavienības centrālās institūcijas varēja pilnībā kontrolēt Latvijas kultūras iestāžu darbību, kā arī vajadzības gadījumā ietekmēt un virzīt Latvijas kultūras dzīvi sev vēlamā virzienā neatkarīgi no Latvijas PSR vadības. Latvijas valdība šādos apstākļos faktiski kļuva par paklausīgu PSRS centrālās varas lēmumu izpildinstitūciju.

Raksturīgi, ka no PSRS sistēmas tika pārņemta arī tur valdošā slepenības mānija. Tā, piemēram, 1940. gada novembrī Mākslas lietu pārvaldes priekšnieka H. Līkuma izdotajā apkārtrakstā pārvaldes darbiniekiem, cita starpā, bija noteikts: *“Stingri aizliedzu visiem Pārvaldes darbiniekiem sniegt jebkāda veida informāciju atklātībai par Pārvaldes darbību, neizprasot iepriekš manu atļauju katram gadījumam atsevišķi.”*¹³⁸

Iepazīstoties ar A. Kirhenšteina un V. Lāča valdības izdotajiem normatīvajiem aktiem, nevar nepamanīt, ka regulāri tiek pieminētas sankcijas, draudot ar lieliem naudas sodiem un bargiem cietumsodiem par šo priekšrakstu nepildīšanu arī salīdzinoši maznozīmīgos gadījumos. Par to, iespējams, varētu veikt atsevišķu pētījumu, jo šī sankciju pieminēšana spilgti apliecina pamatu, uz kura tika balstītas Latvijas PSR varas institūcijas pēc Latvijas okupācijas.

Būtisks ir arī jaunās varas atbildīgajos amatos izvirzīto personāliju jautājums. Kā redzams no iepriekš izklāstītā, lielākā daļa jauniecelto kultūras pārraudzības institūciju vadītāju bija agrāk dzīvojuši un darbojušies PSRS (izglītības tautas komisārs P. Valeskalns, GLP priekšnieks K. Grīnvalds, KfP priekšnieks J. Golenders, MLP priekšnieka vietnieks J. Meija). Viņu iecelšanas motivācija jautājumu neizraisa – jaunā vara ar pašas izaudzinātu un pārbaudītu darbinieku palīdzību cenšas realizēt sev vēlamu politiku. Turklāt, lai arī šīs personas amatā iecēla Latvijas PSR TKP, visticamāk, tās tika ieceltas pēc PSRS centrālo institūciju vai amatpersonu ieteikuma vai rīkojuma. Autora rīcībā nav dokumentu, kas šo hipotēzi apstiprinātu, taču šādu viedokli apliecina tas, ka Latvijas PSR TKP svarīgākos lēmumus pieņēma saskaņā ar PSRS vadības norādījumiem, un maz ticams, ka pārvaldēm ar dubultpakļautību tiktu iecelti vadītāji bez “saskaņošanas” ar attiecīgās jomas Vissavienības līmeņa institūciju Maskavā. Taču bija arī gadījumi, kad par jaunajiem vadītājiem iecēla cilvēkus pilnīgi bez jebkādas administratīvās pieredzes valsts darbā (piemēram: P. Blaus – sabiedrisko lietu ministrs, A. Viļumanis – Nacionālās operas direktors). Te gan ir divi atšķirīgi gadījumi. P. Blauu jau 30. gados bija savervējis PSRS izlūkdienests, tātad viņš padomju varai bija “savējais”. Par A. Viļumaņa saistību ar PSRS izlūkdienestu autora rīcībā ziņu nav, taču domājams, ka šajā gadījumā jaunās

varas pārstāvju aprēķins varēja būt arī viltīgs. 1940. gada vasarā A. Viļumanim apritēja tikai trīsdesmit gadu. Padomju varas pārstāvji varēja ņemt vērā to, ka pieredzes un zināšanu trūkuma dēļ jaunais vadītājs daudz vairāk prasīs vadošus norādījumus no tiem, kas viņu ieceļ amatā, kā arī no augstākām amatpersonām un institūcijām (t.i., MLP), tātad ar viņu būs salīdzinoši viegli manipulēt, tiks saglabāta ilūzija, ka visas izmaiņas veiktas vietējā darbinieka vadībā, turklāt Operas direktora iespējas izlemt jautājumus bez MLP ziņas bija ļoti ierobežotas. Šie jautājumi cieši saistīti ar kolaborācijas problēmām vispār, kas sīkāk aplūkotas citos Latvijas Vēsturnieku komisijas pētījumos, kā arī darbos par kolaborāciju un darbinieku atlases principiem.¹³⁹

Kopumā pirmās pārmaiņas kultūras pārvaldes sistēmā sākās jau 1940. gada jūnija beigās, lielākā aktivitāte dažādu pārkārtojumu ieviešanā – 1940. gada augustā. Līdz tam pastāvējušās pārvaldes institūcijas reorganizēja vai likvidēja. Veidojot jaunas kultūras pārraudzības institūcijas, pārsvarā tika izmantoti jau esošo institūciju resursi. Reorganizācijas visbiežāk izpaudās šādi: nomainīja vadību, daļēji arī personālsastāvu, institūcijas nosaukumu, pakļautību, daļēji arī struktūru un kompetenci. Agrākās kārtības atcelšana un jaunās ieviešana notika vienlaikus. Līdz 1940. gada beigām kultūras dzīves pārraudzības sistēma Latvijā bija gandrīz pilnīgi pārveidota, atcēla arī līdz padomju okupācijai pastāvējušo likumdošanu u.c. normatīvos aktus. Plašas pilnvaras rīkoties pēc saviem ieskatiem bija dotas jaunizveidotajām vai reorganizētajām pārvaldēm, kuras pēc Maskavas norādēm ieviesa sīku kultūras vides reglamentāciju. GLP, MLP, KfP u.c. institūciju iespējas reglamentēt un kontrolēt kultūras procesus Padomju Latvijā bija daudz lielākas nekā jebkurai valsts institūcijai K. Ulmaņa autoritārā režīma laikā. 1940. gada beigās – 1941. gada pirmajā pusē tika dibinātas vairākas sabiedrisko kultūras darbinieku arodorganizācijas (Latvijas PSR Rakstnieku savienība, Latvijas PSR Komponistu savienība, Latvijas PSR Mākslinieku savienība), kuru darbības uzsākšana acīmredzot tika plānota 1941. gada vasarā vai rudenī, taču Vācijas un PSRS kara sākums tam pārvilka svītru. Tādēļ spriest par to iespējamo ietekmi ir stipri problemātiski, taču vispārējā tendence bija – pilnīga kultūras dzīves kontrole Latvijā; visaptveroša cenzūra; Latvijas PSR institūciju darbība pēc PSRS parauga.

Atsauces un komentāri

- 1 Latvijas PSR vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. – Rīga, 1986, 2. sēj., 169. lpp.
- 2 Valdības Vēstnesis (turpmāk – VV), 1940, 28. jūn., 143. nr., 2. lpp.
- 3 LPSR Saeimas 2. ārkārtējās sesijas 1. sēde 1940. g. 24. augustā: Deputāta H. Līkuma runa // VV, 1940, 26. aug., 193. nr., 2., 3. lpp.
- 4 Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas sekretāra b. Ž. Spures runa sabiedrisko iestāžu darbinieku arodbiedrības kopsapulcē 20. septembrī // Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs (turpmāk – Ziņotājs), 1940, 21. sept., 19. nr., 3. lpp.

- 5 VV, 1940, 3. jūl., 147. nr., 1. lpp.; 30. jūl., 170. nr., 1. lpp.; Ziņotājs, 1940, 11. sept., 10. nr., 1. lpp.; Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 270. f., 1. apr., 3. l., 2. lp.; Kirhenšteina valdība // Latvijas enciklopēdija, 3. sēj. – Rīga, 2005, 377. lpp.
- 6 LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 152., 153. lp.
- 7 VV, 1940, 26. jūn., 141. nr., 1. lpp.
- 8 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 3758. f., 1. apr., 1502. l., 17.–24. lp.
- 9 VV, 1940, 28. jūn., 143. nr., 2. lpp.
- 10 Turpat, 13. jūl., 156. nr., 2. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 127. lp.
- 11 VV, 1940, 27. jūl., 168. nr., 5. lpp.
- 12 LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 138., 139. lp.
- 13 Turpat, 140. lp.
- 14 Ziņotājs, 1940, 17. sept., 15. nr., 1. lpp.
- 15 Turpat, 24. sept., 21. nr., 2. lpp.
- 16 Turpat, 25. okt., 48. nr., 2. lpp.
- 17 Turpat, 28. okt., 50. nr., 3. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 9. l., 91. lp.
- 18 LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 139. lp.
- 19 Likumu un Ministru Kabineta Noteikumu Krājums (turpmāk – LMKNK), [Rīga], 1940, 141. lpp.; VV, 1940, 27. jūn., 142. nr., 1. lpp.; Latvijas darba Tautas saeimas vēsturiskā sēde 1940. g. 21. jūlijā: Ministru prezidenta prof. Dr. A. Kirhenšteina ziņojums // VV, 1940, 22. jūl., 163. nr., 1. lpp.
- 20 LMKNK, 1940, 253. lpp.
- 21 LVVA, 1632. f., 2. apr., 2017. l., 81., 82. lp.; 1694. f., 1. apr., 319. l., 97. lp.
- 22 Turpat, 318. l., 34.–81. lp.; 319. l., 107.–109. lp.
- 23 LVA, 270. f., 1. apr., 14. l., 3.–12. lp.
- 24 LVVA, 1632. f., 2. apr., 2017. l., 11.–23., 31.–33. lp.; 1694. f., 1. apr., 2. l., 21.–27. lp.; 318. l., 1.–26. lp.
- 25 Ziņotājs, 1940, 9. dec., 84. nr., 4. lpp.; 10. dec., 85. nr., 1. lpp.
- 26 LVVA, 1694. f., 1. apr., 320. l., 297. lp.
- 27 LMKNK, 1940, 168. lpp.
- 28 LVA, 270. f., 1. apr., 9. l., 48. lp.
- 29 Turpat, 14. l., 35., 39. lp.
- 30 LMKNK, 1940, 150., 253. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 106. lp.; 3. l., 1., 2., 16. lp.; 9. l., 158., 159. lp.; LVVA, 3758. f., 1. apr., 1502. l., 28.–30. lp.; VV, 1940, 20. aug., 188. nr., 1. lpp.; 23. aug., 191. nr., 2. lpp.; Ziņotājs, 1940, 3. sept., 3. nr., 2. lpp.
- 31 LMKNK, 1940, 244. lpp.; VV, 1940, 17. aug., 186. nr., 1. lpp.
- 32 LVA, 270. f., 1. apr., 32. l., 105.–110. lp.
- 33 Turpat, 14. l., 41. lp.
- 34 Turpat, 53. l., 151.–155. lp.
- 35 Turpat, 21. l., 144.–146. lp.; 42. l., 152. lp.
- 36 VV, 1940, 8. aug., 178. nr., 1. lpp.
- 37 LMKNK, 1940, 164., 220. lpp.; VV, 1940, 9. aug., 179. nr., 1. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 122.–124. lp.
- 38 VV, 1940, 2. aug., 173. nr., 1. lpp.; 3. aug., 174. nr., 1. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 138. lp.
- 39 Žagars Ē. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. – Rīga, 1975, 175. lpp.
- 40 LVA, 270. f., 1. apr., 43. l., 99. lp.; Ziņotājs, 1941, 17. janv., 14. nr., 1. lpp.

- 41 LVA, 270. f., 1. apr., 12. l., 130.–139. lp.
- 42 Turpat, 3. l., 38. lp.; 42. l., 190. lp.; 56. l., 189., 192. lp.
- 43 LMKNK, 1940, 215. lpp.; Ziņotājs, 1940, 7. sept., 7. nr., 1. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 3. l., 12. lp.
- 44 VV, 1940, 6. aug., 176. nr., 1. lpp.; Ziņotājs, 1940, 31. aug., 1. nr., 1. lpp.; Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvalde // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1987, 10. sēj., 1. grām., 258. lpp.
- 45 LVA, 270. f., 1. apr., 40. l., 226., 235. lp.
- 46 Niedre Jānis // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. – Rīga, 1968, II sēj., 631. lpp.
- 47 LVA, 270. f., 1. apr., 43. l., 6.–9., 277.–279. lp.; 67. l., 171., 176.–179., 184. lp.
- 48 LMKNK, 1940, 230.–232., 236. lpp.; VV, 1940, 10. aug., 180. nr., 2. lpp.; 14. aug., 183. nr., 2. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 44. l., 101., 102. lp.
- 49 Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvalde // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. – Rīga, 1970, III sēj., 621. lpp.
- 50 Žagars Ē. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā .., 195., 196. lpp.
- 51 LVA, 270. f., 1. apr., 16. l., 62.–64. lp.
- 52 Turpat, 96. l., 19.–25. lp.
- 53 VV, 1940, 10. aug., 180. nr., 3. lpp.; Ziņotājs, 1940, 31. aug., 1. nr., 1. lpp.
- 54 Štrāle A. Galvenās literatūras pārvaldes darbība Latvijā 1940.–1941. gadā // Karogs, 1999, 8. nr., 153., 154. lp.; Štrāle A. Galvenās literatūras pārvaldes darbība Latvijā (1940.–1941. g.) // Starptautiska konference “Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas”. Konferencs materiālu krājums. – Rīga, 1998, 65. lpp.
- 55 LMKNK, 1940, 228., 229., 247. lpp.; VV, 1940, 10. aug., 180. nr., 1. lpp.
- 56 LVA, 270. f., 1. apr., 4. l., 184. lp.; 8. l., 278. lp.
- 57 Turpat, 15. l., 89., 115.–118. lp.
- 58 Sk.: LVA, 270. f., 1. apr., 15. l., 115.–118. lp.; Цензура в Советском Союзе 1917–1991. Документы. – Москва, 2004, с. 266–274.
- 59 Galvenā literatūras un izdevniecību lietu pārvalde (*Главное управление по делам литературы и издательства*) Padomju Savienībā tika izveidota 1922. gadā un pastāvēja līdz 1991. gadam. Tās nosaukumi un pakļautība vairākkārt tika mainīta. 1940.–1941. gadā šīs institūcijas oficiālais nosaukums bija PSRS Tautas komisāru padomes pārvalde pilnvarotajam kara un valsts noslēpumu sargāšanai presē (*Управление Уполномоченного Совета народных комиссаров СССР по охране военных и государственных тайн в печати*). Neatkarīgi no nosaukuma maiņas neoficiāli, kā arī darba dokumentos to sauca par Glavlitu (*Главлит*). Sk.: Цензура в Советском Союзе .., 575. lpp.
- 60 Ziņotājs, 1940, 27. sept., 24. nr., 1. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 45. l., 1. lp.; 63. l., 144., 145.a lp.; Meija Jevgeņijs // Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. – Rīga, 1968, II sēj., 535. lpp.
- 61 Ziņotājs, 1940, 12. okt., 37. nr., 1., 2. lpp.; 7. dec., 83. nr., 2. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 3. l., 35. lp.; 11. l., 107., 108. lp.
- 62 Turpat, 74. l., 142.–147. lp.
- 63 Turpat, 3. l., 38. lp.; 42. l., 190. lp.; 56. l., 189., 192. lp.
- 64 Turpat, 60. l., 155.–160. lp.
- 65 Turpat, 7. l., 41. lp.
- 66 Turpat, 37. lp.
- 67 Turpat, 3. l., 23. lp.
- 68 Ziņotājs, 1940, 3. okt., 29. nr., 7. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 42. l., 89. lp.

- 69 Turpat, 7. l., 54., 56., 73. lp.
- 70 Turpat, 4. l., 158. lp.; 7. l., 29.–32., 139.–142. lp.
- 71 Turpat, 14. l., 153., 155., 156. lp.
- 72 Turpat, 8. l., 176.–185. lp.
- 73 Ziņotājs, 1941, 1. febr., 26. nr., 3. lpp.
- 74 LVA, 270. f., 1. apr., 58. l., 69.–71. lp.
- 75 Turpat, 16. l., 79. lp.
- 76 LVVA, 1632. f., 2. apr., 2017. l., 86. lp.
- 77 LVA, 270. f., 1. apr., 28. l., 5.–14. lp.; 39. l., 42., 43., 49. lp.; 54. l., 173.–177., 185.–193. lp.
- 78 Turpat, 76. l., 60., 70., 71.a lp.
- 79 Turpat, 4. l., 166.–169. lp.; 46. l., 118. lp.
- 80 Par 1940.–1941. gadā Latvijā izveidotās Rakstnieku savienības oficiālo nosaukumu vienota viedokļa nav. Latvijas PSR TKP dokumentos minēta “LPSR rakstnieku savienība” (sk. 79. atsauci), taču Latviešu literatūras vēsturē minēts, ka tika nodibināta “Latvijas PSR Rakstnieku un žurnālistu savienība”, ko vēlāk pārdēvēja par “Latvijas Padomju rakstnieku savienību”. – Latviešu literatūras vēsture. 3. sēj.: 1940–1941; 1945–1999. – Rīga, 2001, 10. lpp.
- 81 LVA, 270. f., 1. apr., 71. l., 140., 141. lp.
- 82 Turpat, 96. l., 79.–82. lp.
- 83 Turpat, 63. l., 19.–32. lp.
- 84 Turpat, 140., 143. lp.
- 85 Turpat, 627. f., 1. apr., 40. l., 60., 61. lp.
- 86 Turpat, 270. f., 1. apr., 3. l., 36. lp.; 33. l., 21., 22. lp.
- 87 Ziņotājs, 1940, 27. dec., 98. nr., 1. lpp.
- 88 VV, 1940, 23. aug., 191. nr., 3. lpp.; LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 161., 162. lp.; 43. l., 197. lp.; 56. l., 174. lp.; 58. l., 171.–185. lp.
- 89 Turpat, 7. l., 82. lp.
- 90 Turpat, 10. l., 68. lp.
- 91 LVVA, 3758. f., 1. apr., 1543. l., 376. lp.
- 92 Turpat, 121. l., 12. lp.; 1543. l., 105. lp.
- 93 Turpat, 1544. l., 19. lp.
- 94 Ziņotājs, 1940, 7. sept., 7. nr., 4. lpp.
- 95 LVVA, 3724. f., 1. apr., 25. l., 17. lp.; VV, 1940, 27. aug., 194. nr., 6., 7. lpp.
- 96 Ziņotājs, 1940, 13. sept., 12. nr., 3. lpp.
- 97 LVA, 270. f., 1. apr., 2. l., 145. lp.
- 98 Turpat, 3. l., 20. lp.
- 99 Turpat, 9. l., 147.–152. lp.
- 100 LVVA, 3758. f., 1. apr., 1542. l., 25. lp.; 1543. l., 232. lp.; VV, 1940, 27. jūn., 142. nr., 2. lpp.; 12. jūl., 155. nr., 2. lpp.
- 101 Instrukcija pie likuma par kinematogrāfiem // VV, 1940, 1. jūl., 145. nr., 3. lpp.
- 102 LVVA, 3758. f., 1. apr., 1544. l., 130. lp.; 3724. f., 1. apr., 25. l., 12. lp.
- 103 Ziņotājs, 1940, 30. okt., 52. nr., 1. lpp.
- 104 Turpat, 2. nov., 55. nr., 4. lpp.
- 105 Turpat, 12. nov., 61. nr., 2. lpp.

- ¹⁰⁶ LVA, 270. f., 1. apr., 7. l., 44., 45. lp.
- ¹⁰⁷ LVVA, 3758. f., 1. apr., 1542. l., 12., 20. lp.; 3724. f., 1. apr., 25. l., 2. lp.; VV, 1940, 28. jūn., 143. nr., 2. lpp.
- ¹⁰⁸ LVVA, 3758. f., 1. apr., 1543. l., 341., 373., 374., 401. lp.; 1544. l., 223., 390. lp.; 3724. f., 1. apr., 25. l., 1., 3., 5., 7.–9., 16. lp.; VV, 1940, 27. jūn., 142. nr., 2. lpp.; 1. jūl., 145. nr., 2. lpp.; 5. jūl., 149. nr., 2. lpp.; 20. jūl., 162. nr., 3. lpp.; 22. jūl., 163. nr., 5. lpp.
- ¹⁰⁹ VV, 1940, 13. aug., 182. nr., 2. lpp.; LMKNK, 1940, 234. lpp.
- ¹¹⁰ Ziņotājs, 1940, 14. okt., 38. nr., 4. lpp.; 16. okt., 40. nr., 5. lpp.
- ¹¹¹ LVA, 270. f., 1. apr., 15. l., 82.–88. lp.
- ¹¹² LMKNK, 1940, 233. lpp.; VV, 1940, 10. aug., 180. nr., 3. lpp.; Ziņotājs, 1940, 14. sept., 13. nr., 2. lpp.; 28. sept., 25. nr., 3. lpp.
- ¹¹³ Ziņotājs, 1940, 1. okt., 27. nr., 1. lpp.
- ¹¹⁴ LVA, 270. f., 1.c apr., 13. l., 164.–188. lp.
- ¹¹⁵ Turpat, 1. apr., 7. l., 78. lp.; 28. l., 3. lp.
- ¹¹⁶ Turpat, 1.c apr., 2. l., 54. lp.
- ¹¹⁷ LVVA, 3758. f., 1. apr., 1544. l., 134., 135. lp.; VV, 1940, 2. aug., 173. nr., 4. lpp.
- ¹¹⁸ VV, 1940, 27. aug., 194. nr., 6., 7. lpp.; Ziņotājs, 1940, 6. sept., 6. nr., 2. lpp.
- ¹¹⁹ LVA, 270. f., 1.c apr., 13. l., 8., 9., 58. lp.
- ¹²⁰ Turpat, 917. f., 1. apr., 1. l., 1.–31. lp.
- ¹²¹ Turpat, 36. lp.
- ¹²² Turpat, 37., 38. lp.
- ¹²³ Turpat, 32. lp.
- ¹²⁴ Ziņotājs, 1941, 27. marts, 72. nr., 2. lpp.; LVA, 627. f., 1. apr., 2. l., 19. lp.
- ¹²⁵ LVA, 270. f., 1. apr., 53. l., 36., 39. lp.; 96. l., 53.–55. lp.
- ¹²⁶ Turpat, 75. l., 117.–119. lp.
- ¹²⁷ Turpat, 67. l., 69. lp.
- ¹²⁸ Turpat, 61., 62., 69.–87. lp.
- ¹²⁹ Turpat, 627. f., 1. apr., 1. l., 26.–33. lp.
- ¹³⁰ Turpat, 63.–65. lp.
- ¹³¹ Turpat, 96. l., 62.–77. lp.
- ¹³² Turpat, 53. l., 36., 39. lp.; 55. l., 7. lp.; 59. l., 51.–53. lp.; 96. l., 8.–12. lp.
- ¹³³ Turpat, 96. l., 58.–60. lp.
- ¹³⁴ Turpat, 2. l., 33.–35. lp.
- ¹³⁵ Turpat, 32. lp.
- ¹³⁶ Turpat, 270. f., 1. apr., 39. l., 8. lp.
- ¹³⁷ Turpat, 16. l., 1., 19, 62.–64., 178. lp.
- ¹³⁸ Turpat, 627. f., 1. apr., 3. l., 5. lp.
- ¹³⁹ Sk.: *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā–augustā. Problēmas nostādne // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 35.–55. lpp.; *Šneidere I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 95.–105. lpp.; *Bleiere D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā ..., 368.–398. lpp.; 100 gadu kopā ar Vili Lāci. Konferenču materiāli, 2004. gada 25. maijs, Rīga. – Rīga, 2005, 32.–52. lpp.

Supervision of Culture and Censorship in Latvia during the Soviet Occupation, 1940–1941

Gints Zelmenis

Summary

The first period of the Soviet occupation in Latvia was the time from June 1940 until June–July 1940. The paper examines the development of supervision of culture and censorship in Latvia at that period. Soon after the beginning of occupation, the pro-sovietic Latvia's Government (Prime Minister A. Kirhenšteins) started to dismiss the officials of the former Republic of Latvia and substitute them with new ones. Thus, heads of departments, other structures, and institutions of culture were dismissed and substituted. For example, new directors were appointed for the Latvian National Opera, Latvian National Theatre, State Museum of History, State Museum of Art, etc. At the same time, changes were started in the system of supervision over culture. Some of the former institutions (Ministry of Social Affairs, Chamber of Writings and Arts, Chamber of Professions, State Council of Culture) were abolished. Some other institutions were transformed and, in place of them, new institutions were established to realise control and censorship over culture. These new institutions were adopted, renamed and structured following the example of the Soviet Union (for example, Commissariat of Education, State Administration of Printing and Publishing Enterprises, State Administration of Literature and Publishing, State Administration of Arts, State Administration of Cinemas). Some leaders of these institutions were appointed because they had lived in the USSR until 1940 (for example, Commissar of Education P. Valeskalns, State Administrator of Cinemas J. Golenders). Some others had been Latvia's local inhabitants until 1940 (for example, State Administrator of Printing and Publishing Enterprises J. Niedre).

During the next year (until the summer of 1941), these institutions, basing on newly issued laws, instructions, and other regulations, grasped the power to realise total control and censorship over the culture. No exhibitions, concerts, films etc. could be showed without permission from these institutions. Like in the USSR, Latvia's professional societies of writers, artists, and other cultural workers also were subordinated to state institutions.

In the spring of 1941, about 0.5–1 million books were “withdrewn” from the libraries of Latvia. These books were admitted as “disparate” to the Soviet ideology. However, control over culture in 1940–1941 became total – like it was in the USSR at that time.

**NACISTISKĀS VĀCIJAS
OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMANY
OCCUPATION IN LATVIA
(1941–1945)**

Inesis Feldmanis

Nacistu okupācijas politika Baltijā (1941–1945): konceptija un izpausmes

Baltijas valstu neatkarības galvenie potenciālie apdraudētāji starpkaru periodā bija Padomju Savienība un Vācija, kuras vienoja neapmierinātība ar Versaļas sistēmu – pēc Pirmā pasaules kara izveidoto un funkcionējošo starptautisko kārtību. Taču abu šo lielvalstu sākotnējās iespējas nebija gluži vienādas. 20. gadsimta 20. gados tikai PSRS varēja reāli saasināt un destabilizēt situāciju Austrumeiropas reģionā vai pat iekarot Baltiju. Vācija šajā laikā nebija īpaši nopietns militārās varas faktors. Versaļas miera līgums to bija padarījis par militārā ziņā trešās vai pat ceturtās šķiras lielvalsti. Ar simttūkstoš vīru lielu armiju, ko pieļāva minētais līgums, Vācijai nekādi nebija iespējams īstenot atklāti ekspansionistisku ārpolitiku. Berlīnei vispirms vajadzēja panākt militāro ierobežojumu atcelšanu un nodrošināt līdztiesību bruņošanās jomā. Taču tas, no vienas puses, prasīja laiku, no otras puses, nebūt nebija viegli izpildāms uzdevums.

Vācijas politikas mērķi Baltijā starpkaru periodā

Vācijas militārais vājums atstāja lielu – varbūt pat izšķirošu ietekmi attiecībā uz tās politikas būtību un vispārējo ievirzi pret Baltiju. 20. gados Berlīne bija ieinteresēta, lai nākotnē, kad Vācija būs no jauna nostiprinājusies un atguvusi savu militāro spēku, saglabātos iespējas izdarīt varbūtējus pārkārtojumus Baltijas telpā. Kādi tie būs – to noteiks attiecīgā situācija, kā arī izveidojušos spēku samērs starp lielvalstīm. Iespējamie varianti bija vairāki. Runa varēja būt par Baltijas valstu neatkarības nostiprināšanu vai arī to pakļaušanu tādā vai citā variantā Vācijas vai (un) Padomju Savienības virskundzībai.

Kopā ar Padomju Savienību Vācija centās panākt, lai Baltijas valstis paliktu sašķeltas, izolētas cita no citas. Abas lielvalstis vēlējās redzēt Baltiju kā tiltu, kas tās savieno, nevis kā barjeru, kas šķir. Kā norāda lietuviešu vēsturnieks Zenons Butkus (*Zenonas Butkus*), gan Padomju Savienība, gan Vācija 20. gados *“gribēja turēt Baltijas valstis it kā konservācijā, lai tās nerūpētos par savu drošību un nebūtu sagatavotas aizstāvēties, – it kā ledusskapī, no kura tās pēc vajadzības varētu izņemt un sadalīt”*.

Berlīnes izraudzītajai ārpolitiskajai stratēģijai un taktikai bija negatīva attieksme pret iespējamām militāri politiskajām aliansēm Austrumeiropas telpā, kā arī Baltijas valstu dažādajiem savienības plāniem.² Vācu ārpolitikas vadītāji skaidri apzinājās, ka britu vai franču ietekmei pakļauta nomaļvalstu³ bloka izveidošanās Polijas virsvadībā nozīmētu ievērojamu *status quo* nostiprināšanu Austrumeiropā. Berlīni satrauca arī iespēja, ka Polija tādā gadījumā varētu daudz lielākā mērā militāri apdraudēt vācu austrumu robežu.⁴

Vācu Baltijas politikas vispārējā pamatievirze būtiski neizmainījās arī pēc 1933. gada 30. janvāra, kad pie varas nāca nacisti, kuru izvirzītie ārpolitiskie mērķi un stratēģija uzrādīja kontinuitātes iezīmes, bija vērojami daudzi pēctecības elementi. Lai gan vācu fīrers Ādolfs Hitlers (*Hitler*) uzskatīja Baltiju par vācu ietekmes senu sfēru un iespējamu agresijas objektu, viņa interese par Latviju, Lietuvu un Igauniju visai ilgi bija pavisam niecīga. Līdz pat Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanai 1939. gada 23. augustā Berlīnes ārpolitiskajos apsvērumos atklāts palika jautājums, kad, kādā veidā un cik lielā mērā tiks aizskarta Baltijas valstu suverenitāte.⁵

Baltijas valstīs gan pieauga bažas un pastiprinājās neuzticība Berlīnei, jo daudziem prātā bija nacistu atklāti deklarētie nodomi izvērst ekspansiju Austrumeiropā. Īpašs satraukums no sākuma valdīja Latvijā. 1933. gada pavasarī ārlietu ministra Voldemāra Salnā vadībā notika Latvijas Ārlietu ministrijas padomes vairākas sēdes, kurās liela uzmanība tika pievērsta politisko pārvērtību analīzei Vācijā un to iespējamām sekām. Šo sēžu dalībnieki bija vienprātīgi, ka patlaban nekādā gadījumā nav iespējama Latvijas un Vācijas politiskā sadarbība vai tuvināšanās, jo *“tagadējo Vācijas politisko vadoņu un režīma tieksmes Austrumeiropā ir Latvijai naidīgas un tieši vai netieši apdraud tās patstāvību”*⁶. Neviens sēdes dalībnieks neiebilda pret secinājumu, ka pagaidām Vācijai nav nekādu reālu iespēju apdraudēt mieru Eiropā, jo tās eventuālo pretinieku pusē ir nenoliedzams militārs pārsvars. Cirkulārā Latvijas sūtņiem ārvalstīs Rietumu nodaļas vadītājs Ludvigs Ēķis norādīja, ka *“tuvākā nākotnē tieši konflikti nav sagaidāmi nedz starp Vāciju un viņas tiešajiem kaimiņiem, nedz arī indirekti ar mums”*⁷.

Vācijas un Latvijas attiecības tomēr izraisīja noteiktas pārmaiņas. Citādas kļuva vācu diplomātijas metodes. Nacisti visai bieži izšķīrās par spēka politikas demonstrēšanu, nereti tika īstenoti ārpolitiski pasākumi, kurus noteica gluži ideoloģiski apsvērumi. Notika arī atklāti iebiedēšanas mēģinājumi un sankciju politika. Raksturīgākais piemērs ir tā saucamais sviesta karš, kas izcēlās 1933. gada 10. jūnijā un ilga vienu nedēļu. Vācijas valdība aizliedza Latvijas sviesta importu, jo Latvijā 3. jūnijā bija iesācies vācu preču boikots, kuru kā cīņas akciju pret nacismu organizēja sociāldemokrāti un ebreju partijas. Klātienē tiekoties abu valstu ārlietu ministriem – Voldemāram Salnajam un Konstantīnam fon Neirātam (*Neuraht*) –, izdevās visai ātri noregulēt šo izteikti politiskas nokrāsas saimniecisko konfliktu.⁸

Vācijas un Latvijas attiecību nozīmīgs faktors bija vācbaltieši, no kuriem daudzi 30. gados pārņēma nacisma idejas un sāka nelojāli izturēties pret Latvijas valsti, kas saasināja iekšpolitisko situāciju. Izlīguma meklēšanā aktīvi iesaistījās abas puses. 1939. gada aprīlī, piemēram, notika vairākas “draudzīgas un neoficiālas” Latvijas ārlietu ministra Vilhelma Muntera sarunas ar vācu sūtni Rīgā Ulrihu fon Koci (*Kotze*), kuru gaitā apsprieda vācbaltiešu prasības un viņu nostāju. Abi diplomāti atzina, ka latviešiem ir “ārkārtīgi sarežģīti” saprasties ar vietējo vāciešu abām paaudzēm, jo vecākā atrodas aizvainojuma varā un nevar aizmirst to, ka Latvijā tā “reiz valdījusi”, bet jaunākā – “vēl ir nepareizi saprastā nacionālsociālisma narkozē”.⁹ Sarunu rezultātā V. Munters nonāca pie vēl radikālāka secinājuma un uzsvēra, ka vācbaltieši pret Latviju izturas nelojāli un tāpēc izstrādāt sadarbības platformu ar tiem nav iespējams. Raksturojot Latvijas vāciešu centienus un noskaņojumu, V. Munters norādīja: “*Mēs zinām, kā vācietības vadošās aprindas skatās uz Latviju un latviešiem, mēs zinām, ka viņi mūs ienīst un skatās pāri robežām, mēs zinām, ka viņi virza savas sūdzības pa visādiem ceļiem uz ārzemēm, ka viņi negrib pieļaut normālas attiecības starp Vāciju un Latviju, ka viņi cer uz vāciešu ienākšanu mūsu zemē.*”¹⁰

Alfrēds Rozenbergs – fīrera pilnvarotais Austrumeiropas jautājumos

Molotova–Ribentropa pakts, kas sadalīja Austrumeiropu interešu sfērās (Somija, Latvija un Igaunija tika “atdota” Padomju Savienībai) un veicināja Otrā pasaules kara izraisīšanos, kā arī tam sekojošās citas noziedzīgās padomju un vācu vienošanās (Lietuva padomju interešu sfērā tika iekļauta 1939. gada 28. septembrī), bija apstākļi, kādēļ Baltija kļuva par “maiņas objektu” PSRS un Vācijas darījumos. Līdz ar to nacistu Baltijas politika uz laiku bija tieša vācu un padomju attiecību funkcija. Jauno situāciju precīzi izprata un tāpīgi raksturoja Latvijas sūtnis Berlīnē Edgars Krieviņš. 1939. gada 26. septembrī viņš nosūtīja uz Rīgu šāda satura telegrammu: “*Oficiālajās vācu saimnieciskajās aprindās dzird runājam, ka krievi Baltijas valstis vēl neesot pieprasījuši, bet, ja pieprasītu, jādod vien būtu. Tagadējā stāvoklī trīs vilcieni benzīna atsverot vienu Baltijas valsti.*”¹¹

Vācijas indifferene pret Baltijas valstīm tomēr nebija ilgstoša parādība. 1939. gada beigās Berlīnes nostāja sāka mainīties, jo militārā konflikta un blokādes apstākļos strauji pieauga Latvijas, Lietuvas un Igaunijas loma Vācijas apgādē ar pārtiku un militārā ziņā svarīgām izejvielām. Taču vācu ekonomiskās intereses nekļuva par tik spēcīgu un iedarbīgu faktoru, lai novērstu Molotova–Ribentropa paktā paredzēto un ieprogrammēto notikumu attīstības gaitu. 1940. gada jūnijā Padomju Savienība okupēja Baltijas valstis, bet augustā tās varmācīgi iekļāva PSRS sastāvā.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas neatkarības iznīcināšana iezīmēja Vācijas un PSRS attiecību pasliktināšanos.¹² Jaunu saasinājumu agresīvo lielvalstu attiecībās izraisīja Padomju Savienības ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova (*Молотов*) četrdesmit astoņu stundu ilgā vizīte Berlīnē 1940. gada 12. un 13. novembrī, kuras laikā ar nacistiskās Vācijas vadītājiem tika apspriesti noteikumi, ar kādiem PSRS būtu ar mieru pievienoties 1940. gada 27. septembrī noslēgtajam Triju lielvalstu (Vācija, Itālija un Japāna) paktam. Tās bija sarunas par pasaules iespējamo sadalīšanu četru lielvalstu ietekmes sfērās pēc Lielbritānijas sagrāves.

Sarunās padomju ārlietu vadītājs bija lietišķi atklāts un bez īpašas kautrēšanās izklāstīja Maskavas iecerētās ekspansijas jauno programmu (ekspansijas iespējas, kuras paredzēja un pieļāva Molotova–Ribentropa pakts, faktiski jau bija izsmeltas), kas bija pārsteidzoši plaša un neticami nekaunīga. V. Molotovs neslēpa, ka PSRS ir ieinteresēta Somijas un Dienvidbukovīnas aneksijā, vācu–itāliešu garantiju atcelšanā Rumānijai (tās bija vērstas pret iespējamiem padomju tīkojumiem), savienības līgumā ar Bulgāriju, militārajās bāzēs pie Bosfora un Dardaneļu jūras šauruma. V. Molotovs uzsvēra padomju intereses Ungārijā, Grieķijā, Dienvidslāvijā, kā arī iestājās par to, lai Vācija un PSRS kopīgi kontrolētu izbraukšanu no Baltijas jūras.¹³

Neilgi pēc atgriešanās no Berlīnes – 1940. gada 25. novembrī – V. Molotovs iesniedza vācu sūtnim Maskavā Frīdriham Verneram fon der Šulenburgam (*Schulenburg*) memorandu, kurā padomju valdība izteica gatavību pievienoties plānotajam Četru lielvalstu paktam (PSRS gribēja būt jauna pakta līdztiesīgs partneris, nevis vienkārši pievienoties Trīs lielvalstu paktam), ja tiks ievērotas tās prasības. Padomju ekspansijas programmu Eiropā nedaudz sašaurināja un izmainīja. Līdzās Eiropai par Padomju Savienības teritoriālo tieksmju centru memorandā bija atzīta zona uz dienvidiem no Batumi un Baku virzienā uz Persijas līci.¹⁴

Ja Berlīne piekristu Maskavas izvirzītajām prasībām, Eiropā sāktu dominēt Padomju Savienība, bet Vācijas rīcības brīvība būtu stipri ierobežota. Tāpēc Berlīnes sarunas un 25. novembra memorands¹⁵ tikai nostiprināja Ā. Hitlera pārliecību, ka iecere uzbrukt Padomju Savienībai ir vienīgais pareizais risinājums un vairs nedrīkst vilcināties ar tās īstenošanu. Nacistu vadonis pat nepagodināja memorandu ar atbildi – tās vietā viņš pavēlēja, lai pabeidz izstrādāt uzbrukuma plānu Padomju Savienībai. 1940. gada 18. decembrī viņš parakstīja attiecīgu direktīvu, respektīvi, apstiprināja “Barbarosas” plānu, kuru ievadīja šāda frāze: “*Vācu vēрмаhtam jābūt gatavam ātrā karaģājiēnā sakaut Padomju Savienību, pirms vēl beidzas karš ar Lielbritāniju.*”¹⁶ Uzbrukumam PSRS vajadzēja sākties 1941. gada 15. maijā,¹⁷ vēlāk sakarā ar Balkānu kampaņu¹⁸ to pārcēla uz 22. jūniju.

Vācijas gatavošanās īstenot “Barbarosas” plānu ietvēra plašu dažāda rakstura pasākumu kompleksu, arī Padomju Savienības iekarot paredzēto apgabalu pārvaldes

kārtības un principu noteikšanu. Jau 1941. gada aprīlī Ā. Hitlers izšķīrās par to, ka šie apgabali tiks pakļauti vienam ministram, kas lielā mērā būs pilnīgs noteicējs savā darbības jomā, respektējot vienīgi Vācijas “saimnieciskā diktatora” Hermana Gēringa (*Göring*) un SS reihsfirera un policijas šefa Heinriha Himlera (*Himmler*) kompetenci. Ā. Hitlera izvēle krita uz nacistu šefideologu Alfrēdu Rozenbergu (*Rosenberg*).¹⁹ 20. aprīlī viņš parakstīja dekrētu, kurā, protams, vēl nebija runa par okupētajiem austrumu apgabaliem: “*Es ieceļu reihisleiteru Alfrēdu Rozenbergu par manu pilnvaroto [...] Austrumeiropas jautājumos. Lai izpildītu uzticētos uzdevumus, reihisleitera Rozenberga pakļautībā [...] būs iestāde, kuras struktūru noteiks atbilstoši viņa rīkojumiem.*”²⁰

1941. gada 21. aprīlī Valsts kancelejas šefs un Ā. Hitlera galvenais juridiskais padomnieks Hanss Lamerss (*Lammers*) nosūtīja firera dekrētu A. Rozenbergam,²¹ kurš nekavējoties sparīgi ķērās pie lietas. Nedēļas laikā (25. un 29. aprīlī) A. Rozenbergs sacerēja divus memorandumus. Pirmajā tika risināti jautājumi par nākamās ministrijas praktisko darbību, bet otrajā – kadru problēma, kā arī precizētas darbības galvenās jomas. Iepazīstot politikajai nodaļai, piemēram, vajadzēja nodarboties arī ar ebreju jautājumu, nosakot tā pagaidu risinājumu – piespiedu darbs ebrejiem, viņu ievietošana geto utt.²²

Ā. Hitlers akceptēja abos memorandumos izteiktās idejas, un A. Rozenbergam, lai izpildītu jauno uzdevumu, 1941. gada 5. maijā no valsts budžeta tika atvēlēti pieci miljoni reihsmarku,²³ kā arī piešķirtas telpas – bijusī Dienvidslāvijas vēstniecības ēka.²⁴ A. Rozenberga iesākto darbu, viņa ierosmes, iniciatīvas un nodomus aktīvi atbalstīja arī firera vietnieks nacistu partijas lietās, ministrs bez portfeļa, trešā augstākā amatpersona nacistu hierarhijā Rūdolfss Hess (*Heß*). Taču visai drīz nākamais okupēto austrumu apgabalu ministrs šo atbalstu zaudēja. 1941. gada 10. maijā R. Hess iesēdās modernajā vācu iznīcinātājā *Messerschmitt-110* un aizlidoja uz Lielbritāniju, lai mēģinātu panākt britu un vāciešu saprašanos.²⁵

Rozenberga ieceres un plāni

1941. gada 20. jūnijā – īsi pirms Vācijas uzbrukuma PSRS – A. Rozenbergs uzstājās vērmahta pārstāvju, valsts un partijas augstāko funkcionāru sanāksmē. Savā plašajā runā viņš pamatoja izvirzīto austrumu telpas pārkārtošanas koncepciju, kuras kodols bija Padomju Savienības “sadalīšanas plāns”. Lai uz visiem laikiem novērstu Krievijas kā lielvaras draudus, A. Rozenbergs ieteica atbalstīt nekrievu tautu neatkarības un brīvības centienus, nodrošinot tām “noteiktu valstiskuma formu”²⁶. Šīs valstis bija jāatdala no Padomju Savienības un jānostiprina pret Maskavu, bet Krievijas teritorija būtiski jāsamazina, tā jāierobežo telpā starp Pēterburgu, Maskavu un Urāliem.²⁷

A. Rozenberga plāns paredzēja izveidot “četrus lielus teritoriālus blokus”, kas pasargātu un nodrošinātu Vāciju, kā arī vienlaikus pavirzītu tālāk uz austrumiem “Eiropas [...] realitāti”: 1. Lielsomija, 2. Baltija (*Baltenland*), 3. Ukraina un 4. Kaukāzs. Somijai, kura visu laiku simpatizēja Berlīnei, vajadzēja palikt neatkarīgai valstij un Vācijas uzticamam sabiedrotajam. Pārējās trīs teritorijas minētajā runā A. Rozenbergs apzīmēja par komisariātiem, kuriem būtu jāpievieno arī ceturtais – Īstā Krievija.²⁸

Kā liecina daudzi citi avoti, A. Rozenbergs visai aktīvi iestājās par diferencētu pieeju un diferencētu politiku. Ukrainai viņa skatījumā ar laiku bija jāklūst par neatkarīgu valsti un Vācijas sabiedroto, lai “Maskavai vienmēr varētu pieteikt šahu un aizsargātu lielvācu telpu no austrumiem”²⁹. Savukārt Baltijas valstīm bija jābūt Vācijas sastāvdaļai vai vācu kolonizācijas apgabalam,³⁰ kas aktualizēja arī jautājumu par vietējo tautu piemērotību pārvācošanai. Visaugstāk A. Rozenbergs vērtēja igauņus, uzsverot, ka 50 procenti igauņu ir stipri ģermanizēti (dāņu, vācu un zviedru asinis) un uzskatāmi par radniecisku tautu.³¹ Pēc viņa domām, Latvijā asimilējamo iedzīvotāju īpatsvars ir ievērojami mazāks, tāpēc te jāplāno plašāka iedzīvotāju pārvietošana. Situācija Lietuvā esot stipri līdzīga.³²

A. Rozenbergs ar lielu neuzticību izturējās pret Baltijas valstu inteliģenci, it īpaši pret latviešiem. Viņš baidījās, ka tā aktīvi pretosies iecerētajai pārvācošanas politikai, tāpēc viņš bija par represijām un iestājās par latviešu inteliģences lielākās daļas izsūtīšanu uz Krievijas iekšieni.³³ Galvenokārt bija plānots izsūtīt uz Lielbritāniju orientētos latviešu inteliģences pārstāvjus, apmēram 30–40 tūkstoš cilvēku.³⁴ Nacisti viņus uzskatīja par sevišķi nevēlamiem.³⁵

Kopumā A. Rozenberga koncepcija maz atšķīrās no Ā. Hitlera priekšstatiem.³⁶ Abi noliedza tautu pašnoteikšanās tiesības, abi neuzskatīja par vajadzīgu izvērst politisku aģitācijas kampaņu, kuras adresāts būtu visi Padomju Savienības iedzīvotāji.³⁷ Viņu plāni atšķīrās tikai jautājumā par nepieciešamajiem pārkārtojumiem austrumu apgabalos, kurus paredzēts iekarot. Ā. Hitleris nebija paredzējis atbalstīt Eiropas austrumos dzīvojošo tautu nacionālo kustību un iespējamās atšķirības dažādu teritoriju pārvaldē uzskatīja par gluži formālu lietu. Viņa uztverē dažādās Padomju Savienības tautas bija visai mazvērtīgas. Turpretī A. Rozenbergs bija pārliecināts, ka PSRS dzīvojošās tautas no rases viedokļa kvalitatīvi atšķīras.³⁸

Okupētā Baltija: plāni un īstenība

Pēc padomju un vācu kara sākuma pirmos rīkojumus par okupēto austrumu apgabalu pārvaldes organizēšanu Ā. Hitleris izdeva 1941. gada 17. jūlijā. “Vācu tautas vārdā” viņš iecēla A. Rozenbergu par okupēto austrumu apgabalu ministru, kuram tika pakļauta visa vācu civilpārvalde. Pildot savus pienākumus, viņam vajadzēja uzturēt ciešus kontaktus ar

augstākajām Vācijas valsts iestādēm.³⁹ Atklātībā par A. Rozenberga iecelšanu un viņa vadīto ministriju kļuva zināms tikai pēc četriem mēnešiem – 1941. gada 17. novembrī. Nacistu līderi ilgi klusēja, jo vēlējās paziņot par jaunās ministrijas izveidi saistībā ar kādu lielu notikumu, piemēram, Maskavas vai Ļeņingradas ieņemšanu.

Okupēto austrumu apgabalu ministrijas pakļautībā atradās reihskomisariāti Ukraina un Ostlande (reihskomisārs Hinrihs Loze – *Lohse*), kurā ietilpa Latvija, Igaunija, Lietuva un lielākā daļa Baltkrievijas. A. Rozenbergam ne tuvu neizdevās nodrošināt vienotu un koordinētu politiku okupētajā Baltijā. Viņam nebija arī iespēju daudzās jomās izšķiroši noteikt vai ietekmēt tās galveno saturu un ievirzi. Ostlandē, tāpat kā citās nacistiskās Vācijas okupētajās teritorijās, gandrīz vai pilnīgi autonomi funkcionēja dažādas policijas struktūras, kuras pakāpeniski izveidoja un pilnveidoja. Reizē ar vērmahtu Baltijā 1941. gada jūnija beigās ieradās Operatīvā grupa A (*Einsatzgruppe A*), kuru komandēja SS brigadefīrers un policijas ģenerālmajors Valters Štālekera (*Stahlecker*). Viņš Latvijā uzturējās apmēram divas nedēļas un līdz ar armiju to atstāja (gāja bojā 1942. gada 18. martā kādā militārā operācijā pie Ļeņingradas). V. Štālekera vadībā Latvijā iesākās ebreju iznīcināšana un padomju aktīvistu sodīšana, kurā viņš centās iesaistīt arī latviešus. V. Štālekera izveidoja vairākas vācu drošības policijas (*Sicherheitspolizei*) un SS drošības dienesta (*Sicherheitsdienst – SD*) palīgvienības – tā saucamās zonderkomandas. Pazīstamākās no tām bija bēdīgi slavenā Viktora Bernharda Arāja komanda Rīgā, Mārtiņa Vagulāna vienība Jelgavā un Herberta Teidemaņa grupa Valmierā.

1941. gada 17. jūlijā Ā. Hitlers izdeva rīkojumu par okupēto austrumu apgabalu nodrošināšanu ar policijas spēkiem, uzticot šo uzdevumu SS reihsfīreram un Vācijas policijas šefam H. Himleram. Rīkojuma trešais punkts paredzēja, ka katrā reihskomisariātā policijas darbību pārrauga augstākais SS un policijas vadītājs, kas tieši pakļauts reihskomisāram.⁴⁰ Ostlandē šo amatu sākotnēji ieņēma grupenfīrers Ādolfs Prīcmans (*Prützmann*), bet 1941. gada novembrī viņu nomainīja obergruppenfīrers Frīdrihs Jekelns (*Jeckeln*), kura uzdevums bija ebrejus Latvijā likvidēt intensīvāk.⁴¹

A. Rozenbergs visai maz varēja ietekmēt arī vācu saimniecisko politiku Baltijā, jo, sākoties Vācijas–PSRS karam, Ā. Hitlers izdeva rīkojumu, kas noteica, ka par austrumos okupēto apgabalu saimniecisko izmantošanu un ekspluatāciju atbildīgs ir Vācijas “saimnieciskais diktators” – gaisa spēku pavēlnieks reihsmaršals H. Gērings.⁴² Šādā situācijā okupēto austrumu apgabalu ministrs, lai kaut cik saskaņotu saimnieciskās politikas jautājumus, bija spiests H. Geringam nepārtraukti sūtīt oficiālas vēstules. Kā norāda britu vēsturnieks Ričards Overijs (*Overy*), reihsmaršals tomēr tās “tīši ignorēja”⁴³.

Īpaši aktīvi A. Rozenbergs un viņa vadītā ministrija centās iejaukties ar reprivatizāciju saistīto jautājumu risināšanā. Tā, piemēram, 1942. gada jūnijā Okupēto austrumu apgabalu ministrijā notika vairākas apspriedes (vairāk nekā astoņus mēnešus pirms

lēmuma par vispārēju reprivatizāciju),⁴⁴ kurās izskanēja atklāti aicinājumi nekavēties ar padomju varas konfiscēto un nacionalizēto īpašumu atdošanu to agrākajiem īpašniekiem. Reprivatizāciju bija paredzēts visplašāk izvērst Baltijā. A. Rozenberga ministrijas ierēdņi baidījās, ka tās neīstenošanas gadījumā strauji mainīsies Baltijas tautu noskaņojums, “kas pašlaik šajā ziņā ir labvēlīgs”⁴⁵. Pēc ministrijas Galvenās politiskās nodaļas (*Hauptabteilung Politik*) vadītāja Oto Breitigama (*Bräutigam*) domām, pret reprivatizāciju nevar iebilst ne no vispārējiem politiskiem, ne arī propagandas apsvērumiem. Viņš bija pārliecināts, ka tā neapdraudēs arī Vācijas ekonomiskās intereses un nebūs pretrunā ar tās saimnieciskajām vajadzībām kara apstākļos. Izslēgt nevarot vienīgi grūtības, ar kurām nāksies sadurties, uzsākot praktiski īstenot vispārēju reprivatizāciju.⁴⁶

Situācija, kāda veidojās Baltijā vācu–padomju kara laikā, kā arī nacistu militārās neveiksmes spieda A. Rozenbergu atteikties no tūlītējiem sagatavošanās darbiem, kas bija nepieciešami, lai īstenotu vairākas tādas ieceres, kuras atbalstīja arī citi nacistu vadītāji. Piemēram, faktiski netika veikti konkrēti pasākumi, neskaitot iekarošanu un okupāciju, kurus varētu uzlūkot un vērtēt kā tieši virzītus uz to, lai iesāktu un nodrošinātu Baltijas ģermanizāciju un kolonizāciju. Nenorisinājās ne “pārvācošanai” nederīgo vietējo iedzīvotāju izsūtīšana, ne arī vāciešu masveida noņemšana Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

Uz papīra palika arī ieceres īstenot masveida represijas pret latviešu inteliģenci, tās lielāko daļu steigšus izsūtot uz okupētajiem Krievijas apgabaliem. Pēc Latvijas okupācijas nacisti atmeta šo ideju un mēģināja ar inteliģenci sadarboties. Acīmredzot sākotnējie plāni tika mainīti vai atlikti 1941. gada 14. jūnijā īstenotās deportācijas dēļ, jo padomju vara bija jau paveikusi “netīro darbu” un aiztransportējusi uz Sibīriju daudzus latviešu inteliģences pārstāvjus.⁴⁷ Nacisti gan neatteicās no domas par latviešu inteliģences lomas un ietekmes turpmāku samazināšanu tautā. Līdz pat 1942. gada vidum tika izstrādāti dažādi priekšlikumi un ieteikumi, kā to vislabāk izdarīt.⁴⁸

Visu ieceru neīstenošana (vai nespēja tās īstenot) būtiski nemainīja nacistu okupācijas politikas Baltijā vispārējo ievirzi. Tās noteicošā iezīme bija destruktīvisms, kas visspilgtāk izpaudās plaša apjoma represijās pret civiliedzīvotājiem, pirmām kārtām pret ebrejiem. Okupantu politika bija arī neticami tuvredzīga, jo tā gandrīz pilnīgi ignorēja pamatotās un vitāli svarīgās baltiešu intereses.⁴⁹ Nacisti ieņēma stūrgalvīgi noraidošu nostāju pret Latvijas, Igaunijas un Lietuvas neatkarības atjaunošanu. Viņi neatzina un apstrīdēja baltiešu toreiz izvirzīto tēzi, ka nelikumīgā padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti un tās turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts arī vācu okupācijas apstākļos. Baltiešu cerības uz valstiskuma atgūšanu izrādījās veltīgas, un viņiem vajadzēja samierināties tikai ar nenozīmīgu, pat niecīgu līdzdalību zemju pārvaldīšanā.

Vairāki nacistu līderi paši visai asi kritizēja vācu okupācijas politiku Baltijā. Viens no tiem bija Latvijas ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers (*Drechsler*). Ziņojumā reihskomisāram H. Lozem 1943. gada 19. jūnijā viņš atklāti norādīja, ka daudzi līdz šim īstenotie vāciešu pasākumi politiskajā, pārvaldes un saimnieciskajā jomā bijuši reti kļūdaini, ievērojami pasliktinājuši latviešu tautas noskaņojumu un tās attieksmi pret vāciešiem. O. Drekslers gan bija pārliecināts, ka situāciju vēl ir iespējams būtiski uzlabot. Berlīnei vienīgi beidzot jāizstrādā skaidras vadlīnijas jautājumā par latviešu tautas politisko nākotni.⁵⁰

Atsauces un komentāri

- 1 *Butkus Z.* Vācijas un PSRS diplomātiskā sadarbība Baltijas valstīs 1920.–1940. gadā // *Latvijas Vēsture*, 2000, 3. nr., 86. lpp.
- 2 Pēc Pirmā pasaules kara Austrumeiropas valstīs tika izvirzīti vairāki projekti, kuru nolūks bija stiprināt dalībvalstu nacionālo drošību un vairot to iespējas stāties pretī lielvalstu centieniem. Dažādu iemeslu dēļ neviens no šiem projektiem neieraudzīja dienas gaismu. Tā, piemēram, idejas (turklāt nepietiekami skaidras) līmenī palika poļu iecerēs par neitrālu valstu bloku no Baltijas jūras līdz Melnajai jūrai. Pati par sevi šī ideja, protams, bija dabiska un neizbēgama, jo paredzēja Polijas virsvadībā apvienot un politiski konsolidēt viena reģiona valstis. Tādā veidā varētu tikt aizpildīts tas varas vakuums, kas radās Austrumeiropā pēc Pirmā pasaules kara sakarā ar Austroungārijas impērijas sabrukumu, Vācijas un Krievijas novājināšanos. Jaunās reģiona valstis (arī Latvija, Lietuva un Igaunija) iegūtu aizsardzību pret iespējamiem lielvalstu tīkojumiem.

Tomēr Varšavai 20. gados faktiski nebija izredžu īstenot minēto ideju. Šādu iespēju izslēdza Polijas ekonomiskais un militārais vājums. Tai bija grūti sniegt kaut minimālu jebkura veida palīdzību mazajām kaimiņvalstīm. Polija ekonomiski bija atkarīga no saimnieciskajiem sakariem ar Vāciju. Līdz ar to Polija nevarēja izpildīt ielānotā bloka "cementējošā centra" lomu. Tā spēja piedāvāt vienīgi ambiciozus plānus.

Pret Polijas iecerēm darbojās arī citi faktori. Austrumeiropas valstis nevienoja kopīgs priekšstats par galvenajiem ienaidniekiem. Šo valstu attiecības sarežģīja vairāki savstarpējie konflikti, un to vidū nepastāvēja īsta interešu kopība, tieši otrādi – eventuālos bloka dalībniekus šķīra nopietnas pretrunas. Vienas valstis (Latvija, Igaunija, Čehoslovākija, Rumānija) strikti iestājās par *status quo* saglabāšanu, citas (Ungārija) – par tā mainīšanu. Pati Polija savā godkārē nodrošināt lielvalsts stāvokli, kā arī savu robežproblēmu dēļ bija nokļuvusi kļūmīgā pozīcijā starp *status quo* aizstāvi un potenciāli revizionistisku valsti.

Nesekmīgi izrādījās arī mēģinājumi nostiprināt drošību Baltijas reģionā. 1923. gada 1. novembrī parakstītais līgums par aizsardzības savienību starp Latviju un Igauniju 20. gados palika vienīgais reālais panākums iecerētās Baltijas savienības izveides procesā. Starpvalstu attiecības Austrumeiropā ietekmēja faktori, kas izslēdza iespēju panākt ciešu kooperāciju Baltijas telpā un nodibināt "mazo" (Latvija, Lietuva, Igaunija) vai "lielo" (pievienojoties Somijai un Polijai) Baltijas savienību. Par galveno šķērslī paredzētās sadarbības ceļā kļuva Polijas un Lietuvas konflikts, kas iesākās 1920. gada oktobrī, kad poļi okupēja Viļņu. Nevēloties, lai otra puse nostiprinātos, Polija pretojās "mazās", bet Lietuva – "lielās" Baltijas savienības nodibināšanai. Turklāt abas valstis iecerēto Baltijas savienību

- neuzlūkoja kā kopējās drošības garantu. Gan Polijas, gan Lietuvas skatījumā šai savienībai vajadzēja kļūt par līdzekli, ar kuru varētu nostiprināt savas pozīcijas Viļņas jautājumā. Šādā veidā Polijas un Lietuvas konflikts kā apburts loks paralizēja visu Baltijas valstu aizsardzības sistēmu.
- 3 Nomaļvalstis (*Randstaaten* – vācu val.) – tā Vācijā dēvēja jaunās valstis, kas izveidojās pēc Pirmā pasaules kara, atdaloties no Krievijas impērijas.
 - 4 Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (turpmāk – PA AA), R 29240, E 153701, Aufzeichnung über die politische Lage in den Randstaaten, 12. Juni 1925.
 - 5 *Feldmanis I.* Vācbaltieši: nostāja pret nacionālsociālismu un attiecības ar Latvijas valsti (1933–1939) // Latvijas Vēsture, 1997, 1. nr., 107. lpp.
 - 6 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2574. f., 3. apr., 3024. l., 3. lp., Latvijas Ārlietu ministrija. Rietumu nodaļa. Latvijas sūtņiem ārvalstīs, 1933. gada 24. aprīlis.
 - 7 Turpat.
 - 8 Turpat, 2575. f., 15. apr., 92. l., 457.–459. lp., Latvijas delegācijas Londonā konfidenciālais ziņojums par sarunām ar Vācijas ārlietu ministru fon Neirātu sviesta aizlieguma atcelšanas lietā, 1933. gada 5. jūlijs.
 - 9 Turpat, 2574. f., 4. apr., 7679. l., 187. lp., Latvijas ārlietu ministra V. Muntera vēstule sūtņim Vācijā E. Krieviņam, 1939. gada 17. aprīlis.
 - 10 Turpat, 189. lp.
 - 11 Turpat, 2570. f., 5. apr., 62. l., 131. lp.
 - 12 Par to sīkāk sk.: *Feldmanis I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības (1939–1940) // Latvijas Vēsture, 2005, 2. nr., 69. lpp.
 - 13 Sk.: СССР–Германия 1939–1941: Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. – Vilnius, 1989, с. 94–130.
 - 14 Turpat, 132., 133. lpp.
 - 15 Novērtējot 25. novembra memorandu, interesantu viedokli izsaka krievu vēsturnieks Vladimirs Volkovs. Pēc viņa domām, padomju diktators J. Staļins piedāvājis Ā. Hitleram uzvaru karā pat gadījumā, ja tas ieilgtu, jo Četru lielvalstu pakta noslēgšana ievērojami mainītu spēku samēru par labu līgumslēdzēja pusēm.
 - 16 *Otto H.-D.* Lexikon fataler Fehlentscheidungen im Zweiten Weltkrieg. Von Alpenfestung bis Zita-delle. – München, 2005, S. 120.
 - 17 *Щубин А.* Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне: 1929–1941 годы. – Москва, 2004, с. 443.
 - 18 1941. gada 6. aprīlī Vācijas, Itālijas un Ungārijas karaspēks iebruka Dienvidslāvijā un Grieķijā. Kara-gājiena temps bija elpu aizraujošs, bet panākumi – galvu reibinoši. Dažu nedēļu laikā Dienvidslāvija un Grieķija bija spiesta kapitulēt. Visi Balkāni nonāca Vācijas kontrolē.
 - 19 *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. – München, 2005, S. 515.
 - 20 Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA-B), R 6/4, S. 3.
 - 21 Turpat, R 6/21, S. 21, Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei an den Reichsleiter Alfred Rosenberg, 21. April 1941.
 - 22 *Piper E.* Alfred Rosenberg ..., S. 516.
 - 23 BA-B, R 6/21, S. 35, Der Reichsminister und Chef der Reichskanzlei an den Reichsleiter Alfred Rosenberg, 5. Mai 1941.
 - 24 *Piper E.* Alfred Rosenberg ..., S. 516.

²⁵ Vēsturnieki joprojām strīdas, vai R. Hess lidoja uz savu risku, ar Ā. Hitlera piekrišanu vai pat pēc viņa pavēles. Pēdējie dokumenti, kas attiecas uz "Hesa lietu", vēsturniekiem būs pieejami tikai 2018. gadā! Var būt, ka tie beidzot dos iespēju salikt visus trūkstošos punktus uz "i".

Daudz neskaidrību ir arī par pašu R. Hesu, viņa personību un dzīvi. Vai nacisma bībeles "Mana cīņa" ("*Mein Kampf*") faktiskais līdzautors bija psihopāts vai tikai garīgi nelīdzsvarots cilvēks? Vai Nirnbergas galveno kara noziedznieku prāvā (1945. gada 20. novembris – 1946. gada 1. oktobris) uz mūžu notiesātā fīrera uzticamā līdzgaitnieka vietā Špandavas cietumā sēdēja dubultnieks? Un beidzot – vai 1987. gada 17. augustā 93 gadus vecais R. Hess izdarīja pašnāvību vai arī – kā reizēm apgalvo – viņu nogalināja?

R. Hess ir gan veco, gan jauno nacistu neapstrīdama kulta figūra. Atskaitot Ā. Hitlera dzimšanas dienu, tiem nav nekā svētāka par fīrera vietnieka nāves dienu. R. Hesa pielūdzēji ik gadu dodas "svētceļojumā" uz Vunzīdelu (Bavārija) – vietu, kur viņš apglabāts. Galēji labējām vācu aprindām R. Hess ir paraugs un pielūgsmes objekts, jo viņš, lūk, 46 gadus bijis apcietinājumā – vispirms Lielbritānijā, pēc tam Vācijā, bet visu laiku atturējies izteikt kaut vismazāko nožēlu par savu noziedzīgo darbību un nacistisko pagātni. Viņa leģendārie vārdi Nirnbergas procesā – "Es neko nenožēloju" kļuvuši par neonacistu cīņas saucieniem.

²⁶ BA-B, R 6/6, S. 62, Rede des Reichsleiter A. Rosenberg vor den engsten Beteiligten am Ostproblem, 20. Juni 1941.

²⁷ Turpat.

²⁸ Turpat, 63. lpp.

²⁹ *Pajouh Ch.* Die Ostpolitik Alfred Rosenbergs 1941–1944 // *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich* / Hrsg. von M. Garleff. – Köln; Weimar; Wien, 2001, Bd. 1, S. 169.

³⁰ *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik. – Helsinki, 1973, S. 70.

³¹ BA-B, R 92/952, S. 3, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. Anweisung an den Reichskommissar des Reichskommissariats Ostland, 21. Juli 1941.

³² Turpat.

³³ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 243. lpp.

³⁴ Turpat.

³⁵ Kādā Vācijas Ārlietu ministrijā sastādītā dokumentā bija atklāti norādīts: "Jāņem vērā tas, ka latvieši visu laiku ir bijuši naidīgi noskaņoti pret vāciešiem, un tikai nepieciešamība izvēlēties – vai nu padomju varas pārstāvji, vai arī vācieši valda pār Latviju – pēc nepatīkamās pieredzes ar padomju varu noteikusi iedzīvotāju noslieci uz vācu pusi. Patiesi latvieši vienmēr no visas sirds cerēs uz angļu uzvaru." – PA AA, R 105/190, S. 2, Aufzeichnung betr. Die staatsrechtliche Zukunft der früheren, jetzt Sowjetrepublik Lettland, 5. Juni 1941.

³⁶ A. Rozenberga "sadalīšanas plāns" pilnībā nesaskanēja arī ar SS reihsfīrera H. Himlera un Vācijas "saimnieciskā diktatora" H. Gēringa iecerēm brutāli pārvietot iedzīvotājus (daļu iznīcinot) okupētajos austrumu apgabalos un tos nesaudzīgi izlaupīt. Daudzos sacerējumos tāpēc mēģināts radīt visai maldīgu iespaidu, ka A. Rozenbergs nebūt neesot bijis tik nežēlīgs kā abi pārējie. Gribētu tomēr piekrist britu vēsturniekam Janam Keršavam, kas šajā sakarā pamatoti norāda, ka A. Rozenberga koncepcija "bija nevis mazāk drausmīga, bet gan pragmatiskāka". – *Kerschaw J.* Hitler: 1936–1945. – Stuttgart, 2000, S. 549.

³⁷ *Pajouh Ch.* Die Ostpolitik Alfred Rosenbergs 1941–1944, S. 170.

- ³⁸ Turpat.
- ³⁹ BA-B, R 6/4, S. 1, Im Namen des Deutschen Volkes, 17. Juli 1941.
- ⁴⁰ Turpat, R 6/10, S. 10, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar Ostland, 20. September 1941.
- ⁴¹ *Breitman R.* Friedrich Jeckeln – Spezialist für die Endlösung im Osten // Die SS: Elite unter dem Totenkopf. – Paderborn, 2000, S. 271.
- ⁴² BA-B, R 6/21, S. 98, Erlass des Führers über die Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten, 29. Juni 1941.
- ⁴³ *Overy R. J.* Hermann Göring. Machtgier und Eitelkeit. – München, 1986, S. 228.
- ⁴⁴ Kaut arī nacistiskā Vācija pirms iebrukuma Padomju Savienībā solīja atdot bijušajiem īpašniekiem nacionalizētos uzņēmumus, tūlītēja un ātra rīcība nesekoja, jo sākotnējos okupantu plānos neietilpa vispārēja reprivatizācija. Pakāpeniski gan vācieši sāka sīkos īpašumus atdot. Līdz 1942. gada beigām Latvijā bija privatizēti 153 sīkrūpniecības un 636 amatniecības uzņēmumi.
1943. gada 18. februārī okupēto austrumu apgabalu ministrs A. Rozenbergs izdeva noteikumus, kas paredzēja vispārēju privātīpašuma atjaunošanu Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ģenerālapgabalā. Šis lēmums vispirms attiecās uz okupācijas režīmam lojālām personām. Vācu kara saimniecībai nepieciešamos īpašumus joprojām nedrīkstēja reprivatizēt. – Sk.: *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture 1914–1945. – Stokholma, 1968, 884.–891. lpp.
- ⁴⁵ BA-B, R 6/651, S. 195, Niederschrift über Besprechung am 3. Juni 1942 betreffend Reprivatisierung in den besetzten Ostgebieten.
- ⁴⁶ Turpat, S. 198.
- ⁴⁷ *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci ..., 249. lpp.
- ⁴⁸ Turpat, 260. lpp.
- ⁴⁹ Par to sīkāk sk.: *Feldmanis I.* Vācijas okupācijas politika Baltijā (1941–1945): vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 126. lpp.
- ⁵⁰ LVVA, P-1018. f., 1. apr., 2. l., 1.–9. lp., Der Generalkommissar in Riga an den Reichskommissar für Ostland, 19. Juni 1943.

Nazi Occupation Policy in the Baltic (1941–1945): Conception and Manifestations

Inesis Feldmanis

Summary

Preparation of Germany to realize the plan of attack, “Barbarosa,” included a wide complex of various undertakings, including the determination of the governmental order and principles of the regions that the Soviet Union envisaged to conquer. Already in April 1941, A. Hitler decided that these regions would be subordinated to one minister who would be, to a large

extent, the master of the situation within the scope of his authority, showing respect only for the competence of Hermann Göring, the “economic dictator” of Germany, and Heinrich Himmler, SS Reichsführer and Chief of the Police. A. Hitler made his choice of the Nazi chief ideologist Alfred Rosenberg.

On 20 June 1940, A. Rosenberg, in his report during the meeting of Wehrmacht representatives and higher officials of the State and Party, underpinned the conception of rearranging the Eastern space, the core of which was the decomposition plan of the Soviet Union. To prevent the threats of Russia as a superpower, A. Rosenberg suggested that independence and liberty struggles of Non-Russian peoples should be supported by ensuring “a certain form of statehood” for them. These states had to be separated from the Soviet Union and fortified against Moscow, while the territory of Russia was to be essentially reduced setting limits in the space between St. Petersburg, Moscow, and Urals.

A. Rosenberg actively maintained the need for a differentiated approach and differentiated policy. According to him, Ukraine soon had to become an independent state, an ally of Germany, so that it would be possible “to check Moscow and protect the Greater German space from the East.” The Baltic States, on their turn, had to become part of Germany, or an area for colonization by Germany, which updated the issue of suitability of the local peoples for Germanisation. A. Rosenberg evaluated the Estonians the highest in this aspect pointing out that 50% of them were Germanised to a considerable extent and were to be deemed a kindred nation. According to him, in Latvia, the proportion of assimilable population was considerably smaller – therefore, displacement of the population on a much larger scale was to be planned. The situation in Lithuania was similar to that of Latvia.

A. Rosenberg treated the intelligentsia of the Baltic States, especially of Latvia, with sharp distrust. He was afraid that the intelligentsia would actively resist the designed Germanisation policy. Therefore, he was a supporter of repressions and maintained the deportation of the major part of Latvian intelligentsia to the central regions of Russia. For the most part, it was planned to deport the part of Latvian intelligentsia who were oriented towards Great Britain – these were about 30,000–40,000 people. The Nazi considered them to be especially unwanted.

After the occupation of the Baltic, A. Rosenberg and the Ministry for the Occupied Eastern Territories headed by him failed to ensure a united and coordinated policy. He had no opportunities to determine decisively the main essence or trend of this policy in many spheres, or achieve the realization of several of his designs. The situation that was formed in the Baltic during the German–Soviet war as well as the military failures of the Nazi forced A. Rosenberg to decline immediate preparation works for Germanisation and colonization of the Baltic. Deportation of the local inhabitants unsuitable for Germanisation was not implemented, and mass resettling of Germans in Latvia, Lithuania, and Estonia did not take place either. Also, the design to carry out mass repressions against the Latvian intelligentsia remained only in written form.

Failure (or incapability) to realize all of the designs did not alter essentially the general tendency of the Nazi occupation policy in the Baltic. Its determinant feature was destructiveness which was most pronounced in wide repressions against the civil population – first of all, against the Jews. The policy of occupants was also unbelievably shortsighted, since it ignored, almost totally, the basic and vital interests of the Baltic people. The Nazi assumed a stubbornly negative approach towards the restoration of independence of the Latvian, Estonian, and Lithuanian states. They did not acknowledge and contested the thesis posed then by the Baltic people, that the illegal Soviet occupation had not affected the sovereignty of the Baltic States and that they continued to exist as a subject of international law also under the conditions of German occupation. The hopes of the Baltic people for the chance to regain their statehood proved to be vain and they had to put up with insignificant, even small share in governing the lands.

Even several Nazi leaders themselves sharply criticized the German occupation policy in the Baltic. One of them was Otto Heinrich Drechsler, Commissar General of Latvia. In his report to Hinrich Lohse, Reichskommissariat Ostland, on 19 June 1943, he openly pointed out that many of the undertakings taken by Germans in the political, administrative, and economic spheres had been strikingly erroneous and had worsened the mood of the Latvian people and approach to Germans to a considerable extent. However, O. Drechsler was sure that the situation could be substantially improved. Berlin had to work out clear and luminous guidelines regarding the political future of the Latvian people.

Kaspars Zellis

Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā

Šis raksts iecerēts kā rakstu “Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris)”¹ un “Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā”² turpinājums. Raksta mērķis ir, ņemot vērā vispārējā stāvokļa raksturojumu, ieskicēt propagandas tematiku nacistu okupētajā Latvijā kara beigās, kā arī parādīt pārmaiņas propagandas organizācijā un tās izplatīšanā.

Kā svarīgākā tēma sīkāk apskatīta: militāri politiskā propaganda, ar ko cieši saistīta bija ienaidnieka tēla veidošana un latviešu rekrutēšana leģionā; kā otrā tēma izvirzīts bēgļu jautājums, kas bija aktuāls lielai daļai Latvijas iedzīvotāju.

Vispārējā situācija

Lai izprastu propagandas nozīmi un pamattēmas vācu okupētajā Latvijas teritorijā kara beigu posmā, vispirms nepieciešams sniegt nelielu ekskursu militāri politiskajā stāvoklī.

Nosacīti šo laiku var iedalīt trīs apakšperiodos.

1. periods – no 1944. gada janvāra līdz jūlijam. Šo periodu varētu raksturot kā trauksmes pilnu stāvokli sabiedrībā. 1944. gada 19. janvārī pēc smagām kaujām padomju spēkiem izdevās salauzt vācu armiju grupas “*Nord*” aplenkuma loku ap Ļeņingradu, un vācu spēki atkapās uz t.s. Panteras līniju Veļikajas upes rajonā. Latvijas iedzīvotājos tas pastiprināja bažas par Austrumu frontes vispārējo stāvokli un satraukumu, ka fronte var nonākt arī līdz Latvijas robežai.³ Respektīvi, pirmo reizi vācu okupācijas laikā Sarkanās armijas iespējamā atgriešanās nebija vairs tukša, teorētiska iespējamība, bet – realitāte. Tēlaini izsakoties, nacistiskās Vācijas okupācijas režīmam sākās beigu sākums.

4. februārī sākās iekšlietu ģenerāldirektora O. Dankera izsludinātā 1910.–1914. gadā dzimušo, dienu vēlāk – 1906.–1909. gadā dzimušo vīriešu mobilizācija.⁴ Bijušās Latvijas Republikas pavalstnieki no 19 līdz 37 gadiem bija pakļauti iesaukšanai vācu militārajās struktūrās. 19. februārī sākās latviešu jūrnieku vervēšana Vācijas kara flotē

(*Kriegsmarine*),⁵ tam sekoja aicinājums iedzīvotājiem stāties gaisa paš aizsardzībā. Sākot ar 10. martu, vietējās gaisa aizsardzības vadītājs policijas majors Kolbe no- teica, ka visiem sarīkojumiem (kinoizrādēm, dievkalpojumiem, teātriem, sapulcēm utt.) jābeidzas ne vēlāk kā pulksten 18.00.⁶

Redzamās vietās tika izlikti uzsaukumi, kurus pārpublicēja arī prese, piemēram: “*Kad blāzmos ugunis un bruks mājas, būs par vēlu domāt par smiltīm, ūdeni un eju laušanu pagrabos!*”⁷ – “*Kas baidās iestāties gaisa aizsardzībā, lai cīnītos pret briesmām, kaitē sev un tautas kopībai.*”⁸ – “*Katrs gaismas stars vai atspīdums no durvīm un logiem uz ārieni apdraud vai iznīcina dzīvību un mantu.*”⁹ – “*Mūsu kopīgais liktenis atkarīgs no mūsu gribas saslieties pret boļševiku gaisa teroru.*”¹⁰ u.c. Laikraksti publicēja arī praktiskus padomus, kā sagatavoties un rīkoties uzlidojumu gadījumā.¹¹ Presē parādījās attēli ar nogalinātiem civiliedzīvotājiem, kuri laikus nebija devušie uz patversmi.

No 6. aprīļa sākās padomju bumbvedēju uzlidojumi Latgales pilsētām – Rēzeknei,¹² vēlāk Ludzai, Abrenei un Daugavpilij. Tādējādi iepriekš lasītās ziņas par angļu un amerikāņu terora uzlidojumiem Vācijas pilsētām tagad Latvijas iedzīvotāji varēja piedzīvot padomju izpildījumā. Kāds latviešu leģionārs, ierzdamies Rēzeknē pēc bombardēšanas, apraksta redzēto šādi: “*Rēzekne ir pārmainījusies līdz nepazīšanai. Pat tie, kas še dzīvojuši ilgus gadus, jautā retajiem gājējiem padomu, lai atrastu savu māju. Pēc ilgas klaiņošanas pa drupu un pelnu laukiem viņiem parasti veras pretī tikai apkvēpuši logu caurumi vai vientuļi dūmeņi. Visā pilsētā nav neviena vesela jumta, nevienas nesabrukušas sienas, un ēkas, kurās vēl iespējams mitināties cilvēkam, var uz pirkstiem saskaitīt.*”¹³ Bija vērojams, ka Austrumlatvijas pilsētu iedzīvotāji, ja vien bija iespēja, naktis pavadīja ārpus pilsētas, bet daļa, galvenokārt sievietes un bērni, pārcēlās uz laukiem.¹⁴ Uz to arī Rīgas iedzīvotājus mudināja iekšlietu ģenerāldirektors ģenerālis O. Dankers, paskaidrojot, ka cilvēkiem, kuri nav saistīti darbā pilsētās, pēc pašiniciatīvas vajadzētu pārvietoties uz laukiem, “kur darba rokas tik nepieciešamas”¹⁵.

Pārmaiņas skāra arī vācu civilo administrāciju un tās politiku. Sākot ar 1944. gada 1. aprīli, pēc Ā. Hitlera pavēles Baltrutēnijas ģenerālapgabalu atdalīja no Ostlandes (Austrumzeme) reihskomisariāta un varu nodeva armijas pavēlniekam Baltkrievijā (*Wermachtbefehlshaber Weissruthenien*).¹⁶ 30. aprīlī armijas ģenerālštābs slēdz robežu ar Igauniju un atļauj pārvietoties tikai militārpersonām un civilistiem, kas dodas militāros vai saimnieciskos komandējumos. Reihskomisariāts jau 5. martā no Okupēto austrumu apgabalu ministrijas Berlīnē saņēma instrukcijas par to, kā rīkoties atkāpšanās gadījumā.¹⁷

Latvijā aizvien lielākā skaitā ieradās bēgļi no Krievijas,¹⁸ atnesdami līdzī ne vien dažādas baumas, bet arī slimības, tādējādi saspīlējot jau tā trauksmaino noskaņu, kas bija raksturīga tālaika sabiedrībai.¹⁹

1944. gada 6. jūnijā sākās Rietumu sabiedroto spēku invāzija Normandijā, kas pēc latviešu Drošības palīgpolīcijas Jēkabpils punkta ziņojumiem radījis satraukumu sabiedrībā, gaidot uzbrukumu atsākšanos no padomju puses. Varbūt tagad dīvaini skan ziņojumā rakstītais, ka “*vispār invāzija atstāja atvieglojumu iespaidu, jo visi pārlicināti, ka līdz ar invāzijas izdošanos vai neizdošanos izšķirsies kara iznākums*”²⁰. Karš bija tā nogurdinājis cilvēkus, ka nebija vairs svarīgi, kas uzvarēs, bet – kad uzvarēs.

1944. gada 20. jūlijā notika pret Hitleru vērstis atentāts,²¹ ko 21. jūlijā “Tēvija” atspoguļoja ar skaļiem virsrakstiem – “Neliēšu atentāts pret Lielvācijas Vadoni Ādolfu Hitleru. Nodēvēgās kliķes sazvērestība pilnībā sabrukusi. Vadonis neskarts.”²² “Tēvijas” ievadrakstā, ko parakstījis Jānis Vītols, teikts: “*Vadonis Ādolfs Hitlers ir Visuvarēnā sūtīts, lai uzvarētu šai likteņu cīņā. [...] Nespēcīgas ir kliķes, par maziem ir cilvēki, lai iznīcinātu to, ko Dievs sūtījis veikt lielus darbus un ko Dievs sargā.*”²³ Vispārīgi atentāts pret Hitleru, neskaitot oficiālos ziņu dienesta sniegtos materiālus un dažu latviešu amatpersonu “pateicības izteikšanu Dievam un laba vēlējumu sūtīšanu Vadonim”²⁴, drīz vien pagaisa no propagandas.

Otra perioda sākumu varētu datēt ar 1944. gada jūliju. Šī gada 23. jūnijā sākās padomju armijas lielā vasaras ofensīva Baltkrievijas un Baltijas frontē – 27. jūlijā krita Daugavpils un Rēzekne, 29. jūlijā – Jelgava, 30. jūlijā – Tukums un Ķemeri.²⁵ Sākās civiliedzīvotāju labprātīga vai piespiedu došanās bēgļu gaitās.

Latviešu rakstnieks Anšlavs Eglītis (1906–1993) savā dienasgrāmatā 6. jūlijā raksta: “*Rīgā gandrīz vai panikas stāvoklis – Minska kritusi, krievi tuvojas Daugavpilij. Šodien mājas talkā nesām smiltis uz bēniņiem.*”²⁶

No 9. jūlija SS obergruppenfireram F. Jekelnam ar H. Himlera rīkojumu tiek piešķirtas diktatoriskas pilnvaras “*Igaunijas, Latvijas un Lietuvas nacionālo iedzīvotāju, kā arī tur esošo vāciešu satveršanai un bez žēlastības viņu norīkošanai zemes aizstāvēšanai*”²⁷. Tika izsludināta totāla mobilizācija, kas skāra visus gadagājumus, sākot ar 1910. gadu, kā arī t.s. neaizstājamās personas. 12. jūlijā sākās pusaudžu vervēšana gaisa izpalīgu dienestam, ko veica, aizsedzoties ar Latvijas Jaunatnes organizāciju (LJO).²⁸ Kara dienestam nederīgos iesauca aizsargos, bet civiliedzīvotājus, lielākoties sievietes, nodarbināja ierakumu un prettanku grāvju izbūvē.²⁹ Arodu savienības uzņemtājā filmā “*Latvju sieviete strādā uzvarai*”³⁰ sievietes, izlasījušas viņām domātos uzsaukumus, dodas uz Darba pārvaldi, lai tās norīkotu tādā darbā, kas visvairāk atbalsta fronti. Šādam “vēsturiskam dokumentam”, kā to nodēvēja nedēļas žurnāls “Laikmets”,³¹ vajadzēja totālajā karā ievilkst ne tikai pusaudžus, bet arī latviešu sievietes. Propaganda nepārtraukti uzsvēra: “*Neviens vairs nevar kurnēt, ka tam jāstrādā vienpadsmit stundu dienā. Pilnīgi jāizskauž tā sauktie “gumijas stiepēji” [...] Mums jāklūst par darba leģionāriem. Ja tas vajadzīgs, jādzīvo spartieša dzīvi. [...] No 14 gadu vecuma ar pilnu*

*jaudu metīsimies darbā un dienu un nakti rūpēsimies, lai frontinieki var būt droši, ka aiz viņiem dzimtenē stāv īsti darba leģionāri.*³²

24. jūlijā Anšlavs Eglītis ieraksta savā dienasgrāmatā: *“Laikraksti iespiež uzskumus: “Pie ieročiem!” “Pie darba!” Bet nekas netiek darīts. Pārvaldes un arī visi ļaudis grimst letarģijā.*”³³

1944. gada 12. oktobrī vācu karaspēks atstāj Rīgu. Vācu spēki atkāpjas uz Kurzemi, līdz ar to sākas **trešais** – t.s. Kurzemes cietokšņa periods (1944. gada oktobris – 1945. gada maijs). Pēdējā Rīgā izdotajā “Tēvijas” numurā P. Ducmanis³⁴ emocionāli norāda paralēles ar 1919. gadu, kad no Kurzemes sākās Latvijas “augšāmcelšanās”, tādēļ *“ir situsi Latvijas stunda, ne bojā ejas, bet augšāmcelšanās stunda, stunda, kurai jāseko latviešu tautas lielajam pavasarim”*³⁵.

Mistifikāciju par vēstures atkārtosanos propaganda ekspluatēja nepārtraukti,³⁶ tikai tās jēgai adresāti piešķīra citu nozīmi. Ja vācu variantā tai vajadzēja būt cīņai “vācu ieroču biedru” vadībā, tad latviešiem tā atmiņā atsaucā angļu palīdzību 1919. gadā. Tādēļ nenogurstoši propagandai bija jācīnās pret t.s. angļu slimību³⁷ un iedzīvotāju bēgšanu nepareizajā virzienā uz Zviedriju. 1944. gada februārī–jūnijā izdoto plakātu – skrejlapu³⁸ vairums apkaroja tieši “anglofilo” noskaņojumu.³⁹

Lielā mērā Latvijas Nacionālās komitejas dibināšana 1945. gada 20. februārī bija nepieciešama, lai latviešu nacionālismu izmantotu par labu Vācijai. Kaut arī propaganda šo faktu pasniedza faktiski kā Latvijas neatkarības atjaunošanu,⁴⁰ īstenībā bija iegūtas tikai protektorāta tiesības.⁴¹ Latviešu nacionālismu un antikomunismu vācu politika izmantoja vienīgi savu mērķu sasniegšanai līdz pat kara beigām 1945. gada maijā.

Propagandas institūcijas

No 1941. gada decembra līdz 1943. gada decembrim propagandas darbs okupētajās Baltijas teritorijās atradās Okupēto austrumu apgabalu ministrijas (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*) kontrolē, ko veica Ostlandes reihskomisāra Propagandas daļa (vadītājs G. Širholcs (*Schierholz*)) un tai subordinētās propagandas daļas pie ģenerālkomisāriem. Ģenerālkomisāra Rīgā Propagandas daļu vadīja G. Dreslers (*Dressler*).

1943. gada 15. decembrī, pamatojoties uz panākto vienošanos starp Okupēto austrumu apgabalu ministriju un Tautas izglītības un propagandas ministriju (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*), reihskomisāra un ģenerālkomisāru propagandas daļu, kā arī attiecīgo novadu komisāru (gebītskomisāru) nozaru darbības sfēras 17. decembrī pārņēma Tautas izglītības un propagandas ministrija, vienlaikus nodibinot reihskomisariāta Zemes propagandas iestādes (*Landes-Propaganda-Amtes beim Reichskommissar*), kā arī propagandas iestādes ģenerālkomisariātos.⁴²

Pārmaiņas vietējās propagandas institūcijās šī varas pārņemšana neizraisīja, ja vien neņem vērā nosaukumu maiņu. Tā vairāk uzlūkojama kā Okupēto austrumu apgabalu valsts ministra A. Rozenberga atbīdīšana Berlīnes varas gaitēnos. Faktiski J. Gebelsa ministrija ieguva tikai kontroli pār t.s. aktīvo propagandu, bet, kā norādīja reihskomisāra preses šefs (*Pressechef*) J. Cimmermanis (*Zimmermann*) ziņojumā reihskomisāram H. Lozem, atsaucoties uz telefona sarunu ar Austrumu ministrijas daļas vadītāju Dr. Hoenšteinu (*Hohenstein*), Propagandas ministrijas kungiem nebūtu iebildumu savas darbības sfēras paplašināt.⁴³

Tomēr kultūrpolitikas darbu, kā noteica vienošanās, "ieskaitot līdz šim no propagandas nodaļām apjaustas funkcijas šajā nozarē", turpmāk vadīt bija paredzēts reihskomisāra un ģenerālkomisāru kultūrpolitikas daļām, savukārt preses darbu atstāja tikai reihskomisāra preses šefa un ģenerālkomisāru preses biroju vadītāju ziņā.⁴⁴

Paralēli civilajām propagandas institūcijām pastāvēja arī militārās propagandas iestādes, kuru loma Latvijas teritorijā pieauga proporcionāli frontes tuvošanās ātrumam.

Ziņojumus par stāvokli frontē drīkstēja sniegt, tikai pamatojoties uz vācu virspavēlniecības (*Oberkommando der Wehrmacht – OKW*) sniegtajām ziņām.⁴⁵ Slepēnībā bija jātur vienību nosaukumi un to komandējošā sastāva vārdi, kā arī militāro operāciju precīzas norises vietas. Kategoriski aizliedza publicēt vērmahta un to sabiedroto skaitliskos zaudējumus.⁴⁶

Šādi noteikumi pastāvēja visu kara laiku, bet, sākot ar 1943. gadu, kad kaujās Austrumu frontē tika iesaistīti aizvien lielāki latviešu spēki, sabiedrības uzmanība notikumiem kaujas laukā aizvien pieauga.

Latviešu leģiona cīņas atspoguļoja "*Kurt Eggers*" latviešu kara ziņotāju (*Kriegsbericht*) rota, kuru nodibināja 1943. gada maijā Rīgā, un 14 topošos ziņotājus nosūtīja uz Berlīni – Cellendorfu (*Zellendorf*) apmācībā, kur pēc Alberta Eglīša vārdiem "viss potenciālais koncentrējās tikai uzvaras popularizēšanai"⁴⁷. Kara ziņotājos tika ieskaitīta latviešu inteliģence – rakstnieki, dzejnieki, publicisti, mākslinieki, kinooperatori utt. Lai minam tikai dažus vārdus – Dz. Sodums,⁴⁸ F. Dziesma,⁴⁹ Andrejs Eglītis,⁵⁰ U. Ģermanis,⁵¹ K. Karulis,⁵² K. Fridrihsons,⁵³ P. Gludāns,⁵⁴ J. Soikans,⁵⁵ A. Jekste⁵⁶ u.c. Sanāk iespaidīga buķete.⁵⁷

Bez tā vēl pastāvēja vērmahta PK (*Propaganda Kompanien*),⁵⁸ kuras darbojās vācu armijas katras grupas paspārnē.⁵⁹ Par darbības sfēru sadalījumu liecina SS kara ziņotāja J. Bucinieka rakstītais: "*Rīgā ir nodibināta PK pie vermachta. Šie vermachta kara ziņotāji varēs rakstīt tikai par vermachtu, leģionam nedrīkstēs pieskarties. Tad Rīgas avīzēm pienācis raksts, ka neviena avīze nedrīkst iespiest rakstus par SS, kas nav rakstīti no SS kara ziņotājiem un kas nav nākuši caur Berlīni.*"⁶⁰ Autoram vēl nav izdevies atrast dokumentu, bet preses analīze liecina par šādas sistēmas pastāvēšanu.

SS kara ziņotāju materiāli vispirms tika sūtīti uz SS kara ziņotāju centrāli Cellendorfā apstiprināšanai un cenzūrai un tikai pēc tam piegādāti presei un radiofonam. Šo sistēmu mēģināja arī apiet, bet tas tika darīts nevis ideoloģisku, bet gan merkantilu apsvērumu dēļ – lai saņemtu honorāru. Kara ziņotājs J. Bucenieks⁶¹ savam biedram Dz. Sodumam raksta no Rīgas 1943. gada 11. jūnijā: *“Es aizeju uz redakciju, uz Tēviju, lai satiktu Kreišmani⁶² un izteiktu viņam pulkveža vēlēšanos. Redakcijā saka, ka viņi par mūsu dzīvi nerakstot tādēļ, ka neesot materiāla. [...] Bet tad, lūk, tālāk: viņi saka, kāpēc mēs, kara ziņotāji, nevarot sūtīt rakstus tieši redakcijai. Es saku tā – mums raksti vispirms jāsūta uz Berlīni. Bet uz šito man jautā pretī: kādēļ kara ziņotājs Tālavš varot sūtīt tieši uz redakciju? Es paliku mēms. Tālavš redakcijai atsūtījis rakstu par purvu, ko sestdien iespiedīšot avīzē, tāpat Tālavš tieši redakcijai atsūtījis rakstu par Autenu. Rakstus neparakstīšot vis kara ziņotājs Tālavš, bet vienkārši Tālavš.”*⁶³

1944. gada beigās Kurzemē latviešu SS kara ziņotāji faktiski pārņēma propagandas darbu latviešu valodā. Tas saistīts gan ar to, ka lielākā daļa civilo propagandistu bija evakuējusies uz Vāciju, gan ar izmaiņām pārvaldē, kur pieauga SS administratīvā loma.⁶⁴

1944. gada 20. decembrī padomju aviācijas uzbrukumā tika sagrauta militārās cenzūras ēka, nogalinot cenzoru hauptmani⁶⁵ Grosu, vēlāk viņa pienākumus uzdeva Latviešu kara ziņotāju vienībā dienējošajam baltvācu žurnālistam Denferam, kurš caurskatīja kara ziņotāju sagatavotos rakstus, pirms tos nosūtīja uz Kurzemes avīzēm.⁶⁶

Propagandas kanāli

Ja 1941. gadā iznāca 43 legāli preses izdevumi, taču jau 1943. gadā to skaits, neraugoties uz pieaugošo papīra trūkumu, bija vairāk nekā 50 izdevumu. 1944. gada martā labā poligrāfiskā izpildījumā un bagātīgi ilustrēts parādījās jauns nedēļas laikraksts “Līdums”⁶⁷, kurš faktiski kalpoja kā latviešu cīņas organizācijas “Līdumnieks” oficiozs. Salīdzinoši lielās tirāžas – 30 000 eksemplāru, kā arī pievilcīgā noformējuma dēļ tas kļuva par vērtīgu propagandas ieroci.

Organizācija (Latviešu biedrība) “Līdumnieks”, par kuru historiogrāfijā atrodam vien fragmentāras ziņas⁶⁸ un kura gaida savu pētnieku, bija faktiski SD veidojums. Par ideoloģisko organizācijas tēvu Ž. Unāms uzskata SD virsleitnantu Šlezingeru un A. Klišanū.⁶⁹ Par organizācijas vadītāju kļuva A. Dābols, bet par “Līduma” Propagandas daļas vadītāju A. Raitums,⁷⁰ kurš aprīlī kļuva par visas organizācijas vadītāju.

1944. gada sākumā izplatītajās skrejlapās “Kas ir L. B. Līdumnieks? Ko grib L. B. Līdumnieks?” parādās šīs organizācijas mērķi un programma, t.s. septiņi punkti. Īsumā iztirzājot, tie bija: Mērķis – “panākt latvju tautai un Latvijai politiski, saimnieciski un kulturāli līdztiesīgu un līdzvērtīgu vietu vienotās Eiropas tautu kopībā”. “Līdumnieks”

norādīja, kas ir organizācijas ārējie ienaidnieki – boļševiki, židisms, kapitālistiskā plutokrātija un brīvmūrniecība, kā arī nosauca “iekšējo ienaidnieku – malā stāvētājus, nogaidītājus, anglofilus, ultranacionālistus – šovinistus, tenku un baumu izplatītājus, dažus savtīgus politikāņus un kafejnīcu stratēģus”⁷¹.

Sākot ar 9. februāri, “Līdumnieks” bez sava preses izdevuma ieguva arī raidlaiku Rīgas radiofonā katru trešdienu no pulksten 19.45 līdz 20.00, lai “iztirzātu dažādas pašreizējās aktuālās tēmas”⁷². Lai arī kādas bija “Līdumnieka” politiskās ambīcijas, propagandā to varēja izmantot, radot priekšzīmīgā latvieša tēlu.

1944. gada otrajā pusē, nacistiskās okupācijas vietā nākot padomju okupācijas karaspēkam, preses izdevumu skaits strauji samazinājās – līdz pat četriem preses izdevumiem.⁷³ Liepājā kopš 1944. gada 17. oktobra izdeva no Rīgas evakuēto oficiozu “Tēvija”, ko apvienoja ar “Kurzemes Vārdu”⁷⁴. Talsos iznāca “Talsu Vārds”, Ventspilī – “Ventas Balss”, bet Kuldīgā – “Kurzemnieks”. No 1945. gada 1. maija Liepājā sāka iznākt “Tēvijas” pēctecis – Andreja Eglīša rediģētā “Laika Balss”.⁷⁵ Tāpat šim sarakstam jāpievieno Kuldīgā SS-*Jagdverband Ostland* štāba izdots “nelegālais” laikraksts “Astoņpadsmitais Novembris”, kurš gan piedzīvoja tikai trīs numurus,⁷⁶ kad tā izdošanu apturēja. Tendenciozajā O. Eglītes darbā “Ēnas purvā” tas tiek pamatots ar laikraksta neefektivitāti un papīra trūkumu. Abi šie argumenti ir patiesi, bet domājams, ka to ietekmēja arī asie vārdi par vācu vienaldzīgo attieksmi pret Latvijas valstiskumu.⁷⁷ Viens no propagandas iedarbības faktoriem ir tās satura unificēšana, tādēļ šāda izdevuma parādīšanās tālaika apstākļos jāuztver kā provokācija.

Papīra un tipogrāfijas krāsas trūkuma dēļ laikrakstu apjoms un tirāža saruka, bet kvalitāte kļuva zemāka, tomēr tos turpināja izdot, jo Kurzemes sabiedrību vajadzēja informēt par aktualitātēm un dot norādījumus, kā rīkoties tādā vai citā gadījumā. Nereti preses funkcijas pārņēma skrejlapas, kuru sagatavošanai un izplatīšanai bija vajadzīgi mazāki resursi. Pat laikraksta “Tēvija” speciālizlaidumi dažkārt iznāca skrejlapu formā, lai aktualitātes pēc iespējas ātrāk nonāktu līdz adresātam.

Propagandā piedalījās arī radiofons. Kā liecina t.s. ASV izlūkdienesta veidotie Rīgas radio ziņojumi, tad sabiedrībai piedāvātā informācija bija analogiska.⁷⁸ 1944. gada 12. oktobrī, vācu armijai atstājot Rīgu, raidītājs tika uzspriecināts. Kurzemē, Liepājā, sāka darboties “Hallo, Liepāja”, par kura idejisko iedvesmotāju uzskata Andreju Eglīti, taču pēc Kuldīgas raidītāja uzspriecināšanas tas bija dzirdams tikai Liepājas apkārtnē.⁷⁹

Militārās situācijas atspoguļojums propagandā

Viens no būtiskākajiem jautājumiem propagandā 1944.–1945. gadā bija tas, kā pasniegt vācu katastrofālo militāro stāvokli frontē, lai uzturētu sabiedrībā mītu par vācu ieroču neuzvaramību un neatbaidītu no dienesta potenciālos rekrutējamos.

1944. gadā, kad fronte sāka tuvoties bijušās Latvijas Republikas robežām, frontes ziņu aktualitāte pieauga. Šo ziņu uztveri sabiedrībā raksturo Drošības palīgpolīcijas Jēkabpils punkta vadītāja P. Bites 1944. gada 19. februāra ziņojums: *“Plašās iedzīvotāju aprindās bija redzams satraukums sakarā ar lielajām pārmaiņām Austrumu frontē, bet pēdējo frontes notikumu norises publicēšana presē un pa radio lielo satraukumu pa daļai samazinājusi. Iedzīvotāju vairākuma noskaņojums un pārliecība, ka boļševiku iebrukuma iespējamība pagaidām novērsta.”*⁸⁰ Tajā pašā ziņojumā ir arī šādas rindas: *“Pēdējā laikā novērota pastiprināta boļševiku raidītāju noklausīšanās plašākās iedzīvotāju aprindās, jo zudusi katra ticība vācu skopi izteiktajiem oficiāliem radio un laikrakstu ziņojumiem, kuri parasti nāk ar vairāku dienu nokavēšanos. Vispār vācu propaganda tautas acīs nebauda agrāko ticamību.”*⁸¹

Kā šādas pretrunas izskaidrot? Propagandas galvenais mērķis nav panākt uzticamību, bet gan tas, lai sabiedrība rīkotos atbilstoši propagandista interesēm. Šajā piemērā tas ir labi redzams: no vienas puses, sabiedrība netic tam, ko stāsta oficiālie ziņu avoti, bet, no otras puses, tā neļaujas panikai, nomierinās un turpina savu pienākumu izpildi. Šāds problēmas uzstādījums ir raksturīgs vācu okupācijas laika propagandai, jo ziņojumi par neuzticēšanos tai sāk parādīties jau 1941. gada nogalē, kamēr propaganda kā ietekmīgākais – atļaušos apgalvot – sociālās kontroles instruments panāca savu arī bez “ticības” tai.

1944. gadā ar pilnu spēku tika ekspluatēts propagandas sniegtais skaidrojums, kas vācu zaudējumus pasniedza adresātam kā ieguvumus. Savulaik sakāvi pie Ļeņingradas propaganda pasniedza tā: *“Ziemas kauja Ļeņingradas dienvidos, lai runātu līdzībā, ir jāvērtē kā gausa tērauda loka atspiešana, kas prasa visus ienaidnieka spēkus un ļoti stipri nodeldē viņa enerģijas.*

*Ja boļševiki tagad publicē lielus laupījuma skaitļus, tad jau tagad ir jāpasaka, ka visi vācu karāriki, par visām lietām jau vērtīgā vissmagākā kalibra artilērija, tika atvilkta tik laikus, ka jau pirmajā kaujas cēliena laikā pilnā skaitā varēja no savām jaunajām pozīcijām apšaudīt vecos Ļeņingradas mērķus. Ja ienaidnieks ap Pēterhofu vispār atrada vācu kara materiālus, tad tie bija vienīgi lūžņi, ko nebija vairs vērts aizvākt.”*⁸²

Raksturojot 1944. gada pavasarī veikto padomju spēku ofensīvu, tas tika pasniegts šādi: *“Kaut arī boļševiki savā lieluzbrukumā ieguvuši zināmu teritoriju, kas ārēji šķiet ieegrāmatojama aktīvā, tad tomēr savā būtībā šo panākumu ietekme ir negatīva. Proti, boļševiku iegūtais apvidus ir izpostīts, ne tajos iespējama rūpniecības, ne arī satiksmes atjaunošana, vismaz ne tādos mēros, kādus to prasa modernā uzbrukuma kara norise. Boļševiki tagad vēl tālāk attālinājušies no savām spēku un materiālu rezervēm, viņu apgādes ceļi kļuvuši vēl garāki. Kāda tam visam būs ietekme uz stipri vājinātajiem boļševiku spēkiem, to nepārprotami rādīs tuvākā nākotne.”*⁸³

Otra metode, ko ekspluatēja bez žēlastības, bija ienaidnieka lielo zaudējumu atspoguļošana. SS kara ziņotājs Jānis Budulis, aprakstot latviešu vienību cīņas 16. martā, raksta: *“No viņu izlases divīzijas palikušas līķu kaudzes. No viņu tankiem – arī no tiem, kas nes boļševiku sabiedroto amerikāņu ģenerāļa Lee vārdu, – atlikuši izdeguši dzelži. Viņi mūs neuzvarēja un neuzvarēs.”*⁸⁴ “Līķu kaudzes”, ar ko ir pilni tālaika SS kara ziņotāju raksti, uzsvērti norādīja lasītājam, ka boļševiku spēki nav tālu līdz “noasiņošanai”. Šo nostādni pastiprināja fotogrāfijas ar Sarkanās armijas lūžņos sadragāto kara tehniku, nožēlojamiem padomju karagūstekņiem utt.

Tādējādi propaganda mēģināja radīt nenopietna, viegli sakaujama ienaidnieka tēlu. Šāds tēls tika veidots jau kara sākumā, tomēr 1944. gada pirmajā pusē to vēl aizvien izmantoja, galvenokārt lai parādītu “boļševiku spēku izsīkumu”⁸⁵.

Pretnieka armijas vājumu vajadzēja parādīt šādiem faktoriem:

- 1) sieviešu, pusaudžu un vecu vīru atrašanās armijā,
- 2) nederīgs, nolietojies bruņojums,
- 3) nepietiekama armijas apgāde ar proviantu un munīciju,
- 4) vāji apmācītu vai pat neapmācītu karavīru sūtīšana uz fronti,
- 5) milzīgie dzīvā spēka zaudējumi,
- 6) ķīniešu darbaspēka piesaistīšana, lai atbrīvotu strādniekus armijas vajadzībām.

Presē nemitīgi parādījās ziņas par to, ka Padomju Savienībai zaudējumi ir tik lieli, ka nav iespējams nodrošināt komandējošo sastāvu, tādēļ visā Eiropā tiekot meklēti cara armijas virsnieki, kurus aicinot atgriezties mājās un palīdzēt.⁸⁶ 1943. gada otrajā pusē boļševiki “zaudējuši 3,5 miljonus kritušo un ievainoto”, piedevām pēdējos piecos mēnešos gūstā esot saņemts vēl 160 000 gūstekņu.⁸⁷

Rezonansi presē radīja PSRS ārlietu komisāra V. Molotova paziņojums par baltiešu formācijām Sarkanajā armijā, uz ko tika norādīts, ka lielākā daļa virsnieku esot Daugavpils, Rīgas, Jēkabpils un Liepājas žīdi un krievi, bet *“tie pāris latvieši [...] ir nodevēji, kas jau pirms daudziem gadiem bija pazīstami kā boļševistiski noskaņoti”*⁸⁸.

Daugavpils prese sarkastiski rakstīja: *“Ne vien Daugavpils iedzīvotāji, bet arī viņu zirgi tagad smeļ, un tik skaļi, ka logu rūtis trīcēt trīs. Un, kā lai mūsu zirdziņi nesmej, jo nesen Maskavas radiofons paziņojis, ka mūsu pašu Daugavpils žīdiņi kļuvuši par latviešu virsniekiem un ļoti enerģiski cīnīties par Latvijas “atbrīvošanu”.*” Tā kā padomijā viņu “vēderi pierāvušies pie mugurkaula”, tad “tieši šis apstāklis, tieši žīdiņu vēderu atmiņa par Latvijas gaļas podiem, liek ieturēt kursu uz Latvijas pusi”.⁸⁹ Tādējādi propaganda diskreditēja Sarkanajā armijā esošos, kā arī netieši norādīja, ka īstā latvieša vieta ir leģionā.

Tomēr ienaidnieka tēls, ko radīja tālaika vācu propaganda, bija duāls – no vienas puses, viegli sakaujams un nožēlojams, bet, no otras puses, tajā pašā laikā bīstams un biedējošs. Ja pirmajā variantā tam vajadzēja viest cerības uz uzvaru, tad otrajā

gadījumā netieši norādīt, kas notiks, ja šādu uzvaru nerasniegs. Tādēļ pretinieka tēls tika demonizēts, atņemot tam jebkādas cilvēciskuma pazīmes. Tā, piemēram, Andrejs Eglītis, rakstot par kaujām pie Bauskas, pretinieku apzīmēšanai tikai vienā rakstā vien lieto šādus vārdus: “asinskārie huņņi”, “vandāļi, [kas], postīšanas kārē apreibuši, rej kā suņi, kauc ārprāta ekstāzē puscilvēka, puszvēra balsīm”, “boļševiku sirotāji”, “ordas”, “vilki”, armija “ar dzīvnieciski radītiem pusaudžiem un apstulbotiem sirmgalvjiem”.⁹⁰

Ar jaunu sparū tika aktualizēti “Baigā gada” notikumi – 1944. gada maijā Mākslas un sabiedrisko lietu departaments sarīkoja izstādi “Sarkanā terora skate” lekslietu ģenerāldirekcijas namā, lai “iztīrītu aizsērējušos atmiņu avotus un atdarītu acis lētticīgajiem”⁹¹.

R. Čaks rakstīja: *“Divdesmitā gadu simteņa moskovīti un huņņu gara un tikumu mantinieki dodas jaunā iznīcināšanas triecienā pret Baltijas tautām. Un, kā allaž, asinis un kūpošas drupas paliek aiz šo zemcilvēku mugurām, un mūsu debesu zilumi nespēj uzskūt tās vaimanas, kas radītas no nevainīgo mocekļu lūpām.*

Ja boļševikiem vēlreiz izdotos iebrukt mūsu zemē, tad čekas pagrabi un lodes šāviens pakausī sagaida mūs ikvienu. Nebūs nekādas izšķirības starp mazāk un vairāk “vainīgajiem”. Mūsu galvenais “noziegums” būs mūsu āriskās asinis un piederība latviešu tautai.” Tādējādi, secina R. Čaks, vienīgais pareizais ceļš tautai ir *“cieši kopā un cieši blakus Lielvācijai un tās karavīriem. Tikai tad mēs dzīvosim!”*⁹²

Šausmu propaganda tika izmantota arī, aprakstot notikumus padomju armijas ieņemtajos Latvijas novados. Tā, piemēram, tika ziņots, ka Rīgā jau divas dienas pēc tās ieņemšanas ieradies “čekas žīdu komisāru bataljons”, kas pa lielākai daļai sastāvējis “no tiem pašiem žīdiem, kas jau 1940./41. g. vadīja latviešu slepkavošanu čekā”.⁹³ Tika ziņots par nepārtrauktām šaušanām cietumos, par izvarošanām, laupīšanām, par iedzīvotāju deportācijām utt. *“Šaušanas Rīgas cietumos nerimst ne dienu, ne nakti, vienā stundā saklausīti 800 šāviņi, gūstekņi tiek līdz ārprātam spīdināti. Cilvēku kliezieni un vaidi dzirdami dienu un nakti.”* Pa lauku sētām braukā melnais čekas autobuss, un cilvēki labprāt izdara pašnāvību, lai tikai netiktu arestēti, latviešus šauj pie Brīvības pieminekļa utt.⁹⁴ “Tēvija” 4. novembrī sarkastiski ziņoja, ka *“vairāk kā 35 000 vidzemnieku vienprātīgā sajūsmā pieteikušies darbam Sibīrijā. Tagad tie vienprātīgi izteikuši gatavību ceļu uz Sibīriju veikt kājām.”*⁹⁵

Lai pastiprinātu šīs propagandas iedarbību, tika ziņots par padomju armijas necilvēcībām arī citās teritorijās, kur notiekot tieši tas pats. Pazīstamākais gadījums ir starptautiskās komisijas izmeklēšana par briesmu darbiem Austrumprūsijā⁹⁶ bijušā Igaunijas Zemes direktora Dr. Mee vadībā.⁹⁷ Komisija, nopratinot astoņus lieciniekus (?!), nonāca pie šāda slēdziena:

- nogalināti visi iedzīvotāji;
- gandrīz visas jaunākās sievietes izvarotas;

- laupīšanas un postīšanas notikušas bez kādas nozīmes un jēgas;
- tajās piedalās arī virsnieki un komisāri.⁹⁸

Šādai propagandai bija trīs mērķi:

1. Lai apkarotu daļā sabiedrības kļīstošās runas par t.s. trešo iespēju, t.i., ka boļševiki neesot vairs agrākie un ka Rietumu sabiedrotie neļaus okupēt Baltiju vai arī tā būs tikai pagaidu okupācija.⁹⁹

2. Tas veicināja to iedzīvotāju evakuāciju, kuri bēga no “boļševiku zvērībām”.

3. Tas lika saprast, ka padomju okupētajā daļā “Baigais gads” ir atgriezies, tādēļ latviešu karavīriem ir jācīnās vēl drosmīgāk, bet civiliedzīvotājiem jāpalīdz šajā cīņā.¹⁰⁰

Pret šo “Lucifera pasauli”¹⁰¹ propagandai vajadzēja pretnostatīt arī “gaišos spēkus” – vācu karavīrus un to sabiedrotos.

Kā pretpolu ziņām par padomju armijas lielajiem zaudējumiem avīzes un žurnāli publicēja fotogrāfijas, kur bija redzams, kā vācu kara tehnika dodas uz fronti, karaspēka apgādes pilnās mašīnas un tikko saformētās vienības. Tas netieši apliecināja propagandas izdomājumu par to, “ka vācu vadības rīcībā visos Eiropas kara laukos ir stratēģiskā rezerve, kas brīdī, kad arī pārējās Eiropas cietokšņa sektoros tuvojas izšķirīgi notikumi, jāvērtē par sevišķi nopietnu faktoru”¹⁰².

Sākot ar 1944. gadu, propagandā parādās jauna ieroču kategorija – jaunie brīnumjeb atmaksas ieroči (*Vergeltungswaffen*), ar kuriem Vācija spētu sakaut ienaidnieku. Kā rakstīja laikraksts “Līdums”, “Atbilstoši savai psihei vai kulturālajai nostājai imperiālistiskā kara nometne laiž darbā imperiālistiskus paņēmienus: militāras tradīcijas un cilvēku un ieroču masas. Turpretī nacionālā kara nometne – izdomu, personīgu ierosmi, apķērību un drosmi. Var pilnīgi pajauties, ka jaunie ieroči, tā jaunie kara paņēmieni un kopā ar tiem esošais laiks ļaus Eiropas nacionālām potencēm uzveikt internacionālos imperiālistus.”¹⁰³ – “Galavārdu šinī karā neatkarīgi no acumirkļīgiem lokāla rakstura panākumiem teiks vācu jaunie ieroči, kas pagaidām uzticamu un labi sagatavotu vīru rokās gaida Lielvācijas bruņoto spēku virspavēlnieka Ādolfa Hitlera vēsturisko pavēli, kas izšķirs līdz šim lielākā un baismīgākā kara iznākumu.”¹⁰⁴

Šādi atmaksas ieroči parādās 1944. gada jūnijā vadāmo operatīvi taktisko raķešu *Fieseler Fi 103* veidolā, kuras plašāk pazīstamas J. Gebelsa dotajā nosaukumā *V1* (proti, *Vergeltungswaffe 1*).¹⁰⁵ Pirmo reizi šo ieroci izmantoja 13. jūnija rītā pret Londonu, par ko propaganda sacēla lielu troksni. 17. jūnijā “Tēvija” iznāk ar kļedzošiem virsrakstiem – “Vācijas atbilde teroram. Vissmagākā kalibra jauna veida sprāgstķermeņi pret Angliju”.¹⁰⁶ Rezumējot “Tēvija” secināja: “Tagad nav ne mazākās šaubas par to, ka vācu jaunā ieroča lietošana pret Angliju nozīmē pieteiktās atmaksas sākumu vai vismaz priekšspēli.”¹⁰⁷

1944. gada 14. jūlijā ilustrētais laikraksts “Laikmets” prezentēja “Tanku briesmas”¹⁰⁸ – jauno raķetieroci, kurš “ir tikai viens no daudzajiem vācu izgudrojumiem, kas palīdzēs

satriekt boļševiku un plutokrātu varu”¹⁰⁹. Tāpat lasītājs tika iepazīstināts ar “pasaules labāko tanku “Pantera””,¹¹⁰ bruņusitēja “dūri”,¹¹¹ “miglas metējiem” uz pašbraucamām lafetēm¹¹² un metējiem,¹¹³ vienvīra torpēdām.¹¹⁴

J. Vītols¹¹⁵ savā rakstā par “atmaksas ieročiem” atzīmēja, ka, “pateicoties nesaļaužamai izturībai un pašāvēģīgai ticībai”, tie no solījumiem kļuvuši par realitāti. “*Tagad arī nevienam nav šaubu par turpmāko. Lieki pareģot, vai tie būs V3, V4 utt., skaidrs gan viens: masu un materiālu pārsvaru reiz uzvarēs gars, un mums ir tikai viens pienākums – strādāt un ticēt!*”¹¹⁶ No militārā viedokļa jaunie ieroču bija neefektīvi, neprecīzi un dārgi, tādējādi tos izmantoja galvenokārt propagandai, liekot cerības, ka katastrofālais Vācijas stāvoklis, īpaši pēc sabiedroto invāzijas Normandijā,¹¹⁷ mainītos ar šādu ieroču palīdzību. Uz Latvijas sabiedrību šādi “brīnumieroči” (*Wunderwaffen*), domājams, atstāja mazu vai pat nekādu iespaidu, jo prioritāte bija padomju spēku ienākšana Latvijas teritorijā.

Citas propagandas tehnoloģijas tika izmantotas Latviešu leģionā. Sākot ar 1943. gada novembri līdz 1944. gada 9. jūlijam, formāli mobilizācija bija nodota latviešu pašpārvaldei, ko trimdas vēsturnieks H. Biezais precīzi raksturojis kā vācu propagandas akciju, lai tautā radītu pozitīvu atbalstu mobilizācijai.¹¹⁸ Tam, ka mobilizācijas pavēles parakstīja O. Dankers un R. Bangerskis, vajadzēja radīt iluzoru priekšstatu par to, ka latvietis, stājoties leģionā, cīnās par savas tautas nākotni, par suverenitātes tiesībām savai tautai.¹¹⁹ Šo pārliecību pastiprināja daudzās amatpersonu uzstāšanās un kara ziņotāju raksti par latviešu leģionāriem kā cīnītājiem par Latvijas brīvību. Tā bija veikla manipulācija – ar šo “brīvību” vācieši saprata “brīvību no boļševisma”, bet latviešu sabiedrība – reālu valstisku neatkarību. Tas tika pastiprināts vēl ar latviešu nacionālo simbolu izmantošanu. Uzsaucumi beidzās ar vārdiem “Dievs, svētī Latviju!”, leģionārus ved uz Brāļu kapiem, lai “izlūgtos Mātes Latvijas svētību”¹²⁰, Brāļu kapos tiek apbedīts “Volhovas pulkvedis” – V. Veiss, 18. novembrī latviešu leģionārs dod zvērestu¹²¹ utt.

H. Biezais to raksturo kā divu pasaļu koeksistenci – no vienas puses, “kailā vācu okupācijas vara”, no otras puses, “latviešu mistiskā brīvā Latvija”. Vāciešiem bija jāatrod tikai metodes, kā savus nolūkus sasaistīt ar latviešu mistisko pasauli. Un tās viņi atrada personās, kuras savulaik cīnījās par brīvo Latviju. “*Viņu personās bija apvienota reālā un mītiskā brīvā Latvija simboliskā vienībā. Dzīvošana šai jūtu noteiktajā simboliskajā pasaulē izslēdza iespēju ieskatīt, ka Dankers, Pleisners, Silgailis u.c. varētu cīnīties par Hitlera Lielvāciju. Viņi varēja cīnīties tikai par brīvu Latviju. Viņi varēja aicināt tikai iestāties tādā leģionā, kas par to cīnījās.*”¹²²

Nevar piekrist H. Biezajam vienā jautājumā, proti – lielais dezertieru un no leģiona izvairījušos skaits liecina, ka tajā laikā tas nav bijis latviešu mīts, tāds tas kļuvis tikai pēc kara.

Mobilizācijas gaitā tika uzsvērts, ka leģiona *“veidošanās process nav noslēdzies, gluži otrādi – tieši pašlaik Latviešu leģiona rindās sāk ieplūst visi Latvijas stiprākie spēki. Līdz ar to Latviešu leģions kļūst par iespaidīgu un varenu cīņas spēku priekšā stāvošās cīņās pret boļševismu.”*¹²³ Avīzes publicēja rakstus, kuros attēloja rekrutējamies, labprātīgi ierodoties iesaukšanas punktos, bez medicīniskās pārbaudes tos atzīst par veselīgiem, un, apņēmis pilni, viņi dodas *“aizstāvēt dzimteni un Eiropas civilizāciju”*. Fotografijās un kinokadros bija redzami spēcīgi, jautri vīri, kurus pavada tikpat priecīgi palicēji, aizbraucot skan dziesma *“Paliec sveiks, mans mazais draugs”* utt.¹²⁴

Tomēr tautā klīda runas par leģiona nepietiekamo apgādi, lielajiem zaudējumiem, zemāku stāvokli par vācu daļām utt.¹²⁵ Propagandai vajadzēja šos *“maldus”* atspēkot. Tā kādā propagandai domātā *“sarunā”* ar kādu Latviešu SS brīvprātīgo leģiona 15. divīzijas komandieri fon Pikleru-Burghausu tika uzsvērts, ka *“jau pirmajās saskarsmēs ar ienaidnieku latvieši pierādīja tik izcilas spējas, ka varēja piešķirt veselu rindu apbalvojumu”*. Vienību zaudējumi ir mazi, jo tās regulāri nomaina. Karavīru sagatavotībai tiek pievērsta vislielākā vērība, bet bruņojums ir tāds, *“kas varētu izsaukt vienas otras vācu vienības skaudību. Jo mums ir vismodernākie un visjaunākie ieroči, jā, mums ir vairāk ieroču kā dažai vācu vienībai, jo mūs apbruņoja visplašākā vērienā. [...] Latviešu karavīrs visās lietās ir pielīdzināts vācu karavīram. Viņš saņem tādas pat pārtikas devas, jā, lielais dzimtenes tuvums viņu nodrošina pat labāk.”*¹²⁶

Paralēli tam propaganda veica glificēšanu – ar slavas oreolu tiek apvīts gan leģions kopumā, gan SS varoņu kults,¹²⁷ lai *“šo karavīru dzīve un cīņas ceļš mums latviešiem ir kā rītausmas pirmais blāzmojums pusnakts tumsā. Tiem ticot un uz tiem paļaujoties, mēs droši sagaidīsim sauleslēktu, kad varens un brīvs [...] pacelsies sarkanbaltsarkanais Latvijas karogs.”*¹²⁸

Jāpiemin arī vācu okupācijas iestāžu spekulācijas ar iespējamo Latvijas valstiskuma atjaunošanu,¹²⁹ kas *“vainagojās”* ar Latvijas Nacionālās komitejas (LNK) dibināšanu 1945. gada februārī, kad LNK prezidents ģenerālis R. Bangerskis, paziņodams darba vadlīnijas, atzīmēja, ka komitejas mērķis ir atjaunota Latvijas valsts.¹³⁰ Šī fikcija tika attīstīta, lai panāktu sabiedrības atbalstu Vācijas totālajam karam.

Nevēlos apšaubīt leģionāru drosmi un tos ideālus, par kuriem viņi cīnījās, taču heroizācija, kas nāca no laikrakstu lappusēm, tomēr bija tikai propaganda,¹³¹ kuras uzdevums bija, lai ikviens saprastu, ka katra karadienestam derīga latvieša īstā vieta ir leģionā, kur, kā rakstīja SS kara ziņotājs Ž. Klētiņš, latviskais gars un cīņas prieks izstaro arī no kritušo karavīru kapu krustiem.¹³² Arī leģionāru apbalvošanai bija galvenokārt propagandiski mērķi – paaugstināt leģionāru cīņas spar un padarīt to pievilcīgāku sabiedrības, it īpaši jauniesaucamo acīs.¹³³ Šī heroizācija, kura nebija pieļaujama 1943. gadā, lai neaizēnotu vācu panākumus, visaugstāko pakāpi sasniedza Kurzemes

katla laikā, kad, lasot Kurzemes presi, šķiet, ka tur atrodas tikai leģions, bet 32 vācu divīziju atrašanās tur nav pamanīta. Pēc vairākiem gadiem žurnālists A. Strautmanis, rakstot ievadu Andreja Eglīša krājumam “Dvēseļu cietoksnis”, atzīmēja: “*Neticamais bija noticis – latviešu karavīrs bija aizšāvis priekšā dzelzs bultu Kurzemes vārtiem.*”¹³⁴

Propaganda civiliedzīvotājiem

Sākot ar 1944. gadu, atšķirības starp fronti un aizmuguri, kā tas bija vēl gadu iepriekš, netika nodalītas. Galvenie propagandas uzdevumi bija iesaistīt visus iedzīvotājus ja ne reālajā, tad darba frontē.¹³⁵ Kādā uzsaukumā teikts: “*Pašreizējie kara apstākļi prasa sašaurināšanos gandrīz visās dzīves nozarēs, tie prasa no katra atsevišķa cilvēka vislielāko piepūli grūtību pārvarēšanā un ne mazāku pašizliedzību upuru nešanā. Par cik mēs varam pavairot savu piepūli, labvēlīgi atbalstot pašreizējo cīņu norisi, par tik mēs varam cerēt uz drīzākām kara beigām. Tāpēc nepaliksīm neviens dīkā. Grūtības ir jāpārvar, jo citādi viņas pārvarēs mūs.*”¹³⁶

Civilistiem domātās propagandas tēmu loks ir plašs, sākot ar pretgaisa aizsardzību, baumu un rietumnieciskā noskaņojuma apkarošanu līdz mēģinājumiem pavājināt vai pastiprināt bēgļu kustību, kas galu galā Kurzemē kļuva par galveno jautājumu.

Padomju armijas daļām sasniedzot bijušās Latvijas Republikas teritoriju, sākās iedzīvotāju bēgšana no karadarbības apdraudētajiem reģioniem. Vācu administrācija jau 3. martā izveidoja evakuācijas štābu evakuācijas organizēšanai,¹³⁷ tomēr realitātē evakuācija kļuva par stihisku bēgšanu, ko latviešu vēsturnieks K. Kangeris nosaucis par “*lielās bēgšanas laiku*”¹³⁸. Lai gan evakuāciju plānoja, tomēr gan pretrunas starp ieinteresētajiem resoriem, gan pretrunīgie rīkojumi un straujais Padomju Savienības armijas iebrukums to traucēja īstenot.

Latviešu pašpārvalde nodibināja Centrālo komisiju no apdraudēto apgabalu izvācamo iedzīvotāju lietā. Par komisijas priekšsēdētāju iecēla Pašvaldību departamenta Administratīvās nodaļas vadītāju G. Cauci,¹³⁹ kurš “*Tēvijā*” izteicās, ka rīkojums par iedzīvotāju obligātu evakuāciju esot dots tikai pieciem karadarbības varbūtēji apdraudētiem kāda apriņķa pagastiem, ko pēc tam esot noraidījuši, norādot, ka iedzīvotāji varot palikt savās dzīvesvietās vai rīkoties pēc saviem ieskatiem.¹⁴⁰

Daugavpils apriņķa policijas priekšnieks par stāvokli pierobežas pagastos 1944. gada 11. jūlijā ziņoja, ka pagastu vadības daudzviet ir evakuējušās, bet iedzīvotāji tikai vērojot armijas pārvietošanos, “*pēc kurām rodas apgalvojumi, runas un panika, jo nekur nav iegūstama skaidrība [...] Tā iedzīvotāji klīst apkārt, jo vīri, kas līdz šim viņu dzīvi vadījuši, ir jau aizbēguši un par kādu plānoto evakuāciju vairs nav runa. Uzņēmīgākie iedzīvotāji brauc projām, paši nezinādami, kurp, un atstāj nesamaksājamas vērtības, kuras pie plānotas evakuācijas būtu izglābjamas.*”¹⁴¹

Tā kā šajā laikā latviešu evakuācijai nebija dota atļauja Berlīnē un civiliedzīvotājus bija paredzēts nodarbināt nocietinājumu izbūvē, tad propaganda vērsās pret evakuēties gribošajiem. Tā *“ar dziļu sašutumu AS Rīgas novada pārstāvis A. Raitums vērsās pret tiem, par laimi, nedaudziem mazdūšīgajiem, kam pēdējās dienās pielīpis tā saucamais “evakuācijas” vai, pareizāk sakot, “bikšu drebēšanas” drudzis. Šādi cilvēciņi kā apsviluši skraida no iestādes uz iestādi, lai savas dārgās, personīgās ādas glābšanai sameklētu un izubagotu caurlaidi braukšanai uz drošākiem Vācijas apgabaliem.”*¹⁴²

Savukārt “Līdumnieku” oficiozs kategoriski norādīja: *“Ja kāds vīrs šodien, kad visa tauta cīnās pret postu un iznīcību, glēvi bēg, pamezdam savu zemi un tautu likteņa varā, tad tas vairs nav latvietis un par tādu nekad nedrīkstēs saukties. Lai nekad vairs šie ļaudis neiedrošinās spert kāju šajā zemē, te viņiem vairs nav vietas un arī nekad nebūs! Maize priekš viņiem vairs šeit neaug un arī nekad neaug. Latviešu tautas naidis un nicināšana lai pavada viņus līdz pašai kapa malai!”*¹⁴³

Daudz skaidrāk pozīciju formulēja vācu virspavēlniecība augusta sākumā izplatītajā uzsaukumā Latvijas iedzīvotājiem: *“Neļaujiet baumām sagraut jūsu mieru. Palieliet savās dzīves vietās un turpiniet strādāt katrs savu darbu. Lai būtu nodrošināta kārtīga civilpatēriņa apgāde, vispirmā kārtā un katrā ziņā jāturpina darbs visos dzīvei svarīgos uzņēmumos. Darba vietas atstāšana nozīmē augstāko nodevību iepretim dzimtenei.”*¹⁴⁴

Stāvoklim mainoties, no 1944. gada oktobra viena no svarīgākajām tēmām propagandā bija bēgļu jautājums. Tika sludināts, ka kurzemniekiem jābūt viesmīlīgiem pret bēgļiem, nereti norādot presē pat to personu vārdus, kuras atteikušās bēgļiem palīdzēt, vilka vēsturiskas paralēles ar Pirmo pasaules karu, kad savas mājas vajadzēja atstāt kurzemniekiem, un proponēja latviešu vienotības ideju, kurai tad nu vismaz grūtajos laikos vajadzētu parādīties.

Īpaši svarīgs jautājums bija bēgļu evakuācija uz Vāciju, kas nebūt nenorisēja tik raiti, kā vācieši vēlējās. Tādēļ prese nemitīgi atgādināja, ka Kurzeme ir jāatstāj, jo apgabals esot pārslogots un bēgļi tādējādi esot traucēklis militārām operācijām. Katra latvieša svarīgākais uzdevums esot glābt savu dzīvību, un no braukšanas atrunājot tikai boļševiku aģenti, kuri vēlas, lai Kurzemē paliktu pēc iespējas vairāk bēgļu, ko vēlāk varētu izsūtīt uz Sibīriju.¹⁴⁵

Šajā sakarā tika izlaista speciāla skrejlapa, kuru parakstīja ledzīvotāju evakuācijas štāba priekšnieks Pašvaldību departamenta direktors J. Niedra. Skrejlapas mērķis bija atspēkot kļīstošās baumas, ka bēgļu kuģus nogremdējot sarkanie lidotāji un padomju kara flote; Vācijā nonākušos latviešus tūlīņ apmainot pret vācu karagūstekņiem Padomju Savienībā; Vācijā nonākušās ģimenes izšķirot – vīrus nosūtīt kalnraktuvēs, “kur tiem jāstrādā pazemē, neredzot saules gaismu”¹⁴⁶. Šādas baumas, protams, neveicināja evakuāciju, tādēļ tās nācās apkarot.

Lai veicinātu evakuāciju, parādījās neskaitāmi raksti par bēgļu labo dzīvi un vācu tautas labo attieksmi pret tiem,¹⁴⁷ kā arī raksti, kur norādīts, ka latvieši varot mācīties no vāciešiem, vērojot darba metodes un darba apstākļus, ko vēlāk, atgriežoties Latvijā, īstenotu. Tiek minēts, ka “no Vācijas mēs kādreiz varēsim atgriezties, bet, vai no Sibīrijas kāds atgriezīsies un Latvijai redzēs, tas ir liels jautājums”¹⁴⁸.

Tomēr bēgļu straume plūda ne tikai uz Vāciju, bet arī neitrālo Zviedriju. Šai sakarībā “Tēvijas” skrejlapā teikts: *“Mums jārēķinās, ka pat tie nedaudzie mūsu tautieši, kas nokļuvuši Zviedrijā, neizbēgs no čekas asiņainās rokas, jo Padomju Savienība šajās dienās paziņojusi zviedru valdībai, ka viņa visus bēgļus no Baltijas valstīm uzskata par saviem pavalstniekiem un kā tādiem tiem jāatgriežas “brīvajā tautu brālībā”. Ko šāda atgriešanās nozīmē, to zina katrs latvietis.”*¹⁴⁹

Kā propagandas klišejas ietekmēja trimdas ideoloģijas un stereotipu veidošanos,¹⁵⁰ par to sīkāk jāpēta evakuētajiem latviešiem domātā propaganda.

Nobeigumam

Liepājas radio pēdējā pārraide notika 1945. gada 7. maija vakarā. Pēdējie laikrakstu “Laika Balss”, “Ventas Balss” un “Talsu Vārds” numuri Kurzemē iznāca 1945. gada 8. maijā. “Ventas Balss” redaktors A. Cīrulis pēdējā numurā paziņo, ka *“šodien Eiropā sāk veidoties tikai viena vien fronte un tā ir fronte pret boļševismu”* un līdz ar pre-tišķību rašanos bijušo sabiedroto vidū arī latviešiem sagādāšot pārbaudījumus, kuriem aizritot tiks pieredzēts *“visu latviešu lielāko ilgu piepildījums – brīva, neatkarīga Latvija”*.¹⁵¹ Savukārt “Laika Balsī” A. Eglīša rakstītais skanēja daudz pesimistiskāk: *“Kad atraks sagruvušas pilsētas un kapos guldīs mīļajos kaulus – mēs atraksim savu valsti.”*¹⁵²

Līdz ar nacistiskā okupācijas režīma beigām arī nacionālsociālistu propagandai pienāca gals. Tomēr svarīgi ir apzināties, ka vācu propagandas darbs bija domāts, lai sabiedrību iesaistītu sev vēlamu mērķu īstenošanā, un propaganda latviešu valodā kalpoja tieši šim nolūkam, dezorganizējot cilvēkus, tādējādi radot neadekvātu pasaules uztveri un rīcību, kā arī ietekmējot vēlāk noteiktas sabiedrības daļas stereotipu veidošanos.

Atsauces un komentāri

- 1 Zellis K. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā (1941. gada jūnijs–decembris) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 235.–277. lpp.
- 2 Zellis K. Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 219.–248. lpp.

- ³ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-252. f. (Drošības policijas un SD komandieris), 1. apr., 44. l. (Jēkabpils; Atbalsta punkta vadītāja ziņojumi Jelgavas nodaļas priekšniekam un uzraugu ziņojumi par politisko stāvokli punktam pakļautajā teritorijā), 70. lp.
- ⁴ *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā: Sveši kungi – pašu ļaudis. – Īstlansinga, 1992, 303.–306. lpp.
- ⁵ Latviešu brīvprātīgie Lielvācijas kara flotei // *Tēvija*, 1944, 18. febr.
- ⁶ Paziņojums // *Turpat*, 9. marts.
- ⁷ *Turpat*, 13. jūn.
- ⁸ *Turpat*, 20. apr.
- ⁹ Kurzemes Vārds, 1944, 15. apr.
- ¹⁰ *Tēvija*, 1944, 26. maijs.
- ¹¹ *Ls.* Piesardzības nekad nav par daudz. Kas jāzin katram gaisa trauksmes gadījumā // *Laikmets*, 1944, 24. marts; Lai nepārsteigtu // *Turpat*, 21. jūl.; Pārdomā labi un iegaumē! // *Turpat*, 4. aug.; Tā apkaro degbumbas // *Turpat*, 11. aug.
- ¹² *Laikraksts "Līdums"* šo faktu pasniedza sekojoši: "Latviešu zēnu uguns šaltis atkal noguldītas stipras aziātu ordas. Bezspēcīgās dūsmās par milzīgo neveiksmi žīdiskie boļševiki tad bija nolēmuši izrēķināties ar varonīgo cīnītāju piederīgiem dzimtenē, un tādēļ tie naktī uz Lielo Piektdienu vērsa terora uzbrukumu pret Rēzekni. Boļševiku bumbas, cik līdz šim noskaidrots, laupīja dzīvības vismaz 100 civiliedzīvotājiem un sagrāva daudzas ēkas." – Sk.: Pret ienaidnieku visās frontēs // *Līdums*, 1944, 13. apr.
- ¹³ *Freivalds O.* Kurzemes cietoksnis: Dokumenti, liecības un atmiņas par latviešu tautas likteņiem 1944./1945. gadā. – Kopenhāgena, 1954, 27. lpp.
- ¹⁴ LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 78. lp.
- ¹⁵ Kas Rīgā nav saistīts ar darbu un pienākumu, tam ieteicams apmesties laukos. Saruna ar iekšlietu ģenerāldirektoru ģenerāli Dankeru // *Tēvija*, 1944, 15. marts.
- ¹⁶ LVVA, P-70. f. (Austrumzemes valsts komisārs), 5. apr., 73. l. (Sarakste ar Austrumzemes ģenerālkomisāru par Lietuvas iedzīvotāju brīvprātīgo mobilizāciju vācu armijā u.c.), 16., 17. lp.
- ¹⁷ *Turpat*, 5., 6., 25. lp.
- ¹⁸ 1943. gada 29. oktobrī jau tika izstrādātas propagandas vadlīnijas civiliedzīvotāju evakuācijai no armiju grupas "*Nord*" apgabaliem. – Sk.: LVVA, P-70. f., 5. apr., 73. l., 70. lp.
- ¹⁹ Latviešu kartotēkas darbinieku grupas konfidenciālais pārskats par attieksmi pret vācu okupācijas varu Latvijā 1943.–1944. gadā // *Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti. 1941–1945 / sast. V. Samsons.* – Rīga, 1990, 175. lpp.; Iedzīvotāju ievērtībai. Atutošana lauku pirtīs // *Tēvija*, 1944, 10. marts.
- ²⁰ LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 97. lp.
- ²¹ Interesanti, ka nākamajā dienā arī Rīgas galvenajā dzelzceļstacijā notika sprādziens, kas izraisīja ugunsgrēku un prasīja viena dzelzceļnieka dzīvību. – Sk.: Spridzekļa atentāts Rīgā – Galvenā stacijā // *Tēvija*, 1944, 22. jūl.; Ienaidnieks glūn! // *Turpat*, 22. jūl.
- ²² *Turpat*, 21. jūl.
- ²³ *J. V. Ādolfā Hitlera sūtība* // *Turpat*.
- ²⁴ *Sanders V.* Nodevēji // *Laikmets*, 1944, 11. aug.
- ²⁵ *Vispārējā stāvokļa raksturojums no 1944. g. jūnija līdz 1944. g. 10. oktobrim* // *Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, V sēj. / Sast. R. Kociņš.* – Vāsterās, 1977, 15.–22. lpp. – 20. augustā Padomju spēkus no Tukuma un Ķemeriem dienvidu virzienā atspieda

- vācu pretuzbrukums. Ķemerus Sarkanajai armijai atkārtoti izdevās ieņemt vien 18. oktobrī, bet no Tukuma frontes līnija atradās tikai 10 kilometrus. – Sk.: *Kurowski F.* Bridgehead Kurland: The Six Epic Battles of Heeresgruppe Kurland. – Winnipeg, 2002, p. 81.
- ²⁶ Anšlava Eglīša dienasgrāmatas 1919–1944. – Rīga, 2004, 218. lpp.
- ²⁷ Cit. pēc: *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā ..., 312. lpp.
- ²⁸ Propagandas vadlīnijas propagandas dienests Latvijā (*Propaganda Amt Lettland*) izstrādāja jau 10. jūlijā. – Sk.: *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā ..., 459., 460. lpp. – Propagandas izpildījumu visā pilnībā var vērot R. Čaka rakstā "Sargāsim Latviju!", kur patriotiskie lozungi mijas ar praktisko "ieguvumu" slavināšanu. – Sk.: *Laikmets*, 1944, 21. jūl.; *T. S.* Latviešu jaunekļi tēvzemei un uzvarai. Gaisa spēku palīgdienests Latvijā // *Līdums*, 1944, 27. jūl.
- ²⁹ Sievietes aicinātas lielajā darba talkā // *Turpat*, 8. jūn.
- ³⁰ Režisors Ansis Tipāns.
- ³¹ *Eig.* Latviešu sieviete strādā uzvarai // *Laikmets*, 1944, 21. jūl.
- ³² *Lejnieks J.* Darba leģionāri // *Junda*, 1944, 6. nr.
- ³³ Anšlava Eglīša dienasgrāmatas ..., 219. lpp.
- ³⁴ Bez norādes, ka P. Ducmanis ir SS kara ziņotājs.
- ³⁵ *Ducmanis P.* Stundā priekš rītausmas // *Tēvija*, 1944, 10. okt.; sk. arī: Kopējs ienaidnieks – kopējas cīņas // *Līdums*, 1944, 16. marts; Mūsu leģions // *Latvija*, 1945, 29. apr.
- ³⁶ Ģenerāļa R. Bangerska pavēle latviešu leģionam 18. novembrī. Latviešu karavīri un visi cīnītāji par Latviju! // *Kurzemnieks*, 1944, 25. nov.; *Klētīņš Ž.* Deviņpadsmitais un deviņpadsmitā // *Tēvija*, 1945, 4. marts.
- ³⁷ Sk.: *Neiburgs U., Zellis K.* Rietumu sabiedrotie nacistiskās okupācijas laika latviešu presē 1941–1945 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 191.–194. lpp.; *Neiburgs U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums (1941–1945) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 178.–182., 192.–200. lpp.
- ³⁸ "Pilnā sparā. Staļins trako visās frontēs", "Maskavai neierobežotas pilnvaras Eiropā! Tā to vēlas plutokrāti Anglijā...", "Tāda īstenībā izskatās Atlantijas harta", "Muļķa Antiņš ticēja" u.c.
- ³⁹ Šajā sakarībā ievēribu pelna ģenerālkomisāra Rīgā Propagandas daļas Preses nodaļas referenta M. Veršana (*Werschan*) 1943. gada 4. decembra vēstule reihskomisāra preses šefam, ka laikraksts "Tēvija" iespiežot anonīmus ievadrakstus par kara akcijām, kopējo cīņu, antianglisko propagandu vai līdzīgām tēmām, turpretī antibolševistiskie raksti tiekot parakstīti. – LVVA, P-70. f., 5. apr., 3. l., 90. lp.
- ⁴⁰ Piemēram: Mūsu valsts dzīves atjaunošana. Ģen. R. Bangerskis paziņo Latviešu Nacionālās komitejas darba vadlīnijas // *Kurzemnieks*, 1945, 3. marts.
- ⁴¹ Sk.: *Kangeris K.* SS protektorāts: vācu Kurzemes pārvalde no 1944. gada septembra līdz 1945. gada maijam // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 85.–89. lpp.; *Neiburgs U.* Latvijas Nacionālā komiteja. Potsdama, 1945 // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. – Rīga, 2000, 108.–116. lpp.
- ⁴² LVVA, P-70. f., 5. apr., 28. l. (Norādījumi preses organizēšanai), 63., 64. lp. (Vienošanās protokols starp Austrumu ministriju un Tautas izglītības un propagandas ministriju. 1943. g. 17. dec.). Noraksts.
- ⁴³ LVVA, P-70. f., 5. apr., 28. l., 73. lp.
- ⁴⁴ *Turpat*, 63., 64. lp.

- 45 Turpat, P-74. f. (Laikraksta "Tēvija" redakcija), 1. apr., 2. l. (Rīgas ģenerālkomisāra konfidencialie norādījumi preseī informāciju lietās), 53. lp. (*Vertrauliche Presseinformation Nr. 20. von 29.07.1942.*)
- 46 Turpat, 30. lp. (*Vertrauliche Presseinformation Nr. 10 von 27.05.1942*); P-427. f. ("Talsu Vārds" redakcija), 1. apr., 10. l., 31. lp. (Liepājas kara komandanta vēstule redakcijai par tās pieļautajām kļūdām laikraksta 1943. g. 11. marta numurā).
- 47 *Eglītis Alberts*. Latviešu kara ziņotāji Otrā pasaules karā // Latviešu karavīrs pēc Otrā pasaules kara: Dokumentu un atmiņu krājums, 9. sēj. / red. A. J. Bērziņš, V. Kukainis. – Plön, 1985, 446. lpp.
- 48 Dzintars Sodums (1922) – rakstnieks, dzejnieks, tulkotājs.
- 49 Fricis Dziesma (1906–2004) – dzejnieks, žurnālists.
- 50 Andrejs Eglītis (1912–2006) – dzejnieks.
- 51 Uldis Ģērmanis (1915–1997) – vēsturnieks un rakstnieks.
- 52 Konstantīns Karulis (1915–1997) – žurnālists, valodnieks.
- 53 Kurts Fridrihsons (1911–1992) – mākslinieks.
- 54 Pāvels Glaudāns (1915–1968) – mākslinieks.
- 55 Juris Soikans (1920–1995) – mākslinieks, mākslas zinātnieks.
- 56 Alberts Jekste (1908–1987) – kinematogrāfists.
- 57 Sīkāk par kara ziņotājiem sk.: *Eglītis A.* Latviešu kara ziņotāji Otrā pasaules karā, 445.–452. lpp.; *Kalnačs J.* Kara ziņotāju darbība – viena no tiešākām laikmeta izpausmēm nacistiskās Vācijas okupētās Latvijas mākslā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 2002, 4./5./6. nr., 59.–65. lpp.; *Kalnačs J.* Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā. 1941–1945. – Rīga, 2005, 186.–193. lpp.; *Neiburgs U.* Latviešu kara ziņotāji // Mājas Viesis, 2005, 21. marts.
- 58 Historiogrāfijā parasti latviešu kara ziņotājiem tiek "piemirsts" pievienot SS, un šādā gadījumā viņi tiek pieskaitīti vērmahta vienībām.
- 59 Šīs vienības bija subordinētas vērmahta Propagandas daļai (*Abteilung für Wehrmachtpropaganda – Wpr*), kuru vadīja ģenerālmajors H. fon Vēdels (*Hasso von Wedel*, 1898–1961).
- 60 LVVA, P-443. f., 1. apr., 1. l. (SS kara ziņotāja Dzintara Soduma personiskais arhīvs), 68., 69. lp. (J. Bucenieka vēstule Dz. Sodumam, 11.06.1943.).
- 61 Jānis Bucenieks (1908–1988) – publicists, rakstnieks, dzejnieks.
- 62 Ernests Kreišmanis (1890–1965) – Latvijas armijas pulkvedis-leitnants, izdevniecības "Tēvija" vadītājs.
- 63 LVVA, P-443. f., 1. apr., 1. l., 68., 69. lp.
- 64 Sīkāk sk.: *Kangeris K.* SS protektorāts ..., 80.–82. lpp.
- 65 T.i., kapteini.
- 66 Bijušā Latviešu kara ziņotāju vienības tulka I. Groskaufmaņa atmiņas. – Latvijas Okupācijas muzejs, I. Groskaufmaņa mape.
- 67 "Līdums" iznāca no 1944. gada 16. marta līdz 21. septembrim. Redaktors Harijs Maldonis, no 27. jūlija – Arveds Vilde, izdevējs Elmārs Saulīte.
- 68 Sk.: *Unāms Ž.* Karogs vējā: Kara laika atmiņas divos sējumos, 1. sēj. – Veiverlija, 1969, 174.–177. lpp.; *Unāms Ž.* Zem Barbarosas šķēpa: Kara laika atmiņas divos sējumos, 2. sēj. – Grand-Haven, 1975, 277.–281. lpp.; *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā. Ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983, 205., 206. lpp.; *Freivalds O.* Kurzemes cietoksnis ..., 65., 66. lpp.
- 69 *Unāms Ž.* Karogs vējā ..., 177. lpp. – Klišāns gan netiek dēvēts vārdā, Unāms nosaucis viņu par "latgalieti K".

- ⁷⁰ Uzsākusi darbību latviešu cīņas organizācija // Daugavas Vēstnesis, 1944, 16. janv.
- ⁷¹ Skrejlapa "Kas ir L. B. Līdumnieks? Ko grib L. B. Līdumnieks?". – LVVA, P-97. f., 1. apr., 11. l., 6. lp.
- ⁷² Līdumnieka raidījumi // Daugavas Vēstnesis, 1944, 11. febr.
- ⁷³ Neskaitot frontes izdevumus un izdevumus Vācijā bēgļiem.
- ⁷⁴ No 1944. gada 17. oktobra līdz 29. oktobrim iznāca ar nosaukumu "Tēvija un Kurzemes Vārds".
- ⁷⁵ Iznāca līdz 1945. gada 8. maijam. Izdevniecība "Latvija", kura izdeva "Laika Balsi" A. Johansona vadībā, centās uzsākt arī nedēļas laikraksta "Latvija" izdošanu, taču iznāca tikai divi numuri – 1945. gada 29. aprīlī un 4. maijā.
- ⁷⁶ Iznāca 1944. gada 18. novembrī, 9. un 25. decembrī. Par izdevēju bija uzdots "Latvijas Nacionālo partizānu štābs", tādējādi piešķirot izdevumam "nelegalitāti".
- ⁷⁷ Sk.: *Eglīte O. Ēnas purvā*. – Rīga, 1989, 212. lpp.; Mēs un mūsu ticība // Astoņpadsmitais Novembris, 1944, 25. dec.
- ⁷⁸ Rīga Radio Reports 1944/45 // Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / ed. A. Ezergailis (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 5. sēj.). – Rīga, 2002, pp. 260–332.
- ⁷⁹ *Eglītis Alberts*. Latviešu kara ziņotāji Otrā pasaules karā ..., 450. lpp.; *Kruks S.* Radio karš: Propaganda latviešu valodā Otrā pasaules kara laikā // Latvijas Arhīvi, 2002, 4. nr., 113. lpp.
- ⁸⁰ LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 71. lp.
- ⁸¹ Turpat.
- ⁸² Ļeņingradas dienvidos (pārpublicēts no *DZ im Ost.*) // Daugavas Vēstnesis, 1944, 26. janv.
- ⁸³ Pret ienaidnieku visās frontēs // Līdums, 1944, 30. marts.
- ⁸⁴ SS kara ziņotājs *Jānis Budulis*. Veltīgs boļševiku tanku uzbrukums // Turpat, 20. apr.
- ⁸⁵ Kur rodas Padomju Savienības cilvēku rezerves? // Tēvija, 1944, 27. janv.
- ⁸⁶ Padomju Savienība meklē pa Eiropu cara laika virsniekus // Turpat, 5. janv.
- ⁸⁷ Sešos mēnešos 3,5 miljoni krituši un ievainoti boļševiku // Turpat, 6. janv.; Pusgada laikā boļševiki zaudējuši 3 miljonus vīru // Turpat, 14. febr.
- ⁸⁸ "Latviešu" formācijas // Ventas Balss, 1944, 15. febr.
- ⁸⁹ Mēs viņus pazīstam // Daugavas Vēstnesis, 1944, 23. febr.
- ⁹⁰ Sk.: SS kara ziņotājs *A. Eglītis*. Degošā krastā // Laikmets, 1944, 1. sept.
- ⁹¹ *M. P.* Sarkanā terora skate čekas kamerās // Līdums, 1944, 4. maijs.
- ⁹² Čaks R. Lielo sāpju draudzi pieminot // Turpat, 8. jūn.
- ⁹³ Žīdi pārmeklē Rīgas dzīvokļus // Tēvija, 1944, 4. nov.
- ⁹⁴ Sk.: turpat, 1. nov.; Rīgā latvieši apšauti pie Brīvības pieminekļa // Ventas Balss, 1944, 18. dec.; Kratīšanas Rīgā // Tēvija, 1945, 1. febr.
- ⁹⁵ Zemgaliešu kolonnas kājām uz Doņecu // Tēvija, 1944, 4. nov.
- ⁹⁶ T.s. Nemmersdorfas traģēdija. Padomju armijas pastrādātās zvērības pret vācu civiliedzīvotājiem šajā nevienam līdz tam nezināmajā Austrumprūsijas pilsētīņā 1944. gada oktobrī faktiski to padarīja par simbolu padomju armijas necilvēciskumam. Autors nenoliedz, ka kara noziegumus pret civiliedzīvotājiem veica visas karojošās puses. Problēma, kas vērojama mūsdienu historiogrāfijā, ir, nacistu šausmu propagandu uzdotot par patiesību, nemēģinot šos faktus filtrēt no nacistiskās propagandas klišejiem. Arī Latvijas pētniekiem vajadzētu objektīvi izvērtēt kaut vai gadījumu Tukumā 1944. gada vasarā un attīrīt to, ja tas ir iespējams, no propagandas izdomājumiem.

- ⁹⁷ Komisijā bija pārstāvji no Spānijas, Holandes, Itālijas, Dānijas, Zviedrijas. Latviju (!) šajā komisijā pārstāvēja Strautmane (?).
- ⁹⁸ Starptautiska komisija izmeklē briesmu darbus Austrumprūsijā // Tēvija, 1944, 3. nov.
- ⁹⁹ Sanders V. Visu par Latviju! // Laikmets, 1944, 28. jūl.; Lejnies J. Tā sauktā trešā iespēja // Junda, 1944, 3. nr.; u.c.
- ¹⁰⁰ Šī propaganda bija tēmēta sabiedroto valstu – Anglijas un ASV virzienā, lai parādītu, uz ko ir spējīgi boļševiki, tādējādi radot starp sabiedrotajiem saspīlējumu.
- ¹⁰¹ Vilde A. Ar naidu un mīlestību // Līdums, 1944, 29. jūn.
- ¹⁰² Boļševiku triecienu sabruk. Vācu kara vadība un cīnītāju morālais un tehniskais spēks patur virsroku // Daugavas Vēstnesis, 1944, 9. febr.
- ¹⁰³ Reiznieks V. Nacionālisms pret imperiālismu // Līdums, 1944, 13. jūl.
- ¹⁰⁴ Rodums E. Drīz sitīs divpadsmit // Turpat, 14. sept.
- ¹⁰⁵ 1944. gada septembrī parādās arī t.s. V2, ballistikā raķete *Aggregat 4* (A4).
- ¹⁰⁶ Tēvija, 1944, 17. jūn.
- ¹⁰⁷ Trieciens pret invāziju // Turpat; Tūbelis E. Londona vakar un šodien // Laikmets, 1944, 14. jūl.
- ¹⁰⁸ Reaktīvais prettanku ierocis “*Panzerschreck*”
- ¹⁰⁹ Laikmets, 1944, 14. jūl. (teksts uz pirmā vāka).
- ¹¹⁰ Vidējais tanks *PzKpf V Ausf. G “Panther”* (1943. gadā ražotā tanka “*Panther*” modifikācija).
- ¹¹¹ Dinamo reaktīvais prettanku ierocis “*Panzerfaust*”
- ¹¹² Reaktīvā mīnmetēja “*Nebelwerfer*” modifikācija.
- ¹¹³ Reaktīvo lādiņu palaišanas smagā iekārta *Wurfgerat WG41*.
- ¹¹⁴ Vienvīra torpēda – vienvietīga minizemūdene “*Molch*” (Tritons); K. K. [Kārlis Krūmājs] Jauni ieroči // Laikmets, 1944, 14. jūl.; Vīrs gremdē kuģi // Turpat, 28. jūl.
- ¹¹⁵ Jānis Vītols (1911–1990) – “Tēvijas” redakcijas loceklis.
- ¹¹⁶ J. V. Jaunie ieroči // Tēvija, 1944, 16. nov.
- ¹¹⁷ “Atmaksa par visu to ir vācu slepenā ieroča uguns lietus. [...] Pret to nekā nelīdz angļu dzēšamais ūdens. Bet tas ir tikai sākums.” – Sk.: Tūbelis E. Normandija – iznīcības krasts // Laikmets, 1944, 7. jūl.
- ¹¹⁸ Biežais H. Latvija kāškrusta varā ..., 355. lpp.
- ¹¹⁹ Piemēram, sk.: R. Bangerska runu LU 1943. gada 15. novembrī (“Mēs cīnīsimies un uzvara būs mūsu” // Tēvija, 1943, 17. nov.) un O. Dankera 1944. gada 3. februāra uzsaukumu (“Tēvzeme sauc!” // Tēvija, 1944, 4. febr.); Baltijas tautas cīnās par savu nākotni // Tēvija, 1944, 8. febr.; Lesiņš V. Kritušo varoņu piemiņai // Turpat, 11. marts; u.c.
- ¹²⁰ Piemēram: Frontes cīnītāji lūdz Mātes Latvijas svētību // Turpat, 5. sept.
- ¹²¹ SS Pk. Latviešu karavīru zvērests // Turpat, 18. nov.
- ¹²² Biežais H. Latvija kāškrusta varā ..., 369., 370. lpp.
- ¹²³ Vainovskis H. Latviešu leģiona viens gads // Daugavas Vēstnesis, 1944, 12. febr.
- ¹²⁴ Prieka pilns noskaņojums, dodoties uz fronti, protams, bija propagandas triks. Tomēr zināma loma bija arī grādīgo dzērienu baudīšanai. Kā rakstīja “Daugavas Vēstnesis”: “Dzer tie, kam jāstājas cīnītāju rindās, dzer tie, ko iesaukšanas komisijas atzinušas par aktīvam dienestam nederīgiem, dzer iesaucamo izvadītāji, dzer tie, kam dzīve liekas pārāk smaga, un beidzot dzer arī tie, kam nekāda sevišķa iemesla dzeršanai nav, bet kas vienkārši vēlas turēt pārējiem līdzi.” (Sk.: *Dzelme R.. Garāmgājēji* // Daugavas Vēstnesis, 1944, 11. febr.) Tāpēc iekšlietu ģenerāldirektors ģenerālis

- Dankers "miera un kārtības uzturēšanas labā uzdevis aprīņu priekšniekiem un prefektiem noliegt alkohola pārdošanu iesaukšanas dienās". – Iesaukšanas dienās bez alkohola // *Daugavas Vēstnesis*, 1944, 13. febr.
- 125 Sk.: LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 70., 85. lp.
- 126 *SS kara ziņotājs Francis Verners*. Atbilde Maskavai [...] tamdēļ leģions cīnās. Saruna ar kādas latviešu SS brīvprātīgo divīzijas komandieri // *Daugavas Vēstnesis*, 1944, 4. febr.; līdzīgi sk.: *SS kara ziņotājs Leonīds Briedis*. Divīzija pie frontes. Saruna ar latviešu SS brīvprātīgo divīzijas komandieri brigādenfireru un ieroču SS ģenerālmajoru grāfu fon Pikleru-Burghausu // *Tēvija*, 1944, 2. febr.
- 127 Varoņu kults, kas tika veidots, balstoties uz t.s. firerisma principiem, būtu atsevišķa pētījuma vērts.
- 128 *SS kara ziņotājs J. Gulbis*. Veiss, Aperāts un Butkus // *Tēvija*, 1944, 2. okt.; par V. Veisa glori-ficēšanu sk.: *Kangeris K.* Volchovas Pulkvedis Valdemārs Veiss. Dzīve Latvijai. SS Propagandas nodaļas sagatavota, bet nepublicēta brošūra // *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. II. – Rīga, 2001, 150.–167. lpp.
- 129 Sīkāk sk.: *Feldmanis I.* Nacistu okupācijas politika Latvijā (1941–1945): pētniecības problēmas, iespējamie risinājumi un varianti // *Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 61.–63. lpp.; *Kangeris K.* SS protektorāts: vācu Kurzemes pārvalde no 1944. gada septembra līdz 1945. gada maijam ..., 79.–87. lpp.
- 130 Mūsu valsts dzīves atjaunošana. Ģen. R. Bangerskis paziņo Latviešu Nacionālās komitejas darba vadlīnijas // *Kurzemieks*, 1945, 3. marts.
- 131 Piemēram: *SS Pk.* Sagrāuta boļševiku divīzija. Hauptšturmfrirera Ādamsona rotas uzvara // *Tēvija*, 1945, 4. febr.
- 132 *Klētīņš Ž.* Viņi tic // *Turpat*, 1944, 1. nov.; *Ventas Balss*, 1944, 3. nov.
- 133 Interesanti, ka Dzelzs krustu birums apsīka tām nevācu vienībām, no kuru teritorijas vairs nebija iespējams mobilizēt iedzīvotājus, piemēram, igauņiem. To bija pamanījuši arī civiliedzīvotāji – 1944. gada martā runāja, ka bruņinieku pakāpes Dzelzs krusti latviešu un igauņu virsniekiem esot piešķirti, "lai tādā veidā tautā radītu zināmu savijojumu un karavīros cīņas sparu". – Sk.: LVVA, P-252. f., 1. apr., 44. l., 73. lp.
- 134 *Stratmanis A.* Ievada vietā // *Eglītis A.* Dvēseļu cietoksnis. Cīņas un sapņi par Latvijas valsti. – Vāsterās, 1953, 7. lpp.
- 135 Faktiski šādas nostādnes pastāvēja propagandā arī 1942.–1943. gadā, bet tagad to intensitāte pieauga.
- 136 Sk.: Līdums, 1944, 23. marts. [Uzsaukums.]
- 137 Sīkāk sk.: *Kangeris K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā // *Vācija un Baltija / Sast. P. Krupņikovs*. – Rīga, 1990, 129.–139. lpp.; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945. – Rīga, 1994, 129.–134. lpp.
- 138 *Kangeris K.* Trimdas sākumi: Latvijas pavalstnieki kara laikā Vācijā (1939–1945) // <http://www.archiv.org.lv/LVA/jaunumi/refkrs.html> (Skatīts 30.10.2006.)
- 139 Latviešu iestādes rūpējas par iedzīvotāju pārvietošanu no apdraudētajām vietām // *Tēvija*, 1944, 22. jūl.
- 140 *Turpat*.
- 141 Daugavpils aprīņa policijas priekšnieka ziņojums 1944. g. 11. jūlijā // *Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā ...*, IV sēj. / galv. red. O. Freivalds, A. J. Bērziņš. – Vāsterās, 1976, 283.–285. lpp.

- ¹⁴² “Mūsu ceļš: darbs un cīņa kopā ar Lielvāciju!” SS oberfirers Silgailis pie Rīgas strādniekiem // *Tēvija*, 1944, 22. jūl.
- ¹⁴³ Uz neatgriešanos // *Līdums*, 1944, 10. aug.
- ¹⁴⁴ LVVA, P-97. f., 1. apr., 11. l., 9. lp.
- ¹⁴⁵ *Vītols J.* Kas jādara īstam latvietim // *Tēvija*, 1944, 14. dec.
- ¹⁴⁶ LVVA, P-97. f., 1. apr., 11. l., 8. lp., skrejlapa “Bēgļi”.
- ¹⁴⁷ Reihsministrs A. Rozenbergs atzīmēja: “Tomēr mēs pirmā kārtā neuzskatām jūs kā bēgļus, bet gan īpaši kā cīņas un darba biedrus.” Sk.: Reihsministra Rozenberga vēstījums // *Tēvija*, 1944, 1. dec.
- ¹⁴⁸ Glābsim savas dzīvības. Evakuācijas štāba priekšnieka J. Niedres norādījumi // *Turpat*, 9. nov.
- ¹⁴⁹ Sapis par Zviedriju. Skrejlapa // *Turpat*, 14. dec.; Padomju sūtniecība Baltijas bēgļus atzīst par padomju pilsoņiem // *Ventas Balss*, 1944, 8. dec.
- ¹⁵⁰ Šī problēma ir skarta K. Kangeras rakstā “Trimdas sākumi un tālākā attīstība”. Sk.: http://vip.latnet.lv/LPRA/kangeris_tr.htm (Skatīts 01.11.2006.)
- ¹⁵¹ *Cīrulis A.* Šajā stundā // *Ventas Balss*, 1945, 8. maijs.
- ¹⁵² Karogu augstāk // *Laika Balss*, 1945, 5. maijs.

National Socialist Germany Propaganda in the Occupied Latvia, 1944–1945

Kaspars Zellis

Summary

The goal of this paper is to investigate propaganda as a tool of social control of the Nazi Germany occupational regime during the last stage of war. Year 1944 was significant for Latvia in two aspects: the frontline approached Latvia and propaganda institutions experienced organizational changes.

The main goal of German propaganda was to maintain the myth about the invincibility of German weapons, which could help not to frighten away the potential recruits for army as well as to ensure that the society fulfilled the obligations imposed by “total war.”

In their propaganda Nazi employed Latvia’s symbols and speculations about the future of the country to gain social support for military and economic policies. Also, this research shows that the Latvian society perceived the aspects mentioned above inadequately to the definitive purpose of propaganda.

Kārlis Kangeris

Baltvācieši Latvijas ģenerālapgabalā (1941–1945): labi okupācijas varas “kalpi” vai Latvijā nevēlamas vācu tautības grupas piederīgie?

I. Baltvācieši Trešajā reihā

Baltvācieši lielākā skaitā no Latvijas un Igaunijas Vācijā ieradās Pirmā pasaules kara laikā vai arī pirmajos pēckara gados, kad Baltijā valdīja nedrošs politiskais stāvoklis. Vācijā ieradušos baltvāciešu skaits varēja būt aptuveni 30 000 personu. Kad Baltijā situācija atkal nostabilizējās, liela daļa šo emigrantu līdz 1923. gada rudenim atgriezās Igaunijā un Latvijā, un Veimāras republikā palika tikai apmēram 8000 baltvāciešu,¹ kuri pamazām pieņēma Vācijas reihā pilsonību. Aptuveni 3000 bija organizēti dažādās baltvāciešu biedrībās.

Līdz Otrā pasaules kara sākumam baltvāciešu pieplūdums no Latvijas un Igaunijas bija mērens. Ja apmēram 5000 baltvāciešu bija ieradušies Vācijas reihā, tad lielākoties viņi tomēr paturēja Latvijas vai Igaunijas pilsonību. Pēc 1939. gada 17. maija tautas skaitīšanas datiem, Vācijā bija 2123 Latvijas pilsoņi, no kuriem statistikā 1685 personas atzīmētas kā “vācu tautībai piederīgas”², respektīvi, tās bija personas, kuras varētu uzskatīt par baltvāciešiem. Cita statistikas analīze uzrāda, ka 1939. gada vidū Vācijas reihā teritorijā uzturējušās 2342 personas ar Latvijas pilsonību, no kurām 1835 skaitījās kā “vācu tautības grupai piederīgas”³. Pēc 1939. gada oktobra vairums šo vācu tautības grupai piederīgo izmantoja Vācijas reihā piedāvāto “opcijas” iespējamību un tādējādi kā izceļotāji (*Umsiedler*) kļuva par Vācijas reihā pilsoņiem.

Tomēr lielā baltvāciešu plūsma no Igaunijas un Latvijas Vācijā sākās pēc Otrā pasaules kara izcelšanās, kas pēkšņi nacistiskajai vadībai deva iespēju sākt īstenot savus kopš ilga laika lolotos vāciefības un rases politikas plānus – visus vācu rasei piederīgos apvienot Vācijas teritorijā. Tā baltvāciešu izceļošana no Igaunijas un Latvijas kļuva par šo jauno iespēju pirmo izmēģinājumu.

Kad Padomju Savienība pēc Igaunijas arī Latvijai 1939. gada 30. septembrī ultimātīvā formā “piedāvāja” Draudzības paktu parakstīšanu, kas to noraidīšanas gadījumā nozīmētu – kā Josifs Staļins to formulēja –, ka “padomju armija Latviju īsākā laikā satriektu”⁴, Vācijas reihā valdība šajā šķietami neskaidrajā situācijā jutās “spiesta” no

Igaunijas un Latvijas izvest “vācu tautības grupas”, respektīvi, tās noņemāt Vācijas reiha teritorijā.⁵

Pēc kara izcelšanās Igaunijā, bet it īpaši Latvijā parādījās pret šo zemju vācietību vērsti noskaņojumi. Sākot ar 1939. gada 16. septembri, ziņojumos, kurus vai nu nosūtīja Vācijas Ārlietu ministrijai, vai arī tieši reiha valdībai, sistemātiski tika pausts viedoklis, ka “šovīnistiski latvieši” un “žīdi” vēloties ar baltvāciešiem asiņaini izrēķināties.⁶ Situācijai saasinoties, varētu notikt liela asins izliešana, kas ar “savu mežonību un nežēlību Brombergas notikumus galīgi aizēnotu”. Līdz ar Padomju ultimātu Latvijai 1939. gada 30. septembrī šī situācijas saasināšanās iestājās, tāpēc 5. oktobrī Vācijas reihis pārņēma tautas vāciešus (*Volksdeutsche*) Latvijā savā “sevišķā aizsardzībā”, un nākamajā dienā Vācijas Vadonis Hitlers paziņoja par Eiropas jauno etnogrāfisko pārkārtošanu. Izceļošana no Latvijas 1939. gada 30. oktobrī ar līgumu “*Vertrag über die Umsiedlung lettischer Bürger deutscher Volkszugehörigkeit in das Deutsche Reich*” starp Latvijas un Vācijas valdībām tika apzīmogota.⁷

Līdz 1939. gada 12. decembrim no Rīgas, Liepājas un Ventspils Vācijas reihā ar kuģiem ieradās kopā 51 600 personu.⁸ Līdz izceļošanas akcijas oficiālajam nobeigumam 1940. gada 1. jūlijā sakarā ar atpalikušo baltvāciešu ierašanos izceļotāju kopskaits bija pieaudzis līdz 52 583 personām.⁹ Tā kā ar izceļotāju transportiem no Latvijas uz Vāciju veda arī reiha vāciešus, bezpavalstniekus un agrākās Polijas pilsoņus, tad baltvāciešu skaits neatbilda izceļojošo personu kopskaitam. Tāpēc šajā pētījumā ir ļoti svarīgi ievērot tos statistiskos datus, kurus uz baltvāciešu izceļotājiem, viņu “pārbaudīšanu” (*Durchschleusung*) un atzīšanu par “izceļotājiem” attiecinājusi Izceļotāju galvenā pārvalde (*Einwanderer-zentralstelle*, saīsināti – *EWZ*).¹⁰ No Latvijas *EWZ* Statistikas nodaļa apzināja 48 641 baltvāciešu izceļotāju,¹¹ kas pēc tam izgāja pārbaudes procesu. Viens no pārbaudes punktiem bija “baltvāciešu novērtēšana pēc rases pazīmēm”, ko veica *EWZ* iesaistītās Rases un kolonizācijas Galvenās pārvaldes nodaļā (*Rasse- und Siedlungshauptamt-SS*). Rases vērtējumam pamatā bija šādas četras grupas:¹²

- I. Ļoti labi piemērots; galvenokārt ziemeļniecisks.
- II. Labi piemērots. Galvenokārt ziemeļniecisks, ar niecīgiem radnieciskas asins piemaisījumiem. Dinarisks un rietumniecisks. Izlīdzināti jaukteņi.
- III. Vēl piemēroti. Gandrīz neizlīdzināta tipa jaukteņi ar spēcīgāku austrumu un austrumbaltu asiņu piejaukumu.
- IV. Nederīgi. Neharmoniski jaukteņi ar galvenokārt austrumu un austrumbaltu asiņu sastāvu. Tīri austrumu un austrumbaltu tipi. Svešu asiņu piejaukums.”

Pēc sākotnējiem Rases un kolonizācijas Galvenās pārvaldes plāniem bija paredzēts, ka 1. un 2. grupas personas noņemtas austrumos – Vartegauā un Dancigā-Rietumprūsijā, bet 3. un 4. vērtējuma grupā klasificētos izvietos vecā reiha teritorijā. Pirmās rases kritēriju pārbaudes rādīja, ka tikai 50 procenti baltvāciešu varētu būt

derīgi noņemšanai austrumos, un tāpēc Heinrihs Himlers 1939. gada 21. oktobrī Gotenhāfenā izdeva mutisku rīkojumu, ka arī 3. vērtējuma grupas baltvāciešiem būtu jāpaliek austrumos.¹³ Tomēr rasu pārbaužu galaziņojums H. Himleram izrādījās iepriecinošāks, nekā tas sākumā bija šķitis: 1. un 2. grupā ietilpa 72,3 procenti Igaunijas un 64,9 procenti Latvijas baltvāciešu. Kopā ar 3. vērtējuma grupai piederīgajiem sanāca, ka 96,3 procenti Igaunijas un 93,5 procenti Latvijas baltvāciešu bija derīgi noņemšanai jaunajos Vācijas austrumu apgabalos.¹⁴

Starp izceļotājiem pārbaudēs tika izdalīta speciāla grupa, tā sauktie F-gadījumi (F-Fälle – Fremd- und Gemischtvölkische). Starp pieaugušajiem izceļotājiem no Latvijas bija 4742 šādi F-gadījumi (12,5% kopskaita), no kuriem savukārt vēl izdalīja 1165 personas kā “citus” un “žīdu jaukتهjus”¹⁵, kuriem, kā arī viņu laulātām personām, pēc EWZ uzskatiem, nekādā ziņā nebija jāpiešķir Vācijas pilsonība.¹⁶

Ar rasu pārbaužu rezultātiem Rases un kolonizācijas Galvenā pārvalde varēja būt apmierināta. Ziņojuma beigās rases pārbaudes vadītāji norādīja uz baltvāciešiem nākotnē paredzētajiem uzdevumiem:

“[..], ka līdz ar vācu tautību grupu ievēšanu no Igaunijas un Latvijas vācu tauta ir saņēmusi ļoti vēlamu pieplūdumu ziemeļu asiņū, kurām būs ļoti liela nozīme, noņemot zemniekus austrumos, veidojot asiņū valni pret slāviem, darot to vācu tautas ziemeļnieciskošanai un visubeidzot Vācijas reihā nodrošināšanai.”¹⁷

Jau izceļošanas akcijas laikā bija redzams, ka ne visi baltvācieši vēlēsies atstāt savu dzimteni. Tāpēc tikai pēc lielas vilcināšanās, pārvarot vācietības stiprināšanas reihskomisāra (*Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums*) H. Himlera nevēlēšanos, varēja panākt principiālu viņa piekrišanu, ka pēcizceļošana (*Nachumsiedlung*) no Igaunijas un Latvijas varētu notikt (14.08.1940.). Personas, kas vēlējās izceļot, saskaņā ar 1940. gada 19. augusta direktīvu nr. 29/II būtu klasificējamās kā “bēgļi”¹⁸. Attiecīgu līgumu par pēcizceļošanu no Igaunijas un Latvijas ar Padomju Savienību noslēdza tikai 1941. gada 10. janvārī.

Vācu izceļošanas komisijas savu darbu Igaunijā un Latvijā uzsāka 1941. gada 23. janvārī. Pēcizceļotāju pārvešana uz Vāciju notika 1941. gadā starp 11. februāri un 7. aprīli. Pēcizceļotājus noņemāja Vācijas reihā speciālās viņiem ierīkotās baltiešu bēgļu noņemnēs, skaitā 121, kas atradās Mēklenburgas, Saksijas, Tīringenes, Mainas-Franku, Franku un Virtembergas apgabalā. Tā kā Valsts drošības Galvenā pārvalde (*Reichssicherheitshauptamt – RSHA*) uzskatīja, ka pēcizceļotāju pārbaudes Igaunijā un Latvijā bijušas nepilnīgas un baltiešu bēgļu starpā pat esot daudz nepārbaudītu gadījumu, tad RSHA noteica, ka Vācijā jāpārbauda visi pēcizceļotāji. H. Himlera direktīva 43/AS noteica, ka visi baltiešu bēgļi jāiedala četrās kategorijās:¹⁹

1. Tautas vācieši, kuri nebija pievienojušies izceļošanas akcijai, bet par kuriem ir zināms, ka viņi vācietības jautājumos ieņem pozitīvu nostāju.

2. Tautas vācieši, kuri bijuši politiski nenoteikti, bet citādi pazīstami kā kārtīgi cilvēki.

3. Latvieši, igauņi un citi svešas izcelsmes.

4. Tautas vācieši un nevācieši, kuri bijuši politiski neuzticami vai aizdomīgi, kā arī personas ar kriminālu pagātni.

3. grupai piederīgie saskaņā ar direktīvu 43/AS bija jāsūta atpakaļ uz Igauniju un Latviju, bet 4. kategorijā ieskaitītās personas vēlreiz sīkāk jāpārbauda un pēc tam jāievieto koncentrācijas nometnē.

Pēcizceļošanas akcijā no Latvijas un Igaunijas Vācijā ieradās 18 710 personu,²⁰ no tām 10 900 no Latvijas.²¹ Pārbaudīšanas komandas vēlāk pārbaudīja 10 181 personu no Latvijas, pēc novērtēšanas kategorijām tās sadalīja šādi: 1. grupa – 539 personas, 2. grupa – 7632, 3. grupa – 1821, 4. grupa – 189 personas. Tātad no Latvijas par baltvāciešu “bēgļiem” kopā atzina 8171 personu.

1941. gada 22. jūnijā, kad sākās Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai, starp 1939. gada oktobri un 1941. gada jūliju Vācijas reihā no Latvijas bija ieceļojuši apmēram 57 500 baltvāciešu, kurus vācu iestādes atzina vai nu par “izceļotājiem”, vai arī par “bēgļiem” (pēcizceļotājiem). Lielākā daļa no apmēram 49 300 baltvāciešu izceļotājiem no Latvijas bija nometināta jaunajos Vācijas reihā apgabalos Vartelandē un Dancigā-Rietumprūsijā,²² bet apmēram 8200 baltvāciešu bēgļu no Latvijas “izkaisīja” pa visu vecā Vācijas reihā teritoriju.

II. Vācijas un Padomju Savienības kara sākums un baltvācieši reihā teritorijā

Baltvācieši 20. gadsimta 30. gados Latvijas un Vācijas attiecībās bija strīda jautājums, kas bieži vien atradās abu valdību darba kārtībā, bet, sākoties izceļošanas akcijām, no 1939. gada līdz 1941. gadam baltvācieši kļuva par nacionālsociālistiskās tautību, vācietības, rases un kolonizācijas politikas objektiem. Tomēr arī Vācijas–Padomju Savienības kara laikā (1941–1945) baltvācieši tika turēti nacistu vadoņu redzeslokā – viņiem “baltieši, baltvācieši” (*Balten, Baltendeutsche* – pēc nacistu terminoloģijas²³) kļuva par speciālu problēmu.

Pirmie jautājumi saistībā ar baltvāciešu problēmu parādījās jau “Barbarosas plāna” sagatavošanas laikā. Alfreds Rozenbergs jau otrā Memoranda pielikumā 1941. gada 7. aprīlī izteicās par baltvāciešu izmantošanu Baltijā:²⁴

“Psiholoģisku un vēsturisku apsvērumu dēļ tas neliekas lietderīgi, ka tiešā politiskā vadība Baltijas jūras provincēs tiks nodota baltiešu rokās. Ja atzīst, ka viņi vislabāk pārzina apstākļus un māc valodas, tomēr šajā sakarībā būtu arī jāievēro vēsturiskā atmiņa un kompleksi, kas ir iesaistīti, un ka politisko galamērķu sasniegšanai tas šķiet

nelietderīgi, ja ļaujām agrākajiem igauņiem, latviešu un lietuviešu tiešajiem pretiniekiem atkal parādīties kā politikā valdošiem.”

Arī kādā vēlāk sacerētā slepenā Ārlietu ministrijas Krievijas Padomes (*Rußland-ausschuß*) dokumentā (1941. g. 5. jūnijs), kurā aprakstīti soļi, kas būtu tūlī pēc Latvijas iekarošanas sperami, uzdots vēl viens iemesls, kāpēc baltvācieši būtu nepiemēroti, lai viņus izmantotu austrumos, proti, robežapgabalos nevarot zemes pārvaldīšanu uzticēt tādām cilvēku grupām, “kuras pēc Pirmā pasaules kara gadiem kopš 1914. gada ir aizmirsušas noteikt savas zemes likteņa veidošanu”²⁵.

Pirms sākās karaģājiens pret Krieviju, Igaunijas un Latvijas izceļotāju vidū, kas atradās viņiem norādītajās jaunajās nometināšanas vietās, bija manāms zināms nemiers. (Cita starpā, no baltvāciešu izceļotāju un bēgļu vidus dažādas vācu iestādes meklēja speciālistus – ārstus, tulkus u.c.) Pēc kara sākšanās ar baltvāciešu jautājumu saistītajos vācu ierēdņos pieauga bailes, ka varētu sākties baltvāciešu masveida došanās uz viņu agrāko dzimteni un baltvāciešiem ierādītās lauku sētas un uzņēmumi Vartegauā atkal paliktu tukši. Tāpēc H. Himlers – reihskomisārs vācietības stiprināšanai – 1941. gada 21. jūlijā nosūtīja saviem pilnvarotajiem Pozenē, Kēnigsbergā, Dancigā un Katovicē apkārtrakstus ar paziņojumu – viņš esot pieņēmis viedokli, “ka agrāko Baltijas valstu izceļotāju jauna nometināšana šajās valstīs nekādā ziņā nav pieņemama”²⁶.

Atklātībā šo SS reihsfirera lēmumu paziņoja 1941. gada 8. augustā, kad Vartegauas reiha pārvaldnieks Greizers (*Greiser*) kā Vadoņa pilnvarotais NSDAP vadītāju sēdē Kutno deklarēja, “ka tas ir saistošs lēmums: pēc tam kad vācu karaspēks ir iekarojis Baltijas valstis, baltvāciešu atgriešanās viņu vecajā dzimtenē nekādā ziņā netiks pieļauta”²⁷.

*“Uzdevums, kas viņiem piešķirts milzīgo austrumu zemju apgūšanas darbā, nav nekāds laika ziņā ierobežots uzdevums, bet tā ir vēsturiska sūtība nākamajiem gadu-simteņiem. Ar šo sūtību Baltijas vācietība kā upurēties gatavs loceklis ir iestājusies reiha cilšu kopībā un izpilda tās ārējā pozīcijā savus uzdevumus ar to pašu cieņu un gatavību kopības labā, kas ir bijusi raksturīga senčiem.”*²⁸

Lai baltvācieši paliktu Vartegauā un Dancigā-Rietumprūsijā, galvenie faktori pirmām kārtām bija tautības un kolonizācijas politikas aspekti. Baltvāciešiem bija jāseko Vadoņa aicinājumam – jāuzņemas jauns vēsturisks uzdevums, kolonizējot un kultivējot jaunās vācu austrumu apgabalus. Sajaucoties ar tautas vāciešiem un reiha vāciešiem, baltvāciešiem vajadzēja kļūt par Vācijas reiha vienotas nacionālsociālistiskās tautas kopības daļu.

Tā kā cilvēku pieprasījums, lai veiktu jaunās uzdevumus austrumos, bija milzīgs, tad valdība nevarēja atteikties, ka turpmāk arī austrumos (Padomju Savienībā) izmantos baltvāciešu izceļotājus, kuri pārzināja jauniekaroto zemju valodas, pazina šo zemju pārvaldes struktūras vai arī citādā ziņā bija eksperti austrumu jautājumos. Attiecībā uz baltvāciešu izceļotājiem jau no paša sākuma mudināja ļoti piesargāties, jo – “ja viņi

vienreiz būšot Baltijā nonākuši, tad viņi tur noteikti palikšot uz visiem laikiem”²⁹. Šāda iespēja katrā ziņā esot jāaizkavē, par ko “runājot vienīgi psiholoģiski iemesli”.

Par to, ka nometināto baltvāciešu atgriešanās agrākajā dzimtenē nav iespējama, A. Rozenbergs, okupēto austrumu apgabalu reihšministrs, un SS reihsfīrers H. Himlers – reihskomisārs vācietības stiprināšanai – tūliņ pēc A. Rozenberga iecelšanas par ministru bija vienojušies (1941. g. 17. jūlijs).³⁰ Tomēr vācietības stiprināšanas reihskomisāra 1941. gada 19. augustā visām galvenajām reiha iestādēm piesūtītais apkārtraksts par “Izceļotāju atgriešanos okupētajos krievu apgabalos”³¹ noveda pie domstarpībām starp H. Himleru un A. Rozenbergu, kas īpaši attiecās uz baltvāciešu valststiesisko statusu, kā arī uz kompetences jautājumiem iekarotajos austrumu apgabalos.

Šajā apkārtrakstā noteica, ka tautas vāciešu izmantošana no Baltijas Austrumzemē (*Ostland*) būs atkarīga no reihskomisāra dotās piekrišanas. Bez tam šī atļauja attiektos tikai uz kara laiku. Par visām personām, kurām piešķirtas darba atļaujas, būtu jāved speciāls saraksts, lai tās pēc kara atkal varētu atgriezt Vartelandē vai arī Dancigā-Rietumprūsijā.

A. Rozenbergs šajos H. Himlera apkārtrakstā izstrādātajos noteikumos, pirmkārt, saskatīja savu kompetenču ierobežošanu, un, otrkārt, viņš atzina, ka šie noteikumi diskriminē baltvāciešus. Pēc pilsoņu tiesību iegūšanas baltvācieši no Igaunijas un Latvijas bija kļuvuši par Vācijas reiha pilsoņiem, bet tagad pēkšņi ar viņiem varēja apieties citādi nekā ar reiha vāciešiem. (Negribēja pieļaut, ka baltvācieši atgriežas vai viņus izmanto Baltijā, respektīvi, šis jautājums kļuva atkarīgs no tā, vai viņiem piešķir speciālas atļaujas, turklāt ierobežojot uzturēšanās laiku.)

Tā kā H. Himlera un A. Rozenberga uzskati baltvāciešu atgriešanās un izmantošanas jautājumā krasī atšķīrās, kļuva skaidrs, ka šajos jautājumos būs jāiegūst Vācijas Vadoņa izšķirošais lēmums. Hitlers jautājumā par Vācijā jau izvietoto baltvāciešu atgriešanos Austrumzemē izteica šādu viedokli (1941. g. 23. septembris):³²

“Nekādā ziņā nav pieļaujams, ka visi vai arī daļa izceļojušo baltvāciešu atgrieztos. SS reihsfīrera uzskatam, ka arī atsevišķu baltvāciešu izceļotāju atgriešanās nav pieļaujama, Vadonis pievienojas visā pilnībā. Vadonis šajā jautājumā domā, ka SS reihsfīreram ir sava taisnība, ja viņš baidās, ka pēc daudzu individuālu atgriešanās atļauju piešķiršanas Austrumzemē varētu arī sākties vispārēja nometināto baltvāciešu atgriešanās, ko nekādā ziņā nevar pieļaut. Principiāla baltvāciešu izceļotāju atgriešanās aizkavēšana tomēr neizslēdz, ka atsevišķos retos, bet vajadzīgos gadījumos šādu atļauju izsniegšanu var saskaņā ar kopēju Austrumzemju reihšministra un SS reihsfīrera lēmumu atļaut.”

Līdz ar to H. Himlera noteiktā politika principā guva virsroku, jo arī Ā. Hitlers bija atbalstījis SS reihsfīrera noteikumus. Tomēr praktiskajos jautājumos, kas attiecās uz baltvāciešu atgriešanos un viņu izmantošanu Baltijā, A. Rozenbergam dažos punktos piekrita. Tika izstrādāti un izdoti jauni – skaidrāki un fleksiblāki noteikumi.

Bez tam reihskomisārs Hinrihs Loze Rīgā saņēma no H. Himlera personisku vēstuli ar instrukcijām, ka baltvāciešu atgriešanās nekādā ziņā neesot pieļaujama, “*jo tādā gadījumā tiktu izjaukta divu vācu provinču jaunuzbūve, bez tam vācieši Latvijā un Igaunijā bez organiskas saistības ar Vācijas reiha lielo tautu atkal nonāktu tajā pašā situācijā, kādā jau atradušies daudzus gadusimtus*”³³.

Ar to pirmais akts bija noslēdzies. Formāli – uz papīra – bija nokārtots baltvāciešu izceļotāju jautājums, kurš drīkst atgriezties Igaunijā un Latvijā, kurus var izmantot darbam utt.³⁴ Ja kāds baltvācietis vēlējās atgriezties Latvijā vai tur iegūt darbavietu, tad viņam bija jāiziet šāda birokrātiska procedūra:³⁵

“[...] Pēc reihskomisāra noteikumiem katram atgriezties gribētājam iesniegums par atgriešanos jāiesniedz personiski. Iesniegumi vispirms nonāk pie reihskomisāra, pēc tam tos nosūta uz Utag (Umsiedlungs-Treuhand-Aktiengesellschaft) Berlīnē. Abas iestādes iesniegumus pārbauda gan no saimnieciskā, gan personāla viedokļa, pēc tam tos virza tālāk Austrumzemes reihministram. Ar reihskomisāra starpniecību iesniegumi nonāk pie ģenerālkomisāra, kur tos izskata Politiskās nodaļas vadībā, gan piesaistot 2. Galvenās nodaļas apakšnodaļas, ciktāl tas attiecas uz vispārējiem darba jautājumiem, gan arī iesaistot Saimniecības nodaļu, ja ir runa par cilvēku tiešu iesaistīšanu saimniecībā. Pēc tam ģenerālkomisāra Politiskā nodaļa uzņem sakarus ar Utag apakšnodaļu Rīgā un arī izmanto SD, lai personas pārbaudītu politiski. Beidzot iesniegums kopā ar Politiskās nodaļas kopnovērtējumu ar reihskomisāra starpniecību tiek nosūtīts atpakaļ Austrumzemes reihministram, kurš izlemj, kā katrā atsevišķā gadījumā rīkoties.”

Tomēr dzīvē izrādījās, ka pārvaldei nebija kontroles pār to, kas nonāk Austrumzemē. Tas attiecās tikpat uz “īstajiem” reiha vāciešiem, kā arī uz Vācijas pilsonību ieguvušajiem izceļotājiem no Baltijas. Attiecībā uz baltvāciešiem Operatīvā grupa A (*Einsatzgruppe A*) savā 1941. gada 15. oktobra kopziņojumā ierakstīja, ka no “Baltijas vācietības” izceļotājiem un no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas izceļotājiem arvien vairāk personu ar dažādu vācu iestāžu atbalstu ieplūstot Baltijas zemēs. Šīs personas būtu uzskatāmas par nevēlamām Baltijā:³⁶

“Tās ir personas, kuras a) drīz vēlēšies atriebties vietējām tautām un viņiem pazīstamām personām par agrāk piedzīvotām netaisnībām (pārestībām) vai kuras b) pārstāv liberālu saimniecības politiku un tad aiz savtīgiem motīviem mēģinās iegūt saimniecībā [svarīgas] pozīcijas. Šīs personas kaut kādā veidā ir ieguvušas vācu iestāžu ieteikumu rakstus, lai gan tās no citiem baltvāciešiem, it īpaši no baltvāciešu SS vadītājiem, savu pazīstamo liberālo un individuālo saimniecības uzskatu dēļ tiek noraidītas.”

Lai gan jau 1941. gada oktobrī sākās sūdzības par baltvāciešu ieplūšanu Baltijā, kā to darīja Operatīvā grupa A, vienlaikus arī prasot “stingru kontroli izceļotāju ielaišanai”, tomēr tam nekādu tiešu seku nebija. Otrais akts iesākās tikai 1942. gada maijā.

III. Baltvāciešu apzināšanas regulēšana Austrumzemē

1942. gada maijā t.s. Unrū komisija (*OKW-Stab z.b.V. unter generalleutnant Walter von Unruh*) savu darbu uzsāka arī Austrumzemes reihskomisariātā, lai, ievērojot Vadoņa pavēli, pārbaudītu apstākļus armijas aizmugures apgabalos, t.i., konstatētu pārvaldes personāla faktiskās vajadzības un atbrīvojamo personālu nodotu frontes dienesta vajadzībām. Par SS pārstāvi Unrū komisijā iedalīts tika šturmbanfirers Haro Vits (*With*), kurš jau pirmajā ziņojumā H. Himleram norādīja, ka pēc SS un SA vadītāju ziņām “vairāki tūkstoši” baltvāciešu esot ieplūduši Igaunijā un Latvijā. Baltvāciešu uzturēšanās esot patlaban “politiski ļoti negudra”, un viņu klātbūtne “ārkārtīgi apgrūtinot sadarbību ar labvēlīgi noskaņotām igauņu un latviešu aprindām”. H. Vits ieteica “visus līdz šim ieplūdušos katrā ziņā no Baltijas valstīm atkal izvākt un reizē arī aizkavēt jaunu [baltvāciešu] ieplūšanu”³⁷. Savā apkopojošajā ziņojumā H. Vits vēlreiz atgriezās pie “baltiešu problēmas” un vēl papildus ziņoja, ka “SS un policijas vadītājiem īsākā laikā būtu iespējams šīs personas apzināt un sastādīt sarakstus, ja rastos nepieciešamība tās no reihskomisariāta izvākt” Vairums (tātad ne visi) ģenerālkomisāru un novadu komisāru pievienojās šim uzskatam.³⁸

Unrū komisijā darbojās arī reihslitera Martina Bormana (*Bormann*) pilnvarotais Alberts Hofmans (*Hoffmann*), kas savus ziņojumus savukārt sūtīja partijas kancelejas vadītājam. Arī A. Hofmana ziņojumos baltvāciešiem tiek pievērsta sevišķa uzmanība. Pēc A. Hofmana savāktajiem datiem, baltvāciešu skaits Igaunijā un Latvijā sasniedzot 4000–5000 personu. Viņi mēģinot šeit sevi arī nostādīt par “atbrīvotajiem vai mocekļiem”³⁹. Citādā ziņā Vita ziņojuma saturs daudz neatšķīrās no Hofmana ziņojuma.

Kā šie ziņojumi rādīja, respektīvi, ko tiem vajadzēja paust, tad ar jēdzieniem “liels skaits” vai “tūkstošiem baltiešu” Igaunijā un Latvijā vajadzēja parādīt, ka te kaut kas noticis, kas ir pretrunā “ar vairākkārtējiem nepārprotamiem Vadoņa” un SS reihsfirera rīkojumiem. Lai turpinātu baltvāciešu jau 1941. gadā uzsākto politiku un novērstu jau radušos “ļauņumus”, M. Bormans pēc savas iniciatīvas panāca, ka Vadonis 1942. gada 30. maijā baltvāciešu lietā izdeva papildu rīkojumus.⁴⁰ Reihskancelejas formulējumā šie rīkojumi skanēja šādi:⁴¹

“Viņš [Vadonis] devis rīkojumu, ka baltvācieši, kas Austrumzemē atgriezušies neatļauti, tur nedrīkst tikt izmantoti, bet viņi ir jāsaņem atpakaļ. Jaunu baltiešu ierašanās Austrumzemē ar visiem līdzekļiem jāaizkavē.”

Arī H. Himlers nekavējoties reaģēja uz šiem ziņojumiem. Viņš uzdeva augstākajam SS un policijas vadītājam Austrumzemē sastādīt sarakstus ar iebrukušo baltvāciešu uzvārdiem, kā arī piedāvāja savu palīdzību baltvāciešu izraidīšanā atpakaļ uz Vāciju.

Ar to sākās baltvāciešu apzināšanas un arī iespējamās izraidīšanas process Igaunijā un Latvijā (Austrumzemes reihskomisariātā). 1942. gada 8. septembrī publicēja augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē paziņojumu (parakstīts 1942. g. 3. septembrī):⁴²

Bekanntmachung

“Alle Umsiedler [...] haben sich zum Zwecke der Erfassung schriftlich bei dem Höheren SS- und Polizeiführer für das Ostland, Riga, Ritterhaus, Jakobstr. 11, zu melden. Zur Meldung sind alle Umsiedler, ohne Rücksicht auf ihren Aufenthaltsgrund, einschließlich der Frauen und Kinder und der sich besuchsweise hier Aufhaltenden verpflichtet. [...]

Die Meldung hat spätestens bis zum 19. September 1942. zu erfolgen [...]

Die Unterlassung der Meldung kann für den Umsiedler den Verlust der Umsiedlerrechte nach sich ziehen.”

Šis augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē publicētais paziņojums nebija saskaņots ne ar reihskomisāru, ne ģenerālkomisāriem, kuri pret šo “solo gājienu” protestēja. Šo protestu dēļ vēlāk tika izdots vispārējs rīkojums par “reihā vāciešu apzināšanu”, ko bija parakstījis Austrumzemes reihskomisārs.⁴³ Šis jaunais rīkojums visumā nebija domāts, lai novērstu augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē rīkojuma (attiecībā uz baltvāciešiem) diskriminējošo saturu, bet drīzāk, lai sagādātu drošu statistisku materiālu, uz kuru balstoties turpmāk varētu plānot Austrumzemes reihā vāciešu kolonijas sociālo un izglītības politiku. (Kad 1942. gadā zibens kara stratēģija cieta neveiksmi, vāciešiem vajadzēja pārorientēties uz ilgāku palikšanu Austrumzemē. Līdz 1942. gada beigām trūka pārbaudītu statistisku datu par Austrumzemē iebraukušajiem reihā vāciešiem un viņu ģimenes piederīgajiem.)

Nākamajos mēnešos Latvijā (un pārējā Austrumzemē) tika apzināti iebraukušie baltvācieši. Šīs apzināšanas akcijas rezultāti ir sakopoti EWZ Licmanšates kopējā sarakstā 1943. gada 31. martā, respektīvi, 15. maijā, un tās ir 2989 personas.⁴⁴ (Šī statistika sīkāk analizēta VI nodaļā.)

IV. Jēdziena “baltieši” definēšana

Pirms sīkāk aplūkot un analizēt statistiku par baltvāciešu atgriešanos Latvijā, respektīvi, Austrumzemē, kā arī pievērsties lomai, kāda tiem bija Latvijas okupācijas pārvaldē (arī Austrumzemē), iepriekš vēl jāpievēršas baltiešu problēmas trešajam aktam – sagatavošanās darbiem baltvāciešu izraidīšanai no Latvijas (Austrumzemes), kas savā ziņā bija saistīta ar jēdzienu “baltietis”, “baltvācietis” precīzāku definēšanu.

Kā H. Vita, tā arī A. Hofmana ziņojumos lasāms, ka ierobežotu skaitu baltvāciešu varētu izmantot civilpārvaldē, bet no monopolu uzņēmumiem visi būtu jāatsauc. Radās jautājums – kuri tad būtu tie, kas drīkstētu palikt, un kuri tie, kas noteikti no savām pozīcijām jāatbrīvo un jāizraida? Pēc abu ziņotāju uzskatiem, Latvijā (Igaunijā) varētu palikt tie baltvācieši, kuri ir “politiskā ziņā nacionālsociālistiski skoloti”⁴⁵. (Vecie, nacionālsociālisma garā augušie baltvācieši, kā, piemēram, Jelgavas novada komisārs Valters Eberhards fon Mēdems, nav bīstami”⁴⁶.)

Tā tika mēģināts aprakstīt un definēt, kas saprotams ar jēdzienu “baltietis”. Šajā jautājumā mums ir pieejamas dažādas liecības, kā, piemēram, Hitlera teiktais (1942. g. 21. augusts; *Werwolf*),⁴⁷ plašais SS oberšturmbranfīrera Dr. Mārtiņa Zandberga memorands (RSHA, 6. A nodaļa),⁴⁸ SS oberšturmbranfīrera Vilhelma Burmeistersa (Austrumzemes reihskomisariāta Galvenās pārvaldes vadītājs) speciālais ziņojums,⁴⁹ kā arī dažādi RSHA raksti.⁵⁰ Šo baltieša jēdziena definīcijas diskusiju ilustrēsim ar diviem piemēriem:

*“Man ar baltiešu ģimenēm ir bijis daudz grūtību. Viņiem ir kaut kas negatīvs, kaut kas principiāli pārāks, ko es savā dzīvē nekur citur neesmu redzējis, bet pāri visam spējas visu ko mācēt. [...] Vienā ziņā brīnišķīga kopības sajūta, savstarpēja palīdzība – neticami! Bet garajos, garajos gadsimtos, kad viņi valdījuši pār vājāku tautu, viņos izveidojusies mentalitāte, ka cilvēce pastāvot tikai no cilvēkiem, kuri jāvada, – kā latvieši. Saprotams, ka viņi cits citu pazina. [...] Baltieši mēra citu cilvēku inteliģenci pēc tā, ar kādiem viņiem ir sakari, vai kāds zina, ka grāfs tāds un tāds ir tādas un tādas princeses brāļadēls.”*⁵¹

*“Analizējot baltvāciešu būtības struktūru, rodas jautājums, kāpēc baltvācietis kā tips visumā nav iemīļots. Pamats tam parasti meklējams tai apstākļi, ka iekšzemes vācietis baltvācietī bieži vien uzskata kā uzpūtīgu un arogantu, dažkārt arī kā viltīgi blēdīgu vai ironiski iedomīgu. Šis tips principā ir sastopams baltvāciešu aprindās, bet tas galvenokārt tomēr aprobežojas ar inteliģences aprindām, tirgotājiem, kā arī liberāli ievirzītajiem saimniecības vadītājiem. Šie nekādā ziņā neveido baltvāciešu tipa vidusmēru, bet šis parasti ir tās baltvāciešu grupas, ar kurām iekšzemes vācietim parasti nākas sastapties.”*⁵²

Tomēr “oficiālu” baltvāciešu jēdziena definīciju deva Propagandas ministrijas Austrumu nodaļas vadītājs Eberhards Taubers (1943. g. 3. decembris):⁵³

“Ar vārdu “baltieši” mēs parasti saprotam visumā mazu vācu tautībai piederīgo grupu no agrākajām valstīm – Latvijas un Igaunijas, bet nekādā ziņā no Lietuvas. Visiem šiem baltiešiem ir līdzīga izcelšanās; tas nozīmē, ka viņi pieder vācu izcelsmes dižciltīgajām vai arī lielpilsoniskajām aprindām Baltijā. [...] Ar jēdzienu “baltietis” mēs saistām nervozu būtni bez darbaprieka, bieži vien uzticīgu ķeizaram vai arī vispār ar reakcionāru nostāju, piederību starptautiskajai aristokrātijai un zināmu dekadenci, taču arī kareivisku domāšanu un personisku godīgumu.

Toties iepriekš minētajā nozīmē nav “baltieši” tie citi vācu tautas grupai piederīgie Latvijā un Igaunijā, kas laikā pēc Pirmā pasaules kara izrādījās atvērti iepretim augošai atjaunošanas kustībai, kas vēlāk pārauga nacionālsociālistiskajā kustībā. Ar šo savu piederību nacionālsociālistiskajai kustībai viņi atšķīrās no baltiešu politiskā loka. [...] Mēs pazīstam daudzus pieredzējušus un vecus partijas biedrus, kuriem ne rakstura ziņā, ne arī politiskās piederības (sajūtu) dēļ vairs nav nekādas saistības ar baltiešu tautas grupu, ar politisko jēdzienu “baltietis”.

Kā no šī citāta redzams, tad E. Taubers baltvāciešus iedalīja divās kategorijās:

1. Pirmajai kategorijai piederēja tie baltvācieši, kas bija “baltieši”. Jēdziens “baltietis” tiek lietots kā politisks jēdziens, un paši “baltieši” aprakstīti kā “politiska grupa”. Izcelsme, sociālā piederība un īpašas rakstura īpašības raksturo baltvācieti kā “baltieti”.
2. Otrajai kategorijai atbilst tie baltvācieši, kuri būtībā vairs nav “baltieši”. Aktīvais darbs atjaunošanas kustībā un vēlākā piederība nacionālsociālistiskajai kustībai panākusi, ka šie baltvācieši zaudējuši gan sociālās saites ar baltiešiem, gan arī baltietim raksturīgās īpašības. Ar šo viņi atdalījušies no “baltiešu politiskā loka”.

Kā ieteica eksperti un kā norādīja Vācijas augstākā vadība, tad Latvijā (un Igaunijā) palikt drīkstēja tikai “ne-baltiskie” baltvācieši, bet “baltiskie” bija jāsuāta atpakaļ uz Vācijas reihu. Pēc jēdziena “baltietis” noskaidrošanas un “baltiešu”, respektīvi, baltvāciešu iedalīšanas divās kategorijās varēja sākties ceturtais cēliens – “baltisko” baltvāciešu izraidīšana no Latvijas (un Igaunijas).

No Latvijas un Igaunijas izraidīto baltvāciešu skaits nav zināms. Toties zināma ir H. Himlera akcija, kurā 1943. gada beigās no Igaunijas atsauca visus SD struktūrās strādājošos baltvāciešus. Šī akcija sacēla lielu satraukumu. Arī Latvijā notika šāda akcija, bet tā līdz šim pētniecībā nav tikusi ievērota.⁵⁴ Šādas akcijas arī civilpārvaldes iestādēs nenotika, kaut gan tika gaidītas.⁵⁵ Propagandas ministra Jozefa Gebelsa (*Goebbels*) mēģinājumi arī savu iestādi iztīrīt no baltvāciešiem, kā liekas, 1943.–1944. gada mijā palikuši bez rezultātiem.⁵⁶

Kā izskatās, tad vācu iestādēm nav izdevies īstenot savu pret baltvāciešiem nosprausto politiku. Ierobežot neizdevās ne baltvāciešu iesaistīšanu Latvijas (Igaunijas) civilpārvaldē un saimniecībā, ne arī baltvāciešu izraidīšanai no Latvijas (Igaunijas) bija kaut kādi manāmi panākumi.⁵⁷

Vai baltiešu problēma Latvijā (un Igaunijā) patiešām bija tika smaga, kā H. Himlers un viņam pakļautās iestādes attēlo gan attiecībā uz Latvijā (Igaunijā) iesaistīto baltvāciešu skaitu, gan attiecībā uz baltvāciešu darbu vācu okupācijas pārvaldē?

V. Nacistu vadība un viņu “baltiešu problēma”

Nacionālsociālistiskajai vadībai baltiešu problēmā pastāvēja divi atšķirīgi jautājumi, respektīvi, problēmu loki.

Pirmais problēmu loks bija iekšpolitiska vācu problēma, proti, kādu vietu baltvācieši ieņem nacionālsociālistiskajā vācietības, respektīvi, tautības skalā, un kādu lomu un kādus uzdevumus nacionālsociālistiskā vadība viņiem varētu uzdot vai kādus tā īstenībā arī piešķirta. Vācu jauno austrumu apgabalu kolonizācija un apgūšana – Vartegaua un Dančiga-Rietumprūsija – bija tas galvenais uzdevums, kuru nacistiskā vadība bija paredzējusi baltvāciešu izceļotājiem no Igaunija un Latvijas, un šis uzdevums kara laikā nekādā ziņā nebija maināms. Tomēr šis pirmais problēmu loks nav šī pētījuma galvenais uzdevums.

Otram tematu, respektīvi, problēmu lokam, ir pievērsta šī pētījuma galvenā uzmanība. Šeit runa ir galvenokārt par vācu okupācijas politikas tēmām Latvijā un Austrumzemē vispār, kā arī par lomu, kāda baltvāciešiem varētu būt okupācijas pārvaldē un kāda tā praksē patiešām bija. Šeit jākoncentrējas uz nacistiskās vadības bažām un jājautā, cik šīs bažas bija pamatotas:

- a) ka būtu politiski negudri ar atsevišķu baltvāciešu iesaistīšanu vadošos amatos okupācijas pārvaldē atkal Igaunijā un Latvijā atdzīvināt vecās nesaskaņas;
- b) ka baltvācieši, atgriežoties Igaunijā un Latvijā, plānojot atbēgšanas politiku pret vietējiem iedzīvotājiem;
- c) ka baltvācieši Igaunijā un Latvijā plānojot savu “baltiešu politiku”, nevis Vācijas reihā politiku;
- d) ka Latvijā (un arī Igaunijā) izveidojas vispārēja baltvāciešu klišes politika.⁵⁸

Pirms sīkāk analizējam, cik pamatotas bijušas nacistiskās vadības bažas, mums vispirms būtu jānoskaidro citi jautājumi, piemēram, cik daudz baltvāciešu patiešām atgriezās Latvijā,⁵⁹ un kāda bija viņu nozīme Latvijas ģenerālapgabala pārvaldē. Tātad vispirms pārbaudāms:

1. Cik baltvāciešu atgriezās Latvijā, un cik no tiem okupācijas pārvaldē ieņēma amatus?
2. Kādās civilpārvaldes iestādēs un kādos saimniecības uzņēmumos strādāja baltvācieši?
3. Vai Latvijā strādājošiem baltvāciešiem varēja būt kāda ietekme vietējās politikas veidošanā? Vai viņi tikai bija pavēļu saņēmēji un šo pavēļu “no augšas” izpildītāji? Vai viņi varēja iejaukties nacistiskās politikas mērķos un tādā veidā ietekmēt vietējo politiku?
4. Vai varam konstatēt speciālus okupācijas laika pārvaldes “tematus”, kuros baltvācieši būtu speciāli angažējušies (reprivatizācija, agrārais jautājums, autonomija, tautības un rases politikas jautājumi, kultūrpolitika u.c.)?

VI. Himlera oficiālā baltvāciešu statistika

To baltvāciešu izceļotāju un pēcizceļotāju, kuri pēc 1941. gada jūnija atkal bija atgriezušies Latvijā (vai arī Austrumzemē vispār), vārdiskā apzināšana bija principā jau paredzēta austrumzemes ministra un vācietības stiprināšanas reihskomisāra apkārtrakstos un rīkojumos. Tomēr šķiet, ka šie sākotnējie apkārtraksti un rīkojumi nav ievēroti. Tikai tie soļi, kuri tika sperti pēc augstākās valsts vadības (Hitlers un Himlers) norādījumiem 1942. gada vasarā un kurus pēc tam enerģiski atbalstīja augstākais SS un policijas vadītājs Austrumzemē, deva vēlamos rezultātus. Tā beidzot reihskomisāram H. Himleram 1943. gada 31. martā, respektīvi, 1943. gada 15. maijā, tika iesniegti baltvāciešu saraksti ar nosaukumu *“Listen über Baltenflüchtlinge sowie Umsiedler aus dem Jahre 1939, welche die Genehmigung zum kriegsmäßigen Einsatz bzw. Endgültigen Rückkehr in das Reichskommissariat Ostland erhalten haben”*⁶⁰. Šajos sarakstos par atsevišķām personām bija šādi dati:

1. Vārds un uzvārds; 2. Dzimšanas dati; 3. Baltiešu bēgļu gadījumā identifikācijas numurs; 4. Baltiešu bēgļu gadījumā piederība atsevišķām novērtējuma kategorijām saskaņā ar instrukciju 43/AS;⁶¹ 5. Adrese Austrumzemē; 6. Piezīmes par iedalīšanu Austrumzemē: izraidīšana, izmantošana kara laikā svarīgiem uzdevumiem uz ierobežotu laiku (*vorübergehender kriegsmäßiger Einsatz – vkE*); 7. Atļauta atgriešanās (*erlaubte Rückkehr – eR*).

Apzināšanas akcijas dati apkopoti 1. tabulā.

1. tabula

Saraksts par baltiešu bēgļiem un 1939. gada izceļotājiem, kuri saņēmuši atļauju atgriezties Austrumzemes reihskomisariātā, kā arī citos okupētajos austrumu apgabalos gan karam nepieciešamiem darbiem, gan pastāvīgai dzīvei (ieskaitot 1939. gada izceļotājus; 1943. g. 31. marts, respektīvi, 1943. g. 15. maijs)

	Personu skaits	%
Izraidīti	1470	49,2
Karam vajadzīgiem darbiem uz ierobežotu laiku	1201	40,2
Atļauts atgriezties	318	10,6
Kopā	2989	100,0

No 1. tabulas datiem redzams, ka šajā statistikā ieskaitīti arī igauņi un latvieši, kuri pēcizceļošanas akcijā 1941. gadā ieradās Vācijas reihā un kuri sakarā ar reihskomisāra

H. Himlera 1941. gada 4. augusta rīkojumu pēc novērtēšanas procedūras bija ieskaitāmi 3. novērtējuma grupā (latvieši, igauņi un citi nevācieši).⁶² Saistībā ar šo pašu instrukciju viņi bija “principā jāizraida uz Igauniju, respektīvi, Latviju”. Izraidāmo igauņu un latviešu skaits bija 1470 personu, t.i., 49,2 procenti no apzināto baltiešu/baltvāciešu kopskaita. To apzināto baltvāciešu skaits (vkE un eR gadījumi), kuri drīkstēja atgriezties Austrumzemē vai citos okupētajos austrumu apgabalos, bija mazliet lielāks – 1519 personu jeb 50,8 procenti.

1201 baltvācietim bija apzināts uzvārds, un viņi uz ierobežotu laiku drīkstēja karam svarīgu darbu veikšanai (vkE) atgriezties Austrumzemē vai okupētajos austrumu apgabalos. Kā rāda 2. tabula, tad no šīm personām 552 izmantoja Baltijā (43,5%), visvairāk tieši Latvijā – 336 personas, respektīvi, 28 procenti no vkE grupas. 428 gadījumos trūkst sīkāku ziņu par šo cilvēku izmantošanas vietu, kas varētu nozīmēt, ka Latvijā to skaits faktiski varēja būt lielāks. Citos austrumu apgabalos izmantoja 251 baltvācieti (20,9%) – sevišķi Ukrainas reihskomisariātā, mazāk Baltkrievijas ģenerālapgabalā.

2. tabula

vkE pa personu izmantošanas vietām

	Personu skaits	%
Latvija	336	28,0
Igaunija	175	14,6
Lietuva	11	0,9
Citi austrumu apgabali	251	20,9
Vieta nav norādīta	428	35,6
Kopā	1201	100,0

1. tabulā redzējām, ka 318 baltvāciešiem tika piešķirta atļauja atgriezties Austrumzemē, respektīvi, Latvijā un Igaunijā (eR gadījumi). Latvijā bija reģistrētas 133 personas, Igaunijā – 39, bet pārējām personām trūka ziņu par zemi/valsti. Ja šo grupu sīkāk analizē pēc politiskā un rases/tautības novērtējuma, tad tajā ietilpa tādi baltvācieši, kuri līdzinājās direktīvas 43/AS 3. novērtējuma kategorijas nevācu bēgļiem. Vācu iestādes par šīm personām runāja kā par latviskotiem vai arī igauņizētiem tautas vāciešiem.

Rezumējot varam secināt, ka leceļotāju galvenās pārvaldes statistikā Licmanštatē bija droši dati par 469 baltvāciešiem (336 vkE, 133 eR gadījumi), kuriem pēc 1941. gada 22. jūnija bija atļauts atgriezties Latvijā vai nu strādāt, vai arī uz pastāvīgu dzīvi.

3. tabula

**Baltvācieši un nevācu izcelsmes izceļotāji Austrumzemē
un citos austrumu apgabalos, sadalīti pēc grupām,
kā noteikts 1941. gada 4. augusta rīkojumā 43/AS**

Grupa*	Personu skaits	%
1. grupa	58	1,9
2. grupa	804	26,9
3. grupa	1531	51,2
4. grupa	4	0,3
1939. gada izceļotāji	513	17,1
Bez grupas	79	2,6
Kopā	2989	100,0

* Grupu raksturojumu sk. 86. un 87. lpp.

Ja 3. tabulā atskaitām no Vācijas atpakaļ atsūtītos igauņus un latviešus, tad redzam, ka statistikā no personām, kuras drīkstēja atgriezties, dominē baltvāciešu pēcizceļotāji (1. un 2. grupa) gan absolūtajos (862 personas), gan arī relatīvajos (28,8%) skaitļos un 1939. gadā baltvāciešu izceļotāju ir mazāk – tikai 513 personu jeb 17,1 procents no kopskaita. Ja aplūkojam 4. tabulu, kurā uzradīti vke gadījumi, tad vēl skaidrāk parādās, ka baltvāciešu pēcizceļotāji ir neproporcionāli daudz pārstāvēti šajā personu statistikā salīdzinājumā ar 1939. gada izceļotājiem: 748 pret 331, respektīvi, 63,3 procenti pret 27,5 procentiem. Latvijā pēcizceļotāju īpatsvars (1. un 2. grupa) pret 1939. gada izceļotājiem bija vēl lielāks: 237 pret 72 personām, respektīvi, 70,5 procenti pret 21,5 procentiem (sk. 5. tabulu).

Toties procentuālais sadalījums starp 1939. gada izceļotājiem un 1941. gada pēcizceļotājiem Vācijas reihā bija pavisam citāds – tas izpaudās izceļotāju labā. Igaunijas gadījumā uz 2,7 izceļotājiem bija viens pēcizceļotājs (2,7:1), bet Latvijas gadījumā uz sešiem izceļotājiem – viens pēcizceļotājs (6:1). Abās zemēs kopā attiecība bija 4,8:1 izceļotāju labā.⁶³ Ja tomēr pēcizceļotāji drīkstēja ieņemt vairāk amatu nekā izceļotāji, ja vairāk pēcizceļotājiem nekā izceļotājiem deva atļauju atgriezties viņu agrākajā dzimtenē, tad šo parādību pamatā nebija nekāda nejaušība, bet parādības cēloņi meklējami nacionālsociālistiskajā baltiešu politikā (sīkāk sk. 7. nodaļu).

4. tabula

**vkE gadījumi, sadalīti pa Austrumzemi un citiem
austrumu apgabaliem un pēc rīkojumā 43/AS
noteiktajām grupām**

Grupa	Personu skaits	%
1. grupa	53	4,5
2. grupa	705	58,8
3. grupa	68	5,6
4. grupa	4	0,3
1939. gada izceļotāji	331	27,5
Bez grupas	40	3,3
Kopā	1201	100,0

5. tabula

**Latvijas vkE, sadalīti pēc rīkojumā 43/AS
noteiktajām grupām**

Grupa	Personu skaits	%
1. grupa	24	7,1
2. grupa	213	63,4
3. grupa	17	5,0
4. grupa	–	0,0
1939. gada izceļotāji	72	21,5
Bez grupas	10	3,0
Kopā	336	100,0

Licmanšates EWZ sastādītais vārdiskais personu saraksts par baltvāciešiem, kuri vai nu atgriezās Baltijā, vai arī nonāca citos austrumu apgabalos, bija 1942. gada septembrī sāktās baltvāciešu apzināšanas akcijas rezultāts. Akcija norisinājās augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē režijā. Neliekas ticami, ka arī pēc 1943. gada maija būtu notikusi baltvāciešu reģistrācija Baltijā. Vācu civilpārvaldes iestādes baltvāciešus vairs neregistrēja speciālās kartotēkās, bet gan vispārējos policijas iedzīvotāju reģistros, tāpat kā pārējos Baltijā iebraukušos reiha vāciešus. Ja radās kaut kādi jautājumi, kas skāra tieši baltvāciešus, tad parasti šo jautājumu kārtošanai norādīja uz Drošības policijas un SD komandieri Latvijā, kura iestādē visiem baltvāciešu ieceļotājiem esot jāreģistrējas.⁶⁴

Tomēr šim H. Himlera uzdevumā sastādītajam baltvāciešu sarakstam bija savi trūkumi, kā to pierāda vienkāršs salīdzinājums, piemēram, ar Rīgas pilsētas novada komisāra un pilsētas vecākā personāla sarakstu. Šajā Rīgas sarakstā bija uzrādīti 47 Vācijas reihā pilsoņi kā novada komisāra ierēdņi, turklāt baltvācieši sarakstā vēl bija īpaši atzīmēti. Šajā sarakstā atrodam 18 reihā vāciešu un 29 baltvāciešu uzvārdus. Ja salīdzinām šos 29 baltvāciešu uzvārdus ar Licmanšates *EWZ* kopējo sarakstu, tad tajā atrodam tikai septiņus no šiem 29 baltvāciešu uzvārdiem. Tas nozīmēja, ka 22 baltvācieši, kuri strādāja pie Rīgas pilsētas novada komisāra, nebija 1942. gada septembrī sāktajā baltvāciešu apzināšanas akcijā reģistrēti.⁶⁵ Tātad Licmanšates *EWZ* baltvāciešu saraksts bija nepilnīgs. Šai kopējā sarakstā Latvijā apzināto baltvāciešu skaits – 469 personas – bija par mazu (336 vkE gadījumi, 133 eR gadījumi).⁶⁶

VII. Baltvāciešu “repatrianti” Latvijas ģenerālapgabalā

Divi apstākļi noteica, kāpēc raksta autors sīkāk pievērsās jautājuma par baltvāciešu atgriešanos un viņu darbību Latvijas ģenerālapgabalā izpētīšanai. Pirmais bija nacistiskās vadības īpašā baltiešu jautājumā izrādītā interese, kas atklāti parādījās, piemēram, diskusijās par atļauju baltvāciešiem doties uz Baltiju, par jēdzienu “baltietis” u.c. Otrs apstākļis radās 1942.–1943. gadā Igaunijā un Latvijā atgriezušos baltvāciešu apzināšanas akcijā, kura, pēc raksta autora domām, neuzrādīja apmierinošus rezultātus. Tāpēc savā darbā par vācu okupācijas laiku Latvijā (Baltijā) autors sāka pievērst speciālu uzmanību tiem baltvāciešiem, kuri kara laikā atgriezās Latvijā, turpmāk reģistrējot visus baltvāciešus, kas kaut kādā saistībā ar Latvijas ģenerālapgabalu parādījās arhīvu dokumentos, memuāros un dažādās publikācijās.

No 469 personām, kas kā vkE un eR gadījumi parādījās Licmanšates *EWZ* sarakstā (sk. 6. nodaļu), autors ir sācis veidot kartotēku, pēc iespējas par katru personu reģistrējot šādus datus:

- 1) vārds un uzvārds; 2) dzimšanas datums; 3) miršanas datums; 4) dzimšanas vieta; 5) dzimums; 6) vai ir 1939. gada izceļotājs; 7) vai ir 1941. gada pērcizceļotājs; 8) vai Vācijā nonācis pirms 1939. gada 1. sept.; 9) pērcizceļotāju identifikācijas numurs; 10) pērcizceļotāju piederība novērtējuma grupai; 11) atgriešanās atļaujas kategorija (eR, vkE); 12) agrākā adrese Latvijā (pirms 1941. g.); 13) darbavietas Latvijā pēc 1941. gada 22. jūn.; 14) dienesta pozīcija (amats); 15) adrese Latvijā pēc 1941. gada 22. jūn.; 16) bērnu un nestrādājošu ģimenes locekļu speciāla apzīmēšana; 17) avoti, kur atrodamas ziņas par personu.

Līdz 2006. gada 1. martam šī raksta autors savā kartotēkā bija reģistrējis 684 baltvāciešus, kuri pēc 1941. gada 22. jūnija bija atgriezušies Latvijā vai arī tur nonākuši svarīgu karam vajadzīgu darbu veikšanai, – kopā 188 personas vairāk nekā Licmanšates

EWZ sarakstā. Tā kā autora datu bāze salīdzinājumā ar Licmanšates EWZ sarakstu ir paplašināta, tad arī bieži vien varam noteikt, kādās iestādēs vai saimniecības uzņēmumos attiecīgās personas ir strādājušas.

Pilnības labad tomēr šeit jānorāda, ka ne par katru personu ir izdevies savākt visus 17 reģistrācijā paredzētos datus. (Par dažām personām dati ir ļoti trūcīgi, piemēram, tikai uzvārds un darbavieta.) Tāpēc turpmākajā statistikā kopskaitļi visos rādītājos nebūs vienādi.⁶⁷

Šajā autora izveidotajā baltvāciešu statistikā kopā apzinātas 684 personas. Ja šo skaitli salīdzinām ar visu baltvāciešu kopskaitu, kas no Latvijas nonāca Vācijas reihā, kur 1943. gada 30. jūnijā skaitījās 57 381 baltvācietis, tad redzam, ka Latvijā kara laikā ieradās ļoti niecīga baltvāciešu daļa – tikai 1,2 procenti no visa baltvāciešu skaita Vācijā. Ja nacistu augstākajai vadībai šie skaitļi būtu bijuši zināmi, nez vai būtu bijis jāsaceļ “lielais tracis” ap baltvāciešiem un baltiešu jautājumu.

Ja pievēršamies vāciešu skaitam Latvijā, tad šeit baltvāciešiem tomēr ir savs īpatsvars – to ir 8,7 procenti.⁶⁸ Šī parādība norāda uz to, ka baltvāciešiem varēja būt lielāka interese nokļūt Latvijā nekā reiha vāciešiem vai arī Vācijas valdība – apzināti vai neapzināti – veicināja vai vismaz neaizkavēja baltvāciešu pārvaldes speciālistu, kā arī citu ekspertu nonākšanu Latvijā.

6. tabula

Reiha vācieši Latvijas ģenerālapgabalā, 1943. gada 16. augusts⁶⁹

Kopā:	7840
vīrieši	4858
sievietes	2982
Nodarbināti civiļiestādēs:	3103
vīrieši	2419
sievietes	684
Vērmahta iestādēs nodarbinātās civilpersonas u.c.:	293
vīrieši	222
sievietes	71
Nodarbināti privātā saimniecībā:	2321
vīrieši	1606
sievietes	715
Darbā neiesaistīti	826
Darba nespējīgi	147

No apzinātajiem baltvāciešiem dzimums ir zināms 668 personām – 424 ir vīrieši, 244 – sievietes. Procentuālais sadalījums attiecīgi ir 63,5 procenti pret 36,5 procentiem.

7. tabula

Baltvāciešu sadalījums pēc dzimuma un vecuma

Dzimšanas gads	Vecums, gadi	Vīrieši	Sievietes	Kopā
1872–	71 un vecāki	11	14	25
1873–1877	66–70	12	11	23
1878–1882	61–65	23	9	32
1883–1887	56–60	40	5	45
1888–1892	51–55	36	9	45
1893–1897	46–50	50	16	66
1898–1902	41–45	49	27	76
1903–1907	36–40	63	26	89
1908–1912	31–35	36	25	61
1913–1917	26–30	16	17	33
1918–1922	21–25	9	12	21
1923–1927	16–20	8	10	18
1928–1932	11–15	4	8	12
1933–1937	06–10	8	8	16
1938–1943	līdz 5	5	10	15
Kopā		370	207	577

Šajā autora sastādītajā statistikā ir pieejami 577 personu dzimšanas dati, kas apkopoti 7. tabulā, personas sadalot pēc dzimuma un piecu gadu vecuma grupās, uzrādot tikai absolūtos skaitļus. 8. tabulā tie paši dati ir apkopoti piecās galvenajās grupās. Pirmajā grupā – vecumā līdz 20 gadiem, t.i., bērni un jaunieši, kas vēl nebija iesaistīti darba procesā, ir 61 persona, respektīvi, 10,6 procenti. Otrajā, trešajā un ceturtajā grupā – no 21 līdz 65 gadus veci – apkopotas darbaspējīgās personas – kopā 468 cilvēki jeb 81,1 procenti. Pēdējā grupā ir pensionāri – personas, vecākas par 65 gadiem, tādas ir 48 personas jeb 8,3 procenti. Šī statistika skaidri rāda, ka Latvijā galvenokārt atgriezās personas darbības gados, turklāt vairums bija vecumā starp 31 un 55 gadiem.

8. tabula

Baltvāciešu sadalījums piecās vecuma grupās un pēc dzimuma

Vecums	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
0–20	25	6,8	36	17,4	61	10,6
21–35	61	16,5	54	26,1	115	19,9
36–50	162	43,8	69	33,3	231	40,1
51–65	99	26,7	23	11,1	122	21,1
66 un vecāki	23	6,2	25	12,1	48	8,3
Kopā	370	100,0	207	100,0	577	100,0

Par 612 personām mums ir zināms laiks, kad tās atstājušas Latviju, respektīvi, kad ieradušās Vācijas reihā:

- pirms 1939. gada 1. septembra – 7 personas (1,2%)
- kā izceļotāji 1939.–1940. gadā – 292 personas (47,7%)
- kā pēcizceļotāji 1941. gadā – 313 personu (51,1%)

Kā jau norādīts, tad statistikā neproporcionāli augsts ir pēcizceļotāju skaits salīdzinājumā ar izceļotāju skaitu Latvijā, jo izceļotāju kopskaits Vācijā bija sešas reizes lielāks par pēcizceļotāju skaitu. Varam arī vēl sīkāk aplūkot pēcizceļotāju grupu un uzzināt, kā tā sadalās pa novērtējuma grupām (grupas sk. pie 3. tabulas). Par 290 pēcizceļotājiem mums ir šis iedalījums novērtējuma grupās. Izrādās, ka visvairāk ir 2. grupā – “Tautas vācieši, kuri bijuši politiski nenoteikti, bet citādi bijuši pazīstami kā kārtīgi cilvēki” – 252 personas jeb 86,9 procenti. 1. novērtējuma grupā, kurai pieder kārtīgi tautas vācieši, kas bijuši uzticīgi reiham, ir tikai 23 personas jeb 7,9 procenti.

535 personām ir minēts vācu iestāžu piešķirtais atgriešanās statuss Latvijā. No tām 350 atļauju dabūjušas, lai Latvijā atgrieztos karam svarīgu darbu veikšanai (vkE), bet 185 personām atļauja izsniegta, lai Latvijā atgrieztos uz pastāvīgu dzīvi (eR).

Šai baltvāciešu statistikā svarīgākā daļa ir viņu nodarbinātība Latvijā. Šādi dati mums ir par 271 personu (207 vīrieši – 76,4%, 64 sievietes – 23,6%). No šīm personām 130 strādāja vācu civilpārvaldē (118 vīriešu un 12 sieviešu), bet 141 persona bija nodarbināta citur (89 vīrieši un 52 sievietes). Diemžēl šī raksta ietvaros nebūs iespējams sīkāk analizēt to darbinieku ieguldījumu okupācijas pārvaldē, kuri neietilpa civilpārvaldes struktūrās. Šī 141 persona pa dažādiem uzņēmumiem un darba devējiem sadalījās šādi:

1. <i>Ost-Faser G.m.b.H.</i>	23
2. <i>Zentrale-Handelsgesellschaft Ost</i>	15
3. <i>Ostland-Film</i>	5
4. Citas monopola sabiedrības	27
5. Privātpersonas vēрмаhtā, policijā u.c.	26
6. <i>Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg</i>	3
7. Tieslietu iestādēs nodarbinātie	11
8. Privātajā saimniecībā	31
Kopā	141 persona

Civilpārvaldē baltvāciešu ierēdņu starpā konstatējama vīriešu dominance – 90,8 procenti no kopskaita. Par atsevišķām civilpārvaldes iestādēm šīs 130 personas sadalās šādi:

- Austrumzemes reihskomisariāts – 21 persona (no tām viena sieviete)
- Ģenerālkomisārs Rīgā – 49 personas (no tām sešas sievietes)
- Seši novadu komisariāti Latvijā – 60 personu (no tām piecas sievietes).

1942. gada 17. oktobrī reihskomisariātā bija 658 štata vietas.⁷⁰ Ja aprēķinām baltvāciešu īpatsvaru šai iestādē, tad baltvāciešu ierēdņu bija tikai 3,1 procenti.

Sadalījums pēc izceļošanas laikposmiem ir šāds: divi izceļojuši pirms 1939. gada, astoņi 1939. gada “repatrianti”, pieci pēcizceļotāji, bet par sešiem ziņu trūkst.

Daudz lielāks procents baltvāciešu strādāja ģenerālkomisariātā Rīgā. No 245 štata vietām baltvācieši aizņēma 49, respektīvi, 20 procentu.⁷¹ Pēc izbraukšanas laika personu iedalījums ir šāds: viens Latviju atstājis pirms 1939. gada, 26 bija izceļotāji, četri pēcizceļotāji, par 18 personām ziņu trūkst.

Vēl lielāks baltvāciešu īpatsvars izrādījās novadu komisariātos, kur no 195 štata vietām 60 ieņēma baltvācieši, respektīvi, 30,7 procentus.⁷² 34 baltvācieši strādāja Rīgas pilsētā, respektīvi, pilsētas novadā, pieci Rīgas lauku novada komisariātā, trīs Liepājas novada komisariātā, astoņi Jelgavas, pieci Valmieras un pieci Daugavpils novada komisariātā. Pēc ieceļošanas datumiem novadu komisariātu ierēdņi sadalās šādi: viens izceļojis no Latvijas pirms 1939. gada, 30 repatriējušies 1939. gadā, divi bija pēcizceļotāji, un par 27 trūkst ziņu.

Tas, ka Rīgas pilsētas pārvaldē bija tik daudz baltvāciešu – 34 no 52 ierēdņiem –, galvenokārt izskaidrojams ar pilsētas vecākā Dr. Hugo Vitroka (*Wittrock*) aktivitāti, jo viņš savai iestādei mērķtiecīgi meklēja baltvāciešus.⁷³

Visās šeit minētajās civilpārvaldes iestādēs iegūstam par baltvāciešiem šādu kopainu par laiku, kad viņi atstāja Latviju: četri Latviju atstāja pirms 1939. gada, 64 ar “repatriācijas” akciju 1939. gadā, 11 bija 1941. gada pēcizceļotāji, bet par 51 personu

trūkst ziņu. Civilpārvaldes darbinieku vidū ievērojamā pārsvarā ir 1939. gada izceļotāji. Ja aplūkojam šīs grupas personu uzvārdus, šķiet, ka šī grupa diezgan skaidri atbilst nacionālsociālistu vadības (Dr. Taubers) definīcijai par baltvāciešiem, kas “vairs nav baltieši” un kas pirms kara izcēlušies arī ar savu piederību atjaunošanas kustībai (*Erneuerungsbewegung*).

VIII. Baltvācieši civilpārvaldē Latvijā

1. Austrumzemes reihskomisariāts

Adolphi	Harald	21.01.1911.
Alberts		–
Alsleben		–
Bernsdorff	Herbert	01.03.1892.
Bertram	Wilhelm	29.09.1888.
Böckmann	Theodor	08.08.1881.
Grossberg	Werner	–
Hellmann	Ernst, Dr. med.	21.11.1882.
Laurson	Friedrich	10.09.1911.
Lenz	Wilhelm	24.07.1906.
Lutter	Arn	28.05.1904.
Mensenkampff	Ernst von	16./28.05.1896.
Müller	Axel	09.11.1911.
Rauthenfeld	Harald von	–
Rosenberg	Woldemar	31.03.1905.
Siewert	Harald	1887.
Stegmann	Helmuth	19.10.1892.
Stegmann	Kurt	12.06.1901.
Strohnberg	Amalie	29.10.1897.
Trampedach	Friedrich	03.02.1907.
Wrangell	Hans von	

2. Ģenerālkomisariāts Rīgā

Adolphi	Franz	29.05.1886.
Baranoff	Tatjana von	10.07.1897.
Behling	Renate	–
Bosse	Hans-Jürgen, Dr. med.	–
Brasch	Friedrich	02.08.1903.

Bröderich	Leocadie	–
Bruemmer	Leo von	–
Buchholtz	Alvill	04.11.1880.
Carlile	Hugo, Dr.	–
Dahl	Heinrich	–
Dipner	Eduard	20.10.1903.
Feldmann	Hans	24.11.1911.
Foelkersahm	Hamilkar	–
Grossmann	Maximilian	03.12.1901.
Gutmann	Hardy	04.09.1911.
Hansen	Heinrich Ludwig Nikolauss von	12.03.1889
Helms	Oskar	15.12.1910.
Hoheisel	Arthur	05.07.1902.
Jürgenssen	Margarete	21.10.1898.
Kapp	Werner-Bruno, Dr.	26.05.1909.
Kirstein	Adelheid	–
Kroeger (Kröger)	Klaus	25.10.1908.
Kroepsch	Arthur	20.09.1901.
Lackschewitz	Theodor	18.03.1894.
Maass	Harry	08.01.1910.
Marnitz	Harry, Dr. med.	02.06.[05.?]1894.
Merzalowa	Eugenie	–
Minuth	Kurt	–
Musso	Alexander	–
Namneek	Hans	06.11.1901.
Nather	Ferdinand	25.12.1892.
Rauch	Egon	02.09.1908.
Riesenkampf	Wolf (Wolfgang)	16.01.1909.
Rosenberg	Woldemar	31.03.1905.
Rosenthal	Kurt	27.06.1907.
Samson-Himmelstjerna	Felix von	29.08.1885.
Schwartz	Edgar, Dr.	19.10.1897.
Seyding	Friedrich	19.09.1914.
Staeben	Wolfgang	–
Stellmacher	Ingomar	–
Stritzky	Karl von (Carl)	29.10.1911.
Treu	Werner	–
Walbe		–

Wickel	Franz	27.01.1901.
Wittrock	Friedrich	1905.
Worms	Friedrich, Dr.	–

3. Novadu komisariāti

Rīgas pilsētas novads

Ansull	Tatjana	–
Becker	Sigurd	16.03.1901.
Brand-Brankschewitz	Hugo	1884.
Brümmer	Georg von	–
Busch	Friedrich	24.06.1903.
Donath	Hans	18.12.1904.
Eglit	August	1893.
Grappmann	Eduard	–
Grempler	Edgar	10.12.1896.
Hadelich	Georg	24.02.1883.
Hahn	Alfred	17.03.1906.
Hilbig	Hans	02.12.1888.
Jürgensen	Friedrich	30.10.1901.
Kade	Ursula	26.07.1904.
Kariton	Paul	27.09.1899.
Klassohn	Karl (Carl)	26.02.1894.
Klot	Burchardt von, Dr.	11.10.1892.
Krah	Günther	1906.
Major	Woldemar	19.02.1886.
Mehlbart	Hans-Harry, Dr.	03.07.1907.
Mirbach	Ernst, Baron	17.10.1888.
Ostwald	Axel	08.04.1894.
Ostwald	Hans	1889.
Redlich	Friedrich	07.07.1905.
Redlich	Fritz	–
Reichert	Gert, Dr.	24.07.1907.
Sakkit	Reinhold	22.03.1875.
Schleicher	Robert	28.07.1873.
Sellmer	Friedrich	07.10.1905.
Strauss	Alexander	12.07.1896.
Strujewitz	Sigrid	–

Voigt	Marie-Elisabeth von	13.01.1893.
Wittrock	Hugo	7./19.07.1873.
Zierke	Anna	27.12.1907.

Rīgas lauku novads

Hehn	Bernhard von	08.05.1905.
Hellstein	Eugen (?)	–
Hellstein	Johann	21.10.1881.
Marschütz	James	02.02.1909.
Schulz	Konrad	12.11.1911.

Jelgavas novads

Becker	Wolf (Wolfgang)	01.05.1908.
Boetticher	Hans von	20.03.1904.
Fehre-Osolins	Heinrich (Heino)	29.06.1902.
Grabe	Walter	21.02.1901.
Gratz		–
Holberg	Adolf	27.12.1912.
Kroeger	Jürgen Ernst	17.09.1905.
Medem	Walter-Eberhard von, Freiherr	04.05.1887.

Valmieras novads

Bernewitz	Hellmut	05.01.1906.
Boetticher	Fritz von	–
Bötticher	Friderich von	27.10.1901.
Feyerabend	Karl-Heinz	31.03.1907.
Lange	Harald	13.09.1896.

Daugavpils novads

Krieger	Kurt	10.10.1916.
Müller		–
Rauch	Egon	02.09.1908.
Stromberg	Rudolf von, Baron	22.03.1895.
Wieckberg		–

Liepājas novads

Gutschmidt	Harald	03.06.1901.
Pusill	Edgar	19.05.1904.
Saß	Alf (Alfons) von	01.02.1897.

Ja sīkāk aplūkojam šos 130 vācu civilpārvaldes ierēdņu uzvārdus, viņu ieņemtos amatus un viņu darbību, tad, bez šaubām, visnozīmīgāko amatu ieņēma **Frīdrihs Tram-pedahs**, kurš Austrumzemes reihskomisariātā bija Politiskās nodaļas vadītājs. Viņš Vācijā jau ieradās pēc Pirmā pasaules kara.⁷⁴

Reihskomisariātā nebija tādu svarīgu jautājumu, kuri nebūtu gājuši caur F. Trampedaha rokām. Vai tā bija ikdienas politika vai rases jautājumi, ebreju problēma vai Latviešu leģiona veidošana u.c., visur atradīsim arī F. Trampedaha viedokli un ieteikumus. Bieži vien bija arī tā, ka viņš izstrādāja darbības vadlīnijas, kuras tad kļuva par paša reihskomisāra H. Lozes viedokli. Trampedaha darbībā nevaram saskatīt nekādu baltvācisku orientāciju. Viņš Austrumzemē, arī Latvijā, pārstāvēja Berlīnes viedokli un mēģināja to iestrādāt vadlīnijās Baltijas ģenerālapgabalos un Baltkrievijā. Trampedahs nepārprotami mēģināja pārstāvēt Berlīnē noteikto “lielo” politiku.

Kā nākamie ievērojamākie ierēdņi jāmin vairāki ģenerālkomisāra Rīgā ierēdņi. Ģenerālkomisariāta ierēdņi bieži vien mēģināja aizstāvēt sava ģenerālapgabala intereses, kas ne vienmēr sakrita ar reihskomisāra vai arī Austrumzemes reihministra interesēm Berlīnē. Tāpēc ģenerālkomisariāta ierēdņu darbībai piemīt lokāla nokrāsa.

Kā pirmais būtu jāmin politiskās nozares vadītājs **Verners Bruno Kaps**. Viņš bija 1939. gada izceļotājs, lai gan jau kopš 1934. gada bieži bija uzturējies Vācijā.⁷⁵ Arī caur V. B. Kapa rokām gāja visi svarīgākie politiskie lēmumi Latvijas ģenerālapgabalā. No Kapa darbības tomēr neliekas, ka viņš būtu mēģinājis kaut kādus jautājumus īpaši akcentēt, lai tos īstenotu Latvijā. Interesanti tomēr atzīmēt, ka viņš 1941. gadā ieteica formēt latviešu divīziju cīņai pret boļševismu.⁷⁶ Arī V. B. Kapa darbībā nav manāmas kaut kādas sevišķas simpātijas “baltvāciešu lietā”, ja vispār tāda būtu pastāvējusi.

Redzamas pēdas vācu okupācijas laika vēsturē ir atstājis ģenerālkomisariāta Kultūras nodaļas vadītājs **Karls fon Strickis (Strizky)**, kurš arī pieder 1939. gada “repatriantiem”.⁷⁷ Neapšaubāmi, fon Strickis mēģināja izglītības un kultūras politikai Latvijā uzspiest savu zīmogu. Viņa bieži vien garajos memorandos ne vienmēr var izšķirt, vai ieteikumi atbilst reihai politikai vai arī tajos tomēr iezīmējas kaut kādi baltvāciešu domāšanas elementi. K. Strickis ir arī autors tam garajam memorandam, kas ģenerālkomisariātā tika sacerēts pret Alfrēda Valdmaņa “Latviešu problēmu”⁷⁸.

Kā trešo piemēru no ģenerālkomisāra Rīgā ierēdņu pulka vēlētos minēt Veselības nodaļas vadītāju **Dr. Hariju Marnicu**. Pēc medicīnas studiju beigšanas Latvijas

Universitātē viņš uz Vāciju pārcēlās jau 30. gadu sākumā.⁷⁹ Skaidrs, ka H. Marnicam Latvijas ģenerālapgabalā arī dažkārt nācās īstenot tādus lēmumus, kas būtu pieskaitāmi nacistiskajai noziegumu politikai un kas skāra veselības un rases jautājumus. Tomēr H. Marnica darbībā varam saskatīt arī tādus aspektus, kas tika virzīti uz latviešu medicīnas personāla stāvokļa nodrošināšanu, kā arī uz vispārēju tautas veselības uzlabošanu, to nemēģinot aprobežot tikai ar "izredzēto" vāciešu prioritēšanu ārstniecībā. Par šo H. Marnicam nācās ciest no Drošības policijas un SD.⁸⁰

No novadu komisariātu ierēdņiem kā pirmais piemērs būtu jāmin brīvkuņģis **Valters Eberhards fon Mēdems**, kurš uz Vāciju izceļoja pēc Pirmā pasaules kara.⁸¹ Viņš bija Jelgavas novada komisārs un savā novadā centās attīstīt aktīvu politiku, mēģinādams latviešus aktīvi iesaistīt novada darba un dzīves procesos. Ar šo politiku fon Mēdems izpelnījās vācu vadības uzslavu. Paši vācieši viņu raksturoja kā vācu okupācijas politikas mērķu aktīvu veicinātāju.

Kā otru piemēru minēsim **Hugo Vitroku** – Rīgas komisārisko pilsētas vecāko. Viņš Rīgu atstāja 1936. gadā un apmetās uz dzīvi Kēnigsbergā.⁸² Ierodoties Rīgā, H. Vitroks izveidoja pārvaldi, kurā vairākumā strādāja baltvācieši. Rīgai vācu okupācijas pārvaldē bija īpatnēja pozīcija. Vai tāpēc H. Vitroks būtu varējis īstenot kādu baltvāciešu politiku – tā visumā neliekas. Tomēr visur, kur pārvaldē baltvācieši apgrozījās, daudzi bija vienas un tās pašas studentu korporācijas filistri – vai nu piederēja "*Curonia*", vai arī "*Rubonia*".

Kā no šiem piemēriem redzams, tad baltvācieši bija dažādās svarīgās pārvaldes pozīcijās. Tomēr viņu rīcība visumā nebija saskaņota. Vieni stingri sekoja Berlīnē noteiktajai politikas līnijai, citi atkal mēģināja drīzāk īstenot kaut kādus modeļus, kas veicināja vietējo attīstību, ievērojot arī vietējo iedzīvotāju intereses. Cik daudzplāksņaina bija vācu okupācijas politikas sistēma, tikpat dažādi arī bija paši baltvācieši, kuri strādāja šajā sistēmā Latvijā.

IX. "Baltiešu problēma" civilpārvaldē

Vācu un latviešu un latviešu un baltvāciešu attiecības

Kā sarkans pavediens dokumentos vijas cauri apgalvojums, ka baltvācieši esot vainīgi vai vismaz līdzvainīgi pie tā, ka vācu un latviešu attiecības neesot veiksmīgi attīstījušās. Tomēr, ja iedziļināmies sīkāk šajos pārmetumos, tad neatradīsim ne konkrētus piemērus, ne pierādījumus, ar ko baltvācieši būtu izpelnījušies šo "grēkāža" lomu.

Ja ieskatāmies latviešu vērtējumos par vācu okupācijas laiku, tad visumā sastopamies ar novērtējumu, ka attiecības esot bijušas "korektas"⁸³. Latviešu sarunu partneri nekur nerunā par tādiem vērojumiem vai aizdomām, ka baltvācieši būtu vēlējušies Latvijā realizēt kaut kādu "atriebības politiku" vai arī mērķtiecīgi būtu apkarējuši jebkuras latviešu

intereses. Galvenokārt tiek aprakstītas tikšanās ar vācu ierēdņiem – baltvāciešiem, kuri lielākoties strādāja kultūras un izglītības laukā, – reihskomisariātā Vilhelms Lencs, Kurts Štegmanis un Ernsts fon Menzenkampfs; ģenerālkomisariātā Verners Bruno Kaps, Karls fon Strickis, Ferdinands Nāters, Heinrihs fon Hansens, Francs Adolfs u.c.

Tomēr, neraugoties uz šo vispārīgi pozitīvo baltvāciešu novērtējumu, ir palikusi rēta, kas visu vācu okupācijas laiku nav īsti izzudusi no latviešu apziņas. Tā bija Rīgas ielu pārdēvēšana, ko iesāka jau 1941. gada jūlijā, un galvenās personas, kas veica šo darbu, tomēr bija baltvācieši, kaut arī komisijas vadītājs Dr. Nils fon Holsts bija reiha vācietis. No fon Holsta vēstules varam spriest, ka okupācijas sākumā komisijā būs valdījis gars, ko varētu tulkot par sava veida “atriebību” pret latviešiem.⁸⁴ Ja arī vēlāk ielu pārdēvēšanā izdarīja vairākus labojumus, tad tomēr šai pārdēvēšanas akcijai bija savs efekts, kas latviešos nostiprināja neuzticību pret baltvāciešiem, šo neuzticību attiecinot uz vāciešiem vispār.

Arī cita vietvārdu pārdēvēšanas akcija, ko īstenoja vācu militārpārvalde, visām dzelzceļa stacijām nosakot vācu vārdus, latviešos nevēlēja uzticību pret vācu okupācijas varu. Palika – vai pat pastiprinājās – aizdomas, ka vāciešu plānos nav latviešu tautas un tās kultūras veicināšana.

lēmums, kāpēc vācu pārvaldē un policijā uzturēja kritisku nostāju pret baltvāciešiem, meklējams apstākļi, ka informācijas ievākšanā par noskaņojumu latviešu tautā vācieši izmantoja arī t.s. Latviešu kartotēkas (*Sondergruppe-R*) pakalpojumus.⁸⁵ Latviešu kartotēkā galvenokārt strādāja bijušā “Pērkonkrusta” biedri, kas savos ziņojumos pievērsa uzmanību arī baltvāciešiem, tos kritizējot. Tomēr konkrētus piemērus, tieši kādā veidā baltvācieši ietekmē vācu un latviešu attiecības, arī Latviešu kartotēka neminēja.⁸⁶ Tā šķiet, ka šī Latviešu kartotēkas izteiktā pozīcija baltvāciešu jautājumā pamazām pārņemta no Drošības policijas un drošības dienesta. Kad 1943. gadā Latviešu kartotēkas darbiniekus apcietināja un kartotēka darbību izbeidza, ģenerālkomisāra galvenie ierēdņi kritizēja Drošības policiju, ka tai bijusi nepareiza uzticības personu izvēle.

Baltvāciešu atriebības “karagājiens” (*Rachefeldzug*)

Ja attiecībā uz baltvāciešiem var runāt par kaut kādām “atriebības” domām, tad tas ir saistīts vai nu ar agrārjautājumu, vai arī netieši ar reprivatizāciju. Pēc 1941. gada jūnija Vācijā esošie agrākie zemes īpašnieki Latvijā bija sastādījuši iesniegumu valdībai, kurā prasīja novērst netaisnības, kas bija radušās Latvijas agrārās reformas dēļ.⁸⁷ Arī Vilhelms fon Rīdigers savā atbildē Alfrēda Valdmaņa memorandam “Latviešu problēma” uzsvēra, ka, tikai novēršot netaisnības, kas radušās sakarā ar Latvijas agrārreformu, varēs uzlabot vācu un latviešu attiecības.⁸⁸

Latvijā konkrētus zemes kolonizācijas plānus bija izstrādājis Jelgavas novada komi-sārs fon Mēdems⁸⁹ un Persijs Fokrods,⁹⁰ Baltijas landesvēra pārstāvis. Šīs prasības –

atsaukt Latvijas agrārreformu vai arī sākt kolonizēt Latvijas zemi labi saskanēja ar reihskomisāra H. Lozes nostāju. Viņš uzskatīja, ka Latvijā zemes reprivatizācija neesot vajadzīga, zeme jāpaturot vāciešiem, lai viņiem iepretim latviešiem būtu savs ietekmes līdzeklis.⁹¹ H. Loze arī uzskatīja, ka agrārreforma Latvijā bijusi vērsta pret vāciešiem un tāpēc pēc kara par jaunu vajadzēšot pārskatīt pret vāciešiem vērstās netaisnības.

Baltvāciešu “kliķes būšana”

Ja vispār varētu būt runa par jebkādu baltvāciešu “kliķes būšanu”, tad tas visdrīzāk varētu attiekties uz Rīgas pilsētu, kuras pārvaldē baltvāciešu skaits bija pārsvarā. Ja pilsētas komisāriskajam vecākajam H. Vitrokam patika sev apkārt sapulcināt savus “ciltsbrāļus” baltvāciešus, tad tas vēl nenozīmēja, ka praktiskajā ikdienas politikā varēja izpausties “kliķes būšanas” īpatnības. Vācu civilpārvaldes struktūrā novada komisariāti atradās zemākajā vietā, un tiem politikas formēšanā Latvijā bija gaužām maza ietekme. Tā varēja iedarboties cilvēku ikdienas dzīvē. Bet novadu komisārs nebija tieši tā instance, kas mēģinātu uzlabot latviešu dzīves apstākļus, it īpaši tādos gadījumos, kas būtu pretrunā ar augstāku instanču rīkojumiem. Rīgas ielu pārdēvēšanu neiesāka Rīgas pilsētas valde, bet tā sākās jau militārpārvaldes laikā, kad vēl civilpārvalde nebija izveidota. Tāpēc ielu pārdēvēšanas akcijas negatīvi ietekmēja latviešu tautu (ne tikai pret pilsētas valdi, bet pret visu vācu pārvaldi).

Otrs novada komisariāts, kurā strādāja daudz baltvāciešu, bija Jelgavas novada komisariāts, kurā no 13 galvenajiem ierēdņiem astoņi bija baltvācieši. Jau minēts, ka novada komisārs fon Mēdems izcēlās ar vācu civilpārvaldes vadībai pieņemamu politiku. Tomēr zināma baltvāciešu iezīme parādījās lauksaimniecības politikā, kad fon Mēdems mēģināja veicināt dažādus Zemgales kolonizācijas plānus (fon Mēdema un Fokroda plāni).

Vēl baltvāciešu sapulcināšanu varam redzēt ģenerālkomisariāta Propagandas (starp 18 darbiniekiem trīs baltvācieši) un Kultūras (starp 30 darbiniekiem seši baltvācieši) nodaļā. Šajās nodaļās baltvācieši bija vajadzīgi latviešu valodas zināšanu un latviešu kultūras izpratnes dēļ. Nevaram konstatēt, ka baltvāciešu cenzori vai kultūras uzraugi būtu piekopusi baltvāciešu kultūrpolitikas kādu speciālu modeli. Varbūt tas bija tikai manāms Latvijas vēstures mācīšanas programmu laukā, kad fon Strickis arī tajās mēģināja iestrādāt tās kritikas elementus, kādus baltvācieši bija lietojuši pret Latvijas vēstures rakstniecību neatkarības laikā.

Speciāli temati

Politiku Austrumzemes reihskomisariātā, arī Latvijā, noteica Berlīnē, tāpēc temati, par kuriem varēja rasties interese vai kuros iesaistīja, vai kuros iesaistījās baltvācieši, bija jau iepriekš noteikti. Par vienu šādu speciālu tematu, kurā iesaistīja daudz baltvāciešu

ekspertu, kļuva jautājums par tautību un rases politiku. 1941. gada decembrī oficiāli izvirzīja latviešu tautas nākotnes izpētīšanu (piemēram, vai tā pārvācojama). Nākamajos gados šajā pētījumā piedalījās gan baltvācu eksperti no reihskomisariāta un ģenerālkomisāra Rīgā, gan arī no iestādēm Vācijā – Dr. Verners Haselblats (Berlīne), Frīdrihs Trampedahs (reihskomisariāts, saīsināti – RK), Dr. Vilhelms Lencs (RK), Dr. Verners Bruno Kaps (ģenerālkomisariāts, saīsināti – ĢK), Dr. Harijs Marnics (ĢK), Dr. Heinrihs Bose (ĢK), Dr. Hermans Šlaus (vērmahts), prof. Reinharde Witrams (Pozene), Dr. Handraks (Danciga) u.c.

Otrs temats, kurā arī prasīja baltvāciešu viedokli, bija latviešu inteliģence, kuru uzskatīja par naidīgu baltvāciešiem, vāciešiem nedraudzīgu, uz Angliju orientētu, par nacionālās valsts domas nesēju un atbildīgu par to politiku, ko Latvijā īstenoja starp 1918. un 1940. gadu. Latvijas inteliģence bija no Latvijas izsūtāma.⁹² Tomēr šie pret Latvijas inteliģenci vērstie plāni netika īstenoti.

X. Kopsavilkums – vērtējums

Baltvāciešu atgriešanās Latvijā pēc 1941. gada 22. jūnija nav skaidrojama tā, kā to mēģināja vācu vēsturnieks Bernhards Kiāri, rakstīdams par Baltkrieviju, “ka ārpus valodu zināšanām viņiem nebija nekādu citu kvalifikāciju” un ka viņi, pieteikdamies atgriezties, “parādīja savu neierobežoto gatavību piedalīties vācu terora sistēmā pret okupēto sabiedrību”.⁹³ Ja apskatām šo 684 personu – baltvāciešu statistiku, tad redzam, ka 185 personām bija atļauts atgriezties uz pastāvīgu dzīvi Latvijā (27%). Šīs visumā bija gados vecākas personas vai arī tādas, par kurām vācietības īpašību novērtējumā izteicās, ka tās drīzāk ir latviskotas, nevis vācietībai piederīgas. Statistikā dominēja pēcizceļotāji (313 personu jeb 51,1%). Viens izskaidrojums tam ir tāds, ka pēcizceļotājiem drīzāk izsniedza atļauju atgriezties Latvijā darbā nekā 1939. gada izceļotājiem, jo pēcizceļotāji vēl neskaitījās nometināti. Nometinātajiem baltvāciešiem vajadzēja palikt viņiem ierādītajos jaunajos nometināšanas apgabalos – Vartegauā un Dancigā-Rietumprūsijā, ko pamatoja ar nacionālsociālistiskās tautību un rases politikas aspektiem. Baltvāciešiem bija jāseko Vācijas Vadoņa aicinājumam – austrumos uzņemties jaunus pienākumus, kolonizējot šos jaunus vācu apgabalus. Baltvāciešiem sajaucoties ar reihā vāciešiem un citām tautas vāciešu grupām, pamazām veidotos pavisam jauna Vācijas reihā nacionālsociālistiska tauta/tautība.

Statistikas dati skaidri rāda, ka daudzi vācu civilpārvaldē nodarbinātie bija lietpratēji savā amatā. Nevar apgalvot, ka viņi būtu bijuši “laimes meklētāji”, kas austrumos meklētu tikai laimi un bagātību. Bez tam šo personu vidū redzam daudzas tādas, kas līdz izceļošanai 1939. gadā bija ļoti aktīvas nacistiskajā atjaunošanas kustībā Latvijā. Pēc nacistu definīcijas šīs personas vairs neskaitījās kā piederīgas “politiski definētajai baltiešu grupai”.

Kādi bija katra atsevišķa baltvācieša motīvi atgriezties Latvijā, to mēs nevaram pateikt. Skaidrs, ka tie varēja būt visdažādākie – no vienkāršas vēlēšanās atgriezties savā dzimtajā zemē vai bez traucējumiem veidot savu aroda karjeru līdz pat, piemēram, dedzīgai vēlmei latviešiem atbēgties par Latvijas valsts politiku brīvvalsts laikā. Tomēr mums visumā būs jāsamierinās ar to, ka šie individuālie motīvi lielākoties paliks apslēpti, jo pieejamā memuārliteratūra ir trūcīga, lai izdarītu kādus vispārējus secinājumus.

Aleksandra Dalina konstatējums darbā par vācu valdīšanu Krievijā: “[...] baltvācieši veidoja lielāko atsevišķo vācu tautas grupas kopību, kas bija nodarbināta ar austrumu jautājumiem. Kad kara laikā starp atsevišķām iestādēm radās domstarpības par austrumu politiku, mēs baltvāciešus varējām atrast visās vietās. Nevienam no viņiem politikas veidošanā nespēlēja galveno lomu, bet aizkulisēs viņi varēja tomēr izdarīt spiedienu.”⁹⁴ Šis A. Dalina teiktais arī lielā mērā attiecināms uz apstākļiem Latvijas ģenerālapgabālā.

Baltvācieši bija sastopami vērmahtā, abvērā, policijas un Drošības policijas struktūrās, bet īpaši Latvijas ģenerālapgabala civilpārvaldē, monopolsabiedrībās, kā arī privātajā saimniecībā.

Kas attiecas uz baltvāciešu skaitu Latvijā, tad H. Himlera iestādēm šis skaits sākotnēji tika uzdots daudz par lielu. Tāpat arī apgalvojums, ka baltvācieši Latvijas ģenerālapgabālā mēģinot veidot baltiešu, nevis reiha politiku vai – Baltijā valdot baltvāciešu “kliķes būšana”, bija pārspilējums, lai gan politikā šos argumentus tīri labi varēja izmantot pret baltvāciešiem. Ja kāds kaut kur darbojās tādā garā, lai pasliktinātu vācu un latviešu attiecības, tad tas mazāk notika Latvijā nekā aizkulisēs Vācijā.

Kā baltiešu problēmas risināšana rāda – diskusijas par baltiešu atsaukšanu no Baltijas un jēdziena “baltietis” definēšana –, tad šajā jautājumā svarīga izrādījās nacistiskās vadības neuzticība iepretim baltvāciešiem – viņi baltiešus aprakstīja kā kādu politisku grupu, kurai būtu jāpaliek Vartegauā un Dancigā-Rietumprūsijā un visu laiku jāatrodas zem uzraudzības.

Atsauces un komentāri

- ¹ Siegert C. Die deutschbaltischen Emigrantenorganisationen in Deutschland und ihr Engagement in Lettland 1920–1930 // Acta Baltica XXXIII, 1995, S. 275–285, šeit 276. lpp.; sk. arī Siegert C. Deutschbalten in Deutschland in der Zwischenkriegszeit. Versuch einer politischen Einordnung // Nordost-Archiv, N.F. 5, H. 2 (1996), S. 325–348; Die Baltische Arbeitsgemeinschaft 1934–1940 // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. von M. Garleff. Bd. 1. – Köln; Weimar; Wien, 2001, S. 51–76.
- ² Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. Achtundfünfzigster Jahrgang 1939/1940. – Berlin, 1940.

- ³ Statistische Jahrbuch für das Deutsche Reich. Neunundfünfzigster Jahrgang 1941/1942. – Berlin, 1942.
- ⁴ Aufzeichnung. Betr. Moskauer Besprechungen des Herrn Reichsaußenministers (Ende September 1939). *Fleischauer I.* Der deutsch-sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 39, 1991, S. 447–470, šeit 460. lpp.
- ⁵ Kangeris K. The repatriation of the Baltic-Germans after the Signing of the Pacts: A New Nazi Population Policy or the Realization of Former Plans. Vilnius 30.08.1999. Publicēts lietuviešu valodā: Baltijos vokiečių “repatriacija” po pakto pasirašymo: nauja nacių demografinė politika ar iš anksto sukurtu planu igyvendinimas? // *Genocidas ir rezistencija*, 2. laidis (7), 2000, 101.–107. lpp.
- ⁶ Turpat, 104., 105. lpp.
- ⁷ Jaunākais darbs par baltvāciešu izceļošanu ir Larsa Boses pētījums, kurā viņš plaši norādījis uz citiem publicētiem avotiem. – *Bosse L.* Vom Baltikum in den Reichsgau Wartheland // *Deutschbalten*, Weimarer Republik und Drittes Reich, S. 297–387.
- ⁸ Bundesarchiv Berlin (turpmāk – BA), R 59/238, 30.–31. lpp., Fahrgäste aus Lettland, 08.10.–12.12.1939.
- ⁹ *Hehn J. von.* Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – Marburg, 1982 (= Marburger Ostforschungen. Bd. 40), S. 131. – Citās statistikās var vēl atrast šādus kopskaitļus: 52 238, 52 500, 52 588, 53 172, kurus sīkāk neanalizēsim. Toties šim pētījumam svarīgs būs to personu skaits, kuras no Ieceļotāju galvenās pārvaldes tika atzītas par izceļotājiem.
- ¹⁰ Par jēdziena “izceļotājs” definīciju sīkāk sk.: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (turpmāk – AA), R 100630, H. Himlera “Rundschreiben an die Obersten Reichsbehörden”, 19.10.1940.
- ¹¹ BA, R 69/586, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwandererzentralstelle, o.D., S. 7. – Tie baltvācieši, kuri Vācijā uzturējās pirms izceļošanas akcijas, kārtoja savas pilsonības lietas ārpus EWZ.
- ¹² Turpat, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwandererzentralstelle, o.D., Anlage 9. Die rassische Bewertung der Baltendeutschen, S. 1.
- ¹³ Turpat, R 69/1073, Dr. Sandberger an das Reichssicherheitshauptamt, 04.11.1939.
- ¹⁴ Turpat, R 69/586, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwandererzentralstelle, o.D., Anlage 9. Die rassische Bewertung der Baltendeutschen, S. 2.
- ¹⁵ Turpat, 4., 6. lpp.
- ¹⁶ Turpat, R 69/1073, Fernschreiben an das Reichssicherheitshauptamt, 06.12.1939. – Kas ar šo cilvēku grupu vēlāk noticis, vēl nav izpētīts.
- ¹⁷ Turpat, R 69/586, Abschlussbericht über die Erfassung der Baltendeutschen durch die Einwandererzentralstelle, o.D., Anlage 9. Die rassische Bewertung der Baltendeutschen, S. 7.
- ¹⁸ Diktierte Option: Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von D. A. Loeber. – Neumünster, 1974 (2. Auflage), Dok. Nr. 202, S. 303, 304.
- ¹⁹ Turpat, Dok. Nr. 214, S. 333, 334.
- ²⁰ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-1019. f., 1. apr., 3. l., Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941.
- ²¹ Citās statistikās no Latvijas izceļojušo personu skaits uzdots 10 940, 10 944 vai arī kā padomju avotos – 10 954. – Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 1. apr., 521. l., 109. lpp.

- ²² BA, R 69/12, Monatsbericht der Einwandererzentralstelle für den Monat Juli 1941, 20.08.1941.
- ²³ Par terminoloģijas jautājumiem sk.: *Kangeris K.* Die Deutschbalten und die nationalsozialistische Okkupationspolitik im Baltikum: Fragen der Rückkehr und des Einsatzes der Deutschbalten in Lettland 1941–1944 // Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses / Hrsg. von B. Meissner, D. A. Loeber, D. Henning. – Hamburg, 2000, S. 187–206.
- ²⁴ Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg 14. November – 1. Oktober 1946 (turpmāk – IMG), Bd. XXVI, Nürnberg, 1947, Dok. 1019-PS, S. 555.
- ²⁵ AA, R 105190, Aufzeichnung betr. die staatliche Zukunft des früher selbständigen, jetzt Sowjetrepublik Lettland, 05.06.1941.
- ²⁶ Op. cit., Diktierte Option, Dok. Nr. 213, S. 331, 332.
- ²⁷ Deutsche Zeitung im Ostland, 09.08.1941.
- ²⁸ Turpat.
- ²⁹ BA, R 69/360, Vermerk: Einsatz von Umsiedlern in den neu hinzukommenden Ostgebieten, 08.07.1941.
- ³⁰ Turpat, R 43 II/684a, Rosenberg an Lammers, 23.09.1941.
- ³¹ Turpat, R 49/780, Greifelt an alle obersten Reichsbehörden, 19.08.1941.
- ³² Turpat, R 43 II/684a, Rosenberg an Lammers, 23.09.1941.; Vortragsvermerk Lammers, 29.09.1941.; R 6/4, Vermerk über eine Besprechung beim Führer am 29. September 1941 im Führerhauptquartier, R/H 02.10.1941.
- ³³ Turpat, R 43 II/684a, Himmler an Lohse, 31.01.1942.
- ³⁴ Turpat, R 69/280, Schreiben, Greifelt, 15.10.1941.
- ³⁵ Turpat, R 92/539, Sitzungbericht der Hauptabteilung II, 15.01.1941.
- ³⁶ IMG, Bd. XXXVII, Nürnberg 1949, Dok. Nr. 180-L, S. 697, 698, Einsatzgruppe A. Gesamtbericht bis zum 15. Oktober 1941.
- ³⁷ BA, NS 19/2359, With an Reichsführer-SS, 16.05.1942.
- ³⁸ Turpat, NS/1625, Bricht für die Zeit vom 16. Mai bis 21. Mai 1942, With 22.05.1942.
- ³⁹ Turpat, NS 6/795, Hoffmann an Bormann, 22.05.1942.
- ⁴⁰ Turpat, R 43 II/691a, Bormann an Lammers, 30.05.1942.; Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945), Bd. 5, Sowjetunion. – Berlin, 1991, Dok. Nr. 101, S. 289.
- ⁴¹ BA, R 43 II/691a, Lammers an Rosenberg, 06.06.1942.
- ⁴² Deutsche Zeitung im Ostland, 08.09.1942.
- ⁴³ Amtsblatt des Generalkommissars in Riga 1942, Nr. 26, 20.12.1942, S. 191, 192.
- ⁴⁴ BA, R 69/270, Listen über Baltenflüchtlinge sowie Umsiedler aus dem Jahre 1939, welche die Genehmigung zum kriegsmäßigen Einsatz bzw. endgültigen Rückkehr in das Reichskommissariat Ostland erhalten haben. – Visu apzināto personu uzvārdi sanumurēti, sākot ar 1. numuru augošā secībā. Galvenajā sarakstā ir 2934 numuri. Pirmajā papildu sarakstā ir 148, bet otrajā – 64 numuri, kopā 3146 numuri, respektīvi, personas. Sīkāk analizējot šo sarakstu, varam atrast dažādas numerācijas kļūdas (daži kārtas numuri atkārtoti divreiz, dažreiz "pārlēkts" vairākiem skaitļiem u.c.). Koriģējot šīs skaitīšanas kļūdas, dabūjam skaitli 2989 – tik personu apzināts šajā sarakstā.

- 45 BA, NS 19/1625, Bericht für die Zeit vom 16. Mai bis 21. Mai 1942, With 22.05.1942, S. 5.
- 46 Turpat, NS 6/795, Hoffmann an Bormann, 22.05.1942, S. 9.
- 47 *Adolf Hitler*. Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944 / Die Aufzeichnungen H. Heims, hrsg. von W. Jochmann. – Hamburg, 1980, S. 357.
- 48 BA, R 6/119, 6/92, Grundsätzliche Fragen des Einsatzes der Baltendeutschen in Estland, Dr. Sandberger, o.D.
- 49 Turpat, R 6/119, Sonderbericht: Baltenproblem in Estland, o.D.
- 50 SD-Berichte zu Inlandsfragen vom 19. Juli 1943 (Blaue Serie). Meldungen aus dem Reich 1938–1945. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS / Hrsg. und eingeleitet von H. Boberach. Bd. 14. – Herrsching, 1984, S. 5505–5508.
- 51 Sk. 47. atsauci.
- 52 Sk. 50. atsauci.
- 53 BA, R 55/342, Betrifft: Baltendeutscher, 03.12.1943. Dokuments publicēts arī: Baltische Briefe, Nr. 7, Juli, 1977, S. 3.
- 54 LVVA, P-1018. f., 1. apr., 43. l., Von Medems Bericht an Rosenberg während dessen Besuches in Riga, 13.02.1944.; *Rüdiger W. von*. Die "Deutsch-Baltische Volksgruppe". Ausklang. – Hannover, 1957, S. 10.
- 55 LVVA, P-70. f., 5. apr., 58. l., Vermerk Trampedach, Abschiebung von Baltendeutschen aus Estland, 04.02.1944.
- 56 Leserbrief, Xavier von Dombrowsky // Baltische Briefe, Nr. 11, November, 1977, S. 6.
- 57 Tomēr baltvāciešu aprindās par Unrū akciju runāja kā par "pretbaltiešu akciju".
- 58 Šīm bažām bija dažādi iemesli, piemēram, ka tuvākā laika plānus nedrīkst ietekmēt: apgabala nomierināšana, saimnieciskā izmantošana, karaspēka apgādāšana. Kā okupācijas pārvaldes praksē kļuva redzams, tad Latvijā civilpārvaldē uzņemtos baltvāciešus uzskatīja par traucējošu elementu, kas ietekmējot vāciešu un latviešu attiecību labu attīstību. Šajā jautājumā vienis prātis bija gan "latviešu aprindas" gan arī vācu Drošības policija, ka baltvācieši vainīgi pie visām nepareizām attīstības parādībām Latvijas ģenerālapgabalā. (Cik pareizi bija baltvāciešiem piešķirt grēkāža lomu?)
- Sevišķi bieži SS (*RSHA*) izmantoja šo argumentu. Arī vietējā kolaborācijas pārvalde (vācu uzticības personas) vairākkārt izmantoja šo argumentu, lai pamatotu savas iebildes pret baltvāciešu iesaistīšanu okupācijas pārvaldes struktūrās. Tāpat baltiešu pretošanās kustības (it īpaši igauņi Somijā un Zviedrijā) savos ziņojumos Rietumu slepenajiem dienestiem runāja par baltvāciešu atribības motīviem, iesaistoties okupācijas pārvaldē.
- Kad Baltijā 1942. gadā oficiāli nodibināja vietējās zemes pašpārvaldes, tad vācieši šīm kolaborāciju pārvaldēm bija solījuši, ka vāciešu uzraudzības pārvaldē nestrādās neviens baltvācietis. (Igaunijas ģenerālpadomnieks Dr. Hjalmarš Mee pat runāja par solījumiem, ko vācieši viņam esot devuši jau pirms 1941. gada 22. jūnija.)
- 59 Nacistu vadības ziņojumos bija runa par "dažiem tūkstošiem", par "lielu skaitu", kā arī konkrēti no 4000 līdz 5000 personām.
- 60 Sk. 44. atsauci. (Saraksts par baltiešu bēgļiem un 1939. gada izceļotājiem, kuri saņēmuši atļauju atgriezties Austrumzemes reihskomisariātā gan kara laikā nepieciešamo darbu veikšanai, gan pastāvīgai dzīvei.)
- 61 Sk. 19. atsauci.
- 62 Sk. šī raksta 1. nodaļu.

- ⁶³ 1941. gada 31. jūlijā Vācijas reihā bija reģistrēti 13 562 izceļotāji no Igaunijas un 49 301 no Latvijas. Pēcizceļotāju 1. un 2. grupai piederīgo skaits Igaunijas gadījumā bija 4953 personas, bet Latvijas – 8172. Skaitļi ņemti no: Monatsbericht der Einwandererzentralstelle für den Monat Juli 1941, 20.08.1941. – BA, R 69/12 und Abschlußbericht; LVVA, P-1019. f., 1. apr., 3. l., Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941.
- ⁶⁴ Turpat, P-69. f., 4. apr., 132. l., Gebietskommissar Mitau an Generalkommissar Riga, 17.09.1943.
- ⁶⁵ BA, R 6/29, Personal des Gebietskommissariats Riga-Stadt und des Oberbürgermeisters der Stadt Riga. Anlage zum Schreiben Wittrock-Rosenberg, 21.04.1943.
- ⁶⁶ Citu problēmas loku veido tās personas, kuras strādāja slepenajos dienestos (abvērs, SS un SD) vai arī piederēja armijas struktūrām. Šo personu grupu baltvāciešu apzināšanas akcijas ietvaros neregistrēja, izņemot atsevišķas personas, kuras šajās iestādēs strādāja kā civilisti.
- ⁶⁷ Latvijā atgriezušos baltvāciešu reģistrēšana bija raksta autora pētniecības darba blakusprodukts. Šis pētījums nav nekad bijis plānots kā darbs, kas pievērstos tikai baltvāciešiem Latvijā. Šā iemesla dēļ autors arī nav izskatījis visu reģistrēto baltvāciešu personāllietas, kas atrodamas Vācijas Federālajā arhīvā Berlīnē. Izskatītas tikai to baltvāciešu personālkartis, kuras autors uzskatīja par vācu okupācijas pārvaldē svarīgu lomu spēlējušām – tādas, pēc autora uzskata, bija apmēram 40 personas.
- ⁶⁸ Vācijas reihā Latvijas baltvāciešu procents bija 0,07 no Vācijas iedzīvotāju kopskaita (57 381 no 81 728 000 kopā ar Austriju).
- ⁶⁹ BA, R 92/1140, Meldung über die Erfassung und Einsatz der Reichsdeutschen im Reichskommissariat Ostland.
- ⁷⁰ Turpat, R 90/361, Par štata vietām sk. II Gesund (3) Az. 4 C 1, 17.10.1942.
- ⁷¹ Turpat.
- ⁷² Turpat.
- ⁷³ Dokumentācija par Vitroka personālpolitiku atrodama: BA, R 91, Riga-Stadt/27.
- ⁷⁴ BA, (BDC) Friedrich Trampedach, SA 0519291346 und SAF/K 799; sk. arī: *Wilhelm H.-H. Personelle Kontinuitäten in baltischen Angelegenheiten auf deutscher Seite von 1917/1919 bis zum Zweiten Weltkrieg // The Baltic in International Relations between the Two World Wars.* – Stockholm, 1988 (Studia Baltica Stockholmiensia. Bd. 3.), S. 165.
- ⁷⁵ BA, (BDC) PK 05789 Kapp und EWZ 5302004077, Box C 0066.
- ⁷⁶ Turpat, R 92/12, Lettische Freiwilligenformation, Kapp, 31.10.1941.
- ⁷⁷ Turpat, (BDC) EWZ 5308001709, Stritzky I 0032.
- ⁷⁸ Turpat, R6/29, Erwiderung auf "Das lettische Problem", bez datuma.
- ⁷⁹ LVVA, 3235. f., 3. apr., 148. l.
- ⁸⁰ *Marnics H. Kāvi pār Daugavu.* – Weilheim, 1958; Nordlicht über der Düna. Kritische Betrachtungen und Erinnerungen an die deutsche Besatzungszeit in Lettland 1941–1943. – Michelstadt, 1991.
- ⁸¹ BA, (BDC) Walter Eberhard von Medem RKK-2101, Box-0823, File-03; PK 1080000810–07935; SA 0419061223.
- ⁸² Turpat, (BDC) Hugo Wittrock PK 1200035713 T 0169 und NS 8/157; Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960 / Hrsg. von W. Lenz. – Köln; Wien, 1970, S. 876; *Wittrock H. Hugo Wittrock. Kommissarischer Oberbürgermeister von Riga 1941–1944. Erinnerungen.* – Lüneburg, 1979.
- ⁸³ Piemēram, sk.: *Unāms Ž. Karogs vējā.* – Waverly, 1969; *Unāms Ž. Zem Barbarosas šķēpa.* – Grand Haven & East Lansing, 1975; *Dravnieks A. Es atceros. Latvijas skolas un skolotāji.* – Brooklin, 1970.

- ⁸⁴ Von Holst, 25.07.1941. Latvijas Kara muzejs, 4960/26-nd; Rigas Straßennamen, von Holst, 30.08.1941. BA, R 92/68.
- ⁸⁵ *Felder B. M.* "Die Spreu vom Weizen trennen..." Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 47.–68. lpp.
- ⁸⁶ Vācu–latviešu attiecības // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1990, 4. nr., 115.–130. lpp.; 5. nr., 126.–135. lpp.
- ⁸⁷ *Rüdiger W. von.* Die "Deutsch-Baltische Volksgruppe" ..., S. 9.
- ⁸⁸ Turpat, 29. lpp.
- ⁸⁹ "Vācu politiskās līnijas" // Latviešu kartotēka, 1942. g. beigās. Latvijas Zinātņu akadēmijas Centrālais arhīvs (LZA CA), V. Samsona fonds, F 40/5/1.
- ⁹⁰ BA, R 6/249, "Das Ostland – den Ostfrontkämpfern", Percy Vockrodt, 01.06.1943.
- ⁹¹ Piemēram, sk.: turpat, R 55/1434, "Bericht über Propagandalage im Osten", 17.09.1942.
- ⁹² *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 240.–266. lpp.
- ⁹³ *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944 (Schriften des Bundesarchivs. 53.). – Düsseldorf, 1998, S. 65.
- ⁹⁴ *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf, 1981, S. 24, 609.

Kārlis Kangeris

Die Rückkehr und der Einsatz der Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945

Zusammenfassung – Ausblick

Wenn Deutschbalten nach dem 22. Juni 1941 nach Lettland zurückkehrten oder dort zum kriegsmäßigen Einsatz kamen, so konnte dies nicht auf die Weise geschehen, wie Bernhard Chiari in seiner Arbeit über Weißrußland schreibt, dass auch Aussiedler aus dem Baltikum "außer über Sprachkenntnisse jedoch kaum über andere Qualifikationen" verfügten und dass sie durch ihre Bereitschaft zurückzukehren "die uneingeschränkte Bereitschaft, am deutschen Terror innerhalb der beherrschten Gesellschaft mitzuwirken" signalisierten.¹ Wenn wir die hier für diesen Aufsatz zusammengestellte Statistik über

¹ *Chiari B.* Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941–1944 (Schriften des Bundesarchivs. 53.). – Düsseldorf, 1998, S. 65.

684 Personen näher betrachten, so sehen wir, daß 185 Personen (27% der nach Lettland zurückgekehrten Deutschbalten) erlaubt worden war für immer – also mit ständigem Wohnsitz in der alten Heimat – nach Lettland zurückzukehren. In der Mehrzahl waren es ältere Personen oder auch solche, die nach den Wertungskriterien des Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums als lettisierte Personen eingestuft wurden, die sich dem Deutschtum entfremdet hätten. Der nächste Umstand ist der, dass in der hier präsentierten Rückkehrerstatistik die Nachumsiedler des Jahres 1941 dominieren (313 Personen bzw. 51,1%). Eine Erklärung für ihre Überrepräsentation in der Statistik liegt darin, daß den Nachumsiedlern eher die Genehmigung zur Rückkehr oder zum Einsatz in Lettland erteilt wurde als den Umsiedlern des Jahres 1939, denn die Nachumsiedler galten noch nicht als angesiedelt. Für den Verbleib der Deutschbalten im Warthegau und Danzig-Westpreußen waren volkstums- und siedlungspolitische Gesichtspunkte maßgebend. Sie hatten, dem Ruf des Führers folgend, eine neue geschichtliche Aufgabe in der Besiedlung und Erschließung dieser neuen deutschen Ostgebiete zu erfüllen (geschlossenes deutsches Siedlungsgebiet). Durch Vermischung mit anderen Volksdeutschen und Reichsdeutschen sollte das Baltendeutschtum in ein einheitliches nazionalsozialistisches Volkstum des Deutschen Reiches aufgehen.

Betrachten wir weiter in der Statistik die Namen der in der Zivilverwaltung beschäftigten Deutschbalten, so wird auch deutlich, daß viele von ihnen ebenfalls Fachleute in der Verwaltung sein konnten. Von ihnen kann man keineswegs behaupten, daß sie "Glücksritter" gewesen seien, um im Osten zu Ruhm und Reichtum zu gelangen. Außerdem finden wir unter diesen Personen viele, die vor der Umsiedlung aktiv in der Erneuerungsbewegung gewesen waren und ihre Einstellung zum Nationalsozialismus keine Zweifel aufkommen ließ. Nach der nationalsozialistischen Definition gehörten diese Deutschbalten nicht mehr länger zum Kreis der "politisch definierten Balten".

Aus welchen Motiven ein jeder einzelne Deutschbalte nach Lettland zurückkehren oder dort zum Einsatz gelangen wollte, werden wir heute kaum sagen oder feststellen können. Die Motive konnten ganz unterschiedlich sein – von dem einfachen Wunsch, in die Heimat zurückkehren zu wollen, oder seine berufsmäßige Entwicklung zu fördern, bis zu jenen glühenden Rachedgedanken, den Letten für ihre Politik gegenüber der deutschbaltischen Volksgruppe während der Unabhängigkeitszeit "eins auswischen zu wollen". Doch wir werden uns hier damit begnügen müssen, dass uns die individuellen Motive zur Rückkehr nach Lettland größtenteils verborgen bleiben werden. Die überlieferte Memoirenliteratur in Bezug auf die deutsche Okkupationszeit in Lettland ist zu dürftig, um daraus allgemeine Folgerungen über die Motive zur Rückkehr nach Lettland abgeben zu können.

Wie Alexander Dallin in seinem Buch "Die deutsche Herrschaft in Rußland" vermerkte, "bildeten die Baltendeutschen das größte isolierte Element innerhalb der mit Ostangelegenheiten beschäftigten deutschen Kader. [...] Als es im Kriege wegen der Ostpolitik zu einem Tauziehen zwischen verschiedenen Ämtern in Deutschland kam, fand

man sie in allen Lagern von einiger Bedeutung". [...] "Keiner von ihnen spielte bei der Gestaltung der Politik eine Rolle, aber hinter den Kulissen konnten sie durchaus einen Druck ausüben".² Was die privaten Kontakte einzelner Deutschbalten betraf, so reichten sie manchmal sogar bis Himmler, was eine einheitliche Stellungnahme (koordinierte Schritte) gegen sie erschwerte oder sogar unmöglich machte, auch wenn wir bei Himmler keine besonders freundliche Einstellung gegenüber der Deutschbalten aus Lettland beobachten können.³ Das von Dallin gesagte kann man ohne größere Abstriche auch auf die Verhältnisse im Generalbezirk Lettland beziehen.

Deutschbalten waren in der Wehrmacht, in der Polizei, im Sicherheitsdienst, aber im Generalbezirk Lettland besonders in der Zivilverwaltung, in Monopolgesellschaften und in der privaten Wirtschaft tätig.

Was die Zahl der Deutschbalten in Lettland anbetrifft, so war diese in den Himmler unterstellten Behörden anfangs als viel zu hoch angegeben worden. Auch die Behauptungen, daß die Deutschbalten im Generalbezirk Lettland "baltische Politik" und nicht Reichspolitik, oder auch "baltische Cliqueswirtschaft" führen würden, waren unhaltbare Übertreibungen, auch wenn man diese im internen Streit zwischen einzelnen Behörden öfters gegen die Deutschbalten mit Erfolg benutzen konnte. Wenn jemand in dem Sinne arbeitete, was dem deutsch-lettischen Verhältnis schadete, so waren es weniger die in Lettland eingesetzten Deutschbalten, als vielmehr die zuständigen Ministerien in Berlin selbst.

Wie die Behandlung des "Balten-Problems" zeigt – die Diskussionen über die Rücknahme der im Baltikum eingesetzten Deutschbalten und über die Definition des Begriffs "Balte" – so erwies sich das Mißtrauen der nationalsozialistischen Führung gegenüber den Deutschbalten in diesen Fragen zweifellos als sehr wichtig, wenn nicht sogar ausschlaggebend: sie charakterisierten die "Balten" als einen "politischen Kreis", der unter ständiger Aufsicht im Warthegau und Danzig-Westpreußen verbleiben müsse.

² *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf, 1981, S. 24, 609.

³ Z. B. BA, R 57 neu/29, Bericht Dr. Rüdiger, Nr. 8, 07.03.1940, S. 3.

Uldis Neiburgs

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)

Ievads

Pētījuma “Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945)” mērķis ir ieviest zinātniskajā aprītē un analizēt nesen Latvijas Okupācijas muzeja krājumā nonākušos 1946. gadā Detmoldā Rietumvācijā izveidotās Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības (LPKDA) arhīva materiālus. Lai gan LPKDA arhīvā ir atrodamas liecības arī par pretošanās kustību padomju okupētajā Latvijā 1940.–1941. gadā un pēckara trimdas politiskām aktivitātēm, tomēr LPKDA dalībnieku anketas, personu apliecības un darbības apraksti, kas kā galvenie vēstures avoti ir izmantoti šajā pētījumā, sniedz ziņas galvenokārt par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1945. gadā. Tas izskaidrojams ar zināmiem politiskiem apstākļiem (Rietumu sabiedroto sākotnējās ilūzijas par PSRS īstenoto politiku attiecībā uz okupētajām Baltijas valstīm un to iedzīvotājiem, maldīgie priekšstati par latviešu masveida sadarbību ar nacistisko Vāciju u.c.), kādos atradās latviešu trimdinieki pirmajos pēckara gados Vācijā. Tāpēc šī publikācija ir veltīta tieši vācu okupācijas laika pretošanās kustības izpētei, kas ir svarīga, ievērojot arī jaunākos atzinumus mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, kur pretošanās kustības būtība Latvijā Otrā pasaules kara laikā ir izprasta dažādi,¹ kā arī ņemot vērā vēsturnieku konstatētās izpētes problēmas un piedāvātos risinājumus šīs tēmas pētniecībā.²

It īpaši tas sakāms par pretošanās kustības dalībnieku sastāvu (skaits, personālijas, darbības veids, laiks un vieta, pret viņiem vērstās okupācijas varu represijas u.c.) problemātiku, kā noskaidrošanai šajā publikācijā ir pievērsta galvenā uzmanība, jo pretošanās kustības dalībnieku detalizēta darbība un loma pretošanās kustībā Latvijā Otrā pasaules kara vēstures pētniecībā līdz šim nav nopietni izvērtēta. Padomju historiogrāfijā ir minēta tikai neliela daļa nacionālās pretošanās kustības dalībnieku uzvārdu, turklāt nepamatoti tos saucot par “buržuāziskajiem nacionālistiem”, “nacistu izlūkdienesta aģentiem”, “pseidoopozicionāriem” un tamlīdzīgi.³ Padomju vēsturnieku

darbos, ar atsevišķiem tendencioziem izņēmumiem (piemēram, “nacionālais” ģenerālis J. Kurelis, “goda apcietinātie” G. Celmiņš un B. Kalniņš u.c.), ir noklusētas arī vācu okupācijas varas represijas pret nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem vai arī apzināti samazināts pret viņiem vērsto represiju apjoms, mākslīgi pretstatot dažus nacionāli noskaņotos “pretestībniekus” vairākiem tūkstošiem “padomju patriotu”, kuri cīnījušies pret nacistiem komunistu vadībā.⁴

Vairāk šajā jomā ir paveikts trimdas, it īpaši mūsdienu Latvijas jaunākajā vēstures pētniecībā, kur darbos par šo problemātiku arī ir vērojamas atšķirīgas iezīmes, sākot ar nacionālās pretošanās kustības dalībnieku un nacistu represēto personu skaita tikai aptuvenu un vispārēju konstatēšanu (atsevišķos gadījumos pat pārspīlējot)⁵ līdz atsevišķām publikācijām, kurās jau daudz precīzāk ir dokumentēti konkrētu pretošanās kustības organizāciju dalībnieku uzvārdi un viņu kara laika darbība,⁶ kā arī pret viņiem vērstās nacistu⁷ un padomju⁸ okupācijas režīma represijas. Neraugoties uz to, tomēr nākas konstatēt, ka līdzšinējā historiogrāfija⁹ un vēstures avotu publikācijas vēl nesniedz pilnīgu pārskatu par pretošanās kustības dalībnieku īpatsvaru nacistu okupētajā Latvijā, viņu detalizētu darbošanos pretošanās kustībā un atrašanos nacionālsociālistiskās Vācijas cietumos un soda nometnēs.

LPKDA savākie dokumenti par pretošanās kustību Latvijā un okupācijas režīma represijām pret Latvijas iedzīvotājiem ir svarīga liecība par šīs organizācijas paveikto latviešu nācijas vēsturiskās apziņas veidošanā un nozīmīgs ieguldījums Latvijas okupācijas vēstures norišu dokumentēšanā. Šis veikums līdzās LPKDA dalībnieku aktīvai līdzdalībai pretošanās kustībā padomju un nacistu okupētajā Latvijā vēl joprojām nav pienācīgi novērtēts. LPKDA arhīva materiāli par vairāku simtu latviešu pretošanās kustības dalībnieku darbību Otrā pasaules kara laikā līdz ar to var sniegt jaunu ieguldījumu šīs tēmas pētniecībā un dot savu pienesumu gan akadēmiskajās diskusijās, gan sabiedriskās domas veidošanā par pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā.

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA)

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) tika izveidota 1946. gada 16. jūnijā Hidesenā pie Detmoldas, un tās dibināšanas sanāksmē¹⁰ piedalījās 37 dalībnieki, kuri par latviešu pretošanās kustības dalībnieku atzina ikvienu, kurš “Latvijas teritorijā okupācijas laikā cīnījies pret okupācijas varu, par Latvijas valsts neatkarību un tautas brīvību Rietumu demokrātiju izpratnē”¹¹. Par LPKDA priekšsēdi ievēlēja Džemu Raudziņu (1910–1979), par viņa vietnieku un aprūpes nozares vadītāju – Ēriku Pārupu (1908–1999), vajāto un cietušo apzināšanas nozares

vadītāju – Arnoldu Endziņu (1903–1953), bojā gājušo un bez vēsts pazudušo apzināšanas nozares vadītāju – Arnoldu Bērziņu (1919–1999), materiālu un dokumentu vākšanas nozares vadītāju – Arnoldu Augstkalnu (1916–?) un sekretāru – Arturu Nepartu (1921).¹²

LPKDA apvienoja personas, kas individuāli vai organizēti bija aktīvi darbojušās pretošanās kustībā padomju un nacistu okupētajā Latvijā. LPKDA bija reprezentētas šādas pretošanās kustības organizācijas: Latviešu Nacionālistu savienība, Latvijas Atbrīvotāju savienība, Latviešu Nacionālā partija, Jaunlatvieši, Brīvā Latvija, Virsnieku apvienība, Tēvijas Sargi, Latvijas Centrālā padome (LCP), Daugavpils Latviešu Nacionālistu apvienība, Auseklis, Jaunpulkis, Latvija, Daugavas Vanagi, Latvijas Sargi un ģenerāļa Kureļa grupa. Par uzņemšanu LPKDA lēma speciāli izveidota pārbaudes komisija, kas izdeva apliecības par līdzdalību pretošanās kustībā un atrašanos nacistu cietumos un koncentrācijas nometnēs (pēdējiem izsniedza apliecību dzeltenā, bet tiem, kas nebija cietuši no represijām, – zaļā krāsā). Līdz 1949. gadam kopumā bija reģistrēti 247 LPKDA biedri.¹³

LPKDA vadlīnijas un statūti paredzēja *“organizēt un izveidot latviešu pretestības kustības dalībnieku kopību, vākt un sistematizēt ziņas par pretestības kustības norisi dzimtenē un pretdarbību šai kustībai, sniegt morālu atbalstu un materiālu palīdzību saviem biedriem un bojā gājušo piederīgiem”*¹⁴. LPKDA centās panākt vairāku bijušo pretošanās kustības dalībnieku atbrīvošanu no Rietumu sabiedroto karagūstekņu nometnēm (piemēram, Itālijā un Ēģiptē), kur tie bija nonākuši pēc iesaukšanas vācu militārajā dienestā.¹⁵ LPKDA deva arī savu ieguldījumu informācijas darbā, kas bija vērsti uz to, lai mazinātu Rietumu sabiedroto vidū bieži vien izplatīto kļūdaino priekšstatu par latviešu tautas brīvprātīgu sadarbību ar Hitlera Vāciju, tam pretī stādot materiālus un liecības par pretošanās kustības izplatību nacistu okupētajā Latvijā. Līdz ar to bieži vien tika panākta labvēlīgāka attieksme pret Rietumu gūstā nonākušajiem latviešu karavīriem kopumā, daudziem atvieglot *“pārvietoto personu” (displaced persons)* statusa iegūšanu un vēlāko izceļošanu no Vācijas.

Laikā no 1946. gada līdz 1948. gadam LPKDA bojā gājušo un bez vēsts pazudušo apzināšanas nozare savāca ziņas par 2940 vācu koncentrācijas nometnēs ieslodzītajiem latviešiem, no kuriem 1793 bija miruši, 473 atbrīvoti pēc kapitulācijas, bet 674 cilvēku liktenis ir palicis nezināms.¹⁶ Veicot šo darbu, grūtības sagādāja tas, ka informācija par represētajiem latviešiem bija pieejama lielākoties tikai Rietumu sabiedroto Vācijas okupācijas zonās, bet ne padomju okupētajā Austrumvācijas un Polijas teritorijā, kur kara laikā nonāca nacistu represēto Latvijas iedzīvotāju lielākā daļa.¹⁷

LPKDA uzturēja sakarus un atbalstīja arī latviešu trimdas centrālo organizāciju darbību.¹⁸ No LPKDA vadības A. Neparts bija Latviešu Centrālās padomes sekretariāta vadītājs, bet A. Endziņš – Latviešu Nacionālās padomes prezidija sekretārs. Trimdas

apstākļos pēckara Vācijā neviennozīmīgas bija LPKDA un 1943. gada 13. augustā Rīgā izveidotās LCP attiecības.¹⁹ 1948. gada 3. oktobrī trešajā kopsapulcē LPKDA pieņēma lēmumu, ka ikviens trimdas tautietis, kas aktīvi piedalās cīņā pret boļševismu, tagad uzskatāms par latviešu pretošanās dalībnieku, ja vien viņš nav iepriekš tieši sadarbojies ar kādu Latvijas okupantu varu un ar to kaitējis latviešu tautas vitālajām interesēm.²⁰

Par savu galveno politisko mērķi LPKDA uzskatīja darbošanos latviešu tautas nacionāli politiskajās interesēs un cīņu pret komunismu. Tas izpaudās arī mēģinājumos ietekmēt sabiedrisko domu Rietumos, izdodot un izplatot pretkomunistisko literatūru un pastkaršu sērijas, protestējot pret faktiem neatbilstošiem apgalvojumiem Rietumu presē un sistemātiski uzstājoties ar priekšlasījumiem anglosakšu zemēs, kā arī iesniedzot vairākus iesniegumus Rietumvalstu pārstāvniecībām.²¹ Iespēju robežās LPKDA arī vāca informāciju par notikumiem padomju okupētajā Latvijā un centās atmaskot atsevišķas personas, par kurām bija aizdomas, ka tās Rietumos darbojas padomju okupācijas varas interesēs. Materiālus par padomju un nacistu okupācijas režīmu LPKDA nosūtīja arī Latvijas sūtņiem – Kārlim Zariņam Londonā un Alfredam Bīlmanim Vašingtonā,²² kā arī publicēja rakstus trimdas presē. Tie bija gan tā brīža aktuāli problēmraksti par pretošanās kustības būtību un LPKDA aktivitātēm,²³ gan publikācijas par bijušo pretošanās kustības dalībnieku darbību vācu okupētajā Latvijā²⁴ un nacistu okupācijas varas pret tiem vērstajām represijām.²⁵

No 1947. gada līdz 1956. gadam LPKDA izdeva informatīvo biļetenu, kurš sākotnēji regulāri iznāca Vācijā, bet vēlāk tā atsevišķi numuri nāca klajā arī ASV.²⁶ 40. gadu beigās sākās latviešu trimdinieku (arī LPKDA dalībnieki) masveida izklīšana no Vācijas uz citām Rietumvalstu mītnes zemēm. Lai gan LPKDA kā plašākas organizācijas²⁷ aktivitātes līdz ar to tika ierobežotas, tās aktīvākie locekļi sistemātisku darbību turpināja līdz pat 50. gadu beigām.²⁸

LPKDA dokumenti Latvijas Okupācijas muzejā

LPKDA arhīva materiāli Latvijas Okupācijas muzeja krājumā ir nonākuši laikposmā no 1995. gada līdz 2005. gadam. Tā ir LPKDA bojā gājušo un bez vēsts pazudušo apzināšanas nozares sastādītā nacisma upuru kartotēka ar 2940 vācu koncentrācijas nometnēs ieslodzīto latviešu uzvārdiem. Šīs nozares vadītājs A. Bērziņš nosūtīja kartotēku Okupācijas muzejam 1994. gada nogalē.²⁹ Tajā ir atrodams ziņas par katras represētās personas ieslodzījuma laiku, vietu un turpmāko likteni – vai atbrīvots vai miris (nošauts, nogalināts gāzes kamerā), vai pazudis bez vēsts, kā arī norādīts, kur šī informācija iegūta. Kartotēka ir apskatāma muzeja ekspozīcijā, pieejama zinātniski pētnieciskam darbam, un tās dati izmantoti Latvijas Vēsturnieku komisijas projekta

ietvaros uzsāktās datu bāzes veidošanā par nacistu okupācijas laikā represētajiem Latvijas iedzīvotājiem.³⁰

2001. gadā Okupācijas muzejs no LPKDA priekšsēža A. Neparta saņēma vērtīgāko šīs organizācijas arhīva daļu – dokumentus, kas ir galvenais vēstures avots šīs publikācijas tapšanā. Tās ir šādas dokumentu mapes:

1. LPKDA saraksti un protokoli (t.sk. LPKDA pārbaudes komisijas, vadības sēžu, kopsapulces protokoli), LPKDA dalībnieku adreses, kā arī citi materiāli, kas tapuši laikposmā no 1946. gada līdz 50. gadiem.

2. LPKDA dalībnieku anketas par 243 personām un to lielākās daļas personas apliecības ar fotogrāfijām.

3. LPKDA dalībnieku 236 darbības apraksti (daļa aprakstu trūkst. – *U. N.*) un citi atsevišķi materiāli.³¹

Šim iepriekšējam A. Neparta sūtījumam sekoja nākamais 2005. gadā, kad Okupācijas muzejs saņēma divas apjomīgas kastes ar 42 dokumentu mapēm un vienu aploksni, kā arī paša A. Neparta piezīmes par šiem dokumentiem.³² Šo LPKDA materiālu saturs ir dažāds, sākot ar 40. gadu oriģināldokumentiem un fotogrāfijām (starp tām fotogrāfijas no LPKDA dibināšanas sanāksmes 1946. gada 16. jūlijā Detmoldā, organizācijas zīmogu paraugi, LPKDA informatīvie biļeteni un izdotās pastkartes u.c.), dažādu trimdas gadu saraksti ar atsevišķām personām un organizācijām līdz pat mūsdienai publikācijām par pretošanās kustības problemātiku.³³

Bez tam Okupācijas muzeja krājumā un zinātniskajā arhīvā glabājas vairāku LPKDA dalībnieku (A. Bērziņš, Dž. Birzgale, M. Gulbis, A. Neparts, A. Pormals, Ē. Pārups, V. Rutks, T. Zirnis u.c.) lielākoties līdz šim nepublicētas atmiņu liecības un citi materiāli par viņu darbību pretošanās kustībā un Latvijas okupācijas vēstures dažādiem jautājumiem. Kopumā vērtējot LPKDA arhīva materiālus, kā arī faktu, ka tie nonākuši Latvijas Okupācijas muzeja krājumā, ir jāizsaka dziļa pateicība gan LPKDA bojā gājušo apzināšanas nozares vadītājam A. Bērziņam, gan – it īpaši – ilggadējam LPKDA priekšsēdim A. Nepartam par materiālu saglabāšanu un šī pretošanās kustības vēsturei ļoti nozīmīgā un apjomīgā dokumentu kopuma nodošanu nākamajām paaudzēm un vēstures pētniecībai.

LPKDA dalībnieku datu bāze un tās satura analīze

Apkopojot un izvērtējot Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības dalībnieku personu apliecības, anketas un darbības aprakstus, kā arī citus dokumentus, ir redzams, ka no 1946. gada līdz 1949. gadam tajā bija reģistrēti 247 šīs organizācijas biedri (237 pretošanās kustības dalībnieki un 10 pretošanās kustības atbalstītāji). Lai apzinātu un

sistematizētu LPKDA arhīva sniegto dokumentāciju par šīs organizācijas biedru līdzdalību pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945), tika izveidota datu bāze par 234 šīs organizācijas dalībniekiem.³⁴

Tās pamatā ir LPKDA dalībnieku trimdas apstākļos pēckara Vācijā 1946.–1949. gadā sastādītās personas anketas, un tā sastāv no divām daļām, kas iedalītas šādi: **I. Ziņas par personu.** 1. Uzvārds un vārds. 2. Kad un kur dzimis. 3. Tautība. 4. Pavalstniecība 1939. g. 1. septembrī un 1945. g. 7. maijā. 5. Izglītība. 6. Arods (specialitāte). 7. Nodarbošanās Latvijā un pēdējā darbavieta. 8. Ģimenes stāvoklis un ģimenes locekļu skaits. 9. Dzīvesvieta Latvijā. 10. Adrese tagad. 11. Vai repatriējies līdz 1941. g. 22. jūnijam. 12. Vai ir smagi miesas, resp., veselības bojājumi, un kā tie iegūti (ievainojums, slimības dēļ, ieslodzījuma sekas u.tml.). 13. Vai sodīts par krimināliem nodarījumiem. 14. Kādās legālās organizācijās darbojies.

II. Ziņas par darbību. 1. Vai darbojies bij. latviešu pretestības kustībā. 2. Darbības vieta un laiks. 3. Kādus uzdevumus veicis pretestības kustībā. 4. Ar kādiem pretestības kustības dalībniekiem sadarbojies. 5. Kādēļ darbojies pretestības kustībā (darbības mērķis). 6. Vai bijis apcietināts un ieslodzīts par darbu pretestības kustībā. 7. Vai pret ziņu sniedzēju vērsti okupantu spaidi citādā veidā un kādā? 8. Vai spaidi vērsti pret ziņu sniedzēja tuviniekiem? 9. Vai ir zināmas personas, kas vērsušās pret pretestības kustību vai tās dalībniekiem? 10. Kas var liecināt par ziņu sniedzēja darbību pretestības kustībā? 11. Vai var pierādīt dokumentāriski, ka pret ziņu sniedzēju vērsti spaidi. 12. Vai var sniegt ziņas un materiālus, kas raksturo pretestības kustību, tās darbiniekus, pret darbību kustībai utt.”³⁵

Jāatzīmē, ka darbu apgrūtināja tas, ka LPKDA arhīvs vairāku gadu desmitu garumā nav uzglabāts tādos apstākļos, kādi būtu nepieciešami šādu dokumentu ilgstošai glabāšanai, tāpēc papīrs ir sadzeltējis, pat cietis no mitruma, tinte, ar ko aizpildīti dokumenti, vietām ir izplūdusi vai izdzisusi, tādējādi atsevišķos gadījumos teksts nav izlasāms vai arī lasāms ar grūtībām, it īpaši noskaidrojot personu uzvārdu un ģeogrāfisko vietu precīzu nosaukumu. Problēmas sagādāja arī tas, ka tikai neliela daļa anketu ir rakstīta mašīnrakstā, bet vairums izpildīts dažādos rokrakstos, kas ne vienmēr bija viegli izlasāmi. Tomēr šīs minētās grūtības izdevās lielākoties veiksmīgi pārvarēt (atsevišķu personu uzvārdi vēl tiks precizēti), nepieciešamības gadījumā salīdzinot un meklējot vajadzīgo informāciju LPKDA dalībnieku personas apliecībās un darbības aprakstos.

Nemot vērā būtiskākos pētniecības jautājumus, jaunā datu bāze salīdzinājumā ar oriģinālo anketu iedalījumu tika optimizēta, tajā neievadot ziņas, piemēram, par LPKDA dalībnieku pavalstniecību (visām 234 personām tā bija Latvijas), tautību (232 cilvēki ir latvieši, un tikai viens ir lietuvietis, un viens – vācietis), ģimenes locekļu skaitu (bieži vien LPKDA dalībnieki paši sevi tajā gan ieskaita, gan ne, līdz ar to nav iespējams

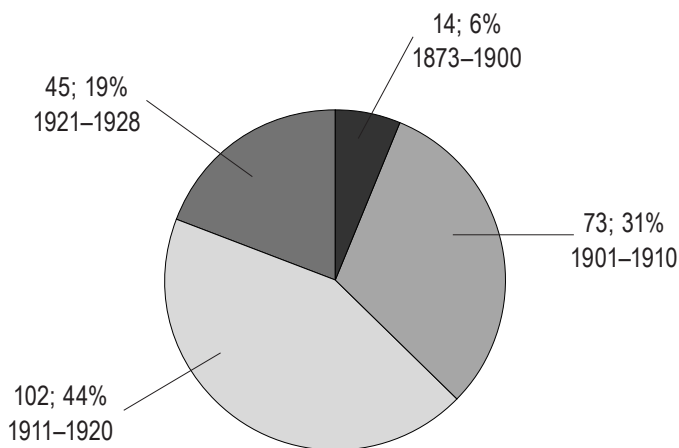
skaitu precīzi konstatēt) un tamlīdzīgi, bet papildinot to ar sadaļu “Dzimums” (deviņas pretošanās kustības dalībnieces ir sievietes) u.c.

Tātad datu bāze par 234 LPKDA pretošanās kustības dalībniekiem, sekojot LPKDA anketu datu secībai, ir organizēta pēc šādiem parametriem: 1. Uzvārds, vārds. 2. Dzimšanas gads. 3. Dzimums. 4. Ģimenes stāvoklis. 5. Dzīvesvieta. 6. Izglītība. 7. Nodarbošanās. 8. Sabiedriskā darbība. 9. Darbības laiks pretošanās kustībā. 10. Darbības vieta. 11. Piederība kādai pretošanās kustības organizācijai vai individuāla pretošanās. 12. Darbības veids. 13. Sadarbības partneri. 14. Darbības mērķis. 15. Represiju laiks. 16. Represiju vieta. 17. Piezīmes.

Turpmākajā izklāstā ir sniegtas diagrammas, kas raksturo LPKDA dalībnieku personālijas – vecums, dzimums, ģimenes stāvoklis, izglītība un sabiedriskā darbība, darbošanās pretošanās kustībā – laiks, vieta, organizācija, darbības veids – un pret dalībniekiem vērstās okupācijas varas represijas – laiks un vieta.

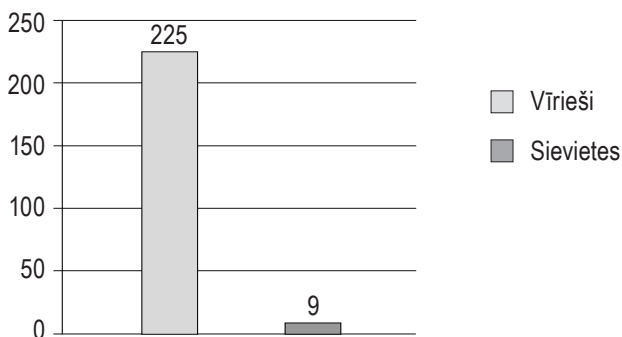
1. diagramma

Pretošanās kustības dalībnieki pēc vecuma

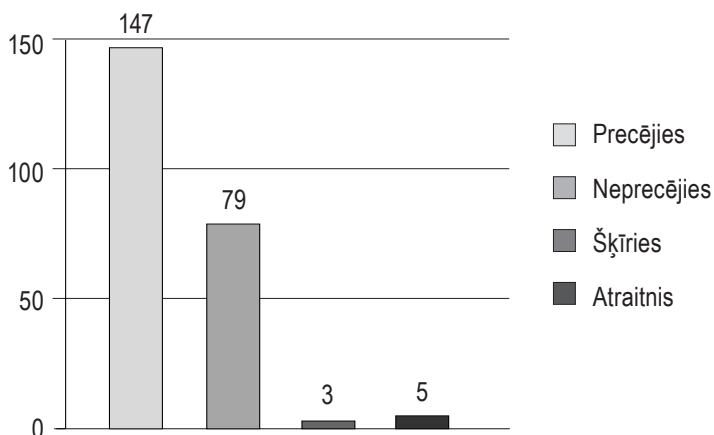
Gandrīz puse dalībnieku, t.i., 102 (44%) no 234 LPKDA dalībniekiem, dzimusi no 1911. gada līdz 1920. gadam, tātad vācu okupācijas laikā 1941.–1945. gadā, darbojoties pretošanās kustībā vai atrodoties nacistu ieslodzījumā, bija vecumā no 21 līdz 34 gadiem, bet 73 (31%) dzimuši no 1901. gada līdz 1910. gadam, tātad šajā pašā laikposmā bija vecumā no 31 līdz 44 gadiem. Tas liecina, ka trīs ceturtdaļas pretošanās kustības dalībnieku kara laikā bija fiziskā un garīgā brieduma labākajos gados. Salīdzinoši mazāk – 45 (19%) pretošanās kustības dalībnieki šajā laikā bija tikai 13–24 gadus veci, bet 14 (6%) – 41–72 gadus veci.

2. diagramma

Pretošanās kustības dalībnieki pēc dzimuma

No 234 LPKDA dalībniekiem 225 bija vīrieši un tikai deviņas – sievietes, kas acīmredzot ir izskaidrojams ar vīriešu aktīvāku darbību vācu okupācijas laika pretošanās kustībā kopumā, pieņemot, ka sievietes vairāk bija pretošanās kustības atbalstītājas, nevis aktīvas dalībnieces.

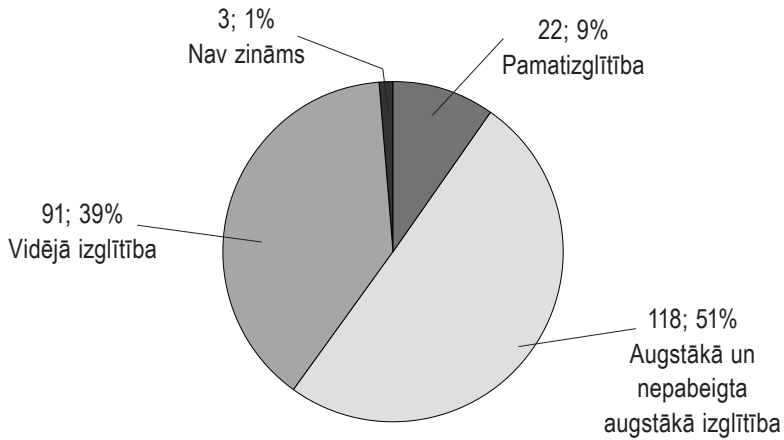
3. diagramma

Pretošanās kustības dalībnieku ģimenes stāvoklis

No 234 LPKDA dalībniekiem 147 bija precējušies, 79 neprecējušies. Pieci LPKDA dalībnieki bija atraitņi, bet trīs cilvēki personas anketā norādījuši, ka viņu laulība ir šķirta. Iespējams gan, ka Otrā pasaules kara rezultātā tika šķirtas vēl vairākas LPKDA dalībnieku ģimenes, vieniem ģimenes locekļiem nonākot trimdā Rietumos, bet citiem paliekot padomju okupētajā Latvijā.

4. diagramma

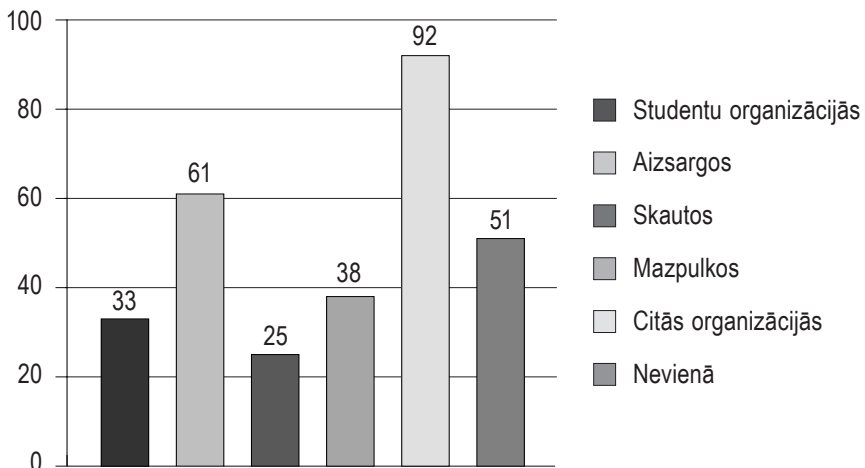
Pretošanās kustības dalībnieku izglītības līmenis

22 (9%) LPKDA dalībnieki bija ieguvuši pamatizglītību, 91 (39%) – vidējo izglītību, bet visvairāk – 118 (51%), tātad mazliet vairāk par pusi, pretošanās kustības dalībnieku bija ar pabeigtu vai iesāktu, bet kara apstākļu dēļ nepabeigtu augstāko izglītību. Trīs (1%) LPKDA biedri dalībnieku anketā nebija norādījuši izglītību. Kopumā šie skaitļi rāda, ka pretošanās kustības dalībnieku vidējais izglītības līmenis bijis samērā augsts.

5. diagramma

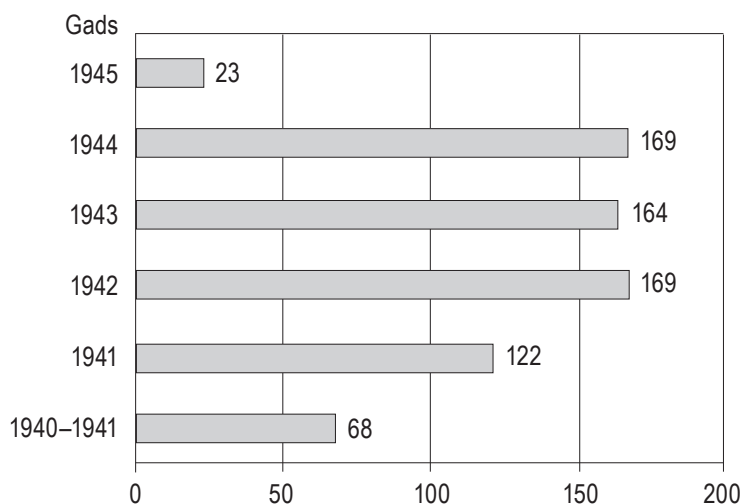
Pretošanās kustības dalībnieku piedalīšanās sabiedriskajās organizācijās

LPKDA dalībnieku personas apliecības, anketas un darbības apraksti sniedz ziņas arī par pretošanās kustības dalībnieku piederību dažādām sabiedriski politiskām organizācijām. Visvairāk – 61 LPKDA dalībnieks bija Aizsargu organizācijas biedrs, 38 darbojušies Latvijas Mazpulku organizācijā, 33 – dažādās akadēmiskās studentu organizācijās, bet 25 bija Latvijas Skautu organizācijas biedri. Tajā pašā laikā 92 no 234 LPKDA dalībniekiem darbojās vēl citās sabiedriskās organizācijās, bet 51 nebija norādījis savu dalību nevienā no tām. Jāatzīmē arī tas, ka acīmredzot, ņemot vērā šīs organizācijas lomu un atšķirīgos vērtējumus Latvijas vēsturē, tikai daži organizācijas “Pērkonkrusts” biedri LPKDA anketā bija atzinuši savu piederību šai organizācijai. Dažādi vēstures dokumenti gan liecina, ka starp pretošanās kustības dalībniekiem tādu nemaz nebija tik maz, it īpaši starp nelegālā laikraksta “Brīvā Latvija. Latvju Raksti” izdevējiem un izplatītājiem.

6. diagramma

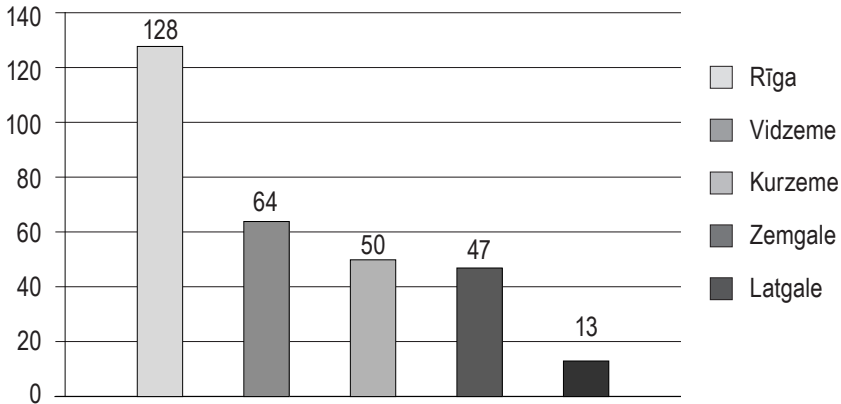
Pretošanās kustības dalībnieku darbības intensitātes hronoloģija

Kā liecina LPKDA dokumenti, 68 tās biedri savu darbību pretošanās kustībā bija uzsākuši jau padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā, bet 122 dalībnieki darbojās pretošanās kustībā nacistu okupācijas apstākļos jau 1941. gadā. Turpmākajos gados dalībnieku skaits pieauga un bija līdzīgs (1942. gadā – 169, 1943. gadā – 164, 1944. gadā – 169). Vismazāk – tikai 23 pretošanās kustības dalībnieki bija darbojušies 1945. gadā, kas izskaidrojams gan ar vācu okupācijas varas represijām pret viņiem, gan ar to, ka šajā laikā nacistu okupēta vairs bija tikai neliela daļa Latvijas teritorijas – Kurzeme.

7. diagramma

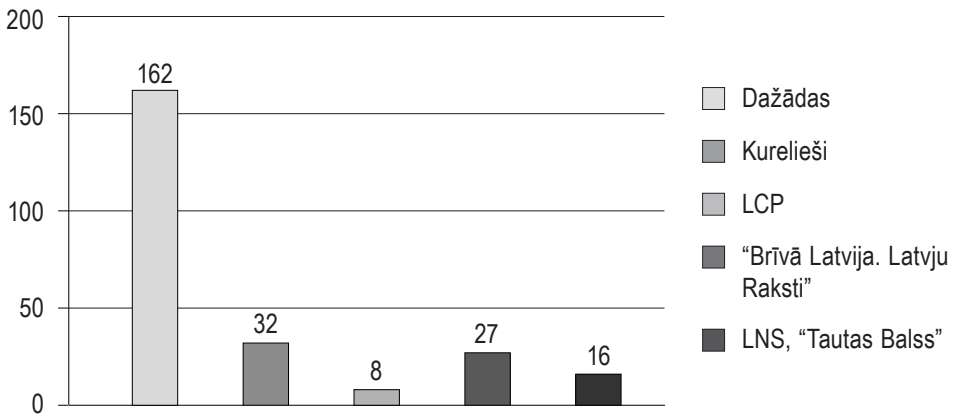
Pretošanās kustības dalībnieku darbības reģionālā izplatība

LPKDA dokumenti arī rāda, ka visvairāk (128) pretošanās kustības dalībnieku bija darbojies Rīgā, bet vismazāk (13) Latgalē. Tas varētu būt izskaidrojams ar to, ka pretošanās kustības izplatība nacistu okupētajā Latvijā atšķirībā no pēckara nacionālo partizānu bruņotās cīņas Latvijas mežos pamatā bija nevardarbīga un norisinājās pilsētās, un, protams, visvairāk bija izplatīta Latvijas galvaspilsētā Rīgā. Savukārt Latgale bija Latvijas novads ar salīdzinoši nelatviskāku iedzīvotāju sastāvu, tā atradās vistuvāk Latvijas–PSRS robežai un īsāku laikposmu tika pakļauta vācu okupācijas varai. Turpretī pārējie Latvijas novadi uzrāda līdzīgu LPKDA dalībnieku darbību reģionā (Vidzeme – 64, Kurzeme – 50, Zemgale – 47).

8. diagramma

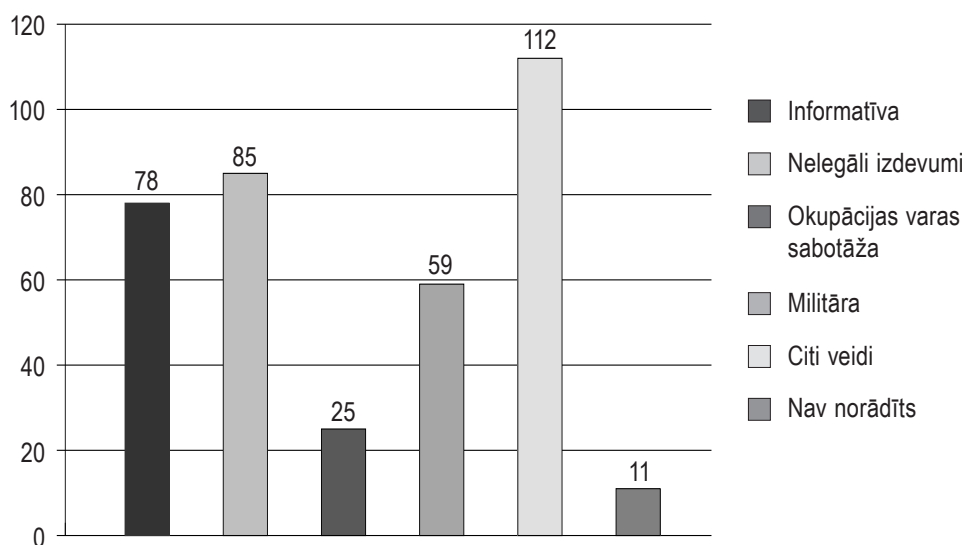
Piederība pretošanās kustības organizācijai

No 234 LPKDA dalībniekiem 32 bija piedalījušies ģenerāļa J. Kureļa grupā Vidzemē un Kurzemē, 27 – līdzdarbojušies G. Celmiņa izdotā nelegālā laikraksta “Brīvā Latvija. Latvju Raksti” izdošanā un izplatīšanā, 16 darbojās Latviešu Nacionālistu savienībā un nelegālajā laikrakstā “Tautas Balss”, bet astoņi bija iesaistīti Latvijas Centrālās padomes darbā. Tomēr lielākā daļa – 162 LPKDA biedri bija darbojušies vēl kādās citās pretošanās kustības organizācijās vai arī izrādījuši individuālu pretošanos nacistu okupācijas varai.

9. diagramma

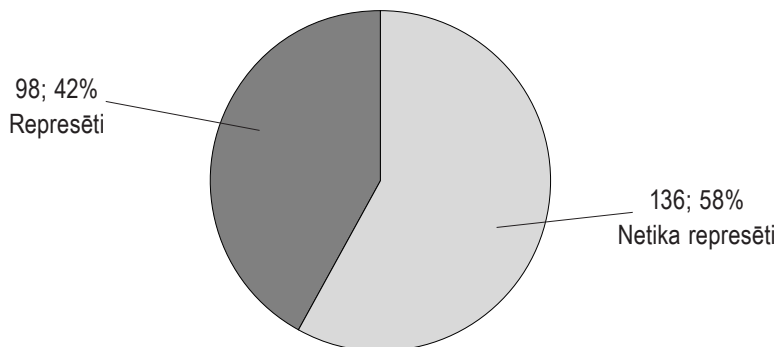
LPKDA dalībnieku darbības veids pretošanās kustībā

LPKDA dokumenti sniedz ziņas arī par pretošanās kustības darbības formām nacistu okupētajā Latvijā. Bieži vien bijušie pretošanās kustības dalībnieki savā personas anketā un darbības aprakstos ir norādījuši vairākas savas darbības izpausmes vai arī apzīmējuši tās dažādi, tāpēc šeit sniegtā klasifikācija ir jāuzskata par aptuvenu un nosacītu. Tomēr tā liecina, ka 78 LPKDA dalībnieki bija ieguvuši mutisku informāciju un to izplatījuši, 85 bijuši saistīti ar dažādu drukātu vai pašrocīgi rakstītu nelegālo uzsaukumu un laikrakstu izdošanu un izplatīšanu, 25 kā savas darbības formu norāda okupācijas varas rīkojumu sabotāžu, bet 59 bija saistīti ar militāru darbību, kas lielākoties izskaidrojams ar piederību ģenerāļa J. Kureļa grupai. 11 LPKDA dalībnieki savu darbību pretošanās kustībā nebija precizējuši.

10. diagramma

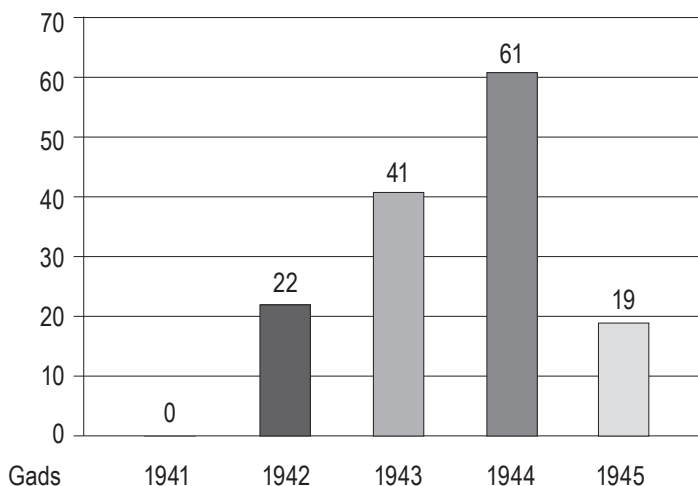
Represijas pret pretošanās kustības dalībniekiem

LPKDA dokumenti liecina, ka vācu okupācijas varas represijās cietuši 98 (42%) LPKDA dalībnieki. No vienas puses, šie skaitļi norāda, ka samērā liels skaits, kaut arī ne vairākums, LPKDA biedru atradies nacistu cietumos un koncentrācijas nometnēs. No otras puses, tie sniedz tikai aptuvenu priekšstatu par Otrā pasaules kara laika pretošanās kustības dalībnieku piedzīvotajām represijām, jo neiekļauj ziņas par cilvēkiem, kuri gājuši bojā nacistu ieslodzījuma vietās, kā arī par tiem, kurus pēc kara represēja padomju okupācijas varas iestādes.

11. diagramma

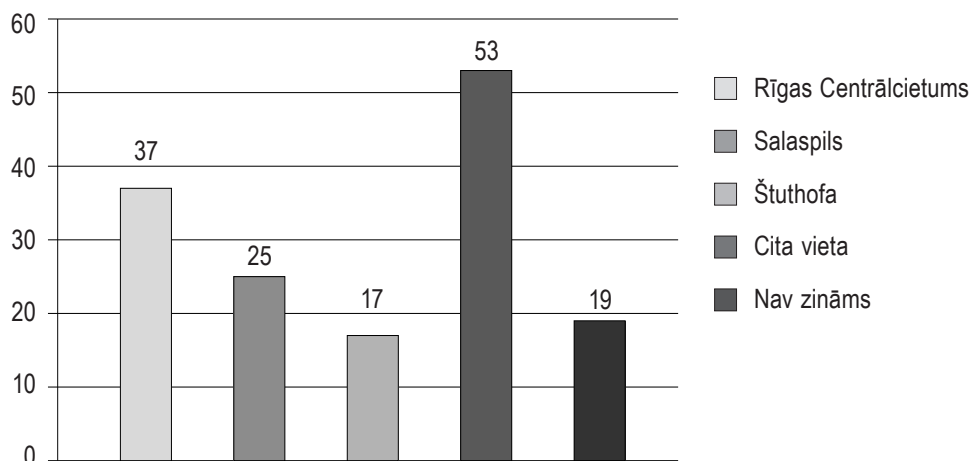
Pret pretošanās kustības dalībniekiem veikto represiju hronoloģija

Visvairāk – 61 LPKDA dalībnieku represēja 1944. gadā, 41 – 1943. gadā, bet 22 – 1942. gadā. 1941. gadā neviens LPKDA biedrs nacistu cietumos un koncentrācijas nometnēs netika ieslodzīts, bet 19 tur atradās vēl 1945. gadā. Arī šie dati sniedz priekšstatu tikai par 234 LPKDA dalībnieku likteni nacistu okupācijas laikā, bet nerāda vācu okupācijas varas režīma visu represīvo iestāžu darbību pret latviešu pretošanās kustības dalībniekiem, jo tikai daļa no viņiem pēc kara bija apvienota LPKDA organizācijā. Tāpat jāatzīmē, ka šeit uzrādītie skaitļi vēl nesniedz precīzus datus par to, cik ilgu laiku pretošanās kustības dalībniekiem kopumā un katram atsevišķi nācās atrasties nacistu ieslodzījumā; tas varēja svārstīties no dažām nedēļām līdz pat vairākiem gadiem.

12. diagramma

Pretošanās kustības dalībnieku represiju vietas

Vismaz 37 pretošanās kustības dalībnieki bija atradušies ieslodzījumā Rīgas Centrālcietumā, 25 – Salaspils paplašinātajā policijas cietumā un darba audzināšanas nometnē, bet 17 nosūtīti uz Štuthofas koncentrācijas nometni okupētās Polijas teritorijā. 53 LPKDA dalībnieki bija atradušies vēl citās nacistu ieslodzījuma vietās, bet 19 tās nebija norādījuši personas anketā.

Kopumā LPKDA dalībnieku anketās atrodama informācija kā vēstures avots (ņemot vērā tās zināmu subjektivitāti un minēto faktu ne vienmēr drošu precizitāti) ir vērtējama vismaz divējādi. Datu neapšaubāma pozitīvā nozīme ir tā, ka šīs liecības tapušas pirmajos pēckara gados, tātad salīdzinoši nesēn pēc aprakstītajiem notikumiem, tādēļ

tās var kvalificēt kā dokumentus ar samērā drošu ticamības pakāpi. Tāpat jāuzsver, ka atšķirībā no padomju drošības iestāžu represētajiem pretošanās kustības dalībniekiem, kuru pratināšanas un tiesas protokoli ir tapuši padomju totalitārisma un piespiedu ieslodzījuma laikā, LPKDA dalībnieki savas liecības ir snieguši daudz demokrātiskākos dzīves apstākļos pēckara bēgļu nometnēs Vācijā.

No avotu kritikas viedokļa šo dokumentu saturs negatīvā iezīme ir tā, ka, spriežot pēc sniegtajām liecībām, nereti LPKDA locekļi ir atklājuši tikai daļēju informāciju par līdzdalību pretošanās kustībā, uzskatīdami, ka vēl nav pienācis laiks izpaust visas viņu rīcībā esošās ziņas, ka to var darīt tikai pēc sazināšanās ar citiem pretošanās kustības dalībniekiem un tamlīdzīgi. Vairumā gadījumu tas notika tāpēc, lai nenodarītu kādu kaitējumu Latvijā palikušajiem pretošanās kustības dalībniekiem, ja informācija nonāktu padomju okupācijas iestāžu rīcībā, vai arī tādēļ, ka atsevišķas pret padomju okupāciju vērstas kara laika pretošanās kustības norises bija saistītas ar zināmu sadarbību ar vācu okupācijas varu, ko Rietumu sabiedroto institūcijas, pietiekami neizprotot Latvijas sarežģīto situāciju, varēja tulkot kā darbošanos ienaidnieka – nacistiskās Vācijas labā un vēršanos pret kara laika sabiedroto – PSRS, kuras pārstāvji turklāt apmeklēja arī pārvietoto latviešu nometnes pēckara Vācijā. Tāpēc šo materiālu vispusīga izmantošana ir panākama, tikai salīdzinot un papildinot tos arī ar citiem vēstures avotiem un dokumentu liecībām par pretošanās kustības tematiku.

LPKDA dalībnieku saraksts

Turpmāk alfabēta secībā sniegti Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības dalībnieku uzvārdi un svarīgākie dati par personu un tās darbību. Tie lasāmi šādā secībā: kārtas numurs; uzvārds, vārds; dzimšanas gads un datums; dzīvesvieta; nodarbošanās un darbavieta; piederība pretošanās kustības organizācijai (tiem, kas to norāda); darbības veids; darbības vieta; darbības mērķis; represiju vieta un laiks (tiem, kas represēti). Lielākā daļa pretošanās kustības dalībnieku personas datu un ziņu par dalību pretošanās kustībā tiek publicēta pirmoreiz.

Sarakstā lietotie saīsinājumi:

DN – darba nometne

GSP – Gaisa spēku palīgdienests

KN – koncentrācijas nometne

LCP – Latvijas Centrālā padome

LNS – Latviešu Nacionālistu savienība

PK – pretošanās kustība

RCC – Rīgas Centrālcietums

VDD – Valsts darba dienests.

1. Āboliņš Aleksandrs; 1905.14.01.; Rīga, Marijas 83/85–10; ierēdnis Finanšu ministrijā; LCP, kurelieši; LCP 1944. gada memoranda sagatavošana, transporta sagāde ģenerāļa Jāņa Kureļa grupai; Rīga; “neatkarīgas Latvijas atjaunošana”; Štuthofas KN; 1944.–1945.03.05.
2. Āboliņš Arnolds Jānis; 1911.03.03.; Jūrmala, Rēzeknes pulka 25–2; nodaļas vadītājs Latvijas Dzelzceļa elektrotehniskajās darbnīcās Rīgā; sakari ar Virsnieku apvienību; “lai cīnītos par neatkarīgas Latvijas ideju”.
3. Alberts Uga; 1913.10.11.; Rīga, K. Barona 77; students; būvdarbos pēc Darba pārvaldes norīkojuma; nelegālu laikrakstu izplatīšana, informators, organizators, mobilizācijas sabotāža; Rīga; “noskaidrot faktisko stāvokli iepretim melu propagandai, stiprināt latvisko stāju”.
4. Andersons Tāivaldis; 1915.16.09.; Rīga, Šarlotes 29–29; veikalnieks “Nik. Millers” Rīgā, Brīvības 16; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izdevējs, vadītājs; Rīga; “cīņa pret kārtējiem iebrucējiem par Latvijas neatkarību”; RCC; 1944.22.02.–20.04.
5. Ankravs Arturs; 1914.15.08.; Rīga, K. Barona 14; skolotājs Rankas mājturības skolā; kurelieši; rotas komandieris ģen. Kureļa grupā; Rīga, Kurzeme; “atjaunot suverēno Latvijas valsti”; Liepājas cietums; 1944.11.–12.
6. Anševics Mārtiņš; 1907.24.11.; Rīga, Lāčplēša 47–6; elektrotehniskā uzņēmumā “Inž. elektra. P. Līdaks”; informācijas vākšana, izsekošana; Rīga; “neatkarīgas Latvijas atgūšana”.
7. Apenītis Roberts; 1899.06.02.; Alūksne, Helēnas 27; atbildīgais redaktors laikrakstā “Mālienas Ziņas”; nelegālu izdevumu izgatavošana un izplatīšana, propagandists; Alūksne un apkārtnē; “lai uzturētu latviešos latvisku garu un saglabātu latvisku stāju līdz neatkarības atjaunošanai”.
8. Apinis Kārlis; 1921.24.06.; Jaunpiebalgas pag. “Krogzemji”; skolotājs Rankas pag. Lutera skolā; nelegālo laikrakstu un literatūras izplatīšana, informatīvu sanāksmju organizēšana; Jelgava, Jaunpiebalga; “stiprināt un uzturēt dzīvu domu par neatkarīgu valsti, paust nepmierinātību par okupantu varu”.
9. Augstkalns Arnolds; 1916.27.06.; Rīga, Merķeļa 8; students; nelegālais laikraksts “Lāčplēsis”; organizators, izdevējs, propagandists; Rīga, Zemgale; “Latvijas neatkarības atjaunošana un latvju tautas paglābšana no iznīcināšanas”; Jelgavas cietums; 1942.07.
10. Avots Eduards; 1907.20.11.; Jelgava; skolas pārzinis Jelgavas 5. tautskolā; nelegālais laikraksts “Brīvais Vanags”; izdevējs, ideoloģiska darbība, vēršanās pret jaunatnes iesaistīšanu VDD un GSP; Jelgava; “pakalpot savai tautai”.
11. Bagātais Jānis; 1914.19.05.; Rīga, Šarlotes 29–3; elektrotehniķis ķīmiskajā fabrikā “Meīls” Rīgā, Ganību dambī 40; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; Gustava Celmiņa šoferis, informatīvas sapulces; Rīga, Kurzeme; “lai novērstu vācu netaisnības latviešu tautai”.

12. Bāliņš Arnolds; 1922.20.06.; Rīga, Raunas 5–7; skolotājs GSP; nelegālās literatūras izplatīšana, informators; Jelgava, Rīga; “atjaunot Latvijas neatkarību, saglabāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju”.
13. Balodis Fricis; 1920.18.12.; Dobeles pag. “Drosmes”; skolotājs Dobeles sešklasīgajā pamatskolā; nelegālas literatūras izplatīšana, informators, ieroču vākšana; Rīga, Jelgava, Dobele; “atjaunot Latvijas neatkarību, saglabāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju”.
14. Balodis Kārlis Vilhelms; 1916.25.08.; Rīga, Tallinas 45–21; tehniskais vadītājs būvfirmā “Ostland”, Rīgas pilsētas Ugunsdzēsības valde; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; organizators, nelegālās literatūras izplatīšana; Rīga, Martas 9; “cīņa pret nacismu un par mūsu tautas nākotni”; RCC; 1944.08.02.–20.04.
15. Balodis Miervaldis; 1921.27.09.; Dikļu pag. “Rijnieki”; mežsaimniecība, Burtnieku virsmežniecība; dažādi uzdevumi; “par brīvu, neatkarīgu Latvijas valsti, sabotējot okupācijas varai un ar nolūku strādāt pretim tās darbībai”.
16. Banga Albīns; 1912.15.06.; Jelgava, Bauska, Uzvaras 18; skolotājs, tautskolu inspektors Bauskas apr.; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izplatītājs, dažādi uzdevumi, aģitators pret VDD; Bauska; “graut abas okupācijas varas”.
17. Bašens Voldemārs Jānis; 1907.15.09.; Limbaži, Jūras 34; Limbažu patērētāju biedrības vadītājs; organizators, informatīvas sanāksmes, nelegāla laikraksta izplatīšana; Limbaži un apkārtnē; “lai cīnītos par brīvu, neatkarīgu Latvijas valsti”.
18. Belzons Augusts; 1911.31.10.; Valkas apr. Zvārtavas pag.; Mežu departaments; darbojies pēc norādījumiem; Gaujienas un Zvārtavas pag.; “brīva, demokrātiska valsts iekārta”.
19. Bergs Arturs; 1917.05.09.; Valmiera, Graudu 1; elektromontieris “Ķeguma” Valmieras nodaļā; kurelieši; sevišķu uzdevumu instruktors; Kurzeme; “brīva, demokrātiska Latvija Rietumu demokrātiju izpratnē”; Ventspils cietums, Štuthofas KN; 1944.14.11.–14.12.
20. Bergs Jānis; 1908.04.01.; Valsts Pūres izmēģinājumu stacija; namdaris, uzņēmējs Valsts Pūres izmēģinājumu stacijā; kurelieši; ieroču, munīcijas, pārtikas sagāde; Kurzeme; “lai iespējami īsā laikā un mazākiem zaudējumiem un postījumiem padzītu svešas okupācijas varas no Latvijas”; Talsu SD, Liepājas, Dancigas cietums; 1944.04.11.–09.12.
21. Bērziņa Jantke Irēne; 1920.15.03.; Rīga, Aizsargu 76–4; ierēdne Rīgā; nelegālas literatūras izplatīšana, speciāli uzdevumi; Rīga, Burtnieku pag.; “nacionālo interešu dēļ”.
22. Bērziņš Arnolds; 1919.13.08.; Rīga, Tēraudlietuves 8–7; montieris Rīgas Telegrāfa kantorī; LNS, nelegālais laikraksts “Tautas Balss”; iespiedējs un izplatītājs; Rīga, Vidzeme; “Latvijas atjaunošanai un latvju tautas paglābšanai no iznīcības”; Rīgas SD Reimersa ielā, RCC, Salaspils KN; 1942.14.07.–1944.01.06.
23. Bērziņš Leonards; 1920.24.10.; Rīga, Aizsargu 71–59; skolotājs Rīgas 13. tautskolā; propagandists; Jelgava, Rīga; “lai iespējamības robežās zināmu tautas daļu pasargātu no okupācijas varu noziedzīgiem nolūkiem”; RCC; 1943.09.04.–23.04.
24. Bērziņš Leonīds; 1911.09.04.; Rīga, Blaumaņa 26–53; jurists, ekonomists Vispārējās tirdzniecības sabiedrības Pārtikas preču daļā Rīgā; ikdienas darbā atbalstījis PK dalīb-

- niekus; Rīga; “nacistu varas mazināšana, eventuāla nokratīšana. Brīvās, demokrātiskās Latvijas ceļš”.
25. Bērziņš Rihards; 1919.09.11.; Rīga, Grobiņas 1; students LU; propagandists, speciāli uzdevumi; Rīga; “neatkarīga Latvija”; Rīgas SD Reimersa ielā; 1944.27.–30.03.
 26. Birzgale Džilda; 1924.22.04.; Rīga; darbvede Mākslas un Sabiedrisko lietu departamenta Informācijas nodaļā; organizācijas “Degsme” un “Nacionālā Sardze”; organizatore, propagandiste; Rīga; “lai sekmētu Latvijas brīvību un aizstāvētu latviešu tautas intereses zem okupācijas varām”.
 27. Bīskaps Alfrēds; 1911.05.10.; Jelgava, Lielā 28–12; ierēdnis Gaļas centrālē; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izplatītājs, 1941. gada vasarā sniedzis ziņas par Sarkanās armijas kustību cauri Jelgavai; Rīga, Jelgava, Dobeles un Saldus rajons; “lai veicinātu Latvijas atbrīvošanu”.
 28. Bīviņš Fēlikss; 1917.29.07.; Rīga, Lāčplēša 9–11; ierēdnis lekslietu ģenerāldirekcijā; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; organizators, izdevējs un izplatītājs; Rīga; “vienot latviešu tautu aktīvai pretestībai pret okupantiem un nostiprināt Rietumvalstu idejas latviešos”.
 29. Blāķis Ādolfs Alfreds; 1903.26.11.; Rīga, Baznīcas 4a–26; virsnieks, bibliotekārs; nelegālo izdevumu pavairošana un izplatīšana, aģitācija pret leģionu; Rīga, Jelgava; “lai tautai atklātu vācu melus un negodīgo rīcību pret latviešiem un Latviju”.
 30. Blankenburgs Valdemārs; 1907.03.03.; Salaspils pag. “Paspalas”; vecākais inspektors Valsts Mežu departamentā, Rīga; propagandists; Rīga; “lai sekmētu latviešu tautas tiesību un Valsts atjaunošanu”.
 31. Bračko Voldemārs; 1922.14.05.; Bauska, Vienības 63–1; darbvedis Bauskas apriņķa policijā; Bauskas pretestības grupa; izdod uzsaukumu “Latvieši”; Bauskas pilsēta un apriņķis; “lai cīnītos par latviešu tautas un zemes godu un Latvijas atjaunošanu”.
 32. Bremmanis Sigurds; 1924.10.01.; Rīga, Pulkveža Brieža 10–7; jaunākais referents Mākslas un sabiedrisko lietu departamentā; “Nacionālā Sardze”, Latviešu kartotēka; ieroču glabāšana, nelegālo izdevumu izplatīšana, propagandists; Rīga; “uzturēt možu nacionālo garu un saglabāt tautas vienību. Cīņa par tautas dzīvo spēku un valstisko neatkarību”.
 33. Briedis Erasts; 1911.05.11.; Rūjienas pag. “Kravaiņi”; lauksaimnieks; nelegālās literatūras izplatīšana, palīdzības sniegšana ieslodzītajiem; Rūjiena; “redzēt atkal Latviju brīvu”.
 34. Briedis Herberts; 1906.15.01.; Pastendes pag. “Kalniņi”; mežu virsuzraugs Stendes novada mežsaimniecībā; Stendes pag.; “lai cīnītos par brīvu demokrātisku, neatkarīgu Latviju”.
 35. Briedis Jānis; 1904.13.12.; Madonas apr. Kārdzaba; prāvests, mācītājs Madonas apr. Kārdzabā; organizators, sakarnieks, citi svarīgi uzdevumi; Ziemeļvidzeme, Madonas apr., Rīga; “lai aizkavētu latviešu tautas iznīcināšanu, valstiskās idejas iznīdēšanu”; Valmieras SD, RCC, Šverīne, Dora-Būhervalde; 1943.03.10.–1945.20.04.
 36. Briedis Matīss; 1907.16.01.; Irlava; skolotājs Irlavas audzināšanas un labošanas iestādē; propagandists, mobilizācijas sabotāža; Tukuma apr., Irlavas un Grenču pag.; “lai cīnītos pret vācu okupācijas varu un tās līdzskrējējiem”.

37. Brūniņš Tāivaldis; 1907.08.07.; Rīga, Kuldīgas 39b–1; galvenais grāmatvedis metālapstrādes fabrikā “Uzvara” Rīgā, Slokas 84; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izdevējs un izplatītājs; Rīga; “Latvijas patstāvības atgūšana”.
38. Brūveris Andrejs; 1914.24.06.; Jēkabpils, Brīvības 44; būvdarbu vadītājs Zasas veterinārā slimnīcā, būvtehniķis Jēkabpilī; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izdevējs un izplatītājs, sakarnieks, organizators; Jēkabpils pilsēta un apr., Daugavpils apr.; “lai palīdzētu saviem tautiešiem iespējami ātrāk un iedarbīgāk pretoties okupācijas varu rīkojumiem, izrādītu organizētu pretestību okupācijas varām, ar gala mērķi neatkarīgu Latvijas valsti”.
39. Bundža Voldemārs; 1897.25.10.; Rīga, Miera 9–1; drēbnieks; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; propagandists, vadītājs; Rīga; “par brīvu Latviju. Latviešu tautas dēļ, Dieva dēļ, cilvēku dēļ”.
40. Cābulis Augusts; 1913.19.08.; Valkas apr., Kārķu pag.; lauksaimnieks; darbojies pēc norādījumiem, nelegālās literatūras izplatīšana; Kārķu pag.; “lai atgūtu neatkarīgu, nacionālu Latviju”.
41. Cābulis Oskars; 1916.14.01.; ierēdnis; Virsnieku apvienība; speciāli uzdevumi; Rīga, Kārķu, Skribes pag.; “Latvijas neatkarības atgūšana Rietumu demokrātiju izpratnē”.
42. Cifersons Voldemārs; 1913.18.02.; Rīga, Zāģeru 2; vecākais inspektors a/s “Degviela”; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izdevējs un izplatītājs; Rīga; “Latvijas brīvības atgūšanai”.
43. Cipulis Artūrs; 1922.14.03.; Rīga, Augstrozes 11–3; skolnieks Jelgavas valsts skolotāju institūtā; informators, sakarnieks; Rīga, Jelgava; “lai atjaunotu Latvijas neatkarību, saglabātu tautas dzīvību, sniegtu precīzu informāciju”.
44. Cīrulis Antons; 1903.29.07.; Rīga, Ropažu 31–5, Ludzas apr.; nelegālās literatūras izplatīšana, ieroču vākšana; Rīga, Ludzas apr.; “brīva, neatkarīga Latvijas valsts”.
45. Čaupale Irēna; 1916.09.02; Rīga, Anniņmuižas 45–2; bibliotekāre LU Centrālajā bibliotēkā; LNS, nelegālais laikraksts “Tautas Balss”; politiska darbība, nelegālo laikrakstu un uzsaukumu pārrakstīšana, iespiešana un izplatīšana; Rīga; “lai jebkādā veidā spētu veicināt pretošanās kustību vācu okupācijas varai”; RCC, Salaspils KN; 1942.13.11.–1944.22.04.
46. Čermaks Jānis; 1909.23.01.; Jelgava; tautskolu inspektors Jelgavā; propagandists pret VDD un mobilizāciju leģionā; Jelgavas pils. un apriņķis; “demokrātiskas pārliecības dēļ”.
47. Čuņčiņš Bruno; 1894.22.09.; Rīga, Tērbatas 55–12; orķestra vadītājs; cilvēku slēpšana no apcietināšanas; Rīga; “lai atjaunotu brīvu, demokrātisku Latviju”.
48. Dakteris Kārlis; 1913.22.01.; Rīga, Kokneses prosp. 13; virsnieks Latvijas armijā; brīvprātīgo pieteikšanās sabotāža, nelegālās literatūras izplatīšana; Rīga; “sabotēt okupācijas varas lēmumu izmantot latviešus vācu labā un veicināt neatkarīgas Latvijas atjaunošanas domu”.

49. Daniels Jānis; 1921.01.10.; Rīga, Koku 1–2; viesmīlis “Mazajā Vērmanes dārzā”; nelegālas sanāksmes; Rīga; “cīņā pret okupantiem par Latviju”; RCC, Salaspils, Štuthofas, Mauthauzenes KN; 1942.17.05.–1944.19.07.
50. Dārziņš Jānis; 1901.14.03.; Valka, Zvaigžņu 4; darbvedis Valkas apr. priekšnieka pārvaldē; nelegālu laikrakstu izplatīšana, rakstījis lūgumus par apcietināto latviešu atbrīvošanu un atbalstījis viņu ģimenes; Valka; “brīvības un neatkarības atgūšana Tēvzemei”.
51. Deķis Žanis; 1911.10.12.; Rīga, Stokholmas 19–4; kārtībnieks Rīgas 12. policijas iecirknī; LNS; militāras grupas vadītāja palīgs; Rīga; “cīņai par Tēvzemi un brīvību”; RCC, Salaspils, Štuthofas, Mauthauzenes-Gusenas KN; 1943.01.03.–1944.20.07.
52. Demants Verners; 1905.31.07.; Rīga, Vīlandes 20; būvuzņēmējs Pārtikas nodrošināšanas departamentā; organizators, nelegālu izdevumu izplatīšana, līdzekļu vākšana PK vajadzībām; Rīga; “okupācijas varas rīcības dēļ pret latviešu tautu”.
53. Dombrovskis Rolfs; 1922.25.03.; Rīga, Skolas 11; ierēdnis Pieminekļu valdē Rīgā; nelegālas literatūras izplatīšana; Rīga, Valsts tehnikums; “lai veicinātu Latvijas valsts atbrīvošanu no okupācijas varām”.
54. Dravnieks Arvīds; 1904.31.12.; Rīga, Dreiliņu 7–3; tautskolu direktors Rīgā; vācu okupācijas varas rīkojumu izmantošana latviešu labā, slepeni uzdevumi; Rīga; “lai uzturētu modru nacionālo garu un rastu iespēju atgūt neatkarību”.
55. Dzelzkalējs Eduards; 1921.19.05.; Rīga, Ormaņu 33–1; grāmatvedis Rīgas arsenālā; nelegālais laikraksts “Tautas Balss”; iespiedējs un izplatītājs; Rīga; “nacionālās apziņas vadītis”; RCC; 1942.14.11.–1943.01.07.
56. Eglājs Alfreds; 1910.19.06.; Dundaga; ierēdnis; Puzes grupa; organizators; Dundaga, Puzes pag.; “neatkarīgas Latvijas atjaunošana”.
57. Eglītis Nikolajs; 1909.17.12.; Rūjiena, Valdemāra 17; veterinārārsts Rūjienā; vācu okupācijas varas rīkojumu sabotāža, ārzemju radioziņu izplatīšana; “atgūt brīvu, nacionālu, daiļu un varenu Latviju”; Zaksenhauzenes KN; 1944.25.08.–1945.05.
58. Elferts Edgars Žanis; 1914.28.03.; Rīga, Ērgļu 15–98; elektrotehniķis VEF; nelegālu laikrakstu izplatīšana, cenšanās aizkavēt atsevišķu latviešu vienību sadalīšanu pa vācu karaspēku; Rīga; “aizkavēt Latvijas dažādo okupācijas varu rīcību Latvijas un nacionāli domājošo latviešu iznīcināšanā”; 1944.09.–02.10.
59. Elmuts Ernests; 1909.19.04.; Sloka; Slokas dzelzceļa stacija; organizators, vadītājs; Sloka, Jūrmala; “lai stiprinātu neatkarīgās Latvijas ideālus”.
60. Endziņš Arnolds; 1903.04.10.; Rīga, Lāčplēša 18–15; skolotājs, tautskolu inspektors Abrenes apr. Tautskolu inspekcijā; propagandists; Latvija; “lai kalpotu latviešu tautas interesēm”; RCC; 1943.26.11.–1944.20.04.
61. Endziņš Ilgvars; 1923.21.07.; Rūjienas pag. “Purmalī”; skolnieks Rūjienas Valsts ģimnāzijā; organizators; Rūjiena, Mazsalacas raj.; “brīva un neatkarīga Latvija”; Valmieras cietums; 1942.12.01.–15.04.

62. Endziņš Jānis; 1910.05.06.; Rūjienas pag. "Purmaļi"; lauksaimnieks; nelegālas literatūras izplatīšana, ieroču vākšana, apgāde ar dokumentiem, tehniku, informāciju; Rūjiena; "brīvības atjaunošana no svešas latviešiem naidīgas varas"; Valmieras cietums; 1943.26.11.–1944.20.04.
63. Enkūzens Kārlis; 1911.16.12.; Kalvenes pag. "Eglienas"; lauksaimnieks; pretošanās okupācijas varas rīkojumiem, ar draudu vēstulēm panācis latviešu kolaborantu mērenāku darbību; Aizputes, Jelgavas apr.; "par brīvu Latviju un pēc iespējas saglabāt savu tautiešu dzīvības Latvijai"; RCC, Salaspils KN; 1944.20.05.–27.08.
64. Eriksons Valdemars; 1921.09.02.; Lielvārde; students LU Ekonomikas fakultātē; itāļu partizānu apgāde ar ieročiem, munīciju un militāru informāciju, piedalījies tīrīšanās ciemos; Itālija, Boloņa, Altedo; "palīdzēt likvidēt vācu militāro varu".
65. Everts Ludvigs; 1909.11.05.; Rīga, Allažu 5–2; ierēdnis Latvijas Saimniecības kamerā; informators, sakarnieks; Rīga; "lai atjaunotu neatkarīgu Latviju un atbrīvotu to no totalitāras diktatūras – okupantiem".
66. Ezergailis Eduards; 1923.03.02.; Rīga, A. Deglava 60–17; kantorists 8. būvkanori Rīgā; propagandists; Rīga; "lai cīnītos pret okupantu varu Latvijā"; RCC; 1942.08.11.–1944.27.09.
67. Frišs Harijs Regenolds; 1922.30.07.; Rīga, Stūrīšu 25–2; dzelzsgriezējs Rīgas vagonu fabrikā "Vairogs"; nelegālas literatūras izplatīšana; Rīga; "okupācijas varu padzīšanai no Latvijas".
68. Ganiņš Imants; 1919.18.10.; Rīga, Raudas 5; mediķis pie Dr. Brūvera; sakarnieks, tehniskais darbinieks; Ropažu pag., Rīga, Stendes pag.; "lai panāktu Latvijas atbrīvošanu no okupantu varas"; Salaspils KN; 1942.18.11.–1944.22.07.
69. Garancis Jānis; 1910.09.01.; Rīga, Lāčplēša 77/79–13; tehniskais mehāniķis Satiksmes ministrijā; nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; izplatītājs; Rīga; "brīva, neatkarīga Latvija"; RCC, Salaspils KN; 1943.12.01.–02.08.
70. Gausiņš Alberts; 1923.04.02.; Rīga, Fabrikas 2–3; mehāniķis; kurelieši; sakarnieks; Rīga, Kurzeme; "lai latvieši nelietu asinis priekš svešiem kungiem, bet taupītu priekš sevis, savai brīvības cīņai"; Ventspils cietums, Firstenvaldes DN; 1944.14.11.–1945.01.05.
71. Geidāns Valērijs; 1916.14.09.; Rīga, Lienes 1; dārznieks Rīgā; LNS, nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; propagandists, iespiedējs un izplatītājs, militāru vienību organizēšana; Rīga; "saglabāt tautas dzīvo spēku, glābt kulturālās vērtības"; Rīgas SD Reimersa ielā, RCC, Salaspils, Štuthofas, Mauthauzenes KN; 1942.14.11.–1944.20.07.
72. Girvids Eduards; 1921.02.05.; Rīga; režisors, skatuves meistars Vācu teātrī; slepenas informācijas vākšana, angļu karagūstekņu atbalstīšana; Rīga, Daugavpils, Berlīne; "par brīvu Latviju no komunistiem un nacistiem".
73. Gotsons Oskars; 1913.13.04.; Jēkabnieku pag. "Tomi"; ierēdnis Latviešu kartotēkā; vadītājs; Jelgavas un Bauskas apr.; "Latvijas neatkarības atjaunošanas un okupācijas varas mazināšanas dēļ".

74. Grants Krišjānis Eduards; 1907.24.05.; Rīga, Pērnavas 76–1; būvvadītājs būvuzņēmumā “A. Jansons” Rīgā, Marijas 128; LCP; nelegālas laivu satiksmes organizēšana pāri jūrai uz Zviedriju; Jūrmala, Ventpils; “lai pretotos vācu un krievu nodomam iznīcināt Latviju un latviešus”; Ventpils, Vācija; 1944.
75. Greizis Pēteris; 1903.12.03.; Rīga, Kuldīgas 35a; virsnieks Aviācijas pulkā; Virsnieku apvienība; darbojies pēc norādījumiem; Rīga; “nacionālās pārliecības dēļ”.
76. Grinbergs Juris; 1906.24.06.; Rīga; LU mācībspēks, juriskonsults Finanšu ministrijā; LCP; informators; Rīga; “lai sniegtu informāciju centriem Rietumeiropā par vācu saimniecisko izlauptības politiku Latvijā”.
77. Grīnbergs Aleksandrs; 1909.06.04.; Rīga, Ormaņu 4–6; nodaļas vadītājs Rīgas pien-saimnieku savienībā; organizators; Rīga; “domāju, ka man kā latvietim tas bija jādara”; Valmieras KN, RCC; 1943.06.03.–23.12.
78. Grundmanis Emils; 1911.28.08.; Jēkabpils apr. Sunākstes pag. “Rasas”; lauksaimnieks Sunākstes pag. “Rasās”; kurelieši; vada komandieris leitnanta Znutēna rotā; Kurzeme, Renda; “lai pasargātu latviešus no okupantu apspiešanas un dažādu vērtību iznīcināšanas un būtu militārs atbalsts brīvai, cerētai Latvijai”; Ventpils cietums; 1944.19.–26.11.
79. Grundulis Laimonis; 1923.09.02.; Valmieras apr. Pāles pag.; skolotājs Pāles pag. pa-matskolā; informators, propagandists; Jelgava, Valmieras apr.; “lai pasargātu latviešus no okupācijas varas izmantošanas un saglabātu latviešu tautu tam laikam, kad viņai būs jāizstāv Latvijā”; RCC, Salaspils un Vācijas KN; 1943.04.–1944.10.
80. Gugāns Leons; 1922.16.12.; Rīga, Alberta 1–8; skolnieks; LNS; novērošana, informa-tors; Rīga; “lai pasargātu latviešu tautas kā morālās, tā arī materiālās vērtības un atgūtu zaudēto, nacionālo, brīvību”; RCC, Salaspils, Štuthofas–Dancigas, Mauthauzenes KN; 1943.23.04.–1944.30.06.
81. Gulbis Arturs Haralds; 1915.21.07.; Rīga, Biķernieku 40a–2; radioinženieris VEF; sakaru līdzekļu sagāde ģen. Kureļa grupai, evakuācijas plānu sabotāža, sabiedroto informācijas izpla-tīšana; Rīga; “lai kavētu vāciešus Latvijas postīšanā, lai atbalstītu cīnītājus par brīvu Latviju”.
82. Gulbis Augusts; 1903.26.03.; Rīga, Blaumaņa 3–4; ierēdnis, iecirkņa priekšnieks; orga-nizators, ieroču vākšana; Ventpils, Cēsu apr., Rīga; “cīņai par Latvijas neatkarību”.
83. Gulbis Modris; 1927.11.01.; Rīga, Ļermontova 1–4; informācijas darbinieks Mākslas un sabiedrisko lietu departamentā; organizācija “Nacionālā Sardze”; nelegālās literatūras izgatavošana un izplatīšana; Rīga; “lai sekmētu Latvijas brīvību un aizstāvētu latviešu tautas intereses zem okupācijas varām”.
84. Gusts Visvaldis; 1908.24.01.; Rīga, Aizsargu 27; grāmatvedis un uzņēmuma vadītājs kopsabiedrībā “Kokdarbs”; darbojies pēc norādījumiem, nelegālās literatūras izplatīšana; Rīga; “visu par brīvu, neatkarīgu Latviju”.
85. Hartmanis Valdemārs; 1919.24.09.; Rīga, K. Valdemāra 33–21; students LU; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; sakarnieks, izplatītājs, organizators; Rīga, Cēsis; “lai palīdzētu atjaunot Latvijas neatkarību”.

86. Hercs Oskars; 1921.24.10.; Valgundes pag. "Brieži"; uzraugs Tukuma policijā; nelegālas literatūras izplatīšana, informators, ieroču vākšana, operatīvi uzdevumi; Jelgava; "atjaunot Latvijas neatkarību, pasargāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju".
87. Izbickis Longins; 1921.03.11.; Jēkabpils apr. Rītes pag. "Čirkūnas"; lauksaimnieks; kurelieši; sakarnieks; Vidzeme, Kurzeme; "lai, cik iespējams, aizsargātu no krievu un vācu terora Latvijā, mazinātu bēgļu grūtības un izsargātos no izvešanas uz Vāciju"; Ventspils cietums; 1944.14.–28.11.
88. Izbickis Vitauts; 1920.16.05.; Jēkabpils apr. Rītes pag. "Čirkūnas"; būvniecības inženieris; kurelieši; sakarnieks; Vidzeme, Kurzeme; "lai saudzētu Baltijas tautu dzīvo spēku tam momentam, kad tas būs vajadzīgs neatkarības atgūšanai, un brīdinātu no tuvredzīgām avantūrām ar nelabvēlīgām politiskām sekām"; Ventspils cietums, Firstenvaldes DN; 1944.14.11.–1945.03.05.
89. Janieks Herberts; 1905.17.06.; Rūjiena, Raiņa 5; mirtiesnesis Rīgas apgabaltiesā Rūjienā; nelegālas literatūras izplatīšana, aģitators, palīdzības sniegšana cietušajiem PK dalībniekiem; Rūjiena un apkārtnē; "lai atgūtu Latvijas neatkarību".
90. Janieks Renāte; 1912.31.10.; Rīga; nelegālās literatūras izplatīšana, propagandiste.
91. Jansons Jānis Edgars; 1915.12.11.; Cēsu apr. Stalbes pag. "Ceriņi"; lauksaimnieks; Stalbe; "svešu okupāciju varu padzīšana no Latvijas".
92. Jauntēvs Teodors; 1917.22.11.; Rīga, Tērbatas 28–10; materiālu pārzinis Mežu departamentā Rīgā; kurelieši; ģen. Kureļa grupas štāba (2.) rota; Puzes pag.; "lai ar savu prātu, spēku un asinīm brīvotu zemi no vāciešiem un stātos pret komunistiem par brīvu Latviju"; Ventspils cietums, Štuthofas KN; 1944.14.11.–1945.03.05.
93. Jēkabsons Bernhards; 1901.20.07.; Rīga, Aizsargu 28–13; policijas ierēdnis Madonas apr., Gulbenē; partizāns, ieroču un munīcijas vākšana, aģitators; Ikšķile, Gulbene; "lai cīnītos par latvju tautas brīvību un grautu okupācijas varas"; RCC; 1943.23.08.–23.12.
94. Jēkabsons Reinis; 1915.23.08.; Jelgava; ierēdnis; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; organizators, izplatītājs; Jelgava; "lai veicinātu Latvijas neatkarības atjaunošanu".
95. Jekste Alberts; 1908.21.06.; Rīga, Stokholmas 21; speciālu darbu vadītājs VEF, direktors "Rīgas Filmā"; latviešu uzņēmumu pārņemšana, žurnāla "Hallo, Latvija" neatļauta izdošana, vācu okupācijas varas rīkojumu sabotāža, PK dalībnieku atbalstīšana; Rīga; "lai saglabātu brīvai, neatkarīgai Latvijai kulturālās un saimnieciskās vērtības"; Rīgas SD Reimersa ielā, RCC, Salaspils KN; 1942.21.05.–1943.02.06.
96. Jurkovskis Hermanis; 1913.15.01.; Rīga, Dzīnavu 34a–16; vecākais kalkulators šokolādes un konfekšu fabrikā "L. W. Goegginger"; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; sakarnieks, dažādi uzdevumi, izplatītājs; Rīga; "pievienodamies pretestības kustības vadības principiem".
97. Kabucis Ādolfo; 1914.11.02.; Valkas apr. Zvārtavas pag. "Lejas Iģelas"; lauksaimnieks; kurelieši; PK dalībnieku atbalstīšana, sakarnieks ar atsevišķo (5.) leģionāru rotu; Valkas

- apr. Zvārtavas pag., Talsu apr. Strazdes un Spāres pag.; "atbrīvošanās no nacistu un komunistu okupācijas"; Ventspils cietums, Štuthofas–Dancigas KN; 1944.14.11.–11.12.
98. Kalme (Gedrovics) Alberts; 1911.12.09.; Rīga, Aizsargu 21; Rīgas pilsētas aizgādības pārvalde, skolotājs Dubultos; sakarnieks; Rīga, Jūrmala, Bauska, Valka; "Latvijas atbrīvošanai".
99. Kalnājs Kārlis; 1920.21.01.; Rīga, Lāčplēša 7–4; skolotājs Pleskodāles valsts zēnu audzināšanas iestādē; nelegālās literatūras izplatīšana, propagandists, partizāns; Jelgava, Rīga; "atjaunot Latvijas neatkarību, saglabāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju".
100. Kalnējais Pēteris; 1911.12.01.; Jēkabpils apr. Ābeļu pag. "Gustiņi"; lauksaimnieks; organizators; Jēkabpils apr. Ābeļu pag.; "neatkarīgas, latviskas Latvijas atgūšana".
101. Kampars Kārlis; 1925.03.08.; Aizputes apr. Kalvenes pag.; lauksaimnieks; nelegālu izdevumu izgatavošana un izplatīšana; Aizputes apr.; "lai latviešu tautu iepazīstinātu ar mūsu valsts okupācijas varas īstajiem nodomiem un organizētu bruņotu pretokupācijas varas kampaņu".
102. Kančs Ludis; 1912.06.09.; Rēzeknes apr. Barkavas pag.; virsnieks; propagandists, ieroču vākšana, latviešu un ebreju apcietināšanu un nošaušanu, zirgu mobilizēšanas aizkavēšana; Rēzeknes apr., Barkavas un Varakļānu pag.; "Vācijas valdības necilvēcības dēļ neticēju Vācijas uzvarai un vēlējos brīvu, neatkarīgu Latviju".
103. Kāpostiņš Eglons; 1923.14.08.; Rīga, Pudiķa 15–3; nelegālās literatūras izplatīšana, informators; Rīga, Jelgava; "atjaunot Latvijas neatkarību, saglabāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju".
104. Kazaks Ernests; 1915.26.03.; Rīga, Baldones 6–12; automehāniķis; nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; izplatītājs, ieroču vākšana; Rīga; "lai Latvija būtu brīva, neatkarīga valsts un okupācijas varu laikā mazinātu to iespaidu uz latviešu tautu"; RCC; 1942.18.12.–1943.06.06.
105. Klauverts Spodris; 1920.25.02.; Rīga, Meža prospekts 58; tehniskā vadītāja vietnieks Kaigu ķieģeļu fabrikā; propagandists, ieroču vākšana; Kalnciema un Valgundes pag.; "lai kavētu abu okupantu mūsu patstāvības idejas nomākšanu".
106. Kļaviņš Jānis; 1915.25.04.; Madonas apr. Sarkaņu pag.; kurelieši; speciāli uzdevumi; Vidzeme, Kurzeme; "par brīvu, neatkarīgu Latviju"; Ventspils cietums, Štuthofas KN; 1944.14.11.–04.12.
107. Korna Vanda; 1925.24.08.; Rīga; ierēdne Sabiedrisko lietu departamentā; organizācijas "Degsme" un "Nacionālā Sardze"; Rīga; "lai sekmētu Latvijas brīvību un aizstāvētu latviešu tautas intereses zem okupācijas varām".
108. Krauklis Arvīds; 1921.28.12.; Rīga, Stabu 56–6; automehāniķis; kurelieši; Vidzeme, Kurzeme; "lai cīnītos pret okupantu varu Latvijā, lai saudzētu tautas dzīvo spēku vajadzīgam laikam"; piespiedu darbs Vācijā; 1944.–1945.
109. Krauklis Ernests; 1906.28.02.; Krustpils "Zlāni"; sekretārs Krustpils pilsētas valdē; partizāns, nelegālās literatūras izplatīšana, ieroču vākšana; Cēsu apkārtnē, Krustpils; "neatkarīgas, latviskas Latvijas atgūšana".

110. Krēsliņš Voldemārs; 1897.14.04.; Rīga, Hāpsalas 9/11; iecirkņa priekšnieks Rīgas Kārķu policijā; Virsnieku apvienība; Rīga; "neatkarīgas Latvijas atgūšana".
111. Kriekis Atis; 1908.03.07.; Rīga, Ģertrūdes 89–28; nodaļas vadītājs Saimniecības ģenerāldirekcijas Racionalizācijas institūtā; organizators, nelegālas literatūras izplatīšana, informatīvas sanāksmes; Rīga; "brīva, neatkarīga Latvijas valsts".
112. Krīgers Kārlis; 1888.30.06.; Cēsu apr. Liepas pag. Lenči; gaļas tirdzniecība, lauksaimnieks; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; propagandists, sakarnieks; Cēsu apr. Liepas pag. Lenči, Jaunrauna; "cīņa pret okupācijas varām un latviešu tautas apspiedējiem par brīvu, neatkarīgu un demokrātisku Latvijas valsti".
113. Kubuliņš Paulis; 1914.01.03.; Rīga, Kuģu 2–4; virsnieks, Latviešu kartotēka; Virsnieku apvienība; speciāli uzdevumi; Rīga; "lai ar savu darbību palīdzētu latviešu tautai".
114. Kušķis Arturs; 1920.15.08.; Rīga, Blaumaņa 32–6; zobārsts Zobārstniecības institūtā Rīgā; informators, propagandists; Smiltene un tās apkārtnē, Rīga, Matīsa ielas apkārtnē; "lai cīnītos par Latvijas valsts suverenitātes atgūšanu".
115. Ķepītis Arvīds; 1909.14.12.; Iršu pag. "Niedrītes"; lauksaimnieks; partizāns, organizators; Vecdiepkalnes un Iršu pag.; "lai pasargātu latviešu dzīvības un mantu no bēgošā boļševiku terora".
116. Ķezbers Fricis; 1914.02.03.; Rīga, Marijas 117–28; laikraksta "Daugavas Vēstnesis" redakcijas pārstāvis Rīgā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; nelegālu zvaigzņu izplatīšana, ieroču vākšana, vadītājs, uzņēmis redaktora amatu, lai iegūtu slepenu vācu informāciju un to publicētu nelegālajā presē, Vācijā klausījies un izplatījis BBC radioziņas; Latvija, Vācija; "cīņa par Latvijas atbrīvošanu no okupantiem un pasaules demokrātisko spēku uzvaru".
117. Ķīsis Austris; 1915.30.12.; Rīga, Dainas 4–11; virsnieks Latvijas Kara flotes zemūdens divizionā; slepenu ziņu sniegšana uz Zviedriju; Rīga; "krievu un vācu okupācijas varu gāšanai".
118. Ķīvelītis Fricis; 1920.19.11.; Jēkabpils, Pasta 21; grāmatu tirgotājs "M. Ķīvelītis" Jēkabpilī; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izdevējs un izplatītājs; Jēkabpils pilsēta un apr.; "izrādīt iespējamo pretestību okupācijas varām, ar mērķi Brīvu Latviju".
119. Ķīvītis Jānis; 1905.20.06.; Rīga, K. Barona 84–5; ierēdnis tabakas fabrikā "Rīga"; nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; nelegālas sanāksmes, aģitators, nelegālas preses izplatīšana; Rīga; "brīva, neatkarīga Latvija"; Rīgas SD Reimersa ielā, RCC, Salaspils KN; 1942.16.11.–1943.02.
120. Ķuze Jānis; 1902.28.03.; Zaubes pag. "Inģistēni"; būvdarbu vadītājs 4. būvkanonā; kureļieši; militāra darbība, galvenās noliktavas pārzinis, uzturzinis; Vidzeme, Kurzeme; "Latvijas patstāvības atjaunošana".
121. Lācis Jānis; 1901.15.09.; Ilūkste; policijas ierēdnis Ilūkstē; organizators, dažādi uzdevumi; Ilūkstes apr.; "lai atjaunotu Latvijas demokrātisko iekārtu".
122. Laiviņš Artūrs; 1893.09.09.; Rīga, Miera 5–4; tirgotājs, rūpnieks, fiduciārs Rīgas pulksteņu rūpnīcā "Kursa"; LCP; LCP 1944. gada memoranda sagatavošana, ieroču vākšana; Rīga; "par Latvijas valsts patstāvību".

123. Lancmanis Oļģerts; 1915.23.07.; Rīga, Vidzemes šoseja 244; asistents LU Inženierzinātņu fakultātē, privātprakse LU Arhitektūras fakultātē, students; organizators; Rīga, Rīgas apr., Vidzemes jūrmala; "lai saglabātu latviešu tautu vienotu dzimtenē, pasargātu to pašu spēkiem no vācu armijas vandalisma tās atkāpšanās laikā, lai palīdzētu morāli latviešiem pārciest smago okupācijas periodu"; RCC, Salaspils, Štuthofas KN; 1942.19.12.–1944.23.06.
124. Laukvīrs Arvīds; 1920.09.10.; Talsu apr. Ārlavas pag. "Lautķepi"(?); lauksaimnieks; partizāns, ieroču vākšana, Sarkanās armijas kustības novērošana; Cēsis, Talsi; "lai atgūtu brīvu, demokrātisku Latviju"; Rīgas Citadele; 1943.10.–1944.04.
125. Lauva Jānis; 1921.31.05.; Rīga, Kronvalda bulv. 10–9; students LU Medicīnas fakultātē; organizācija "Brīvā Latvija"; propagandists; Rīga, Jelgava, Salgales pag.; "Latvijas brīvvalsts atjaunošana".
126. Lečmanis Nikolajs; 1904.20.02.; Bērzes pag. "Lapažas"; lauksaimnieks; partizāns; Bērzes pag.; "pret krievu un vācu okupantiem, par brīvu Latviju un dzīvā spēka saglabāšanu".
127. Lečmanis Rūdolfs; 1918.18.09.; Baldones pag. "Vilciņi"; lauksaimnieks; partizāns; Bērze, Saldus, Alūksne, Baldone; "neatļaut okupācijas varām sagraut tautas morālos spēkus un neatkarības domu".
128. Lejnīks Jānis; 1913.15.03.; Bērzpils pag. "Zvārguļi"; lauksaimnieks; kurelieši; štāba ziņnesis; Vidzeme, Kurzeme; "pēc iespējas aizsargāt tautiešus no okupantu terora un sniegt palīdzību latviešu bēgļiem"; Ventspils cietums; 1944.14.11.–1945.01.05.
129. Leške Valdis; 1916.23.03.; Rīga, Antonijas 4–4; kasieris; nelegālu izdevumu izplatīšana, propagandists; Rīga; "savas nacionālās latviskās pārliecības dēļ".
130. Līders Alfreds; 1917.25.05.; Rīga, Vidus 12–5; policijas ierēdnis Rīgas 9. policijas iecirknī; organizators, piedalījies uzbrukumā vācu armijas un SS daļām, atbrīvojot no karagūstekņu nometnes uz nošaušanu izvestos 8 angļu karavīrus; Rīga, Austrija; "atjaunot suverēnu Latvijas valsti"; Rīga, Kēnigsberga, Austrija; 2 mēneši un 3 nedēļas.
131. Līdums Ēriks; 1919.02.12.; Ilūkstes apr. Dvietes tautskola; skolas pārzinis Dvietes tautskolā; sakarnieks, nelegālas literatūras uzglabāšana un izplatīšana; Dvietes, Pilskalnes, Bebreņu, Prodes pag., Ilūkste; "neatzinu ne krievu, ne vācu okupantu kundzības tiesības pār latviešu zemi un tautu".
132. Liepa Anita; 1928.18.01.; Daugavpils; skolniece Daugavpils 1. ģimnāzijā; Daugavpils latviešu nacionālā organizācija; sakarniece; Daugavpils, Viesītes pag.; "par brīvu Tēviju".
133. Liepiņš Eduards; 1907.08.06.; Rīga, Kundziņsala, 2. šķērslīnija 10; advokāts Rīgas apgabaltiesā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izplatītājs, nelegālas sanāksmes, propagandists; Rīga; "lai cīnītos par Latvijas atbrīvošanu".
134. Liepiņš Ervalds; 1916.17.06.; Jēkabpils apr. Krustpils pag. "Salupe"; virsmežsargs Līvānu virsmežniecībā un 1. iecirknī Krustpils mežniecībā; kurelieši; apsargs, ziņnesis; Kurzeme; "lai atbrīvotu Latviju no svešās varas"; Ventspils cietums; 1944.14.–22.11.

135. Liepiņš Kārlis; 1921.27.02.; Rīga, Tērbatas 47–7; mehāniķis "Titanā"; nelegālais laikraksts "Brīvais Vanags"; izplatītājs; Rīga; "lai atjaunotu Latvijas valsts neatkarību".
136. Lietavnieks Alvīne; 1913.09.03.; Līvāni, Rīgas 4a; grāmatvede Līvānu patērētāju biedrībā "Pašpalīdzība"; sakarniece; Līvāni, Madona, Rūjiena; "cīņa pret okupantiem par nacionālu Latviju".
137. Ločs Bernhards; 1920.23.07.; Rīga, Kuršu 17–2a; tehniķis Rīgas metālistā; nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; iespiedējs, propagandists; Rīga; "lai cīnītos par nacionāli brīvu un neatkarīgu Latviju"; RCC; 1942.26.04.–21.12.
138. Lorbergs Modris; 1923.24.08.; Rīga, Miera 82–1, Olaines pag. "Modriņi"; darbvedis Dzelzceļa virsvaldē; informatīva darbība, organizators, nacionālās literatūras saglabāšana; Rīga, Olaines pag.; "iespējamiem līdzekļiem panākt neatkarīgās Latvijas atjaunošanu".
139. Ļucis Fridrihs Vilis; 1911.27.08.; Rīga, Brīvības 54/56–35; virsnieks; Virsnieku apvienība; dažādi uzdevumi; Latvija; "Latvijas neatkarība"; RCC.
140. Markus Rūdofs; 1895.28.12.; Rīga, Melnsila 3a, Jelgava, Akadēmijas 15; mežsaimniecības zinātņu profesors Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā; LCP; parakstījis LCP 1944. gada memorandu; Jelgava; "Latvijas valsts suverenitātes atgūšana".
141. Mazītis Jānis; 1923.26.05.; Rāmuļu pag. "Ezermaļi"; lopkopības instruktors Iecavā; kurelieši; vācu laupīšanas apkarošana; Kurzeme; "lai izvairītos no iesaukšanas vācu armijā, lai cīnītos pret okupantiem"; Ventspils cietums, Štuthofas KN; 1944.14.11.–12.
142. Medveckis Jūlijs; 1903.21.10.; Rēzekne; grāmatvedis "Turības" Rēzeknes nodaļā; kurelieši; 1. rotas mantzinis; Skrīveri, Strazde, Stikli, Puzes, Popes pag.; "Latvijas atbrīvošana no okupantiem".
143. Melbērzs Arnolds; 1906.14.12.; Rīga, Pulkveža Brieža 6–2; veikalnieks Rīgas 1. tirdzniecības uzņēmumā; okupācijas varas rīkojumu sabotāža, nelegālās preses izplatīšana; Rīga, Kurzeme; "graut okupācijas varas prestižu, lai iegūtu latvju pašnoteikšanos"; Irlavas cietums; 1944.30.10.–1945.01.
144. Miķelsons Valdis; 1928.19.12.; Lauberes pag. "Vecboķi"; skolnieks; kurelieši; vācu armijas un krievu izpletņlēcēju laupīšanas apkarošana; Skrīveri, Ameļu [tag. Ambelī] pag.; "dēļ nacionālas, brīvas Latvijas"; Ventspils cietums, Polija, Vācija; 1944.14.11.–1945.08.05.
145. Miķelsons Vilis; 1918.01.02.; Lauberes pag. "Vecboķi"; lauksaimnieks; kurelieši; vācu armijas un krievu izpletņlēcēju laupīšanas apkarošana; Skrīveru, Ameļu pag.; "dēļ nacionālas un brīvas Latvijas"; Ventspils cietums, Polija, Vācija; 1944.14.11.–1945.08.05.
146. Muncis Jānis; 1886.16.07.; Rīga, Aizkraukles pag.; mākslinieks, režisors Dailes teātrī, mākslas referents Sabiedrisko lietu ministrijā; vadītājs, BBC ziņu un nelegālas literatūras izplatīšana, organizators, okupācijas varas rīkojumu sabotāža, parakstījis LCP 1944. gada memorandu, palīdzība dezertieriem; Rīga, Aizkraukles pag.; "nodibināt brīvu, neatkarīgu Latvijas Republiku".

147. Namnieks Nikolajs; 1908.24.09.; Rīga; skolotājs Rīgas Valsts tehnikumā, daļas vadītājs Arodu savienībā, referents Mākslas un sabiedrisko lietu departamentā; PK grupa Rīgas Valsts tehnikumā, organizācija "Nacionālā Sardze"; vadītājs; Rīga, Berlīne; "lai sekmētu Latvijas brīvību un aizstāvētu latviešu tautas intereses zem okupācijas varām"; Rīgas SD Reimersa ielā; 1943.15.–18.04.
148. Neimanis Viktors; 1921.29.06.; Rīga, Dzirnau 31–27; students, vecākais darbvedis Pārtikas nodrošināšanas departamentā; organizācija "Brīvā Latvija"; propagandists; Rīga; "latviešu tautas interesēs, valsts neatkarības atjaunošana"; RCC, Salaspils KN; 1943.27.01.–1944.06.04.
149. Neparts Artūrs; 1921.11.01.; Rīga, Klusā 15–6; skolotājs Rīgas 8. tautskolā; Latviešu Nacionālā partija; organizators, propagandists, partizānu cīņa; Rīga, Jelgava; "Latvijas neatkarības atjaunošana, tautas dzīvības saglabāšana, pareizas informācijas sniegšana".
150. Nīgals Edgars Imants; 1924.13.01.; Rīga, Ārlavas 16–2; elektromontieris pie A. Eglīša; ieroču meistars, propagandists; Rīga; "lai sekmētu Latvijas neatkarības atjaunošanu".
151. Nikmanis Voldemārs; 1911.19.02.; Jēkabpils, Brīvības 145; pašvaldības darbinieks, Jēkabpils apr. vecākā Apgādes sadales nozare; propagandists, nelegālu rakstu sagatavošana un izplatīšana; Jēkabpils, Daugavpils, Ilūkstes apr.; "lai atgūtu svešinieku nolauptu Latvijas brīvību, neatkarību"; Ventspils cietums; 1944.14.11.–1944.12.
152. Nolle Kārlis; 1908.30.03.; Rīga, Māras aleja 1–1; policijas uzraugs Rīgas 10. policijas iecirknī; organizators; Rīga; "atjaunot suverēnu Latvijas valsti".
153. Oliņš Ferdinands; 1907.04.04.; Rīga; ierēdnis "Tautas Palīdzībā"; sakarnieks, speciāli uzdevumi, propagandists; Rīga; "lai palīdzētu stiprināt latvju nacionālo pašapziņu grūtā brīdī, lai cīnītos pret vācu uzsāktu latviešu dzīvā spēka iznīcināšanu līdz tam brīdim, kamēr būs atjaunota Latvijas neatkarība".
154. Otto Evalds; 1913.25.04.; Siguldas pag. "Cīruļi"; lauksaimnieks; kurelieši; leitnanta Roberta Rubeņa bataljons; Spāres pag.; "atbrīvoties no nacistu un komunistu okupācijas"; Štuthofas KN; 1944.14.11.–1945.28.03.
155. Ozoliņš Jūlijs; 1900.12.04.; Rīga, Brīvības 126–6; juriskonsults Tieslietu ģenerāldirekcijā; LCP; Rīgas militārais komandants gadījumā, ja latviešu daļas aizstāvētu Rīgu ar kauju; Rīga; "lai izcīnītu neatkarīgu Latviju, resp., atjaunotu tās suverenitāti".
156. Ozols Alfrēds; 1912.02.02.; Rīga, Baznīcas 39–5; ierēdnis "Bekona Eksporta" fabrikā Rīgā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; organizators, informācijas un nelegālo laikrakstu izplatīšana; Rīga; "atbalstīt brīvas Latvijas atjaunošanu".
157. Ozols Haralds; 1917.10.02.; Rīga, Avotu 53/55–12; elektrotehniķis "Siemens Ostland" Rīgā, Kaļķu 12; kurelieši, LCP; radiosakaru organizēšana un uzturēšana ar Zviedriju; Rīga un tās apkārtnē, Kurzeme; "lai aizkavētu vācu patvaļību".
158. Pārups Ēriks; 1908.07.12.; Rīga, Skolas 25–2; virsnieks, Rīgas apr. Sporta daļas vadītājs; Virsnieku apvienība; organizators, sakarnieks; Kuldīga, Rīga; "par Latvijas neatkarību".

159. Pedradze Edgars; 1913.30.11.; Valka, Semināra 11; lauksaimniecības mašīnu inspektors Valkas apr. Agronomiskajā birojā; kurelieši, leitn. Rubeņa bataljons; organizators; Valkas apr., Kurzeme; "lai atbrīvotos no okupantiem un varētu dzīvot brīvā Latvijā"; Ventspils, Vācija; 1945.01.–28.04.
160. Persidskis Leonīds; 1913.27.06.; Rīga, Cēsu 12–22; karavīrs, ierēdnis; sakarnieks, aģitators, mobilizācijas sabotāža; Rīga, Carnikava, Baltezers; "no tēvu tēviem mantotais un iedzimtais naidis pret varmākām, par patstāvīgu, brīvu un laimīgi dzimteni; Latviju".
161. Pētersons Augustīns; 1873.17.02.; Rīga, Brīvības 12–3; garīdznieks, Latvijas Pareizticīgo Baznīcas metropolīts; parakstījis LCP 1944. gada memorandu; Rīga.
162. Pētersons Vilhelms; 1920.29.09.; Rīga, Liepājas 40–11; skolotājs Rīgas 35. un 46. tautskolā; nelegālu izdevumu, informācijas izplatīšana, ideoloģiska darbība; Jelgava, Rīga; "lai atbrīvotu Latviju no svešām varām, atvairītu svešās varas negatīvo ietekmi jaunatnes audzināšanā un palīdzētu tautai izturēt līdz atbrīvošanas brīdim"; Rīgas SD Reimersa ielā; 1943.09.–15.04.
163. Platais Jānis; 1921.19.12.; Rīga, Kronvalda bulvāris 10–9; students LU; organizācija "Brīvā Latvija"; propagandists, informācijas vākšana; Rīga; RCC, Salaspils KN; 1943.03.02.–15.05.
164. Plūdums Elmārs Alfreds; 1916.21.08.; Valmiera, Smiltenes 12; darbvedis Latvijas ceļu departamenta 9. rajonā Valmierā; Valmiera; "par brīvu un neatkarīgu Latviju".
165. Plūme Jānis Ilgvars; 1921.04.04.; Rīga, Alberta 7–8; students LU; Rīga; "cīņa pret okupantiem".
166. Plūmītis Jānis; 1902.08.03.; Valka, Turgus 6; darbvedis Valkas robežapsardzības apgabala; nelegālu izdevumu izplatīšana; Valka; "brīvības un neatkarības atgūšana Tēvzemei".
167. Podnieks Alfons; 1900.22.06.; Rīga, K. Barona 3–5; mediķis Rīgas 6. kājnieku pulkā, prievātprakse; mobilizācijas sabotāža; Rīga, Kuldīga, Tukums; "latviešu tautas interesēs".
168. Poriets Jānis Teodors; 1902.27.03.; Rīga, Stabu 13–1; ierēdnis Rīgas kriminālpolicijā; ieroču vākšana; Zasas pag., Rīga; "cīnīties pret okupantiem nolūkā atgūt valsts neatkarību"; Salaspils KN; 1942.11.11.–22.12.
169. Pormals Arturs; 1926.25.11.; Seces pag. "Stalāni"; skolnieks Jaunjelgavā; kurelieši; pārtikas sagāde; Kurzeme; "lai iespējami īsā laikā un mazākiem zaudējumiem padzītu svešas varas no Latvijas"; Talsu SD, Liepājas, Dancigas cietums; 1944.04.11.–09.12.
170. Poruks Otomārs; 1920.10.03.; Rīga, Pāles 3; skolotājs Rīgas neredzīgo institūtā Pāles 3; propagandists; Jelgava, Rīga; "darbība pret okupācijas varām"; 1943.10.–16.04.
171. Priede Pēteris; 1910.21.06.; Rīga, Klingēru 2–1; inženieris, ģeodets Kara mērniecības un kartogrāfijas daļā; cilvēku aizsargāšana no okupantu varmācībām, karšu materiālu piegāde atsevišķiem PK dalībniekiem; Lietuva; "pamatojoties uz kādreiz Latvijas valstij doto karavīra solījumu".
172. Priedīte Jānis; 1902.21.12.; Madona, Pulkveža Kalpaka 15; aprīņķa priekšnieka palīgs Madonas apr.; kurelieši; ieroču un munīcijas vākšana, militāro spēku organizēšana ģen.

- Kureļa grupai, ieroču slēpšana, nelegālās literatūras izplatīšana, vācu okupācijas varas rīkojumu sabotāža, pretvāciska aģitācija; Madonas, Rīgas, Aizputes apr.; "lai panāktu dzimtenes atbrīvošanu no okupācijas varām un varētu atjaunot brīvu, neatkarīgu Latvijas valsti".
173. Puķīte Reinholds; 1903.05.11.; Valkas apr. Ēveles pag.; darbojies pēc norādījumiem, nelegālās literatūras izplatīšana; Valkas apr., Ēveles pag. un Rūjienas raj.; "Latvijas neatkarības atgūšana".
174. Putāns Pāvils; 1913.19.12.; Grīva, Marijas 21; lauksaimnieks Grīvā; kurelieši; Usmas raj.; "redzot svešu varu brutālo rīcību, atbrīvoties no tām"; Ventspils cietums; 1944.14.–17.11.
175. Putniņš Jānis; 1906.13.08.; Rīga, Zaķusalas krastmala 22–10; ugunsdzēsējs; okupācijas varas saimnieciska sabotāža; Rīga; "katra Latvijas pilsoņa pienākums bija sargāt Latvijas tpašumus no okupantiem; RCC, Štuthofas KN; 1943.17.12.–1945.15.01.
176. Putniņš Jānis; 1912.01.01; Rīga, Ganu 6–27; apgādes daļas vadītājs Jaunciema papes un papīru fabrikā; kurelieši; vervētājs, propagandists; Kurzeme; "lai pēc iespējas ātrāk atbrīvotu Latviju no svešu varu okupācijas un palīdzētu Latvijā ievest iekārtu, saskaņotu ar tautas gribu un LR Satversmi"; Tīringas DN; 1945.
177. Raudziņš Džems; 1910.14.11.; Rīga, Brīvības 23; revidents, vadītājs Tautas dzīvā spēka veicināšanas nodaļā; organizators, sakarnieks; Rīga; "lai latviešu tautu un Latvijas valsti pasargātu no iznīcības"; RCC, Salaspils KN; 1942.31.12.–1943.31.12.
178. Rēķis Jānis; 1914.25.02.; Cēsu apr. Vecpiebalgas "Kriemeļi"; uzņēmējs "Piebalgas audumā"; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; informators, sakarnieks, izplatītājs; Vecpiebalgas pag.; "lai tautiešiem parādītu okupantu īstos nolūkus".
179. Remese Marta; 1903.19.12.; Jēkabpils, Pasta 14; skolotāja Jēkabpils tautskolā; saimnieciska un materiāla darbība, sakarniece, nelegālu laikrakstu izplatīšana; Jēkabpils; "palīdzēt latviešu tautai pret svešām varām".
180. Roze Alberts; 1924.12.11.; Rīga, Drustu 28–2; dzelzceļa tehniķis Vagonu depo; LNS; nelegālās literatūras izplatīšana; Rīga; "lai cīnītos pret okupācijas varām".
181. Rozenbergs Voldemārs; 1909.17.02.; Jēkabpils, A. Pumpura 6; pārvaldnieks Zesas muižā; dažādi uzdevumi; Jēkabpils apr.; "lai cīnītos pret komunistu un vācu okupāciju, ar mērķi – brīvu Latviju".
182. Rudzāns Jānis; 1914.02.02.; Jēkabpils apr. Vīpes pag. Cukurnīca; lauksaimnieks; kurelieši; organizators, ziņnesis; Vīpes, Bebru, Ugāles pag.; "brīva un neatkarīga Latvija"; Ventspils cietums, Vācija; 1944.14.11.–1945.03.05.
183. Rudzāts Pēteris; 1916.08.01.; Rīga, Miera 10–29; ierēdnis, Pasīvā pretgaisa aizsardzība Rīgā, Biķernieku 7; LNS; organizators; Rīga, Daugavpils apr.; "lai palīdzētu atgūt Latvijas neatkarību"; RCC, Dancigas, Štuthofas, Dahavas KN; 1942.17.12.–1944.20.07.
184. Rutks Vilis; 1918.16.08.; Rīga, Brīvības gatve 4–1a; metāla veidotājs, lējējs VEF; kārtībnieks Rīgas 6. policijas iecirknī; LNS, nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; speciāli uzdevumi, militārās grupas un iespieddarbu vadītājs; Rīga; "lai iespējami īsā laikā un

- ar maz postījumiem padzītu svešas okupācijas varas no Latvijas”; Rīgas *SD* Reimersa ielā, RCC, Salaspils, Štuthofas, Dahavas KN; 1942.14.11.–1944.20.07.
185. Sapietis Zigfrīds; 1924.12.01.; Rīga, Sētas 18; skolnieks Rīgā; organizācija “Jaunpulki”; nelegālo laikrakstu izplatīšana, propagandists; Rīga, Iecava, Sunākste; “lai neļautu iesakņoties tautā vācu ideoloģijai un cīnītos pret to”; RCC, Salaspils KN; 1942.12.06.–1943.06.04.
186. Saulīte-Saulītis Jānis Rūdolfs; 1917.05.07.; Rīga, Pulkveža Brieža 7–44; zirgaudzētājs Sērenes pag. “Rumpjos”; LCP; nelegālas laivu satiksmes organizēšana pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju; Sērenes pag., Ventspils, Jūrmala; “1940. gada beigās aiz nenoklusināma naida pret boļševikiem, vēlāk aiz vilšanās vācos. Vispār – esmu darījis tikai to, ko katrs nacionāls latvietis uzskatītu par savu pienākumu”; Ventspils cietums; 1944.10.
187. Sietiņš Adalberts; 1909.21.08.; Valmieras apr. Stienes pag. “Kangaras”; tirgotājs; organizators, nelegāla laikraksta izplatīšana; Valmieras apr., Stienes pag.; “lai pievienotos pārējiem latviešiem, kas apzinīgi un mērķtiecīgi cīnījās par brīvu, neatkarīgu Latviju”.
188. Sietiņš Albīns; 1906.12.09.; Rīga, Lāčplēša 62/66–53; ierēdnis būvinženiera M. Vītiņa uzņēmumā Rīgā; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; organizators, propagandists; Rīga, Vidzeme; “latviešu nacionālo spēku kopošanai apzinātai un organizētai cīņai pret okupācijas varām mūsu Dzimtenē, par brīvu, neatkarīgu Latvijas valsti”; RCC; 1943.06.03.–23.04.
189. Sīpols Fricis; 1921.11.07.; Rīga, Tallinas 83–68; skolotājs, audzinātājs Pleskodāles valsts zēnu audzināšanas iestādē; nelegālu izdevumu un informācijas izplatīšana, ideoloģiska darbība; Jelgava, Rīga; “lai atbrīvotu Latviju no svešām varām, modinātu jaunatnē pretestību svešajām varām un palīdzētu tautai izturēt līdz atbrīvošanās brīdim”; Rīgas *SD* Reimersa ielā; 1943.09.–15.04.
190. Skapsts Edvīns; 1925.17.11.; Ezeres pag. “Sprīdīši”; skolnieks Bulduru dārzkopības vidusskolā; nelegālās literatūras izplatīšana; Bulduri; “lai kaitētu okupācijas varām un celtu nacionālo pašapziņu skolā”.
191. Skrastiņš Roberts; 1909.10.07.; Rīga, Kundziņsala, 3. līnija 11–4; Latvijas Centrālās sēkļu eksporta spirta dedzinātavas deģis Rīgā; Rīga; “cīņā pret okupācijas varu”.
192. Skuja Jānis; 1908.27.06.; Jelgava, Tērvetes 58; instruktors Latvijas armijā; nelegālais laikraksts “Brīvā Latvija. Latvju Raksti”; izplatītājs, sevišķi uzdevumi; Jelgava; “lai atgūtu Latvijas neatkarību un palīdzētu nežēlastībā kritušiem īstiem latviešiem”.
193. Spaile Edgars; 1921.09.05.; Ventspils, Pils 45; skolotājs Ventspils 1. tautskolā; sakarnieks; Ventspils, Ances pag.; “lai aizstāvētu vājākos un aizkavētu materiālo vērtību izlauzīšanu, vācu varai samainoties vai sabrukot”; Ventspils cietums; 1942.26.09.–06.12.
194. Stalts Jānis; 1918.25.02.; Priekules pag. “Lejnieki”; laukstrādnieks; kurelieši; dezorganizators; Priekules pag., Nīca, Liepāja; “lai krāpjošie vācieši neaizvestu mūsu tautas jaunatni nevajadzīgā verdzībā un pat uz neatgriešanos”; Liepājas Kara ostas cietums, Salaspils KN; 1943.28.12.–1944.04.01., 1944.29.04.–20.08.

195. Stankus Ksavers; 1902.30.08.; Skrunda, Kuldīgas 6; direktors r/u "Kūdra" Skrundas kūdras fabrikā; partizāns, kaujas grupas vadītājs; Olaine; "neatkarīgas Latvijas dēļ".
196. Stepermanis Atalvins; 1912.18.01.; Rīga, Lāčplēša 26–8; tehniķis VEF; nelegālās literatūras iespiešana; Rīga; "graut okupācijas varu, organizēt cīņu un atjaunot brīvu Latviju".
197. Šķiliņš Valdemārs; 1902.25.04.; Madonas apr. Kalsnava, Liepkalne; lauksaimnieks, mācītājs, skolotājs; organizators, propagandists, militāra darbība; Vidzeme; "brīva, neatkarīga un patiesas demokrātijas Latvija".
198. Šteinbergs Gunārs; 1927.24.09.; Smiltene, Parka 6; skolnieks Smiltenes Valsts ģimnāzijā; partizānu atbalstīšana, aizdomīgu personu atmaskošana; Smiltene; "lai aizkavētu okupācijas varām izpostīt latviešu materiālās vērtības un atjaunot Latvijas neatkarību".
199. Šteinmanis Pēteris; 1915.07.04.; Rīga, Tomsona 11–3; preču kontrolieris Armijas ekonomiskajā veikalā; maldīgu ziņu sniegšana vācu drošības iestādēm par PK dalībniekiem; Rīga, Talsu apr.; "ar nolūku kaitēt okupācijas varai, eventuāli atgūt brīvu Latviju".
200. Šulcs Vilis; 1907.30.07.; Rīga, Miera 39–24; būvinženieris Rīgas pilsētas uzņēmumu valdē, būvniecības uzņēmums Osv. Kese; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; informācijas vākšana un izplatīšana; Rīga; "latviskās Latvijas atjaunošana".
201. Švābe Arveds; 1888.25.05.; Rīga; profesors LU; informācijas sniegšana, sacerējis rakstus ārzemēm; Rīga; "Latvijas suverenitātes atjaunošana".
202. Švechs Jānis; 1906.12.10.; Rīga, Puškina 1–37; policijas ierēdnis Kriminālajā pārvaldē, Rīgas 6. policijas iecirknī; nelegālā laikraksta "Lāčplēsis" materiāla atbalstīšana un izplatīšana, nelegālā laikraksta "Tautas Balss" lietisko pierādījumu iznīcināšana, lai tie nenonāktu SD; Rīga; "lai atjaunotu brīvu, neatkarīgu Latviju"; RCC; 1943.02.
203. Tīrums Arveds; 1918.20.08.; Jelgava, Rīga; mašīntehniķis Šoseju un zemesceļu departamentā; LNS; dažādi uzdevumi; Rīga, Jelgava; "lai atbrīvotu Latviju no iebrucējiem"; RCC, Salaspils KN; 1942.12.–1944.08.
204. Tralmaks Arvīds; 1915.03.05.; Madonas apr. Vecgulbenes raj.; ierēdnis ģen. Kureļa štābā; kurelieši; speciāli uzdevumi; Vidzeme, Kurzeme; "brīva, neatkarīga Latvija Rietumu demokrātiju izpratnē"; Ventspils cietums; 1944.14.11.–01.12.
205. Ūdris Kārlis; 1917.14.04.; Rīga, Zemitāna lauk. 11–19; atslēdznieks G. Ērenpreisa velosipēdu fabrikā; LNS, nelegālais laikraksts "Tautas Balss"; izplatītājs, militārā izlūkošana Mežaparkā; Rīga; "celt tautā nacionālo stāju, lai caur to vājinātu okupācijas varu"; Salaspils, Štuthofas, Dahavas KN; 1942.29.12.–1944.29.09.
206. Varonis Ādolfs; 1905.05.06.; Skrunda; agronoms un lauksaimnieks Skrundas pag. "Diž-lažos"; nelegālas literatūras izplatīšana, propagandists; Skrunda; "lai stiprinātu latviešu stāju un pareizu stāvokļa izpratni"; 1944.06. (3 dienas), 1944.08. (7 dienas).
207. Veidemanis Roberts; 1901.14.01.; Ikšķile; virsnieks, Rīgas Aizsargu pulka bataljona komandieris; organizators, vadītājs; Valmiera, Rīga, Ikšķile; "apgrūtināt okupācijas iestāžu darbību un, pēdējai sabrūkot, pārņemt vadību".

208. Verners Mārtiņš; 1911.23.11.; Šķībes pag. "Račiņas"; lauksaimnieks; darbojies pēc norādījumiem; Šķībe; "lai atgūtu neatkarīgu Latviju".
209. Vētra Mārtiņš; 1908.07.02.; Krustpils; aptiekas asistents; organizators, propagandists; Krustpils raj.; "brīva, neatkarīga, latviska Latvija"; Jēkabpils, Jelgava, Vācija; 1944.02.–1945.01.05.
210. Vičs Longins; 1912.27.01.; Rīga, Biķernieku 53–1; virsnieks Autotanku brigādē; okupācijas varas militāro rīkojumu sabotāža; Rīga; "neatzinu vācu okupācijas varas tiesības. Neatkarīga Latvija"; RCC, Salaspils, Zaksenhauzenes, Neiengammes KN; 1942.03.–1945.07.05.
211. Vīķis Ernests; 1917.06.05.; Liepāja, Dzelzceļnieku 21; maiznieks "Liepājas Maizniekā"; propagandists; Liepājas apr.; "atbrīvoties no vācu okupācijas varas, ar Rietumu sabiedroto palīdzību atgūt brīvu Latviju"; Liepājas cietums; 1943.05.02.–1944.15.05.
212. Viļumsons Aleksandrs; 1911.14.03.; Jelgava; dzelzceļnieks dažādās vietās; Latvija, Vācija; "cīņai par neatkarīgu Latviju".
213. Vīnakmens Kārlis; 1913.01.01.; Tukums, Baložu 3; kokgriezējs galdnieku darbnīcā Tukumā, Elizabetes 12; kurelieši; leitn. Rubeņa bataljons; Usmas pag. "Ilziķi"; "cīņa pret okupantiem".
214. Vinegers Laimonis; 1918.28.11.; Jelgava, Pasta 53; inženieris Jelgavas elektrības uzņēmumā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; iespiedējs un izplatītājs, sakarnieks; Jelgava un tās apkārtnē; "nevarēju samierināties ar vācu rīcību Latvijā un boļševiku briesmu draudiem"; 1944.25.03.–21.04.
215. Vinters Jānis; 1911.15.02.; Liepāja, Kungu 17; Izglītības daļas vadītājs Liepājas pilsētas valdē, skolas pārzinis Liepājas 1. tautskolā; sakarnieks, nelegālās literatūras izplatīšana, ideoloģiskais darbs, vadītājs; Liepāja un apkārtnē; "lai sekmētu brīvas, demokrātiskas Latvijas atgūšanu un pasargātu tautas kulturālās un saimnieciskās vērtības no izvešanas, kā arī lai tieši cīnītos pret okupācijas varām".
216. Visockis Bronislavs; 1915.25.05.; Jelgava, Katoļu 30; lauksaimnieks, šoferis; nelegālās literatūras izplatīšana; Daugavpils; "pilsoniskās brīvības trūkuma dēļ komunistu un vācu okupācijas varu laikā"; Daugavpils cietums; 1942.05.06.–30.11.
217. Vītoliņš Laimons; 1916.06.11.; Rīga, Brīvības gatve 21–15; elektromontieris VEF; LNS; organizators, militāru grupu veidošana; Rīga; "atjaunot neatkarīgu, demokrātisku Latvijas valsti"; RCC, Salaspils, Štuthofas KN; 1943.16.02.–1944.20.07.
218. Vītols Valentīns; 1921.03.04.; Rīga, Gaujas 39–1; strādnieks Bolderājas kuģu būvētavā; propagandists, nelegālās literatūras izplatīšana; Rīga, Rembate, Skrīveri; "atjaunot Latvijas neatkarību, saglabāt tautas dzīvību, sniegt pareizu informāciju".
219. Volframs Valentīns; 1910.08.06.; Rīga, Blaumaņa 11/13–16; veterinārārsts "Bekona Eksportā"; ieroču vākšana, propagandists, okupācijas varas rīkojumu sabotāža; Rīga; "lai cīnītos par tautas nacionālām interesēm".
220. Volonts Aleksandrs; 1912.22.08.; Rīga; nodokļu inspektors Rīgā; sakarnieks, informators; Liepāja, Rīga; "lai cīnītos par brīvu, neatkarīgu Latviju".

221. Zagorskis Jāzeps; 1919.04.10.; Rēzeknes raj. Kaunatas pag. Kaunatas muiža; grāmatvedis Kaunatas patērētāju biedrībā; dažādi uzdevumi; Kaunatas pag., Kaunata; "brīvas, neatkarīgas Latvijas atjaunošana ar demokrātisku valsts iekārtu".
222. Zandersons Alfrēds; 1909.24.09.; Rīga, Hospitāļu 45; dekorators Rīgas 1. valsts tirdzniecības uzņēmumā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izplatītājs, devis patvērumu vajātiem PK dalībniekiem; Rīga; "par Latvijas neatkarību".
223. Zandersons Edīte; 1914.31.07.; Rīga, Hospitāļu 45–18; ierēdne Rīgas pilsētas apgabala komisariātā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izplatītāja, dzelzceļa braukšanas atļauju izsniegšana PK dalībniekiem; Rīga; "par Latvijas neatkarību".
224. Zankevics Juris; 1884.04.12.; Rīga, Blaumaņa 34–3; direktors Pašvaldību departamentā; informatīva un politiska darbība, vācu okupācijas varas rīkojumu izmantošana latviešu interesēs; Rīga; "lai Latvija būtu brīva no svešām varām, un lai Latvija saimnieciski netiktu izlaupīta".
225. Zants Valdis; 1908.15.09.; Saldus raj. Sātiņu pag. "Upeskrastiņi"; agronoms; nelegālās literatūras izplatīšana, informatīvu sanāksmju organizēšana, pārtikas un degvielas krājumu vākšana; Saldus pilsēta, Saldus, Cieceres, Gaiķu, Lutriņu, Zvārdes pag.; "lai varētu nodibināties un pastāvēt neatkarīga Latvijas valsts"; Liepājas cietums; 1944.28.04.–20.05.
226. Zariņš Aleksandrs; 1909.26.04.; Rīga, Liepājas 66–1; virsnieks Rīgas apr. policijas pārvaldē; Virsnieku apvienība; mobilizācijas leģionā un saimnieciskā sabotāža; Rīga; "lai cīnītos par latviešu tautas interesēm un brīvību".
227. Zeltiņš Kārlis; 1896.19.01.; Cēsu apr. Vecpiebalgas pag. "Griskas"; tirgotājs, lauksaimnieks; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izplatītājs, informatīvas sapulces; Vecpiebalgas pag.; "brīva, neatkarīga Latvija".
228. Zeltiņš Teodors; 1914.27.10.; Rīga, Ausekļa 2–10; žurnālists; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izdevējs un izplatītājs; Rīga; "lai palīdzētu atgūt Latvijas neatkarību".
229. Zilēns Aleksandrs; 1911.10.02.; Jūrmala, Majori, Jūras 55; referents Latvijas Veselības kamerā; nelegālais laikraksts "Brīvā Latvija. Latvju Raksti"; izplatītājs; Rīga, Piebalgas apkārtnē; "lai cīnītos pret vācu okupantu latviešu tautas iznīcināšanas un tautas bagātību izlaupīšanas politiku"; SD apcietinājums; 1943.02.
230. Zirnis Teodors; 1918.21.01.; Rīga, Lejas 3–2; pārdevējs Zivju centrālē; organizācija "Brīvā Latvija"; organizators; Rīga; "par neatkarīgas un demokrātiskas Latvijas atjaunošanu"; RCC, Salaspils, Štuthofas, Mauthauzenes KN; 1943.27.01.–1944.19.07.
231. Zuze Kārlis; 1902.16.11.; Rīga, Martas 1–7; policijas ierēdnis Rīgas prefektūrā; kurelieši; informācijas virsnieks; Kurzeme; "par brīvu, neatkarīgu Latviju"; Ventspils cietums; 1944.14.11.–04.12.
232. Zuze Vilnis; 1924.09.12.; Rīga, Martas 1–7; skolnieks Rīgas Valsts tehnikumā; kurelieši; ieroču mantzinis; Kurzeme; "par brīvu, neatkarīgu Latviju"; Ventspils cietums; 1944.14.11.–24.11.

233. Zvēriņš Arnolds; 1903.15.03.; Rīga, Ģertrūdes 54; žurnālists Latvijas Telegrāfa aģentūrā; redaktors Latviešu Karavīru Palīdzībā; LCP; informācijas piegāde nosūtīšanai uz ārzemēm; Rīga; "lai izkarotu Latvijas neatkarību".
234. Žagars Rolands Viktors; 1908.14.11.; Auce, Raiņa 27; policijas ierēdnis Aucē; dažādi uzdevumi; Auce, Lielaucē, Vecaucē, Jaunaucē, Vadakstēs, Bēnēs, Ukru, Sņiķeres, Rubas, Īles pag.; "lai veicinātu īstas demokrātiskas, nacionālas Latvijas neatkarības atgūšanu".

LPKDA arhīva dokumentu ieviešana zinātniskajā apritē ir solis uz priekšu pretošanās kustības dalībnieku kopuma apzināšanā, tā darot zināmus plašākai sabiedrībai daudzus līdz šim nezināmus cilvēkus, kas būtiski papildina līdzšinējo informāciju par citiem (LCP politiķi, kureļieši, laivu pārcēlāji, cietumos un koncentrācijas nometnēs ieslodzītie u.c.) pretošanās kustības dalībniekiem. Šis darbs nākotnē, protams, ir jāturpina, cenšoties iegūt pēc iespējas pilnīgu kopainu par cilvēkiem, kas darbojās pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā.

Nobeigums

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības materiāli var palīdzēt rast atbildes uz jautājumiem un precizēt pieņēmumus, kas saistībā ar dažādu sabiedrības slāņu un grupu līdzdalību nacionālajā pretošanās kustībā ir izteikti līdzšinējā historiogrāfijā vai skarti jaunākajos vēsturnieku pētījumos par pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā. Atstājot šīs problemātikas izvērtēšanu turpmākiem pētījumiem, no LPKDA dokumentiem³⁶ jau tagad var konstatēt, piemēram, vai Latviešu Nacionālistu savienība un tās nelegālais laikraksts "Tautas Balss" ir raksturojams tikai kā "nacionālistiskā pagrīde", kas izplatīja pseidonelegālu avīzi "Tautas Balss" un lapiņas ar parakstu "Latviešu nacionālistu savienība"³⁷ vai arī tā ir jāuzskata par "nozīmīgu latviešu nacionālās pretošanās izpaudumu".³⁸ Jāatzīmē, ka šis jau 1941.–1942. gadā aktīvi darbojošās, tobrīd skaita ziņā vislielākās nacionālās pretošanās kustības organizācijas darbības detalizēta izpēte jau ir uzsākta un rezultāti tiks publicēti tuvākajā nākotnē.³⁹

LPKDA arhīvā ir atrodamas arī daudzu pretrunīgi vērtētā radikāl nacionālās organizācijas "Pērkonkrusts" bijušā vadītāja G. Celmiņa organizētās pretošanās kustības dalībnieku, nelegālā laikraksta "Brīvā Latvija. Latvju Raksti" izdevēju un izplatītāju liecības par savu darbību 1943.–1944. gadā, kas pēc būtības līdz šim ir pētīta ļoti fragmentāri.⁴⁰ Pilnībā piekrītot viedoklim, ka G. Celmiņa lomas izvērtēšanai būtiski ir plaši izmantot Vācijas arhīvu dokumentus, kas satur dažādas liecības par latviešu politiķu darbību vācu okupācijas laikā,⁴¹ jāpiebilst, ka atšķirīgu, taču tāpēc ne mazāk

svarīgu un līdz šim nepublicētu informāciju par G. Celmiņa vadīto pretošanās kustību vācu okupētajā Latvijā pauž arī LPKDA dokumenti.⁴² Tie mudina meklēt atbildi ne tikai uz "būtisku jautājumu par to, kas viņa [G. Celmiņa. – U. N.] raibajā biogrāfijā dominēja – kolaboracionisms vai pretošanās un kura darbība bija rezultatīvāka"⁴³, bet dod iespēju šo jautājumu skatīt vēl plašākā kontekstā, analizējot ne tikai G. Celmiņa personību, bet gan bijušo pērkonkrustiešu vesela spārna iesaistīšanos pretošanās kustībā, un precizāk nekā līdz šim konstatēt šīs organizācijas dalībnieku balansēšanu starp kolaborāciju un pretošanos,⁴⁴ un apstiprināt vai noraidīt tēzi par "Pērkonkrusta" biedru plašu iefiltrēšanos pretošanās kustībā.⁴⁵

Tāpat jākonstatē, ka jaunākajā Latvijas vēstures pētniecībā visvairāk apskatītās un pozitīvāk vērtētās nacionālās pretošanās kustības organizācijas – Latvijas Centrālās padomes atsevišķu dalībnieku pēc kara LPKDA sniegtie 1943.–1945. gada darbības apraksti atšķirībā no mūsdienu historiogrāfijā dominējošās vairāk vai mazāk pašslavināšās vēstures interpretācijas (izceļot LCP sasniegumus, bet vienlaikus noklusējot pretrunas un negācijas)⁴⁶ atsevišķās epizodēs ir krietni vien kritiskāki un ļauj no cita viedokļa vērtēt dažādas nianšes šīs organizācijas darbībā.⁴⁷

LPKDA arhīvā glabājas arī liecības par vairāku citu nacionālās pretošanās kustības organizāciju (piemēram, LU studentu organizācija "Brīvā Latvija", jauniešu grupa "Jaunpulki", organizācija "Latvijas Sargi", Virsnieku apvienība, ģenerāļa J. Kureļa grupa u.c.), nelegālo laikrakstu ("Brīvais Vanags", "Latviešu Ceļš", "Lāčplēsis" u.c.) un visplašāko sabiedrības slāņu (skolu un studējošā jaunatne, izglītības un inteliģences darbinieki, ierēdņi, virsnieki un policisti, pilsētās strādājošie un lauksaimnieki u.c.) gan organizētām, gan arī individuālām pretošanās izpausmēm pret nacistu okupācijas režīmu visā Latvijas teritorijā, kas turpmākajā pētniecības darbā papildinās līdzšinējās zināšanas un priekšstatus par pretošanās kustību vācu okupētajā Latvijā.

Līdz ar to jāsecina, ka sīkāka LPKDA dokumentu izpēte palīdzēs labāk izprast un noskaidrot dažādus – gan teorētiskus, gan praktiskus – aspektus un īpatnības vācu okupācijas laika pretošanās kustības vēsturē Latvijā. Perspektīvā šo materiālu sniegtā informācija ir jāpapildina, jāsalīdzina un jāanalizē kopsakarībā ar citiem nacistu un padomju okupācijas varas pārvaldes un represīvo iestāžu, kā arī sabiedroto un neitrālo valstu izlūkdienestu un ārietu institūciju kara un pēckara dokumentiem no Latvijas, Vācijas, Krievijas un Rietumvalstu arhīviem, pretošanās kustības oriģinālmateriāliem, kā arī vēlāk trimdā un pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā tapušām bijušo pretošanās kustības dalībnieku rakstveida un mutvārdu liecībām. Tikai šāda apjomīga darba rezultātā būs iespējams izveidot pēc iespējas pilnīgu un visplašākā spektra vēstures avotos balstītu pētījumu, kas paudīs mūsdienīgu, no savulaik radītiem stereotīpiem un politiskās konjunktūras brīvu skatījumu par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā 1941.–1945. gadā.

1. pielikums

Nelegālā laikraksta "Brīvā Latvija. Latvju Raksti" līdzstrādnieka Albīna Sietiņsona
LPKDA dalībnieka anketa

Fr.zona. ec. "B1"
A.A. - 000539.

LATVIEŠU BIJ. PRETESTĪBAS KUSTĪBAS DALĪBNIEKU
A N K E T A.

I. Ziņas par personu.

1. Uzvards un vards S i e t i ņ s o n s A l b i n s.
2. Kad un kur dzimis 1906.g. 12.septembrī Katvaras pag. Valmieras apr.
3. Tautība Latvietis.
4. Pavalstniecība 1939.g. 1.septembrī - Latvijas, 1945.g. 7.maija - Latvijas.
5. Izglītība Bijis Latvijas Universitātes veterinārmedicīnas fakultātes students.
6. Ārōds /specialitāte/. Speciālu ārodzīnašanu nav.Strādājis kā ierednis.
7. Nodarbošanās Latvija un pēdēja darba vieta - Ierednis, buvīnīēnie - ra Mīkeļa Vītīfīa buvuznēmuma /ka pilnvarnīēks, bet pēdēja laīka ka uznēmuma vadītājs/, Rīga Blaumaņa iela Nr 8.
8. Ģīmenes stavoklīis - precejīes, ģīmenes locekļu skaīts - kopā ar mānī trīs.
9. Dzīves vieta Latvija - Rīga, Lačpleša iela Nr 62/66 dz. 53.
10. Adrese tagad - P f f u l l i n g e n, List - Strasse Nr 1, bei Max. Schenk, Kreis Reutlingen in Wuerttemberg / 14 B /Zone Francaise.
11. Vai repatriējīes līdz 1941.g. 22.junījam - nē.
12. Vai īr smāģī mīesas, resp. veselības bojājūmī un ka tīe īegutī - nav.
13. Vai sodīts par kriminālīem parkapumīem? Nav.
14. Kadās legalās organizācijas darbojīes? Latviešu studentu korporācija "Latvīija", 10. Cēsu aizsargu puīka /1925 - 1940.g./, Latv. Univ. vet.-med. fakultātes studentu b-ba.

II. Ziņas par darbību.

1. Vai darbojīes bīj. latviešu pretestības kustība? - Ja.
2. Darbības vieta un laīks. - Rīga un vīsa Vidzemes apģabala, ģrupa " B r ī v ā L a t v i j a ". No 1942.g. līdz 1944.g.resp. Latvīijas atstāšanai.
3. Kadās uzdevumās veīcis pretestības kustība? - Pretestības kustības ģrupu organizēšana uz vīetām vīsa Vidzeme, nelegalo sapulču noorganizēšana uz vīetām, sekātu tīkla /rajonu/ norganizēšana ar vadību, nelegalās literatūras /nelegalo laikrakstu/ un citu materiālu pīegādes noorganizēšana savā apģabala u.t.t.
4. Ar kādīem pretestības kustības dalībnīekīem sadarbojīes? - Ar ģu - stavu Celmīnu un citīem šīs latviešu pretestības kustības grupās vadītāģīem, ka arī ar šīs ģrupās dalībnīekīem uz vīetām vīsa Vidzemes apģabala, kuru skaīts bīja ļoti līēls, tapāt arī ar pretestības kustības dalībnīekīem Rīga un citos Latvīijas apģabalos.
5. Kādēģ darbojīes pretestības kustība /darbības merkīs/ - Latviešu nacionālo speķu kopošanai apzīnātai un organizētai cīņai pret okupācijas varam mūsu Dzīmtēne par brīvu, neatkarīģu Latvīijas valetī.
6. Vai bījīs apcīetināts un īeslōdzīts par darbību pretestības kustība? Ja. Laīka no 1943.g. 6.marta līdz 23.aprīlīm. / Rīgas SD aresta telpās Rīga Reimersa iela un Rīgas Centrālcīetuma./
7. Vai pret zīņu snīedzēģu verstī okupantu spāīdī citādā veīdā un kadā? Ja. - Rīgas darba parvaldes rīkoģums par īesaīstīšanu kareģ svarīģos darbos. SD aizlīģegums turpīnāt studījas Latvīijas Universitāte.
8. Vai spāīdī verstī arī pret zīņu snīedzēģa tuvīnīekīem? Izskoģšana.
9. Vai īr zīnāmas personas kas versuģās pret pretestības kustību vai tas dalībnīekīem? - Ja.

10. Kas var liecināt par ziņu sniedzēja darbību pretestības kustībā?
 Uzdošu šeit dažas personas, kuru adreses man ir zināmas:
1. Gustavs Celmiņš, Italia, Roma Via Giuseppe Mercalli 15 - E
c/o Rancii.
 2. Biviņš Felikss, Reutlingen, Canzlei Str. 35 Wuertt. /14B/.
 3. Briedis Janis, Esslingen a/N, Nellingner Steige 4-a Wuertt. 14A
 4. Lucis Vilis, Eichstaett, Regional infirmary, Jugendherberge
 5. Bašens Valdemars, Pfullingen Camp des Polonais, Bloc IV, Schloss
Strasse Nr 22. Wuerttemberg /14B/.
 6. Krigers Karlis Reutlingen Obere Waessere Strasse Nr 12, bei
Frau Engel, Wuertt. /14B/.
 7. Aleksandrs Grinbergs, Giften bei Sarstedt 10. Lettisches La -
ger. 22 /20/.
 8. Andersons Talivaldis, Latvian DP Camp "Ceriba", Holzen, Kreis
Holzmiden. /20/.
 9. Atis Kriekis, Lauingen, Kreis Dillingen Bruder Str. 17, /18B/.
 10. Hartmanis Valdis, Wuertzburg, Western DP camp, Frankfurter Str.
 11. Dr Grodums Vilhelms Babenhausen in Schwaben /18B/.
 12. Berziņš Evalds, Mag.theol. Malmo, Sodra Tvargatan 8-B, Sverige.
 13. Ozols Janis, Goteborg, Hotell "Ornen" Sverige.
 14. Rozenbergs Janis, taibr. kapt. Goteborg, Lantmanngatan 8-D, III
Sverige.
 15. Dr Krastiņš Austra Lettisk Lejr Gugvej, Aalborg, Danmark.
11. Vai var pierādīt dokumentāri, ka pret ziņu sniedzēju versti
spaidī? Dokumentārišu pierādījumu nav.
12. Vai var sniegt ziņas un materialus, kas raksturo pretestības kus-
tību, tas darbiniekus, ~~pretestības~~ pret darbību kustībai u.t.t.?
 Var, bet pašreiz vel mana rīcība uzrakstītu ziņu nav.

Pfullingena, 1946.g. 30. septembri.

Anketa uzdotie dati saskaņā ar
 patiesību:

Albins Sietinsons

 /Albins Sietinsons./

Liecinieki:

- 1./ Biviņš Felikss, Reutlingen Canzlei - Strasse
Nr 35, Wuertt. /14 B /.
.....
/paraksts./
- 2./ Krigers Karlis, Reutlingen Obere Waessere St.
Nr 12, bei Frau Engel, /14B/
Wuerttemberg,
.....
/paraksts./

2. pielikums

Albīna Sietiņsona LPKDA apliecība

Paraksts.

Es, *Sietiņsons Albīns*....., Labās rokas
dzimis *1906.g. 13. sept.*..... ikšķa no-
spiedums.

Ar savu parakstu apliecinu, ka
esmu saņēmis latviešu pretes-
tības kustības dalībnieka ap-
liecību Nr. *4-000539*.....

pār darbību pretestības kustībā un atrošanos ieslodzījumā no
1942.g. 6. 3. līdz *1944.g. 23. 4.* (vieta) *Rīgas centr. cietums.*.....

Apziņos, ka apliecība nav izlietojama darījumiem, kas runā pre-
ti pretestības kustības dalībnieku moralei un Latviešu bij. pre-
testības kustības apvienības mērķiem.

Izdošanas vieta *Dalmācija*.....
laiks *1947.g. 5. febr.*..... Apliecības saņēmēja paraksts
Albīns Sietiņsons.....
(vārds un uzvārds)

Apliecības izdevēja paraksts *J. Klementis*.....

OMF, LPKDA arhīvs

3. pielikums

Aleksandra Āboliņa LPKDA apliecība

Paraksts.

Es, *Āboliņš Aleksandrs* (Latv. S. R. P.)
 dzimis *1935.g. 04. janv.* (Latv. S. R. P.)
 ar savu parakstu apliecinu, ka
 esmu saņēmis latviešu pretestības kustības dalībnieka apliecību
 Nr. *4-100609*.

par *Serbijā* pretestības kustībā un atrašanos ieslodzījumā no *1944.g.*
 līdz *1944.g. 3. martam* (vieta).....

Apziņos, ka apliecība nav izlietojama darījumiem, kas runā preti
 pretestības kustības dalībnieku morālei un Latviešu bij: pretestības
 kustības apvienības mērķiem.

Izdošanas vieta *Rēstena*
 laiks *1944.g. 28. aprīlī*

Apliecības saņēmēja paraksts
 (vārds un uzvārds) *Āboliņš*

Apliecības izdevēja paraksts *A. Neiburgs*

Labās rokas
 Iekška nospie-
 dums.

Latv. S. R. P.
 Ārlietu ministrija

Atsauces un komentāri

- 1 "Latvijas vēstures zinātnē vēl līdz šim nav izstrādāti skaidri kritēriji, ko uzskatīt par pretošanās kustību Otrā pasaules kara laikā [...] Ar jēdzienu "nacionālā pretošanās kustība" saprotam gan aktīvu, gan pasīvu pretestību vācu okupācijas varai apskatāmajā laikposmā, ja tās pamatā bijusi Latvijas valsts un tautas neatkarības idejas centieni īstenošana gan reālā fiziskā darbībā, gan sabiedrības garīgās apziņas veidošanā. Ar jēdzienu "padomju pretošanās kustība" tiek apzīmētas kreisi noskaņotās (komunistiskās) pagrīdes grupas un organizācijas, kuras veidojās uz vietas Latvijā, nevis tika iesūtītas pāri frontes līnijai no PSRS aizmugures rajoniem." – *Neiburgs U., Ērglis Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais (1941–1945) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 267.–329. lpp. – "Joprojām nav dota pietiekami skaidra, izsvērtā un vispusīgi argumentēta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara gados, kāda ir tās būtība un kādas grupas varētu un kādas tomēr nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai nediskreditētu pašu kustības jēdzienu [...] Latvijas situācijas savdabība nosaka, ka pretošanās kustībā būtu iekļaujamas tikai tās grupas, kuras pauda gatavību cīnīties pret abiem okupantiem, par mērķi izvirzot Latvijas neatkarības atjaunošanu. Šādā skatījumā ārpus pretošanās kustības ietvariem paliek vietējā komunistiskā pagrīde un sarkanie partizāni, kuri gan cīnījās pret vāciešiem, bet par padomju okupācijas atjaunošanu." – *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā (1941–1945) // Latvijas Vēsture, 2004, 1. nr., 91.–104. lpp.
- 2 "Attiecībā uz pretošanās kustības problemātiku turpmāk lielāka vērtība jāpievērš nevis jau samērā labi izpētītiem jautājumiem par Latvijas Centrālo padomi un kureliešu darbību, bet gan citu pretošanās organizāciju un grupu, inteligences, lauku ļaužu, studentu, skolēnu, atsevišķu indivīdu aktivitāšu atklāšanai. Īpaši būtu jāizvērtē arī Latvijas neatkarības laika politiskās elites pozīcijas. Nacionālā pretošanās kustība Latvijā kara gados nav vienīgi LCP un tās līderu darbība. LCP aktivitātes sākās tikai 1943. gada otrajā pusē, bet pirmā pretdarbība nacistu režīmam jau bija vērojama 1941. gada nogalē. LCP nebija visas latviešu sabiedrības pretošanās vadītāja, tā demokrātiskajiem un patriotiskajiem spēkiem sevi vairāk parādīja kā ideoloģisko un politisko centru." – *Zunda A.* Pretošanās kustība vācu okupētajā Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 216.–239. lpp. – "Pretošanās nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīmam tiek pētīta intensīvāk, mērķtiecīgāk un plašāk. Taču jāatzīmē: lai gan šī posma pretošanās kustības vēstures problēmu izpētes rezultāti publicēti daudzos rakstos, tomēr joprojām trūkst nopietnu, vispārinošu monogrāfisko pētījumu [...] Īpaši pētījumi par pretošanos vācu okupētajā Latvijā parādās retos gadījumos; atsevišķi fakti ir "izkaisīti" rakstos un monogrāfijās par citiem 1941.–1945. gada vēstures jautājumiem." – *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // Okupēta Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.
- 3 *Dzintars J.* Pret ko bija vēsta latviešu buržuāzijas "nacionālā opozīcija" // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1968, 9. nr., 3.–12. lpp.; *Dzintars J.* Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā // Turpat, 1982, 10. nr., 52.–69. lpp.
- 4 *Samsons V.* Aizvadīto trīs gadu desmitu devums latviešu tautas prehitleriskās cīņas vēstures izpētē // Turpat, 1974, 2. nr., 3.–23. lpp.; *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā: leskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983, 194.–207. lpp.

- 5 "Apmēram 20.000 mūsu tautas pretnaci kustības dalībnieku ir mocīti koncentrācijas nometnēs. Puse no šī skaita ir miruši bada nometnēs. Mēs esam cīnījušies izmisīgi, skrējušies ar nāvi, un šķiet, ka neviena cita tauta nevar uzrādīt procentuāli lielāku noslepkavoto skaitu." – *Briedis J.* Latviešu pretestības kustība // *Bavārijas Latviešu Vēstnesis*, 1946, 30. marts. – "Tūkstošiem pretestības kustības dalībnieku atradās SD ieslodzījumu vietās. Simtiem jau bija nošauti, pakārti un nomocīti SD pagrabos." – *Pārups Ē.* Vairāk patiesības! // *Latvju Vārds*, 1947, 17. maijs.
- 6 *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994, 496 lpp.; Pāri jūrai 1944./45. g.: 130 liecinieku atmiņas sakārtojusi V. Lasmane. – Stokholma, 1993, 294 lpp.; u.c.
- 7 *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē 1942–1945. – Rīga, 2003, 358 lpp.; salīdzināšanai sk.: *Дзинтарс Я.* Латышские советские патриоты в Штуттофском концлагере // *Германия и Прибалтика*. – Рига, 1980, с. 3–12.
- 8 *Ērglis Dz.* Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā ..., 330.–370. lpp.; *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 175.–202. lpp.; *Ērglis Dz.* Represēto Latvijas Centrālās padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2003, 3. nr., 91.–111. lpp.; *Ērglis Dz.* Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvistu un atbalstītāji (1944–1953): struktūranalīze // *Okupētā Latvija 1940–1990 ...*, 323.–355. lpp.
- 9 Perspektīvā būtu apsveicama ne tikai padomju represijās cietušo, bet vispār visu Latvijas Centrālās padomes (LCP) dalībnieku (politiķu, laivu pārcēlāju, radiosakaru uzturētāju, nacistu represijās cietušo u.c.) konstatēšana un viņu darbības izvērtēšana. Tas arī dotu iespēju precīzāk noteikt katras konkrētās personas saistību ar Latvijas Centrālo padomi. Būtu vērts arī salīdzināt LCP un citu nacionālās pretošanās kustības organizāciju dalībnieku īpatsvaru nacistu cietumos un koncentrācijas nometnēs kara laikā. – Sk.: *Neiburgs U.* Latvijas Centrālās padomes darbības izvērtējums. Rec. grām.: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003 // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona*. – Rīga, 2004, 286.–298. lpp.
- 10 Tā varēja notikt tikai pēc Britu militārās pārvaldes atļaujas saņemšanas, kas to akceptēja ar noteikumu, ka organizācija netiks izmantota kā aizsargs pret pastāvošo kārtību vērstai darbībai, un vienlaikus norādīja, ka tai ir jāsniedz visa iespējamā informācija par saviem plāniem un aktivitātēm. – Okupācijas muzeja fonds (turpmāk – OMF), Ē. Pārups mape, Majora T. D. Barnes telegramma Ē. Pārupam. Detmolda, 1946. g. 25. maijs.
- 11 Turpat, A. Neparta mape, LPKDA 1. kopsapulces protokols. Detmolda, 1946. g. 16. jūnijs.
- 12 Turpat, LPKDA vadības sēdes protokols. Detmolda, 1946. g. 17. jūnijs.
- 13 Turpat, *Endziņš A.* Īss pārskats par LPKDA līdzšinējo darbību, iespējām un nodomiem nākotnē. [Vācija], 1949.
- 14 Turpat, *Neparts A.* Pārskats par LPKDA un tās darbību. [ASV], 1953. Sk. arī: turpat, G. Tamsona mape, Vēstules. Sarakste starp LCK, LPKDA un bijušajiem koncentrācijas nometnēs ieslodzītajiem latviešiem sakarā ar naudas līdzekļu piešķiršanu bijušajiem koncentrācijas nometņu ieslodzītajiem, kuri atrodas Vācijā britu okupācijas zonā. 1951.–1953.
- 15 Turpat, Ē. Pārups mape.
- 16 Turpat, A. Bērziņa mape, Koncentrācijas nometnēs bojā gājušo latviešu kartotēka / *Sast. A. Bērziņš.* Sk. arī: *Pētersone V.* Pazudušo uzvārdi atgriežas dzimtenē... // *Diena*, 1995,

8. marts; *Neiburgs U., Zellis K.* Latvieši nacistu nometnēs un cietumos // *Lauku Avīze*. Mājas Viesis, 2002, 26. apr.; *Neiburgs U.* Mazāk runāt, vairāk darīt // *Latvijas Avīze*. Mājas Viesis, 2004, 16. apr.
- 17 Kartotēkas sastādītājs A. Bērziņš 1948. gadā rakstīja: "Tā kā apcietinātie latvieši bija izvietoti bezmaz visos lielākos cietumos un koncentrācijas nometnēs Vācijā, Polijā un Austrijā, bet vācu kartotēkas daudzos gadījumos nesaturēja norādījumus par apcietināto tautību, tad nozarei materiālu "izsijāšanas" darbs nebija viegls. Šādos gadījumos vajadzēja vadīties vai nu pēc latviskā uzvārda jeb izcelsmes, vai pēdējās dzīves vietas. Tāpat nozarei ir bijis grūti noskaidrot patiesos nāves cēloņus, jo koncentrācijas nometņu ārstu diagnozes nereti ir bijušas pilnīgs viltojums, lai slēptu atklātībai izdarītās necilvēcības [...] Nozare vēltīja daudz pūles materiālu savākšanai pa kartotēku iestādēm, gan arī materiālus vācot no bijušajiem, bet atsvabinātiem koncentrācijas nometņu iemītniekiem. Ar nozares enerģisko rīcību tika panākts, ka vācu Frankfurtes raidītājs, kas tolaik atradās amerikāņu militāro iestāžu pārziņā, meklējamo latviešu uzvārdus nolasīja regulārajos raidījumos. Poļu Sarkanais Krusts Berlīnē un Varšavā savu noraidošo nostāju negrozīja un politisku iemeslu dēļ liedzās rietumiem izziņas sniegt." – *Bērziņš A.* Pārskats par nacistiskās Vācijas cietumiem un koncentrācijas nometnēm. Augsburga, 1948. – Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 5-504-DK/p.
- 18 1946. gada 18. jūnija paziņojumā Latviešu Centrālajai komitejai Detmoldā LPKDA vadība puda viedokli, ka tā uzskata par vienīgi tiesīgām kārtot emigrantu dzīves jautājumus Vācijā demokrātiski vēlētās latviešu centrālās iestādes, ar kurām savu darbību saskaņo arī LPKDA, un lūdza latviešu centrālās iestādes jautājumus, kas skar pretošanās kustību, neapiet LPKDA, kā arī atļaut LCP (domāta Latviešu Centrālā padome. – *U. N.*) sēdēs piedalīties LPKDA pārstāvim bez balsis tiesībām. – OMF, Ē. Pārumpa mape, LPKDA iesniegums Latviešu Centrālajai komitejai Detmoldā. Hidesena, 1946. g. 18. jūnijs.
- 19 Par pamatu tam bija abu šo organizāciju atšķirīgā izpratne par pretošanās kustību Latvijā Otrā pasaules kara laikā, kā arī dažādie viedokļi par Latvijas valstiskuma atjaunošanu un tā kontinuitātes uzturēšanu. LPKDA puda pārliecību, ka pretošanās kustība Latvijā nacistu okupācijas laikā nebija vienota un to nevadīja kāda centrālā organizācija, un tagad trimdas apstākļos aicināja visus bijušos pretošanās kustības dalībniekus (to vidū LCP locekļi) apvienoties LPKDA. LCP turpretī uzskatīja sevi par pretošanās kustības vadītāju nacistu okupētajā Latvijā, turklāt uzsvēra, ka tā nav tikai pretošanās organizācija, bet arī visas Latvijas tautas juridiska pārstāvniecība, jo tajā ietilpstošo politisko partiju pārstāvji reprezentē pēdējās likumīgās LR Saeimas vēlēšanās iegūto 66% mandātu vairākumu. LPKDA tam nepiekrīta, argumentējot, ka kopš 1931. gada Saeimas vēlēšanām pagājušie 15 gadi ir nesuši būtiskas izmaiņas Latvijas sabiedrībā un Latvijas valsts iekārtu un valdību no jauna veidos tās tauta atbrīvotajā Latvijā. – Sk.: *Neiburgs U.* Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) trimdas sabiedriski politiskajā dzīvē pēckara Vācijā (1946–1949) // *Konference "Trimda, kultūra, nacionālā identitāte"*. Referātu krājums. – Rīga, 2004, 549.–562. lpp.
- 20 OMF, A. Neparta mape, LPKDA 3. kopsapulces protokols. Babenhausena, 1948. g. 3. oktobris.
- 21 1947. gada martā pēc LPKDA iniciatīvas tika noorganizēta vairāku desmitu tūkstošu baltiešu parakstīta memoranda sastādīšana un iesniegšana Rietumvalstu valdībām. Cita starpā, tas aicināja "spert steidzīgus soļus, lai trīs baltiešu tautas ar vairāku tūkstošgadu vecu Rietumu kultūru tiktu glābtas no fiziskas un morālas iznīcināšanas un tiktu atjaunota Baltijas valstīm 1940.

- gadā ar neprovocētu agresiju laupītā suverenitāte, iedzīvinot pret agresoru Atlantijas hartu un viņa paša parakstīto ANO statūtu”. – Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1971. f., 1. apr., 51. l., 42. lp.
- 22 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., 1. apr., 2438. l., 1.–44. lp.; OMF, Ē. Pārūpa mape.
- 23 *Raudziņš Dž.* Par latvisku stāju // *Latvju Domas*, 1946, 24. jūl.; *Pārups Ē.* Vairāk patiesības! // *Latvju Vārds*, 1947, 17., 21. maijs; *Gauja M.* Latviešu pretestības kustības darbība un uzdevumi tagad // *Tēvzeme*, 1947, 20. sept.; *Pārups Ē.* Kas ir pretestības kustība // *Latvija*, 1950, 6. dec.; u.c.
- 24 *Porietis J.* Mūsu ceļš ir bijis un būs tikai ar Ameriku un Angliju: Latviešu pagrīdes darbība un pret nacionālsociālismu vērstie nelegālie izdevumi // *Latviešu Ziņas*, 1946, 19. janv.; *Porietis J.* Brīvībai un Tēvzemei: Latviešu patriotu pagrīdes darbība pret nacionālsociālismu Latvijā // *Turpat*, 2. febr.; *Briedis J.* Latviešu leģionāri: Latviešu pretestības kustība Gestapo žņaugos // *Turpat*, 5.–23. febr.; *Zachsenhauzenas koncentrācijas nometnes politiskais ieslodzītais nr. 105891 [Neparts A.]*. Melnā bruņinieka žņaugos // *Latviešu Vēstnesis*, 1946, 9.–20. febr.; Latvijas gaismas lāpa vācu okupācijas laika tumsā // *Turpat*, 23. febr.; *Briedis J.* Latviešu pretestības kustība: Par brīvi un Latviju // *Bavārijas Latviešu Vēstnesis*, 1946, 30. marts; u.c.
- 25 *Upenieks A.* Drausmu ēnā: Kāda latvieša piedzīvojumi Buchenvaldes koncentrācijas nometnē // *Tēvzeme*, 1945, 9., 16. dec.; 1946, 6., 13., 20. janv.; *Koncentrācijas nometņu upuri* // *Latvju Vārds*, 1946, 16. febr.; *Neuengammā latviešu upuri* // *Turpat*, 23. febr.; *Stalts J.* Caur asinīm un mokām: Trīs mēneši Salaspils koncentrācijas nometnē 1944. g. vasarā // *Latviešu Vēstnesis*, 1946, 8., 12. jūn.; *Briedis J.* Viņu moka nedrīkst palikt veltas: 1944. g. 5./6. janvāra upuru piemiņai // *Latvija*, 1947, 30. dec.; *Kalniņš A.* Sportistes A. Niklases liktenis // *Turpat*, 1951, 20. janv.; u.c.
- 26 “Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība. Informācija” (1947–1956). Šī izdevuma nepilnīgs uzskaitījums ir sniegts: *Jēgers B.* Latviešu trimdas izdevumu bibliogrāfija 1940–1960. 2. sēj. – *Sundbyberg [Zviedrija]*, 1972, 99. lpp. – Mūsdienās ir iespējams konstatēt, ka iznāca vismaz 22 “LPKDA Informācijas” numuri, jo to oriģinālus ir izdevies apzināt Latvijas Valsts arhīva, Latvijas Valsts vēstures arhīva un Latvijas Kara muzeja krājumos.
- 27 LPKDA pastāvēšana ir atzīmēta arī vairākos Rietumvalstu izlūkdienestu pēckara dokumentos. ASV armijas pulkvežleitnanta Džordža R. Ekmana (*George R. Eckman*) 1948. gada 19. augusta ziņojumā par latviešu disidentu grupām LPKDA ir raksturota kā organizācija, kas lielā mērā sastāvēt no bijušajiem latviešu pretošanās kustības dalībniekiem, kuri savu darbību uzsākuši vācu okupācijas laikā 1942. gadā, ar moto: “Brīva Latvija bez ārzemju varu palīdzības”. Pretestības organizācijas centrs ir bijis Rīgā, un tās dalībnieki vērsušies pret krieviem, vāciešiem un arī latviešiem, kuri sadarbojušies ar kādu okupācijas varu, taču drīz vien pēc savas darbības uzsākšanas nacisti tos atklājuši. Daudzi šīs grupas aktīvisti esot arestēti un ar varu iesaistīti Latviešu leģionā. Šī grupa esot organizēta no jauna 1946. gadā Detmoldā (National Archives II, College Park, IRO, Latvian Central Committee, File ZF 0111653), bet bijušā pretošanās kustības dalībnieka Alberta Kalmes 1949. gada 12. decembrī ASV Centrālajai izlūkošanas pārvaldei (*Central Intelligence Agency*) sniegtajā pārskatā par latviešu pretpadomju organizācijām LPKDA minēta kā bijušo pretošanās kustības dalībnieku apvienība, kuras locekļi savulaik aktīvi vērsušies pret padomju un nacistu okupāciju Latvijā. Par tās biedriem varot kļūt tikai cilvēki, kuru iepriekšējā darbība rūpīgi pārbaudīta.

- Ziņojumā nosauktas arī organizācijas ievērojamākās personas un atzīmēta tās informatīvā bijetena iznākšana Vācijā. – Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford, Jūlijs Feldmans (1889–1953), box 8.
- 28 OMF, A. Neparta mape, *Neparts A.* Pārskats par Latviešu Pretestības Kustības dalībnieku apvienības (LPKDA) darbību, blakus tam, kas jau zināms no citiem dokumentiem. Milforda, 2004.
- 29 Turpat, A. Bērziņa mape, sk.: A. Bērziņa 1994. gada 19. marta un 18. novembra vēstules Okupācijas muzeja direktorei A. Zoldneri.
- 30 *Zellis K., Neiburgs U.* Vācu okupācijas laikā represētie Latvijas iedzīvotāji (1941–1945). Datu bāzes apraksts // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā ..., 227.–239. lpp.
- 31 OMF, A. Neparta mape, *Neparts A.* Paraksti par daļu LPKDA materiālu nosūtīšanu Latvijas Okupācijas muzejam un to saņemšanu. Milforda, 2001.
- 32 Pats A. Neparts par šo dokumentu izmantošanu vēstures pētniecībā raksta: "Noteikts trūkums ir, ka mums nav savākti vienkopus visi materiāli, kas atradās pie katra atsevišķā LPKDA vadības locekļa, ne arī ziņas, kur tie atrodas. Tas ir trūkums, par ko atbildīgi esam mēs visi LPKDA vadības locekļi kopā un katrs atsevišķi. Okupācijas muzejam nosūtīti ir varbūt lielākā un svarīgākā daļa no informācijas un materiāliem par LPKDA darbību, bet ne visi [...] Viegla ceļa meklētājiem šajos materiālos "zeltu" neatrast, bet tie, kuriem ir vēlšanās un interese šē skartā laika apstākļos iedziļināties, tur atradīs arī vielu un pamatojumus spriedumiem par šo laiku." – OMF, A. Neparta mape, *Neparts A.* Piezīmes pie 2005. g. martā Okupācijas muzejam nosūtītiem LPKDA materiāliem. Milforda, 2005.
- 33 Turpat, A. Neparta mape, *Neparts A.* LPKDA 2005. g. martā Okupācijas muzejam sūtījuma saturs. Milforda, 2005.
- 34 Datu bāzē nav ietverti 10 LPKDA atbalstītāji, kuri kara laikā nebija darbojušies pretošanās kustībā, bet kā tās sekmētāji iestājās LPKDA jau pēc Otrā pasaules kara, kā arī trīs pretošanās kustības dalībnieki – Visvaldis Jansons, Staņislavs Rimšāns un Voldemārs Viņģelis, kuru personas apliecības, anketas un darbības apraksti LPKDA arhīvā diemžēl nav saglabājušies.
- 35 OMF, A. Neparta mape, Latviešu bij. Pretestības kustības dalībnieku anketas paraugs, apstiprināts LPKDA vadības 1946. gada 20. augusta sēdē (Protokols nr. 2).
- 36 Turpat, LPKDA arhīvs, LNS un laikraksta "Tautas Balss" dalībnieku A. Bērziņa, I. Čaupales, Ž. Deķa, R. Dombrovska, E. Dzelzkalēja, H. Friša, J. Garanča, V. Geidāna, L. Gugāna, E. Kazaka, J. Ķīviša, O. Lancmaņa, B. Loča, A. Rozes, P. Rudzāta, V. Rutka, A. Tīruma, V. Vītola, L. Vītoliņa, K. Ūdra personas anketas, apliecības un darbības apraksti.
- 37 *Vestermanis M., Tizenberga R.* No Latvijas darbaļaužu cīņas vēstures vācu fašistisko iebrucēju aizmugurē // Padomju Latvijas Komunisti, 1954, 9. nr., 21. lpp.
- 38 *Waite R. G.* Some Aspects of Anti-German Sentiment in Latvia (1941–1944) // Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā 1941–1945 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 11. sēj.). – Rīga, 2004, 176. lpp.
- 39 *Neiburgs U.* Latviešu Nacionālistu savienība un laikraksts "Tautas Balss" pretošanās kustībā nacistu okupētajā Latvijā (1941–1942) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2006 (iespiešanā).
- 40 *Biezais H.* Gustava Celmiņa Pērkonkrusts dokumentu gaismā // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1992, 3. nr., 44.–47. lpp.; 4. nr., 43.–45. lpp. Sal. sk.: Darbu un cīņu atjaunojot // Brīvā Latvija, 1947, 1. (14) nr., 1., 2. lpp.
- 41 *Feldmanis I.* Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā ..., 97. lpp.

- ⁴² OMF, LPKDA arhīvs, Laikraksta "Brīvā Latvija. Latvju Raksti" izdevēju un izplatītāju T. Andersona, J. Bagātā, K. Baloža, A. Bangas, A. Bīskapa, F. Bīviņa, T. Brūniņa, A. Brūvera, V. Bundžas, V. Cifer-sona, V. Hartmaņa, R. Jēkabsona, H. Jurkovska, A. Kriekļa, K. Krīģera, F. Ūezbera, F. Ūiveliša, E. Liepiņa, I. Nīgala, A. Ozola, J. Rēķa, A. Sietiņsona, J. Skujas, V. Šulca, L. Vineģera, A. Zan-derona, A. Zīlēna, T. Zeltiņa personas anketas, apliecības un darbības apraksti.
- ⁴³ *Stranga A.* Priekšvārds // *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 11. lpp.
- ⁴⁴ *Reichelt K.* Between Collaboration and Resistance? The Role of the Organization *Pērkonkrusts* in the Holocaust in Latvia // Holokausta izpētes jautājumi Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). – Rīga, 2003, 279.–298. lpp.
- ⁴⁵ *Felder B. M.* "Die Spreu vom Weizen trennen..." Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2003: Pakta zona, 47.–68. lpp.; *Neparts A.* Par Bjorna M. Feldera rakstu 2003. Gadagrāmata // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 330.–334. lpp.
- ⁴⁶ *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 496 lpp.; *Siliņš L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 307 lpp.
- ⁴⁷ OMF, LPKDA arhīvs, LCP dalībnieku un atbalstītāju A. Āboliņa, K. Grantā, J. Grīnberģa, A. Laiviņa, R. Markusa, J. Munča, H. Ozola, J. Ozoliņa, J. Saulītes-Saulīša, A. Švābes, A. Zvēriņa personas anketas, apliecības un darbības apraksti.

Association of the Participants of the Latvian Resistance Movement (*LPKDA*) and Its Documentation about the Resistance Movement in Nazi-Occupied Latvia (1941–1945)

Uldis Neiburgs

Summary

The Association of Participants of the Latvian Resistance Movement (*LPKDA*) was founded in Detmold, West Germany, in 1946. During its active period of 1946–1949, *LPKDA* registered 247 members, who represented 13 resistance organizations that had participated in the resistance movement in Latvia during the Second World War. The archive of the association was recently acquired by the Museum of Occupation of Latvia. The aim of this research is to analyze the archive materials – identity cards, inquiry forms, reports of activities, and other documents, and to introduce them into the scholarly discourse.

The information that *LPKDA* had gathered about resistance in Latvia during the war and about the repressions by the occupation powers against the Latvian population is

evidence of the achievements of this organization and provides a significant contribution to the history documentation of the occupation period. This contribution and the fact of resistance by members of *LPKDA* against the Soviet and the Nazi occupation regimes have not yet been appropriately evaluated.

The materials of the *LPKDA* archive about several hundreds of members of the Latvian resistance movement activities during the Second World War can provide a new contribution in the research on this theme, academic discussions, and in the development of the public opinion about the resistance movement in Latvia during the Second World War. A study of *LPKDA* documents allow to understand and clarify different theoretical and practical aspects and features of the resistance movement history in Latvia during the German occupation, and to establish as much as possible complete and wide-ranging research founded on historical sources, which will allow to spread a contemporary view about the resistance movement in the Nazi-occupied Latvia (1941–1945), free of once created stereotypes and today's political conjuncture.

Andris Kūla

Metropolīts Sergijs un Pareizticīgo baznīca nacistu okupētajā Latvijā (1941–1944)

Pagājis vairāk nekā 60 gadu kopš Otrā pasaules kara beigām, taču joprojām turpinās polemika par dažādiem Latvijas tautai aktuāliem tālaika vēsturiski politiskajiem procesiem. Tiek pētīti un izvērtēti dažādi nacistiskās Vācijas okupācijas laika jautājumi, kritizētas agrāk pieņemtās un uz atkārtotas dokumentu analīzes pamata veidotas jaunas vēsturiskās koncepcijas. Diemžēl vēsturnieki savos pētījumos nav piegriezuši pietiekamu vērību Pareizticīgo baznīcas (turpmāk – PB) darbībai Latvijā Otrā pasaules kara laikā, un līdzšinējie pētījumi balstīti uz iepriekšējo pētnieku teorētiskajiem atzinumiem un vēstures avotiem.

Latvijas Republikas vēstures historiogrāfijā pēc neatkarības atjaunošanas nav radīts apkopojošs darbs ne par PB, ne arī novērtēta tās virsganu darbības loma nacistu okupācijas laikā. Attiecībā uz PB klēra¹ un Baltijas eksarhāta eksarha² Sergija darbību mūsu vēsturnieki nav izteikuši jaunus vērtējumus, kas būtiski atšķirtos no Latvijas padomju historiogrāfijā vienīgā Latvijas PB pētnieka Zigmunda Balevica (1933–1987) vērtējuma.

Pētot metropolīta³ Sergija darbību, bija jāsaprot ar objektīvām grūtībām, saistītām ar avotu loka ierobežojumu. Daudzi avoti, kas sniegtu vērtīgu informāciju par metropolīta darbību, neatrodas ne Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA), ne arī Latvijas Valsts arhīvā (LVA), jo ir izvesti no Latvijas, kā, piemēram, krimināllietas par nacistu noziegumiem Padomju Latvijas teritorijā, kas satur Vācijas drošības dienesta (turpmāk – SD) vadītāja Ostlandē Frīdriha Jekelna (1895–1946) liecības par SD līdzdalību atentāta organizēšanā pret eksarhu Sergiju, tāpat eksarha Sergija ziņojumi nacistu okupācijas iestādēm un iespējamā saikne vai arī šīs saiknes neesamība ar PSRS izlūkdienestu un Valsts drošības komisariātu.

Vācijas arhīvos esošo informāciju daļēji var iegūt no krievu vēsturnieka Mihaila Škarovska avotu publikācijām, bet informāciju no Krievijas Federācijas arhīviem par paša Sergija personību un viņa saikni ar PSRS drošības struktūrām nesniedz pat M. Škarovskis, kurš nav atradis viņam pieejamā Krievijas Federācijas arhīvu dokumentu klāstā tiešu apstiprinājumu tam, ka Sergijs būtu bijis leikšlietu tautas komisariāta (leTK)

aģents, kā arī tam faktam, ka Sergijs ar PSRS drošības iestāžu tiešu ziņu būtu atstāts vācu aizmugurē.

LVVA visvairāk ir materiālu par PB iekšējo darbību no 1941. gada līdz 1944. gadam. 7469. fondā atrodas lietas par eksarhāta iekšējo dzīvi – Latvijas eparhijas⁴ prāvestu apspriežu protokoli,⁵ izejošo un ienākošo dokumentu saraksts,⁶ eksarha Sergija rīkojumi un ziņojumi,⁷ eparhālo sapulču sēžu protokoli,⁸ kuros apskatīta eksarhāta iekšējā dzīve, protokols, kurā ir runa par eksarha Sergija mantojumu, kā arī publicēts Sergija garīgais testaments un viņa atstāto personisko mantu un literatūras saraksts.⁹ Sastopamas arī liecības par ticības mācības stāvokli Latvijas eparhijas skolās un eksarha Sergija politiku pret tām.¹⁰ Visām šīm lietām ir objektīvs raksturs, jo tās satur metropolīta rīkojumus, objektīvu lietu apskati, vēsturiski politiskā stāvokļa konstatāciju.

SS un SD dokumentu fondos ir informācija par nacistu okupācijas varas iestāžu attieksmi pret reliģiskajām organizācijām, arī pret Pareizticīgo baznīcu.¹¹ P-69. fondā atrodas Kappa (*Kapp*) referāts, kurā viņš norāda, ka eksarhs Sergijs ir nacionālkrievs, varbūt sadarbojas ar IeTK un tāpēc nav bijis “izdevīgs” nacistu pārvaldes iestādēm. Referāts datēts ar 1943. gada 12. oktobri.¹² Minētie un tiem līdzīgie referāti atspoguļo nacistu okupācijas varas pārstāvju politiskos uzskatus un viņu subjektīvo attieksmi pret notikumiem, kas saistīti ar PB darbību.

Ostlandes reihskomisariāta rīkojumi pauž nacistu režīma oficiālu attieksmi pret Pareizticīgo baznīcu. Tomēr vācu okupācijas varas arhīvu pieejamo dokumentu klāsts ir ierobežots un nesatur eksarha Sergija ziņojumus, ko savos darbos publicē M. Škarovskis. No LVA darbā izmantots L-75. fonds, kurā ir PSRS Ministru padomes Krievijas PB lietu pilnvarotā Latvijā lietas.¹³ Šinīs lietās ievietotas garīdznieku tipveida anketas, kurās ir informācija par anketas aizpildījušo garīdznieku darbību Baltijas eksarhāta laikā no 1941. gada līdz 1944. gadam. Publicētas arī garīdznieku autobiogrāfijas, kurās redzama viņu saskarsme ar metropolītu Sergiju. Autobiogrāfijās garīdznieki min svarīgākos notikumus savā dzīvē – apbalvošanu, paaugstināšanu amatā, atstādināšanu no amata utt. Pēc šiem autobiogrāfiskajiem datiem redzama eksarhāta vadības, kā arī paša metropolīta attieksme pret konkrēto garīdznieku. No šādām atmiņām iespējams restaurēt pēc iespējas patiesāku metropolīta Sergija personību.

Pēc avotiem jāmin memuāri, starp tiem protohiereja Georgija Tailova, Georgija Beniksena, kā arī citu Baltijas eksarhātā kalpojošu mācītāju un ar eksarhu Sergiju pazīstamu personu atmiņas, kas publicētas vairākos periodiskos izdevumos un arī eksarhāta vēsturei veltītos darbos. Dažādas personiskas liecības savos darbos izmantojis M. Škarovskis¹⁴ un mācītājs Andrejs Goļikovs un Sergejs Fomins savā darbā “Кровью убеленные.”¹⁵ Kā jau visas personiskās liecības, arī šie avoti ir subjektīvi, jo notikumi tiek it kā filtrēti caur liecinieka uztveri.

Par eksarha Sergija politiku Otrā pasaules kara laikā trūkst vēsturiskas literatūras, kur būtu objektīvi izvērtēta eksarha darbība okupācijas periodā un Sergija sadarbība ar nacistu okupācijas iestādēm. Kā pirmais darbs jāmin Z. Balevica monogrāfija,¹⁶ kurā paustie uzskati arī pagaidām dominē Latvijas historiogrāfijā, jo minētā tēma pašlaik Latvijas vēsturniekiem nav populāra. Nevienš Latvijas vēsturnieks nav mēģinājis izteikt kādu citu versiju par Sergija lomu Latvijas PB dzīvē, ne arī par viņa nozīmi pareizticīgo konsolidācijā nacistiskās okupācijas apstākļos.

Atgriežoties pie Sergija un viņa vadītā Baltijas eksarhāta darbības vērtējuma, jāaplūko Z. Balevica publikācijas, protams, jau iepriekš atrunājot to, ka Z. Balevics pētīja Sergija darbību no izteikti antirelīģiskām pozīcijām.

Galvenos Sergija politiskos virzienus Z. Balevics raksturo šādi:

1. Virziens uz ciešu sadarbību ar okupācijas iestādēm, ar mērķi iegūt varu pēc iespējas lielākā vācu karaspēka okupētā teritorijā, lai nepieļautu šķelšanos baznīcā un autokefālu Igaunijas, Lietuvas un Baltkrievijas nacionālo baznīcu izveidi.

Z. Balevics uzsver tikai negatīvo aspektu – sadarbību ar okupācijas iestādēm, oficiālu antisovietisko nostāju, vācu armijas lomas izcelšanu Krievijas teritorijas atbrīvošanā no boļševiku ateistiskās varas. Z. Balevics pasvītro, ka Sergiju vadījuši personiski motīvi, tieksme kļūt par visas Krievijas patriarhu.¹⁷ Z. Balevics Sergija vadīto misiju okupētajās teritorijās nosoda kā klaju sadarbību ar okupantiem, pretpadomju izpausmi; ka šāds Sergija solis bijis arī antikanonisks un Sergijs it kā “iebruks” Ļeņingradas un Pleskavas eparhijās.¹⁸

2. Apspiest un izolēt nacionālistiski šķeltnieciskās tendences Sergija vadītajā eksarhāta teritorijā. Šo virzienu Z. Balevics interpretē kā iekšējo cīņu PB, kas norāda uz krīzi baznīcā un pašas baznīcas kā organizācijas politisko krahu.¹⁹

3. Atbalstīt iekšējās lietās to pieredzējušo klēra daļu, kas bija sevi parādījusi arhibīskapa Jāņa (Pommēra) (1876–1934) laikā, un virzīt to iekaroto teritoriju misijas darbā. Šādu politiku Z. Balevics vērtē kā sadarbību ar regresīvajiem, monarhistiskajiem spēkiem, kas norāda uz eksarha kontrrevolucionāro iedabu.²⁰

Visumā Z. Balevics izmanto vienpusīgu avotu bāzi, pārsvarā Latvijas PSR arhīvu materiālus un preses izdevumus. Plašāk nav pētīta dažādu vācu okupācijas iestāžu un to darboņu sarakste, nav novērtēta eksarha Sergija darbība no nacistisko okupantu puses. Taču Z. Balevics arī norāda, ka tieši okupācijas iestādes ir vainojamas eksarha Sergija traģiskajā bojāejā.²¹

20. gadsimta 90. gados krievu vēsturnieki radījuši vairākus monumentālus darbus, kuros analizēta PB un nacistu okupācijas varas iestāžu mijiedarbība. Turklāt vairāki krievu vēsturnieki, piemēram, M. Škarovskis, pilnīgi noraida padomju vēstures tradīcijas, kas iedalīja PB “labajā” (Kremlja politiskajam kursam paklausīgajā) un “ļauņajā” (Kremlja vadošās direktīvas nerespektējošajā) baznīcā. M. Škarovska grāmatā “*Нацистская*

Германия и Православная церковь ("Nacistiskā Vācija un Pareizticīgā baznīca")²² pausta diametrāli pretēja nostāja Z. Balevicam eksarha Sergija politiskās virzības sakarā. M. Škarovskis apraksta metropolītu Sergiju kā gudru politiķi, kuram pirmām kārtām pašas svarīgākās bija viņa vadītās eksarhijas politiskās un kanoniskās intereses. Sergijs bija politiski elastīgs, bet ne pakalpīgs. M. Škarovskis pamatoti izvirza domu, ka, tikai pateicoties metropolīta Sergija darbībai, Baltijas telpā nacistu okupācijas laikā noturējās vienota PB kanoniskā vienība – patriarhāts ar trim eparhijām – Latvijas, Lietuvas un Igaunijas, kuras, par spīti vietējo nacionālistu centieniem, kā arī vācu okupācijas iestāžu spiedienam, nesadalījās atsevišķās shizmas²³ baznīcās un nesarāva kanoniskās saites ar Maskavas patriarhātu. Eksarhāta saglabāšanos M. Škarovskis savā darbā nosauc par fenomenu, jo visapkārt nacistu okupācijas iestādēm tomēr izdodas sašķelt PB pēc nacionālā principa. Taču par šo fenomenu metropolītam Sergijam bija jāmaksā ar savu dzīvību. Kā norāda M. Škarovskis, atsaucoties arī uz Rietumeiropas historiogrāfiju, iniciatīva atentāta organizēšanā pret eksarhu nākusi no vācu okupācijas drošības dienesta.²⁴ Vai iespējams, ka šo akciju īstenoja partizāni? M. Škarovskis par to izsakās noraidoši, atsaucoties uz to, ka tam nav pilnīgi nekādu dokumentālu pierādījumu, tikai mācītāja Nikolaja Trubeckoja netieša liecība.²⁵

M. Škarovskis norāda, ka metropolīta Sergija vadītajam eksarhātam kara gados bijusi nozīmīga loma – pirmām kārtām tas kalpoja par baznīcas atdzimšanas bāzi Krievijas ziemeļrietumos.²⁶ M. Škarovskis nevērtē eksarhu Sergiju kā kontrrevolucionāru un viņa politiku kā naidīgu Krievijas interesēm, gluži otrādi – M. Škarovskis cenšas parādīt, ka eksarhs Sergijs bija PB un arī krievu tautas patriots. M. Škarovskis cenšas notikumus vērtēt, ņemot vērā baznīcas intereses, un tādēļ, viņaprāt, tieši metropolīta Sergija politika bija visoptimālākā salīdzinājumā ar pārējo PB vadītāju politiku, un pēc vācu okupantu sakāves tā visvairāk veicināja PB atdzimšanu. Pēc M. Škarovska atziņām, Sergijs bija antikomunists pēc pārliecības, jo ticēja, ka komunisma ateistiskajai ideoloģijai pienāks gals, taču viņš, lai cīnītos pret šo ideoloģiju, nekļuva par padevīgu nacionālsociālistiskās Vācijas pakalpiņu, jo arī šeit viņš redzēja kļaju antirelīģismu. M. Škarovskis cenšas parādīt, ka ar savu darbību metropolīts eksarhs Sergijs aizstāvēja tikai PB un Maskavas metropolīta vietas sarga Sergija intereses. Autors pat pieļauj domu, ka eksarhs Sergijs savu palikšanu Rīgā bija saskaņojis ar Maskavas patriarha vietas sargu.²⁷

Līdzīgas domas savā darbā pauž Dmitrijs Pospelovskis, kurš norāda, ka metropolīts Sergijs Voskresenskis bija Maskavas patriarha vietas sarga Sergija (Stragorodska) atbalstītājs un aizstāvis. Sergijs Voskresenskis brīvprātīgi palika nacistu okupētajā Latvijā, lai pierādītu, ka Krievijas PB ir nevis Staļina režīma atbalstītāja, bet gan tā ķīlniece.²⁸

Vēsturnieki Andrejs Puzanovs un Kirils Oboznijs pēta dokumentus, kas saistīti ar "misionāru" notiesāšanu un vēlāku attaisnošanu 1956. gadā, misijas darbību, kā

arī misionāru personības, kuri iesaistījās misijas darbībā. Tātad krievu vēsturnieku jaunā paaudze vairs nevērtē metropolīta Sergija vadīto misiju kā profašistisku, bet gluži otrādi – kā garīdzniecības mēģinājumu grūtajos okupācijas apstākļos stiprināt krievu tautas reliģiozo un patriotisko garu.

Vienīgais latviešu vēsturnieks, kurš 21. gadsimtā mēģinājis izvērtēt PB darbību nacistiskās okupācijas laikā, ir profesors Heinrihs Strods.²⁹ H. Strods piekrīt Z. Balevica tēzēm – misija okupētajās teritorijās tiek vērtēta kā šaubīgs pasākums, bet metropolīts Sergijs kā neveiksmīgs “divu kungu kalps”³⁰. Diemžēl neviens jaunākās paaudzes Latvijas vēsturnieks nav izrādījis interesi par Latvijas PB līdždalību reliģijas atdzimšanas sekmēšanā Otrā pasaules kara gados Ostlandē un nacistu okupētajos Krievijas apgabalos.

Strādājot ar Latvijas Republikā pieejamiem avotiem, jāsecina, ka galvenās ziņas par metropolītu un viņa darbību varam gūt no cilvēku atmiņām un memuāriem. Šajos avotos būtisks ir subjektīvisms, tāpēc tie nevar būt drošs pamats vēsturiskās personības darbības vērtēšanā. Atmiņu stāstījumos var “uzpeldēt” visfantastiskākie nostāsti, kas galvenokārt notiek tāpēc, lai izceltu paša stāstītāja personību. Daudz mazāk ir tālaika publikāciju avīzēs, žurnālos un Latvijas eparhijas izdevumos, un tām ir izteikti ideoloģiska nokrāsa. Oficiālās avīzes, piemēram, “Tēvija”, pauž nacistu okupācijas iestāžu ideoloģisko līniju – Lielvācija esot Pareizticīgās baznīcas eksistences garantis un aizstāvis. Baznīcas izdevumi tālaika apstākļos nedrīkstēja paust okupācijas varai naidīgu viedokli vai arī eksarhu diskreditējošu informāciju.

LVA un LVVA esošās ziņas – sarakste, Latvijas PB lēmumi, eksarha runu atreferējumi, pēc Sergija nāves aprakstīto mantu saraksti u.c. dod tikai vispārīgu ieskatu Baltijas eksarhāta dzīvē un raksturo eksarhu Sergiju tikai kā baznīcas galvu. Latvijas arhīvu materiāli nesniedz atbildi uz jautājumiem par eksarha Sergija sadarbību ar padomju un nacistu drošības dienestu. Šādu avotu trūkums deva iespējas Z. Balevica spekulācijām eksarha Sergija politiskās nostājas sakarā. Pārskatot krievu vēsturnieku jaunākās publikācijas, jāsecina, ka tajās nav tiešas atbildes un ir iespējamās dažādas interpretācijas par Sergija sadarbību ar abu totalitāro lielvaru specdienestiem. Zinot PB beztiesisko stāvokli PSRS, pat personīgā lieta par eksarhu Sergiju kā aģentu leTK (NKVD) struktūrā nevarētu liecināt par viņa pārliecību un patiesajiem mērķiem. Autors uzskata, ka principā jāpārtrauc “čekiistu medības” kultūras un reliģijas darbinieku vidū, galvenais ir nevis personas operatīvās izstrādes lieta, bet gan viņa darbība padomju režīma laikā. Tāpēc šajā darbā izmantoti visi pieejamie avoti un avotu publikācijas, lai parādītu metropolīta Sergija darbību Latvijā un izvērtētu to.

Darbā izmantots plašs avotu klāsts, kas aptver Baltijas eksarhāta iekšējo dzīvi, kā arī mijiedarbību ar nacistiskās Vācijas okupācijas iestādēm. Daudzi autori, ņemot vērā viņu politisko orientāciju, savos darbos pievērsušies tikai atsevišķām PB

problēmām Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā. Historiogrāfijas analīze sniedz iespēju vērtēt līdzšinējo izpētes stāvokli, kā arī noskaidrot strīdīgos jautājumus un problēmas, kas līdz šim palikušas neaplūkotas metropolīta Sergija darbībā un tās novērtējumā.

Metropolīta Sergija un Maskavas patriarhijas attiecības

Lai runātu par eksarhāta un Maskavas patriarhijas attiecībām, jāatceras Baltijas valstu – Igaunijas, Latvijas un Lietuvas – pareizticīgo baznīcu vēsturiskā attīstība pēc šo valstu neatkarības pasludināšanas un Padomju Krievijas atteikšanās no jebkādām pretenzijām pret šīm valstīm. Jaunajās valstīs nacionālistiskās aprindas neizcēlās ar iecietību pret PB teritoriālajām vienībām un to kanoniski tiesiskajām saitēm ar Maskavas patriarhātu un pareizticību vispār. Pirmā baznīcas šķelšanās notika Igaunijas PB, kas pārgāja Konstantinopoles patriarha tiešā pārvaldībā, tādējādi, nelikumīga valsts spiediena ietekmēta, saraujot kanoniskās saites ar Maskavas patriarhiju. Latvijas PB arhibīskaps sv. mocekļis Jānis (Pommers) ar apdomīgu un gudru politiku nosargāja kanonisko vienotību līdz pat savai nāvei 1934. gada oktobrī. Kā pats arhibīskaps Jānis savā atbildē teicis Maskavas Metropolīta vietas sargam Sergijam 1927. gada oktobrī: *“Ārēji, no baznīcas neatkarīgi apstākļi mūs ir sadalījuši, taču savu garīgo vienotību mēs sargājam neatslābstoši un to sargāsim, balstoties uz Jūsu un mūsu kopīgi pausto nemaināmo ticības mācību un tikumu mācību un uz mūsu un jūsu kopīgi respektētajiem kanoniem.”*³¹

Pēc šī neatlaidīgā un nenogurdināmā virsgana mocekļa nāves Latvijas Republikas varas iestādes ar dažādām nekorektām metodēm panāca sev uzticama arhibīskapa Augustīna Pētersona ievēlēšanu, kurš sarāva kanoniskās saites ar Maskavas patriarhātu. Lietuvas PB vienīgajai izdevās noturēties kanoniskā Maskavas patriarhāta pakļautībā. Kā norāda vairākums baznīcas vēstures pētnieku, tas bijis tāpēc, ka Lietuvā atšķirībā no Latvijas un Igaunijas pareizticīgo starpā nebija pamatnācijas pārstāvju. Lietuvas valdība pareizticību uzlūkoja kā etniskās mazākumtautības reliģiju, un tās kanoniskā pakļautība Maskavā bija izdevīga valdībai, jo tā tika ierobežotas tās misijas darbības potenciāls.³² Taču 1940. gadā Lietuvas PB un tās arhibīskapam Jeleferijam Bogojavlenskim pēc Maskavas patriarha vietas sarga Sergija Stragorodska lēmuma bija jāsteno šķeltnieku atkalpievienošana.

Tā kā 1941. gada janvārī arhibīskaps Jeleferijs nomira, viņa vietā par Lietuvas arhibīskapu, kā arī Maskavas patriarhijas eksarhu Lietuvā, Igaunijā un Latvijā tika iecelts Sergijs Voskresenskis. Par to, cik svarīga Maskavas patriarhijai bija kanonisko saišu atjaunošana, norāda tas, ka uz Baltijas valstīm nosūtīja tieši Sergiju Voskresenski,

patriarha vietas sarga Sergija Stragorodska labu draugu un viņa politikas piekritēju. Vēsturiskajā literatūrā šos abus patriarhus tā arī dēvē – Sergijs, vecākais, un Sergijs, jaunākais.³³

Sergijs piedzima 1897. gada 9. novembrī protohiereja Nikolaja Voskresenska ģimenē un saņēma kristīto vārdu – Dmitrijs. Mācījās Maskavas Garīgajā akadēmijā, taču 1920. gadā padomju vara šo mācību iestādi slēdza. Dmitrijs pārgāja studēt uz Maskavas universitātes Vēstures un filozofijas fakultāti, taču no tās tika atskaitīts kā kulta kalpotāja dēls. Tad Dmitrijs kļuva par ipodiakonu³⁴ bīskapam Teodoram Pozdejevskim, kurš vadīja Sv. Daniēla klosteri. Šeit Dmitrijs 1925. gadā kļuva par mūku un ieguva jaunu vārdu Sergijs (par godu Sergijam no Radoņežas).³⁵ Sv. Daniēla klosterī Dmitriju kā mūku iepazīna patriarha vietas sargs Sergijs Stragorodskis (1867–1944) un 1933. gadā viņu hirotonēja³⁶ par Kolomenskas bīskapu.³⁷ Sergijs kļuva par Sergija Stragorodska vikāru.³⁸

Analizējot šī uzņēmīgā cilvēka karjeru, redzams, ka Sergijs auga apstākļos, kur notika aktīva cīņa par baznīcas kā organizācijas pastāvēšanu. Viņa garīgie tēvi bija mācītāji, kas neatstāja savu Dzimteni, bet, par spīti represijām, turpināja cīņu par PB izdzīvošanu. H. Strods savā darbā mēģina novērtēt Sergiju kā “čekas” agentu,³⁹ taču, ieskatoties problēmā dziļāk, konstatējam, ka ne jau Sergija kartīte leTK operatīvajā uzskaitē nosaka viņa nozīmi vēstures procesos. Eseris Azefs arī bija cara ohrankas aģents, bet neviens revolucionārs terorists ar savu darbību nav nogalinājis tik daudz cara režīmam uzticamu un noderīgu cilvēku kā Azefs.⁴⁰

Tāpat Sergija darbība baznīcas un krievu tautas labā, kā arī visu nāciju pareizticīgo labā norāda, ka viņš bija uzticīgs PB, un kā tās interešu aizstāvi viņu 1940. gada 29. decembrī uzņēma Rīgas garīdzniecība, un Padomju Latvijas PB sinode⁴¹ (nosaukums tika mainīts 1940. gada jūnijā) nobalsoja par pievienošanos Krievijas Pareizticīgajai baznīcai.⁴²

Kā Maskavas patriarhijas pārstāvi un vēlāko eksarhu raksturoja Latvijas vietējā garīdzniecība? Viedokļi krasi atšķirās. Lai būtu līdz galam objektīvi, šajā pētījumā citēsim divus diametrāli pretējus viedokļus. Vienu savās atmiņās pauž Augustīns Pētersons, otru viedokli pārstāv protohierejs Jānis Jansons, kurš izdevis brošūru “Ekzarha metropolīta piemiņai”. Augustīnu izbrīna tas, ka Sergijs 41 gada vecumā jau ir arhibīskaps. Protams, šādu karjeru Augustīns uzreiz saista ar kalpošanu lekšlietu tautas komisariātam. Arī viņa (Sergija) teoloģisko izglītību Augustīns savā rakstā nosauc par “neizprotamu teoloģisku izglītību”⁴³. “Es viņu nekad neesmu varējis uzskatīt par garīdznieku.”⁴⁴

Pavisam citas notis skan J. Jansona brošūrā, kas citēta A. Goļikova grāmatā: “Pirmkārt viņš mīlēja Baznīcu un strādāja viņai. Mēs, ar viņu kalpojošie, redzējām viņa garīgo degsmi un negribot aizdegāmies ar tām pašām garīgajām liesmām. Viņš mīlēja baznīcas dziedāšanu, baznīcas kārtību, mīlēja dievkalpojumu svinīgumu un

mācēja to radīt. Mums visiem atmiņā būs tā dievlūdžēju pārpilnība, kuri devās uz viņa dievkalpojumiem. Viņš mīlēja baznīcas sprediķi un pats bija brīnišķīgs sprediķotājs. Viņa sprediķi bija baznīcai veltīti, tikai nedaudz tajos iezagās tā sauktā politika. Galvenā sprediķu tēma bija: "Cilvēces atdzimšana uz kristīgā pamata".⁴⁵

Parasti saka, ka patiesība ir pa vidu, taču, lasot Augustīna "domu graudus", jāsecina, ka šeit izpaužas tikai aizvainota lepņība un godkāre. Rodas jautājums – kā garīdznieks, kura uzvedību "es biju spiests kvalificēt kā piedauzīgu un Dievu zaimojošu"⁴⁶ (tā izskās Augustīns), varēja iemantot gandrīz visu Latvijas PB "vecā" kaluma garīdznieku uzticību un mīlestību. Arī protohierejs Aleksijs Ivanovs savās atmiņās, ko savāca baznīcas vēsturnieks V. Aleksejevs un kas citētas A. Goļikova darbā, raksta: "*Pats eksarhs kalpoja skaisti, kaut altārī atļāva sev "vaļības", kas īsti nesaskanēja ar viņa uzņemto toni.⁴⁷ Tomēr, zinot vēsturiskos apstākļus, kādos bija spiests darboties Sergijs (Voskresenskis), ir pilnīgi saprotams, ka diplomātija un "neliels" laicīgums viņam bija daudz nepieciešamāks kā precīza kanonu ievērošana. Taču, kā norāda vairums avotu, arī šeit Sergijs atļāvās tikai sīkas vaļības, kas viņu atšķīra no vecās paaudzes celmlaužiem, bet nebūt neparādīja kā Dieva zaimotāju ar nesaprotamu garīgo izglītību.*"

Līdz šim nav izdevies atrast dokumentālus avotus par opozīciju Sergijam, jo nelielā laicīgo cilvēku grupiņa – Augustīna domubiedru pulciņš paziņojumus nepublicēja. Saglabājušās tikai paša Augustīna trimdā rakstītās piezīmes.⁴⁸

Tieši Sergija neapslēptais politiķa un organizatora talants bija par iemeslu tam, ka pēc Viļņas metropolīta Jeleferija nāves Maskavas patriarha vietas sargs Sergijs iecēla viņu par Viļņas arhibīskapu un visas Baltijas eksarhu. Viņa pirmais panākums bija ātra shizmatīku atgriešana kanoniskā pakļautībā. Samērā ātri un bez sarežģītām procedūrām eksarha darbības rezultātā tika atjaunota kanoniskā vienotība, un pēc grēku nožēlas Igaunijas un Latvijas arhibīskapi no autonomu baznīcu vadītājiem kļuva par eksarhāta eparhiju vadītājiem. Arī padomju vara, kas līdz pat 1939. gadam bija negatīvi izturējusies pret PB, tagad, uzsākot lielo ekspansiju Rietumu virzienā, bija mainījusi savu nostāju pret jaunpievienoto republiku un apgabalu ticīgajiem. Pat tāda avīze kā "*Безбожник*" ("Bezdievis") publicēja rakstus par to, ka neklājas jaukt vienkāršus ticīgos ar reliģiskajiem ideologiem un reliģisko ideoloģiju. Ticīgie ir godīgi padomju darbaļaudis un patrioti. Šķiras ienaidnieki ir reliģiskā ideoloģija, nevis cilvēki, kuru reliģiskās jūtas nedrīkst aizskart. Pievienotajās teritorijās ievēroja iecietību pret ticīgajiem un garīdzniecību, taču notika intensīva cīņa pret reliģiju kā pasaules uzskatu.⁴⁹ To pierāda arī Latvijas eparhijas 1942. gada 14. aprīļa ziņojums Baznīcu un konfesiju departamentam, ar pieprasījumu par stāvokli Latvijā lielnieku laikā: "*Bez zemes, īpašumu un namu, kuru platība pārsniedza 200 m², nacionalizācijas draudžu kopējais locekļu skaits bija apmēram 150 000 cilvēku, reliģiozitāte nav mazinājusies un baznīcas garīdzniecība (ieskaitot diakonus⁵⁰) no 125 cilvēkiem samazinājusies līdz 106 cilvēkiem.*"⁵¹

Salīdzinājumā ar izmocīto Krievijas Federāciju un citām PSRS teritorijām Baltijas valstis bija laba augsne PB nostiprināšanai, par ko ar dažādām metodēm cīnījās Maskavas metropolīta vietas sargs Sergijs Stragorodskis. Kanonisko saišu atjaunošana bija viens no lielākajiem Maskavas patriarhijas panākumiem.

1941. gada 22. jūnijs bija negaidīts trieciens ne tikai PSRS Bruņotajiem spēkiem, bet arī PB hierarhiem. Padomju iestādes no Latvijas panikā evakuējās. Ko darīt eksarham Sergijam Voskresenskim? Evakuēties kopā ar padomju iestādēm vai palikt un cīnīties garīgā frontē nacistu okupācijas apstākļos? Sergijs palika un ieslēdzās katedrāles pagrabā. Līdz šim atklāts palicis jautājums, kāpēc Sergijs rīkojās tieši tā. Neapšaubāmi, ka viens no iemesliem, kāpēc Sergijs ignorēja PSRS leTK pavēli evakuēties, bija tas, ka Sergijs zināja vietējās garīdzniecības attieksmi pret viņu. Sergijs zināja, ka saņems vietējās garīdzniecības pilnīgu atbalstu, tāpēc arī palika nacistu okupētajā teritorijā.

Arhibīskaps Augustīns Pētersons atklāti paziņoja nacistu okupācijas iestādēm, ka Sergijs tā rīkojies tādēļ, ka ir PSRS leTK aģents, un palicis, lai veiktu padomju aģitāciju.⁵² Vēsturnieku domas šajā jautājumā ir dažādas. Tā, piemēram, krievu emigrantu vēsturnieks V. Aļeksejevs uzskata, ka Sergijs, būdams antikomunistiski noskaņots, speciāli noslēpies no saviem pavadoņiem, kuru vidū bija arī leTK aģents, kas pildīja Sergija sekretāra pienākumus, katedrāles pagrabā. Kā norāda V. Aļeksejevs, vēlāk šis sekretārs par minēto neveiksmi nošauts.⁵³

Profesors D. Pospelovskis uzskata, ka Sergijs (Voskresenskis) palika Rīgā, saskaņojot šādu soli ar Sergiju Stragorodski, lai sagatavotu augsni patriarha vietas sargam un Patriarhijas pārvaldei sagatavotu baznīcas pārvaldi gadījumā, ja vāciešiem izdotos uzvarēt vai ieņemt Maskavu, kā arī lai novērstu haosu jurisprudencē vācu ieņemtajās teritorijās. Viņš centās pierādīt vācu okupācijas iestādēm, ka krievu PB, ko vada Sergijs Stragorodskis, nav Staļina varas sabiedrotā, bet gan Staļina vadītās komunistiskās varas gūstekne.⁵⁴

PSKP CK instruktors Eduards Lizavcevs savās atmiņās 1993. gadā izsaka domu, ka eksarhu leTK darbinieki speciāli atstāja Latvijā, bet viņam uzreiz zuda sakari ar padomju pagrīdi.⁵⁵ Rezumējot visus šos viedokļus, var secināt, ka Sergija Voskresenska nodoms palikt Rīgā bija apzināts un īstenots tieši PB un tās kanoniskās vienības – Maskavas patriarhijas interesēs. To parāda Sergija Voskresenska turpmākā darbība. Tas, ka palikšanu varēja inscenēt leTK, nav pretrunā ar baznīcas prioritāti. Baznīcas virsgani kopš pirmajām padomju varas valdīšanas dienām Krievijā bija spiesti "saspēlēties" ar tās iekšlietu represīvajām iestādēm. Tā bija nežēlīga spēle, jo likme bija Baznīcas izdzīvošana. Priesteriem bija jābūt gudrākiem un "jāaapspēlē" čekisti. Vai tiešām pastāvēja vienošanās starp eksarhu un leTK – to mēs neuzzināsim, jo arī krievu vēsturnieki nav atraduši šim faktam dokumentālu apstiprinājumu, izņemot jau minētā

E. Lizavceva liecību. Taču, ja E. Lizavcevam ir taisnība, tad minētais fakts norāda tikai to, ka Sergijs, izkļuvis no leTK kontroles, necentās saistīties ar komunistisko pagrīdi vien tādēļ, ka šāda saikne apgrūtinātu cīņu par PB un Maskavas patriarhāta interesēm un novestu pie nacistu okupācijas iestāžu represijām pret eksarhu personiski, kā arī viņa vadīto baznīcu. Taču, neiesaistoties nekādās attiecībās ar komunistisko pagrīdi, Sergijs nepaliek indiferents vai nekļūst par vācu okupantu gribas īstenotāju. Viņš tūlīt uzsāk reliģijas propagandu, kas visspilgtāk izpaužas ārējās misijas organizēšanā. Laikraksts "Tēvija" 1941. gada augustā rakstīja: "*Garīdznieki dodas uz bijušajiem Padomju Savienības apgabaliem. 16. un 17. augustā Rīgas pareizticīgo katedrālē notikuši izvadīšanas dievkalpojumi, kurus vadījis metropolīts Sergijs un Jersikas bīskaps Aleksandrs. Misijā devušies aštoni priesteri.*"⁵⁶ Kā vēsta šī avīze: "*Pats metropolīts gatavojas doties misijā uz "atbrīvotajiem" apgabaliem.*"⁵⁷

Z. Balevics cenšas pierādīt, ka "misija" bija kanonisko tiesību pārkāpums, iejaukšanās Ļeņingradas un Pleskavas patriarhijas dzīvē.⁵⁸ Taču M. Škarovskis norāda, ka, "organizējot misiju, metropolīts Sergijs centās atdzīvināt kanonisko garīgo dzīvi tur, kur tā bija boļševiku iznīcināta"⁵⁹. Tātad šādas darbības tikai veicināja Maskavas patriarhijas un tās patriarha vietas sarga Sergija autoritātes pieaugumu, jo arī misijā tika uzsvērta kanoniskā saite ar mātes baznīcu – Maskavas patriarhiju. Kā norāda M. Škarovskis: "*Kara gados pretrunas starp dažādiem šķeltniekiem un Krievijas baznīcu tika daudzviet sagludinātas. Tā vērnahtā okupētajā teritorijā daļa josfīešu legalizējās, un Pleskavas misija tos atkal apvienoja ar Maskavas patriarhiju, kā protohiereju A. Kibardinu, proto-diakonu M. Jakovļevu, protohiereju D. Kratirovu.*"⁶⁰ Sergija organizētā misija atjaunoja un nodeva Maskavas patriarhijai teritorijas, kuras praktiski bija atrāvusi no patriarhāta padomju antireliģiskā politika. Tādu ieguvumu Maskavas patriarhātam Sergijs nevarētu sagādāt, ja viņš dotos evakuācijā. Tāpēc Sergijs Stragorodskis savā vēstījumā 1941. gada 14. oktobrī draudēja visiem mācītājiem, kas sadarbojas ar vāciešiem, ar baznīcas tiesu, taču piebilda, ka baumām par sadarbību viņš negrib ticēt, un savā vēstījumā nenosauca nevienu misionāru.⁶¹ Tātad, spriežot pēc visa, šis Sergija Stragorodska vēstījums bija padomju varas inspirēts. Līdzīgi rīkojās arī Sergijs Voskresenskis, kad vācu iestādes uzstāja, lai viņš un viņa vadītā baznīca pieņem rezolūciju pret Maskavas patriarha vietas sarga Sergija uzsaukumu 1941. gada 11. novembrī, kas sākās ar šādiem vārdiem: "*Progresīvā cilvēce pieteikusi Hitleram svēto karu par kristīgo civilizāciju, par sirdsapziņas un reliģijas brīvību.*"⁶² Par Sergija Voskresenska diplomātiju liecina "Rezolūcija", kas publicēta arī nacistu okupācijas laika latviešu presē. Laikraksta "Tēvija" 1942. gada 30. jūlija numurā publicēta pareizticīgo bīskapu konferences rezolūcija. Zem formāla padevības apliecinājuma Lielvācijas Vadonim slēpjas Sergija – Lietuvas metropolīta, Latvijas un Igaunijas eksarha visai tālredzīga politika, ko ataino pat cenzētais teksts un kurā ir skaidri manāma Baltijas eksarha nostāja pret PB Padomju Savienībā:

1. Pareizticīgie bīskapi nosoda tikai padomju varu – *“Padomju valdība pakļāva pareizticīgo baznīcu vēl nedzirdētām vajāšanām. Dieva sods tagad ķēris šo varu.”*⁶³

2. Uzsaukums baznīcas vārdā pretoties vācu agresijai uzskatāms nevis par Padomju Savienībā esošās baznīcas oficiālo nostāju, bet gan to skaidro kā padomju propagandas triku, kā izmisīgu soli: *“Boļševiki [...] tagad pūlas radīt ieskatu, ka viņi mainījuši savu izturēšanos pret pareizticīgo baznīcu un tai devuši brīvību.”*

3. Maskavas metropolīts un patriarha krēsla pārvaldītājs Sergijs Stragorodskis netiek apvainots sadarbībā ar boļševikiem vai nosodīts šā uzsaukuma dēļ. Viņa rīcība tiek skaidrota sekojoši: *“Mēs ticam, ka metropolīts Sergijs kā augsti mācīts un ticībā stiprs vīrs nekad nesacerētu šādu mulķīgu un neapzinīgu uzsaukumu. Vai viņš to nemaz nav parakstījis vai to darījis drausmīgu draudu iespaidā, gribot glābt sev padoto garīdzniecību no pilnīgas iznīcības.”*⁶⁴

Šajā oficiālajā un pēc visiem Lielvācijas reglamentiem sarakstītajā uzsaukumā ir jaušama slēpta solidaritāte ar Baltijas eksarhātu kanonisko māti – Krievijas PB un Maskavas patriarhātu. Patriarha krēsla pārvaldītājs nav nomelnots par boļševiku līdzskrējēju, nav apšaubīta viņa autoritāte lēmuma pieņemšanā, kā arī attaisnota viņa rīcība, bet politiskā nostāja, kas pausta paziņojumā, ir deklarēta kā uzspiesta. Tātad rezolūcija, ko pieņēma Baltijas bīskapu konference, bija mērena, tās nostāju nevar skaidrot par agresīvu attiecībā uz Krievijas Pareizticīgo baznīcu.

Šajā rakstā nevar atļauties plašāk izvērst tēmu par nacionālā seperātisma izpausmēm PB un to vērtējumu, jo tā ir atsevišķa pētījuma vērtā. Latvijas PB nacionālā spārņa galvenā ideja bija tā, ka nacionālā valstī jābūt nacionālai, autonomai baznīcai. Šīs idejas vārdā tika upurēti kanoniskie principi, kā arī konkrētā reģiona baznīcas vēsturiskā attīstība. Lai šāda ideja būtu vienkāršo ticīgo vidū populārāka, tika uzsvērts, ka bijusi “mātes baznīca” – Maskavas patriarhija un visas Krievijas PB ir kritusi “bezdievju” – boļševiku valsts rokās un pilda tās pasūtījumu. Analizējot Latvijas PB patriarhijas, nav redzams, ka PB hierarhija palīdzētu boļševikiem aģitācijā. Augustīna centieni atjaunot Latvijas PB autokefāliju 1941. gadā nebija politiski attaisnojami, jo pēc kanonisko saišu atjaunošanas nebija sācies jebkāds padomju varas iestāžu spiediens uz Latvijas Pareizticīgo baznīcu. 1939.–1940. gadā bija vērojams antirelīgiskās cīņas atslābums.⁶⁵ Padomju režīms šajā laikā vēl nebija galīgi izlēmis, kā rīkoties situācijā, kad tās varā bija nonākušas teritorijas ar ticīgo ievērojamu skaitu. Runājot par Krievijas PB un tās klēru atkarību no padomju politiskās konjunktūras, vairākos fundamentālos darbos norādīts, ka līdz 1936. gadam (t.s. Staļina Konstitūcijas pieņemšana) Krievijas PB vispār atradās ārpus likuma.⁶⁶ Šādos apstākļos uzturēt normālas attiecības ar kanoniskajā pakļautībā esošajām baznīcām bija ļoti grūti, tāpēc Krievijas PB praktiski nespēja kavēt šķelšanos. Kā morāli varētu vērtēt šķeltniekus? Kanoniskā saistība ar Maskavu nekādu ļaunumu nenodarīja ne Lietuvas, ne arī Latvijas PB līdz tās atšķelšanās brīdim no Krievijas.

Tādējādi Augustīna aizbildināšanās, ka viņš neesot vēlējies nokļūt čekas atkarībā, bija nekorekta – un galu galā Augustīna separātisms noveda pie viņa galīgas atsvešinātības trimdā no Latvijas PB klēra pārstāvjiem. Attiecībā uz padomju varas ietekmi Krievijas PB jāņem vērā tas, ka PSRS neuzskatīja PB par savu sabiedroto līdz pat 1941. gada 22. jūnijam. Padomju totalitārais režīms neīstenoja savu politiku caur baznīcas struktūrām, bet pret tām gan.⁶⁷ Baznīca bija upuris, ko aplaupīt, pazemot un šķelt ar politiskajām intrigām. Šķeltnieki netieši palīdzēja bolševikiem cīņā pret Krievijas Pareizticīgo baznīcu.

Avīzes “Tēvija” 1942. gada 1. augusta numurā kā nozīmīgs notikums pareizticīgo draudžu dzīvē minēta Madonas bīskapa Aleksandra nāve (05.06.1876.–30.07.1942.), kurš no 1942. gada 28. februāra bija Latvijas PB pagaidu pārvaldītājs. Aizgājējs raksturots kā stingrs kanoniskās nostājas ievērotājs.⁶⁸

Tieši 1942. gada rudens neveiksmes Staļingradas un Kaukāza frontē mudināja padomju pusi izvērst plašu propagandas kampaņu ar nodomu tajā iesaistīt arī patriarha krēsla pārvaldītāju un Maskavas metropolītu Sergiju. Pēc vienas deklarācijas seko cita deklarācija, kuras galvenās tēzes ir:

1. Iekarotajā teritorijā nacistiskā Vācija apkaros pareizticību.
2. Tiek iznīcināti baznīcas svētumi un dievnami.
3. Tiek represēti pareizticīgie.⁶⁹

Vienīgā iespēja glābt baznīcu ir atbalstīt bolševikus viņu cīņā pret Vāciju. Uz šo deklarāciju 1942. gada 7. oktobrī oficiāli atbildēja Latvijas, Igaunijas un Lietuvas eksarhs metropolīts Sergijs. Viņa atbilde publicēta “Tēvijas” 8. oktobra numurā, un virsraksts pilnīgi atbilst laikrakstam raksturīgajam nacistu ideoloģiskajam patosam. Metropolīts Sergijs atbildēja Maskavai ar smagu apsūdzību bolševismam.⁷⁰ Teksts bija uzrakstīts politiski korekti, un tajā izpaudās eksarha Sergija politiskā tālredzība. Runājot par bolševisma šausmām, viņš galvenokārt balstījās uz konkrētiem pierādījumiem. Attiecībā uz Vācijas nostāju Sergijs centās uzsvērt, ka var atbildēt tikai par savu apgabalu: *“Maskavas metropolītam jāzina arī, ka viņš savos publiskajos paskaidrojumos nepareizi izgaismo Vācijas izturēšanos pret pareizticīgo baznīcu. Mēs negribam jautājumu apskatīt visā plašumā un aprobežojamies tikai ar to, kas notiek mūsu baznīcas iecirknī.”*⁷¹ Tātad tā nebija slavas dziesma vācu okupantiem. Eksarhs norādīja:

1. Vācu okupācijas iestādes neapdraud kanonisko kārtību – *“Mēs, tāpat kā agrāk, atrodamies netraucētā apvienībā ar Krievijas ortodoksālās baznīcas patriarhāta krēsla pārvaldoni.”*

2. Vācieši eksarhāta teritorijā neapkaros un neierobežo Pareizticīgās baznīcas darbību.⁷²

Šeit arī slēpās Sergija politiskā gudrība. Viņš nevispārināja. Viņa atbildē nepārotami bija norādīts: *“Mēs skaļi apliecinām visas pasaules priekšā, ka mums pakļautā*

apgabalā vācieši nekādā veidā neapkaro ortodoksālo baznīcu.” Sergijs nelielīja nacistu okupācijas iestādes, bet centās pateikt: “Ar vienu vārdu sakot, vācieši atļauj un nodrošina visu to, ko boļševiki noliedza un iznīcināja reliģijas sfērā.”⁷³

Attiecībā pret Maskavas metropolītu Sergija nostāja palika nemainīga: “Par savu melu ieroci boļševiki tagad padarījuši Maskavas metropolītu. Viņi to piespiež sniegt paskaidrojumus. Par viņu domājot, mums lūst sirds, jo redzam, ka boļševiki viņu publiski piespiež noliegt savu iekšējo pārliecību.” Šeit Sergijs droši atzina, ka labi pazinis Maskavas metropolītu un nenovērsās no viņa, kaut arī atradās frontes otrā pusē: “Viņu jau kopš ilgiem gadiem pazīdami, mēs skaidri atskārstam, ar kādām šausmīgām morāliskām mocībām boļševiki no viņa izspieduši nepatiesu vārdu.”⁷⁴

Tātad arī oficiālos paziņojumos Sergijs necentās izdabāt nacistu okupācijas varai un iztēlot to kā atbrīvotāju, bet, pamatojoties uz konkrētiem faktiem, argumentēja savu pretlieliniecisko nostāju un formālu sadarbību ar okupācijas varas iestādēm. Taču notikumi aiz frontes līnijas risinājās pēc scenārija, ko līdz tam bija grūti paredzēt, bet padomju varas pieaugošā tolerance pret Krievijas PB bija arī eksarha Sergija nenogurstošā garīgā cīņa frontes pretējā pusē. Kā savā darbā norāda D. Pospelovskis, Staļina un Maskavas metropolīta vietas sarga Sergija tikšanās 1943. gada 4. septembrī bija pamatota ne tik daudz ar to, ka vajadzēja pacelt armijas patriotisko garu, jo 1943. gada rudenī nacistiskās Vācijas sakāve jau bija acīm redzama, bet viens no galvenajiem iemesliem bija nepieciešamība atbildēt uz baznīcu masveida atvēršanu vācu okupētajās teritorijās, it īpaši tad, kad šīs teritorijas no jauna atgriezās padomju varas pārvaldē, tautai bija redzami jāparāda, ka padomju reliģiskā politika nav tāda kā pirms kara.⁷⁵

Pēc šīs tikšanās 1943. gada 8. septembrī sasauca Krievijas baznīcas koncilu, kurā Sergijs Stragorodskis tika ievēlēts par Krievijas un Maskavas patriarhu. Pēc ievēlēšanas Sergijs nodzīvoja tikai astoņus mēnešus, t.i., līdz 1944. gada 15. maijam. Šis padomju valdības solis nebūt nenozīmēja piekāpšanos baznīcas priekšā. No vienas puses, tika nomierināta demokrātiskā pasaule – PSRS sabiedrotie, no otras puses, nedaudz uzlabots baznīcas stāvoklis PSRS, bet līdz ar to izdarīts smags trieciens baznīcai, kas atradās nacistu okupētajās teritorijās. Vācu okupācijas iestādes tagad propagandas nolūkos vairs nevarēja lepoties kā PSRS apspiestās baznīcas vienīgās labdares. Okupācijas iestādes pieprasīja no PB šajā situācijā “samaksāt” par to “brīvību”, ko tās bija devušas. Tā reiha Galvenā drošības pārvalde kopā ar Okupēto austrumu apgabalu ministriju nolēma sasaukt PB konferenci, ko vadītu Sergijs Voskresenskis. Šajā konferencē bija jāizskata un jāpieņem lēmums šādos jautājumos:

1. Patriarha ievēlēšanas nosodīšana un tās atzīšana par nelikumīgu.
2. Rezolūcija par baznīcas vajāšanu PSRS.
3. Svinīgi jāpasludina anatēma⁷⁶ padomju valdībai.⁷⁷

Taču Sergijs lika noprast, ka uzskata Maskavas patriarha vēlēšanas par likumīgām un netaisās tās apstrīdēt. Protams, par šādu nostāju tika ziņots Berlīnei.⁷⁸ Nacistu varas iestādes centās panākt Maskavas patriarha vēlēšanu nosodīšanu. 8.–13. oktobrī Vīnē notika Karlovacas pareizticīgo hierēju sapulce, kas atzina, ka Maskavas patriarha ievēlēšana nav kanoniska. Pretoties Vīnes sanāksmes lēmumiem būtībā nozīmēja pretoties nacionālsociālistiskās Vācijas vadības galotņu politikai. Kā tad izpaudās Sergija nostāja? Vai tā bija cenšanās “nosēdēt uz diviem krēsliem” vai arī Maskavas patriarha atbalsts?

SD ziņojumā Ostlandes reihskomisariāta Politiskajai nodaļai tika atklāta Sergija nostāja:

1. Eksarhs esot nosaucis bīskapus emigrantus viņu nostājas dēļ pret Maskavas patriarhiju par shizmatīkiem.

2. Tas, ka šie bīskapi sarāvuši saites ar Maskavas patriarhiju, vispār liedz viņiem spriest par procesiem patriarhijā no kanonisko saišu viedokļa.

3. Metropolīts – eksarhs centās pārliecināt vāciešus atzīt Maskavas patriarha ievēlēšanu un to izmantot savā antiboļševistiskajā propagandā, ka – baznīcas atdzimšana pilnīgi pierāda un parāda komunisma ideju bankrotu un šāda piekāpšanās novedīs līdz komunisma bojāejai.⁷⁹

Šī eksarha pozīcija izpaudās ziņojumā par Sergija (Voskresenska) izteikumiem boļševisma sakarā: *“Zem krievu dvēseles spiediena notiek boļševisma degradācija. Šai karā boļševismam jākapitulē krievu gara priekšā, jo boļševisms nespēj tālāk vest karu. Boļševiki sagrauj savu lietu, atsakoties no saviem principiem [...] Ja Staļins centīsies atkal “paņemt atpakaļ” visu to, ko ir devis, Krievijā notiks revolūcija. Ja krievos pamodinās zvēru, ar tiem nevarēs tikt galā. Jau 1941. gadā boļševiku Krievijā notiktu revolūcija, ja vien vācieši īstenotu citu austrumu politiku.”*⁸⁰

Protams, šādi izteikumi nopietni satrauca nacistu okupācijas iestādes, tās mēģināja izdarīt spiedienu uz eksarhu, lai viņš aizliegtu dievkalpojumos pieminēt Maskavas patriarha Sergija Stragorodska vārdu. Tāpēc 1943. gada 18. novembrī eksarhāta arhiereji⁸¹ pieņēma kompromisa lēmumu – pārtraukt lietot Sergija vārdu, jo ir likvidēts Maskavas patriarha vietas sarga tituls. Tai pašā laikā netika dots rīkojums minēt Sergiju ar jauno titulu, balstoties uz eksarhāta neinformētību par patriarha vēlēšanu kanonismu. Taču eksarhāta arhiereji uzsvēra, ka pieder mātes baznīcai – Maskavas patriarhātam un paliek ar to lūgšanu vienotībā. Kā liecina mācītājs Mihails Kuzmenko, kurš no 1943. gada līdz 1944. gadam izpildīja eksarha kancelejas priekšnieka funkcijas, “kad tika ievēlēts svētais patriarhs, okupanti aizliedza dievkalpojumos pieminēt viņa vārdu”⁸².

Eparhālajā sapulcē Viļņā eksarhs ar satraukumu balsī par to pavēstīja garīdzniekiem, bet atstāja sev tiesības pieminēt patriarhu.⁸³ Protams, šāda eksarha nostāja nevarēja palikt noslēpums okupācijas iestādēm. Arī pats Sergijs īpaši neslēpa savu

nostāju pret Maskavas patriarhiju. Tieši šī Sergija politika noveda viņu pie traģiskās bojāejas, par kuru būs runa darba beigās. Maskavas patriarhijas reakcija uz šādu Sergija politiku bija atšķirīga no rīcības attiecībā pret citām baznīcas vienībām, kas tādu vai citādu iemeslu dēļ piekopa šķeltniecisku politiku ar Maskavas patriarhiju. Sergijam Voskresenskim netika uzlikts aizliegums veikt svētdarbības. 1944. gada aprīlī Maskavas patriarhijas Svētā sinode nolēma: *“Visas iesvētīšanas priesteru kārtā [roku uzlikšanas], ko veicis metropolīts Sergijs un viņam pakļautie bīskapi, uzskatāmas par spēkā esošām.”*⁸⁴

Izdarot secinājumus par Sergija darbību, redzama viņa noturīgā kanoniskā politika, kura – gan pašos grūtākajos mirkļos, kad vācu armija jau bija pie pašām Maskavas sienām, gan tad, kad Sarkanā armija pārgāja plašā pretuzbrukumā, – bija vērsta uz Maskavas patriarhāta un kanoniskās vienotības saglabāšanu ar to.

Otrs pamatakmens šādai nostājai bija Sergija dziļā uzticība PB interesēm un to stādīšana augstāk par karojošo pušu interesēm. Daļēja sadarbība ar padomju un nacistu okupācijas iestādēm bija tikai spēle baznīcas interešu sasniegšanai, par ko pats Sergijs ir teicis: *“Ne tādus vien apmānījām! Ar NKVD tikām galā, bet šos “desiniekus” apmānīt nav grūti!”*⁸⁵

Kā redzams no darbības, spēle bija veiksmīga, lai gan tā prasīja galvenā “spēlētāja” dzīvību. Aiz viņa palika sagatavota un no boļševiku terora atdzimusi baznīca, ar ko bija jārēķinās boļševiku varas iestādēm. Te var minēt Joanu Kondrašovu Afanaseviču, kurš eksarhāta laikā tiek iesvētīts par priesteri un pēc padomju varas atjaunošanas netiek represēts, bet atstāts amatā. Arī Nīkifors Smorodovs, kuru Sergijs 1943. gadā iecēla protohierēja kārtā un kurš 1944. gadā tika evakuēts uz Vāciju, pēc atgriešanās atsāka savu darbību. Vēl tipiskāks piemērs ir Nikolajs Baranovičs, kurš 1931. gadā PSRS aizgāja no mācītāja štata vietas sakarā ar padomju politiku pret mācītājiem. 1941. gadā viņš tika mobilizēts 892. strādnieku bataljonā un Smoļenskas apgabalā nokļuva gūstā. Viņu norīkoja darbā pie saimnieka Pāvela Tura Kursīšos. Lūk, ko viņš pats raksta savā autobiogrāfijā jau padomju laikā: *“Uzzinājis, ka Rīgā kalpo Maskavas patriarhijas eksarhs metropolīts Sergijs, es viņam izsūtīju vēstuli, kurā izstāstīju visas savas grūtības, kalpojot pie saimnieka Tura, un viņš mani no kalpa padarīja par mācītāju.”*⁸⁶ Vēlāk N. Baranovičs kļūst par protohierēju. Šie daži piemēri uzskatāmi pierāda to klēra atdzimšanas procesu, ko uzsāka Sergijs un kuru vēlāk nevarēja apspiest padomju varas iestādes. Šādas politikas rezultātā tika palielināta PB ietekme padomju varas apstākļos. Totālā antirelīģiskā politika bija piedzīvojusi krahu, un Padomju valdībai bija jāsamierinās un jācenšas mierīgi pastāvēt līdzās Maskavas patriarham un viņa vadītājam patriarhijai.

Tāpēc varam pārliecinoši apstiprināt darba sākumā minēto, kāpēc Sergijs Voskresenskis neevakuējās, – tas nebija čekas uzdevums, kura veikšanai eksarhs palika

nacistu okupētajā Rīgā. Tas bija Krievijas PB un visas pareizticības interesēs. Eksarhs sevi parādīja kā talantīgu politiķi, kurš spēja baznīcas interesēs izmantot abas laicīgās varas – vācu nacionālsociālistus un PSRS boļševikus. Kā redzams, šādas sekmīgas politikas īstenotājs visā vācu okupētajā teritorijā eksarhs Sergijs bija vienīgais. Pārējo PB hierarhu darbība noveda pie shizmas ar Maskavas patriarhiju un šķēla jau tā boļševiku novājināto baznīcu, ļaujot boļševiku propagandai vērsties pret to.

Eksarha metropolīta Sergija attiecības ar nacistu okupācijas varu

Kā minēts iepriekšējā nodaļā, eksarhs Sergijs pēc paša gribas palika vācu karaspēka okupētajā Rīgā. Kas viņu sagaidīja? Nacistu okupācijas iestādes nekavējoties arestēja eksarhu 1941. gada 1. jūlijā. Kāpēc tieši tā un ne citādi rīkojās vācu vara, to varam izskaidrot ar “pašmāju” nacionālistiski noskaņotā politiku un reliģiskā darbinieka, bijušā Rīgas metropolīta Augustīna (Pētersona) agresīvo rīcību. Taču eksarha arests netraucēja viņa politiskajai darbībai. Ir saglabājušās liecības, ka jau aresta laikā Sergijs Voskresenskis sācis pārliecināt nacistu varas iestādes, ka tām politiski izdevīgāk ir samierināties ar Maskavas patriarhijas vietas sarga pieminēšanu dievkalpojumos nekā sekmēt Latvijas un Igaunijas baznīcas atgriešanos ekumeniskā Konstantinopoles patriarha jurisdikcijā, kuras eksarhs atradās Londonā un kam bija ciešas saites ar angļu valdību.⁸⁷ Pēc četrām dienām nacistu vara atbrīvoja eksarhu pret galvojumu. Kopš aresta Sergijs pret nacistu okupācijas iestādēm bija uzsācis uzbrūkošu taktiku, kuras princips bija būt soli priekšā okupantu nodomiem. Metropolīta “piekāpšanās” okupācijas iestādēm izpaudās skanīgos apsveikumos Vācijas jaunizveidotajām okupācijas iestādēm un nacistu politisko rīkojumu izsludināšanā PB prāvestijās.⁸⁸

H. Strods savā darbā pārmet eksarham to, ka 1942. gada 18. aprīlī Rīgas eparhijas eksarhālā pārvalde publicēja visiem prāvestiem adresētu apkārtrakstu, ar kuru uzdeva visās baznīcās svinīgi atzīmēt Ādolfa Hitlera (1889–1945) dzimšanas dienu: *“Pirmo reizi 20. aprīlī jums ir iespēja atzīmēt augstākā Lielvācijas vadoņa Ā. Hitlera dzimšanas dienu. Tuvākā svētdienā jums uzdots pēc liturģijas noturēt svinīgu aizlūgumu un teikt attiecīgu pamācību, un dziedāt ilgus gadus.”*⁸⁹ Kāpēc šādi saldi vārdi? Vai tiešām Sergijs bija kļuvis par nacistiskās Vācijas pakalpiņu? Uz šo jautājumu atbild vācu okupācijas iestāžu dokumenti. Ostlandes reihskomisārs Hinrihs Loze tikai 1942. gada 19. jūnijā izdod rīkojumu par reliģisko organizāciju un baznīcas reģistrācijas kārtību. Katrai baznīcai vai reliģiskajai organizācijai ir jāiesniedz rakstiski savs nosaukums, piederība un darbības principi, organizācijas apstiprināšanas laiks – trīs mēneši.⁹⁰ Tātad ne 1941. gadā, ne 1942. gada pirmajā pusē PB Ostlandē nebija nekāda likumīga pamata un no tā izrietošu tiesību, kā arī valsts pienākumu pret baznīcu. Tikai 1942. gada 11. novembrī notikušajā

Latvijas eparhijas prāvestu apspriedē eksarhs Sergijs varēja referēt par jauno Latvijas eparhijas pārvaldes kārtību, ka ģenerālkomisārs Rīgā ir pieņēmis reģistrācijas pieteikumu un pareizticīgā eparhija stingri nostājusies uz kājām, kā arī tiek garantētas baznīcas kanoniskās tiesības un noteikumi.⁹¹ Tāpat juridiski vairāk nekā gadu PB atradās ārpus likuma. Nacistu okupācijas varai vēl nebija īsti skaidrs, kā rīkoties. Šāda neskaidrība bija radusies vācu okupācijas administrācijas duālisma dēļ. Austrumu ministrijas (turpmāk – AM) ierēdniecība centās īstenot PB un vispār baznīcas sadrumstalošanas politiku pēc principa – “Skaldi un valdi”. Tā 1941. gada septembrī Latviju, Lietuvu, Igauniju un Pleskavas apgabalu apciemoja AM Valsts reliģiskās politikas grupas vadītājs Karls Rozenfelders, kurš sniedza īpašu ziņojumu par šajā braucienā gūto informāciju. Tā kā minētais ziņojums glabājas Vācijas arhīvos, autoram bija pieejami tikai M. Škarovska jau minētajā darbā citētie fragmenti.

Pēc šiem avotiem var spriest, ka nacistiskās Vācijas drošības dienests negatīvi norādījis uz to, ka austrumu apgabalos varētu ierasties Vācijas arhihierejs bīskaps Serafims un ka: “Viņš [eksarhs Sergijs] ir teicis, ka samierināšanās starp krievu emigrantu baznīcu un metropolīta Sergija (Stragorodska) baznīcu Maskavā ir viņa [eksarha Sergija Voskresenska] uzdevums un viņš jau ir spēris soļus šā uzdevuma realizācijas virzienā.”⁹² SD pārstāvji norādīja, ka pēc iespējas jāpretojas PB centieniem atzīt Maskavas patriarhātu par baznīcas dzīves kopēju centru. Tas jādara, atbalstot autokefālu baznīcu veidošanu atsevišķos reihskomisariātos.

Maskavas baznīcas pārstāvi Sergiju cik iespējams ātri izsūtīt no Ostlandes, lai pilnībā izslēgtu krievu tautas ietekmi Ostlandē. Eksarhs no sākuma jāizsūta uz Kauņu, jo viņu [eksarhu] nevar pilnībā izlaist no redzesloka tāpēc, ka no viņa var iegūt informāciju par Maskavas baznīcu.⁹³

No šīm rindām skaidri redzams, ka vācu civilā administrācija bija nolēmusi sašķelt baznīcu pēc nacionālā principa un tādējādi likvidēt Pareizticīgo baznīcu. Eksarhs Sergijs jau sen būtu izsūtīts un varbūt pat represēts, ja vien viņš nemācētu būt politiski lietderīgs nacistu ierēdņiem. Līdzīgi pret eksarhātu un pašu eksarhu negatīvi izteicās AM armijas grupu “Ziemeļi” pārstāvis, kurš savam vadītājam Leibbrandam 1941. gada 9. decembrī rakstīja: “Padomju periodā Rīgā no Maskavas varas pārstāvjiem ieceltais eksarhs Sergijs bija atstāts savā amatā, pēc manām domām, kļūdaina sprieduma dēļ, ka šo baznīcu var izmantot cīņā pret boļševismu. Mums drīzāk jāapsveic igauņu pretošanās [Sergijam]. Pēc manām domām, līdz ar baznīcas, kura aptver lielas teritorijas, pastāvēšanu rodas vēlākas frontes radīšanas draudi pret vāciešiem.”⁹⁴

Tāpat vācu okupanti labi saprata, ka Ā. Hitlera dzimšanas diena, uzsaukumi un lūgšanas par veiksmi cīņā ar bezdievīgo pretinieku ir tikai veiksmīga maskēšanās taktika. Taču viņiem vajadzēja formāli noticēt šai taktikai, ja ne, tad eksarhs ne vienu reizi vien norādīja, ka katru pretdarbību PB uztvers padomju propaganda, izmantojot to cīņai pret Vāciju. Tāpēc

arī SD oberšturmfiirers Librams 1941. gada 8. septembrī ziņoja, ka tomēr ir nepieciešams “kaut kādā formā atstāt krievu Pareizticīgo baznīcu, lai izvairītos no bīstama vakuuma”⁹⁵. Šeit arī atšķirās militāro struktūru – SD un vērnahta – attieksme no civilpārvaldes ierēdņu attieksmes pret PB un metropolītu eksarhu Sergiju. Sergija propagandētājā vienībā ar mātes baznīcu – Maskavas patriarhātu viņi redzēja mazāk briesmu nekā nacionālistu un nacionāli noskaņoto garīdznieku centienos radīt nacionālas autokefālas baznīcas, kas pēc sava teritoriālā iedalījuma militāristiem atgādināja bijušās suverēnās republikas – Latviju, Lietuvu, Igauniju, kuru atdzimšanu, kaut vai domīniju statusā, vācu militāristi nevēlējās. Tāpēc nacistu okupācijas iestādes atļāva PB rūpēties par okupēto teritoriju iedzīvotāju garīgajām vajadzībām.

Tā tas notika arī ar padomju karagūstekņiem. Lūk, ko par šo jautājumu savās atmiņās raksta protohierejs G. Benigsens: “*Mēs darījām visu iespējamo, lai nokļūtu pie karagūstekņiem un Krievijā. Beidzot pirmais izdevās! Tas, ko mēs ieraudzījām, bija briesmīgi! Desmitiem tūkstošu, simtiem tūkstošu izvārgušu, nomocītu, skrandainu, basu un badīgu – ne cilvēku, bet kailu nervu kamolu [...] Mums ar lielām grūtībām izdevās noorganizēt dievkalpojumus karagūstekņu nometnēs Rīgā. Tās bija visšausmīgākās liturģijas manā mūžā [...] Beidzas liturģija. Nāk skūpstīt krustu, skūpstā priesteru roku, viņa apģērba strēmeles, cenšas, par spīti stingram aizliegumam, pačukstēt nedaudz vārdu, nodot zīmīti ar adresi un lūgumu sameklēt tuviniekus.*”⁹⁶

Protams, SD un vērnahtam vajadzēja kaut kā formāli pamatot savu rīcību, un tā tika pamatota un attaisnota ar to, ka garīdzniekiem vajadzēja atskaitīties drošības struktūru priekšniecībai par noskaņojumu iedzīvotāju un karagūstekņu vidū. Šīs atskaites izmantoja padomju propaganda, lai parādītu Baltijas garīdzniecības profašistisko nostāju un tādējādi vērstos pret reliģiju vispār. Latvijas PSR Ministru padomes Reliģijas lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR Pēteris Liepa 1968. gada atskaitē PSRS Ministru padomes reliģisko kultu pārvaldes priekšniekam Kurojedovam ziņoja, ka Sergijs Voskresenskis bijis nacistu aģents, kura vadībā iekšējās misijas ietvaros reakcionārā garīdzniecība misionāru darbības aizsegā veikusi arī izlūkošanas darbu krievu gūstekņu nometnēs. Eksarha Sergija ārējā misija ar centru Pleskavā nodarbojās ar sarkano partizānu izsekošanu.⁹⁷ Taču ar to pretrunā ir jaunākie publicētie dokumenti, starp tiem metropolīta Sergija Voskresenska ziņojums Ostlandes reihskomisāram par partizānu attieksmi pret baznīcu, kā arī izvilumi no liecinieku nopratināšanas protokoliem apsūdzētā protohiereja Nikolaja Šenroka un mācītāja Libērija Voronova lietā par spiegošanu vācu izlūkdienestu labā.⁹⁸ No šiem dokumentiem skaidri redzams, ka “sadarbība” ar drošības dienestiem bijusi formāla. Nekādas operatīvi taktiskas informācijas tā nesaturēja. Drīzāk tā bija analītiska informācija ar socioloģisku ievirzi – tika izvērtēts tautas noskaņojums un parādītas partizānu propagandas stiprās puses, kā arī vācu virspavēlniecības propagandas pieļautās kļūdas.

Šī informācija ir vērtīgs vēstures avots, bet tā nav izmantojama militārām vajadzībām. Sergija atskaitē nav nosaukta neviena partizānu vienība, arī minētie mācītāji, kas snieguši atskaites Sergijam, runā tikai par zemnieku attieksmi pret partizāniem, viņu uzticības pieaugumu tiem un naidu pret okupācijas iestādēm to pieļauto kļūdu dēļ. Taču nav nosaukti ne partizānu atbalstītāji, ne arī norādītas konkrētas vietas un fakti, kas ļautu vācu militārajām iestādēm šo informāciju operatīvi izmantot. To saprata arī *SD* un vērmahta pārstāvji, tieši tāpēc viņu attieksme pret eksarhu Sergiju mainījās. 1944. gada 21. februārī *SD* pārvalde uz Sergija pieprasījumiem, lai atļauj rūpēties par padomju gūstekņu garīgo dzīvi, Ārlietu ministrijai atbildēja: *“Pieprasījumu noraidīt, jo Sergijs nav iemantojis uzticību.”*⁹⁹

Arī no liecinieku liecībām redzams, ka visi apvainojumi spiegošanā nacistiskās Vācijas labā ir safabricēti, lai diskreditētu misijas darbiniekus. Lūk, ko liecināja Nikolajs Šenroks 1956. gadā: *“Manis dotās liecības pirmstiesas izmeklēšanas laikā ir pilnīgi nepatiesas. Faktiski tās nav manas liecības, tās rakstīja izmeklētājs, un es tās parakstīju tādēļ, ka man tika draudēts un es tiku fiziski un psiholoģiski ietekmēts.”*¹⁰⁰

Varētu daudz runāt par padomju pirmstiesas un tiesas izmeklēšanas metodēm, taču galvenais šeit bija shēma – izmeklētājs, ideoloģisku apsvērumu vadīts, sameklēja noziedzīga nodarījuma sastāvu, kas bija aktuāls politiskajai situācijai un kas visvairāk diskreditētu baznīcu. Pēc tam veica darbu ar personām, kuras bija iemantojušas popularitāti tautā kā baznīcas pārstāvji, jo, tikai diskreditējot šīs personas, varēja diskreditēt baznīcu. Aizdomās turēto “vainas” pierādīšana bija tikai taktiskas dabas jautājums. Kā tas noticis, savās liecībās parādīja N. Šenroks: *“Cits piemērs: es liecināju, ka pazinu virsnieku Gegneru, tāpēc ka ar viņa piekrišanu saņēmu atļauju remontēt baznīcu un ar viņu kā pilnvaroto baznīcas jautājumos lēmu ar baznīcu saistītus jautājumus. Izmeklētājs tā vietā raksta, ka es esmu vācu aģents un sadarbojos ar *SD* ar Gegnera un Zaka starpniecību. Tā nav taisnība. Par pirmo es jau liecināju, bet Zaku es vispār nepazinu.”*¹⁰¹ Liekas, tieši šādas liecības bija pamatā Pētera Liepas ziņojumam, jo 1956. gada atkusni no jauna bija nomainījusi stagnācija. Tāpēc padomju pirmstiesas izmeklēšanā pierakstītās liecības ir apšaubāms vēstures avots. No tā varam spriest tikai par ideoloģisko nostāju, nevis par konkrētiem faktiem. Un nostāja bija neapšaubāma – ja nevar cīnīties ar masām, tad jānocērt “galotne”. Konkrētā situācijā jādiskreditē spējīgākie garīdznieki.

Autora rīcībā nav visu *SD* fondu, lai pārbaudītu, kādus ziņojumus iesniedza okupācijas iestādēm eksarhs Sergijs un viņa vadītā “misija”, taču LVVA fondos, kur apkopoti SS un policijas vadības dokumenti Latvijā, kā arī ziņojumi par partizānu grupām, nav redzams, ka šie ziņojumi būtu no PB klēra puses. Ziņojumus sastādījuši latviešu pret-partizānu formējumu vadītāji, un tajos ietvertas tiešām svarīgas taktiskas nianses – grupu izvietojums, vadītāju vārdi un uzvārdi, darbības vieta, skaitliskais sastāvs, bruņojums.¹⁰²

To nevar salīdzināt ar Sergija atskaitē minētajiem faktiem. Balstoties uz šiem minētajiem dokumentiem, sadarbība ar okupācijas iestādēm nepārsniedza to minimumu, lai nodrošinātu sekmīgu PB pastāvēšanu un darbošanos okupācijas apstākļos. Šāda baznīcas darbība sekmēja nacistu okupācijas jau iepriekš minēto duālo politiku un okupācijas varas nespēju īstenot pret PB un tās virsganu vienotu, agresīvi šķeltniecisku politiku. Tāpēc K. Rozenfelders pēc brauciena pa Ostlandi ar nepatiku konstatēja: *“Pareizticīgā baznīca jūt sevi vairāk nekā jebkad rūpējamies par tautu. Tā pēc maniem vērojumiem un iespaidiem Ostlandē noformējās priekšstats, ka baznīca un kristietība austrumos piedzīvo jaunu pacēlumu.”*¹⁰³ Nepatīkami pārsteigts bija ne tikai K. Rozenfelders, bet arī “atbrīvotāji” – PSRS varas un partijas orgāni. Tāpēc, lai kaut kā noslāpētu baznīcas autoritāti, bija vajadzīgs “mīts par baznīcas vadības sadarbību ar okupācijas varu”. Vācu okupācijas vara tā arī nespēja tikt galā ar dumpīgo eksarhu un izspiest no viņa īstus antipatriotiskus un antikanoniskus saukļus, kā tas bija Maskavas patriarha vēlēšanu sakarā. Tāpēc okupācijas varai atlika vienīgi salauzt baznīcas vienotību un spēku, nogalinot tās virsganu. Eksarha nāve tika izmantota kā pēdējais nacistu okupācijas iestāžu pretpadomju trumpis reliģijas jomā. Tālaika presē parādījās īsas, bet kodolīgas publikācijas, ka eksarha nāve ir padomju specdienestu izplānota akcija un ka šādi parādās PSRS patiesā nostāja pret baznīcu, jo tie, kuri pretojas padomju propagandai, tiek nogalināti.

Metropolīta eksarha Sergija politika ārējā misijā

Bez cīņas ar šķeltniekiem, kas apdraudēja baznīcas vienotību okupācijas apstākļos, otrs svarīgākais uzdevums, ko eparhijām izvirzīja eksarhs Sergijs, bija baznīcas ietekmes sfēras paplašināšana ārpus eksarhāta teritorijas. Cīņu pret šķeltniekiem diktēja nepieciešamība spert pretsoļus, lai atvairītu uzbrukumu, bet cīņa par ārējās misijas nodibināšanu un darbību bija atklāts baznīcas uzbrukums okupācijas varai, ar tās rīcībā esošajiem garīgajiem ieročiem.

Šeit eksarha vadītajā baznīcas teritoriālās vienības aktīvajā darbībā redzams skaidrs plāns, kura pirmais punkts bija nepieļaut shizmu, bet otrais – atjaunot baznīcas darbību no boļševikiem atbrīvotajā Krievijas teritorijā. Šāds solis bija ļoti drosmīgs un izaicinošs, jo nekā tāda nebija visā Vācijas okupētajā austrumu teritorijā. Vienīgi eksarhs Sergijs tūlīt organizēja garīdznieku misiju ar mērķi atjaunot baznīcas dzīvi tanī PSRS teritorijā, kur tā padomju varas iestāžu darbības rezultātā bija gandrīz pilnīgi iznīcināta. Lūk, kā to raksturo arhimandriņš Kirils Načis: *“Reāli Baltijas mācītāju misijas darbs sākās 1941. gada jūlijā, tūlīt pēc vācu karaspēka ienākšanas. Tā, piemēram, divi mācītāji – Sergijs Jefimons un Joans (Jānis) Ļogkijs, kurus arestēja leTK 1941. gada*

*jūnijā un kuri no Latvijas tika aizvesti uz Ostrovas cietumu, nokļuvuši brīvībā, devās uz Pleskavu, kur arī noturēja dievkalpojumus.*¹⁰⁴

Protams, tas viss nevarēja notikt bez paša eksarha Sergija ziņas. Tādā veidā par baznīcas atdzimšanas centru kļuva Pleskava. Teritorija, ko aptvēra misijas darbība, iekļāva Ļeņingradas apgabala dienvidrietumu daļu, daļu Kaļiņinas, Veļikije Lukus, Novgorodas un Pleskavas apgabalu. Šajā teritorijā tajā laikā dzīvoja apmēram divi miljoni cilvēku. Misija darbojās armijas grupas “Ziemeļi” ietekmes sfērā.

Kā redzams, iniciatīva misijas izveidē nāca no PB un bija saistīta ar baznīcas un ticīgo interešu aizstāvību. Padomju Savienībai PB misijas uzplaukums nozīmēja tās antirelīģiskās darbības un politikas krahu – vietās, kur vairs nebija Sarkanās armijas un padomju varas iestāžu, atjaunojās PB, kas kā organizācija bija pilnībā iznīcināta. Tātad reliģiozitāte tautā nebija iznīcināta, tā bija tikai apspiesta ar varu. Vācu virspavēlniecība, atļaudama misijas darbību, būtībā ticēja padomju propagandai par reliģijas izskaušanu PSRS teritorijā un necerēja, ka PB misijai būs kādi ievērojami panākumi. Militārā vācu virspavēlniecība misiju gribēja izmantot kā rīku ideoloģiskajā cīņā pret padomju varu, sludinādama “krusta karu” un reliģijas aizstāvēšanas lozungus pret bezdievju varu.¹⁰⁵ Taču šāda rīcība no vācu virspavēlniecības puses bija kļūdaina, jo tā vāji orientējās masu noskaņojumā un, kā redzēsīm, arī misijas gadījumā nemācēja šo noskaņojumu izmantot savā labā. Arī padomju vara saprata savas politikas kļūdīšanos un bija spiesta būtiski mainīt nostāju no cīņas pret reliģiju uz mierīgu līdzāspastāvēšanu.

Katalizatora loma šeit bija nevis vācu militārajai ofensīvai, bet tieši Baltijas, it īpaši Latvijas garīdzniecības garīgajām aktivitātēm. Tā padomju režīmam bija daudz bīstamāka, jo pierādīja režīma antirelīģiskās politikas bankrotu.

Tie, kas cenšas parādīt eksarhu Sergiju kā čekas pakalpiņu un PSRS politikas īstenotāju, nevar izskaidrot misijas fenomenu. Misijas organizācija un vadīšana bija tieši tas, kas pierādīja, ka metropolīts eksarhs nedarbojās PSRS spēka struktūru interesēs, bet gan PB interesēs, veicinot tās autoritātes pieaugumu tautā. Misijas darbību nu nekādi nevarētu vēsturiski novērtēt kā “apšaubāmu”, kā raksta H. Strods grāmatā “Metropolīts Augustīns Pētersons”.¹⁰⁶ Tas, ka Augustīns neiesaistījās šinī darbībā, tikai pierāda minētā reliģiskā darboņa tuvredzību un politiskās ambīcijas, kas nebūt nav saistītas ar baznīcas ietekmes nostiprināšanos. H. Strods nekritiski piekrīt Z. Balevica viedoklim, kas atklāti nosoda misijas darbību no padomju politiķu un ateistu pozīcijām.¹⁰⁷ Apskatot Z. Balevica minēto “misionāru” sadarbību ar nacistiem publicēto dokumentu un pašu garīdznieku liecību gaismā, varam secināt, ka misionāru pasludināšana par okupantu līdzskrējējiem bija uzvarējušās padomju varas atribe PB par sakāvi, ko tā piedzīvoja 1941. un 1942. gadā ideoloģiskajā frontē. Padomju ideologi un čekisti bija pārrēķinājušies, cerēdami, ka reliģiozitāte tautā ir zudusi, bet baznīcas kalpotāji kļuvuši par paklausīgiem pakalpiņiem.

Kā jau minēts, pirmās “bezdelīgas” garīgajā frontē bija Sergejs Jefimons un Joans (Ivans) Ļogkijis, kuri savu kalpošanu sāka jūlijā. No laikrakstā “Tēvija” ievietotā raksta redzams, ka 1941. gada 16. un 17. augustā Rīgas pareizticīgo katedrālē (Kristus piedzimšanas katedrālē) notikuši izvadīšanas dievkalpojumi, kurus vadījis metropolīts Sergijs un Jersikas bīskaps Aleksandrs. Misijā devušies astoņi priesteri – Fjodors Jagodkins, Jānis Jansons, Nikolajs Koliberskis, Jēkabs Načis, Vasiļijs Rušanovs, Vladimirs Tolstouhovs, Nikolajs Trubeckojis un Georgijs Beningsens. Laikraksts vēsta, ka arī pats metropolīts gatavojas doties misijā uz atbrīvotajiem apgabaliem.¹⁰⁸

Vairāki misijas dalībnieki, kā, piemēram, Aleksijs Jonovs, norāda: *“Pleskavas misijas nepieciešamību eksarhs Sergijs apjauta tūlīt, kad no Pleskavas un citām pilsētām sāka pienākt vietējo iedzīvotāju lūgumi sūtīt viņiem mācītājus.”*¹⁰⁹ Eksarhs kopā ar savas kancelejas priekšnieku profesoru J. D. Grimmu izstrādāja misijas programmu, ko iesniedza vācu armijas komandantūrai 1941. gada 15. augustā, balstoties uz Pleskavas, kā arī citu vācu armijas okupēto Krievijas Federācijas teritoriju iedzīvotāju vēstulēm un mutiskiem lūgumiem. Eksarhs Sergijs, dibinot misiju, norādīja, ka šī organizācija tiek dibināta tikai uz laiku un tā darbosies, līdz atjaunos tiešus sakarus ar patriarhijas baznīcu, kad augstākā baznīcas vara varēs šīs teritorijas pievienot eksarhātam vai atjaunot to vienību ar kādreizējām eparhijām.¹¹⁰

Tāpēc netaisns ir Z. Balevica apgalvojums, ka misijas organizācija bija kanonisko normu pārkāpums.¹¹¹ Eksarham bija tiesības uz laiku pārņemt daļu eparhiju, ja tās bija zaudējušas savus arhierejus vai arī tie nevarēja īstenot savu varu. Eksarhs Sergijs kanoniski norādīja, ka misionāriem lūgšanās vienmēr jāpiemin Ļeņingradas metropolīta Aleksija vārds. Misija tika atzīta par Maskavas patriarhijas daļu, nevis autonomu struktūru. Misijas kodolu eksarhs Sergijs formēja no gados jaunākiem mācītājiem. Kandidātūras viņš izraudzījās pats, un viens no misijas dalībniekiem A. Jonovs raksta: *“Eksarhs noteica, ka vairākiem garīdzniekiem – tiem, kuri bija jaunāki, jādodas uz Pleskavu. Nevienam no mūsu garīdzniecības neatteicās no līdzdalības misijā, no baznīcas darba tajās vietās, kur jau gadiem nebija skanējuši dievvārdi, kur nenotika dievkalpojumi, kur tauta lūdzās “pie sevis” slēpti. Tas dara godu mūsu garīdzniecībai.”*¹¹²

Tātad kadru izvēle bija paša metropolīta rokās. Pēc šādas autoritatīvas kadru izvēles vēsturnieks var izdarīt secinājumus par Sergija politisko orientāciju. Tāpēc nedaudz pakavēsimies pie pirmo misionāru personālijām, lai saprastu eksarha politiskos nodomus un to, kam tad īsti kalpoja Sergijs. Minētos mācītājus uzskaitīsim tādā secībā, kādā tos nosauc laikraksts “Tēvija”.

Nikolajs Koliberskis cariskās Krievijas laikā bija Daugavpils cietuma mācītājs, vēlāk misijas vadītājs no 1941. gada oktobra līdz 1941. gada novembrim (līdz savai nāvei), darbojās Krievu pareizticīgo studentu vienībās, kas bija Krievu kristīgo studentu kustības (turpmāk – KKSK) filiāles Latvijas Republikā. Talantīgs pedagogs.

Jānis Jansons, mācītājs, latvietis, dzimis 1878. gada 7. aprīlī. 1941. gadā par sekmīgu darbību pats metropolīts Sergijs viņu apbalvoja ar atļauju veikt liturģiju pie atvērtiem Cara vārtiem. Rīgas bīskaps Jānis (Garklāvs) ar metropolīta Sergija atbalstu viņu iecēla protohiereja kārtā. 1944. gada 13. aprīlī apbalvots ar mitru.¹¹³

Vladimirs Tolstouhovs bija slavenā Svētā Sergija teoloģijas institūta Parīzē audzēknis. 1942. gadā par darbu misijā saņēma 1. pakāpes misijas ordeni un pateicības rakstu.¹¹⁴

Jēkabs Načis, protohierejs (1912–1991), beidzis Rīgas garīgo semināru, pirms kara kalpoja Liepnas Sv. Ēlijas baznīcā.¹¹⁵

Vasilijš Rušanovs arī bija beidzis Svētā Sergija teoloģijas institūtu Parīzē. 1942. gada 17. decembrī viņš Dno organizēja Krievu bibliotēku.¹¹⁶

Vēl misijā tika iesaistīti mācītāji Fjodors Jagodkins, Konstantīns Šahovskis, Georgijs Benigsens un vēl divi Svētā Sergija teoloģijas institūta beidzēji – Aleksijs Jonovs un Nikolajs Trubeckojš.

Nikolajs Trubeckojš, dzimis 1907. gadā Krāslavā mācītāja Nikanora Trubeckoja ģimenē, kuram bija dēli Joans Trubeckojš (mācītājs) un Mihails Trubeckojš (diakons, kas arī devās misijā) un Pāvels Trubeckojš, arī diakons. Nikolajs 1930. gadā beidza Rīgas garīgo semināru un, tā kā bijis viens no sekmīgākajiem audzēkņiem, saņēma rekomendāciju teoloģijas izglītības turpināšanai Parīzes Svētā Sergija teoloģijas institūtā, ko beidza 1934. gadā. 1937. gadā iestājas Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultātē. Kā jau minēts, 1941. gada 18. augustā Nikolajs devās misijas darbā. 1941. gada oktobrī atsaukts no misijas, lai strādātu Eparhijas pārvaldē. No 1942. gada septembra līdz decembrim bija misijas žurnāla *“Православный христианин”* (“Pareizticīgais kristietis”) redaktors un vienlaikus arī Rīgas Pokrovas baznīcas mācītājs. Arestēts 1944. gada 20. oktobrī. Izmeklēšanas laikā čeka gribēja N. Trubeckoju ņemt specuzskaitē – saaģitēt uz sadarbību. leTK memoranda 13. punktā jautāts: *“Kādas īpatnības jāievēro, veicot notiesātā operatīvo izstrādi?”* – *“Jāizolē no Baltijas republiku garīdzniecības. Izstrādē jāiesaista kvalificēts un izglītots aģents.”* 14. punktā: *“Vai var savervēt notiesāto, ja jā, tad kādam darbam?”* Atbilde: *“Vervēt nav mērķtiecīgi. Pratinot izturējās kā pārliecināts ienaidnieks.”*¹¹⁷ Bez mācītājiem misijā tika nosūtīts arī diakons M. Trubeckojš, kurš, tāpat kā viņa brālis, vēlāk tika apcietināts un represēts, kā arī psalmotāji S. Radeckis, L. Arhangeļskis, V. Karavajevs un A. Azoutskis.

Tātad redzams, ka eksarhs Sergijs nosūtīja misijā pašus spējīgākos, izglītotākos mācītājus, pārsvarā no krievu emigrantiem, kuri pēc Oktobra apvērsuma pameta Krieviju. Tā varēja rīkoties tikai reliģiozs cilvēks, kuram rūpēja kā savas tautas, tā arī baznīcas liktenis. Nevarētu būt ne runa par kaut kādu slepenu padomju izlūkdienestu plānu īstenošanu, lai grautu nacistu okupācijas varu no iekšienes. Pretējā gadījumā gandrīz visi vadošie misijas darbinieki netiktu bez žēlastības arestēti un represēti. Arī tas, cik ātri “maskavietis” Sergijs iemantoja autoritāti vietējās garīdzniecības vidū, kura, kā uzsver

savos darbos Z. Balevics, bija “baltemigrantiska un antisovietiska”,¹¹⁸ norādīja tikai uz to, ka Sergija sadarbība ar PSRS leTK bija tikai leTK uzspiesta un nekādi neparādās Sergija piekoptajā baznīcas politikā. Tāpat eksarhs Sergijs misijās nesūtīja mācītājus, par kuriem būtu informācija, ka tie simpatizē nacistiskās Vācijas okupācijas režīmam. Visa misijas darbā norīkotā garīdzniecība bija izteikti apolitiska – nesimpatizēja nevienai politiskajai varai, bet aizstāvēja Pareizticīgās baznīcas intereses (tā izpaudās tās antisovietisms). Par misijas un nacistu okupācijas iestāžu sadarbību A. Jonovs saka: *“No vācu varas puses misija nesaņēma nekādas speciālas vai specifiskas instrukcijas. Ja šādas instrukcijas tiktu uzspiestas, misija diez vai turpinātu darboties. Es labi zināju misijas locekļu nostāju – ar vāciešiem rīkoties pēc principa “no diviem ļaunumiem izvēlies mazāko”. Par to, ka vācieši ir ļaunums, neviens nešaubījās. Nevienam no mums nebija nekādu šaubu attiecībā pret mūsu dzimtenes “dzīves telpas” iekarotājiem. Dzija līdzjūtība pret karā cietušo tautu – mūsu asins un ticības brāļiem, lūk, kas piepildīja mūsu sirdis.”*¹¹⁹

Savās oficiālajās publikācijās eksarhs Sergijs norādīja, ka nacistu vara atšķirībā no padomju varas neliek šķēršļus baznīcas attīstībai – dievnamu un draudžu atjaunošanai, bet norāda, ka šo dzīvi noārdījusi padomju vara.¹²⁰ Te redzams, ka eksarhs Sergijs izmantoja pareizticīgo misiju propagandas nolūkos. Taču šī propaganda nebija ne padomju, ne nacistu propaganda, tā bija PB propaganda, ar kuras palīdzību PB centās izcīnīt savu vietu un savas tiesības, izmantojot divu laicīgu varu konfliktu.

Veiksme misijas darbā un tās panākumu izplatīšana bija stratēģiski svarīga baznīcas uzvara ideoloģiskajā karā. Tāpēc misijas vadībā eksarhs iecēla nopietnus garīdzniekus. Pirmais misijas priekšnieks bija protohierijs Sergijs Jefimovs, kurš bija šajā postenī līdz 1941. gada oktobrim. Viņu nomainīja Nikolajs Koliberskis, kurš mira 1941. gada novembrī. N. Koliberska vietā eksarhs Sergijs iecēla Kirilu Zaicu, latvieti, dzimušu 1869. gada 15. jūlijā, izcilu misionāru un sprediķotāju, 1911. gada 1. augustā iecelts par pretkatoļu un pretsektantu misionāru Daugavpilī. No 1926. gada viņš pārsniedza Rīgas garīgajā seminārā sektoloģijas kursu. Bija žurnāla “Ticība un Dzīve” redaktors. Pēc konflikta ar arhibīskapu Jāni (Pommeru) tika atstādināts no kalpošanas, un viņš strādāja savā saimniecībā Rīgas pievārtē. Kara sākumā metropolīts Sergijs noņēma aizliegumu – un K. Zaics sāka savu darbu kā iekšējās misijas vadītājs, bet 1941. gada novembrī tika iecelts par ārējās misijas priekšnieku.¹²¹ K. Zaics bija pieredzējis ideoloģiskajās cīņās ar sektantiem, un viņa vadībā misija guva ievērojamus panākumus.

Par K. Zaica vietnieku kļuva J. Ļogkijs, par misijas vadības locekļiem apstiprināja N. Šenroku un G. Benigsenu, par misijas sekretāru – N. Žundu. Misijā nodibināja prāvestu institūtu un to sadalīja prāvestībās – Pleskavas, Novgorodas, Porhovskas, Gdovas, Dno un Kartaševskas.

1942. gadā K. Zaics griezās pie vācu administrācijas ar šādu paziņojumu:

“1. Eksarha dibinātā misijas pārvalde atzīta par misijas vadošo orgānu teritorijā, ko vācu karaspēks nodevis misijas rīcībā, visas draudzes un garīdznieki pakļaujas Pareizticīgās misijas vadībai.

2. Par prāvestiem un draudžu pārraugiem tiek atzīti tie mācītāji, kurus ir norīkojusi misijas pārvalde.

3. Misijas teritorijā veikt dievkalpojumus var tikai personas, kam misijas pārvalde ir devusi īpašas atļaujas.”¹²²

Šī baznīcas varas koncentrācija nesa savus augļus. Pēc žurnāla *“Православный христианин”* datiem, 1943. gada sākumā Pleskavas un Petrogradas guberņā bija 221 draudzes baznīca, kur kalpoja 84 mācītāji, to skaitā 14 misionāru no Baltijas valstīm. Līdz gada beigām šī teritorijā draudžu baznīcu skaits pieauga līdz 409 baznīcām. Salīdzinājumā ar pirmskara beigu periodu baznīcu skaits bija pieaudzis 15 reizi. Nodibināja divus klosterus – vīriešu un sievietes, darbojās 175 garīdznieki. Te jāpiemin, ka garīdznieku skaits tika papildināts tieši no tiem mācītājiem, kurus kara laikā atbrīvoja no ieslodzījuma, piemēram, protohierejs P. Žarkovs, kurš sāka kalpot Ušaku un Taiču draudzē, pēc 10 gadu izsūtījuma sāka strādāt protohierejs V. Iradionovs un mūks Lins (Nikiforovs).¹²³ Tika dibinātas baznīcu sākumskolas. Šeit lielu ieguldījumu deva F. Jagodkins, kura vadībā Krasnogorskas rajonā 1942. gadā atradās 15 šādu skolu, bet Puškinogorskas rajonā – 17. Misionāri centās ieviest ticības mācību arī vispārizglītojošās skolās, taču to neatļāva nacistu okupācijas iestādes. No sākuma vācu okupācijas vara neiebilda pret ticības mācības stundām skolās. Tā, piemēram, armiju grupas “Ziemeļi” aizmugures komandanta 1942. gada 14. augusta memorandā teikts: lai pastiprinātu antikomunistisko noskaņojumu, ir lietderīgi atļaut mācītājiem pasniegt ticības mācību kā fakultatīvu vai pat obligātu mācību priekšmetu, ko noteiktu vietējā administrācija.¹²⁴ Taču nacistu okupācijas varas iestādes ātri saprata, ka šāds “antibolševisms” ir kaitīgs viņu pašu plāniem un direktīvām attiecībā pret krievu tautu. Krievu tautā okupācijas iestādes saskatīja tikai lētu darbaspēku. Tāpēc 1943. gada maijā tūlīt pēc mācību gada beigām slēdza Sv. Dmitrija un Varlaama baznīcas skolas Pleskavā. Par 12 gadiem vecāki bērni tika pakļauti darba klaušām (agrāk personas vecumā no 14 līdz 65 gadiem).¹²⁵ K. Zaicam tomēr izdevās panākt, ka ticības mācības stundas tika atļautas kā fakultatīvs priekšmets.

Uzskaitīt visus ārējās misijas panākumus iedzīvotāju garīgajā aprūpē nebūt nav raksta mērķis, tādēļ autors aprobežojas ar ārējās misijas darbības prioritātēm:

1. Saglabāt vācu iekarotajās teritorijās kanonisko kārtību.

2. Atjaunot padomju varas iznīcinātās PB struktūras, iekļaujot tajās arī atbrīvotos garīdzniekus.

3. Rūpēties par tautas garīgo dzīvi un izglītību.

Misija netika radīta okupācijas varas interesēs, bet tās mērķi bieži vien nonāca pretrunā ar okupācijas iestāžu vēlmēm. Kā redzams no minētā, misijas vadība nebija autonoma vienība. Tā īstenoja eksarha Sergija politiku, un tieši pats Sergijs kontrolēja jauno garīdznieku iesvētīšanu darbam misijā. Tas redzams eksarha rezolūcijā misijas priekšniekam K. Zaicam par V. Rubakina un M. Bogetanova iesvētīšanu priestera kārtā.¹²⁶ Tā eksarhs iesvēta diakona kārtā Vladimiru Širšinu un nosūta viņu kalpot Pleskavas Trejādības katedrālē, bet pēc tam, kad V. Širšinam piedzima meita, eksarhs Sergijs atļāva viņam atgriezties Latvijā un iecēla par Rīgas katedrāles diakonu.¹²⁷ Šie un vēl citi rīkojumi rāda, ka misijas darbība bija eksarha Sergija tiešā kontrolē un tās darbs netika nodots pašplūsmai. Kā redzams, eksarham rūpēja ne tikai kadru jautājumi vien, bet katrā diakonā un priesterī viņš redzēja arī cilvēku. Tāpēc minētajā, kā arī citos gadījumos eksarhs rūpīgi sekoja sev padoto garīdznieku dzīvei un dažreiz pats centās atrisināt viņu sadzīves problēmas. Arī pats eksarhs Sergijs piedalījās misijas darbā. 1943. gadā Lieldienu naktī viņš Pleskavas Trejādības katedrālē vadīja Lieldienu dievkalpojumu, ko translēja arī pa radio.¹²⁸

Misijas darbību pārtrauca padomju karaspēka uzbrukums 1944. gada 21. februārī. Nacistu okupācijas iestādes piespiedu kārtā evakuēja misijas kodolu (69 mācītāji) no Pleskavas uz Latvijas teritoriju. Kopā ar misijas locekļiem Latvijas teritorijā vairākkārtēju evakuāciju laikā saplūda milzīgs daudzums civiliedzīvotāju no okupētajām teritorijām, tāpēc Sergijs spēra politiski un ekonomiski pareizu soli un pārdēvēja bijušo ārējo misiju par iekšējo misiju, un veltīja visus spēkus bēgļu aprūpei.

Metropolīts Sergijs un Latvijas eparhija

Lai raksturotu PB vidi PSRS, jācītē paša Sergija vārdi mūkam Leontijam: *“Dzīvojam pēdējos gadus. Tikai dažu gadu jautājums, un visu iznīcinās pēc iepriekš izstrādāta plāna. Jums varbūt nemaz nav vērts uzsākt darbību baznīcā. Varbūt pārejiet kur citur, tālāk no boļševiku acīm.”*¹²⁹

Tiesa, nākamais eksarhs nebūt necentās izvairīties no darbības ticības druvā. Vietējās garīdzniecības atbalsts eksarham un nevilnotā cieņas parādīšana izpaudās tieši viņa 10 gadu jubilejā, kopš viņš tika iesvētīts arhibīskapa kārtā. Svinību organizēšanu uzņēmās vietējā garīdzniecība, un galvenie iniciatori bija tieši Latvijas garīdznieki, kas ir skaidri redzams no atbalstītāju saraksta, kur pirmajā vietā minēta Eksarha pārvalde, otrā ir Latvijas eparhija, bet trešā – Rīgas Kristus piedzimšanas katedrāle.¹³⁰ Svinības bija paredzētas Rīgā. 1943. gada 16. oktobrī tika plānota dievišķā liturģija pulksten 12.00, bet pulksten 17.00 – kopējais svētku mielasts Eparhijas kancelejā Rīgā, Mazās Pils ielā 11. Uz mielastu bija paredzēts ielūgt 120 viesu, kuru starpā bija Jelgavas bīskaps Jēkabs, Narvas bīskaps Pāvels, Koveļas bīskaps Daniils,

Viļņas garīgā semināra vadītājs V. Vinogradovs, ārējās misijas vadītājs Kirils Zaics, Pečoras klostera priekšnieks Pāvels un Rīgas Troickas Sergija klostera priekšniece Jevgeņija.

Kā dāvanu Latvijas eparhijas klērs Sergijam pasniedza ikonu un sudrabu tās ierāmēšanai. Uz ikonas bija plāksnīte ar uzrakstu *“Высокопреосвященному Сергию, Митрополиту Литовскому и Виленскому, Патриаршему Экзарху у Латвии и Эстонии, 16 октября 1943 г. в день десятилетия архиерейского служения от Латвийской Епархии”*¹³¹. Diemžēl nekur neizdevās atrast dāvanu aprakstu vai sarakstu, ko pasniedza citas eparhijas.

Šāda cieša saite nebija vienpusēja. To apliecina agrāk – 1942. gada 7. martā izdotsais un Eparhālās pārvaldes sekretāra priesterā N. Trubeckoja parakstītais apkārtraksts draudžu prāvestiem, kurā ievietoti izraksti no eksarha Sergija runas, kuru viņš teica, dodoties no Rīgas uz Viļņu. Lūk, ko eksarhs saka par Rīgā pavadīto laiku: *“Še, Rīgā, es pārdzīvoju savas dzīves laimīgāko dienu – šeit es tiku atbrīvots no lieliniekiem [boļševikiem], tādēļ Rīga uz visiem laikiem paliks man dārga.”*¹³²

Vēl lielāku pateicību savā runā eksarhs izteica Latvijas eparhijas klēram, īpaši tā latviskajai daļai. Šos vārdus vajadzētu rūpīgi izlasīt tiem, kuri runā par to, ka PB Latvijā pārstāv krievus: *“Es pārdzīvoju šeit vēl vienu prieku – prieku pārliecināties, ka mūsu Sv. Baznīcā tiešām var saglabāt nacionālu īpatnību, novēršot nacionālās pretiliecinātības. Tautas dvēsele ir Dieva radīta, un nodoms to iznīcināt ir grēks. Tā radīta īpatnējai attīstībai, Dieva slavēšanai un saplūšanai ar citu tautu dvēselēm. Mums, vājiem cilvēkiem, šis augstais uzdevums nav pa spēkam. Bet Sv. Baznīca palīdz mums šinī darbā, ar to pašu atvieglot mūsu dzīves rūgtumu. Mani tiešām sarūgtina latviešu valodas neprašana, un tādēļ esmu spiests savā, bet ne viņu mātes valodā teikt pareizticīgajiem latviešiem, kas palika uzticīgi mātes Baznīcai, cik viņi ir man dārgi un cik es priecājos par to, ka reliģiska sirdsapziņa deva viņiem spēku nostādīt Baznīcu augstāk par visu, kas ir saindēts ar pārlieku nacionālistisku aizraušanos.”*¹³³ Atcerēsimies, ka šie vārdi nebija nodeva kādai valsts varas politikai, jo, kā minēts, nacistu okupācijas vara – tieši pretēji – atbalstīja nacionālo šķelšanos PB un latviešu un igauņu aiziešanu no Pareizticīgās baznīcas.

Atrazdamies Krievijā, Sergijs pamatā bija uztvēris pareizticību kā krievu gara īpatnību, kā kaut ko piederīgu tikai šai tautai. Pareizticībā viņš redzēja krievu tautas glābiņu no boļševisma, un boļševisma pieļaušanu Sergijs uzskatīja par lielāko krievu tautas grēku. Viņš vārdiski stipri “pēra” savu krievu tautu par to, ka tā pieļāvusi attīstīties savā vidū boļševismam. Bet tanī pašā laikā viņš teica, ka šī tauta ar savas pašas asinīm atmazgā šo pieļauto grēku.¹³⁴

Latvijā Sergijs piedzīvoja to, ka tieši cittautiešu aktivitāte bija tā, kādēļ viņa vadītais eksarhāts netika sašķelts nacionālās baznīcās, kā to bija plānojuši nacistu okupācijas

vara. Tas izpaudās arī eksarha kadru politikā – Latvijas eparhijas pārvalde tika uzticēta latviešu garīdzniekiem. Kā redzams, arī ārējās misijas vadību PSRS teritorijā eksarhs uzticēja latvietim K. Zaicam.

Tāpat eksarham rūpēja jaunu kadru izglītošana. 1942. gada 18. maijā izdod cirkulāru Latvijas eparhijas prāvestiem par to, ka ar eksarha 13. maija rīkojumu tiek atklāti Teoloģiskie kursi Viļņā. Kā rakstīts paziņojumā,ursos var pieteikties jaunekļi no 17 gadu vecuma. Priekšroka tiek dota vidusskolu beigušajiem, kurus uzņem bez iestājpārbaudījumiem.¹³⁵ Obligāta bija dzimšanas apliecība, kristāmzīme un atsauksme no garīgā tēva, prāvesta vai draudzes. Pēc 1943. gada augusta datiem, kursus mācījās 38 cilvēki, un semināristi dzīvoja Svētā Gara klosterī. Kursus vadīja virsmācītājs Vasilijš Vinogradovs. Viņu nomainīja Viļņas protohierejs Josifs Djačkovskis. Kursos sektoloģiju pasniedza arī misijas priekšnieks K. Zaics.

1943. gada 7. jūnijā iznāca apkārtraksts eparhijas prāvestijām par to, ka Viļņas Teoloģijas kursu audzēkņus no 1. augusta līdz 1. septembrim nosūta praksē. Prāvesti lūdza nodrošināt audzēkņiem iespēju stažēties, tāpat bija lūgums draudzēm ziedot segas un citu gultas veļu, kā arī dievkalpojumiem nepieciešamās grāmatas, kas trūks kursantiem.¹³⁶ Te jāpapildina, ka pārsvarā šajosursos gatavoja mācītājus darbam ārējā misijā, bet, tā kā pirmais izlaidums notika 1944. gada 27. aprīlī, kad misija bija beigusi savu pastāvēšanu, kursu beidzēji turpināja savu darbu Latvijas eparhijā.

Šo kursu darbība izraisa izbrīnu arī citu Baltijas kristīgo konfesiju pārstāvju vidū. Viļņas katoļu bīskaps Rainis savā vēstulē kardinālam Maglionem, kas datēta 1942. gada 23. jūnijā, bija pārsteigts par eksarha aktivitāti. Viņš brīnījās, ka metropolīts Sergijs vispār ir atstāts amatā un viņam ir savs garīgais seminārs Viļņā, lai gan pilsētā dzīvo tikai 6355 krievi.¹³⁷

Bez šiem kursiem Sergijs mēģināja Rīgas Universitātes (bijusī Latvijas Universitāte) ietvaros atjaunot Pareizticīgās teoloģijas fakultāti. Līdz 1942. gadam reihšministrs Alfrēds Rozenbergs mēģināja pierādīt, ka šādām reliģiskām fakultātēm jābūt atdalītām no universitātes. Luterāņu un katoļu baznīcas pārstāvji protestēja pret nacistu okupācijas varas lēmumu. Arī eksarhs Sergijs bija ieinteresēts fakultātes atjaunošanā universitātē, tāpēc 1943. gada 12. februārī Rīgas Baznīcu departamenta direktora Birgela dzīvoklī notika sapulce, kurā piedalījās eksarhs Sergijs, viņa sekretārs I. Grims, septiņi bijušie pareizticīgās teoloģijas pasniedzēji, pilsētas varas pārstāvji un Drošības policija. Domas dalījās – eksarhs uzskatīja, ka šai mācību iestādei jāapkalpo visa Ostlande, mācību spēki jāizraugās viņam (eksarham), mācību valodai jābūt krievu un vācu valodai. Bijušie pasniedzēji uzskatīja, ka fakultātei jābūt autonomai no Baznīcas, krievu valoda nedrīkst būt, jo var notikt “pārkrievošana”, un fakultātei jāapkalpo tikai latviešu pareizticīgie. Nolēma, ka abas puses izstrādās plānus un iesniegs nacistu okupācijas iestādēm.¹³⁸

1943. gada 12. aprīlī metropolīts Sergijs sastādīja šādu plānu, norādīdams:

1. Augstskolai jāgatavo garīdznieki ne tikai eksarhāta, bet arī Krievijas eparhiju vajadzībām.

2. Galvenie priekšmeti jāpasniedz krievu valodā, bet latviešiem, igauņiem, baltkrieviem un setiem liturģiskie un omiletiskie vingrinājumi jāveic dzimtajā valodā.

3. Mācību iestāde pakļaujas eksarha bīskapam.

4. Kontrolē vācu varas iestādes, nevis vietējā pašpārvalde.

5. Mācību iestādi dibināt nevis Rīgā, bet labāk kādā Krievijas pilsētā.

6. Vēlamas valsts subsīdijas.¹³⁹

Interesanti, ka vācu valoda kā otra apmācību valoda netiek minēta. Latviešu teologi 20. martā iesniedza savu priekšlikumu, ka pareizticīgo teoloģijas nodaļa jāatver universitātes Teoloģijas fakultātē: *“Pareizticīgo teoloģijas nodaļa nedrīkst būt patstāvīga, jo tādējādi Maskava nekavējoties pacentīsies nostiprināt tur savu jurisdikciju. Baznīca Maskavā ir boļševiku ierocis.”*¹⁴⁰

1944. gada pavasarī tika atvērta Teoloģijas fakultāte ar divām nodaļām – luterāņu un pareizticīgo. Tā kā tās darbība nebija saskaņota ar eksarhu Sergiju, viņš izdeva rīkojumu, kurā noliedza pareizticīgajiem iestāties šajā nodaļā, motivējot šo aizliegumu ar to, ka faktiski visi mācību spēki un pārvalde ir luterāņi.¹⁴¹

Eksarhs Sergijs vispār pievērsa lielu uzmanību skolām eparhijā un ticības mācībai tajās. Rezolūcijā par ticības mācīšanu vidusskolās eksarhs uzdeva Jānim Jansonam un Nikolajam Pehrevaļskim izanalizēt stāvokli skolās un iesniegt savus priekšlikumus. Šāda rezolūcija bija saistīta ar vietējās pašpārvaldes klaju nevēlēšanos iesaistīt apmācībā garīdzniekus.

Pēc protohijera N. Smirnova 1943. gada 1. februāra ziņojuma redzams, ka deviņās krievu skolās mācījās 146 pareizticīgie, taču ir tikai 20 ticības mācības grāmatu.¹⁴² Tika arī norādīts, ka ticības mācības stundas tiek atņemtas pareizticīgajiem priesteriem un nodotas laicīgajiem skolotājiem. N. Smirnovs lūdza eksarham pēc iespējas ierobežot laicīgo ticības mācības skolotāju iecelšanu, bet, ja tas tik tiešām nepieciešams, tad tikai ar Eparhijas padomes piekrišanu. 1943.–1944. gadā kopā ar skolotājiem, kuri strādāja bez Eparhālās pārvaldes norīkojuma, Latvijas eparhijā darbojās 55 cilvēki (29 latvieši un 26 krievi).¹⁴³

Šie fakti pierāda, ka, neņemot vērā grūtos kara laika apstākļus, eksarhs rūpējās gan par garīdzniecības, gan arī vienkāršu ticīgo izglītošanu. Tāpat eksarham rūpēja dievkalpojumu kvalitāte un priesteru morāle. Par to liecina J. Ļogkija – Rēzeknes draudzes prāvesta 1942. gada 29. augusta ziņojums. Ziņojumā norādīts par anarhiju vietējā draudzes dzīvē, kas valdīja pirms Sergija ierašanās. Lūk, ko saka J. Ļogkijs: *“Pēdējos 25 gadus pierasts pie tā, ka baznīcā nav disciplīnas un nav stingras soda sistēmas. Prāvests līdzinās rakstvedim, un ar viņu [prāvestu] draudzēs nerēķinās.”*¹⁴⁴

Tāpēc prāvests lūdz atstādināt viņu no pienākumiem, jo viņš nav spējīgs īstenot eksarha rīkojumus. Eksarhs neatstādināja šo cītīgo mācītāju, bet nosūtīja misijas darbā uz Pleskavas apgabalu.

Turpmāk eksarhs mēģināja cīnīties pret vietējo birokrātiju. Viņš ierosināja veidot stārstu padomi, kas tiešā sadarbībā ar eparhijas arhiereju “piespiestu un palīdzētu draudžu padomei veikt tās tiešo darbu – palīdzēt konkrētiem draudzes locekļiem vai mācītājiem”. Eksarhs kā piemēru minēja mācītāju Jurovski, kurš nesekmīgi no savas draudzes padomes lūdza dzīvokli.¹⁴⁵ Savā rezolūcijā eksarhs norādīja, ka arī dievkalpojumu vadīšanā nav ievērota paredzētā kārtība. Kā rakstīja pats Sergijs, tur valda ārkārtīga paviršība un izlaidība (*“крайняя небрежность и расхлябанность”*).¹⁴⁶ Tāpēc tika uzdots Eparhijas padomes locekļiem iesniegt ierosinājumus un izstrādāt vienotu dievkalpojumu kārtību.

Eksarhs sekoja, lai vietējie priesteri, izdabājot iedzīvotāju vēlmēm, nepārkāptu kanonus. 1944. gada 27. aprīlī Eparhijas padomes sēdē eksarhs izteica kļau nosodījumu par pašnāvnieces apbedīšanu pēc pilnas kārtības un noliedza turpmāk apbedīt pašnāvniekus bez bīskapa ziņas, ja vien nav ārsta apliecības par vājrātību.¹⁴⁷ Tāpat eksarhs vēltīja veselu rakstu par citticībnieku apbedīšanas kārtību gadījumā, ja šie citticībnieki – luterāņi vai katoļi – dzīvojuši jauktās ģimenēs. Šeit Sergijs atsaucās uz Maskavas patriarhāta tradīcijām. Viņš pieļāva daļēju goda izrādīšanu šādiem PB lojāliem ticīgajiem, nepārkāpjot baznīcas kanonus.

Analizējot visu avotu klāstu, redzams, ka eksarhs Sergijs pats personiski iesaistījās Latvijas eparhijas dzīvē un mēģināja vadīt tās iekšējos procesus, sekmējot pareizticīgo latviešu un krievu konsolidāciju ticībā, neizmantojot PB kā rusifikācijas rīku politisku mērķu sasniegšanai.

Metropolīts Sergijs un iekšējā misija

Iekšējās misijas izveides iemesli bija padomju karaspēka strauja ofensīva Austrumu frontē un liels bēgļu pieplūdums Latvijas un Igaunijas eparhijā, kas sākās 1943. gadā un ar katru mēnesi auga plašumā. Nacistu okupācijas iestādes bija ieinteresētas iedzīvotāju evakuācijā, jo cerēja šo dzīvo spēku izmantot darbam Vācijas teritorijā, kā arī dzīvo spēka zaudējumu segšanai frontē. Vācu administrācija saprata – lai gan par vēlu – savu ideoloģisko kļūdu attiecībā pret “slāvu rasi”, kā to dēvēja nacionālsociālistu ideologi.

Tā, piemēram, Frīdriha Trampedaha (Ostlandes reihskomisariāta Politiskās nodaļas priekšnieks) referātā, ko viņam sagatavoja referents Alfrēds Meijers, 1943. gada 6. martā parādās pavisam citas – līdz šim nedzirdētas notis: *“Cīņa noris nevis pret tautām, ko apspiež boļševiki, bet gan pret boļševikiem pašiem. Karš ir nevis militārs, bet gan politisks.”*¹⁴⁸

Tātad vācieši necīnās par dzīves telpu, bet gan kopā ar krieviem, baltkrieviem un citām apspiestām tautām pret bolševikiem. Tāpat aug nacistu okupācijas iestāžu interese par ģenerāli Andreju Vlasovu (1901–1946). A. Rozenberga referātā par A. Vlasova uzstāšanos Mogiļovā (Baltkrievija) uzsvērts, ka vācu propaganda zaudē padomju propagandas priekšā tāpēc, ka:

- 1) vācieši izmanto krievu tautu savu pragmatisko mērķu sasniegšanai;
- 2) krievu tautas dzīvē kopš vācu iebrukuma nekas nav uzlabojies;
- 3) vācieši nav snieguši palīdzīgu roku krievu antibolševiku spēkiem – gūstekņiem un civilajiem bēgļiem.¹⁴⁹

Lai risinātu šos jautājumus, ar Ostlandes reihskomisāra 1943. gada 1./2. aprīļa rīkojumu par bēgļu noņemšanu Ostlandē tika pieņemts lēmums nodibināt bēgļu noņemni pie Rēzeknes 10 000 bēgļiem no Krievijas apgabaliem. Par pirmo noņemnes priekšnieku iecēla Arnoldu Langu, kas tanī pašā gadā tiek atcelts no šī amata par sliktu apiešanos ar bēgļiem un patvarīgu rīcību.¹⁵⁰

Tas liecināja, ka vācu administrācija bija sapratusi krievu bēgļu problēmas būtiskumu, bet tās darboņiem nebija motivācijas mainīt savu augstprātīgo nostāju. Toties rūpes par bēgļiem aktivizēja PB Baltijas eksarhāta vadība, konkrēti – eksarhs Sergijs, kurš redzēja šajās rūpēs cīņu par cilvēku dvēseli.

Sakarā ar iekšējās misijas izveidi tika izstrādāta arī tās darbības programma, kurā par misijas darbības galveno mērķi izvirzīja bēgļu pārraudzīšanu. Tas izpaudās:

1. Garīgajā aprūpē – sarunas, lasījumi, bērnu mācīšana, garīgās literatūras, evaņģēliju, krustiņu un ikonu izplatīšana.
2. Gūstekņu materiālā aprūpē – naudas pabalstu piešķiršana. Ienākumu avots bija:
 - a) misijas kalpošana (sveces, prosforas);
 - b) īpašs ziedojuma šķīvis iekšējai misijai;
 - c) dāmu komitejas vāktie ziedojumi pie Kristus piedzimšanas katedrāles;
 - d) atsevišķi ziedojumi;
 - e) draudžu padomju ziedojumi.¹⁵¹

Misijas darbību bija paredzēts kontrolēt tādējādi, ka mācītājiem par savu darbu bija jāsniedz rakstiskas atskaites misijas vadītājam Rīgas bīskapam Jānim (Garklāvam), kā arī par bēgļu kristīšanu, laulāšanu un miršanu jāizdara ieraksti metrikas grāmatās.¹⁵²

Latvijas teritorijā ieplūdušie bēgļi saskārās ne tikai ar finansiālām grūtībām. Daudzos Latvijas apgabalos nebija dievkalpojumiem piemērotu telpu. Eksarhs Sergijs un iekšējās misijas vadītājs bīskaps Jānis (Garklāvs) spēra līdz šim vēl neredzētu soli PB vēsturē, kas bija iespējams tikai Latvijā, kur dažādu konfesiju vidū valdīja toleranta un tiešām kristīga attieksme. 1943. gada 1. decembrī Baltijas eksarha Sergija vārdā tiek sagatavots vēstījums ev. Luteriskās baznīcas arhibīskapam, kas sākas ar vārdiem:

“Sakarā ar dažu okupēto Krievijas apgabalu evakuāciju Latvijā ierodas daudzi tūkstoši bēgļu, kuri ir pareizticīgie. Lielinieku terora laikā nomocītā tauta alkst pēc dievišķā mierinājuma.”¹⁵³

Vēstījuma mērķis bija iegūt atļauju izmantot protestantu dievnamus dievkalpojumiem, ja tie atrodas tuvu vietai, kur izmitinājušies bēgļi. Uz šo vēstījumu ev. Luteriskās baznīcas arhibīskaps Teodors Grīnbergs (1870–1962) atbildēja apstiprinoši – tiek dota atļauja noturēt dievkalpojumus pēc pareizticīgo rīta vietās, kur nav pareizticīgo dievnamu, ev. luteriskajās baznīcās vai arī lūgšanu namos. Arhibīskaps norādīja, ka “pēdējos gadu desmitus abas baznīcas ir labi sadarbojušās”¹⁵⁴.

Kā atbilde šim solim sekoja eksarha Sergija uzdevums iekšējās misijas misionāriem uzzināt bēgļu pulcēšanās vietas un tur kalpot. Eksarhs nolēma, ka iekšējā misija inventarizē bēgļu līdzīgu paņemto baznīcas īpašumu un kopā ar bēgļu komitejām izšķir, vai nu tas tiek atstāts bēgļiem, vai arī nodots glabāšanā eparhijas baznīcās.¹⁵⁵ Eksarhs arī norādīja, ka bēgļi nedrīkst kalpot baznīcai, nesaskaņojot to ar eparhiju.

To savā darbā izmanto Z. Balevics, norādot, ka iekšējās misijas uzdevums bija pretošanās kustības apkarošana.¹⁵⁶ Taču, apskatot 1943. gada 23. aprīļa dokumentu, redzams, ka šeit tieši norādīts, “ka daudzi ir evakuējušies *“obnovļenci”* (atjaunotās baznīcas piekritēji), autokefālisti un viltvārži mācītāji”¹⁵⁷. Tātad pareizticīgā misija cīnījās ne jau pret pretošanās kustību nacistu okupācijas režīmam, bet rūpējās par baznīcas klēra rindu tīrību. Šādu rīcību varēja nosodīt tikai vēsturnieks, kura attieksme pret baznīcu ir klaji ateistiska un kurš samierinās tikai ar tādu baznīcu, kas ir pakalpīga padomju varai.

Šāds rīkojums netieši pierāda eksarha nelojalitāti pret PSRS IeTK un tās aģentiem, jo tas apgrūtināja aģentu iespiešanos baznīcas rindās. Kā norāda viens no padomju izlūkdienesta vadītājiem Pāvels Sudoplatovs, tieši caur *“obnovļencu”* baznīcas līderiem baznīcas rindās tika iefiltrēti operatīvie darbinieki, kuri pat kļuva par mācītājiem.¹⁵⁸

Evakuēto mācītāju pārbaudi un atļauju piešķiršanu eksarhs Sergijs uzticēja bijušajiem ārējās misijas darbiniekiem, jo tieši viņi labi pārzināja evakuēto apgabalu garīdzniecību. Taču šai pārbaudei nebūt nebija tikai politisks raksturs – kontrolēja arī iebrāukušās garīdzniecības morāli, kas nebūt nav vērtējams negatīvi.

Lūk, kādu pamācošu notikumu mums pavēsta arhīvu materiāli: *“Nikolajs Vostokovs līdz evakuācijai atradās Narvas arhibīskapa Pāvila pakļautībā, 1943. gada 1. decembrī iecelts par Jaunjelgavas Kristus Apskaidrošanās baznīcas priesteri. Taču Bīskaps Jānis (Garklāvs) saņem ziņojumu no mācītāja Nikolaja Aņinska, ka N. Vostokovs ir otrreiz apprecējies, līdz ar to pārkāpjot kanonus. N. Vostokovam līdz apstākļu noskaidrošanai tiek uzlikts aizliegums veikt dievkalpojumus. Baznīcas izmeklēšanas laikā tiek noskaidrots, ka N. Vostokovs nav otrreiz precējies, bet bēgļu reģistrācijas punktā uzdevis savu kalpotāju Valentīnu Januševsku par savu sievu, tādējādi paglābjot viņu no izvešanas*

uz Vāciju. Tāpēc 1944. gada 9. martā N. Vostokovam tiek atcelts aizliegums veikt dievkalpojumu.¹⁵⁹ Šis gadījums parāda arī ierindas garīdzniecības nostāju, jo mācītāji, glābjot cilvēkus, bija gatavi upurēt savu karjeru.

Kādi tad bija misijas panākumi?

No 1943. gada pavasara līdz vasarai (apmēram pusotra mēneša laikā) tika atvērti jauni bēgļu punkti Liepājas prāvestijā, vietās, kur līdz šim nebija pareizticīgo draudžu, – Rucavā, Ēdolē, Priekulē, Rudbāržos, kā arī atdzimušās draudzēs Vaiņodē un Aizputē. Rīgā un tās apkārtnē nodibināja bēgļu punktus Slokā un Šķirotavā.¹⁶⁰

Bēgļu aktivitāte bija liela. Sevišķi viņus vilināja iespēja saņemt pabalstus. Ne velti no vācu SS vadīto "SS-Jagdverband Ost" grupu ziņojumiem redzams, ka 1944. gadā krievu bēgļi dzīvoja labāk nekā bēgļi no Latvijas iekšzemes.¹⁶¹ Viņi bija materiāli labāk apgādāti un pārtikuši. Kara apstākļos bēgļu vidū zēla spekulācija. Un tieši tāpēc samērā tendencioza ir Z. Balevica spriedelēšana par to, ka garīdznieki rīkojušies nehumāni, kontrolējot bērnu kristīšanu un saņemot prēmijas par kristītajiem bērniem.

Latvijas eparhijas cirkulārā, ko parakstījis Eparhijas padomes loceklis Nikolajs Maķedonskis 1944. gada janvārī, ir teikts, ka tiek izsniegtas izziņas par Latvijas teritorijā kara laikā dzimušu bērnu kristīšanu un uz šo izziņu pamata vecāki var saņemt prēmijas no misijas fonda.¹⁶² Un tiešām, patiesas ir virspriestera F. Mihailova bažas: "*Mani pārņem šausmas, kad tēvs un māte saka: "Nesim pārkrustīsim Vasjku, dabūsim degvīnu, kaut vai iedzersim." Atceros, kā agrāk misionāri kristīja cittautībniekus un kristīšanas reizē deva kreklu. Daudzi krekla dēļ kristījās līdz desmit reizēm. Baidos, ka arī tagad notiek tas pats.*"¹⁶³

No visa šeit minētā redzams, ka eksarhs brīdī, kad vācu armija atkāpās, neatstāja savā pārvaldītajā teritorijā pašplūsmā ne garīgos, ne laicīgos procesus, kas saistīti ar bēgļu masu pieplūdumu eparhijas teritorijā. Kontrolējot šīs norises, eksarhs pirmām kārtām rūpējās par klēra morālo un kanonisko tīrību, kā arī par bēgļu garīgo un mantisko aprūpi, izmantojot šeit PB resursus, kā arī iesaistot šajā darbā citas konfesijas. Kā redzams no PB klēra locekļu ziņojumiem, kā arī no vācu administrācijas avotiem, tas eksarham izdevās labāk nekā citu konfesiju baznīcām.

Eksarha Sergija tragiskā bojāeja: fakti un versijas

Lai izprastu eksarha Sergija nolemtību, jāatgriežas pie ievērojamākā notikuma Krievijas PB dzīvē – 1943. gada 8. septembrī Maskavā notika arhiereju sanāksme (Saeima), kurā par Maskavas un visas Krievijas patriarhu tika ievēlēts Sergijs Stragorodskis. Vāciešiem šie notikumi bija pilnīgi negaidīti un nozīmēja to aģitācijas pilnīgu krahu un padomju propagandas, kas okupētajās teritorijās darbojās ar diversantu un partizānu

palīdzību, uzvaru. Nacistu okupācijas iestādes nolēma izšķirties par galēju soli, kādu līdz šim nebija izmantojušas, – tās atļāva sasaukt Vīnē emigrācijā dzīvojošo krievu PB arhieriju sanākumi, kuras uzdevums bija nosodīt un atzīt par nekanonisku Maskavas un visas Krievijas patriarha Sergija ievēlēšanu. No šīs sanāksmes bija atkarīgs eksarha Sergija liktenis. Krievu PB emigrācijā, protams, attaisnoja uz tās liktās nacistu cerības un nosodīja patriarha vēlēšanas ne tikai kā Staļina režīma rotaļāšanos ar patriarha titulu, bet arī savas rezolūcijas pirmajā punktā par vēlēšanu atbilstību baznīcas likumiem izteicās šādi: *“Metropolīta Sergija ievēlēšana par Maskavas un visas Krievijas patriarhu ir ne tikai antikanoniska, bet arī pret visu baznīcu vērsts politisks pasākums.”*¹⁶⁴

Nacistu okupācijas iestāžu pārstāvji, protams, gribēja uzzināt arī eksarha Sergija domas. Saruna starp nodaļas *“Ost”* referentu Kurcu un eksarhu Sergiju ir atreferēta Kurca ziņojumā *“SD Ostland”* Politiskajai nodaļai, kurā teikts, ka Sergijs ir vienisprātis ar Vīnes deklarācijas politisko daļu, bet paziņoja, ka nevar pieņemt šīs konferences lēmumu no kanoniskā viedokļa. Lai gan viņam nebija dokumentu par Maskavas arhieriju Saeimu, Sergijs uzskatīja, ka patriarha vietas sargs Sergijs (Stragorodskis) nevarēja veikt antikanonisku aktu. Aizrobežas bīskapus eksarhs nosauca par shizmatikājiem, kuri sarāvuši saites ar Maskavas patriarhātu, tāpēc viņi nevar spriest par Maskavas notikumiem no kanoniskā viedokļa.¹⁶⁵ Kā vēsta referents, Sergijs ieteica nacistu propagandai nevis censties pierādīt Sergija Stragorodska ievēlēšanas nelikumību, bet gan parādīt, ka *“padomes tagad ir spiestas pat atzīt Baznīcas galvu kā antisovietisma simbolu. Skaidrs, ka tas tiek darīts ne jau ar skaidru sirdsapziņu. Tas nozīmē boļševiku bankrotu, jo viņi ir spiesti atzīt Baznīcu un Dievu.”*¹⁶⁶

Eksarhs gluži pretēji uzskatīja, ka pareizticīgo bīskapiem ir jāatbalsta Maskavas patriarhs un viņš (Maskavas patriarhs) jāizmanto cīņā pret Staļinu. Ar šādu viedokli SD vadība nebija vienisprātis – Sergija antikomunisms bija tālu no vācu nacistu mērķiem. Vācu mērķiem bija izteikti probaznīciskais raksturs, tāpēc, pēc SD vadības domām, viņš [eksarhs Sergijs] nav vairs vadāms un pats ir norobežojies.¹⁶⁷

Līdzīgas domas bija izteiktas arī F. Jekelna 1945. gada 31. decembra liecībās, pēc kurām iznāk, ka atentātu pret eksarhu plānoja SD augstākā priekšniecība Berlīnē. Tā kā arhīva lietas ar F. Jekelna liecībām neglabājas Latvijā, bet ir pārvestas uz Maskavu, jāaprobežojas tikai ar citātiem no padomju laika izdevumiem: *“Metropolītu Sergiju jau sen novēroja SD un Gestapo. 1943. gadā, tiekoties ar mani, Himlers interesējās par metropolīta izturēšanos un teica, ka izšķiršot šo jautājumu. Pēc tam Fukss man deva izlasīt Kaltenbrunnera parakstītu pavēli par metropolīta Sergija likvidēšanu. No pavēles izrietēja, ka Sergiju nogalināšot tā, lai provokācijas ceļā varētu vainot padomju partizānus.”*¹⁶⁸

Cik ticamas ir padomju izmeklētāju iegūtās liecības, mēs varam redzēt no jau iepriekš minētajām mācītāju liecībām. Bija plāns – pierādīt F. Jekelna un augstāku

SD līderu saistību ar šo slepkavību, un tas arī tika īstenots. Kā netiešs pierādījums ir F. Jekelna 1946. gada 27. janvāra liecība: “[..] no Drošības policijas Galvenās pārvaldes pienāca Kaltenbrunnera parakstīta pavēle nogādāt pie malas metropolītu Sergiju. Viņu nogalināja mūsu cilvēki ceļā no Kauņas uz Viļņu. Šinī slepkavībā vēlāk apvainoja komunistus un partizānus, bet nogalinātajam metropolītam tika sarīkotas svinīgas bēres Rīgā.”¹⁶⁹

Kā redzams, citētajā fragmentā F. Jekelns sajaucis maršrutu, jo eksarha brauciena virziens bija pretējs. Šādai kļūdai ir divi izskaidrojumi – vai nu F. Jekelna aizmāršība, vai arī padomju izmeklētāju pieļautā kļūda, pierakstot liecību un nedodot to apsūdzētajam pārlasīt.

Kā savās atmiņās raksta protohierijs G. Tailovs, pratināšana parasti notikusi naktī, un cilvēks bijis gatavs parakstīt visu, lai tikai nonāktu kamerā un varētu vēl nedaudz pasnaust. Turpretī izmeklētājam šāda neprecizitāte nebija svarīga, jo F. Jekelna vaina bija pietiekami pierādīta. Taču vēsturniekam šādas kļūdas liek būt uzmanīgam pret liecību objektivitāti. Tā kā nav tiešu pierādījumu ne par slepkavības pasūtītājiem, ne par izpildītājiem, aplūkosim mūsu rīcībā esošos netiešos pierādījumus.

Par to, ka slepkavības iniciatori varētu būt vācu SD un SS augstākās aprindas, liecina tas, ka eksarhs Sergijs bija jau iepriekš sagatavojis savu garīgo testamentu. Interesants ir uzraksts uz aplokšnes, kur šis testaments atradās, – “Atvērt manas nāves vai cita cēloņa, kas liedz man iespēju pārvaldīt eksarhātu, gadījumā”¹⁷⁰. Tātad eksarhs apsvēra iespēju, ka nacistu okupācijas iestādes viņu var mēģināt neitralizēt. Testaments datēts ar 1943. gada oktobri, tas ir laiks, kad notiek Vīnes konference. No tā var secināt, ka Sergijs bija nolēmis savā politikā turēties stingrās pozīcijās pat tad, ja viņam draudētu nāve, jo līdz šim (1943. gada oktobrim) līdzīga satura testamentu Sergijs nebija rakstījis. Protams, tas norāda arī uz to, ka eksarhs Sergijs baidījās no nacistu okupācijas iestādēm, kuras nepiekrita Sergija politikai.

Padomju diversantu draudi pastāvēja agrāk, un, spriežot pēc testamenta stila, galvenais eksarha mērķis bija saglabāt saiknes ar Maskavas patriarhātu, jo testamenta beigu rindas skan šādi: “[..] līdzko būs iespēja nodot Patriarhijas [Maskavas] rīcībā ziņojumu par eksarhāta iekšējo dzīvi.”¹⁷¹

Eksarhs saprata, ka, nepiekrītot publiski nosodīt Maskavas patriarha vēlēšanas, okupācijas iestādes viņu var ietekmēt visdažādākajā veidā, tāpēc viņš, runājot par garīgajiem mantiniekiem, kuriem jāturpina eksarhāta pārvalde, raksta: “[..] manas nāves gadījumā, kā arī gadījumā, ja es smagas slimības vai arī kā cita dēļ nevarētu vadīt eksarhātu.”¹⁷²

Rodas jautājums, kā cilvēks nepilnu 47 gadu vecumā var piepeši smagi saslimt. Cik zināms no atmiņām, eksarhs bijis liela auguma, veselīgs cilvēks. Vienīgi protohierijs Aleksijs Jonovs savās atmiņās, ko citē vēsturnieks V. Aleksejevs, norāda, ka eksarham

bijušas neirastēnijas pazīmes.¹⁷³ Arī personiskajās mantās Sergija dzīvoklī Rīgā, K. Barona ielā 126, atrasta šļirce un 12 ampulu diabētiska preparāta.¹⁷⁴ Taču nekur nav atrodamas ziņas, ka eksarhs būtu bijis cukura diabētiķis. Pirms 1943. gada oktobra nekādu bailu par slimību eksarhs saviem tuvākajiem līdzstrādniekiem nav izteicis. Atliek vien secinājums – Sergijs zināja, ka viņu mēģinās ar jebkuriem līdzekļiem atstumt no amata.

Vēl netiešs pierādījums tam, ka uzbrukumu noorganizēja SD vai SS, ir fakts, ka nacistu varas iestādes, lai gan izteica līdzjūtību un nolika vainagus, neuzsāka slepkavības izmeklēšanu. Par notikušo ir zināms tikai tas, ka 1944. gada 29. aprīlī Rīgas eparhijas pārvaldē saņemts telefona zvans par eksarha nāvi. Šis zvans tika apstiprināts ar oficiālu Rīgas Ģenerālkomisariāta ziņojumu. Slepkavība notika 29. aprīlī apmēram pulksten 11.00 no rīta. Sergijs brauca ar savu šoferi protodiakonu Redikjuļcevu un viņa sievu.

Oficiālais paziņojums presē bija šāds: *“Slepkavas, vācu armijas formās tērpti, sekojuši eksarha automašīnai no Viļņas un apšaudījuši upurus no vācu un padomju markas mašīnpistolēm. Netālu no nozieguma vietas nošauta meitene – notikuma aculieciniece.”*¹⁷⁵ Tā sauktie lietiskie pierādījumi bija Sergija un viņa līdzbraucēju līķi, turklāt Sergija ķermenī atrada 12 lodes.¹⁷⁶ Uz Rīgu tika atvesta eksarha automašīna Opel R 03150, kura, kā norādīts 23. maija revīzijas aktā, “ir braukšanas kārtībā, bet ar ložu radītiem bojājumiem virsbūvē”¹⁷⁷.

Taču, tā kā lieta netiek ierosināta, nekas sīkāk par nozieguma izdarīšanu nav zināms. Spriežot pēc ložu skaita Sergija ķermenī, kā arī pēc tā, ka mašīnai nebija bojāts ne dzinējs, ne arī citi tehniskie mezgli, uzbrucēji automašīnu apšaudījuši tad, kad tā apstājusies, un no neliela attāluma. Šinī situācijā samērā neticama šķiet vēsturnieka D. Pospelovska atrastā Latvijas žurnālista Mihaila Bačmanova vēstule (bez datējuma), kurā viņš min, ka mašīnā atradies arī piektais pasažieris – krievu ģimnāziste, kurai izdevies izglābties, iebēgot krūmos. Viņa liecinājusi, ka slepkavas esot bijuši no vietējās SD nodaļas. Vienu no viņiem ģimnāziste atpazinusi pēc rētas sejā. Tas bijis vietējās pretizlūkošanas priekšnieks Ašahs, kuru pēc tam vācieši sodījuši lauka kara tiesā. Pēc slepkavības, kā raksta M. Bačmanovs, Ašahs pazudis, bet pēc tam sodīts Kauņas SD nodaļas priekšnieks. Ģimnāziste arī atcerējās uzbrucēju automašīnas numuru, tā piederējusi Kauņas SD.¹⁷⁸

Taču tas liekas maz ticams. Automašīna tika apšaudīta no neliela attāluma ar automātiskiem ieročiem. Šādos apstākļos aizbēgt praktiski nav iespējams. Varbūt ģimnāziste nav izdomājums, bet ir tā nezināmā meitene, kura nošauta netālu no notikuma vietas. Diemžēl vēstulē M. Bačmanovs neko konkrētāk par šo ģimnāzisti neraksta, un arī nekur citur viņa nav minēta.

Nacistu okupācijas iestāžu oficiālā versija apstiprinājusies tikai vienā – “tautas” versijā, ko atstāsta savos memuāros protohierejs G. Tailovs un kas vairāku vēsturnieku darbos

tiek minēta kā paša G. Tailova dzirdēta. Taču, uzmanīgi lasot tēva Georgija memuārus “Aiz dzeloņstieplēm”, redzam, ka šo stāstu viņš ieslodzījumā dzirdējis no Artūra Radvila – Sergija (Voskresenska) sekretāra pusbrāļa. Viņš stāstījis, ka zonas slimnīcā satīcis nezināmu notiesāto, kurš uz Artūra teikto, ka viņš nāk no Lietuvas, teicis: “*Zinu jūsu novadu. Es tur esmu bijis. Vai esi dzirdējis par metropolīta Sergija slepkavību? Tad, lūk, man tas bija jādara.*” Viņam un citiem diversantiem, izpletņlēcējiem, bija dots uzdevums sodīt Sergiju kā Dzimtenes nodevēju. Šis ieslodzītais, pēc paša vārdiem, bija sodīts par sociālistiskā īpašuma izšķērdēšanu.¹⁷⁹ Tā kā G. Tailovs precīzi atreferē situāciju, kādā tiek atstāstīts notikums, redzams, ka šis “stāstiņš” varētu būt tikai kriminālnoziedznieka “pasaciņa”, ar ko viņš gribēja iemantot ar “polītisko” pantu notiesātā A. Radvila uzticību. Tas, ka stāstītājs uzsver savu lomu, bet nekā nepastāsta par apstākļiem, norāda, ka tā ir zonas “pasaka”.

Neatbilstoši attēloti arī apstākļi. Desants no lidmašīnas un automašīna, kā noprotams no pēdējās upuru reakcijas, viņos nav izraisījusi vēlmi bēgt. Taču tieši tādēļ, ka no kriminālistikas viedokļa netika fiksēts līķu izvietojums notikuma vietā, šāvienu trajektorija un citi kriminālistikai svarīgi apstākļi, vēsturnieki par šo noziegumu var tikai teoretizēt. No vēsturiskās loģikas viedokļa eksarha “mocekļa” nāve bija izdevīga tieši nacistu propagandai, ko tā arī izmantoja. Padomju propagandai izdevīgāk būtu bijis publiski sodīt Sergiju, kā to izdarīja ar Sergija līdzdarboni K. Zaicu, apvainojot viņu visos iespējamajos grēkos pret Padomju Savienību.

Tādējādi var secināt, ka 1944. gada 29. aprīļa slepkavība bija izdevīga nacistu okupācijas iestādēm, kas varēja kaut vai šādā veidā revanšēties par to ideoloģisko triecienu, ko vācu propagandai nodarīja Staļina un padomju varas manevrs, pieļaujot Maskavas patriarha vēlēšanas. Taču mehānisms, kā tika īstenots atentāts, kas īsti saņēma rīkojumu un kas to izpildīja, paliek neskaidrs. Nevienam vēsturniekam nedod tiešu atbildi, bet tikai versiju izklāstu, no loģikas viedokļa sliecoties vairāk uz vācu SD galveno lomu eksarha slepkavībā.

Nobeigums

Par tālaika notikumiem, Baznīcas klēra locekļiem un to darbības vērtējumu kopumā lakoniski vēsta A. Goļikovs grāmatā “*Кровью убелённые..*” (“Asinīs balinātie”). Arī kādas anonīmas vecas mūķenes izteicieni par eksarhu Sergiju: “*Nedod, Dievs, nokļūt tādā stāvoklī [kā Sergijs]! Un, ja viņš arī kaut kur kļūstījās, tad ar asinīm nomazgāja visu. Lai viņam debesu valstība!*”¹⁸⁰

Par aizgājēju patiesi vēstī arī viņa lietas. Par eksarhu Sergiju nevarētu teikt, ka viņš izmantojis savu augsto stāvokli personiskās labklājības celšanai. Personiskās mantas, kas glabājās Sergija dzīvoklī Rīgā, K. Barona ielā 126, lakoniski viņu raksturo – mutes

harmonikas, četri krekli, četri pāri zeķu, trīs apkaklītes, divi pāri kurpju, viens vilnas džemperis. Tās bija visas laicīgās mantas, kas piederēja metropolītam, kā arī vēl grāmatas un raksti, pavisam 25 vienības. Tās atklāj eksarha Sergija intereses un liecina, ka pretēji visiem apvainojumiem prosovetiskā orientācijā Sergijs bija baznīcas un savas tautas patriots. Dažu grāmatu nosaukumi – “Krievu reliģiozā pašapziņa” (izdota Parīzē), “Kristietības acīmredzamās patiesības”, “Slavas dziesma Kungam”, “Krievu ortogrāfiskā vārdnīca”, “Baznīcas rakstu kanons”, “Arheoloģiskais atlants”, “Krievu literatūras vēsture”.¹⁸¹

Tas rāda, ka eksarhs Sergijs bija garīdznieks ar plašām interesēm, viņš mācēja pārstāvēt Baznīcas intereses arī laicīgo intelektuāļu vidū.

Okupācijas apstākļos 1941.–1944. gadā, kad nacistu varas iestādes skatījās uz PB kā uz iznīcībai nolemtu institūciju, eksarhs Sergijs spēja saglabāt baznīcas klēru (kalpotājus) un nediskreditēt Baznīcu pareizticīgo acīs. Šajā darbā eksarhs Sergijs nepildīja nevienas laicīgās varas pasūtījumu, bet centās izmantot nacistu okupācijas iestāžu nostāju Baznīcas autoritātes atjaunošanai. Šī Sergija cīņa par Baznīcas interesēm nekādi nav savienojama ar darbību PSRS drošības dienestu labā, ko pierāda PSRS propaganda un historiogrāfija. Veicot historiogrāfisko analīzi, redzam, ka Latvijas historiogrāfijā valda klaji negatīva nostāja pret metropolītu Sergiju. Šāds uzskats evolucionējis no Z. Balevica darbiem, pēc kuru publicēšanas latviešu laicīgajā historiogrāfijā līdz šim laikam nav veikti zinātniski pētījumi, kas iedziļinātos Latvijas PB un tās augstākās vadības darbībā vācu okupācijas laikā. Savukārt vēsturnieki Krievijas Federācijā ir pārskatījuši kādreizējo PSRS historiogrāfisko tradīciju gan attiecībā pret Pleskavas misiju, gan pret metropolītu Sergiju. Risinot šajā darbā izvirzītos uzdevumus, autoram izdevās noskaidrot, ka eksarhs Sergijs sadarbību ar nacistu iestādēm uzskatījis par mazāko ļaunumu. Spriežot pēc Sergija plaši izvērstās kristianizācijas programmas, Sergijs centies savienot visus PB spēkus plašajā austrumu telpā. Šādas konsolidācijas uzdevums bija stiprināt PB gan attiecībā pret Vāciju, gan arī pret Padomju Savienību.

Ar savu darbību Sergijs nepieļāva nacistu okupācijas iestāžu iecerēto PB šķelšanos pēc nacionālā principa. Nacistu okupācijas režīms neveicināja augstāko garīgo izglītību, ne arī centās to vājināt un politizēt. Sergijs vienīgais no PB hierarhiem okupētajās teritorijās izveidoja garīgo semināru Viļņā un centās panākt PB Teoloģijas fakultātes atvēršanu Rīgas Universitātē.

Eksarha Sergija vadītie misionāri bez ieročiem un vardarbības atguva padomju varas valdīšanas laikā zaudēto uzticību PB un cilvēku ticību Dievam, kas bija tik svarīgi šinī dramatiskajā laikā, kad savā starpā cīnījās divas bezdievīgas varas. Arī ar savu personisko piemēru Sergijs demonstrē, ka kanoniskās vērtības un uzticība PB viņam ir augstāka nekā vara, pārticība un paša dzīvība. Eksarha Sergija personību var sa-

līdzināt ar Latvijas PB pirmo virsganu arhibīskapu Jāni (Pommeru) un viņa veikumu "juku" laikos līdz 1926. gadam, kad Latvijas PB tika atzīta par juridisku personu. Abas šīs personības traucēja laicīgajām varām vadīt un politizēt PB, tāpēc gan arhibīskaps Jānis, gan metropolīts Sergijs tika fiziski iznīcināti, bet personas, kuras šo noziegumu pastrādāja, tā arī paliks nenoskaidrotas, jo laicīgās varas iestādes tolaik nepielika nekādu pūli, lai šos noziegumus atklātu.

Metropolīta eksarha un PSRS mērķu saskaņa 1940. gadā bija nejauša un izrietēja no pilnīgi pretējām interesēm. Eksarhs Sergijs vēlējās atjaunot sarautās kanoniskās saites, bet PSRS – iekļaut savā politiskajā sistēmā jaunas valstis, izmantojot saviem mērķiem arī Baltijas valsti, it īpaši Latvijas ticīgo (arī pareizticīgo latviešu) noskaņu, kas nebūt pozitīvi uzņēma 1936. gadā baznīcas šķelšanos. Taču nacistu okupācijas laikā Sergijs vienīgais nosargāja kanoniskās saites ar Maskavas patriarhātu, kaut arī saņēma "sitienu" no abām laicīgajām varām. Toties PB dzīvē eksarhs Sergijs, kuru vietējās baznīcas 1940. gadā uztvēra kā kaut ko eksotisku – metropolīts no PSRS (Aleksija Jonova atmiņas),¹⁸² "sitienu" vietā saņēma uzticību un viņa garīgās autoritātes respektēšanu. Te nevarētu būt nekāda runa par čekas atbalstu un protekcijām.

Nacistu okupācijas iestādes ilgi vēroja, kurā pusē nosvērsies ticīgo un klēra simpatijas. Tikai pateicoties eksarha Sergija izlēmībai un autoritātei nacionālo kadru vidū, pārsvars bija viņa pusē. Šo savu uzvaru eksarhs Sergijs izmantoja, lai stiprinātu PB un padomju vara būtu spiesta atzīt viņa iesvētītos garīdzniekus, pat tos, kurus nacistu varas iestādes evakuēja uz Vāciju. Tātad tikai eksarha pretpadomju darbība, kas izpaudās nevis kā nacionāla pretošanās, bet kā reliģiskās pārliecības propaganda, deva vislabākos rezultātus. Nacionālie partizāni tika represēti un vairs neatjaunoja savu darbību, bet daudziem eksarha Sergija iesvētītajiem un apbalvotajiem garīdzniekiem un mūkiem pēc represijām izdevās atjaunot savu cīņu garīgajā frontē, kas noveda pie reliģijas un reliģisko organizāciju formālas atzīšanas un PSRS un PB paritātes līdz pat Padomju Savienības sabrukumam.

Tātad – ja daži metropolīta Sergija dzīves un darbības apstākļi ir neskaidri, piemēram, iesaistīšana PSRS leTK struktūrās vai viņa slepkavības apstākļi, tad viņa darbības stratēģiskie mērķi ir skaidri – lai valsts nevis apspiestu PB, bet gan to atzītu. Lai gan metropolītu nogalināja, šie mērķi tika sasniegti. Protams, metropolīta Sergija ceļš bija vidusceļš, tāpēc tas izpelnījies kritiku gan no PSRS historiogrāfijas puses, gan arī no Latvijas Republikas tradicionālās vēstures skolas puses.

Taču, raugoties no PB vēstures viedokļa, eksarhs Sergijs parādīja, ka, par spīti laicīgās varas spiedienam, ir iespējama garīgā pretošanās. Ar viņa vadītā eksarhāta nepakļāvību nacistiskās Vācijas okupācijas varai eksarhs Sergijs arī paliek Pareizticīgo baznīcas vēsturē.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Klērs* (grieķu val. “klēros” – loze, jo kristīgos garīdzniekus sākumā izraudzījās lozējot) – kristīgo garīdznieku un baznīcas kalpotāju kopums kristietībā.
- ² *Eksarhs* – Pareizticīgās baznīcas novada vai patstāvīgas baznīcas galva, ko norīko patriarhs.
- ³ *Metropolīts* – augsts tituls Pareizticīgajā un Katoļu baznīcā, ko piešķir arhibīskapiem, kuri pārvalda vairākas bīskapijas. Atšķirībā no citiem bīskapiem valkā baltu klobuku jeb mūka cepuri (īpaša galvassega, kurai piestiprināts melns pārkļājs, kas sniedzas no galvas pāri pleciem un mugurai līdz zemei).
- ⁴ *Eparhija* – Pareizticīgās baznīcas administratīvi teritoriālā vienība, bīskapa pārziņā esošs apgabals.
- ⁵ LVVA, 7469. f., 1. apr., 1094. l.
- ⁶ Turpat, 332., 347. l.
- ⁷ Turpat, 19., 20. l.
- ⁸ Turpat, 77. l.
- ⁹ Turpat, 218. l.
- ¹⁰ Turpat, 2. apr., 89. l.
- ¹¹ Turpat, P-69., P-70., P-82., P-252., P-1019. f.
- ¹² Turpat, P-69. f., 1. apr., 2. l.
- ¹³ LVA, L-75. f., 1. apr., 1419.–1448., 1452. l.
- ¹⁴ *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь. – Москва, 2002.
- ¹⁵ *Голиков А., Фомин С.* Кровью убеленные: Мученики и исповедники Северо-Запада России и Прибалтики (1940–1955). – Москва, 1999.
- ¹⁶ *Балевец З.* Православная церковь под сенью свастики (1941–1944). – Рига, 1967.
- ¹⁷ *Patriarhs* – patstāvīgas pareizticīgo baznīcas vienības galva, kas ir tieši pakļauts Konstantinopoles patriarham.
- ¹⁸ *Балевец З.* Православная церковь под сенью свастики (1941–1944), с. 28, 47.
- ¹⁹ Turpat, 25. lpp.
- ²⁰ Turpat, 29. lpp.
- ²¹ Turpat, 84. lpp.
- ²² *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 427, 441.
- ²³ *Shizma* – šķelšanās baznīcā pretkanonisku darbību dēļ.
- ²⁴ *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 366, 367.
- ²⁵ Turpat, 367. lpp.
- ²⁶ Turpat, 373. lpp.
- ²⁷ Turpat, 339. lpp.
- ²⁸ *Поспеловский Д.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. – Москва, 1996, с. 287.
- ²⁹ *Strods H.* Metropolīts Augustīns Pētersons: Dzīve un darbs. 1873–1955. – Rīga, 2005.
- ³⁰ Turpat, 172. lpp.
- ³¹ Rīgas un visas Latvijas arhibīskaps Jānis. – Rīga, 1993, 118. lpp.
- ³² *Поспеловский Д.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 287.

- ³³ Turpat, 287. lpp.
- ³⁴ *Hipodiakons* – zemākais kristiešu kulta kalpotājs, pareizticīgo vai katoļu mācītāja palīgs.
- ³⁵ Чертков А. Светлой памяти митрополита Сергия // Русская газета, Бостон, 1994, № 3, с. 15.
- ³⁶ *Hirotonēt* – iesvētīt garīdznieka kārtā (burtiski – uzlikt rokas), ko veic pēc ranga augstāki garīdznieki liturģijas laikā altārī.
- ³⁷ Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ..., с. 9.
- ³⁸ *Vikārs* – baznīcas amatpersonu – bīskapa, abata u.c. vietnieks vai palīgs.
- ³⁹ Strods H. Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 171. lpp.
- ⁴⁰ Мухин Ю. Кто убивал американцев 11 сентября 2001 года? – Москва, 2005, с. 21.
- ⁴¹ *Sinode* – krievu pareizticīgo baznīcā patriarha vai arhibīskapa padomdevējainstitūcija, ko ievēlē uz noteiktu laiku.
- ⁴² Strods H. Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 149. lpp.
- ⁴³ Augustīns. Latviešu tautas sārju un ciešanu ceļš // Jaunās Ziņas, 1946, 14. aug., 149. lpp.
- ⁴⁴ Turpat, 13. lpp.
- ⁴⁵ Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ..., с. 9.
- ⁴⁶ Augustīns. Latviešu tautas sārju un ciešanu ceļš ..
- ⁴⁷ Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ..., с. 83.
- ⁴⁸ Strods H. Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 240.–245., 270., 271. lpp.
- ⁴⁹ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 280.
- ⁵⁰ *Diakons* – zemākais kristiešu kulta kalpotājs, pareizticīgo vai katoļu mācītāja palīgs.
- ⁵¹ LVVA, 7469. f., 1. apr., 20. l., 237. lp.
- ⁵² Strods H. Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 150. lpp.
- ⁵³ Alekseew W. Russian Orthodox Bishops in the Soviet Union, 1941–1953. – New York, 1954, pp. 61–91.
- ⁵⁴ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 287; Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 339.
- ⁵⁵ Turpat.
- ⁵⁶ Garīdznieki dodas uz atsvabinātajiem bijušajiem Padomju Savienības apgabaliem // Tēvija, 1941, 19. aug., 43. nr.
- ⁵⁷ Turpat.
- ⁵⁸ Valevics Z. Pareizticīgo baznīca Latvijā. – Rīga, 1987, 31. lpp.
- ⁵⁹ Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 374.
- ⁶⁰ Turpat, 387. lpp.
- ⁶¹ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 289.
- ⁶² Turpat, 283. lpp.
- ⁶³ Pareizticīgo bīskapu rezolūcija // Tēvija, 1942, 173. nr., 2. lpp.
- ⁶⁴ Turpat.
- ⁶⁵ Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 279.
- ⁶⁶ Turpat, 269.–274. lpp.
- ⁶⁷ Turpat, 274. lpp.
- ⁶⁸ Miris Madonas bīskaps Aleksandrs // Tēvija, 1942, 175. nr., 3. lpp.

- 69 Pareizticīgo bīskapu rezolūcija // Turpat, 173. nr., 2. lpp.
- 70 Metropolīts Sergijs atbild Maskavai // Turpat, 233. nr., 2. lpp.
- 71 Turpat.
- 72 Turpat.
- 73 Turpat.
- 74 Turpat.
- 75 *Поспеловский Д.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 298.
- 76 *Anatēta* – izslēgšana no baznīcas, kas paredz, ka nolādētā persona dievalpojums nedrīkst piedalīties nekādās svētdarbībās, par to nedrīkst aizlūgt, kā arī tai nevar atlaist grēkus.
- 77 *Балевиц З.* Православная церковь под сенью свастики (1941–1944), с. 78.
- 78 *Balevics Z.* Pareizticīgo baznīca Latvijā, 78. lpp.
- 79 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 360.
- 80 Turpat, 361. lpp.
- 81 *Arhierejs* – augstāks Pareizticīgās baznīcas garīdznieks (bīskaps, arhibīskaps, metropolīts).
- 82 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 361, 362.
- 83 *Кузменко М.* Письмо в редакцию // Голос родины, 1973, № 27, с. 4.
- 84 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 358.
- 85 Turpat.
- 86 LVA, 1419. f., 2. apr., 282. l., 3. sēj., 135. lp.
- 87 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 341.
- 88 *Strods H.* Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 167. lpp.
- 89 LVVA, 2728. f., 2. apr., 7. l., 29. lp.
- 90 Turpat, P-69. f., 1. apr., 191. l., 3.–5. lp.
- 91 Turpat, 7469. f., 1. apr., 1094. l., 2. lp.
- 92 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 343.
- 93 Turpat, 344. lpp.
- 94 Turpat, 344., 345. lpp.
- 95 Turpat, 344. lpp.
- 96 *Бенигсен Г.* Христос – победитель // Вестник русского христианского движения, 1993, № 168, с. 133, 134.
- 97 LVA, 1419. f., 3. apr., 282. l., 1. sēj., 282. lp.
- 98 *Шкаровский М. В.* Русская церковь в XX столетии: Документы, воспоминания, свидетельство. Церковь зовёт к защите Родины. – С. Петербург, 2005, с. 550–554.
- 99 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 354.
- 100 *Шкаровский М. В.* Русская церковь в XX столетии ..., с. 567.
- 101 Turpat, 568. lpp.
- 102 LVVA, P-82. f., 2. apr., 47. l., 60.–138. lp.
- 103 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 345.
- 104 Turpat, 374. lpp.
- 105 *Balevics Z.* Pareizticīgo baznīca Latvijā, 111. lpp.
- 106 *Strods H.* Metropolīts Augustīns Pētersons ..., 167. lpp.
- 107 Turpat, 112.–114. lpp.

- 108 Tēvija, 1941, 43. nr.
- 109 *Шкаровский М. В.* Русская церковь в XX столетии ..., с. 213.
- 110 Turpat, 214. lpp.
- 111 *Balevics Z.* Pareizticīgo baznīca Latvijā, 113. lpp.
- 112 *Ионов А.* Записки миссионера (Псковская миссия) // По стопам Христа. – Беркли (США), 1954, с. 11.
- 113 LVVA, 1452. f., 3. apr., 1. l., 10. lp.
- 114 Turpat, 1746. f., 2. apr., 353. l., 50.–52. lp.
- 115 *Голиков А., Фомин С.* Кровью убелённые ..., с. 155–157.
- 116 LVVA, 7469. f., 1. apr., 332. l., 31. lp.
- 117 *Голиков А., Фомин С.* Кровью убелённые ..., с. 114, 115.
- 118 *Balevics Z.* Pareizticīgo baznīca Latvijā, 112. lpp.
- 119 *Ионов А.* Записки миссионера ..., с. 14.
- 120 Metropolīts Sergijs atbild Maskavai // Tēvija, 1942, 233. nr., 2. lpp.
- 121 *Голиков А., Фомин С.* Кровью убелённые ..., с. 134.
- 122 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 381.
- 123 *Шкаровский М. В.* Церковь зовет к защите Родины, с. 234.
- 124 *Шкаровский М. В.* Нацистская Германия и Православная Церковь, с. 384.
- 125 *Полчапинов И.* Псковская православная миссия // Православная Русь, 1998, № 12, с. 14, 15.
- 126 LVVA, 749. f., 1. apr., 347. l., 9. lp.
- 127 Turpat, 1419. f., 2. apr., 4. l., 228. lp.
- 128 *Корнилов А. А.* Преображение России. – Нижний Новгород, 2000, с. 55.
- 129 *Голиков А., Фомин С.* Кровью убелённые ..., с. 10.
- 130 LVVA, 7469. f., 1. apr., 395. l., 20. lp.
- 131 Turpat.
- 132 Turpat, 20. l., 282. lp.
- 133 Turpat.
- 134 *Голиков А., Фомин С.* Кровью убелённые ..., с. 29.
- 135 LVVA, 7469. f., 1. apr., 20. l., 234. lp.
- 136 Turpat, 123. lp.
- 137 *Шкаровский М. В.* Церковь зовет к защите Родины, с. 184.
- 138 Turpat, 185. lpp.
- 139 Turpat.
- 140 Turpat, 186. lpp.
- 141 LVVA, 7469. f., 2. apr., 18. l., 145. lp.
- 142 Turpat, 89. l., 16. lp.
- 143 Turpat, 50. lp.
- 144 Turpat, 1. apr., 395. l., 47. lp.
- 145 Turpat, 27. lp.
- 146 Turpat, 46. lp.
- 147 Turpat, 20. l., 37. lp.

- 148 Turpat, P-69. f., 1. apr., 7. l., 181. lp.
- 149 Turpat, P-70. f., 5. apr., 1. l., 175.–179. lp.
- 150 Turpat, P-69. f., 1. apr., 7. l., 66.–101. lp.
- 151 Turpat, 7469. f., 1. apr., 139. l., 1. lp.
- 152 Turpat.
- 153 Turpat, 21. l., 11. lp.
- 154 Turpat, 14. lp.
- 155 Turpat, 15. lp.
- 156 *Balevics Z. Pareizticīgo baznīca Latvijā*, 130. lpp.
- 157 LVVA, 7469. f., 1. apr., 20. l., 100. lp.
- 158 *Судоплатов П. Остаюсь единственным живим свидетелем // Молодая гвардия, № 5, с. 50.*
- 159 LVVA, 7469. f., 2. apr., 41. l., 1.–34. lp.
- 160 Turpat, 1. apr., 21. l., 17. lp.
- 161 Turpat, P-82. f., 2. apr., 47. l., 60. lp.
- 162 Turpat, 7469. f., 1. apr., 20. l., 24. lp.
- 163 Turpat, P-82. f., 2. apr., 263. l., 16. lp.
- 164 *Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ...*, с. 151.
- 165 Turpat, 152. lpp.
- 166 Turpat, 153. lpp.
- 167 Turpat, 154. lpp.
- 168 *Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā. – Rīga, 1946, 114. lpp.*
- 169 Turpat, 56. lpp.
- 170 LVVA, 7469. f., 1. apr., 77. l., 26. lp.
- 171 Turpat.
- 172 Turpat.
- 173 *Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ...*, с. 82.
- 174 LVVA, 7469. f., 1. apr., 218. l., 6. lp.
- 175 *Nogalināts metropolīts ekzarhs Sergijs // Tēvija, 1944, 2. maijs.*
- 176 *Православный христианин, 1944, май, с. 100.*
- 177 LVVA, 7469. f., 1. apr., 218. l., 18. lp.
- 178 *Поспеловский Д. Православная церковь в истории Руси, России и СССР, с. 209.*
- 179 *Православие в Латвии. Вып. 5 / Под ред. А. В. Гаврилина. – Рига, 2004, с. 125, 126.*
- 180 *Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ...*, с. 79.
- 181 LVVA, 7469. f., 1. apr., 218. l., 4.–6. lp.
- 182 *Голиков А., Фомин С. Кровью убелённые ...*, с. 82.

Metropolitan Sergiy and the Orthodox Church in Nazi-Occupied Latvia (1941–1944)

Andris Kūla

Summary

The article is dedicated to the analysis of the Metropolitan Sergiy Voskresenskiy's (09.11.1897–29.04.1944) activities under the Nazi Germany occupation in 1941–1944. The article has been written as a polemic both against the current and the official attitude of USSR historiographers towards the activities of the metropolitan and Exarch Sergiy. Contrary to the opinion of Soviet historiographers that Exarch Sergiy in his policy was pro-Nazi and his activities can be looked at as high treason and collaborationism, the author of this article shows that the Exarch followed the interests of the Orthodox Church and Moscow Patriarchy. He endeavoured to renew the religious life in the territory of the USSR in the interests of faith and the Orthodox Church by respecting the subordination to the Moscow Patriarchy under the canons. This policy led to a conflict with the Nazi authorities who committed or admitted the physical destruction of Exarch Sergiy.

Sergiy's work has to be evaluated positively in the church history, since thanks to his activities Orthodox traditions were renewed in vast areas of Russia, and the clergy of the Church was retained and grew in number. The USSR had to acquiesce in this success and repressed only a small part of the clergy prepared by Sergiy. After the forced evacuation, other members of the clergy continued their work to the benefit of the Orthodox Church.

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Salaspils noņemšana nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda noņemņu tipoloģijā (1941–1942)

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas izveidotā civiliedzīvotāju noņemšana Salaspilī un tās pastāvēšana Otrā pasaules kara gados ir viens no strīdīgiem tematiem šī laikposma Latvijas vēsturē. Par to liecina dažādie uzskati līdzšinējā historiogrāfijā, kā arī šīs tēmas polarizētā un politizētā uztvere pēdējo gadu sabiedriskajās diskusijās Latvijā un ārzemēs. Vienlaikus ir sastopami gan apgalvojumi par Salaspili kā civiliedzīvotāju iznīcināšanas lielāko noņemni Baltijā, ar gāzes kamerām, milzīgu skaitu ieslodzīto, kuri nežēlīgi spīdzināti, bērniem ņemtas asinis u.tml., gan konstatējumi, ka Salaspils ir bijusi tikai pagaidu uzturēšanās vai darba noņemne, kurā nonākuši par dažādiem pārkāpumiem sodītie, kuru kopskaits un pret viņiem vērstās represijas ir stipri pārspīlētas.

Jākonstatē, ka mēģinājumi laužt nacistu un padomju propagandas savulaik radītos stereotipus par Salaspils noņemni līdz šim nav pilnībā nostiprinājušies ne akadēmiskajā vēstures pētniecībā, ne sabiedrības vēsturiskajā apziņā Latvijā. Spilgts piemērs tam ir 2005. gadā Rīgā izdotā grāmata "Latvijas vēsture: 20. gadsimts", kurā lietotais Salaspils "darba audzināšanas" noņemnes nosaukums izraisīja daudzus pārmetumus, tostarp arī Krievijas negatīvu reakciju. Arī Rietumos joprojām Salaspils noņemne bieži vien simbolizē kļūdaino priekšstatu par Latviju kā zemi, uz kuru nacisti speciāli veduši citu okupēto Eiropas valstu ebrejus iznīcināšanai, jo šeit tam ir bijuši vislabākie apstākļi. Arī bijušo Salaspils noņemnes ieslodzīto atmiņu stāstījumos ir pamanāmas būtiskas atšķirības, kas parasti izriet no laika un vietas – vai tie tapuši padomju totalitārisma režīmā vai Rietumu demokrātiju dzīves apstākļos.

Latvijas vēstures pētniecības svarīgs uzdevums ir pēc iespējas precīzi analizēt mūsdienās pieejamos kara un pēckara laika dokumentus par Salaspils noņemni un tās statusu nacionālsociālistiskās Vācijas izveidoto soda noņemņu funkcionēšanas kopējā kontekstā. Ne mazāk būtiski ir rekonstruēt Salaspils noņemnē notikušo, ar vēstures avotu kritikas palīdzību un vienlaikus ar pietāti vērtējot Salaspils noņemni pārdzīvojušo cilvēku sniegtās liecības.

Šī pētījuma mērķis ir, balstoties uz jauniem vēstures avotiem un līdzšinējās historiogrāfijas kritisku analīzi, veikt profesionālu, objektīvu, vispusīgu un pēc iespējas pilnīgu vēstures pētījumu, kā arī paust mūsdienīgu skatījumu par Salaspils nometni nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā nometnes izveidošanas gaitā 1941.–1942. gadā.

Kādu vietu Salaspils ieņēma soda nometņu tipoloģijā?

Gan vēstures pētniecībā, gan publicistikā ir sastopami dažādi Salaspils nometnes apzīmējumi. Lai izprastu Salaspils nometnes būtību, ir svarīgi iepazīties ar nacionālsociālistu soda nometņu tipoloģiju un noskaidrot tās piemērotību Salaspils nometnei. Attiecībā uz Salaspili visbiežāk minētie apzīmējumi ir “nāves nometne”, “koncentrācijas nometne” un citi.

Savā grāmatā “Nacionālsociālistiskās nometnes” vācu vēsturniece Gudruna Švarca (*Schwarz*) kopumā uzrāda 17 atšķirīga tipa nometnes, kuras pastāvējušas nacionālsociālistu varas periodā no 1933. gada līdz 1945. gadam. Šos nometņu tipus G. Švarca iedala šādi:

- “Darba audzināšanas nometnes;
- Nometnes cilvēku izvietošanai okupētos un anektētos apgabalos;
- Ģermanizēšanas nometnes bērniem Polijā;
- Geto nometnes;
- Vērmahta apcietināto un karagūstekņu nometnes;
- Jaunatnes pāraudzināšanas nometnes;
- Nometnes ārzemnieku civilstrādniecēm un strādniekiem;
- Nometnes Ungārijas ebrejiem Čehoslovākijas–Ungārijas pierobežā ar Austriju;
- Policijas nometnes (cietumi);
- Zīdaiņu un mazbērnu nometnes;
- Drošības nometne *Schirmeck-Vorbruck*;
- SS speciālnometne *Hinzert*;
- Soda nometnes, pie kurām pieskaitāmas slepenpolicijas un Kārtības policijas nometnes, kā arī tieslietu iestāžu nometnes;
- Spaidu darbu nometnes abu dzimumu ebrejiem;
- Spaidu nometnes čigāniem (*sinti* un *roma*);
- Koncentrācijas nometnes: agrās koncentrācijas nometnes; nometnes, kuru pieredze nav īsti noskaidrota; koncentrācijas nometnes, kuras nebija pakļautas koncentrācijas nometņu inspektoram; galvenās koncentrācijas nometnes ar blakusnometnēm;
- Nāves nometnes.”¹

Pēc G. Švarcas pētījumu datiem, šajās 17 nometņu kategorijās ietilpa vairāk nekā 10 000 nometņu, kurās ieslodzīja dažāda vecuma, dažāda dzimuma, dažādas pilsonības, dažādas etniskās piederības un dažādas ticības cilvēkus.² Salaspils Latvijā bija viena no daudzajām šīs nacionālsociālistu represīvās sistēmas nometnēm, kurā tika praktizēta cilvēku pazemošana, brīvības atņemšana, vardarbība, nežēlības, piespiedu nodarbinātība, kā arī slepkavošana. Ja pastāvēja dažāda tipa nometnes, tad arī būtu svarīgi noskaidrot, vai Salaspils nometne būtu pieskaitāma kādam šeit uzrādītajam nometņu tipam.

G. Švarca Salaspils nometni ieskaita koncentrācijas nometņu grupā, kura nav bijusi pakļauta Koncentrācijas nometņu pārvaldes inspektoram. Šo atziņu autore balsta arī uz muzeja “Ebreji Latvijā” kādreizējā vadītāja Marģera Vestermaņa sniegto informāciju – viņš apstiprinājis, ka šāda tipa nometne Latvijā ir bijusi.³ Arī savā speciālajā pētījumā par nacionālsociālistu nometnēm Latvijā M. Vestermanis pārstāv viedokli, ka Salaspils ir bijusi Drošības policijas un SD komandierim Latvijā pakļauta koncentrācijas nometne. To atzinis pat SS reihsfīrers Heinrihs Himlers.⁴ Tomēr šis M. Vestermaņa novērtējums jāpieņem ļoti uzmanīgi, jo dokumenti, uz kuriem viņš savā rakstā balsta spriedumu, ir izņemti no konteksta un neatspoguļo diskusiju starp H. Himleru un SD Rīgā. Tāpēc tikpat piesardzīgi arī jāpieņem G. Švarcas tipoloģija par Salaspili. Viņas klasifikācijā Salaspili nevar atrast ne pie “policijas cietumiem”, ne arī “darba audzināšanas nometnēm”.

Cits Latvijas vēstures pētnieks, kurš zinātniskajos darbos Salaspili sauc par koncentrācijas nometni, ir Heinrihs Strods, kurš “koncentrācijas nometnes” jēdziena lietošanu attiecībā uz Salaspili uzskata par pašsaprotamu.⁵ Arī Latvijas Vēsturnieku komisijas 14. sējuma apvāka tekstā Salaspils pieminēta kā “koncentrācijas nometne”, noraidot gan vācu oficiālo nometnes apzīmējumu “*Erweitertes Polizeigefängnis und Arbeits-erziehungslager*”, gan padomju apzīmējumu “nāves nometne” kā nepiemērotu.⁶

Pēc nacionālsociālistu uzskatiem koncentrācijas nometnes skaitījās koncentrācijas nometņu inspektoram vai pēc 1942. gada 16. marta SS saimniecības Galvenās pārvaldes D iestādei pakļautās nometnes. Par tādām nacistu valdīšanas laikā ir identificētas 22, no kurām viena atradās Latvijā – Rīga-Mežaparks (*Riga-Kaiserwald*). Koncentrācijas nometne parasti sastāvēja no galvenās nometnes (*Konzentrations-Hauptlager*) un dažādām ārējām komandām (*Außenkommandos*), kam oficiālais nosaukums bija “darba nometne” (*Arbeitslager*) vai arī “SS darba nometne” (*SS-Arbeitslager*).⁷

Salaspils nometnei nāves nometnes nosaukumu piedēvēja un ieviesa padomju propaganda un historiogrāfija. Pēc G. Švarcas tipoloģijas par nāves nometnēm bija uzskatāmas tās nometnes, kur upuru nogalināšana notika tūlīt pēc viņu atvešanas. Šādu nometņu kategorijā ieskaitīja astoņas nometnes. (Izņēmums bija Aušvica-Birke-

nava tikai tādā ziņā, ka tajā atvestos upurus vispirms izšķiroja: darbaspējīgie nonāca koncentrācijas nometnē, bet pārējos pēc selekcijas nosūtīja tūlīt uz gāzes kamerām.⁸⁾ No pēdējo gadu pētījumiem, kuros aplūkota arī Salaspils nometne, H. Stroda darbs izceļas vienīgi ar to, ka viņš nometnes uzbūves posmam – no 1941. gada beigām līdz 1942. gada vidum – piešķir “iznīcināšanas (nāves) nometnes” nosaukumu, jo nevienam ebrejam nav bijis cerību no ieslodzījuma izkļūt brīvībā.⁹⁾

Vāciešu oficiālais Salaspils nometnes nosaukums – “Paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne” Latvijā atklātībā un cilvēku apziņā plašāk izskanēja tikai 2005. gadā, kad iznāca grāmata “Latvijas vēsture: 20. gadsimts”, kur šis nometnes nosaukums parādījās tekstā.¹⁰⁾ Tas sabiedrībā izraisīja diskusijas par nometnes būtību, statusu un nosaukumu.

Mūsdienu vēstures pētniecībā, rakstot par Salaspili, sastopam vēl vienu tendenci, un proti, tā ir izvairīšanās Salaspils nometni tipoloģizēt. Autori runā vai nu tikai par “Salaspils nometni”, vai arī par “daudzfunkcionālo Salaspils nometni”, kā to parāda Andrejs Angriks (*Angrick*) un Pēteris Kleins (*Klein*) savā jaunākajā darbā par Rīgu un ebreju iznīcināšanu.¹¹⁾

Apskatot šīs zinātniskajā literatūrā izvirzītās versijas par Salaspils nosaukumu un Salaspils nometnes tipoloģiju, būtu jājautā, kas tad Salaspils īstenībā bija: vai koncentrācijas nometne; vai koncentrācijas nometne, kura nebija pakļauta koncentrācijas nometņu inspektoram; vai tā bija paplašināts policijas cietums; vai darba audzināšanas nometne; vai paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne; vai nometne ar daudzām funkcijām; vai, visbeidzot, tā bija nāves nometne, kā agrāk akcentēts padomju historiogrāfijā? Lai uz šiem jautājumiem atbildētu, respektīvi, noskaidrotu Salaspils nometnes būtību, analīzi sāksim ar nometnes rašanos – tās būvēšanas vēsturi, izsekojot diskusijām vācu pārvaldē par Salaspils izveidošanu, pārveidošanu un izmantošanu dažādām represīvām vajadzībām.

Salaspils nometne vācu administrācijas terminoloģijā

Ja apskatām Salaspils nometnes veidošanas priekšvēsturi, tad jāstopas ar diviem aspektiem. Pirmais radās no okupācijas sākuma mēnešos pārpildītajiem cietumiem, kad SD meklēja atrisinājumu, kā ar šo problēmu tikt galā. Otrs aspekts saistīts ar ebreju jautājumu. Operatīvās grupas vadošais personāls bija tajā uzskatā, ka neesot labi ilgu laiku ebrejus turēt geto. Tā nevarot aizkavēt viņu vairošanos un arī neveicinot viņu izmantošanu darbā. Ebreju jautājumu saasināja vēl tas, ka nacistu vadība bija izteikusies par ebreju deportēšanu no Vācijas uz Baltiju, respektīvi, Latviju. Tāpēc, analizējot okupācijas sākuma laika dokumentus, nekad nav bijis īsti skaidrs, vai bija iecerēts nometni būvēt

tikai tādēļ, lai tur ievietotu Rīgas cietumos esošos politiskos ieslodzītos, vai nometne bija plānota tikai ebrejiem, lai iztukšotu geto, vai arī tā bija paredzēta abām grupām kopēja. Tikai 1942. gada sākumā šie jautājumi noskaidrojās visā pilnībā, kad nometnes plānošanas sarunās tika atmests lielās nometnes plāns, kurā būtu bijusi paredzēta vieta apmēram 25 000 ebreju.

Pirmo reizi par iespējamās koncentrācijas nometnes būvēšanu Operatīvās grupas A (*Einsatzgruppe A*) vadītājs Dr. Valters Štālekera (*Stahlecker*) sāka runāt 1941. gada jūlija beigās. Cietumi esot pārpildīti. Neesot nekāda pārskata par apcietinātajiem. Gan higiēnas, gan pārtikas apgādes ziņā esot lieli trūkumi. Tā kā esot paredzams, ka cietumnieku skaits pieaugšot daudz ātrāk nekā uzņemšanas spējas cietumos, tad viņš lietas atrisināšanai iesakot sākt būvēt koncentrācijas nometni. Tādējādi varēšot labāk sadalīt cietumniekus, kuri vēl papildus izmeklējami un kuri – ne, kā arī šādā veidā varēšot sagādāt darbaspēku akmeņlauztuvēm, ķieģeļceļiem u.c. Koncentrācijas nometnes vadība atrastos Drošības policijas rokās, un nometnes apsargāšanas darbus veiktu latviešu palīgpolicija.

Lai veiktu nometnes plānošanas darbus, V. Štālekera vēl pieprasīja, lai no Berlīnes uz Rīgu atsūta SS šturmbanfireru kriminālpadomnieku Meleru (*Möller*), kuram bijuši lieli nopelni, veidojot darba audzināšanas nometni Vülheidē (*Wuhlheide*) pie Berlīnes.¹²

Aļļaju Rīgā veidot “paplašinātu policijas cietumu”, kurš atrastos Drošības policijas pārraudzībā, Dr. Štālekera saņēma 1941. gada 4. augustā. Bet kriminālpadomnieku Meleru uz Rīgu nevarēja nosūtīt, jo starplaikā viņš bija iesaukts armijā.¹³

Mēnesi vēlāk Operatīvā komanda 2 (*Einsatzkommando 2*) saņēma no Reiha drošības Galvenās pārvaldes speciālu norādījumu, ka nekādā ziņā nav pieļaujams, ka Drošības policijas iestādes ierīko koncentrācijas nometnes. Šīs ierīkojamās nometnes drīkst saukt tikai par “paplašinātiem policijas cietumiem”. Uz šiem “paplašinātajiem policijas cietumiem” attiecināmi Policijas cietumu kārtības noteikumi, kā arī pēc vajadzības direktīva SII C3 nr. 9466/40-273, kuru 1941. gada 28. maijā bija izdevis SS reihsfirers H. Himlers¹⁴ un kura tieši attiecās uz darba audzināšanas nometņu iekārtošanu. Kopā ar šo norādījumu uz Rīgu kā paraugu vēl nosūtīja Vatenštetes (*Watenstedt*) darba audzināšanas nometnes kārtības noteikumus, lai līdzīgus veidotu arī Rīgā. Bez tam sūtījumam bija pievienoti noteikumi, kā ieslodzītajiem jāizsniedz pārtika, kā arī norādījumi par atutošanu, kas esot jo sevišķi jāievēro.¹⁵

No sarakstes starp Operatīvo grupu A, respektīvi, Operatīvo komandu 2, un Reiha drošības Galveno pārvaldi, respektīvi, SS reihsfireru H. Himleru, skaidri izrietēja, ka Rīgā nebija atļauts organizēt koncentrācijas nometni, kurā varētu ievietot Rīgas cietumos esošās apcietinātās personas, bet gan sākt paplašināta policijas cietuma izveidošanu, kura forma bija noteikta Policijas cietumu kārtības noteikumos.

Jaunu mēģinājumu tikt pie koncentrācijas nometnes vēlākais Drošības policijas un SD komandieris Latvijā Dr. Rūdolfs Lange sāka 1941. gada oktobra sākumā. Vispirms viņš argumentēja ar pārpildītajiem cietumiem – cietumnieku izvietošana koncentrācijas nometnē dotu iespēju šos cietumniekus lietderīgi izmantot darbam.

Pēc tam sekoja jauna argumentācija – koncentrācijas nometnes ierīkošana esot nepieciešama arī ebreju dēļ, jo viņu ievietošana geto varot būt tikai pārejas laika risinājums. Ievievojot ebrejus koncentrācijas nometnē, viņi vispirms tiktu sadalīti pēc dzimuma, kas aizkavētu viņu vairošanos. No koncentrācijas nometnes būtu arī iespējams viņus visus izmantot darbā.

Bez tam pašreizējos kara un transporta apstākļos neesot iespējams no Latvijas cilvēkus pārvest uz koncentrācijas nometnēm Vācijas austrumos, kas arī esot iemesls, lai Latvijā veidotu koncentrācijas nometni.

Beigās sekoja saimnieciskie argumenti, ka, ierīkojot koncentrācijas nometni izdevīgā vietā, no tā varētu gūt saimniecisku labumu. Nometne varētu atrasties netālu no Rīgas, trīsstūrī starp Rīgu, Jelgavu un Tukumu. Šo vietu R. Lange jau esot izpētījis, un par to lielu interesi izrādot arī augstākā SS un policijas vadītāja Austrumzemē saimniecisko lietu referents SS šturmbanfirers Rēmtsma (*Reemtsma*), kas arī šo vietu jau apskatījis. Šo trīsstūri Dr. Lange un Rēmtsma vēl izpētīšot tuvāk no lidmašīnas.¹⁶

Šīs Dr. Langes atziņas Operatīvā grupa A nosūtīja Reiha drošības Galvenajai pārvaldei. Tomēr teksts bija formulēts mazliet piesardzīgāk, lietojot apzīmējumu “policijas cietums”, bet vārdus “koncentrācijas nometne” liekot iekavās. Tekstā vēl bija runa par “koncentrācijas nometnei līdzīgu paplašināto policijas cietumu”, bet ne vairs par “koncentrācijas nometni”. Vēstulē arī bija lūgts, lai uz Rīgu nosūta vienu koncentrācijas nometņu būvspeciālistu.¹⁷

1941. gada 11. oktobrī Dr. Štālekers vēl griezās pie Latvijas ģenerālkomisāra Dr. Oto Heinriha Drekslera (*Drechsler*), lai lūgtu viņa palīdzību būvmateriālu sagādāšanā, jo esot jāceļ liela koncentrācijas nometne Rīgas, Jelgavas un Tukuma trīsstūrī, lai tajā varētu ievietot no reiha un protektorāta izsūtāmos ebrejus.¹⁸ Tomēr 10 dienu vēlāk viss bija mainījies. Tagad bija noteikts, ka nometni 25 000 cilvēkiem būvēs citā vietā – pie Rīgas–Daugavpils dzelzceļa, 20 kilometru uz dienvidiem no Rīgas Salaspils tuvumā.¹⁹ Tā nekavējoties sākās Salaspils nometnes būvdarbi. Tomēr dokumentos vairs neparādījās vārdi “koncentrācijas nometne”, bet gan vienkārši – “Rīgas nometne”²⁰ vai arī Salaspils “baraku nometne”²¹. Kā turpmākā būvdarbu attīstība rādīja, tad tā savas kapacitātes dēļ nevarēja vairs būt nekas cits kā tikai paplašināts policijas cietums.

1942. gada sākumā Latvijā pieauga problēmas ar darbaspēku – daudzi strādnieki neievēroja noteiktās darba normas un laiku. Vācu Darba pārvalde spēra dažādus soļus, lai ierobežotus “slaistus” un celtu darba morāli. Sākot ar februāri, problēmas ar darba

kavētājiem arvien vairāk pieauga, kas pamudināja vācu iestādes ieņemt pret šiem darba kavētājiem stingrāku nostāju. Ar brīdinājumiem vien vairs nepietika.

Kam būtu šie darba kavētāji un "slaisti" jātiesā un jāpāraudzina, par to vācu civilpārvalde Latvijā nebija īsti skaidrībā. Vai Vācijas reihā darba kavētāju jautājums nodots SD rokās, par to ģenerālkomisāra ierēdņi sākumā nebija skaidrībā.²² Fon Brimmers (*von Bruemmer*) pat domāja, ja sodīšanu nodod SD rokās, tas vairs neietilpstot policijas uzdevumu robežās un esot iespējams tikai "īsti policejiskā valstī". Šo jautājumu pārrunāja arī sēdē pie ģenerālkomisāra. Sēdē no policijas puses piedalījās policijas ģenerālis Valters Šrēders (*Schröder*) un Drošības policijas komandieris Dr. Lange, kurš sēdē referēja, ka Vācijas reihā darba kavētāju sodīšana esot nodota Drošības policijas rokās. Ģenerālkomisāra ierēdņi iebilda, ka sodīšana neesot policijas pienākums, tā vienīgais varot piedalīties soda izpildīšanā. Šo, kā arī citus iebildumus Dr. Lange noraidīja. Sarunu beigās civilpārvaldei vajadzēja sākt apzināties, ka arī Latvijā nevarēs apiet Vācijas reihā Drošības policijai uzticētās sodīšanas funkcijas.²³

Arī Rīgas novada komisārs Hugo Vitroks bija sācis domāt par darba kavētāju sodīšanu. Šim nolūkam plānoja ierīkot īpašu darba nometni Sadovņikova ielā 20.²⁴ Tā kā šī iespēja netika īstenota un vispār sodīšanas procedūra no novada komisāra puses šķita par lēnu, tad arī viņam vajadzēja iekļauties Drošības policijas darba kavētāju sodīšanas sistēmā. Dr. Lange kopā ar Rīgas pilsētas pārstāvi Hansu Donātu (*Donath*) bija apskatījuši Salaspils nometnes būvdarbus un mutiski vienojušies, ka darba kavētājus soda izciešanai varēs ievietot Salaspils nometnē un sodīšanas un soda izciešanas procedūra tiks pakļauta Drošības policijai.²⁵ Ģenerālkomisāra un novada komisāra galīgā piekrišana tika dota 1942. gada 27., respektīvi, 29. aprīlī.²⁶ Līdz ar to Salaspils oficiālajam nosaukumam "paplašināts policijas cietums" tika pievienots otrs – "darba audzināšanas nometne".

Jaunas problēmas ar Salaspils nometnes statusa noteikšanu radās 1942. gada oktobrī, kad SS tiesa noteica, ka sodītie latviešu, igauņu un lietuviešu policijas bataljonam piederīgie uz soda izciešanas laiku jāievieto Salaspils koncentrācijas nometnē.²⁷ Kad SS tiesa sāka skatīt sarakstus par koncentrācijas nometnēm, tā tajos šādu koncentrācijas nometni neatrada.²⁸ Noskaidrojās arī, ka Salaspils koncentrācijas nometne nav pakļauta SS saimniecības Galvenajai pārvaldei, respektīvi, SS saimniecības Galvenās pārvaldes D nodaļai, kas nozīmēja, ka Salaspils nav reģistrēta koncentrācijas nometņu sistēmā.²⁹ Tā kā pēc SS tiesas datiem bija radies iespaids, ka Latvijā pastāv koncentrācijas nometne, kurā soda izciešanai paredzēts ievietot baltiešu policijas bataljonu dalībniekus, tad H. Himlers deva rīkojumu ievākt sīkākas ziņas par notiesāto nometināšanu.³⁰ Attiecībā uz SS tiesas interesi par Salaspils nometni Dr. Lange no Rīgas nosūtīja ziņojumu Reiha drošības Galvenajai pārvaldei, lai tā savukārt informē SS tiesu par Salaspils statusu. Dr. Lange savā rakstā uzsvēra, ka Salaspils nav kon-

centrācijas nometne, bet gan paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne. Viņš arī izteica Reiha drošības Galvenajai pārvaldei savu vēlēšanos, ka tai katrā ziņā jāpanāk, lai Koncentrācijas nometņu pārvaldei nerastos vēlēšanās Salaspili atņemt Drošības policijas pārvaldei Latvijā.³¹ Kad šī Dr. Langes informācija ar Reiha drošības Galvenās pārvaldes starpniecību bija nodota SS tiesai, tā konstatēja, ka Salaspils nav koncentrācijas nometne un tāpēc SS tiesai vajadzētu izdot noteikumus, kuros būtu noteikts, kā Salaspils nometnē apieties ar notiesātajiem baltiešu policijas bataljoniem piederīgajiem.³²

Kad SS reihsfīrers H. Himlers bija saņēmis ziņojumus par stāvokli Salaspilī, viņš ar rakstu griezās pie Koncentrācijas nometņu pārvaldes šefa Osvalda Pola (*Pohl*) un Dr. Ernsta Kaltenbrunnera (*Kaltenbrunner*), lūgdams ieteikumu, kā turpmāk rīkoties Salaspils nometnes statusa lietā. Pēc H. Himlera uzskatiem, Austrumzemē, Salaspilī, pastāvot darba audzināšanas nometne, kas praktiski esot koncentrācijas nometne, bet pakļauta Drošības policijas komandierim. H. Himlers nekādā ziņā nevēloties, lai te izveidotos kaut kāda "privāta koncentrācijas nometne". Viņš varot pieļaut Salaspili pārvērst par "koncentrācijas nometni", ja noteikti būtu izpildīti divi noteikumi: 1) nometne tiktu pakļauta Galvenās pārvaldes un saimniecības šefam; 2) nometnē izveidotu patiesām nozīmīgu bruņošanās rūpniecību.³³ Tomēr nekas šajā virzienā nenotika. Visas iestādes turpmāk Salaspili sauca tikai par "paplašinātu policijas cietumu un darba audzināšanas nometni". Šai sakarībā Reiha drošības Galvenā pārvalde SS tiesai vēl nosūtīja speciālu rakstu, kurā vēlreiz uzsvēra Salaspils nometnes statusu: tā nav "koncentrācijas nometne", bet "paplašināts policijas cietums ar pievienotu Drošības policijas darba audzināšanas nometni".³⁴

Ar šo tad varam arī konstatēt diskusiju beigas par to, vai Salaspils nometne pēc SS vadības un okupācijas pārvaldes un policijas izpratnes Latvijā būtu pieskaitāma koncentrācijas nometnēm vai ne. Šīm diskusijām pielikt galapunktu palīdzēja arī tas, ka ar 1943. gada 21. jūnija pavēli H. Himlers bija noteicis, ka Rīgas tuvumā jāizveido koncentrācijas nometne un rīkojums jāizpilda līdz 1. augustam.³⁵ Tā izveidojās tā sauktā Mežaparka koncentrācijas nometne, kurā ievietoja Latvijā vēl dzīvi palikušos ebrejus.³⁶

Nav izslēdzams, ka H. Himlers būtu arī iecerējis Salaspili pārvērst par koncentrācijas nometni, jo uz to norāda viņa 1943. gada 11. maija vēstule O. Polam un Dr. Kaltenbrunneram.³⁷ Tomēr beigās atrasts cits risinājums – Salaspils vietā izvēlējās Mežaparku.

Kā no vācu sarakstes labi redzams, tad Drošības policijas un SD komandieris Latvijā Dr. Lange visu laiku ir mēģinājis Salaspili turēt savā kontrolē, kas viņam arī izdevās, tā iegūstot lielāku rīcības brīvību. Salaspils nometne deva viņam iespēju Latvijā brīvi rīkoties ar apcietinātajiem, vai nu tos paturot cietumos, vai arī pēc vajadzības ieviejojot Salaspilī. Dr. Langes nostāja un rīcība arī tādā ziņā bija izrādījusies pareiza, ka 1943. gada

26. jūlijā Reiha drošības Galvenā pārvalde speciālā rakstā vēlreiz apstiprināja, ka paplašinātie policijas cietumi paliek Drošības policijas un *SD* komandieru pārziņā.³⁸ Tajā pašā rakstā arī paziņoja, ka ir pieļaujams, ka blakus SS saimniecības Galvenajai pārvaldei tieši pakļautajām koncentrācijas nometnēm vēl atļauts izveidot darba audzināšanas nometnes, kuras vienīgi var būt tikai Drošības policijas pārziņā.

Nevaram apgalvot, ka Dr. Lange sevišķi būtu uzsvēris Salaspils koncentrācijas nometnes statusu. Skaidrs, ka 1941. gada otrajā pusē pastāvēja vēlēšanās Rīgas tuvumā būvēt koncentrācijas nometni. Kad šos plānus Reiha drošības Galvenā pārvalde noraidīja, Dr. Lange savā veidā samierinājās ar viņam atļauto paplašināto policijas cietumu un darba audzināšanas nometni. Nenoliedzami ir redzams, ka līdz 1942. gada sākumam Latvijā dažas cietumnieku kategorijas vēl reģistrēja kā “koncentrācijas nometnes apcietinātos” (*KL-Häftling, KL-Haft*),³⁹ bet šai parādībai nebija saistības ar Salaspils nometnes izveidošanu. Vācu dokumentos arī lasāmi Operatīvās grupas A vārdi, ka Salaspils nometni “varētu salīdzināt ar Vācijas koncentrācijas nometnēm”⁴⁰, bet pēc tam, kad no Vācijas deportējamo ebreju izvietojuma jautājumu atrisināja (1941. gada beigās), šādi nosaukumi no vācu policijas iestāžu puses Rīgā sarakstē ar SS iestādēm Berlīnē vairs neparādījās. Apzīmējumu – “Salaspils koncentrācijas nometne” Dr. Lange pēc 1941. gada rudens nekad nelietoja. Ja vēlāk jēdziens “Salaspils koncentrācijas nometne” atkal parādījās vācu pārvaldes sarakstē, tad šāda apzīmējuma lietošana nāca tikai no SS tiesas un tās ierēdņu puses, bet nekādā ziņā no Drošības policijas un *SD* Latvijā.

Nevar gluži piekrist vācu vēsturnieku A. Angrika un P. Kleina argumentācijai, ka Drošības policijas un *SD* komandieri Latvijā un Igaunijā būtu no vārdu “koncentrācijas nometne” lietošanas atteikušies tikai tāpēc, ka iecēla augstākajam SS un policijas vadītājam Austrumzemē F. Jekelnam pakļautu SS saimniecības pārstāvi, kura uzdevumos ietilpa arī koncentrācijas nometņu pārraudzība. Sprotams, ka ne Dr. Sandbergers Igaunijā, ne arī Dr. Lange Latvijā nevēlējās, ka citi iejaucas viņa sfērā, kas varētu ietekmēt viņu līdzšinējo rīcības brīvību attiecībā uz apcietinātajām personām. Dr. Lange pēc tam, kad bija uzzinājis, ka šāds rīkojums arī Latvijā stājies spēkā, neko nedarīja, jo viņš uzskatīja, ka Latvijā koncentrācijas nometņu nav, un vārdus “koncentrācijas nometne” dažādu ieslodzījuma vietu apzīmēšanai nelietoja.

Toties Drošības policijas un *SD* komandieris Igaunijā Dr. Sandbergers šai sakarībā izdeva speciālu rīkojumu, kurā noteica, ka ar vārdiem “koncentrācijas nometne” drīkst apzīmēt tikai tās nometnes, kuras kā tādas iekārtotas un kurām šis nosaukums piešķirts. Citas apcietinājuma vietas Igaunijā vai nu saucas par “policijas cietumiem”, vai arī par “darba audzināšanas nometnēm”, bet vārdi “koncentrācijas nometne” nekur nepiederīgi nedrīkstot parādīties.⁴¹

Dr. Langes darbību drīzāk noteica rīcības brīvība nekā kāda jēdziena atmešana, ko viņš šā vai tā nelietoja. Dr. Lange labāk pārredzēja vietējo politiku, tāpēc varēja arī labāk izšķirt, kad jāpakļaujas prasībām no Berlīnes un kad – ne. Tā, piemēram, Dr. Lange 1942. gada decembrī noraidīja Berlīnes prasību no Salaspils uz Vācijas reiha koncentrācijas nometnēm nosūtīt 300 apcietināto, pamatodams, ka šāds solis latviešu sabiedrībā izraisīšot neapmierinātību, jo nepārprotami notikšot salīdzināšana ar boļševiku valdīšanas gada deportācijām.⁴² Šī nebija pirmā un vienīgā reize, kad vietējās varas iestādes Latvijā protestēja pret rīkojumiem no Berlīnes, kas varot negatīvi ietekmēt sabiedrības noskaņojumu.

Pēc G. Švarcas iepriekš minētās tipoloģijas Salaspils bija “koncentrācijas nometne”, kas nebija pakļauta koncentrācijas nometņu inspektoram, vai arī – kā viņas definīcijā teikts – tā piederēja pie tādām “ieslodzījuma vietām, kuras vietējās SS iestādes apzīmēja par koncentrācijas nometnēm, bet kuras neatradās koncentrācijas nometņu, respektīvi, kopš 1942. gada 16. marta SS saimniecības Galvenās pārvaldes D apakšpārvaldes pakļautībā. [...] pēc tālaika noteikumiem šīs nometnes nedrīkstēja apzīmēt par koncentrācijas nometnēm.”⁴³

Pēc vācu dokumentiem izskatās, ka Dr. Lange Salaspili nekur neafišēja par koncentrācijas nometni, bet lietoja tikai pieļautos apzīmējumus – “paplašināts policijas cietums” un “darba audzināšanas nometne”. Ja 1942. gada sākumā vēl parādījās tādi apzīmējumi kā, piemēram, “koncentrācijas nometnes ieslodzītais” vai “koncentrācijas nometnes ieslodzījums”, kur vārdkopā ir segments “koncentrācijas nometne”, tad tie varēja arī reprezentēt iepriekšējo fāzi, kad plānoja un sāka būvēt Salaspili un vēl pastāvēja cerības, ka tā būs koncentrācijas nometne. Šie vārdi tikpat labi varēja būt “veco laiku” paliekas. Ziņojumā par Salaspils nometnes būvniecības pirmā posma pabeigšanu Dr. Lange lieto tikai apzīmējumu “paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne”⁴⁴.

Sīkāk aplūkosim, kas tad īsti bija “paplašināts policijas cietums”. Kad Reiha drošības Galvenā pārvalde 1941. gada 17. septembrī noraidīja Drošības policijas Latvijā vēlmi būvēt savu koncentrācijas nometni, tad reizē tika arī paziņots, ka paplašināto policijas cietumu iekārtošanā būtu jāvadās pēc Policijas cietumu kārtības noteikumiem PDV.34, tos eventuāli papildinot ar 1941. gada 28. maijā izdotajām darba audzināšanas nometņu instrukcijām.⁴⁵ Policijas cietumu kārtības noteikumi PDV.34 ir plašs dokuments, kas stājies spēkā 1940. gada 1. janvārī. Tajā ietilpst policijas cietumu kārtības noteikumi – 57 paragrāfi un 13 pielikumu, kas papildina šos kārtības noteikumus, četri norādījumi, kas, piemēram, nosaka apcietinātajiem izsniedzamās ēdiena devas, un 18 paraugformulāru, pēc kuriem jāreģistrē viss policijas cietumos notiekošais.⁴⁶ Cik lielā mērā Drošības policijas un SD komandieris Latvijā, izstrādājot noteikumus Salaspils paplašinātajam policijas cietumam, ievērojis šos Policijas cietumu kārtības noteikumus,

nevaram pateikt, jo nav saglabājušies Salaspils nometnes kārtības noteikumi. Par šo jautājumu precīzāk spriest būs iespējams, apzinot dzīves apstākļus Salaspils nometnē un salīdzinot tos ar Policijas cietumu kārtības noteikumos PDV.34 ieteikto.

Darba audzināšanas nometnes uzbūvi un kārtības noteikumus Salaspilī pirmām kārtām noteica SS reihsfirera H. Himlera 1941. gada 28. maija instrukcijas par "Darba audzināšanas nometņu izveidošanu"⁴⁷ un 1941. gada 12. decembrī izdotie grozījumi,⁴⁸ kā arī tai pašā datumā izdotie nometnes kārtības noteikumi.⁴⁹ Bez tā Drošības policijai Rīgā piesūtīja Vatenštetes darba audzināšana nometnes kārtības noteikumus, kurus varētu izmantot kā paraugu Salaspils nometnes kārtības noteikumu izstrādāšanai.⁵⁰

Vatenštetes nometni ar sākotnējo nosaukumu speciālnometne "Vatenštete" (*Sonderlager Watenstedt*) izveidoja Valsts policijas iestādes 1940. gada martā Braunšveigā, Hermana Geringa vārdā nosauktajā fabrikā Zalcgiterē. Sākumā nometne bija domāta tikai poļu strādnieku disciplinēšanai, bet vēlāk tajā ievietoja arī citu tautību strādniekus, kā arī personas, kuras bija izrādījušas nepareizu "politisko stāju". Tikai Valsts slepenpolicija – gestapo – varēja pārkāpējus ievietot šajā nometnē. Darba audzināšanas nometnes nosaukumu tai piešķīra tikai 1942. gada maijā.⁵¹ Vietējā Darba pārvaldē šai nometnei bija apzīmējums "Nometne 21". Tā kā šī bija pirmā šāda veida nometne Vācijā, tad tā ietekmēja citu līdzīgu nometņu izveidošanu. Latvijas gadījumā sevišķi interesanti atzīmēt, ka šīs nometnes izveidošanā lieli nopelni bija tieši F. Jekelnam, kurš vēlāk kļuva par augstāko SS un policijas vadītāju Austrumzemē.⁵² Tā kā Vatenštetes nometne bija veidota kā paraugnometne, tad arī nepārsteidz tas, ka ar tās kārtības noteikumiem mēģināja iepazīstināt citu nometņu veidotājus, ieskaitot Dr. Langi Rīgā.

Salaspils nometnes celšanas procesā parādījās arī Vülheides darba nometne, kad V. Štālekers lūdza Valsts drošības Galveno pārvaldi, lai tā uz Rīgu pārceltu šīs nometnes būvdarbu vadītāju SS šturmbanfireru Meleru.⁵³ Vülheides nometne Berlīnē bija paredzēta kā darba kavētāju pāraudzināšanas nometne, 1940. gada 15. aprīlī tajā atklājot arī paplašināto policijas cietumu.⁵⁴ Tā kā Meleru uz Rīgu neatsūtīja, tad šķiet, ka šī nometne nebūs ietekmējusi vēlāko Salaspils nometnes kārtības noteikumu izstrādāšanu.

Te pilnības labad vēl jāpiezīmē, ka Vācijas reihā kara gaitā tā bija parasta parādība, ka darba audzināšanas nometnes pārvērtā par paplašinātiem policijas cietumiem. Ar to valsts policijas iestādes apgāja SS reihsfirera aizliegumu darba audzināšanas nometnēs ievietot personas, kas bija izdarījušas politiskus pārkāpumus vai arī pārkāpumus sakarā ar rases likumiem. Rīkojoties šādi, vietējās policijas iestādes varēja apiet Valsts drošības Galvenās pārvaldes noteikumus, ka darba pārkāpēji būtu jātur šķirti no personām, kas sodītas par politiskiem pārkāpumiem. Pārdēvējot darba audzināšanas nometnes par

paplašinātiem policijas cietumiem un šajās nometnēs neievērojot šķirošanas principus starp politiski sodītajiem un darba disciplīnas pārkāpējiem, šīs nometnes savā būtībā sāka līdzināties koncentrācijas nometņu filiālēm. Vienīgā atšķirība bija dažādā nometņu pakļautība.⁵⁵

Vai Salaspilī stingri ievēroja atšķirību starp darba audzināšanas nometnes un paplašinātā policijas cietuma ieslodzītajiem, tas vēl jānoskaidro. Tomēr vismaz tā šķiet, ka sākuma fāzē Latvijas ģenerālkomisāra un Rīgas novada komisāra Darba pārvalde raudzījās uz to, lai Salaspilī ievietotie darba disciplīnas pārkāpēji tiktu novietoti atsevišķi no pārējiem ieslodzītajiem. Darba pārvalde mēģināja arī nodrošināties ar to, ka darba disciplīnas pārkāpējus uz nometnes ieslodzījumu "notiesā" novadu komisāri, nevis Drošības vai Kārtības policija,⁵⁶ tādējādi ievērojot zināmu likumību.

Skaidrības labad vēl jānorāda uz notikumiem Igaunijā. Dr. Sandbergers 1942. gada jūlijā jau esošo cietumu un nometņu pārkārtošanai vai jaunu iekārtošanai no Drošības policijas vadības saņēma dienesta norādījumus – Policijas cietumu kārtības noteikumus PDV.34 un 1941. gada 28. maija, respektīvi, 1941. gada 12. decembra noteikumus par darba audzināšanas nometnēm – instrukcijas, kuras savulaik bija nosūtītas arī uz Rīgu. Uz Tallinu nosūtīja citas darba audzināšanas nometnes kārtības noteikumus – tie bija no Lībenauas (*Liebenau*) nometnes, kura atradās starp Brēmeni un Hannoveri.⁵⁷ Visumā šiem noteikumiem vajadzēja būt ļoti līdzīgiem Vatenštetes nometnes kārtības noteikumiem, jo Lībenauas nometni veidoja uz Vatenštetes nometnes kārtības noteikumu pamatiem, kuri savulaik arī bija tikuši nosūtīti uz Rīgu Salaspils nometnes kārtības noteikumu izstrādāšanai.

Salaspils nometnes celtniecības posms

Kad Drošības policijas un *SD* komandieris Latvijā 1941. gada 1. oktobrī nāca klajā ar saviem plāniem būvēt koncentrācijas nometni trīsstūrī starp Rīgu, Tukumu un Jelgavu, tad Dr. Langem padomā bija atslogot Rīgas cietumus un izvietot Rīgas ebrejus, kuru skaitu viņš uzdeva 23 000 cilvēku.⁵⁸ Kad piecas dienas vēlāk Reihā drošības Galvenajai pārvaldei nosūtīja telegrammu par šo jautājumu, tad runa bija par 25 000 ebreju Rīgā, politiskajiem apcietinātajiem, kā arī vajadzību celt paplašinātu policijas cietumu (!), kas būtu līdzīgs koncentrācijas nometnei.⁵⁹ Runa ir tikai par Latvijas ebrejiem, un dokumentos vēl neparādās ebreji, kuri būtu no Vācijas deportējami uz Latviju. Tas mainās 11. oktobrī, kad V. Štālekers tiek ar ģenerālkomisāru Dr. Dreksleru un viņam prasa palīdzību koncentrācijas nometnes celšanai ebrejiem, kurus deportēšot no Vācijas un protektorāta. Šai sarunā nometnes atrašanās vieta ir jau vairākkārt minētais Rīgas, Tukuma un Jelgavas trīsstūris. Tomēr 10 dienu vēlāk viss bija mainījies, ko Dr. Lange telefoniski paziņoja Dr. Dreksleram. Pēkšņi bija nolemts, ka nometni 25 000 cilvēkiem

būvēs citā vietā – pie Rīgas–Daugavpils dzelzceļa, 20 kilometru uz dienvidiem no Rīgas Salaspils tuvumā.⁶⁰

Sakarā ar paredzamajām ebreju deportācijām Drošības policijas nostāja bija mainījies. Tagad vajadzēja ierīkot apmešanās vietas deportētajiem ebrejiem, nevis no Rīgas vietējiem ebrejiem. Salaspilī sākās būvdarbi, kas līdz ebreju transportu pienākšanai knapi bija pavisma izstrādāti.⁶¹ Tā ebreju jautājumā radās cits risinājums – Rumbulas akcija. Šai akcijā noslepkavoja lielāko daļu vēl dzīvo Latvijas ebreju, lai Rīgā atbrīvotu dzīves platību jaunievestajiem Vācijas un protektorāta ebrejiem. Pēc šīs akcijas nekāda milzu nometne 25 000 personām Salaspilī vairs nebija vajadzīga. Ja vēl Reihā drošības Galvenās pārvaldes pārskatā par notikumiem PSRS parādījās ziņa, ka pie Rīgas būvējot nometni, kurā varēšot uzņemt 25 000 ebreju, tad tas vairs neatbilda patiesībai – tās bija tikai atskaņas no iepriekšējiem mēnešiem.⁶²

Starp 1941. gada 10. un 21. oktobri Drošības policijas un SD līdzstrādnieks Gerhards Kurts Maivalds (*Maywald*) bija no Dr. Langes saņēmis uzdevumu sameklēt piemērotu vietu, kur varētu celt lielu nometni no Vācijas atvestajiem ebrejiem. Kopā ar Dr. Langi viņi lidmašīnā bija aplidojuši Rīgas dienvidu apkārtni, izmeklējot Salaspili par ideālu vietu nometnes celtniecībai. Tā atradās netālu no Daugavas un tuvu Rīgas–Daugavpils dzelzceļa līnijai.⁶³ Nometnes celtniecības darbi sākās nekavējoties.

Būvdarbi pēc iepriekš sagatavota plāna tika uzticēti Rīgas 2. būvkanтора latviešu būvuzņēmējam Jānim Irbem un tehniskajam vadītājam Frīdriham Mednim. Darbus būvlaukumā vadīja latviešu inženieris Magnuss Kačerovskis. Sākumā darbaspēks sastāvēja no būvuzņēmuma tehniķiem, brīvā līguma strādniekiem, daži tur bija nonākuši ar Darba pārvaldes norīkojumu, tuvējā apkārtnē dzīvojošiem amatniekiem un krievu karagūstekņiem, kurus katru dienu uz darbu veda no netālās karagūstekņu nometnes "Stalag 350". 1941. gada oktobrī vai novembrī no Rīgas Centrālcietumā ieslodzītajiem nokomplektēja nelielu grupu – apmēram 26 cilvēkus, kuriem bija zināma pieredze šādos darbos, vienu daļu norīkoja pie divu gateru uzstādīšanas Daugavas krastā, bet citus – gaterī, kas atradās būvlaukumā. Vēlāk strādniekus nodarbināja baraku būvniecībā. Lai katru dienu ieslodzītie, t.i., strādnieki, nebūtu jāved no cietuma uz Salaspili un atpakaļ, tos izmitināja pie kāda saimnieka.⁶⁴ Decembra sākumā arvien vairāk krievu karagūstekņus nomainīja ar Vācijas un protektorāta ebrejiem, līdz viņi 1942. gada sākumā kļuva par vienīgajiem Salaspils nometnes cēlējiem (protams, blakus nedaudzajiem latviešu amatniekiem un citiem būvdarbu speciālistiem). Nometnes celtniecībā nodarbinātajiem strādniekiem, tehniķiem – celtniekiem tika dots rīkojums, ka viņi nedrīkst kontaktēties ar ieslodzītajiem, t.i., nedrīkst no viņiem neko ņemt, ne viņiem kaut ko dot.

Bija divas darbavietas – Daugavas krastā notika kokmateriālu gatavošana celtniecībai, un topošās nometnes teritorija. Vienlaikus bija jāgatavo celtniecībai laukums, t.i., jānolīdzina pauguri, jānocērt retās priedītes, kā arī jāgatavo kokmateriāli. Pēc tam kad Rīgas 2. būvkantoris piekrita būvēt nometni, noslēdza līgumus ar triju gateru īpašniekiem. Iesākumā, kamēr gateri nebija uzstādīti, no Rīgas SD vairākas automašīnas atveda dēļus. Baļķus līdz Salaspils gaterim ar plostiem pludināja pa Daugavu. Noliģtie enkurnieki ar ķekšiem izvilkā baļķus no Daugavas, savukārt karagūstekņi baļķus aizvilka līdz gaterim, kur tos sazāģēja baraku celtniecībai piemērotos dēļos. Pēc M. Kačerovska liecības, 1941. gada rudenī Daugavmalā bijis nodarbināts apmēram 100 cilvēku, bet būvlaukumā – 200 karagūstekņu,⁶⁵ vēlāk tos arvien vairāk aizvietojusi ebreji. Darba apstākļi bijuši ļoti smagi – aukstums, nepiemērots apģērbs, nepietiekams un mazvērtīgs uzturs. Lai sagatavotu vietu baraku būvniecībai, nācies kurt ugunsurus, lai atkausētu zemi. Kokmateriālus būvlaukumā nogādāja ar zirgu, šim nolūkam tika noliģti 12–15 zirgu pajūgi no vietējiem iedzīvotājiem,⁶⁶ taču nereti to vajadzēja darīt strādniekiem – sākumā karagūstekņiem, bet kopš 1942. gada janvāra šim nolūkam izmantoja tikai ebrejus.

Var teikt, ka Salaspils galvenos būvdarbus – nometnes celtniecību, sākot ar 1941. gada decembri, veica no Vācijas reiha un protektorāta atvestie ebreji. 1941.–1942. gada mijā Salaspilī jau strādāja 1000 ebreju.⁶⁷ Tāpēc šo Salaspils nometnes būvfāzi daži autori sauc par “ebreju fāzi”⁶⁸ vai arī runā par Salaspils uzbūves fāzi un ebrejiem.⁶⁹

Salaspils celtniecības posms, piedaloties ebrejiem, ilga no 1941. gada decembra līdz 1942. gada jūlijam–augustam, kad pēdējos būvdarbos iesaistītos ebrejus atsūtīja atpakaļ uz geto Rīgā. Pēc mūsdienu vēstures pētniecības atziņām, jāvērtē, ka šajā laikposmā Salaspils būvdarbos varēja būt iesaistīts 1500–1800 ebreju.⁷⁰ Oficiālas vācu statistikas par šo laikposmu trūkst, izņemot ziņas, ka 1942. gada 5. janvārī darbos Salaspilī bija iesaistīts 1000 ebreju.⁷¹ Tie bija no Vācijas vai protektorāta deportēto ebreju transportiem. Kad tie nonāca Šķīrotavā Rīgā, tad atvestos ebrejus novietoja vai nu Jumpravmuižā, vai arī Rīgas geto. Darbam Salaspilī parasti atlasīja vīriešus vecumā no 16 līdz 50 gadiem. Viņiem pateica, ka Salaspilī būvēs mājokļus viņu ģimenēm un drīzumā visi varēs apvienoties.⁷² Jumpravmuižā atlases darbus parasti veica vēlākais Salaspils komandants Rihards Nikels (*Nickel*) un Rūdolfs Zeks (*Seck*), bet Rīgā šo darbu veica geto komandants Kurts Krauze (*Krause*) un viņa palīgs Maksis Gimnihs (*Gymnich*). Kad Rīgā bija izveidota ebreju geto pārvalde, tad personu atlase Salaspilij notika ar geto darba vadītāja, atsevišķu transporta pavadonu un ebreju slimnīcas vadītāja piedalīšanos.⁷³

No dažādām dokumentārām un izdzīvojušo liecībām varam iegūt šādu kopainu par ebreju nosūtīšanu uz darbiem Salaspilī:⁷⁴

1941. gada 4.–5. decembrī no Nirnbergas transporta Jumpravmuižā atlasīja 56 vīriešus, pēc tam no Štutgartes transporta vīriešus, kuru skaits nav zināms.

1941. gada 9. decembrī uz Salaspili nosūtīja 50 vīriešus no Hamburgas transporta, tiem sekoja nezināms skaits no Vīnes decembrī atsūtītajiem.

Līdz 1941. gada beigām no Rīgas geto uz Salaspili nosūtīja aptuveni 800 vīriešu, kuri bija deportēti no Ķelnes, Kaseles, Diseldorfas, Hannoveres, Minsteres un Bīlefeldes.

Līdz 1942. gada februāra vidum Salaspilī vēl nogādāja kādus 500 vīriešus, kuri bija atvesti no protektorāta, Berlīnes, Vīnes un Dortmundes.

1942. gada janvāra beigās nometnes vadība paziņoja, ka aptuveni 80 slimo ebreju sūtīs uz geto apmaiņai pret darbspējīgiem;⁷⁵ marta beigās ebrejiem pateica, ka slimie vai savārgušie var braukt uz geto, lai gan patiesībā izvēles nebija, un ar šādu nolūku uz Salaspili tika nosūtīts zils autobuss. Aizbraucējiem lika atstāt virsdrēbes un apavus, solot, ka geto viņiem izsniegs jaunus.⁷⁶ Taču šie cilvēki geto nekad nesusniedza, visticamāk, ka viņus nošāva tuvējā mežā.

Tā kā uz Salaspili atsūtīto ebreju strādnieku vidū bija liela mirstība (slikti dzīves apstākļi, smags darbs, auksts laiks, eksekūcijas) un no tiem ebrejiem, kuri vairs nebija derīgi darbam, nometnes vadība pati "atbrīvojās", tad Dr. Lange 1942. gada 1. maijā no Rīgas geto papildus pieprasīja vēl 600 jaunu strādnieku. Tam pretojās geto komandants K. Krauze, norādīdams, ka par darbaspēka jautājumiem tagad esot atbildīga civilā Darba pārvalde. Lai gan bija viedokļu nesaskaņas, Dr. Lange tomēr panāca, ka maija sākumā pēdējais ebreju strādnieku kontingents tika nosūtīts uz Salaspili, taču nevis 600 vīru, kā prasīts, bet gan tikai puse – 300 vīriešu.⁷⁷

Kad pirmie ebreji ieradās Salaspilī, tur ar baraku celšanas darbiem padomju karagūstekņi un latviešu būvdarbu speciālisti vēl tālu nebija tikuši. Pēc ebreju liecībām īsti nav skaidrs, cik baraku 1941. gada beigās jau bija uzslīti – to skaits svārstās starp trīs vai četrām⁷⁸ un septiņām vai astoņām.⁷⁹ Skaidrs ir vienīgi tas, ka viena baraka bija gatava vai gandrīz gatava.⁸⁰ Tā par tuvākā laika darba uzdevumu kļuva šo uzsākto baraku būvdarbu pabeigšana, lai vairs nebūtu jāguļ gandrīz kā zem "klajas debess". Jozefs Kacs (*Katz*) atceras, ka, ierodoties Salaspilī 1941. gada 18. decembrī, barakai, kurā viņiem vajadzēja mitināties, nebija iestikloti logi un tā bijusi bez jumta.⁸¹

1941./1942. gada ziema bija ļoti auksta. Bez tam 1941. gada otrajā pusē pārtikas piegāde Salaspilij nebija labi nokārtota un starp Ziemassvētkiem un Jauno gadu pat pavisam apstājās. Ja arī bija ēdiens, tad tas bija sliktas kvalitātes un nepietiekami. Sliktie higiēniskie apstākļi un slimības, grūtais un daudziem neierastais darbs, nepiemērotais apģērbs – tie bija vēl papildu apstākļi, kas veicināja to, ka sākumā uz Salaspili atvesto ebreju vidū bija liela mirstība.

Salaspils nometnes celšanas laika – tāpat arī holokaustā izdzīvojušie – liecinieki savās pēckara liecībās min, ka sākumā dienā miruši trīs četri cilvēki⁸² vai arī desmit,

divpadsmit.⁸³ Citi vienkārši saka, ka miris daudz,⁸⁴ bet ir arī tādi, kas atceras, ka mirušo skaits dienā bijis simtos.⁸⁵ Ka miris daudz, tas ir neapstrīdami, tomēr jāšaubās, vai tas bijis tādos apmēros, ka būtu jārunā par simtiem dienā. Zeme bijusi sasalusi, un mirušos nebija iespējams aprakt. Tie salikti kaudzēs netālu no barakām, gaidot, kad sasalušajā zemē izspridzinās bedres.⁸⁶ Cik ebreju mira no sala, mazvērtīgās pārtikas, pārpūles, slimībām, higiēnas trūkuma – precīzi noteikt ir problemātiski. Tomēr lēš, ka Salaspilī mirušo un noslepkavoto ebreju skaits pārsniedz tūkstošus,⁸⁷ un visai droši var apgalvot, ka vismaz 60 procentu uz Salaspili atsūtīto ebreju tur gājis bojā.

Otrs apstāklis, kas blakus drausmīgajiem dzīves apstākļiem ietekmēja ebreju likteni, bija nometnes vadības un apsardzes brutālā izturēšanās. Ar ebrejiem kā ar cilvēkiem nerēķinājās. Par katru mazāko pārkāpumu ebrejus smagi sodīja. Bija divi soda veidi: 1) smagi miesas sodi (sitieni ar pletni vai gumijas nūju), 2) nāvessods nošaujot vai pakarot.

Par kārtības uzturēšanu nometnē rūpējās SS rotenfīrers Oto Tekemeijers (*Teckemeier*), kurš kopš 1942. gada pavasara strādāja nometnē. Viņš izcēlās ar savu brutalitāti pret ebrejiem, kuri, pēc viņa uzskatiem, slikti strādāja vai slinkoja, un ar biežo miesas sodu piešķiršanu – pāršanu. Tā kā O. Tekemeijeram patika parādīties negaidīti, tad viņam bija piešķirta palama "štukass" (*Stuka*). Ja viņš pats vai arī kāds cits apsargs kādu ebreju par kaut ko nosūdzēja nometnes vadībai vai arī Dr. Langem, tad tas parasti apsūdzētajai personai nozīmēja nāves spriedumu. Ebrejus, kuri no nometnes bēga, bet pēc tam atkal sagūstīja, parasti nošāva vai pakāra. Tāpat ar nāvi sodīja tos ebrejus, kurus pieķēra "zādzībā", piemēram, kad, izkraujot dzelzceļa vagonus, kāds bija pieķerts, kaut ko sev paņēmot. Arī par spekulāciju ebrejus sodīja ar nāvi, ja par to bija ziņots uz Rīgu. Nāvessoda izpildīšanu parasti piespieda noskatīties visiem ieslodzītajiem. Vēlāk ebreju pakāršanai bija veiksmīgi samekllēts bende no pašu ebreju vidus – Volfs Bēzens (*Besen*), kuram bija jāveic šis briesmu darbs un kurš bija arī tam piemērots.⁸⁸ Nāvessodu izpildīšanu klātienē parasti vēroja arī policijas galvenie ierēdņi no Rīgas, bieži vien arī pats Dr. Lange. Vai nu viņš, vai nometnes vadītājs Nikels, vai arī ebreju kārtības dienesta vadītājs vispirms nolasīja nāves sprieduma pamatojumu, pēc tam nāvessods tika izpildīts. Dr. Lange vairākkārt Salaspili izmantoja, lai tur publiski nogalinātu mazākas, no Rīgas geto atvestas ebreju grupiņas.⁸⁹

Precīzi nav nosakāms, cik ebreju Salaspilī sodīts ar nāvessodu. Ir zināmi uzvārdi tikai par atsevišķiem gadījumiem, kā, piemēram, par spekulāciju pakārtie (11 personu), nošauti bēgot un daži citi. Tomēr uz nāvi notiesāto kopskaits nevarētu būt sevišķi liels, aprēķinot zināmos gadījumus, tam vajadzētu būt mazāk par simtu.

1942. gada jūnijā ebrejus no Salaspils sāka sūtīt atpakaļ uz Rīgas geto. Nometni no ebrejiem galīgi iztukšoja augustā (izņemot kādus 10 "speciālistus"). Dr. Lange varēja "savilkt galus" par Salaspils nometnes būvniecību. Izmantojot padomju karagūstekņus,

ebrejus un kādu Rīgas būvuzņēmumu, tagad nometnes celtniecības darbi esot novesti tik tālu, ka ierīkotas “uzņemšanas vietas” 1000 apcietinātajiem. Tiem, kurus nevar sūtīt darbā ārpus nometnes vai kuri būvdarbiem nav piemēroti, nometnē bija iekārtotas darbnīcas. Nometnes būvdarbus turpināšot, lai divu mēnešu laikā nometnes uzņemšanas kapacitāte palielinātos līdz 1500–2000 personām. Nometnes celtniecības darbs līdz šim prasījis 350 000 reihsmarku. Šos izdevumus sedza ar tiem līdzekļiem, kas bija iegūti, izmantojot ebrejus un citus apcietinātos ārpusnometnes darbos. Speciāla līdzekļu pieprasīšana no Reiha drošības Galvenās pārvaldes nebūšot vajadzīga.⁹⁰

Tā Salaspils nometnes būvniecība Vācijas reiha budžetam neko nemaksāja. To ar savām darba klaušām samaksāja galvenokārt ebreji, mazākā mērā citi ieslodzītie, kurus izmantoja dažādos darbos ārpus Salaspils nometnes robežām.

Salaspils nometni pilnīgi ierīkoja 1942. gada vasarā, un kopš šī laika ir iespējams runāt par nometnes darbības uzsākšanu līdz tās likvidēšanai 1944. gada rudenī. Nometnes vēstures turpmākā izpēte ir nākamais pētniecības uzdevums, kura visaptveroša izpratne nav iespējama, neņemot vērā Salaspils nometnes vietu nacionāl-sociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģijā nometnes tapšanas gaitā.

Kopsavilkums

Nometne Salaspilī Latvijā bija tikai viena no nometnēm nacionālsociālistiskās Vācijas plašajā nometņu sistēmā, kas skaita ziņā pārsniedza desmit tūkstošus. Pētījumā par nacistu nometņu sistēmu vācu vēsturniece Gudruna Švarca izšķir 17 dažādu kategoriju nometnes, sākot ar darba audzināšanas nometnēm, policijas cietumiem, nometnēm spaidu darbiem līdz pat koncentrācijas un nāves nometnēm.

Līdzšinējos darbos par Salaspili – gan publicistikā, gan zinātniskos pētījumos – Salaspils nometni galvenokārt dēvēja par “koncentrācijas nometni” vai arī “nāves nometni”. Tomēr pēdējo gadu darbos sāk parādīties arī citi nometnes apzīmējumi, kā, piemēram, “nometne ar daudzām funkcijām” vai arī tālaika oficiālais vācu administrācijas nometnes apzīmējums – “paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne”.

Šajā rakstā sīkāk aplūkoti divi jautājumi: 1) kā vācu civilpārvalde un policijas iestādes dēvēja Salaspils nometni, un 2) kā norisinājās nometnes celtniecība, ko galvenokārt veica ebreju strādnieki no 1941. gada decembra līdz 1942. gada jūnijam–jūlijam.

Nepārprotami, Operatīvā grupa A un vēlāk Drošības policijas un SD komandieris Latvijā pēc Latvijas okupācijas vēlējās Rīgas tuvumā celt lielu koncentrācijas nometni, kurā varētu nometināt līdz 25 000 personu, galvenokārt ebrejus, kā arī politieslodzītos no pārpildītajiem Latvijas cietumiem. Tomēr Reiha drošības Galvenā pārvalde šādu atļauju neizsniedza un Latvijā atļāva vienīgi ierīkot paplašinātu policijas cietumu, kura

kārtības noteikumi bija jāizstrādā pēc Policijas cietumu kārtības noteikumiem PDV.34, darba audzināšanas nometņu vadlīnijām un Vatenštetes darba audzināšanas nometnes Vācijā paraugnoteikumiem. Turklāt 1942. gada pavasarī nolēma, ka Salaspilī soda izciešanai ievietos arī darba noteikumu pārkāpējus. Tā, sākot ar šo brīdi, Salaspils nometne ieguva savu oficiālo vācu pārvaldes apzīmējumu – “paplašināts policijas cietums un darba audzināšanas nometne”.

Kā no dokumentiem redzams, tad Drošības policijas un SD komandieris Latvijā Dr. Lange ievēroja Reiha drošības Galvenās pārvaldes dotos norādījumus un Salaspili nesauca par koncentrācijas nometni. Tomēr dokumentos ir sastopami gadījumi, kad citas vācu iestādes Salaspils nometnei ir piemērojušas “koncentrācijas nometnes” apzīmējumu. Šāds gadījums bija SS tiesā Minhenē, kad tā savā sarakstē Salaspili sauca par “koncentrācijas nometni”, kad bija jāizlemj par notiesāto igauņu, latviešu un lietuviešu policijas bataljoniem piederīgo ievietošanu kādā kopējā sodīšanas vietā. Kad SS tiesai Minhenē bija izskaidrots Salaspils nometnes statuss, tā tūlīt arī pārtrauca lietot apzīmējumu “koncentrācijas nometne”. Jāievēro arī, ka Dr. Lange visādā ziņā vēlējās Salaspili noturēt savā pārraudzībā, tāpēc saprotams, ka viņš mēģināja novērst jebkādu iniciatīvu, kas varētu mazināt viņa varu pār nometni.

Nav izslēgts, ka SS reihsfīreram H. Himleram 1943. gada sākumā varēja būt domas Salaspili pārvērst par īstu koncentrācijas nometni, kas arī formāli būtu pakļauta Koncentrācijas nometņu pārvaldei. Tomēr šīs domas H. Himlers atmeta un Salaspils vietā Latvijā izveidoja Mežaparka koncentrācijas nometni, kurā ievietoja Latvijā vēl dzīvos ebrejus.

Salaspils nometnes būvniecības darbus galvenokārt veica no Vācijas, Austrijas un protektorāta atvestie ebreji. Vērtē, ka būvdarbos ticis iesaistīts apmēram 1800 ebreju, no kuriem vismaz 1000 gājis bojā gan slikto dzīves apstākļu, grūtā darba un nepietiekamās pārtikas dēļ, gan arī apsardzes personāla brutalitātes un pret ebrejiem vērstās nacionālsociālistu politikas dēļ.

1942. gada jūnijā–jūlijā nometnes celtniecības darbi lielos vilcienos bija pabeigti. Sākās Salaspils paplašinātā policijas cietuma un darba audzināšanas nometnes vēsture. Tomēr tas būs cits temats, kas aprakstāms un analizējams citā rakstā.

Pielikumi

Operatīvās grupas A štāba vadītāja SS brigādefīrera Dr. V. Štālekera (*Stahlecker*) parakstīts ziņojums Reihā drošības Galvenās pārvaldes II nodaļai (adresēts Dr. Zīgertam; *Siebert*) par koncentrācijas nometnes izveidošanu Rīgā. Rīga, 1941. gada 21. jūlijs

Rīga, den 21.VII. 1941. 131

Fernschreiben : FS. Nr. 8757

An das

Reichssicherheitshauptamt II
z.Hd. von Ministerialrat Dr. Siebert ,
B e r l i n .

Dringend sofort vorlegen . Einsatzgruppe A
Stab
Eing. am: 21.VII. 41.
B. Nr.: 116/41
Referent: *Dr. Siebert*
Verfügung: *EK 2. Untereinheit*
verantwortl. z. d. A.
RSHA.

=====

Betrifft : Errichtung eines Konzentrationslager in Riga .

In Riga sind Gefängnisse vorhanden, die zur Aufnahme von rund 4000 Häftlinge ausreichen. Während der ersten Tage nach der Besetzung der Stadt waren die Gefängnisse restlos überfüllt. Infolge der Raumnot herrschte in den Gefängnissen während der ersten Zeit keinerlei Übersicht. Die hygienischen und Verpflegungsverhältnisse waren mehr als notdürftig. Durch die erfolgten Liquidationen ist inzwischen zwar einige Auflockerung eingetreten. Die ständig laufenden Festnahmeaktionen haben aber zur Folge, dass schon jetzt wieder der Raum in keiner Weise mehr ausreicht. Da damit zu rechnen ist, dass auch in nächster Zeit die Zahl der Häftlinge ständig erheblich grösser sein wird, als die Aufnahmefähigkeit der bestehenden Gefängnisse, halte ich es für dringend erforderlich, die Errichtung eines Konzentrationslager in Angriff zu nehmen. Auf diese Weise würde einerseits den auf die Dauer untragbaren Zustände in den bisherigen Gefängnissen entgegen gearbeitet werden können. Ausserdem würde sich erst dann die Möglichkeit ergeben, die Häftlinge systematisch zu überprüfen und diejenigen abzusondern, die zu weiteren Ermittlungen und Vernehmungen benötigt werden. Es ist ausserdem notwendig, die benötigten Arbeitskräfte zusammenzufassen, woran auch der Höhere H u. Polizeiführer bezüglich der Arbeiter für Ziegeleien, Steinbrüche u.s.w. besonders interessiert ist .

2
19

Ich halte es für geboten, die Leitung dieses Konzentrationslagers ausschliesslich in die Regie der Sicherheitspolizei zu nehmen und zur Bewachung zunächst lettische Hilfspolizei mit heranzuziehen.

Ich bitte um Ermächtigung, die Vorbereitungen zur Errichtung des Konzentrationslagers zu treffen. Ferner wäre ich dankbar, wenn ein erfahrener Spezialist von dort aus auf einige Wochen für diesen Zweck nach Riga abgeordnet werden könnte. Mir ist bekannt, dass der H- Stubaf. Kriminalrat Möller, Stapoleitstelle Berlin, bei der Errichtung des Arbeitserziehungslagers Wuhlheide massgebend und erfolgreich mitgearbeitet hat.

Ich bitte zu erwägen, Kriminalrat Möller auf 4 Wochen hierher abzuordnen, um den Aufbau des Lagers in die Wege zu leiten.

gez. Dr. Stahlecker

H- Brigadeführer .

Reiha drošības Galvenās pārvaldes 2. C3 nodaļas Dr. Bergmana (*Bergmann*) parakstīta telegramma SS Operatīvās grupas A vadītājam brigādefīreram Dr. V. Štālekeram Tilzītē par paplašināta policijas cietuma izveidošanu Rīgā. Berlīne, 1941. gada 4. augusts

Aufgenommen				Raum für Eingangsstempel				Befördert			
Tag	Monat	Jahr	Zeit	Tag	Monat	Jahr	Zeit	Tag	Monat	Jahr	Zeit
4.	8.	41.	10:45								
von	durch							an	durch		
Tilzit Dr. <i>ROSD.</i>				Telegramm — Funkpruch — Fernschreiben — Fernspruch				Verdgerungsvermerk			
<p>+ BERLIN NUE 121 835 4.8.41 1035 =H1.=</p> <p>AN DIE EINSATZGRUPPE SS-BRIGADEFUEHRER</p> <p>DR. STAHLCKER. = TILSIT =</p> <p>BETR.: ERRICHTUNG EINES ERWEITERTEN</p> <p>STAATSPOLIZEIGEFAENGNISSES IN RIGA. -</p> <p>BEZUG: FERNSCHREIBEN NR. 8751 V. 23.7.41 =</p> <p>MIT DER ERRICHTUNG EINES HAEFTLINGSLAGER IN RIGA ALS</p> <p>ERWEITERTES POLIZEIGEFAENGNIS UND DER UEBERNAHME IN DIE</p> <p>VERWALTUNG DER SICHERHEITSPOLIZEI BIN ICH EINVERSTANDEN.</p> <p>ICH BITTE, DIE VORBEREITUNGEN HIERZU VON DORT ZU</p> <p>TREFFEN. DIE AUFWENDUNGEN FUER DAS LAGER WERDEN DEM</p> <p>AUSSERORDENTLICHEN HAUSHALT ZUR LAST FALLEN. UEBER DIE</p> <p>VOLLZOGENE ERRICHTUNG DES LAGERS BITTE ICH, MICH ZU</p> <p>GEGEBENER ZEIT ZU UNTERRICHTEN. -</p> <p>DEM ANTRAG AUF VORUEBERGEHENDE ZUWEISUNG EINES</p> <p>SPEZIALISTEN FUER DIESE AUFGABE KANN LEIDER NICHT</p> <p>ENTSPROCHEN WERDEN, DA DER KRIM. RAT MOELLER KUERZL.</p> <p>ZUR WEHRMACHT EINBERUFEN WURDE UND NACH MITTEILUNG DES</p> <p>AMTES ROEM 1 EIN ANDERER GEEIGNETER BEAMTER NICHT</p> <p>FREIGESTELLT WERDEN KANN. =</p> <p>RSHA ROEM 2 C 3 - NR. 5509/41 -</p> <p>I.V. SS-STUBAF. RR.DR.BERGMANN -+</p> <p><i>Handwritten:</i> k.2 zik, <i>Abgefragt mit Bergmann</i> 1. Aug. 1941 <i>Handwritten:</i> Ek 2 abgefragt. <i>Beim</i></p>											

Drošības policijas un SD pavēlnieka Operatīvās grupas A dienesta atzīme par koncentrācijas nometnes izveidošanu Latvijā. Rīga, 1941. gada 1. oktobris

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD. - Einsatzgruppe A. Riga, den 1. 10. 1941

- II -

1.) V e r m e r k :

Betr.: Errichtung eines Konzentrationslagers in Lettland.

In den Rigaer Gefängnissen befinden sich seit Beginn der Tätigkeit der Einsatzgruppe A ~~ca.~~^{bis} 3000 Personen in Haft. Das Einsatzkommando 2 ist laufend damit beschäftigt, die Häftlinge durchzukämmen und entweder zur Entlassung zu bringen, eine Unterbringung im Konzentrationslager vorzusehen oder zu liquidieren. Trotz intensivster Tätigkeit nimmt die Zahl der Häftlinge nicht ab, sondern der Stand bleibt ungefähr gleich, weil die täglichen Neuzugänge ungefähr ebenso zahlreich sind, wie die Zahl der Entlassungen.

Z.Zt. besteht nicht die Möglichkeit, diese große Zahl von Häftlingen zu nutzbringender Arbeit einzusetzen. In dem Gefängnis befinden sich allerdings Werkstättenräume, die nach entsprechender Ausstattung und entsprechendem Ausbau die Möglichkeit zur Beschäftigung eines Teils der im Gefängnisinsassen möglich macht.

Es erscheint daher schon aus diesen Gründen geboten, ein Konzentrationslager zu errichten, um eine stärkere Ausnutzung der Arbeitskräfte der Häftlinge zu ermöglichen.

Ein weiterer Gesichtspunkt, der für die Errichtung eines KZ. in der Nähe von Riga spricht, ist der Umstand, daß es in Riga noch ca. 23.000 Juden gibt. Die Zusammendrängung der Juden in einem Ghetto kann nur eine Übergangslösung sein. Es wird sich in kurzer Zeit die Notwendigkeit ergeben, die von Juden belegten Wohnräume für andere Zwecke frei zu machen. Außerdem muß angestrebt werden, sowohl die männlichen, als auch die weiblichen Juden, die bisher nur ~~von~~^{von} einem Teil der Wehrmachtsdienststellen usw. zur Arbeit herangezogen werden, möglichst 100%ig zur Arbeit zu bringen. Schließlich bietet das Ghetto keine Möglichkeit, die weitere Vermehrung der Juden zu unterbinden.

Auch auf weitere Sicht gesehen ist es erforderlich, ein Konzentrationslager zu unterhalten, um langfristig einsitzende Häftlinge unterzubringen. Der Abtransport von Häftlingen ins Reich zwecks Einweisung in ein KZ. ist schon wegen der Transportschwierigkeiten nicht möglich.

- 2 -

15
149

Bei den vorbereitenden Arbeiten zur Errichtung eines Konzentrationslagers mußte zunächst ein geeignetes Gelände gusfindig gemacht werden, das folgende Möglichkeiten bieten muß:

- 1.) Es darf nicht allzuweit von Riga entfernt sein, um den Hin- und Hertransport der Häftlinge mit möglichst geringem Aufwand an Zeit und Fahrzeugen durchführen zu können.
- 2.) Das Konzentrations_Gelände muß möglichst dünn besiedelt oder sogar unbewohnt sein.
- 3.) Das Gelände muß die Möglichkeit zum sofortigen Arbeitseinsatz einer größeren Anzahl von Häftlingen bieten, und zwar müssen Arbeitsmöglichkeiten sowohl für männliche, als auch für weibliche Häftlinge vorhanden sein.

All diesen Erfordernissen entspricht das Gelände in dem Dreieck zwischen Riga, Mitau und Tukūm. Es handelt sich um ein ziemlich dünn besiedeltes, meist flaches Gelände. Der größte Teil dieses Gebietes ist Moorgelände. Es ist durchsetzt mit umfangreichen Wäldern und vereinzelt Ackerland und Wiesen.

Ich habe dieses Gelände am 27.9.41, soweit die Wege es zu-ließen, abgefahren. Die Geländebesichtigung hatte folgendes Ergebnis:

Es ist ohne Schwierigkeiten möglich, zunächst ein oder mehrere der sehr kleinen und in schlechtem Zustand befindlichen Bauernhöfe zum Ausgangspunkt eines Konzentrationslagers zu machen. Die ersten Häftlingstrupps müßten mit dem Bau von Unterkünften für die zu unterzuweisenden Häftlinge verwendet werden. Bauholz steht in ausreichendem Maße zur Verfügung. Die Arbeitskräfte können, sobald die notwendigen Bauarbeiten für die Schaffung von Unterkünften beendet sind, ~~sind~~ in unmittelbarer Nähe des Lagers mit dem Torfabbau beschäftigt werden. Zum Teil sind bereits Wasserwege vorhanden, um den gestochenen Torf mit Torfkähnen nach Riga zu transportieren. Der Torfbedarf in Riga ist voraussichtlich erheblich groß, da mit der Zufuhr von Kohle nur in geringem Umfang gerechnet werden kann. Darüber hinaus wird z.Zt. die Möglichkeit geprüft, das Rigaer Elektrizitätswerk, das mit Kohle betrieben wird, auf Torf umzustellen. Soweit ich bisher feststellen konnte, ist eine derartige Umstellung nicht sonderlich schwierig. In Mitau ist das Elektrizitätswerk bereits auf Torfbeheizung umgestellt worden.

Die Beschaffenheit des Bodens ermöglicht außerdem die Errichtung landwirtschaftlicher Großbetriebe, Viehzucht und Gemüseanbau.

- 3 -

- 3 -

17. 44
150

Für die Beschäftigung weiblicher Häftlinge sind also ausreichende Möglichkeiten vorhanden.

Schließlich ist wesentlich, daß längs der Strecke Mitau/Tukum zahlreiche Ziegeleibetriebe liegen, die zum größten Teil in Betrieb sind. Die Ziegeleien werden zum größten Teil mit Torf beheizt. Es kann also im Verlauf des weiteren Baues des Konzentrationslagers daran gedacht werden, auch die Ziegeleien als Konzentrationslager-Betriebe zu übernehmen.

Während der ersten Anlaufzeit wird es genügen, einen verhältnismäßig kleinen Raum zum KZ.-Gelände zu bestimmen und hermetisch abzuschließen. Sofern später größere Häftlingsmengen in das Lager gebracht werden, können die Bewohner der Gehöfte ohne Schwierigkeiten aus- und umgesiedelt werden.

Schon jetzt kann gesagt werden, daß der vorgesehene Raum derartig viele Möglichkeiten bietet, daß sämtliche in Riga und überhaupt in Lettland übriggebliebenen Juden dort zusammengefaßt werden können. Hierbei müssen von vornherein die Juden von den Jüdinnen getrennt untergebracht werden, um eine weitere Vermehrung zu verhindern. Kinder unter 14 Jahren müssen bei den Frauen bleiben.

2.) SS.- Brigadeführer

Dr. S t a h l e c k e r

vorgelegt.

Ich bitte, dem Plan der Errichtung eines Konzentrationslagers in dem obenbeschriebenen Raum grundsätzlich zuzustimmen. An der wirtschaftlichen Seite, insbesondere an der Inbetriebnahme von Torf-Stechereien und Ziegeleien ist der Wirtschaftsreferent des Höheren SS.- und Polizeiführers, SS.-Sturmbannführer Reemtsma stark interessiert. Ich habe das Gelände gemeinsam mit ihm abgefahren. Wir waren übereinstimmend der Meinung, daß sowohl vom polizeilichen als auch vom wirtschaftlichen Gesichtspunkt aus, der genannte Raum allen Erfordernissen entspricht. Ich beabsichtigte, sobald eine Maschine zur Verfügung steht, gemeinsam mit SS.-Stubaf. Reemtsma den Raum zu überfliegen, um einen Gesamtüberblick auch über die Gebiete zu bekommen, die für den Kraftwagen nicht zugänglich waren.

[Signature]
SS.-Sturmbannführer.

[Handwritten notes and signatures]
Kaufmann
Antony in
tutu
Rijia

Drošības policijas un SD pavēlnieka Operatīvās grupas A teletips Reiha drošības Galvenās pārvaldes II nodaļai par paplašināta policijas cietuma izveidošanu Rīgā.
Rīga, 1941. gada 6. oktobris

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei
und des SD.
Einsatzgruppe A.

Riga, den 6.10.1941

165 18
159

Fernschreiben

An das
Reichssicherheitshauptamt / Amt 2
Berlin SW. 11.
Prinz-Albrecht-Str. 8.

415
1/10. 04/10
P. 5417

Betr.: Errichtung eines erweiterten Staatspolizei-
gefängnisses in Riga.

Vorg.: PS-Erlaß vom 4.8.41 /II C 3 5509/41.

Die Vorarbeiten zur Errichtung eines erweiterten Poli-
zeigefängnisses (Konzentrationslager) in Riga haben
folgendes ergeben:

Zahl der Häftlinge im Zentralgefängnis Riga ständig rund
3.800. Zahl der Neuzugänge ebenso groß wie die Zahl der
Entlassungen. Keine Möglichkeit, alle Häftlinge zu nutz-
bringender Arbeit einzusetzen. Im engeren Stadtbereich
keine geeigneten Gebäude und kein geeignetes Gelände zur
Errichtung eines Häftlingslagers. Dagegen sind sämtliche
Voraussetzungen für die Errichtung eines Lagers in dem
Dreieck Riga-Mitau-Tukum. Gelände meist flach, ziemlich
dünn besiedelt, umfangreiche Waldbestände, wenig Wiesen
und Ackerbauland, überwiegend Torfmoorgelände. Es ist
vorgesehen, in diesem Gelände, etwa 20 km von Riga ent-
fernt, Häftlingslager zu errichten und nach Art eines
KZ-Lagers auszubauen. Holzbestände zum Barackenbau vor-
handen, Möglichkeiten zum Arbeitseinsatz für unbegrenzte
Zahl von Häftlingen beim Torfabstich, Straßenbau und
Land- und Forstwirtschaft. Verkehrsverbindungen nach
Riga auf Straße und Wasserweg sehr günstig; Torfgewin-
nung in größerem Umfang wird Mangellage auf dem Gebiet
der Brennstoffversorgung besser. An der Straße Mitau-
Tukum zahlreiche Ziegeleien, die als Lagerbetriebe

Gleich.

-2-

- 2 -

X 19
166 155

übernommen werden können. Bei weiterem Ausbau des Lagers Möglichkeit zur Unterbringung der noch in Riga verbliebenen Juden und kinderlosen Jüdinnen. Es gibt zurzeit in Riga noch rund 25.000 Juden. Notwendig ist Errichtung eines Konzentrationslagerähnlichen erweiterten Polizeigefängnisses auch zwecks Unterbringung von Häftlingen, die längere Zeit in KZ-Haft genommen werden müssen. Abtransport in Konzentrationslager im Reich aus Verkehrsgründen zurzeit, voraussichtlich auch noch auf längere Zeit, unmöglich.

Geeignete Kräfte zur Errichtung der Lagerunterkünfte und Leitung des Lagers sind bei Einsatzgruppe A nicht vorhanden. Ich wiederhole daher meine Bitte um Abstellung eines Baufachmannes und eines KZ-Spezialisten nach Riga.
mit dem Baufachmann, der die Frage der Unterbringung der Juden in der Ghettoverwaltung besonders ernsthaft zu betrachten ist.

Musekauer
 SS-Brigadeführer

L. Mtn. Dr. Lange

Mtn. mit Abt. Königsplatz, Lange
am 25.11.41

Mtn. 75.11.41

J.W. 17.11.41

Drošības policijas un SD komandiera Latvijā Dr. R. Langes ziņojums Reiha drošības Galvenās pārvaldes II C3 nodaļai SS štandartenfireram Dr. Zīgertam (*Siegert*) par paplašināta policijas cietuma un darba audzināšanas nometnes izveidošanu Latvijā. Rīga, 1942. gada 21. jūlijs

<p>Kommandeur der Sicherheitspolizei u. d. SD — Lettland —</p> <p>Abt. I S. B. Nr. _____</p>	<p><u>Abschrift.</u></p> <p>Riga, den 21. Juli 1942. ¹⁴²⁻⁸</p> <p>Moltke-Str. 1. ¹⁸⁰</p> <p style="font-size: 2em; font-weight: bold;">Z. S.</p>
--	--

An das
Reichssicherheitshauptamt - II C 3 -
z.Hd. von 1/4-Standartenführer Dr. Siegert
in B e r l i n.

Betr.: Errichtung eines erweiterten Polizeigefängnisses und Arbeitserziehungslagers in Lettland.

Vorg.: FS-Erlaß vom 22.6. 42 und FS-Bericht des Befehlshabers der Sipo u.d.SD Ostland vom 25.6. 42 - II 478/42-.

Der Bau eines erweiterten Polizeigefängnisses, das zugleich als Arbeitserziehungslager Verwendung findet, ist im September 1941 in Angriff genommen worden. Durch den Einsatz von kriegsgefangenen Russen und von Juden und mit Hilfe eines Rigaer Baubüros ist der Bau des Lagers nunmehr soweit fortgeschritten, daß es Unterbringungsmöglichkeiten für 1000 Häftlinge bietet. In dem Lager sind gleichzeitig Werkstätten errichtet worden, um die Häftlinge, die nicht zur Außenarbeit oder bei den Bauarbeiten im Lager verwendet werden, nutzbringend einzusetzen.

Der Bau des Lagers wird im Rahmen der vorhandenen Möglichkeiten weitergeführt, so daß, falls keine Stockungen in der Lieferung des Baumaterials eintreten, in 2 Monaten 1500 - 2000 Häftlinge im Lager untergebracht werden können. Die bisher aufgewendeten Kosten belaufen sich auf rund 350.000 RM.

Ein Grundrißplan des gesamten Lagers ist als Anlage beigelegt. Die schwarz ausgefüllten Rechtecke bezeichnen die bereits fertiggestellten Baracken. Die zurzeit im Bau befindlichen Baracken sind durch schraffierte Rechtecke bezeichnet.

Von dem aus dem Reich evakuierten Juden befinden sich z.Zt. noch 400 in dem Lager und werden bei Transport- und Erdarbeiten eingesetzt. Die übrigen, nach Riga evakuierten Juden sind anderweitig untergebracht worden.

Die Baukosten werden aus den Arbeitslöhnen der zur Außenarbeit ein-

Staatsdruckerei Riga, Hermann Göring Strasse 8. 147 42 1

eingesetzten Juden und Häftlinge bestritten. Die Anforderung besonderer Mittel beim Reichssicherheitshauptamt wird voraussichtlich nicht notwendig sein.

gez: Dr. L a n g e ,

44-Sturmbannführer.

Abschriftlich

dem

Befehlshaber der Sicherheitspolizei
und des SD Ostland - Abteilung I / II

R i g a

Befehlshaber der Sicherheitspolizei Riga		22. JUL. 1942
Eingegangen am		11/478/42
Abt. II		

unter Bezugnahme auf das dortige Schreiben vom 25.6.42 / II
478/42 - mit der Bitte um Kenntnisnahme.

44-Sturmbannführer.

*Dr. Lange vom 11/7. um
Abt. I abzugeben 24/7. 42*

Fassungsvermögen der Rigaer Gefängnisse.			
1.) Zentralgefängnis:	friedensmässig	1600 - 1800	
	in der Bolschewikenzeit		4000
2.) Termingefängnis:	friedensmässig	500	
	in der Bolschewikenzeit		1000
3.) Gefängnis für Minderjährige:			
	friedensmässig	50	
	in der Bolschewikenzeit		(1400)
	lässt sich auch mit 1000 Männern kriegsmässig		1000
	belegen.		
	zusammengelegt Maximum	friedensmässig	2350
	"	"	kriegsmässig
			<u>6000</u>

7
1913

Grund *Yoon*

Atsauces un komentāri

- ¹ Schwarz G. Die nationalsozialistischen Lager. – Frankfurt am Main, 1996, S. 84, 85.
- ² Turpat, 261. lpp.
- ³ Turpat, 172. lpp.
- ⁴ Vestermanis M. Die nationalsozialistischen Haftstätten und Todeslager im okkupierten Lettland 1941–1945 // Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur / Hrsg. von U. Herbert, K. Orth, Ch. Dieckmann. – [S.n.], 1997, S. 472–492 (šeit 478. lpp.).
- ⁵ H. Strods Salaspils nometnes pastāvēšanu iedala trijos posmos: 1) iznīcināšanas (nāves) nometne (1941. gada beigās – 1942. gada vidus); 2) darba nometne (1942. gada vidus – 1943. gada ziema); 3) tranzīta nometne (1943. gada ziema – 1944. gada rudens). – Strods H. Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris – 1944. gada septembris) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 87.–156. lpp.
- ⁶ The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1941. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia / Eds. V. Nollendorfs, E. Oberländer (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia; vol. 14). – Rīga, 2005.
- ⁷ Schwarz G. Op. cit., S. 173.
- ⁸ Turpat, 247., 248. lpp.
- ⁹ Strods H. Op. cit., 120. lpp.
- ¹⁰ Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A. Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 246. lpp.
- ¹¹ Angrick A., Klein P. Die “Endlösung” in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944. – Darmstadt, 2006.
- ¹² Российский Государственный Военный архив (Krievijas Valsts Kara arhīvs; turpmāk – RGVA), 504k-2-8, Dr. Stahlecker an Dr. Siegert, 21.07.1941.
- ¹³ Turpat, Dr. Bergmann an Dr. Stahlecker, 04.08.1941.
- ¹⁴ Turpat, Der Reichsführer SS, Errichtung von Arbeitserziehungslagern, 28.05.1941.
- ¹⁵ Turpat, Dr. Siegert, Reichssicherheitshauptamt an das Einsatzkommando 2, 17.09.1941.
- ¹⁶ Turpat, Einsatzgruppe A, Vermerk, 01.10.1941.
- ¹⁷ Turpat, Einsatzgruppe A an Reichssicherheitshauptamt, 06.10.1941.
- ¹⁸ Aktennotiz Dr. Drechsler, 20.10.1941.; Strods H. Op. cit., 107. lpp.
- ¹⁹ Angrick A., Klein P. Op. cit., S. 211.
- ²⁰ Vācijas Federālais arhīvs (turpmāk – BA), R 58/220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 151, 05.01.1942.
- ²¹ Turpat, Ereignismeldung UdSSR Nr. 152, 07.01.1942.
- ²² Turpat, R 92/424, Abt. II c, Vermerk, 25.02.1942.
- ²³ Turpat, H.A. II, Vermerk, 21.02.1942. un 05.03.1942.
- ²⁴ Turpat, R 91 Riga-Stadt/38, P. Dreijmanis an Gebietskommissar und Oberbürgermeister der Stadt Riga, 12.03.1942.
- ²⁵ Turpat, R 91 Riga-Stadt/107, Schmutzler an Wittrock, 24.04.1942.
- ²⁶ Turpat, Vermerk, 27.04.1942.; An das Arbeitsamt Riga, 29.04.1942.
- ²⁷ Turpat, NS 7/368, Der SS-Richter beim Reichsführer-SS, 22.10.1942.
- ²⁸ Turpat, Der Reichsführer-SS Hauptamt SS-Gericht, 05.11.1942.

- 29 Turpat, Der Reichsführer-SS Hauptamt SS-Gericht, 18.11.1942.
- 30 BA: NS 7/368, Der SS-Richter beim Reichsführer-SS, 16.12.1942.
- 31 RGVA, 504k-2-8, Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland, 02.12.1942.
- 32 BA, NS 7/368, Der Reichsführer-SS Hauptamt SS-Gericht, 21.01.1943.
- 33 Turpat, NS 19/369, Reichsführer-SS, 11.05.1943.
- 34 Turpat, NS 7/368, Reichssicherheitshauptamt an das Hauptamt SS-Gericht, 11.06.1943.
- 35 Turpat, NS/1740, Der Reichsführer-SS, 21.06.1943.
- 36 Sk.: *Vestermanis M.* Op. cit., 487. lpp.
- 37 BA, NS 19/369, Reichsführer-SS, 11.05.1943.
- 38 Reichssicherheitshauptamt, 26.07.1943. IMG, Bd. XXVI, Nürnberg, 1947, S. 699.
- 39 *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 250.
- 40 Turpat, 252. lpp.; RGVA, 504k-2-8, Einsatzgruppe A an das Reichssicherheitshauptamt, 06.10.1941.
- 41 Eesti Riigiarhiivi (Igaunijas Valsts arhīvs; turpmāk – ERA), R 60/1/2A, Begriff “Konzentrationslager”, Sandberger, 23.07.1942.
- 42 RGVA, 504k-2-8, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Müller, 17.12.1942.; Dr. Lange an Müller, 09.01.1943.; *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 254.
- 43 *Schwarz G.* Op. cit., S. 172.
- 44 RGVA, 504k-2-8, Dr. Lange an Dr. Siegert, 21.07.1942.
- 45 Turpat, Dr. Siegert an Einsatzkommando 2, 17.09.1941.
- 46 BA, RD 18/7–34, Polizeifängnisordnung PDV.34.
- 47 RGVA, 504k-2-8, Der Reichsführer-SS, Errichtung von Arbeitserziehungslagern, 28.05.1941.
- 48 Turpat, Der Reichsführer-SS, Errichtung von Arbeitserziehungslagern, 12.12.1941.
- 49 Turpat, Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Lagerordnung für die Arbeitserziehungslager, 12.12.1941.
- 50 Turpat, Dr. Siegert an Einsatzkommando 2, 17.09.1941.
- 51 *Loffi G.* KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich. – Stuttgart; München, 2000, S. 75–78.
- 52 *Wysocki G.* Arbeit für den Krieg. – Braunschweig, 1992, S. 313–369.
- 53 RGVA, 504k-2-8, Dr. Stahlecker an Dr. Siegert, 21.07.1941.
- 54 *Loffi G.* Op. cit., S. 78; *Wippermann W.* Nationalsozialistische Zwangslager in Berlin II. Das “Arbeitserziehungslager” Wuhlheide. Berliner Forschungen II. Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Bd. 61. Publikationen der Sektion für die Geschichte Berlins, Bd. 4. – Berlin, 1987, S. 179–188.
- 55 *Loffi G.* Op. cit., S. 279.
- 56 BA, R 91 Riga-Stadt/107, Dorr, Vermerk, 27.04.1942.
- 57 ERA, R 819/2/3, Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD-Ostland, 02.07.1942. und 09.07.1942.
- 58 RGVA, 504k-2-8, Vermerk, Dr. Lange, 01.10.1941.
- 59 Turpat, Einsatzgruppe A an Reichssicherheitshauptamt, 06.10.1941.
- 60 *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 211.
- 61 Dr. Lange an Reichskommissar, 08.11.1941. Publicēts: *Strods H.* Op. cit., 109. lpp.

- ⁶² BA, R 58/220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 151, 05.01.1942.
- ⁶³ Landgericht Hamburg (37) 3/76. Beschluß in der Strafsache gegen Gerhard Kurt Maywald. 12.01.1978, S. 11; Hamburgas Valsts arhīvs (turpmāk – SH), 213-12; Saatsanwaltschaft Landgericht, NSG, 0041-009, S. 3937; 0041-014, S. 6806.
- ⁶⁴ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 42918. l., 1. sēj., 4., 8.–20. lp.; 4. sēj., 81. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 3. sēj., 423. lp. o.p.
- ⁶⁶ Turpat, 421. lp.
- ⁶⁷ BA, R 58/220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 152, 07.01.1942.
- ⁶⁸ Piemēram: *Strods H.* Op. cit., 120. lpp.
- ⁶⁹ Piemēram: *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 259; Buch der Erinnerungen. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden / Bearbeitet von W. Scheffler, D. Schulle. – München, 2003, S. 13.
- ⁷⁰ *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 260; Buch der Erinnerungen ..., Op. cit., S. 14.
- ⁷¹ BA, R 58/220, Ereignismeldung UdSSR Nr. 151, 05.01.1942.
- ⁷² *Katz J.* One Who Came Back. – New York, 1973, pp. 29, 30.
- ⁷³ Buch der Erinnerungen ..., Op. cit., S. 14.
- ⁷⁴ Turpat.
- ⁷⁵ Zigrīda Veinberga liecība Ārkārtējai komisijai.
- ⁷⁶ *Katz J.* One Who Came Back, pp. 42, 43.
- ⁷⁷ Buch der Erinnerungen ..., Op. cit., S. 14; *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 266.
- ⁷⁸ SH, 213-12. Saatsanwaltschaft Landgericht, NSG, 0041-020, S. 9793, Artura Zaksa (*Artur Sachs*) liecība.
- ⁷⁹ Turpat, 0041-018, S. 8668, Kurta Mendela (*Kurt Mendel*) liecība.
- ⁸⁰ Turpat, S. 8717, Aleksa Zalma (*Alex Salm*) liecība; turpat, 0041-019, S. 9189, Artura Kanna (*Artur Kann*) liecība; turpat, 0041-020, S. 9793, Artura Zaksa liecība.
- ⁸¹ *Katz J.* One Who Came Back, p. 31.
- ⁸² SH, 213-12. Saatsanwaltschaft Landgericht, NSG, 0041-001, S. 243 Rückseite, Gintera Pregera (*Günther Preger*) liecība.
- ⁸³ Turpat, 246. lp. o.p., Helmuta Pina (*Hellmut Pins*) liecība.
- ⁸⁴ Turpat, 250. lp., Helmuta Firsta (*Helmut Fürst*) liecība.
- ⁸⁵ Turpat, 0041-020, 9794. lp., Artura Zaksa liecība.
- ⁸⁶ Buch der Erinnerungen ..., Op. cit., S. 15; *Winter A.* The Ghetto of Riga and Continuance: A Survivor's Memoir. – [B.v.], 1998, pp. 104–125.
- ⁸⁷ Buch der Erinnerungen ..., Op. cit., S. 16.
- ⁸⁸ *Katz J.* One Who Came Back, p. 38.
- ⁸⁹ Par sodīšanas jautājumiem sīkāk sk. arī: Buch der Erinnerung ..., Op. cit., S. 15, 16; *Angrick A., Klein P.* Op. cit., S. 261–269.
- ⁹⁰ RGVA, 504k-2-8, Dr. Lange an Dr. Siegert, 21.07.19.

Kārlis Kangeris, Uldis Neiburgs, Rudīte Vīksne

Das Lager Salaspils im nationalsozialistischen administrativen System und in der wissenschaftlichen Typologie der Straflager (1941–1942)

Zusammenfassung

Das Lager Salaspils in Lettland war eines der Lager in dem von mehr als 10.000 Lagern bestehenden nationalsozialistischen Lagersystem. In ihrer Forschungsarbeit hat die deutsche Historikerin Gudrun Schwarz dabei 17 Lagertypen unterschieden: angefangen vom Arbeitserziehungslager, über Polizeihaftlager, Zwangsarbeitslager, Konzentrationslager u.a. bis hin zu den Todeslagern.

In der bisherigen Forschung und publizierten Literatur ist das Lager Salaspils als ein "Konzentrationslager" oder auch "Todeslager" bezeichnet worden. Gudrun Schwarz spricht von Salaspils als einem "Konzentrationslager, das nicht dem Inspekteur der KZs unterstand". In der neusten Forschung wird Salaspils als ein "multifunktionales Lager" beschrieben, oder man beginnt auch die damalige offizielle administrative Benennung des Lagers als "erweitertes Polizeigefängnis und Arbeitserziehungslager" zu verwenden.

In diesem Aufsatz wurden zwei Fragen näher untersucht/diskutiert: 1. welche Benennung für das Lager Salaspils benutzte die deutsche Zivilverwaltung, Polizei und Sicherheitspolizei und der SD selbst und 2., wird kurz die Bauphase des Lagers beschrieben, in der vor allem jüdische Arbeitskräfte eingesetzt wurden.

Zweifellos wollte die Einsatzgruppe A in der ersten Zeit nach der Besetzung Lettlands in der Nähe von Riga ein großes Konzentrationslager errichten, in dem mehr als 25.000 Personen hätten eingesperrt werden können – vor allem Juden, aber auch politische Häftlinge aus den überfüllten Gefängnissen in Lettland. Doch die Anträge der Einsatzgruppe A und des Kommandeurs der Sicherheitspolizei und des SD wurden vom Reichssicherheitshauptamt abgelehnt. Erlaubt wurde lediglich nur die Errichtung eines "erweiterten Polizeigefängnisses", für dessen Verwaltung die "Polizeigefängnisordnung PDV.34", die Richtlinien Heinrich Himmlers für Arbeitserziehungslager sowie die Lagerordnung des Arbeitserziehungslagers Watenstedt in Deutschland Verwendung finden sollten. Im Frühjahr 1942 wurde auch beschlossen, in Salaspils Arbeitsverweigerer und Bummelanten unterzubringen, so daß im Frühjahr 1942 das Lager Salaspils seine offizielle administrative Benennung als "erweitertes Polizeigefängnis und Arbeitserziehungslager" bekam.

Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und SD in Lettland Dr. Rudolf Lange, dem das Lager Salaspils unterstellt war, hat sich daran gehalten, das Lager im Rahmen der gegebenen Bestimmungen zu verwalten und er vermied es, den Begriff "Konzentrationslager" auf Salaspils zu beziehen. Doch in der deutschen Verwaltung wurde Salaspils bisweilen

als Konzentrationslager bezeichnet, wie z.B. vom SS Gericht in München, als Ende 1942/Anfang 1943 die Unterbringung von verurteilten estnischen, lettischen und litauischen Schutzmannschaftsangehörigen diskutiert wurde. Doch nach Aufklärung des Sachverhalts hat auch das SS-Gericht die Bezeichnung Konzentrationslager nicht mehr auf Salaspils bezogen. Auch allgemein war Dr. Lange bemüht, das Lager Salaspils fest in seiner Kompetenz zu behalten und jede mögliche Einmischung seitens der Verwaltung der Konzentrationslager zu verhindern.

Es ist gut möglich, daß Himmler Anfang 1943 an die Umwandlung von Salaspils in ein Konzentrationslager dachte, doch sind diese Gedankenspiele etwas später aufgegeben worden. Anstatt das Lager Salaspils in ein Konzentrationslager umzuwandeln, wurde deshalb in Lettland ein ganz neues Konzentrationslager (für Juden) eingerichtet: Kaiserwald (Mežaparks).

Das Lager Salaspils wurde hauptsächlich von jüdischen Arbeitskräften zwischen Dezember 1941 und Juni/Juli 1942 errichtet. Man schätzt, daß ca. 1.800 Juden zu den Bauarbeiten herangezogen wurden, von denen mindestens 1.000 wegen der erbärmlichen Lebensbedingungen, mangelhafter Ernährung, grassierender Epidemien, der Brutalität des Wachpersonals und der zielbewußten Vernichtungspolitik gegenüber den Juden ums Leben gekommen sind.

Mit dem Juni/Juli 1942 beginnt die eigentliche Geschichte des Lagers Salaspils – des Lagers als ein “erweitertes Polizeigefängnis und Arbeitserziehungslager”. Doch die nähere Analyse dieser Phase soll die Aufgabe einer anderen Forschungsarbeit werden.

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1944–1990)**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1944–1990)**

Juris Pavlovičs

Latvijas reokupācija 1944–1946: historiogrāfijas apskats

Latvija, kādu mēs to pašlaik pazīstam, joprojām izjūt Otrā pasaules kara rezultātā notikušās otrreizējās padomju okupācijas sekas. Laikā no 1944. gada jūlija līdz 1946. gada vidum karadarbības un tai sekojošā karastāvokļa apstākļos veiktā padomju militāro un civiltiestāžu darbības atjaunošana ievērojami atšķīrās no notikumu gaitas 1940.–1941. gadā un radīja pilnīgi jaunu varas un sabiedrības modeli, mainot pat iedzīvotāju sastāvu un Latvijas stāvokli Eiropas ģeopolitiskajā telpā. Aktuālākās mūsdienų Latvijas problēmas – starpetniskā spriedze, ekonomikas nevienmērīgā attīstība, nenoteiktība attiecībās ar Krieviju un pat centieni saglabāt latviešu valodas statusu lielā mērā sakņojas tikai divus gadus ilgušajā reokupācijas periodā. Minētās tēmas zinātniskais un politiskais nozīmīgums neizbēgami padara to par vienu no svarīgākajiem Latvijas 20. gadsimta vēstures jautājumiem un īpaši vēlamu izpētes objektu. Diemžēl vienlaikus jāatzīst, ka reokupācijai veltīto pētījumu un publikāciju skaits un kvalitāte joprojām ir nepietiekama pat sākotnējam, visaptverošam perioda novērtējumam. Lai arī tieša vai netieša historiogrāfija par 1944.–1946. gadu ir visai ievērojama, tā galvenokārt skatījusi reokupācijas sekas – represijas un nacionālās pretošanās kustību, kā arī apkopojusi ekonomikas un salīdzinoši mazsvarīgu politiskās dzīves notikumu faktoloģiju un statistiku, nereti neveicot pat minimālu tās analīzi.¹ Bez tam, kā jebkura politiski jūtīga historiogrāfijas problēma, reokupācijas perioda novērtējums ilgstoši cietis no ideoloģiska rakstura izkropļojumiem un tikai pēdējos gados sāk atbrīvoties no to ietekmes. Līdz ar to raksta mērķis ir ne vien historiogrāfijas apskats tā parastajā nozīmē ar autoru, koncepciju un tendenču uzskaitījumu, bet arī tēmas ietvaru noteikšana un līdz šim novārtā atstāto problēmas aspektu konstatācija, noskaidrojot iemeslus, kā un kādēļ tas noticis.

Problēmas definējums

Latvijas reokupācija un sovetizācija kļuva par daļu no plašāka pasākumu kompleksa, kas 40. gadu vidū aptvēra visus Austrumeiropas apgabalus, ko bija iekarojusi vai kontrolēja Padomju Savienība. Tas bija uniform process, kas neatkarīgi no tā, vai respektīvā

teritorija saglabāja vai zaudēja suverenitāti, iekļāva vietējās Komunistiskās partijas īpašās lomas noteikšanu, ekonomikas privātā sektora maksimālu samazināšanu, centrālās un vietējās administrācijas pārveidi pēc PSRS parauga un drošības un militāro struktūru nozīmes ārkārtēju pieaugumu. Vietējo amatpersonu pašiniciatīva vairs netika pieļauta, un padomju režīma ieviešanai bija jānotiek tieši pēc Maskavas instrukcijām. Pateicoties precīzai jaunā režīma iestāžu sadarbībai un metodiskai uzticamu kadru atļasei, 1946. gada jūlijā, karastāvokļa atcelšanas brīdī, līdz ar efektīvas represīvās sistēmas ieviešanu un ekonomikas sovetizācijas veiksmīgu sākumu neatkarīgā Latvija neatgriezeniski kļuva par vienu no padomju republikām.²

Līdz ar to reokupācijas periods ir pētniecības joma ar ļoti īpatnu specifiku. Atšķirībā no daudziem citiem kritiski svarīgiem Latvijas vēstures etapiem pat vietēja rakstura notikumu pirmcēloņi šeit nereti meklējami ārpus mūsu zemes robežām un ir izprotami, vienīgi skatot tos daudz plašākā tālaika PSRS vēstures kontekstā. Tādējādi jebkurš kvalitatīvs reokupācijas perioda vai kāda atsevišķa tā aspekta apskats prasa pievērst vienlīdz lielu uzmanību analogiskām norisēm Latvijā un pārējos PSRS reģionos, analizēt pat tās padomju ārpolitikas tendences, kurām nebija tiešas saistības ar Latviju. Šāda situācija ne tikai rada akūtu nepieciešamību plaši izmantot Krievijas avotu un arhīvu materiālu, bet arī lielā mērā padara apskatāmās tēmas pētniekus atkarīgus no krievu historiogrāfijas panākumiem 40. gadu PSRS varas mehānismu darbības noteikšanā.³ Par nelaimi, nopietnākajam traucējošajam faktoram reokupācijas historiogrāfijā Latvijā un ārpus tās nav nekāda sakara ar zinātņi. Pārmantojot no PSRS tieksmi uzskatīt noteiktus Eiropas reģionus par savas neierobežotas ietekmes sfēru, Krievija turpina oficiāli propagandēt teoriju, pēc kuras padomju agresīvā rīcība pēckara Eiropā bija ja ne absolūti pozitīvs, tad vismaz tālaika valsts interesēm pilnībā atbilstošs solis.⁴ Rezultātā jebkurš pētījums par reokupācijas tēmu, ko vēsturnieks vai publicists cenšas paveikt, paužot ko vairāk nekā vienkāršu faktu uzskaitījumu, neatkarīgi no autora gribas kļūst par politisku deklarāciju, kas atzīst vai noraida Maskavas tiesības arī turpmāk ietekmēt Rietumu kaimiņu iekšējās lietas. Pētniekiem tas nozīmē risku nokļūt neauglīgu politisku diskusiju centrā un iesaistīties partijiski angažētos konfliktos.

1944.–1946. gada reokupācijas perioda laikā Latvija jau bija daļa no PSRS un jebkura vēsturnieka attieksme pret šā laika notikumiem mūsu zemē neizbēgami izrietēja no viņa izraudzītās PSRS un Krievijas vēstures koncepcijas. No objektīvas izpētes viedokļa nebija būtiska zinātnieka politiskā pārliecība vai lojalitāte kādai noteiktai valstij, bet gan attieksme pret padomju režīmu kā statistiski nemainīgu vai dinamiski progresējošu sistēmu. Kā tiks demonstrēts turpmāk, reokupācijas historiogrāfijas pētījumu vājākā vieta ilgstoši ir bijusi autoru vairākuma piespiedu vai tīša nevēlēšanās atzīt, ka, neskatoties uz atsevišķu pamatmērķu saglabāšanos, gan 40. gados, gan arī citos vēstures posmos PSRS pārvaldes sistēma, komunistiskais režīms un pat visa sabiedrība

kopumā nepārtraukti pārveidojās un daudzi reokupācijas procesa aspekti bija tiešas šo pārmaiņu norises sekas. Līdz ar to katram apskatāmās tēmas pamatjautājumam ir nepieciešama īpaša pieeja.

Kā pirmā jāizdala padomju okupācijas režīma varas aparāta novērtējuma problēma. Politiskās vēstures metodoloģija, kas izmantota, pētot valstis ar stabilu birokrātijas un likumdošanas sistēmu, diemžēl ir mazefektīva attiecībā uz 40. gadu PSRS, kur pastāvēja atšķirīgi lēmumu pieņemšanas un izpildes principi. Autori, kas traktējuši PSRS valsts iekārtu kā labi funkcionējošu Eiropas parauga republiku, ir pieļāvuši kļūdu, kas ievērojami mazinājusi viņu darbu vērtību. Neraugoties uz milzīgo reokupācijas procesā iesaistīto resoru apjomu, pašu procesu noteica ļoti ierobežota personu loka voluntāri lēmumi, kuru izpilde jau rīkojumu nodošanas reģionālā līmeņa starpposmos kļuva par slikti organizētām improvizācijām, kas galu galā izrādījās veiksmīgas tikai režīma militārā pārspēka dēļ.⁵ Politiķu un ierēdniecības vietā objektīva reokupācijas perioda pētnieka uzmanības centrā jānonāk nomenklatūrai – centrālajiem varas orgāniem tieši padoto amatpersonu lokam, kas veidoja faktisko padomju varas eliti. 1944.–1946. gadā Latvijā nomenklatūras slānis vēl tikai atradās veidošanās stadijā, taču jau tad izjuta tās pašas grūtības, ko pārcieta analogiskas institūcijas Maskavā un citos PSRS reģionos, – kvalificētu kadru trūkumu, frakciju intrigas un starpresoru konfliktus. Šī perioda norises var izprast, tikai ņemot vērā padomju varas aparāta pēckara iekšējo sadrumstalotību un to, ka VK(b)P un tās Latvijas filiāle atradās tikpat sarežģītā situācijā. Aiz propagandas saukļiem par partijas vienotību slēpās kara un sabiedrības militarizācijas rezultātā novājināta varas elite, kas bija spiesta no jauna noteikt amatu hierarhiju un saskaņot dažādu grupējumu intereses.

Pārmaiņas valsts iekārtā likumsakarīgi izraisīja pārmaiņas arī Latvijas administratīvi teritoriālā dalījuma sistēmā, sākot aizstāt līdzšinējo pagastu administrāciju ar ciemu izpildkomitejām un mainot apriņķu robežas. Līdz tam apriņķu un pagastu teritoriālās aprises daudzus gadsimtus bija noteikusi reģionālās ekonomikas specifika, un tie veidojās par tradicionāli savrupiem apgabaliem. Mainot visu iepriekšējo varu respektētās pagastu robežas pašos pamatos, tika pārveidota līdz tam pastāvējusī Latvijas lauku sabiedrība un tās kultūras tradīcijas. Līdz ar to padomju režīma uzsākto administratīvi teritoriālo reformu nepieciešams skatīt nevis kā vēl vienu reokupācijas perioda likumdošanas tehnisko procedūru, bet gan kā lūzuma brīdi latviešu nācijas pastāvēšanas vēsturē un okupācijas režīma apzināti uzsāktu sociālās transformācijas procedūru. Šis reokupācijas perioda aspekts it īpaši ir svarīgs, pētot latviešu etnisko vēsturi plašāka posma, piemēram, visa 20. gadsimta ietvaros.

Vienlaikus ar visaptverošu politisko un ekonomisko pārveidi 1944.–1946. gadā Latvijas teritorijā norisinājās iespaidīga padomju militārā reokupācija, par kuras redzamāko iezīmi kļuva pastāvīga okupācijas karaspēka milzīgu garnizonu izvietošana. Turklāt tieši

apskatāmajā periodā šis karaspēks baudīja īpašu statusu sakarā ar karastāvokļa saglabāšanos, un tā galvenās un pat atsevišķu karaspēka daļu vadības struktūras varēja atļauties ignorēt ne tikai iedzīvotāju, bet arī jebkuru civilo un drošības iestāžu intereses.⁶ Līdz ar to padomju armijas atkārtotā ienākšana un izvietojšanās Latvijā 40. gadu vidū aplūkojama kā īpašs reokupācijas procesa aspekts, ko bieži vien nepieciešams skatīt ārpus parādību kopainas konteksta. Militārvēsturiskie jautājumi šai gadījumā ir mazsvarīgi. Padomju armijas skaitliskais sastāvs, tehniskais nodrošinājums un kara plāni var interesēt reokupācijas pētnieku tikai tiktāl, cik tie izskaidro konkrētu garnizonu dislokāciju, personāla skaitu un izvietojuma iemeslus. Daudz svarīgāka ir īpašā situācija, kas izveidojās padomju Bruņotajos spēkos pēckara demobilizācijas laikā. Kara laika armijas saglabāšana miera apstākļos un jaunāko gadagājumu karavīru atvaļināšanas aizkavēšana noveda pie tā, ka laikā no 1945. gada līdz 1947. gadam desmitiem dažādu PSRS reģionu vietējo garnizonu atteicās pakļauties vietējām varas iestādēm un uz mēģinājumiem ierobežot karavīru noziedzīgo rīcību atbildēja pat ar bruņotu pretošanos. Latvijā, kas no okupācijas karaspēka karavīru viedokļa drīzāk bija iekarota, nevis atbrīvota zeme, karaspēka patvaļa un atsevišķu karavīru grupu noziedzīgas izdarības bija īpaši izplatītas, lai arī nesasniedza tik nopietnus apmērus kā Lietuvā. Tādējādi kā vienu no militārās reokupācijas izpētes pamatproblēmām var izdalīt Bruņoto spēku apakšvienību patvaļas ietekmi uz sovetizācijas gaitu, it īpaši tāpēc, ka visu pētniecībai nepieciešamo materiālu iespējams atrast tepat Latvijā. Otrām kārtām jāņem vērā, ka J. Staļina mēģinājums 1945.–1946. gadā restrukturēt Bruņoto spēku augstākā līmeņa hierarhiju, tādējādi mazinot militārpersonu lomu varas elitē, izrādījās ne īpaši veiksmīgs un daudzi kara apgabalu komandieri saglabāja ievērojamu politisko ietekmi.⁷ Padarot Rīgu par Baltijas kara apgabala štāba mītni, tika saglabāta situācija, kad Latvijas teritorijā pastāvīgi atradās vismaz vairāki padomju militārie komandieri, kuru statuss un sakari Maskavā tālu pārsniedza jebkura vietējā partijas, padomju vai drošības iestāžu vadītāja iespējas. Līdz ar to nākas izvirzīt jautājumu, cik lielā mērā Baltijas kara apgabala Latvijas atzars un vēl agrāk – padomju frontes karaspēka ievērojamākās struktūrvienības atradās ārpus tā varas aparāta, kas veidoja atjaunoto Latvijas PSR. Jāsecina, ka gūt izpratni par reokupācijas periodu izdosies, vienīgi noskaidrojot uz kuru no trim variantiem attiecināt Latvijas PSR un okupācijas karaspēka struktūru līdzaspastāvēšanu šai laikposmā – autonomu eksistenci vai sava veida divvaldību, kur militāristi ignorē mazāk ietekmīgos civilistus, uz noteiktiem nerakstītiem līgumiem balstītu sadarbību un “ietekmes sfēru” sadali vai arī slēptas padomju militārpārvaldes ieviešanu, atvēlot civiliestādēm vienīgi saimnieciskus uzdevumus risinošu apakšvienību lomu.

Visbeidzot, reokupācijas perioda problemātikā ietilpst arī Latvijas ģeopolitiskā stāvokļa maiņa. Gadsimtiem ilgi būdama daļa “Baltijas jautājuma”, Latvijas teritorija pēkšņi kļuva par priekšposteni Austrumu un Rietumu militāro bloku globālās pretimstāvēšanas

konfliktā. Apskatāmajā periodā aukstais karš vēl atradās sākumstadijā un neizgāja ārpus diplomātisku nesaskaņu ietvariem, taču tieši šajā laikā tika izveidota PSRS ārpolitiskā doktrīna, kas noteica turpmāko Latvijas likteni. 40. gadu vidū padomju ārpolitiku veidoja un noteica viens cilvēks – Josifs Staļins, pārnesot uz starpvalstu attiecībām savas garastāvokļa svārstības un veselības problēmas.⁸ Jautājumus par to, kā norisēja Baltijas reokupācijas diplomātiskā sagatavošana un kādā veidā tika pieņemts lēmums par izmaiņām Latvijas austrumu robežā, var risināt, vienīgi noskaidrojot konkrētus Staļina rīkojumus un izteikumus šajā sakarā, ja vien tie bija vienmēr dokumentāli fiksēti. Diemžēl attiecīgie dokumenti, lai kādi tie arī būtu, atrodas Maskavā un, tā kā tie ir tieši saistīti ar mūsdienu Krievijas ārpolitiku, saglabā sākotnējo slepenību.

Reokupācijas tēma Latvijas un trimdas historiogrāfijā līdz 80. gadu beigām

Lai cik paradoksāli tas būtu, ideoloģiskās pamatnostādnes, kas kļuva par padomju reokupācijas perioda historiogrāfijas pamatu, bija sagatavotas vairākus gadus pirms pašas reokupācijas sākuma un izrietēja no J. Staļina 1941. gada 6. novembra runas par godu Oktobra revolūcijas gadadienai.⁹ Šajā runā Staļins sniedza Vācijas–PSRS kara izcelsmes oficiālo skaidrojumu un attaisnoja padomju spēku neveiksmes kara pirmajos mēnešos. Staļina norādītais sakāves iemeslu kopums ar laiku kļuva par vienu no Otrā pasaules kara padomju historiogrāfijas teorētiskajiem pamatiem. Vienlaikus, iespējams, lai mazinātu pesimistiskās noskaņas sakarā ar nacistiskā karaspēka atrašanos pie Maskavas, J. Staļins atainoja vācu iebrukumu kā nopietnu, bet ne neglābjamu īslaicīgu katastrofu, kas tikai uz īsu laiku pārtraukusi “mierīgo celtniecību” un novedusi pie naidīga karaspēka pagaidu uzturēšanās atsevišķos PSRS apgabalos.¹⁰ Citiem vārdiem sakot, J. Staļins formulēja sava veida “kontinuitātes teoriju”, apgalvojot, ka pat tik nopietns karš nav pārtraucis iepriekš noteiktos komunistiskās valsts attīstības plānus un okupētās teritorijas turpina atrasties PSRS sastāvā arī tad, ja tās pārvalda un izmanto cits režīms.

Pēc savas būtības dažāda veida kontinuitātes teorijas ir gandrīz obligāta totalitāro valstu un organizāciju ideoloģijas un historiogrāfijas sastāvdaļa, lai pamatotu neatbilstību starp oficiālajai doktrīnai piedēvēto seno izcelsmi un regulārām perturbācijām valsts vai organizācijas iekšējā struktūrā. Tomēr parasti tās tiek izmantotas *post factum*, lai izskaidrotu kāda nepatīkama, bet jau pagājuša notikuma sekas.¹¹ Padomju režīms, ievērojot iepriekšminētās un tūlīt pēc publicēšanas oficiālās ideoloģijas kanonā iekļautās Staļina runas nostādnes, sāka noliegt vācu iebrukuma kā PSRS vēstures lūzuma punkta nozīmi jau 1942. gadā. Latvijas kontekstā tika veikti tādi pasākumi kā darbaspējīgu varas institūciju lomas piedēvēšana emigrācijā nonākušajām Latvijas PSR partijas un valdības augstākajām struktūrām un pagrīdes reģionu un apriņķu partijas komiteju dibināšana

nacistu okupētajā Latvijas teritorijā.¹² Lai arī tas netika izteikts tieši, karu ar Vāciju bija jāuzskata par ļoti nepatīkamu, bet pārejošu anomāliju vai dabas katastrofu, kuras noslēgums nevar novest pie pārmaiņām pasaules kārtībā.

Apgalvojums, ka Vācijas–PSRS karš bija tikai ilgstošs nelaimes gadījums, lika uzskatīt, ka PSRS 1945. gadā kā valsts ir tieši tāda pati kā 1941. gadā, ja neskaita nopietnus, bet pārvaramus postījumus saimniecībā. Līdz ar to no 40. gadu vidus padomju ideologu, starp tiem arī LK(b)P vadītāji, viedokļi balstījās uz pārliecību, ka no 1941. gada līdz 1945. gadam Latvija joprojām ir PSRS sastāvdaļa, kuras iedzīvotāju vairākums turpina saglabāt lojalitāti padomju režīmam.¹³ Atsakoties uzskatīt Vācijas–PSRS karu par pārejas etapu starp diviem dažādiem PSRS vēstures periodiem, padomju 40. gadu oficiālā propaganda un nedaudz vēlāk arī historiogrāfija noliedza jeb, pareizāk sakot, ignorēja jebkāda pēckara stabilizācijas, pārejas vai “padomju varas atjaunošanas” perioda eksistenci vācu okupācijas varā nonākušajās PSRS teritorijās.

Staļinskās kontinuitātes teorijas sekas ir viegli pamanāmas jau 1950. gadā publicētajā rakstu krājumā “Padomju Latvijas desmit gadi”, kur starp publikācijām par ekonomiskiem jautājumiem izceļas tālaika republikas augstāko amatpersonu – J. Kalnbērziņa un V. Lāča Latvijas pirmo pēckara gadu vēstures apskati. Neraugoties uz abu autoru augsto statusu, ideoloģiska rakstura ierobežojumu dēļ viņi drīkstēja izteikties tikai par divām tēmām – tautsaimniecības pēckara atjaunošanu un vietējo varas orgānu administratīvo reformu. Kā šķiet, tieši J. Kalnbērziņa raksts ievieš Latvijas PSR historiogrāfijā tradīciju aizpildīt 40. gadu otrās puses Latvijas vēstures aprakstus ar sausu un ne vienmēr sistemātisku statistiku par ražotņu un infrastruktūras atjaunošanas darbu.¹⁴ Visās krājuma publikācijās redzamā, tobrīd pēdējā Latvijas vēstures posma periodizācija – “pēc 1945. gada” – izriet vienīgi no tā, ka 1946. gadā izdotā J. Staļina kara gadu runu kompilācija aptver posmu no 1941. gada līdz 1945. gadam. Tā kā minētais runu krājums līdz 50. gadu vidum bija vienīgais oficiāli akceptētais izdevums par Vācijas–PSRS karu, ne J. Kalnbērziņam, ne V. Lācim nebija iespējams izmantot konkrētākus datus par kara gadiem un to saistību ar pēckara periodu, jo vēl aizvien drīkstēja publicēt vienīgi statistiku, ko jau bija nosaucis Staļins.¹⁵ Bez tam cenzūras un pašcenzūras ierobežojumi neļāva sīkāk analizēt pat šķietami publisku organizāciju – partijas, komjaunatnes un arodbiedrību darbības posmus un statistiku, aprobežojās vien ar sasaukto kongresu uzskaitījumu. Tādējādi var nosaukt divus galvenos iemeslus, kādēļ 40.–50. gadu vidū Latvijas PSR vēsturniekiem nebija ne pamatojuma, ne arī vēlēšanās izziņāt un periodizēt kādu īpašu Latvijas pēckara vēstures posmu – Staļina netiešais rīkojums respektēt padomju režīma kontinuitātes teoriju, kā arī tas, ka tiesības izteikties par PSRS vēsturi pēc 1941. gada un daudzos gadījumos pat vēl agrāk joprojām bija VK(b)P monopols. Minētā iemesla dēļ A. Drīzulim un K. Strazdiņam 1952. gadā tā arī neizdevās sastādīt kvalitatīvu Latvijas PSR pēckara vēstures šķirkli Lielās Padomju

enciklopēdijas otrajam izdevumam. Abi vēsturnieki tā vietā, lai aprakstītu šo periodu pašu vārdiem, īsi konspektēja jau minēto J. Kalnbērziņa rakstu, pēckara notikumu vidū minot vienīgi materiālo palīdzību no Krievijas, kolektivizāciju un Latvijas Zinātņu akadēmijas dibināšanu.¹⁶

Pilnīgākais no Latvijas PSR historiogrāfijā publicētajiem reokupācijas perioda aprakstiem iznāca 1959. gadā “Latvijas PSR vēstures” III sējumā. Tēmai veltītās nodaļas autors bija akadēmiķis K. Strazdiņš. Pirmo un vienīgo reizi Latvijas padomju historiogrāfijā viņš īpaši izdalīja reokupācijas posmu, nosaucot to par “pāreju uz mierīgu sociālistisko celtniecību” un piešķirot hronoloģiskos ietvarus no operatīvo grupu ierašanās Latvijas teritorijā 1944. gada jūlijā līdz pirmā piecgades plāna pieņemšanai 1946. gada jūlijā.¹⁷ Pirmā hronoloģiskā atskaites punkta noteikšana bija kļuvusi iespējama līdz ar Vācijas–PSRS kara izpēti un periodizācijas sākumu PSRS historiogrāfijā un staļinisko ierobežojumu izzušanu pēc PSKP 20. kongresa. K. Strazdiņš turpina traktēt laiku no 1944. gada līdz 1946. gadam kā atjaunošanas periodu, taču autoram tas ir ne vien saimnieciskās atjaunotnes, bet arī kompleksas režīma restaurācijas laiks. Par nelaimi, lai arī ne tik izteikti, kontinuitātes teorija saglabāta arī šeit. Gluži vienkārši – K. Strazdiņš izdala daudz vairāk atjaunošanai pakļauto Latvijas PSR sabiedriskās un saimnieciskās dzīves jomu nekā 40. gadu beigu autori. Sākotnēji 40. gadu otrās puses Latvijas tautsaimniecības atjaunošana raksturota kā samērā vienkāršs process, ko varēja nodrošināt ar noteiktu daudzumu preču un naudas piegādēm no Krievijas. K. Strazdiņš ataino daudz sarežģītāku daudzpakāpju pasākumu, kas sākas ar komunistu partijas un Latvijas PSR valdības pirmo lēmumu pieņemšanu 1943. gadā, pirmo operatīvo grupu nosūtīšanu uz Latviju, varas orgānu atgriešanos, pāriet visaptverošā rūpniecības un lauksaimniecības atjaunošanas kampaņā un noslēdzas tad, kad Latviju var iekļaut PSRS vienotajā ekonomiskajā sistēmā. Pēckara tautsaimniecības stāvokli K. Strazdiņš rāda kā ļoti smagu un tā sakārtošanas pasākumus tik sarežģītus un nevienmērīgus, ka rodas disonanse starp zaudējumu uzskaitījumu un paziņojumu par pēckara stabilizāciju 1946. gadā.¹⁸ Pēc būtības K. Strazdiņa sagatavotā 3. sējuma XII nodaļa acīmredzami tikusi pārstrādāta pēc Staļina nāves, papildinot to ar daudziem jauniem faktiem un padarot par respektīva perioda varoni LK(b)P un tās Centrālo komiteju. Strazdiņš modificē kontinuitātes teoriju, netieši norādīdams – ja arī Latvijas tautsaimniecībā un iedzīvotāju sastāvā pēc kara bija vērojamas izmaiņas, galvenie progressa virzītāji – partija, padomju varas orgāni un armija – bija tie paši, kas 1941. gadā. K. Strazdiņš neapgalvo, ka padomju režīms Latvijā jebkadā tā aspektā bijis jāatjauno no nulles. 1944.–1946. gads viņa skatījumā ir saistīts ar nacistiskās okupācijas laika norisēm kā katastrofas smagāko seku pārvarēšanas periods, pārejas posms no kara jūkām uz pēckara stabilitāti bez kāda dziļāka satura.¹⁹ Likumsakarīgi, ka turpmākajos apkopjošos izdevumos īpašais 1944.–1946. gada pārejas posms izzuda, to iekļaujot

plašākā – 1946.–1950. gada “sociālisma uzvaras” periodā, taču K. Strazdiņa izstrādātā koncepcija ar dažiem papildinājumiem palika spēkā līdz pat 80. gadu beigām.

Negaidītu ieguldījumu reokupācijas perioda izvērtējumā laikā starp 1960. un 1970. gadu deva Latvijas PSR tiesību vēstures pētnieki – L. Birziņa, R. Apsītis, O. Grīnbergs. Būdami juristi un ar profesionāliem vēsturniekiem nekādi nesaistītas personas, šie zinātnieki savas jomas ietvaros spēja izcelt atsevišķus perioda aspektus, kas citos apstākļos būtu pakļauti cenzūrai. L. Birziņa 1960. gadā publicēja monogrāfiju par likumdošanu, kas saistīta ar Latvijas PSR vietējām padomēm. Kā liekas, L. Birziņa bija pirmā, kas Latvijā izdotā publikācijā norādīja uz padomju režīma pēckara varas orgānu reorganizācijas pasākumu atšķirību no 1940.–1941. gada perioda. Autore norāda, ka pirmām kārtām tas attiecas uz kadru atlasīšanu no Krievijā organizēto operatīvo grupu dalībniekiem kā apriņķu iestāžu pamatkodolu un bijušajiem padomju karavīriem un “partizāniem” apriņķu un pagastu vadošajos amatos.²⁰ Birziņa pirmā netieši piemin arī tik nozīmīgu apskatāmā perioda faktu kā pirmās nepieciešamības preču izzušana no brīvās tirdzniecības un birokrātiski sarežģītas kartīšu biroju sistēmas rašanos, kā arī padomju režīma nespēju 1944.–1945. gadā atrast telpas invalīdu namiem pat lielākajās Latvijas pilsētās. Uzskatāmi tiek parādīts, ka līdz ar reokupāciju ieviestais padomju sociālās nodrošināšanas modelis bija izteikti selektīvs un paredzēts vienīgi režīmam noderīgiem vai uzticību izrādījušiem cilvēkiem. Tomēr kā galvenais L. Birziņas grāmatas nopelns jāizceļ joprojām labākais literatūrā pieejamais Latvijas pagastu likvidācijas sākumposma apraksts. Birziņa uzsver, ka 1945. gadā uzsāktā pagastu aizstāšana ar ciemiem notika jaunā režīma varas interesēs, lai varētu organizēt vietējo resursu efektīvāku izmantošanu.²¹ Tam pašam nolūkam izmantoja arī desmitmāju pilnvarotā amatu lauku apvidos. Ciemu izveidei vairs nebija nekāda sakara ar vietējām tradīcijām, un to jaunās robežas novilkā atbilstoši ekonomiskiem apsvērumiem. 1970. gadā izdotā “Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture” saturēja tolaik no vēsturnieku viedokļa novatorisku atzinumu, ka 1944.–1945. gadā vietējie varas orgāni visur organizēti pilnīgi no jauna, respektīvi, tiem nebija nekā kopēja ar 1940.–1941. gadu.²² Padomju juridiskā zinātne varēja ignorēt kontinuitātes teoriju, jo apcerēja tikai likumdošanas formulas. Diemžēl tam bija arī sava ēnas puse. Juridisko literatūru izmantoja vienīgi speciālistu aprindās, un ārpus šaura interesentu loka savam laikam visai radikālais faktu materiāls neietekmēja ne vēsturniekus, ne arī sabiedrisko domu.

1966. gadā “Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis” publicēja A. Ūdres rakstu par operatīvo grupu sagatavošanu un to darbību Latvijā reokupācijas sākumposmā. Lai arī atbilstošs sava laika ideoloģiskajām nostādnēm un iekļauts pastāvošo koncepciju ietvaros, A. Ūdres raksts uzskatāmi parādīja, ka padomju režīma otrreizējā atgriešanās Latvijā notikusi pēc rūpīgas plānošanas un sagatavošanas darbiem, kas tālu pārsniedza 1940. gadā veiktos pasākumus. Pirmo reizi tika atklāta izcili precīzā

Latvijas reokupācijas shēma, kas sastāvēja no kadru atlases un izglītošanas, operatīvo grupu sastādīšanas un šo grupu izmantošanas posmiem.²³ Pats galvenais, ka A. Ūdrei izdevās atainot padomju režīma sākotnējos otrreizējās okupācijas plānus, kas aptvēra un ievēroja visu Latvijas centrālo iestāžu, ražotņu un administratīvi teritoriālo vienību pārņemšanas īpatnības. Zinātniski pietiekamā līmenī beidzot bija atklāts vismaz viens reokupācijas perioda aspekts.

60. gadu vidū līdz ar sešu sējumu "Lielā Tēvijas kara vēstures" izdošanu Padomju Savienībā ievērojami pieauga militār vēsturisku publikāciju skaits. Par vienu no minētās kampaņas blakusproduktiem kļuva "Baltijas kara apgabala vēsture", ko 1968. gadā izdeva kara apgabala štābs un Politiskā pārvalde, paredzot grāmatu tikai dienesta lietošanai. Tā joprojām ir un paliek vienīgā publikācija ar plašāku skatījumu uz padomju militāristu darbību pēckara Latvijā un kā tāda ir izmantojama, lai gan tajā ir daudz trūkumu. Grāmata iznāca laikā, kad militār vēsturnieki bija ieguvuši maksimālu izteiksmes brīvību, kas tika ierobežota jau dažus gadus vēlāk, atļaujot minēt gandrīz vienīgi varoņdarbu un jubilejas pasākumu uzskaitījumus. Tādēļ īpaši vērtīgi ir tekstā izmantotie joprojām neatslepenotu Maskavas arhīvu fondu materiāli. S. Portnova vadībā sagatavotā Baltijas kara apgabala vēstures trešā daļa nesatur nevienu faktu par struktūrvienību izvietojumu un personāla kopskaitu, jo militārā statistika pēc 1945. gada bija stingri slepena līdz pat PSRS sabrukumam. Taču visai plaši tiek atainota Baltijas kara apgabala saimnieciskā darbība 1945.–1946. gadā, t.i., pirmajā tā pastāvēšanas gadā. Jau kara apgabala dibināšanas sākumā tā vadība bija nolēmusi maksimāli īsā laikā izveidot sev pilnīgi jaunu militāro infrastruktūru – no kazarmām līdz bērnudārziem.²⁴ Grāmatā minētais darbaspēka un celtniecības materiālu apjoms liecina, ka būvdarbos tika iesaistīta ievērojama un varbūt pat lielākā daļa Latvijas celtniecības resursu, kas, protams, apgrūtināja civilsektora atjaunošanas darbus. Līdz ar visai skopu 1945.–1947. gada demobilizācijas apskatu atrodamā norāde, ka disciplīnas pasliktināšanās dēļ 1946. gada beigās karavīrus pārvietoja uz nometnēm ārpus pilsētas.²⁵ Jāatzīmē, ka, pat neņemot vērā izdevuma galēji oficiozo valodu, ir jūtama autoru augstprātīgā attieksme pret Baltijas pamatiedzīvotājiem un vēlme norobežoties no tiem. Ja šī grāmata nonāktu zinātniskajā apritē jau izdošanas brīdī, pat tās pieticīgais fakts materiāls būtu pietiekams, lai iekļautu Baltijas kara apgabalu Latvijas pēckara vēstures kopainā. Taču tas nenotika un nevarēja notikt padomju militāro resoru galējo slepenības pasākumu dēļ.

Visnotaļ plašā un daudzveidīgā trimdas literatūra un historiogrāfija faktiski atstāja reokupācijas procesu bez ievēribas. Iemeslu tam ir daudz. Bēgļi, kas atstāja Latviju, tuvojoties padomju karaspēkam, paredzēja, ka padomju okupanti rīkosies tāpat kā 1940. gadā, un neņēma vērā ziņas no dzimtenes, ka notikumu gaita ir stipri atšķirīga. Emocionāli un sentimentāli apsvērumi traucēja trimdas latviešiem apcerēt laiku pēc 1945. gada, un trimdas historiogrāfija apstājās uz šīs hronoloģiskās robežas. Pats

nepatīkamākais ir tas, ka trimdas publikācijas par kara un pēckara gadiem jau sākotnēji cieta no Rietumu aukstā kara propagandas ideoloģiskajām klišejām un politisku apsvērumu dēļ atainoja padomju okupācijas režīmu kā absolūtu ļaunumu, ko jāvērtē tikai pēc tā noziegumiem un nav nepieciešams pētīt.²⁶ Par nelaimi, trimdas periodiskie un sērijizdevumi rakstīja par pēckara Latviju, liekot uzsvāru uz aktualitātēm – visjaunāko statistiku, pēdējiem pieņemtajiem likumiem, tikko ieradušos emigrantu ziņojumiem. Jau 50. gadu latviešu publicistiem ziņas par padomju okupācijas varas darbību tūlīt pēc kara šķita novecojušas un neinteresantas.

Tādējādi visā trimdas literatūrā var norādīt tikai uz divām monogrāfijām, kas, lai arī netieši, skar apskatāmo tēmu. 1965. gadā Kopenhāgenā iznākušī Ā. Šildes grāmata "Bez tiesībām un brīvības" acīmredzami pretendēja uz visaptverošu pirmo divdesmit padomju pēckara okupācijas gadu apskatu. Atšķirībā no citām Ā. Šildes monogrāfijām minētā grāmata izrādījās neveiksmīga galvenokārt avotu materiāla trūkuma dēļ. Sagatavošanas laikā autoram nebija pieejamas pat pirmo pēckara gadu Latvijas PSR izdotas avīzes un viņš izlīdzējās ar trimdas organizāciju apkopotajiem Rīgas radio ziņu pierakstiem.²⁷ Rezultātā Ā. Šildem tā arī neizdevās gūt priekšstatu par okupācijas pārvaldes un represiju aparāta izveidi 1944.–1946. gadā. No reokupācijas izpētes viedokļa Ā. Šildes grāmata ir vērtīga tikai ar to, ka apkopo daudzu aculiecinieku ziņojumus, no kuriem var izjust perioda psiholoģisko klimatu, tas ir, redzēt padomju režīma atgriešanos laikabiedru acīm.

1959. gadā J. Labsvīrs ASV aizstāvēja doktora disertāciju par Latvijas lauksaimniecības kolektivizāciju un drīz pēc tam publicēja to kā monogrāfiju. Lai arī ekonomista, nevis vēsturnieka darbs, tas skāra arī reokupācijas perioda situāciju Latvijas laukos. J. Labsvīra darbam bija tie paši trūkumi, kas piemita visai amerikāņu sovetoģijai kopumā. Raksturojot 1944.–1945. gada otro agrāro reformu, viņš bija pārliecināts, ka tā veikta, nevis ņemot vērā no padomju režīma konkrētus praktiskus apsvērumus, bet gan lai izpildītu Staļina un pat Ļeņina norādījumus.²⁸ Ir skaidrs, ka, tāpat kā viņa amerikāņu kolēģi, J. Labsvīrs uzskatīja padomju varas eliti par bīstamu un neadekvātu ideālistu kopu. Lai ievērotu ASV pieņemtos pētnieciskā darba kritērijus, J. Labsvīrs bija spiests tīši vai netīši izmantot Latvijas PSR izdotās publikācijas un atsaukties uz tām. Viņa pieņemtais 1944.–1945. gada agrārās reformas un mazliet plašākais 1944.–1948. gada "pārejas" periods nav autora oriģinālo spriedumu rezultāts, bet gan nāk no A. Podčasovas 1958. gadā Rīgā publicētās grāmatas par Latvijas kolhoziem.²⁹ Pat no tik konspektīva materiāla bāzes kā J. Labsvīra monogrāfijā tomēr ir iespējams secināt par padomju varas visaptverošu iejaukšanos Latvijas tautsaimniecībā, izmantojot arī 1945. gadā uzsāktu lauksaimniecības kooperatīvu veicināšanas kampaņu kā kolektivizācijas pirmo jeb "slēpto" fāzi.

Jau kopš kara beigām trimdas intelektuāļu aprindas nodarbināja Latvijas starptautiskā stāvokļa problēma un potenciālās iespējas kādreiz atgūt neatkarību. Nelielu,

bet noteiktu vietu minētajās diskusijās ieņēma Abrenes jautājums, jo sešu pierobežas pagastu zaudējums trimdā tika uzņemts ievērojami sāpīgāk nekā Latvijā. Abrenes atdalīšanas procedūru trimdinieki atšķirībā no Latvijas PSR vēsturniekiem varēja pētīt bez ierobežojumiem, un, iespējams, to var uzskatīt par trimdas vēsturnieku nozīmīgāko ieguldījumu reokupācijas perioda izpētē. Šo trimdinieku darbu vainago E. Andersona pētījums, kurā tādēļ, ka joprojām pastāv šķēršļi izmantot atbilstošus Krievijas arhīvus, trūkst vienīgi ziņu par to, kas bija robežu pārbīdes iniciators.³⁰

60. gadu vidū Latvijas PSR historiogrāfijā pieņemtajā pēckara “pārejas” perioda traktējumā vairs netika ieviestas kardinālas izmaiņas. Starp 1944.–1946. gada notikumu aprakstiem 1959. un 1986. gada “Latvijas PSR vēstures” akadēmiskajos izdevumos, ko bija sagatavojuši K. Strazdiņš un V. Karaļūns, pastāv noteiktas atšķirības, taču tās ir nevis konceptuālas, bet faktoloģiskas.³¹ 60.–80. gados zinātniskajā aprītē nonāca jauni materiāli par operatīvo grupu darbību un LK(b)P un citu padomju sabiedrisko organizāciju publiskajiem pasākumiem un biedru skaita izmaiņām. Sākot ar 70. gadiem, padomju vēsturniekiem tika uzdots maksimāli izcelt Komunistiskās partijas vietu PSRS vēsturē, kas no apskatāmās tēmas izpētes viedokļa nozīmēja abstraktas “padomju valsts” kā svarīgākā Latvijas pārejas posma “sociālistisko pārveidojumu” nodrošināšanas faktora pilnīgu un galīgu aizstāšanu ar VK(b)P (PSKP). Bez tam, sākot ar 1959. gada kampaņu pret nacionālkomunistiem, Latvijas PSR vēsturnieku oficiāli noteiktie pētnieciskā darba virzieni pakāpeniski tika mainīti, piešķirot dominējošo lomu režīma sasniegumu un ideoloģijas apoloģētikai. Līdz ar to 70.–80. gadu vēsturnieku publikācijās par jaunākajiem laikiem, sākot ar tik apjomīgām kā “Latvijas strādnieku šķira 1940–1980” līdz nelieliem rakstiem, tika ievērota viena – stereotipa pieeja – sniegt kāda publikācijai atļauta sociāla, industriāla vai kultūras procesa izaugsmes statistiku un izskaidrot, ka šis progress bija iespējams tikai dažādu partijas iestāžu un resoru prasmīgas darbības dēļ.³² Saglabājoties padomju režīmam ar tā uzspiesto historiogrāfijas modeli un PSRS valstiskās kontinuitātes teoriju, Latvijas reokupācijas periods arī turpmāk tiku vērtēts kā īss pārejas un kara katastrofas seku novēršanas laiks un atrastos pētnieciskā aizmirstībā.

Latvijas reokupācijas historiogrāfija no atmodas līdz mūsdienām

80. gadu beigās reokupācijas tēmai pilnībā vai daļēji veltīto pētījumu kopums atgādināja grūti savienojamus mozaikas gabaliņus ar daudziem iztrūkumiem. Gan padomju, gan arī trimdas vēsturnieki savā darbā turējās pie aizspriedumiem, kas traucēja saskatīt pēckara gadu norišu patieso dinamiku. Vienīgā, kaut cik apmierinoši izpētītā reokupācijas procesa sastāvdaļa bija Komunistiskā partija, bet militārā un represīvā aprāta loma otrreizējās okupācijas ieviešanā joprojām palika neskaidra. Pats galvenais – gadu

desmitiem dažādi autori bija runājuši par reālām vai falsificētām reokupācijas perioda sekām, izvairoties pieminēt cēloņus vai arī neko nezinot par tiem. Padomju režīma atgriešanās Latvijā līdz 90. gadu sākumam tika atainota kā parasta lielvalsts rīcība atkarībā no tās nostājas – izpostīto apgabalu atjaunošana un komunismam jau sākotnēji piemītoša ļaunuma izpausme. Lai notiktu lūzums pētniecībā, bija jāizvirza hipotēze, ka 40. gadu vidus reokupācija kā Latvijā, tā arī kaimiņu zemēs bija ārkārtējs, no konkrētiem sava laika starptautiskās situācijas apstākļiem izrietošs pasākums. Pirmais 90. gadu pašā sākumā to izdarīja H. Strods.

Līdz ar atmodu no cenzūras ierobežojumiem atbrīvojušies Latvijas vēsturnieki sadūrās ar milzīgu, vēl nekad nepētītu tēmu loku. Prioritātes nereti tika izvirzītas atbilstoši politiskiem apsvērumiem. Lielu ietekmi guva līdz tam atšķirtībā strādājošie trimdas vēsturnieki. Diemžēl nelaimīgas apstākļu sakrītības dēļ reokupācija tā arī nekļuva par organizētu pētījumu objektu un joprojām tiek skatīta tikai citu šā laika norišu kontekstā. Kā šķiet, atbilde rodama pašas reokupācijas tēmas “nelatviskumā”.³³ Tās saknes meklējamas ārpus mūsu zemes, galvenokārt Maskavā, un skar notikumus, kur latviešu tautai bija atvēlēta tikai pasīvas pavēļu izpildītājas loma. Tieši minētais iemesls izslēdza reokupāciju no patriotiski noskaņoto trimdas vēsturnieku interešu loka. Tai pašā laikā aktīvāko Latvijas vietējo vēsturnieku sākotnējās pūles bija pievērstas tēmām, kas deva iespēju pamatot neatkarību tikko atguvušās valsts tiesības uz patstāvīgu eksistenci. Lielākā daļa pētnieku neizbēgami pievērsās laikam pirms 1944.–1945. gada, savukārt nedaudzie reokupācijas perioda interesenti skatīja parādības, kam nebija tieša sakara ar okupācijas režīma ieviešanu, – nacionālo partizānu un citu pretošanās grupu darbību, represijas pret vietējiem iedzīvotājiem un tradicionālā dzīvesveida sagrāvi. Vēsturnieki, kas pēdējo divdesmit gadu laikā tā vai citādi pētīja reokupāciju, ir darījuši to trīs minēto tēmu ietvaros, galvenokārt lai radītu skaidrāku priekšstatu par šo problēmu vēsturisko kontekstu.

H. Stroda 1996. gadā iznākušās monogrāfijas “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956” otrā nodaļa par padomju okupācijas režīmu Latvijā 1944.–1950. gadā joprojām ir detalizētākais un faktoloģiski bagātākais reokupācijas perioda apskats Latvijas historiogrāfijā. Kopā ar citām H. Stroda publikācijām par apskatāmo periodu tā izklāsta vienotu un sistemātisku koncepciju par PSRS kara un pēckara gadu sovetizācijas plāniem Latvijā. 1944.–1946. gadu H. Strods uzskata par Latvijas sovetizācijas pirmo fāzi, kad padomju okupanti centās iedibināt savu militāro, politisko un administratīvo varu, veidojot pēc padomju modeļa organizētu institūciju sistēmu.³⁴ Pēc autora domām, īpaša loma reokupācijas uzsākšanā bija LK(b)P, kas atjaunoja režīma kontroli pār Latviju ar padomju trimdas valdības un īpašo operatīvo grupu sastāvā iekļauto varas un represīvo struktūru nākamo vadošo darbinieku pamatkodolu. Balstoties uz plašu avotu materiālu,

H. Strods pierāda, ka LK(b)P nopietnākā 1944.–1945. gada administratīvā problēma bija valsts amatu hierarhijas saskaņošana, sadalot to VK(b)P un LK(b)P jeb Maskavas un vietējā nomenklatūrā. Vienlaikus ar amatu nomenklatūru tika sastādīts arī 6225 cilvēkus aptverošs privilēģiju nomenklatūras saraksts – ierēdņi, speciālisti un citas nopelniem bagātas personas, kas baudīja īpašas apgādes privilēģijas. Jāpiebilst, ka padomju nomenklatūras veidošanas jautājums ir īpaši svarīga un varbūt pati svarīgākā PSRS vēstures problēma, kuru atrisinot būtu iespējams izprast varas elites funkcionēšanas īpatnības. H. Stroda pētījumi paver pirmo ieskatu jautājumā, kam būtu jāšķīst par īpašu pētniecības virzienu jau tuvākajā nākotnē.

H. Stroda publikācijas atklāj pretrunu starp rafinētiem reokupācijas procedūru plāniem un to izpildes grūtībām kadru trūkuma dēļ. No Krievijas vēsturnieku pētījumiem ir labi zināms, ka kara beigās ievadīja Komunistiskās partijas un līdz ar to arī citu PSRS varas struktūru valsts mēroga krīzi, kas bija jūtama arī Latvijā. Krīze izrietēja no tā, ka Vācijas–PSRS kara un līdz 1946. gada vasarai neatceltā karstāvoķļa apstākļos partijas un padomju nomenklatūras amatus aizņēma gadījuma cilvēki bez izglītības un jebkāda priekšstata par partijas disciplīnu un doktrīnu, kas nebija spējīgi pildīt precīzās augstāko iestāžu instrukcijas. Izmantojot 1944.–1946. gada LK(b)P darbības iekšējās atskaites un pārskatus, H. Strods uzskatāmi parāda, ka vismaz partijas zemākā līmeņa struktūrvienību vadītāji lielā mērā nespēja pildīt tiešos darba pienākumus un piekopa noziedzīgas darbības, kas nenoveda līdz krīzes situācijai tikai tādēļ, ka pastāvēja represīvo struktūru aktīva klātbūtne.³⁵ Dilemma starp kvalificētu kadru trūkumu un nepieciešamību steidzīgi pabeigt sovetizācijas pirmo fāzi tika risināta, ieplūdinot Latvijā demobilizētās militārpersonas un migrantus no citiem PSRS reģioniem. H. Strods netieši parāda, ka, lai gan bija mēģinājums iesaistīt vietējos iedzīvotājus partijas un citu sabiedrisko organizāciju darbā, Latvijas PSR augstākajām amatpersonām nerūpēja, cik latviska nākotnē būs LK(b)P. Uzsvars tika likts uz konkrētu politisku un ekonomisku mērķu izpildi ar jebkuriem pieejamiem līdzekļiem. Gadījuma cilvēku izmantošana tik sarežģītā procedūrā kā pastāvošās valsts un saimnieciskās iekārtas nomaiņa galu galā noveda līdz padomju varas un komunisma ideju diskreditācijai jau pirmajos pēckara gados.

H. Stroda pētījumi atspēkoja padomju historiogrāfijas tradicionālos apgalvojumus, ka pēckara “pārejas” posms bija stabilas un netraucētas saimnieciskās atjaunošanas laiks. Tā vietā H. Strods parāda reokupācijas perioda Latviju kā padomju armijas īpašo ekonomisko zonu, kur militāristiem uz laiku bija vietējo resursu izmantošanas prioritātes tiesības.³⁶ Bez tam liela daļa Latvijas lauksaimniecības produkcijas tika novirzīta bada draudu novēršanai Krievijas ziemeļrietumu apgabalos. Ir skaidrs, ka 40. gadu otrajā pusē, kā jau netieši minēts padomju militār vēsturnieku darbos,

armija un valsts iestādes plaši lietoja dažādu Latvijas tautsaimniecības resursu un darbaspēka piespiedu rekvizīcijas, acīmredzami nodarot vietējai ekonomikai lielākus zaudējumus, nekā to spēja segt jebkāda "palīdzība" no Krievijas.

Vēl viens H. Stroda papildinājums reokupācijas perioda kopainai ir 40. gadu vidū Latvijā dislocēto padomju karavīru un atvaļināto militārpersonu pastrādāto noziegumu pārskats un seku analīze, pierādot, ka komunistiskais režīms tolaik nebija spējīgs uzturēt sabiedrisko kārtību pat savos vismilitarizētākajos reģionos. Ir izvirzīts jautājums par padomju garnizonu autonomijas apmēriem pēckara Latvijā sakarā ar tālaika dokumentos acīmredzamo karaspēka vadības tendenci ignorēt jebkādus sev nevēlamus vietējo varas orgānu lūgumus un prasības. Tas ir iemesls vēl vienai turpmāko pētījumu līnijai, ja vien ir iespējams Maskavas militārajos arhīvos noskaidrot, no kā izrietēja militāristu patvaļa tieši Latvijā un cik augsts patiesībā bija iekšējās disciplīnas līmenis bruņoto spēku garnizonos. H. Strods norāda arī uz kriminālnoziedzības straujo pieaugumu pēckara Latvijas sadzīvē, lielā mērā piedēvējot to pirmā vilņa ekonomiskajiem migrantiem no Krievijas.³⁷ Taču, kā šķiet, tā ir, lai arī redzamākā, tikai daļa no Latvijas sabiedrības pēckara sociālās krīzes izskaidrojuma. Ļoti nepieciešama ir uz faktiem balstīta pēckara noziedzības un varas policejisko pasākumu vēsture, kas aizpildītu šo patiesi "balto" plankumu.

Ne trimdā, ne arī jau Latvijas neatkarības gados iznākušajos plašām lasītāju masām un izglītības iestādēm paredzētajos visaptverošos 20. gadsimta Latvijas vēstures apskatos nav rakstīts par reokupācijas sagatavošanas un izvēršanas apstākļiem. Parasti šādās publikācijās ir vienkārši padomju karaspēka un administrācijas atgriešanās fakta konstatācija, pēc tam pārejot pie 40. gadu otrās puses represiju un citu laikmeta negāciju izklāsta. Vērā ņemams izņēmums ir presē un publicistikā pretrunīgi vērtētā grāmata "Latvijas vēsture: 20. gadsimts", kas nonāca pie lasītājiem 2005. gada pašā sākumā. Šajā kolektīvajā darbā nodaļu par pēckara Latviju, sākdama to ar reokupācijas perioda pārskatu, gatavoja D. Bleiere. Viņas 1944.–1946. gada notikumu skatījumā īpašs uzsvars likts uz dažādu Latvijas sabiedrības slāņu un padomju okupācijas karaspēka kopīgo psiholoģisko portretu. D. Bleiere raksta, ka 1944.–1945. gadā vairākums Latvijas iedzīvotāju bija noguruši no kara, vienaldzīgi pret politiskajām idejām un, lai arī negribīgi, gatavi samierināties ar jauno varu.³⁸ Neņemot vērā sev tik izdevīgo sabiedrības noskaņojumu, padomju amatpersonas un pat ierindas karavīri vērtēja Latviju kā tikko atkarotu zemi un joprojām naidīgu ienaidnieka teritoriju, kur iedzīvotājus nepieciešams terorizēt pat tad, ja tam nav pamatota iemesla. Tieši padomju okupantu nesodāmības apziņa un pārliecība par savām īpašajām tiesībām veicināja pēckara gadu augsto noziedzību un spriedzi ikdienas dzīvē. D. Bleiere īpaši norāda, ka, lai gan reokupācija un sovetizācija norisēja tiešā Komunistiskās partijas vietējo struktūrvienību uzraudzībā, LK(b)P nebija patstāvīgas politiskas nozīmes, jo tik centralizētā valstī kā pēckara PSRS visus valstiski svarīgus lēmumus pieņēma šaurs cilvēku loks Maskavā.

Kā jau minēts, citās historiogrāfijas publikācijās, sākot ar 80. gadu beigām, Latvijas vēsturnieki aktīvi pievēršas reokupācijas perioda padomju pārvaldes un represīvā aparāta izpētei.³⁹ Te īpaši jāpiebilst, ka parasti runa nav par konkrētu institūciju pētījumiem plašākā reokupācijas un sovetizācijas mehānisma kontekstā. Institucionālo struktūru analīze ir tikai ļoti veiksmīgs represiju pētniecības blakusefekts. Katrs turpmāk pieminētais autors ir atdevis daudzus gadus kāda konkrēta komunistisko represiju aspekta izpētei un skata izraudzīto iestādi vai varas orgānu kā aprakstāmo noziegumu un negāciju cēloni, nemēģinot iedziļināties tālākejošās kopsakarībās.

A. Bergmaņa pētījumu objekts ir Latvijas PSR valsts drošības dienesta struktūras un to ģenēze no 40. gadu beigām līdz 60. gadu vidum. Viņa vērtējumā reokupācijas periods bija padomju režīma reģionālo un apriņķa līmeņa resoru savstarpējo nesaķaņu un konfliktu laiks. Parasta parādība bija situācija, kad apriņķu partijas, iekšlietu un prokuratūras vadītāji nespēja sadarboties un regulāri apsūdzēja cits citu likumpārkāpumos, informējot par to LK(b)P Centrālo komiteju. Pēc A. Bergmaņa domām, saskaņota partijas un drošības iestāžu savstarpējās pakļautības hierarhija Latvijas PSR tika ieviesta ne agrāk par 40. gadu beigām, iespējams, saistībā ar cīņu par varu Maskavā. Līdz tam drošības dienestu pakļaušanās partijas komitejas rīkojumiem nebūt nebija garantēta.⁴⁰ A. Bergmanis norāda, ka iekšlietu iestādes, vismaz apskatāmajā periodā, piekopa tik stingrus vietējo kadru atlases kritērijus, ka vietējiem latviešiem, pat ja to vēlētos, tikpat kā nebija iespēju kļūt par drošības iestāžu amatpersonām, jo viņi bija atradušies vācu okupētajā teritorijā. A. Bergmaņa pētījumi papildina priekšstatu par reokupāciju kā periodu, kad padomju režīma Latvijas pārveidošanas plāni atradās krasā pretrunā ar izpildītāju neprofesionālismu un vienaldzību pret vietējo apstākļu īpatnībām.

Līdzīgai problemātikai – Latvijas PSR valsts drošības iestāžu darbībai 1944.–1945. gadā pievēršies arī R. Jansons. Viņš secina, ka PSRS represīvo iestāžu rīcības plāni nacistiskajai Vācijai atkarotajās teritorijās bija izstrādāti jau Otrā pasaules kara sākuma gados. Atgriežoties Latvijā 1944. gadā, PSRS represīvo struktūru pamatkodols operatīvo grupu veidā jau bija noformēts un gatavs uzsākt darbu. Lai sekmīgi pabeigtu reokupāciju, Latvijā tika ieviesta represīvā sistēma atbilstoši citu PSRS reģionu paraugiem. Jau sākotnēji reokupācijas perioda represīvo iestāžu darbību uzraudzīja kā Maskavas augstākā iekšlietu orgānu vadība, tā arī VK(b)P Latvijas biroja un LK(b)P CK struktūras. Taču, tāpat kā citās jomās, arī represiju organizēšanā pat tik stingras uzraudzības apstākļos padomju režīms izrādījās nespējīgs ievērot pats savus likumus. R. Jansons piezīmē, ka no visām Latvijas iedzīvotāju grupām 1944.–1945. gadā visvairāk cieta latviešu vīrieši iesaukuma gados, kas acīmredzami tika uzskatīti par potenciālu draudu un traucēkli gaidāmajiem pārkārtojumiem.⁴¹

D. Bleiere ilgstoši pētījusi Latvijas PSR staļiniskā perioda prokuratūras un tiesu sistēmu. Izvērtējot ievērojamu daudzumu avotu materiālu, autore secina, ka 1944. gadā atjaunotais padomju režīma tieslietu aparāts bijis absolūti neadekvāts Latvijas apstākļiem un ignorēja jebkādas vietējās dzīves īpatnības. Prokuroru un tiesnešu kadrus komplektēja, izslēdzot no kandidātu skaita par neuzticamiem uzskatītos vietējos profesionāļus. Viņu vietā šos amatus saņēma evakuācijā pabijuši aktīvistu, Krievijas latvieši un pat migranti no Krievijas. D. Bleiere uzsver, ka šāda situācija noveda pie latviešu valodas izspiešanas no tiesu lietvedības un izmeklēšanas procedūrām jau pirmajos mēnešos pēc padomju režīma atjaunošanas.

Pretēji komunistiskās ideoloģijas nostādnēm radītā lingvistiskā barjera nozīmēja visas padomju tieslietu sistēmas pilnīgu atsvešināšanos no Latvijas iedzīvotāju lielākās daļas. Īpaši svarīga ir D. Bleieres piezīme, ka pirmajos pēckara gados iepriekšējā – 1940.–1941. gada perioda vietējā līmeņa atbildīgie darbinieki, atgriezoties Latvijā, nereti saņēma mazāk nozīmīgus amatus nekā bija ieņēmuši pirms tam.⁴² Tas ir vēl viens pierādījums tam, ka režīma darbības metodes bija mainījušās un vismaz kadru atlases jautājumos par kontinuitāti runāt nevar. 1944.–1945. gadā tolaik pieņemtajām prasībām atbilstoša politiskā biogrāfija bija svarīgāka par izglītību un darba prasmi un pārāk “latvīsk” dzīves stāsts kļuva par karjeras traucēkli pat lojalitāti pierādījušām personām.

Četru šeit minēto autoru publikācijas ir Latvijas neatkarības gadu reokupācijas historiogrāfijas pamats. Papildināt šo sarakstu ar citu pētnieku darbiem nozīmētu piedēvēt viņiem nodomus, kas nav bijuši tieši izteikti. Lai cik nopietni varētu šķīst vairākos darbos skatītie reokupācijas perioda demogrāfiskie, ekonomiskie un kultūras dzīves faktori, tie tomēr skar vienīgi procesa sekas, nevis tā būtību – Latvijas teritorijas kardinālas pārveides plāna izpildi, kas jūtama vēl šodien. Diemžēl Latvijas vēsturnieku ierobežotā skaita un iespēju dēļ reokupācijas izpētes rezultāti joprojām veido līdz galam nesavienotu fragmentu kopu. Īpaši jūtams ir kvalificēta, uz modernām metodēm balstīta pētījuma trūkums par PSRS Bruņoto spēku klātbūtni un ietekmi uz reokupācijas un sovietizācijas gaitu. Visus problēmas faktoros aptverošs darbs par pirmajiem diviem pēckara Latvijas likteņgadiem joprojām gaida savu autoru.

Atsauces un komentāri

- ¹ Labākais pierādījums tam ir pēckara vēstures pētījumu bibliogrāfijas pielikumi Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 15. un 20. sējumā.
- ² Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 296., 297. lpp.
- ³ Данилов А., Пыжиков А. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. – Москва, 2001, с. 4–7.

- 4 Русский Newsweek, 2007, 13 мая, с. 20.
- 5 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956. – Rīga, 1996, 100., 101. lpp.
- 6 Turpat, 130., 131. lpp.
- 7 *Toland J.* The 100 Days. – New York, 1966, pp. 629–631.
- 8 *Данилов А., Пыжиков А.* Рождение сверхдержавы ..., с. 197.
- 9 *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. – Москва, 1946, с. 18.
- 10 Turpat.
- 11 History or Historical Writing. – New York, 1961, pp. 213–218.
- 12 Советская Латвия. – Рига, 1985, с. 282, 283.
- 13 *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). – Rīga, 2004, 401.–406. lpp.
- 14 *Kalnberziņš J.* Padomju Latvijas desmit gadi // Padomju Latvijas desmit gadi. – Rīga, 1950, 33.–43. lpp.
- 15 Большая Советская энциклопедия (2-е изд.). – Москва, 1953, т. 24, с. 328.
- 16 Turpat.
- 17 Latvijas PSR vēsture. – Rīga, 1959, 3. sēj., 490. lpp.
- 18 Turpat, 478. lpp.
- 19 Turpat, 472. lpp.
- 20 *Birziņa L.* Latvijas PSR vietējo padomju attīstība. – Rīga, 1960, 134., 135. lpp.
- 21 Turpat, 147. lpp.
- 22 *Apsītis R., Birziņa L., Grīnbergs O.* Latvijas PSR valsts un tiesību vēsture (1917–1970). – Rīga, 1970, 145. lpp.
- 23 Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. – Rīga, 1968, 2. sēj., 663. lpp.
- 24 История Прибалтийского военного округа. – Рига, 1968, с. 266, 267.
- 25 Turpat, 279. lpp.
- 26 *Šilde Ā.* Bez tiesībām un brīvības. – Kopenhāgena, 1965, 9., 10. lpp.
- 27 Turpat, 38. lpp.
- 28 *Labsvīrs J.* Latvijas lauksaimniecības kolektīvizācija 1944–1956. – Rīga, 2000, 55. lpp.
- 29 Turpat, 51. lpp.
- 30 *Andersons E.* Kā Narva, Pečori un Abrene tika iekļauti Krievijas Sociālistiskajā Federatīvajā Republikā // Latvijas Vēsture, 1991, 3. nr., 55. lpp.
- 31 Latvijas PSR vēsture. – Rīga, 1986, 2. sēj., 217.–220. lpp.
- 32 Kā labākais šāda pētnieciskā darba paraugs jāmin V. Kalnačas raksts par Rīgu 1944.–1945. gadā. – Rīga sociālisma laikmetā. – Rīga, 1980, 205.–214. lpp.
- 33 *Šilde Ā.* Bez tiesībām un brīvības, 53., 54. lpp.
- 34 *Strods H.* Latvijas sovetizācija (1944–1959) // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj.). – Rīga, 2005, 175. lpp.
- 35 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 99. lpp.
- 36 Turpat, 106. lpp.
- 37 Turpat, 145., 146. lpp.
- 38 Latvijas vēsture: 20. gadsimts, 288., 289. lpp.
- 39 *Bleiere D.* Pēckara posms (1944–1953) Baltijas valstu vēsturē: aktuālie pētniecības virzieni un problēmas // Totalitārie režīmi Baltijā ..., 196. lpp.

- ⁴⁰ *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 483. lpp.
- ⁴¹ *Jansons R.* Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāta darbība 1944–1945 // Okupētā Latvija 1940–1990 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 272. lpp.
- ⁴² *Bleiere D.* Tautas tiesnešu un prokuroru darbība apriņķos/lauku rajonos (1944–1953) // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā ..., 492. lpp.

Soviet Re-occupation of Latvia 1944–1946. A Historiographic Review

Juris Pavlovičs

Summary

The short period of the Soviet re-occupation of Latvia which includes the last months of the Second World War and the following time of martial law that ended only by summer 1946 still is a topic of future research. Until now, the re-occupation has appeared only as a short condensed addition to other post-war historical problems that are considered to have much more importance.

Soviet and Russian historical writings have denied the existence of any Soviet re-occupation measures as such. For Russians the return of once conquered East-European provinces was a restoration of the natural state of things and when writing about this period the Soviet historians have followed what could be called a Theory of Continuation, or in other words, the opinion that the Nazi invasion was a kind of a natural disaster and its end left Latvia damaged but unchanged. Thus, the Soviet Union just returned to its native lands and began an industrial restoration of the Latvian economy. Introduced by the leader of the CPL J. Kalnbērziņš, this theory survived till the collapse of the USSR.

Unfortunately, the beginning of Latvian independence saw Latvian historians in too small numbers and busy with the sudden freedom of research to deal with such a seemingly small matter. Only four Latvian historians (H. Strods, D. Bleiere, A. Bergmanis, and R. Jansons) have studied the early Sovietisation years in sufficient detail. Many enormously important aspects of the period from 1944 till 1946 are left untouched, for example, the activities of the large Soviet garrison troops the commanders of which, in many ways, were the real rulers of the Soviet Latvia of the 1940s.

Antonijs Zunda

Baltijas jautājums un Rietumvalstis: 40. gadu otrā puse–50. gadu sākums

Baltijas jautājuma atsevišķi aspekti pēckara starptautiskajā kārtībā

Uzvarētājām lielvalstīm, veidojot pēckara starptautisko kārtību Eiropā un pasaulē, par savu aktualitāti atgādināja Baltijas jautājums. Jau 1945. gada vasarā bijušajiem sabiedrotajiem radās nopietnas domstarpības par Baltijas valstu bēgļu statusu. PSRS uzskatīja, ka kara laikā Vācijā nonākušie bēgļi no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas ir uzskatāmi par padomju pilsoņiem. Padomju Savienība pieprasīja ASV, Lielbritānijai un Francijai, lai saskaņā ar Jaltas konferencē panākto vienošanos visi baltieši tiktu pakļauti repatriācijai. Maskava uzstāja, ka tam jānotiek vai nu brīvprātīgi, vai piespiedu kārtā. Sabiedrotās valstis savukārt skaidroja PSRS, ka panāktā vienošanās par karagūstekņu un civilpersonu repatriāciju neattiecas uz Baltijas valstu iedzīvotājiem. ASV, Lielbritānija un Francija uzsvēra, ka Baltijas valstu iedzīvotāji 1940. gadā kļuvuši par PSRS pilsoņiem šo valstu okupācijas un aneksijas rezultātā, tāpēc Jaltā noslēgtā vienošanās uz baltiešiem nav attiecināma. Rietumi piekrita tikai brīvprātīgai Baltijas valstu iedzīvotāju repatriācijai, ja viņi paši labprātīgi izsaka vēlēšanos atgriezties Latvijas, Lietuvas vai Igaunijas PSR.

Atsevišķs jautājums bija to baltiešu liktenis, kuri kara gados bija pakļauti mobilizācijai nacistiskās Vācijas dažādos militārajos formējumos. PSRS specdienesti īpaši interesējās par šo cilvēku kategoriju un centās panākt latviešu un igauņu bijušo leģionāru izdošanu. Padomju puse atsaucās uz Nirnbergas Kara tribunāla lēmumu, kas SS pasludināja par noziedzīgu organizāciju. PSRS uzskatīja, ka visi vācu ieroču SS karaspēkā (*Waffen-SS*) dienējošie baltiešu karavīri ir kara noziedznieki un izdodami sodīšanai. Rietumvalstis nepiekrita šādai pieejai.

Zināmi nopelni tajā bija Latvijas Republikas diplomātiskajiem pārstāvjiem Lielbritānijā, ASV un citās valstīs. Sūtis Londonā Kārlis Zariņš 1945. gada 5. septembrī iesniedza Anglijas Ārlietu ministrijai memorandu, kurā izskaidroja Latviešu leģiona vēsturi. Dokumenta ievadā sūtis atzīmēja, ka jau 1945. gada 11. jūnijā viņš informējis britu valdību par nacistu režīma nelikumīgi veikto mobilizāciju okupētajā Latvijā. K. Zariņš

atzīmēja, ka piespiedu kārtā mobilizētos latviešu karavīrus nekādā ziņā nevar saukt par "brīvprātīgajiem". Vācieši lauza leģionāriem doto solījumu un nosūtīja tos uz Austrumu fronti Krievijā. Nacistu propaganda uzsvēra, ka leģionāri cīnās par Latviju, pret jaunu padomju okupāciju. Tas iedarbojās diezgan efektīvi, jo Latvijā visiem ļoti labā atmiņā bija pirmās padomju okupācijas 1940.–1941. gadā pastrādātie noziegumi. K. Zariņš arī atzīmēja, ka Latviešu leģions nebija SS karaspēks, ka latviešu karavīriem nebija nekā kopīga ar SS, nacistu partiju vai nacionālsociālisma ideoloģiju. Leģionāri vienīgi cīnījās pret boļševiku režīma atgriešanos Latvijā. Memorandā īpaši akcentēts, ka Latviešu leģions nekad nav cīnījies pret Rietumvalstu bruņotajiem spēkiem, bet, kad kara beigās to lika darīt, latviešu karavīri padevās gūstā angļiem vai amerikāņiem un nepildīja vācu komandieru pavēles. Dokumenta nobeigumā K. Zariņš citē kāda leģionāra vēstuli, kurā uzsvērts, ka latviešu karavīri, apstākļu spiesti, bija iesaistījušies vācu Bruņotajos spēkos, jo tā tie varēja aizsargāt savu dzimteni no komunistu režīma briesmām. Latviešu karavīri nekad neatbalstīja nacistu kara mērķus, Jaunās Eiropas ideju, ekspansionismu.

K. Zariņš aicināja Viņa Majestātes valdību objektīvi izvērtēt Latviešu leģiona būtību un saprast, ka leģionāri nebija nacisti. Sūtnis akcentēja to, ka ASV un Lielbritānijas karagūstekņu nometnēs ir daudzi tūkstoši latviešu karavīru, kuri nav Rietumu sabiedroto ienaidnieki. Tika arī izteikts lūgums atbrīvot leģionārus no gūsta un izturēties pret viņiem tāpat kā pret citiem latviešiem, kuri atradās pārvietoto personu nometnēs.¹

Pēc ilgām diskusijām 1950. gada 12. septembrī ASV Pārvietoto personu komisija secināja: *"Baltijas ieroču SS vienības (Baltijas leģioni) to mērķa, ideoloģijas, darbības un sastāva kvalifikācijas ziņā ir uzskatāmas par savrupām un no vācu SS atšķirīgām vienībām, tāpēc komisija tās neuzskata par ASV valdībai naidīgu kustību saskaņā ar likuma par pārvietotām personām 13. paragrāfā izdarīto labojumu."*²

Trimdas vēsturnieks Andrievs Ezergailis dokumentu krājumā "Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?" atzīmē, ka pēckara perioda sākumā Rietumu un Austrumu diskusijā latvieši apstrīdēja nacismu divējādi. Pirmkārt, uzsverot un pierādot, ka neviens latviešu karavīrs nav bijis Nacionālsociālistiskās partijas biedrs vai SS loceklis. Otrkārt, apgalvojot un pierādot, ka Latviešu SS brīvprātīgo leģions nebija SS un pamatā nebija arī brīvprātīgs. Latvijas Sarkanais Krusts, dažādas bēgļu organizācijas, baznīcas pārstāvji šajā laikā sagatavoja un iesniedza Rietumvalstu pārstāvjiem daudzus dokumentus, kas apgāza PSRS apsūdzības.³

Arī Kanādas vēsturnieks Haralds Otto, strādājot ar Vācijas arhīvu dokumentiem, konstatējis, ka vācu militārā vadība nekad nav pieskaitījusi Latviešu leģionu īstajiem SS formējumiem. Reālās SS karaspēka daļas bija nacistu elitārais militārais spēks, Ādolfa Hitlera personiskā gvarde. *Waffen-SS* karaspēks, kurā ietilpa latviešu un igauņu divīzijas, nekad nepiederēja šādiem formējumiem. Šajās karaspēka daļās nebija arī tādas ideoloģiskās un politiskās atlases kā SS vienībās.⁴

Kā liecina arhīvu dokumenti, arī PSRS atbildīgās iestādes pēckara perioda sākumā uzmanīgi sekoja līdzi Rietumvalstu nostājai Baltijas jautājumā. Latvijas Valsts arhīva vecākais referents Jānis Riekstiņš laikrakstā "Latvijas Vēstnesis" publicējis interesantu dokumentu – Latvijas PSR ārlietu tautas komisāra Pētera Valeskalna dienesta ziņojumu "Baltijas problēma". Šajā 1945. gada maijā izstrādātajā dokumentā P. Valeskalns ar satraukumu konstatē, ka tā sauktā Baltijas problēma vēl aizvien nenozūd no pasaules laikrakstu lappusēm un pēc Baltijas republiku atbrīvošanas no vācu okupantiem tā tiek vēl biežāk apspriesta. Pēc P. Valeskalna domām, problēmas aktualitāti nosaka tas, ka Anglija daļēji, bet ASV pilnīgi atzīst tikai tos Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiskos pārstāvjus, kurus bija iecēlušas agrākās plutokrātiskās valdības. P. Valeskalna īpašu nepatiku bija izraisījis Latvijas sūtnis ASV Alfreds Bīlmanis, kurš laikrakstā "Evening Star" bija paziņojis, ka visa Latvijas tauta noraida boļševiku kundzību, izņemot 150 komunistus.

Dokumentā arī citēti Padomju Savienības politiku atbalstošie Anglijas politiskie un sabiedriskie darbinieki. P. Valeskalna uzmanību bija izpelņījis Lielbritānijas parlamenta deputāta leiborista Džona Maka atzinums: *"Neviens pēckara jautājums Eiropā nevar tikt apmierinoši izlemts bez Baltijas valstu jautājuma atrisināšanas, tajā skaitā arī Somijas jautājums. Krievija, pateicoties saviem panākumiem un demokrātiskajai valdības formai, ir ne tikai šo mazo valsu dabiskais aizstāvis, bet tā var izrādīt arī dažāda veida uzmanību viņu nacionālajiem institūtiem, valdībai, ieražām un tradīcijām."*⁵

Parīzes miera konference

1946. gada 29. jūlijā Parīzē sākās sabiedroto valstu organizētā miera konference, kurā bija jāizstrādā miera līgumi ar bijušajiem pretiniekiem – Vāciju, Somiju, Ungāriju, Bulgāriju, Rumāniju un Itāliju. Latvijas sūtniem K. Zariņam un A. Bīlmanim no publikācijām presē kļuva zināms, ka PSRS savā delegācijā ir iekļāvusi Latvijas PSR ārlietu ministru P. Valeskalnu. Saskatot draudus Latvijas Republikas starptautiskajam statusam, K. Zariņš un A. Bīlmanis nosūtīja vēstules rezidējošo valstu ārlietu ministriem. A. Bīlmanis pievērsa ASV Valsts departamenta uzmanību tam, ka P. Valeskalns ir t.s. marionešu valdības ministrs un viņam nav konstitucionālu tiesību pārstāvēt latviešu tautu miera konferencē. A. Bīlmanis izteica cerību, ka ASV delegācija Parīzē neatzīs P. Valeskalna pilnvaras. Viņš arī uzsvēra, ka vienīgais likumīgais Latvijas Republikas pārstāvis ārvalstīs ir sūtnis Londonā K. Zariņš, kas neilgi pirms PSRS iebrukuma bija saņēmis valdības ārkārtas pilnvaras.⁶

Arī K. Zariņš savā vēstulē Ārlietu ministrijai uzsvēra, ka P. Valeskalns iekļauts PSRS delegācijas sastāvā ar skaidru mērķi – panākt, lai Parīzes miera konference atzīst Latvijas aneksiju un inkorporāciju Padomju Savienībā par likumīgu. Nākamais solis no

PSRS puses varētu būt mēģinājums apstiprināt Latvijas PSR par ANO dalībvalsti. Ja tas notiks, tad Latvijas Republikas aneksija būs starptautiski atzīta. K. Zariņš vēstulē britu ārlietu ministram Ernestam Bevinam paziņoja, ka pēc starptautiskās likumdošanas ne Padomju Savienībai, ne Latvijas PSR pārstāvjiem nav tiesību runāt Parīzes konferencē latviešu tautas vārdā. Tas it īpaši attiecas uz P. Valeskalnu, kas nekad nav bijis Latvijas Republikas pilsonis. Daudzu desmitu tūkstošu latviešu bēgļu atrašanās pārvietoto personu noņemšana Vācijā un viņu nevēlēšanās atgriezties mājās ir apliecinājums tam, kāds režīms valda Latvijā.⁷

Anglijas Ārlietu ministrija savai delegācijai Parīzes miera konferencē sagatavoja speciālu cirkulāru nr. 4 – “Baltijas padomju republiku atzīšana”. Šajā dokumentā atzīmēts, ka Igaunijas, Lietuvas un Latvijas PSR ārlietu ministru – G. Krosa, P. Rotomska un P. Valeskalna iekļaušana PSRS delegācijas sastāvā Parīzes miera konferencē nav nejauša, bet tas ir spiediens uz Rietumu sabiedrotajiem. PSRS ārlietu ministrs Vjačeslavs Molotovs jau 1945. gada decembrī Maskavas konferences laikā izteicās: ja Anglija Parīzes miera konferencē vēlas uzaicināt Indiju, tad Padomju Savienība savukārt uzaicinās Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR pārstāvjus. Dokumentā uzsvērts, ka tuvākajā nākotnē Anglija būs nostādīta izvēles priekšā – atzīt vai neatzīt Baltijas padomju republikas *de iure*. Būtiska problēma, risinot šo jautājumu, būs britu pilsoņu finansiālie zaudējumi Baltijas padomju republikās un to kompensācija. Britu finansiālās pretenzijas PSRS ir 6 125 000 mārciņu. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR *de iure* atzīšana var notikt tikai tad, kad būs sekmīgi pabeigtas sarunas ar Padomju Savienību un parakstīts līgums par britu zaudējumu atlīdzināšanu Baltijas valstīs. Šī problēma “liek mūsu delegācijai Parīzē būt ļoti uzmanīgai attiecībā uz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR ārlietu ministru piedalīšanos konferencē oficiālā statusā”. Anglija var piekrist P. Valeskalna, P. Rotomska un G. Krosa dalībai konferencē tikai kā Padomju Savienības delegācijas locekļiem. Ja Baltijas padomju republiku ārlietu ministriem atļaus parakstīt Parīzes miera konferences dokumentus, būs notikusi šo republiku *de iure* atzīšana.⁸

Parīzes konferences laikā atbalstu Baltijas valstīm sniedza arī Skotijas līga Eiropas brīvībai. Tās priekšsēdētāja vietnieks Džons F. Stjuarts nosūtīja vēstuli britu ārlietu ministram E. Bevinam. Tajā bija izteikts aicinājums Lielbritānijai arī turpmāk neatzīt Baltijas valstu okupāciju un aneksiju. Dž. F. Stjuarts akcentēja nepieciešamību sekot šajā jautājumā konsekvantajai ASV politikai. Skotijas līgas atsūtītajā vēstulē bija uzsvērts, ka tiesības uz brīvību un neatkarību ir visām Eiropas nācijām, arī baltiešiem, kuri starpkaru periodā bija guvuši atzīstamus sasniegumus ekonomiskajā attīstībā un iedzīvotāju dzīves līmeņa celšanā. Vēstulē bija arī aprakstīta Baltijas valstu traģēdija pirmās padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā, kad daudzus tūkstošus iedzīvotāju deportēja uz Sibīriju. “Mums nav nodomu aicināt sākt karu ar Krieviju, lai atjaunotu atsevišķu tautu brīvību, bet šai lielvalstij jāsaprot, ka tā rīkojusies netaisnīgi.” Šāds Skotijas

līgas viedoklis atspoguļoja britu sabiedrības noteiktas daļas nostāju Eiropas pēckara problēmu, starp tām Baltijas valstu jautājums, taisnīgā atrisināšanā. Atbildes vēstulē Skotijas līgai E. Bevins solīja nemainīt Anglijas pieeju Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valstiskuma jautājumā.⁹

Latvijas Luterāņu baznīcas vadība Vācijā apskatāmajā laikā arī mēģināja pievērst Rietumvalstu vadītāju un militārpersonu uzmanību Baltijas problēmai. Tipisks piemērs bija arhibīskapa Teodora Grīnberga vēstule Lielbritānijas izcilajam karavadonim feldmaršalam Bernardam Montgomerijam. Īsi iepazīstinājis ar Latvijas likteni padomju un vācu okupācijas laikā, T. Grīnbergs izteica aicinājumu B. Montgomerijam darīt visu iespējamo, lai pēc kara beigām uzvarētu taisnīgums un latvieši atkal iegūtu pašnoteikšanās tiesības, tāpat kā Eiropas citas nācijas. Vēstules nobeigumā T. Grīnbergs rakstīja: *“Mēs lūdzam Dievu un Jūs uzņemties iniciatīvu atdot atpakaļ brīvību manai zemei.”*¹⁰ Feldmaršals B. Montgomerijs šajā laikā bija britu Bruņoto spēku komandieris okupētajā Vācijā.

Arī Latvijas Centrālā padome, apliecinot savu aktivitāti, apskatāmajā laikā nosūtīja garu memorandu Lielbritānijas ārlietu ministram E. Bevinam. Dokumentā bija dots situācijas raksturojums Latvijā nacistu un padomju režīma laikā. Tā autori uzsvēra, ka vācu režīms, iesaucot latviešu vīrus t.s. brīvprātīgo leģionā, pārkāpa tam atbilstošas Hāgas starptautiskās konvencijas. Kaut kas līdzīgs kara laikā notika okupētajā Francijā, kur Elzasas-Lotringas apgabala iedzīvotājus nacisti mobilizēja un nosūtīja cīnīties Austrumu frontē. Beidzoties Otrajam pasaules karam, Latvija atkal nonāca Padomju pakļautībā, un vienīgā cerība, kā atgūt brīvību, ir demokrātisko Rietumvalstu atbalsts. Latvijas Centrālās padomes vadība memorandā aicināja attiecināt arī uz Latviju Atlantijas hartā ietvertos principus, tādējādi novēršot netaisnību, ko pret mazajām valstīm veikuši agresori. Dokumenta noslēgumā padome lūdza britu ārlietu ministru Parīzes miera konferencē noraidīt PSRS prasību par Latvijas un pārējo Baltijas valstu aneksijas atzīšanu, kā arī uzaicināt uz konferenci to likumīgos pārstāvjus. Lielbritānijai tika izteikts ierosinājums aktīvāk iesaistīties Baltijas jautājuma risināšanā, pārtraukt padomju okupāciju tajās un atjaunot Latvijas, Lietuvas un Igaunijas suverenitāti. Memorandu britu ārlietu ministram bija iesnieguši Latvijas pēdējās Saeimas deputāti Jāzeps Rancāns, Ādolfs Klīve un Voldemārs Bastjānis.¹¹

Parīzes miera konferences laikā Baltijas valstu intereses centās aizstāvēt to sens draugs britu parlamenta konservatīvo partijas deputāts Alfrēds C. Bosoms. Viņš 1946. gada augustā nosūtīja vairākas atbalsta vēstules premjeram Klementam Etlījam un ārlietu ministram E. Bevinam. A. C. Bosoms atzīmēja, ka pirms kara viņš ilgu laiku ir bijis Anglijas–Baltijas padomes prezidents un visu laiku centies aizstāvēt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas likumīgās tiesības. A. C. Bosoms ierosināja Anglijai Parīzes miera konferencē ultimātīvi pieprasīt, lai izbeidz netaisnību Baltijā. Lai to izdarītu, pēc viņa domām, jāsāk ar to, ka jāpanāk Baltijas jautājuma iekļaušana konferences oficiālajā darba kārtībā.

A. C. Bosoms piedāvāja sniegt savu, kā arī citu britu parlamenta deputātu atbalstu. Anglijas ārlietu ministrs E. Bevins atbildē A. C. Bosomam norādīja, ka valdības pozīcija Baltijas jautājumā ir pilnīgi skaidra. Pēdējos sešus gadus mēs esam atteikušies atzīt *de iure* šo valstu inkorporāciju PSRS, kā arī noraidījuši padomju prasības uz Latvijas, Lietuvas un Igaunijas zelta depozītu un citiem šo valstu īpašumiem Anglijā. Bet jāsaprot, ka pašreizējā situācijā Padomju Savienība kontrolē Baltijas valstis un nepastāv nekādas reālas iespējas tās atbrīvot. Ja šādos apstākļos Anglija ierosinātu Parīzes miera konferencē apspriest Baltijas problēmu, tad tas tikai radītu veltas cerības baltiešiem. E. Bevins atzīst, ka viņam patiesi žēl Baltijas tautu, bet Anglija ir bezspēcīga tām kaut kā palīdzēt.¹²

Bijušais Latvijas ārlietu ministrs Fēlikss Cielēns kopā ar domubiedriem Bruno Kalniņu, Ādolfu Bļodnieku, V. Bastjāni, Mintautu Čaksti, ģenerāli Verneru Tepferu un citiem 1946. gada 15. augustā nosūtīja Lielbritānijas delegācijas vadītājam Parīzes miera konferencē E. Bevinam garu memorandu par Latvijas starptautisko stāvokli. Dokumenta iesniedzēji sevi pieteica kā Latvijas Republikas parlamenta deputātus, bijušos ministrus, pretošanās kustības dalībniekus un redzamus sabiedrības pārstāvjus. Dokumentā bija labi parādīta triju Baltijas valstu dibināšanas vēsture, to sasniegumi laikposmā starp diviem pasaules kariem, kā arī attiecības ar Padomju Savienību līdz to okupācijai. Memoranda 5. sadaļa vēstīja par Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas sadarbību Baltijas valstu neatkarības likvidēšanā. Dokumenta autori uzsvēra, ka pēc sabiedroto uzvaras pār Vāciju spēku zaudējuši visi tie netaisnīgie līgumi, kuri noteica Baltijas valstu neatkarības likvidēšanu. Memorandā, ievērojot Atlantijas hartas un ANO principus, pamatota neiespējamība atzīt Baltijas valstu okupāciju par likumīgu. Ja Rietumvalstis piekristu PSRS prasībām, tās nonāktu pretrunā ar pašu izvirzītajiem mērķiem aizvadītajā karā un radītu draudus ilgstošam mieram un stabilitātei. Ja PSRS kontrolē nonāktu plaši rajoni Austrumeiropā, tā kļūtu par imperiālistisku lielvaru un būtu ne mazāk bīstama kā nacistiskā Vācija. Ar laiku Padomju Savienība sāktu dominēt visā Eiropā un Āzijā. Baltijas valstu inkorporāciju nekādā ziņā nevar atzīt un pamatot ar PSRS rūpēm par savu drošību. Memorandā kategoriski noraidīts šāds viedoklis un uzsvērts, ka visu ieinteresēto valstu kolektīva sadarbība ir labākais garants mieram un drošībai.

Okupējot Baltijas valstis un sagrabjot šo valstu neaizsalstošās ostas, PSRS kļuva par galveno valsti Baltijas jūrā un kopumā visā reģionā. Tas savukārt rada nopietnus draudus Polijas un Somijas drošībai un suverenitātei, un nākotnē šīs valstis var kļūt par padomju vasaļiem. Šādā situācijā diskomfortu sāks izjust arī Dānija un Zviedrija, un citas valstis. Viss kopumā liecina par to, cik būtiski starptautiskajai sabiedrībai ir atjaunot triju Baltijas valstu neatkarību, tādējādi atjaunojot spēku līdzsvaru visā Eiropas kontinentā.¹³

ASV Parīzes miera konferencē kopumā ieņēma PSRS nelabvēlīgu pozīciju un neatbalstīja tās vēlmes iegūt hegemoniju Austrumeiropā. Bet neoficiāli Valsts departamenta Eiropas lietu nodaļas vadītāja vietnieks Dž. Hikersons delegācijas locekļiem izteicās,

ka, ņemot vērā realitāti, ASV tomēr agrāk vai vēlāk būs jāatzīst Baltijas valstu iekļaušana Padomju Savienībā. 1946. gada 27. jūlijā izstrādātajā memorandā Dž. Hikersons atzina, ka par šādu soli ASV noteikti vēlēsies saņemt no PSRS kādu piekāpšanos tās prasībām. Par ļoti būtisku jautājumu ASV uzskatīja kompensāciju saņemšanu no PSRS par zaudētajiem īpašumiem Baltijas valstīs. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR atzīšana tomēr nenozīmēs, ka šo bijušo neatkarīgo valstu pilsoņiem Rietumos obligāti būs jāatgriežas Padomju Savienībā. ASV arī bija pret balsstiesību piešķiršanu Baltijas padomju republikām ANO, kā arī citās starptautiskās organizācijās un forumos.¹⁴

Dž. Hikersona memorandā paustās atziņas nenozīmēja, ka ASV gatavojas tuvākajā laikā piekāpties PSRS un kardināli mainīt savu nostāju Baltijas valstu jautājumā. ASV pozīcijas maiņu nobremzēja attiecību saasināšanās ar PSRS un aukstā kara sākums. To apliecina 1946. gada 1. decembrī Lielbritānijas vēstniecībā Vašingtonā sagatavotais ziņojums. Šajā dokumentā uzsvērts, ka ASV Valsts departaments gatavojas, cik ilgi vien iespējams, novilcināt laiku, kad būs jāatzīst Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā. Par to liecina tas, ka oktobra beigās ASV prezidents pieņēma Amerikas Lietuviešu padomes pārstāvjus un paziņoja, ka valsts nostāja Baltijas jautājumā paliek nemainīga. Ziņojumā bija arī atzīmēts, ka ASV Kongresa republikāņu partijas līderis Karols Rīss savā 12. oktobra runā izteicies, ka Latvija, Lietuva un Igaunija noteikti atjaunos savu neatkarību un padomju armijai būs jāaiziet no šīm valstīm.¹⁵

Maskavas ārlietu ministru konference

1947. gada sākumā bijušās sabiedrotās lielvalstis – ASV, Lielbritānija, PSRS un Francija bija nolēmušas Maskavā sasaukt ārlietu ministru konferenci, lai diskutētu par Vāciju un citām aktuālām pēckara problēmām un to atrisināšanu. Bijušais Latvijas ārlietu ministrs F. Cielēns nolēma izmantot šādu iespēju un 1. martā nosūtīja vēstuli Lielbritānijas premjeram K. Etljam. Viņš rakstīja, ka, apspriežot Vācijas nākotni, sabiedrotajiem būs jāpieņem lēmumi par tās robežām. Risinot šo problēmu, aktualizēsies jautājums par PSRS rietumu robežām, tātad arī par Baltijas valstu pašreizējo statusu un nākotni. F. Cielēns savu pieeju britu valdības vadītājam apskatāmajā jautājumā izklāstīja apjomīgā memorandā, ko pievienoja vēstulei. Iesniegtajam dokumentam bija trīs daļas. Pirmajā tika sniegtas ziņas par Baltijas valstu izveidošanās vēsturi Pirmā pasaules kara beigās, otrajā atspoguļota Latvijas, Lietuvas un Igaunijas attīstība starpkaru periodā un to bojāeja. Dokumenta pēdējā sadaļā tika raksturotas Baltijas problēmas pēc Otrā pasaules kara.¹⁶

Jau vēstulē F. Cielēns atzīmēja, ka Baltijas valstu problēmas risinājums jāsāk ar Padomju Savienības karaspēka izvešanu no šīm valstīm. Viņš argumentēti atspēkoja PSRS apgalvojumus, ka 1940. gada vasarā Baltijas valstīs notikušas brīvas parlamenta vēlēšanas un Latvija, Lietuva un Igaunija brīvprātīgi pievienojušās Padomju Savienībai.

Pēc F. Cielēna domām, šos PSRS valdības melus apgāž tie procesi, kas norisinājās šajās valstīs 1940.–1941. gadā, – nevainīgu cilvēku masveida deportācijas, dažādas vajāšanas un spaidi, privātīpašuma konfiskācija, sovetizācija u.c. Otrā pasaules kara beigās, kad Latviju no jauna okupēja Padomju Savienība, trimdā uz Rietumiem devās apmēram 200 000 cilvēku. Arī tas liecina par sabiedrības attieksmi pret padomju režīmu. F. Cielēns ierosināja K. Etljam Maskavas ārlietu ministru konferencē izvirzīt jautājumu par plebiscīta organizēšanu Baltijas valstīs, dodot iedzīvotājiem tiesības brīvi izlemt savu likteni, kā arī izvēlēties politisko iekārtu. Plebiscītam jānotiek starptautisko novērotāju klātbūtnē pēc padomju karaspēka izvešanas. Svarīga ir arī uz Sibīriju deportēto un Rietumos trimdā dzīvojošo iedzīvotāju atgriešanās iespēja dzimtenē un piedalīšanās savas valsts nākotnes izlemšanā. F. Cielēns uzskatīja, ka plebiscītā var piedalīties tikai tie Baltijas valstu iedzīvotāji, kas bija to pilsoņi 1939. gada 1. septembrī.

Bijušais Latvijas ārlietu ministrs arī aicināja K. Etlju Maskavas konferencē nepieļaut tādu lēmumu pieņemšanu par Baltijas valstu nākotni, kas līdzinātos Molotova–Ribentropa paktam. Rietumvalstu piekāpšanās PSRS spiedienam, pēc F. Cielēna domām, var radīt būtiskus apdraudējumus visas Eiropas drošībai – arī Lielbritānijas interesēm. Vēstules nobeigumā F. Cielēns atvainojās britu premjeram par atklāto, skaidro un nediplomātisko valodu viņa formulējumos. To viņš pamatoja ar savu satraukumu par Latvijas turpmāko likteni. F. Cielēns bija pārliecināts, ka Baltijas jautājums pēckara posma sākumā ir nonācis Eiropas un zināmā mērā pat pasaules diplomātijas fokusā. No tā risināšanas nav iespējams izvairīties, to nevar nolikt diplomātiskajā arhīvā. F. Cielēns, dramatisējot situāciju, memoranda pašā nobeigumā atzīmēja, ka Polijas un Baltijas valstu nacionālo un demokrātisko partizānu apvienotā cīņa pret Krievijas uzspiesto despotisko režīmu var pat izraisīt trešo pasaules karu.¹⁷

Arī sens Baltijas valstu draugs no pirmskara laikiem lords Bišops no Derbijas šajā laikā atsūtīja atbalsta vēstuli uz britu Ārlietu ministriju. Viņš aicināja atbildīgo Ārlietu ministrijas ierēdni Ormi Serdžentu Maskavas konferences laikā neslēgt darījumus ar PSRS uz Baltijas valstu rēķina. Lords Bišops pauda cerību, ka Lielbritānija kopā ar ASV arī turpmāk noraidīs PSRS veikto Baltijas valstu inkorporāciju padomju impērijā. Viņš brīdināja no iespējas nonākt PSRS piedāvājumu gūstā, jo tā par Baltijas valstu aneksijas atzīšanu var solīt, ka atjaunos padomju un angļu aliansi. Lords Bišops nosodīja šādu reālpolitiku un aicināja respektēt visu tautu tiesības uz suverenitāti.¹⁸ O. Serdženta 1947. gada 13. martā nosūtītā atbilde apstiprina tālaika Lielbritānijas valdības nostāju Baltijas jautājumā. Viņš atzīmēja, ka Baltijas valstu inkorporācija atzīta *de facto* un ka Lielbritānija būs ļoti izvairīga pret PSRS piedāvājumiem Maskavas konferences laikā atzīt to *de iure*. Anglija saglabās šādu pieeju arī nākotnē, un nekādas izmaiņas nenotiks bez konsultācijām ar domīnijām un, iespējams, arī ar Savienotajām Valstīm. O. Serdžents arī atzina, ka saprot morālo argumentu nozīmi jautājumā par Baltijas valstu *de iure* atzīšanu.¹⁹

Nemot vērā Baltijas jautājuma aktualitāti Maskavas konferencē, Anglijas Ārlietu ministrija saviem delegātiem sagatavoja informatīvu dokumentu "Baltijas padomju republiku atzīšana". Tā ievadā uzsvērts, ka PSRS delegācija Maskavā varētu uzstāties ar priekšlikumu atzīt *de iure* Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR kā likumīgas Padomju Savienības republikas. Dokumentā norādīts, ka 1942. gadā sarunu laikā starp Angliju un PSRS no britu puses bija dota principiāla piekrišana pēckara miera konferencē atbalstīt PSRS prasību par Baltijas valstīm. Britu Ārlietu ministrijas eksperti uzskatīja, ka Anglijai šajā situācijā ir divas iespējas: viena – atzīt *de iure* Baltijas valstu inkorporāciju, bet otra – pieļaut, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR atsevišķās situācijās tiek atzītas kā starptautisko attiecību subjekti, līdzīgi kā tas notiek ar Ukrainas un Baltkrievijas PSR, kurām piešķirtas balsstiesības Apvienoto Nāciju Organizācijā.

Sagatavotajā dokumentā arī norādīts, ka Baltijas padomju republiku *de iure* atzīšana nevar notikt pirms Lielbritānijas un PSRS savstarpējo finansiālo pretenziju nokārtošanas. Padomju Savienība Baltijas padomju republikās ir ekspropriējusi britu pilsoņiem piederošos īpašumus 6 125 000 mārciņu vērtībā. *De iure* lēmums no Anglijas puses iespējams tikai tad, kad būs pilnībā aizsargātas britu pilsoņu ekonomiskās intereses, t.i., parakstīta īpaša PSRS un Lielbritānijas vienošanās, kas noregulē šos jautājumus. Eksperti izsaka viedokli, ka tuvākajā laikā starp abām valstīm varētu sākties sarunas par šīm problēmām. Uzsvērts arī, ka Lielbritānija principiālus lēmumus Baltijas jautājumā nepieņems bez saskaņošanas ar domīnijām un Savienotajām Valstīm.²⁰

Sakarā ar Maskavas ārlietu ministru konferenci Lielbritānijas Ārlietu ministrija centās noskaidrot arī ASV pozīciju Baltijas valstu jautājumā. Britu vēstniecība Vašingtonā 1947. gada martā sagatavoja apkopojošu informāciju par šo problēmu. Tajā norādīts, ka nav nekādu pazīmju, ka ASV tuvākajā laikā varētu mainīt attieksmi pret Baltijas padomju republikām. ASV turpinās to neatzīšanas politiku. To apliecina jau tas vien, ka Baltais nams turpina ielūgt agrākos Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sūtņus uz oficiālajiem pasākumiem, kuros piedalās ārvalstu diplomāti. PSRS vēstnieks, uzzinādams, ka pasākumā piedalīsies Baltijas valstu pārstāvji, pēdējā laikā ir divas reizes atteicies no ielūguma. Valsts departaments ignorē šādus PSRS sūtņa demaršus. Dokumentā arī atzīmēts, ka ASV diplomāti neapmeklēja Baltijas padomju republikas.²¹

PSRS šajā laikā tomēr guva nenožīmīgus panākumus cīņā par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātisko pārstāvju darbības ierobežošanu Rietumos. Padomju Savienības spiediena dēļ Argentīnas Ārlietu ministrija paziņoja, ka tiek slēgtas visu triju Baltijas valstu pārstāvniecības un konsulāti. Argentīna arī uzsvēra, ka Baltijas valstu pārstāvjiem tiek atņemtas visas diplomātiskās privilēģijas. Uz jautājumu, kāpēc Argentīna tā rīkojas, tās Ārlietu ministrijas Politiskā departamenta direktors F. la Kosa Baltijas valstu diplomātiem atbildēja, ka šāds lēmums izriet no līgumiem, kas noslēgti ar Padomju Savienību. F. la Kosa, skaidrojot Argentīnas pozīciju, arī uzsvēra, ka Baltijas valstīs kopš

Otrā pasaules kara beigām saimnieko Padomju Savienība. Pēc Latvijas Republikas ārkārtas pilnvaru nesēja K. Zariņa piesūtītā protesta Argentīnas valdība gan mīkstināja savu nostāju un paziņoja, ka baltiešu diplomātiem tiek saglabāts to statuss. Vienlaikus tika uzsvērts, ka tie tomēr nedrīkstēs pildīt savas diplomāta funkcijas. K. Zariņš par šādu Argentīnas rīcību 1947. gada 9. janvārī informēja britu Ārlietu ministriju.²²

Harija Trumena doktrīna un Baltijas jautājums

1947. gadā Baltijas jautājums ieguva it kā otro elpu. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātskajiem pārstāvjiem Rietumvalstīs uzplaiksnīja jaunas cerības uz savu valstu neatkarības atjaunošanas iespējām nākotnē. 1947. gada 12. martā ASV prezidents Harijs Trumens nāca klajā ar savu doktrīnu. Tajā bija uzsvērts, ka ASV neatzīst ar spēku veiktās pārmaiņas pasaulē un atbalsta visas brīvās tautas, kuras pretojas bruņotu minoritāšu vai ārējā spiediena mēģinājumiem tās pakļaut. H. Trumena doktrīna paredzēja komunisma apvaidīšanu, un līdz ar to arī Baltijas jautājums iekļāvās ASV ārpolitikas dienas kārtībā.²³

Laikā, kad Maskavā sanāca galveno uzvarētājvalstu ārlietu ministru konference, Baltijas valstu pilsoņi pārvietoto personu nometnēs Oldenburgas rajonā Vācijā noorganizēja vienas dienas bada streiku. Tādējādi tā dalībnieki centās pievērst ASV, Lielbritānijas, Francijas un PSRS uzmanību Baltijas tautu liktenim. Vairākas nometnes pieņēma arī deklarācijas, kuras nosūtīja Britu okupācijas zonas vadītājam. Latviešu nometnes Omstedē pieņemtajā dokumentā bija uzsvērts, ka četru lielvalstu konferencē jārada pamats taisnīgam un stabilam mieram Centrāleiropā. Lai sasniegtu šādu mērķi, jārespektē visu tautu tiesības uz brīvību un suverenitāti. Deklarācijā atzīmēts, ka šādas tiesības ir arī latviešu, igauņu un lietuviešu tautai, kas Otrā pasaules kara gados ļoti cieta no divām neizprovocētām agresijām. Tomēr baltiešu pārstāvjiem neļauj piedalīties pēckara izkārtojuma jautājumu risināšanā. Tas ir pretrunā ar Atlantijas hartas un ANO principiem. Arī lietuviešu nometnes *“Unterm Berg”* iemītnieki pieņēma līdzīgu deklarāciju. Tajā akcentēts lietuviešu tautas ieguldījums cīņā pret sarkano un brūno totalitārismu. Dokumenta nobeigumā uzsvērts: *“Mēs ceram, ka Jūs sapratīsiet mūsu bēdas un pievienosities sirdis mūsu kļedzienam pret netaisnību, ko cenšas pamatot miera nepieciešamības vārdā.”*²⁴

Britu okupācijas varas pārstāvji Vācijā par baltiešu pārvietoto personu nometņu akcijām ziņoja savas valsts Ārlietu ministrijai. Šajā dokumentā uzsvērts, ka 1947. gada 10. martā apmēram 7000 baltiešu pārvietoto personu (DP) nometnēs organizēja protesta akcijas, ar kurām centās izraisīt interesi par Baltijas problēmu Maskavas konferences dalībvalstu vidū. Bada streiks un citas protesta akcijas norisēja bez incidentiem, izņemot Mepenes nometni. Tika pieņemtas Viņa Majestātes valdībai adresētas rezolūcijas. Britu

ierēdņi baltiešu izstrādātos dokumentus novērtēja kā mērenus, atzīmējot, ka tajos nav radikālu ideju. Tas liecina par baltiešu savaldību un spēju izprast problēmas, kā arī nesagādāt papildu nepatīkšanas DP nometņu administrācijai un Anglijas valdībai.²⁵ Nosūtītais ziņojums un Ārlietu ministrijas reakcija liecināja, ka Anglijas valdība neko nedomā darīt Baltijas valstu neatkarības atjaunošanā. Lielbritānija pieņēma pēckara situāciju Baltijas valstīs kā realitāti, nemēģinot kaut ko darīt, lai to mainītu.

Tomasa Brimelova memorands

1947. gada 21. maijā drīz vien pēc Maskavas ārlietu ministru konferences noslēguma britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktors Tomass Brimelovs sagatavoja plašu memorandu "Baltijas valstu statuss". Dokumentā objektīvi izvērtēta PSRS veiktā Baltijas valstu okupācija, atzīmēti finansiālie zaudējumi britu pilsoņiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Šoreiz zaudējumu summa aprēķināta lielāka nekā iepriekšējos Ārlietu ministrijas dokumentos – 9 033 000 mārciņu. T. Brimelovs norādīja, ka, atjaunojot padomju režīmu Baltijas valstīs 1944.–1945. gadā, to statuss britu valdības vērtējumā palika tāds pats kā 1940. gadā. Britu valdība savu pozīciju pēckara perioda sākumā attiecībā uz Baltijas valstīm ļoti skaidri formulēja 1946. gada janvārī, kad uz tiesneša Atkinsona rakstisku jautājumu ārlietu ministram, kāda ir Anglijas pozīcija, bija dota atbilde: Lielbritānija atzīst, ka *de facto* Baltijas valstis ir inkorporētas PSRS un bijuši Latvijas, Lietuvas un Igaunijas republika vairs nepastāv. Taču Anglija nav atzinusi šos PSRS soļus Baltijas valstīs *de iure*. Lielbritānija ir atzinusi inkorporāciju *de facto* tāpēc, ka uzskata, ka tuvākajā nākotnē nav iespējama Baltijas valstu neatkarības atjaunošana. Anglijas noliegums situāciju Baltijā reāli nevar izmainīt. Anglija neatzīst Baltijas valstu inkorporāciju ne vien politisku un juridisku, bet arī ekonomisku apsvērumu dēļ. Britu pilsoņu finansiālo zaudējumu atlīdzināšana Baltijas valstīs ir Anglijas politikas svarīga sastāvdaļa. T. Brimelovs arī konstatē, ka politiski, bet ne tiesiski Baltijas valstu inkorporāciju Anglija jau atzinusi 1942. gadā, kad notika sarunas ar PSRS par abu valstu sadarbības līguma noslēgšanu.

PSRS Baltijas valstu jautājuma nokārtošanu centās aktualizēt kara laikā, kā arī tūlīt pēc tā beigām, kad sākās sarunas par miera līguma parakstīšanu ar Vāciju un tās sabiedrotajiem. No Anglijas puses finansiālās pretenzijas pret PSRS un Baltijas valstu inkorporācijas atzīšana ir savstarpēji cieši saistīti jautājumi, tie ir kā vienas lietas divas puses. Virzība uz priekšu vienā nevar notikt uz otras rēķina. Anglija nevar akceptēt PSRS prasības piešķirt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR patstāvīgu valstu statusu starptautiskās organizācijās. Tas Anglijai radītu iekšpolitiskas un ārpolitiskas problēmas.

T. Brimelovs memorandā raksturoja arī baltiešu bēgļu problēmu Vācijā un Austrijā. Karam beidzoties, tikai neliels skaits bēgļu vēlējās atgriezties Padomju Savienībā. Lielākā

daļa bēgļu palika Rietumu okupācijas zonā, pārvietoto personu statusā. PSRS, atsaucoties uz Jaltas konferences lēmumiem, pieprasīja viņu repatriāciju. Anglija neacceptēja šādu prasību un paziņoja, ka baltiešu bēgļi nav Padomju Savienības pilsoņi. Anglija skaidroja, ka bēgļi konsekvēnti atsakās doties uz Padomju Savienību. Padomju propaganda savukārt centās apgalvot, ka Lielbritānija bēgļus izmanto kā vergu darbaspēku.²⁶

T. Brimelovs dienu vēlāk – 1947. gada 22. maijā iesniedza ārlietu ministra vietniekam parlamentā atbildes uz dažiem sarežģītiem jautājumiem saistībā ar Baltijas problēmu. Atbildes pārliecinoši raksturo Anglijas valdības pozīciju. Ārlietu ministrijas ierēdnis šajā dokumentā bez iepriekšteiktajiem apsvērumiem izklāsta vairākus citus, agrāk neskartus jautājumus. T. Brimelovs uzsvēra, ka Anglija maz ko var darīt, lai apturētu padomju režīma veiktās baltiešu iedzīvotāju deportācijas uz PSRS ziemeļu reģioniem un atvieglotu agrāk izsūtīto dzīves apstākļus. PSRS uz šādiem Lielbritānijas pieprasījumiem parasti atbildēja, ka tā ir iejaukšanās citas valsts iekšējās lietās. T. Brimelovs arī pamatoja, kāpēc Anglija tik maz var darīt, lai uz Baltijas valstīm attiecinātu Atlantijas hartas principus. PSRS šādos gadījumos deklarātīvi paziņoja, ka Baltijas valstis pašas vēlas palikt Padomju Savienības sastāvā. Anglija maz ko var panākt, atklāti nostājoties pret PSRS šajos jautājumos. Skaidrojot Baltijas valstu sūtņu statusu Londonā, T. Brimelovs atzīmēja, ka sūtņi netiek uzskatīti par kādas valsts oficiāliem pārstāvjiem, taču viņiem ir saglabātas visas diplomātiskās privilēģijas personiskajā kapacitātē. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiem atļautas konsulārās funkcijas. Ārlietu ministrija ir pārliecināta, ka tas daudziem baltiešiem atvieglo viņu smago likteni. T. Brimelovs arī skaidroja, ko Anglijas valdība var izdarīt baltiešu bēgļu labā savās okupācijas zonās Vācijā un Austrijā. Pēc viņa domām, baltiešiem ir atļauts izveidot komiteju, kas dod rekomendācijas britu militārajai varai Vācijā, kā labāk risināt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas bēgļu problēmas. Anglija sekmē baltiešu izglītības iespējas dzimtajā valodā, kā arī ir atļāvusi dibināt Baltijas universitāti Hamburgā. Valdība arī lems par iespēju noteiktam baltiešu bēgļu skaitam apmesties uz dzīvi Anglijā.²⁷

1947. gada 26. maijā Lielbritānijas Ārlietu ministrijai par sevi atkal atgādināja Skotijas līga Eiropas brīvībai. Tās prezidents Dž. F. Stjuarts nosūtīja laikrakstam *“The Scotsman”* vēstuli “Krievija un Baltijas valstis. Lielbritānijas attieksme pret aneksiju”. Dž. F. Stjuarts vēstulē pievērsa Lielbritānijas valdības uzmanību tam, kādas būs sekas, ja tā atzīs PSRS veikto Baltijas valstu aneksiju. Autoraprāt, tas nozīmētu Baltijas valstu un to iedzīvotāju vardarbīgu iekļaušanu slāvu kultūras vidē. Tas būtu ne vien prettiesiski, bet arī vēsturiski nepareizi, jo šīs tautas vienmēr bijušas eiropiskas. Anglija, atzīstot aneksiju, tādējādi aizmirstu ne vien neizprovocētu agresiju, ko piedzīvoja Baltijas valstis, bet arī tās šausmas, kas bija jāpārcieš šo valstu iedzīvotājiem. Dž. F. Stjuarts uzskata, ka labākais Baltijas jautājuma atrisinājums ir attiecināt uz Latviju, Lietuvu un Igauniju Atlantijas hartas principus.

Skotijas līgas Eiropas brīvībai prezidents brīdināja no sekām, kādas rastos, ja Anglija atzītu Baltijas valstu aneksiju. Varbūt arī šāds lēmums īslaicīgi uzlabotu Anglijas un PSRS attiecības, bet ilglaicīgi tas radītu tikai nopietnus draudus Lielbritānijai, kā arī citām Eiropas demokrātiskajām valstīm. No PSRS nostiprināšanās Baltijas jūras reģionā vispirms ciestu Skandināvijas valstis un Vācija. Tas dotu Padomju Savienībai iespējas veidot pamatu tālākai ofensīvai uz Rietumiem. Lai mazinātu šos draudus, ir jāsekmē PSRS sairšana no iekšienes, tas ir, Baltijas valstu aneksijas un inkorporācijas neatzīšana, sekmējot viņu atdalīšanos no padomju impērijas. Šāds process kopumā stiprinātu mieru un drošību un sekmētu visas Eiropas atbrīvošanu no jauna pasaules kara draudiem.²⁸ Dž. F. Stjuarts savas pārdomas par Baltijas valstu problēmu nosūtīja arī Ārlietu ministrijai. Šeit vēstule reģistrēta kā ienākošs dokuments, uz kuru Ārlietu ministrijas ierēdņi sagatavoja formālu atbildi.²⁹

Berlīnes krīze un Baltijas jautājums

1948.–1949. gadā, turpinot saasināties PSRS un ASV attiecībām, kā arī pieaugot konfrontācijai starp Rietumiem un Austrumiem, arvien principiālāku raksturu ieguva arī Baltijas jautājums. Tas labi bija redzams Berlīnes pirmās krīzes laikā (Rietumberlīnes blokāde), kad Rietumvalstīm zuda pēdējās ilūzijas par PSRS pēckara perioda politikas mērķiem. ASV nostājas maiņa bija redzama 1948. gadā Kongresā pieņemtajā likumā par pārvietotajām personām (*Displaced Persons Act*). Tas deva tiesības bēgļiem no PSRS un komunistu pakļautās Austrumeiropas iebraukt un apmesties uz dzīvi Savienotajās Valstīs. Baltijas jautājumam lielāku uzmanību sāka pievērst arī ASV valdošās partijas. Tā, piemēram, 1948. gadā gan demokrātu, gan republikāņu partijas vēlēšanu programmā tika iekļautas idejas par paverdzināto tautu (Baltija un Austrumeiropa) atbrīvošanu. Aktīvizējās arī baltiešu trimdas organizācijas. 1948. gada 16. septembrī Amerikas Lietuviešu padome nosūtīja prezidentam H. Trumenam memorandu, kurā atgādināja par Baltijas problēmu. Atbildot uz to, padomes delegāciju pieņēma ASV prezidents un apsoltīja tai, ka tiks turpināta neatzīšanas politika un palielināts spiediens pret Padomju Savienību. Jūtot intereses pieaugumu par Baltijas problēmu, emigrantu organizācijas savās aktivitātēs sāka iekļaut arī Apvienoto Nāciju Organizāciju. 1949. gadā ASV lietuviešu organizāciju līderi nosūtīja vēstuli ANO ģenerālsekretāram Trigvem Lī (*Trygve Lie*), kurā aprakstīja padomju genocīdu pret Baltijas tautām, kā arī izteica lūgumu ANO iejaukties un veikt pasākumus, lai to apturētu.³⁰

Arī igauņu emigrācijas organizācijas aukstā kara sākumā, jūtot Rietumvalstu politiku intereses pieaugumu, izvērta savu darbību. 1947. gadā Augusts Rei, Aleksandrs Varma, A. Horms, kā arī citi līderi nodibināja Igaunijas trimdas valdību. To izveidoja Norvēģijas galvaspilsētā Oslo, tāpēc tā ieguva Oslo valdības nosaukumu. Igaunņu emigrantu mītnes

zeme Zviedrija bailēs no PSRS negribēja pieļaut šādas valdības izveidošanu. Zviedrija jau 1940. gada vasarā faktiski bija atzinusi Baltijas valstu okupācijas likumību. Oslo valdība paziņoja, ka ir Igaunijas Republikas tiesību pārmantotāja.³¹

Līdzīgi procesi 1948. gadā bija vērojami arī latviešu emigrantu organizācijās. K. Zariņš sarunā ar Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta direktoru M. A. Henkiju 1. septembrī atzīmēja, ka atsevišķi latviešu trimdas pārstāvji – B. Kalniņš, V. Bastjānis, Ā. Klīve, Roberts Liepiņš un bīskaps J. Rancāns mēģina izveidot Latvijas trimdas valdību. K. Zariņš uzsvēra, ka viņu šādas tendences satrauc. Pēdējā likumīgā Latvijas Republikas valdība bija apstiprinājusi viņu par valsts ārkārtas pilnvaru nesēju neatkarības zaudēšanas gadījumā. K. Zariņš, lai stiprinātu savas pozīcijas, sarunā ar M. A. Henkiju pat atsaucās uz kara laikā izteiktajiem britu Ārlietu ministrijas kritiskajiem atzinumiem par emigrācijas valdībām. M. A. Henkijs apstiprināja šādu pieeju un uzsvēra, ka arī 1948. gadā Anglijas valdības nostāja nav mainījusies. Lielbritānija neatzīst valdības, kuras nekontrolē savu valstu teritoriju. Tās var tikai radīt starptautiskas problēmas. M. A. Henkijs savā atskaitē par sarunu ar K. Zariņu atzina, ka viņš ir norūpējies, jo veidojamā Latvijas emigrācijas valdība var mazināt viņa ietekmi Lielbritānijā dzīvojošo 20 000 latviešu vidū, kā arī citur pasaulē. M. A. Henkijs deva K. Zariņam padomu visiem līdzekļiem aizkavēt šādas trimdas valdības izveidošanos un paziņoja, ka Anglija tai nesimpatizēs. Viņš aicināja latviešus Lielbritānijā cītīgi strādāt un tādējādi ātrāk izveidot pārtikušu sabiedrību.³²

Francija salīdzinājumā ar ASV un Lielbritāniju pret Baltijas problēmām ieņēma atšķirīgu nostāju. Sākums šādai politikai bija redzams jau 1940. gadā, kad 15. augustā maršala Anrī Petēna valdība izdeva pavēli slēgt Baltijas valstu sūtniecības Parīzē. 24. augustā Francija nodeva Padomju Savienībai Baltijas valstīm piederošās ēkas un citus īpašumus. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiem saglabāja personīgo diplomātisko statusu. Līdzīgu politiku Francijas valdība turpināja arī pēc Otrā pasaules kara. Britu diplomāti Parīzē 1948. gada 17. septembrī ziņoja savai Ārlietu ministrijai, ka Francijas valdība iebilst pret Baltijas valstu pārstāvju klātbūtni dažādās starptautiskās organizācijās. Konkrēti – Francija uzstājās pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas dalību Vispasaules pasta savienībā un Eiropas reģionālajā raidorganizācijā. M. A. Henkijs no Ārlietu ministrijas norādīja, ka Anglijas valdība neatbalsta šādu politiku. PSRS savukārt stimulēja šādu pieeju, cenšoties visos iespējamajos veidos izolēt likumīgos Baltijas republiku pārstāvjus. M. A. Henkijs to novērtēja kā mēģinājumu piespiest Rietumvalstis ātrāk atzīt Baltijas padomju republikas.³³

Lielbritānijas sūtniecība Parīzē mēģināja ietekmēt Franciju un aicināja tās Ārlietu ministriju mainīt savu pozīciju. Par to M. A. Henkijam no Parīzes 1948. gada 30. septembrī ziņoja britu diplomāts J. Huds. Viņš rakstīja, ka ticies ar Francijas Ārlietu ministrijas Austrumeiropas departamenta vadītāju un iesniedzis viņam britu puses memorandu. Tajā Francijas pieeja Baltijas jautājumam nosaukta par kļūdainu un izteikts aicinājums turp-

māk abām valstīm sadarboties un labāk saskaņot savus viedokļus. J. Huds arī norādīja, ka PSRS cenšas visiem spēkiem sašķelt Rietumvalstis un novājināt to pārstāvniecību starptautiskajās organizācijās. 11. novembrī J. Huds atkal ziņoja no Parīzes, ka Francijas Ārlietu ministrija apsolījusi turpmāk ciešāk sadarboties ar Angliju un saskaņotāk nostāties pret Baltijas valstu pārstāvju līdzdalību starptautiskajās organizācijās.³⁴

1950. gadā ASV valdība apliecināja savu labvēlīgo attieksmi pret okupēto Baltijas valstu diplomātiem. Tās Finanšu ministrija izdeva rīkojumu, kas atļāva 1940. gadā nobloķēto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas noguldījumu peļņas procentus izmantot Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību darbības nodrošināšanai. Zināmas naudas summas ASV valdība arī atļāva izmaksāt Baltijas valstu pārstāvniecībām citās zemēs.³⁵

ASV prezidents H. Trumens, kā arī citi valdības pārstāvji pirmoreiz pēc 1940. gada atkal sāka runāt par sagrābto Baltijas tautu atbrīvošanu. ASV Kongresā notika diskusijas par speciālas rezolūcijas pieņemšanu par Austrumeiropas paverdzinātajām tautām, pie tām pieskaitīja arī latviešus, lietuviešus un igauņus. Tika izdots rīkojums, kas aizliedza ASV valdības locekļiem un vēstniekam Maskavā apmeklēt Baltijas padomju republikas. Valdības intereses Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR pārstāvēja ASV ģenerālkonsuls Ļeņingradā, taču tas galvenokārt nodarbojās ar konsulārajiem jautājumiem un netikās ar valdības vai kompartijas vadītājiem. Šāda ASV nostāja Baltijas jautājumā deva šīm tautām zināmas cerības uz savu valstu neatkarības atjaunošanu nākotnē. Optimismu viesa prezidenta H. Trumena administrācijas akcentētais neatzīšanas politikas nemainīgums un tās nepārtrauktība. Svarīgi bija tas, ka ASV 50. gadu sākumā ne tikai konstatēja prettiesisko situāciju, kādā bija nonākušas Baltijas tautas, bet arī pauda skaidru un atklātu atbalstu to centieniem izbeigt okupāciju. ASV demonstrēja gatavību sniegt palīdzību Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautām neatkarības atjaunošanā. ASV nostāja pret Baltijas problēmu salīdzinājumā ar Otrā pasaules kara laiku bija kļuvusi radikālāka.

Arī Lielbritānijas Ārlietu ministrija pēc valdības pieprasījuma 1950. gada 24. maijā sagatavoja jaunu apkopojošu dokumentu – “Baltijas valstu statuss”. Tajā bija izkristalizēta Anglijas attieksme pret Baltijas jautājumu. Dokumenta saturs liecināja, ka Lielbritānijas pozīcija atšķiras no ASV viedokļa. Dokumentā uzsvērts, ka Anglijas valdība *de facto* atzinusi Baltijas valstu inkorporāciju PSRS jau 1940. gadā un neredz nekādas iespējas tuvākajā nākotnē atjaunot to neatkarību. 1940. gadā Baltijas valstīs notikušās pārmaiņas Lielbritānijā nav apstiprinātas *de iure* galvenokārt praktisku apsvērumu dēļ. Tas uzreiz dotu Padomju Savienībai iespējas pretendēt uz visiem Baltijas valstu īpašumiem, kas atradās Anglijā. Lielbritānija neatzīs inkorporāciju tik ilgi, kamēr nebūs panākta PSRS un Anglijas vienošanās par savstarpējo finansiālo pretenziju atrisināšanu. Dokumenta nobeigumā atzīmēts, ka ne tikai finansiāli apsvērumi attur Angliju no pilnīgas inkorporācijas atzīšanas. Noteikta loma šajā procesā ir arī sabiedriskajai domai, kas ir izteiktā opozīcijā pret jebkādu nelikumīgās inkorporācijas legalizāciju.³⁶

Mēģinot konkretizēt un precizēt savu attieksmi pret Baltijas valstu problēmu, 1950. gada augustā Lielbritānijas Ārlietu ministrija pieprasīja informāciju arī savai vēstniecībai Vašingtonā. Atbildē bija norādīts, ka ASV valdība un Valsts departaments strikti izvairās no jebkuriem soļiem un darbībām, kas liecinātu par gatavību atzīt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju. Baltijas valstu diplomātiskie pārstāvji Vašingtonā pilnībā saglabājuši savu statusu un pilda savas funkcijas. Viņiem ir visas diplomātiskās privilēģijas un imunitāte. Vēstulē arī norādīts uz baltiešu izveidoto organizāciju aktivitātēm. Baltiešu kopiena ASV ir skaitliski diezgan liela un tāpēc tai ir sava loma vēlēšanu laikā. Tas liek ASV politiķiem rēķināties ar šīs etniskās grupas nostāju. Arī Amerikas sabiedrība jūt līdzīgu un simpatizē baltiešiem. Uz britu Ārlietu ministrijas jautājumu, kāda varētu būt ASV reakcija, ja Londona atņemtu diplomātisko statusu un privilēģijas Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pārstāvjiem, atzīmēts, ka precīzi to prognozēt ir grūti. Bet katrā ziņā tā būtu negatīva.³⁷

Baltijas diplomātu statuss Londonā

1950. gada 21. novembrī pēc britu ārlietu ministra vietnieka Viljama Strenga iniciatīvas notika apspriede par Baltijas valstu diplomātisko pārstāvju turpmāko statusu Londonā. Bez V. Strenga apspriedē vēl piedalījās Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta pārstāvji Ričards Febers, Ēriks Bekets, Endrjū Nobls, G. Herisons u.c. V. Strengs iestājās par baltiešu diplomātu statusa maiņu. Viņš uzskatīja, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pārstāvjus ir jāsvītrot no oficiālā ārvalstu diplomātu saraksta, jo tas sagādā Anglijas valdībai zināmas problēmas. Lielbritānijas tiesa var apstrīdēt viņu statusu, jo Anglijas valdībai jau ilgu laiku nav diplomātisko attiecību ar Latviju, Lietuvu un Igauniju. Ē. Bekets, uzstājoties apspriedē, atzina, ka diplomātiskā imunitāte attiecināma tikai uz tādiem diplomātiem, kuru valstis atzīst Anglija. E. Nobls un G. Herisons uzsvēra, ka pašlaik nav piemērotākais laiks, lai baltiešu pārstāvju vārdus svītrotu no Anglijas oficiālā diplomātisko pārstāvju saraksta. Tāda rīcība izraisītu nelabvēlīgu rezonansi britu sabiedrībā un ASV valdībā. Lai rastu problēmai kaut kādu risinājumu, V. Strengs ierosināja panākt konfidencialu vienošanos ar baltiešu pārstāvjiem – viņiem tiek saglabāta diplomātiskā imunitāte, vienlaikus svītrojot viņus no oficiālā Ārlietu ministrijas saraksta. R. Danbers no Līgumu departamenta ierosināja nosaukt Baltijas valstu pārstāvjus – K. Zariņu, Augustu Tormu un Bronju Baluti par diplomātiem personīgā kapacitātē, kas bauda Viņa Majestātes valdības noteiktās privilēģijas. Baltiešu diplomāti zaudētu savas privilēģijas, ja viņi tiktu iesaistīti tiesas procesā.³⁸

Drīz vien pēc iepriekš minētās apspriedes Lielbritānijas Ārlietu ministrija novembra beigās uzsāka sarunas ar Baltijas valstu diplomātiskajiem pārstāvjiem Londonā par viņu jauno statusu. E. Nobls 20. decembrī iesniedza Ziemeļu departamenta vadībai atskaiti

par šo sarunu gaitu un rezultātiem. Galvenais, kas satrauca baltiešus, pēc E. Nobla domām, bija neskaidrība starp oficiālajā likumdošanā noteiktajām diplomātiskajām privilēģijām un diplomāta personīgajā kapacitātē tiesībām. E. Nobls izskaidroja, ka arī turpmāk Baltijas diplomāti Anglijā baudīs ārvalstu diplomātiem piešķirto imunitāti, kā arī citas privilēģijas un tādējādi tiks pasargāti no varbūtējā PSRS spiediena. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiem tika uzsvērts, ka viņi var justies droši – Anglijas valdība arī turpmāk neatzīs Baltijas valstu inkorporāciju *de iure*. Novērtējot sarunu rezultātus, E. Nobls atzina, ka, pēc viņa domām, ir panākta visu pušu saprašanās. Anglija tagad varēs mainīt oficiālo akreditēto diplomātu sarakstu bez kaut kādiem sarežģījumiem. E. Nobls arī uzsvēra, ka no visiem trim Baltijas valstu diplomātisko pārstāvniecību vadītājiem visinteligentākais ir Igaunijas diplomāts A. Torma. Tieši viņš vislabāk izprata problēmas būtību un neiebilda pret tās risinājumu.³⁹

1950. gada vasarā Latvijas valdības ārkārtas pilnvaru nesējs K. Zariņš devās garākā ceļojumā pa Rietumeiropas valstīm, lai atgādinātu par savas valsts traģisko likteni. Viņš apmeklēja Vatikānu, Itāliju, Franciju un Vāciju. R. Febers no Ziemeļu departamenta sagatavoja analītisku dokumentu par šīm K. Zariņa aktivitātēm. Viņš atzīmēja, ka Vatikāna, Itālijas un arī Vācijas attieksme pret Latvijas Republiku ir labvēlīga. Francijā K. Zariņš sastapās ar citādu attieksmi. Viņu satrauca tas, ka šī valsts neatzīst viņa ārkārtas pilnvaras, kā arī tiesības iecelt Latvijas diplomātiskos pārstāvjus, līdz ar to Latvijas Republikai nav diplomātiskā pārstāvja Francijā. R. Febers, vērtējot K. Zariņa aktivitātes, atzīmēja, ka tās veiktas ar mērķi stiprināt arī viņa paša statusu Anglijā, it īpaši laikā, kad notiek sarunas par oficiālā diplomātu saraksta izmaiņām.⁴⁰

Kā liecina Lielbritānijas Valsts arhīva dokumenti, Anglijas Ārlietu ministrijas uzmanība apskatāmajā laikā bija pievērsta arī attiecībām starp atsevišķiem latviešu trimdas līderiem. G. Herisons no Ziemeļu departamenta 1950. gada 19. oktobrī uzrakstīja ziņojumu, kurā izvērtēja tikšanos un sarunu ar bīskapu J. Rancānu un K. Zariņu. Viņš atzīmēja, ka tās laikā J. Rancāns centies uzsvērt Latvijas Republikas bijušā parlamenta izglābušos deputātu lomu valsts statusa stiprināšanā ārvalstīs. J. Rancāns, pēc G. Herisona domām, bija izteikti ambiciozs, un tas nepatika K. Zariņam. Tikšanās gaitā J. Rancāns izvirzīja arī jautājumu par Latvijas trimdas valdības izveidošanu. Britu Ārlietu ministrijas pārstāvis, atsaucoties uz to, paziņoja, ka Anglija pašlaik neizskata jautājumu par šādas valdības nepieciešamību un tās atzīšanu. Drīz pēc šīs tikšanās G. Herisons saņēma no K. Zariņa vēstuli. Tajā Latvijas sūtnis pauda neapmierinātību, ka sarunas laikā britu Ārlietu ministrijā J. Rancāns sevi prezentējis nevis kā Latvijas Katoļu baznīcas bīskapu, bet gan kā pēdējās Saeimas vicespīkeru. K. Zariņš uzsvēra, ka J. Rancānam nav nekādu oficiālu pilnvaru pārstāvēt Latvijas valsti, viņš ir tikai Latvijas Katoļu baznīcas vadītājs – nekas vairāk. Vēstules nobeigumā K. Zariņš arī autoritatīvi paziņoja, ka lielākā daļa trimdas latviešu neizskata J. Rancānu par vērā ņemamu politiķi.

Lielbritānijas Ārlietu ministrija arī analizēja 1950. gada 18.–20. oktobrī Londonā notikušo latviešu trimdas līderu sanākumi, kuras laikā tika pārspriesti turpmākās darbības virzieni. Sanākumi vadīja K. Zariņš, un tajā piedalījās J. Rancāns, V. Bastjānis, Ā. Bļodnieks, Jānis Celms, Teodots Ozoliņš u.c. Londonas tikšanās laikā tika apstrīdēta 1946. gadā Ženēvā pieņemtā Latvijas bijušo parlamenta deputātu un ministru vienošanās, ka J. Rancāns ir augstākais Latvijas pārstāvis ārvalstīs un ka viņam ir tiesības izveidot trimdas valdību. Tika uzsvērts, ka 1934. gadā beidzās Latvijas parlamenta deputātu pilnvaras un valsts attīstībā sākās jauns posms. Rietumu demokrātiskās valstis atzina 1934. gada pārmaiņas un to rezultātā izveidoto Latvijas valdību. Bet tā, domājot par darbību krīzes situācijā, 1940. gada 17. maijā piešķīra ārkārtas pilnvaras K. Zariņam. Tā kā pašlaik Rietumvalstis nav atzinušas kādu citu Latvijas Republikas valdību, tad K. Zariņš ir vienīgais tās likumīgais pārstāvis. Jautājums par 1922. gada Latvijas Satversmes atjaunošanu trimdā nav īstenojams. To varēs darīt tad, kad Latvija būs brīva un pilnībā atjaunojusi savu suverenitāti. Britu Ārlietu ministrijas sagatavotajā dokumentā atzīmēts, ka K. Zariņš aicinājis trimdas līderus būt vienotiem un kopīgi strādāt Latvijas tautas interesēs.⁴¹

1951. gada vasarā Lielbritānijas Ārlietu ministrija vērtēja arī Igaunijas trimdas organizāciju aktivitātes un tās mēģinājumus ievēlēt Valsts prezidentu. 21. jūlijā Ārlietu ministrijā par šo jautājumu notika apspriede. R. Febers no Ziemeļu departamenta, analizējot izveidojušos situāciju, konstatēja, ka Lielbritānijas interesēs nav atzīt kaut kādas emigrācijas valdības izveidošanu. Viņš uzsvēra: ja Anglija *de iure* neatzīst Igaunijas PSR, tas nenozīmē, ka tai automātiski jāatzīst trimdas valdība. R. Febers arī atzīmēja, ka tas ir pret līdzšinējiem Anglijas ārpolitikas principiem – atzīt valdību, kura reāli nekontrolē savas valsts teritoriju. Situāciju, pēc viņa apsvērumiem, var sarežģīt ASV, kas ne *de iure*, ne *de facto* nav atzinušas visu triju Baltijas republiku okupāciju un aneksiju. Ja ASV atzīs Igaunijas emigrācijas valdību, ievēlētu prezidentu, tad tas nostādīs Lielbritāniju sarežģītā situācijā. Meklējot argumentus, kā no Anglijas puses labāk noraidīt atsevišķu Igaunijas trimdas organizāciju lēmumu, R. Febers atzīmēja, ka to virzītais potenciālais prezidenta kandidāts Augusts Rei, kas pilda Igaunijas Nacionālās padomes priekšsēdētāja funkcijas, nebauda vispārēju atbalstu. Kā arguments britu ārlietu resora noraidošajai attieksmei tika minēts fakts, ka Igaunijas Valsts prezidenta ievēlēšana sarežģīs igauņu attiecības ar latviešu trimdas organizācijām.

Ziemeļu departamenta darbinieks bija pārliecināts, ka baltiešu trimdas valdības atzīšana no Rietumu valstu puses saasinās attiecības ar Padomju Savienību. Tā šādu soli iztulkos kā provokatīvu rīcību, kā attiecīgu aukstā kara žestu, un sasprindzinājums starptautiskajās attiecībās tikai pieaugs. Ņemot vērā šos apsvērumus, R. Febers ieteica valdībai neatzīt trimdā ievēlētu Igaunijas prezidentu un tā izdotos likumdošanas aktus. Britu valdība nedrīkst savas valsts teritorijā pieļaut šādas vēlēšanas, kā arī piešķirt

telpas šāda prezidenta rezidencei. Lai neradītu negatīvu reakciju sabiedrībā un savu sabiedroto vidū, R. Febers uzskatīja, ka Anglijas rezervētā attieksme pret šādām Igaunijas trimdas aktivitātēm nav jāpauž oficiāli un publiski, lai gan to lūdza Igaunijas pārstāvis A. Torma.⁴²

Salīdzinājumā ar Lielbritānijas valdības piesardzīgo nostāju ASV pret Baltijas problēmu arī 1951. gadā demonstrēja iepriekšējo gadu stingro politiku, paužot atbalstu latviešu, lietuviešu un igauņu tautai. Gada sākumā ASV valdība piešķīra līdzekļus radiostacijas “Amerikas balss” darbības uzsākšanai. Tās uzdevums bija sniegt objektīvu informāciju PSRS apspiestajām tautām. Radio uzsāka raidījumus arī triju Baltijas tautu valodās. Vācijas Federatīvā Republika 1951. gada 3. augustā deklarēja, ka Baltijas valstis ir okupējusi PSRS un ka tā neatzīst šādu rīcību par leģitīmu.⁴³

Jūtot Rietumvalstu atbalstu, dibinājās arvien jaunas un jaunas baltiešu trimdas organizācijas. Tās izvērta dažādas aktivitātes. 1951. gada 14. jūnijā Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Brīvības komitejas svinīgi uzņēma līdzīga rakstura Eiropas komitejā. ASV piešķīra finansējumu šo organizāciju darbībai. Baltiešu tautu Brīvības komitejas vāca informāciju par situāciju Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR un iesniedza to Rietumvalstu valdībām, ANO, Eiropas Padomei, kā arī citām starptautiskām institūcijām. Cieša sadarbība izveidojās ar dažādām radniecīgām ASV organizācijām, piemēram, ar organizāciju cīņai pret komunismu, padomju genocīdu un koloniālismu. Baltiešu trimdas pārstāvji centās arī piedalīties dažādās starptautiskās konferencēs, kurās analizēja pēckara periodā izveidojušos situāciju Austrumeiropas komunistiskā bloka valstīs, to skaitā arī Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Tradicionāli konferencēs pieņēma rezolūcijas, kas pieprasīja brīvību paverdzinātajām tautām.⁴⁴

Kā liecina 1951. gada jūlijā–augustā notikušī sarakste starp Lielbritānijas Ārlietu ministriju un vēstniecību Vašingtonā, tad Angliju satrauca PSRS veiktās civiliedzīvotāju deportācijas un nogalināšana Baltijas valstīs. E. Tomkinam no vēstniecības tika uzdots noskaidrot ASV Valsts departamenta viedokli šajos jautājumos. Viņš atbildes vēstulē Ziemeļu departamenta darbiniekam R. Ezeringtonam-Smitam 20. jūlijā rakstīja, ka ASV figurē dažādi skaitļi par cilvēku zaudējumiem Baltijas valstīs. Daži avoti sniedz ziņas, ka padomju režīms Lietuvā nogalinājis vai deportējis aptuveni 40 procentu iedzīvotāju. Tomēr visticamāk, ka laikposmā pēc 1944. gada, kad Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ienāca Sarkanā armija, katra Baltijas valsts ir zaudējusi apmēram 100 000 cilvēku. Valsts departaments savas atziņas balsta uz izlūkdiesta ziņām un emigrācijas organizāciju sniegto informāciju. E. Tomkins atsaucās arī uz pazīstamā sociāldemokrātu līdera B. Kalniņa sagatavoto ziņojumu par situāciju Baltijā, kas publicēts Zviedrijā. B. Kalniņš konstatē, ka Latvija, Lietuva un Igaunija kopā ir zaudējušas apmēram 250 000 iedzīvotāju. To ASV uzskata par pareizāko skaitli. R. Ezeringtons-Smits atbildes vēstulē E. Tomkinam atzīmēja, ka atšķirība skaitļos ir tāpēc, ka atsevišķas emigrantu organizācijas cenšas

pārspīlēt cilvēku zaudējuma apjomu. Arī viņš pats par ticamākajiem atzīst B. Kalniņa aprēķinus. Kā redzams no arhīvu dokumentiem, Lielbritānijas Ārlietu ministrija uzskatīja, ka šādi padomju režīma noziegumi ir pietiekams pamats, lai tai izvirzītu apsūdzības starptautiskajās institūcijās.⁴⁵

Lielbritānijas Ārlietu ministrija par Baltijas valstu inkorporāciju Padomju Savienībā

Ņemot vērā Baltijas jautājuma zināmu aktualitāti tālaika starptautiskajās attiecībās, it īpaši Rietumu un Austrumu attiecībās, Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Pētniecības departaments 1951. gada jūlijā sagatavoja kārtējo dokumentu ar pagaru nosaukumu: "Piezīmes pie Baltijas valstu inkorporācijas PSRS vēstures un Lielbritānijas attieksme pret to statusu". Dokumentam bija vairākas daļas. Pirmajā daļā ļoti korekti bija aprakstīta Baltijas valstu izveidošanās vēsture, brīvības cīņu laiks un pirmās problēmas šo valstu attiecībās ar Padomju Krieviju. Uzsvērts, ka jau 1918.–1919. gadā boļševiku Krievija mēģināja sagrābt Baltijas valstis, izraisot militāru konfliktu un izveidojot komunistiskās marionešu valdības. Par tādu tika uzskatīta Jāna Anvelta īslaicīgā padomju valdība Igaunijā, Pētera Stučkas Latvijā un Vinca Mickeviča-Kapsuka Lietuvā. Dokumentā arī atzīmēts komunistu neveiksmīgais pučs Igaunijā 1924. gadā.

Attiecībā uz starpkaru periodu britu Ārlietu ministrijas eksperti atzīmē, ka, sākot ar 30. gadu pirmo pusi, Baltijas valstis izjuta Padomju Savienības spiediena pieaugumu. Lai gan 1932. gadā tika parakstīts Latvijas, Igaunijas un PSRS neuzbrukšanas līgums, Padomju Savienība 1939. gada 23. augustā slepeni vienojās ar Vāciju un sadalīja ietekmes sfērās Austrumeiropu un Baltijas valstis. Pēc tam PSRS uzspieda Baltijas valstīm karabāzu līgumus un ievada savu armiju.

Dokumenta trešajā sadaļā redzama britu puses izpratne par situāciju Baltijas valstīs 1940. gada jūnija dienās. PSRS ultimātīvās notas, ko saņēma visas trīs Baltijas valstis, ietvēra prasību nekavējoties atkāpties republikas valdībai un ielaist savā valstī pietiekamu daudzumu padomju armijas. Baltijas valstu okupācija sākās 15. jūnijā, un to Igaunijā vadīja Andrejs Ždanovs, Latvijā – Andrejs Višinskis, bet Lietuvā – Vladimirs Dekanozovs. Pēc padomju armijas ieviešanas tūlīt tika izveidotas Maskavai "draudzīgas valdības". Krasi izmainot likumdošanu, 14. un 15. jūlijā notika parlamenta vēlēšanas, kurās atļāva piedalīties tikai vienam kandidātu sarakstam – Apvienotajam darba tautas blokam. Jaunajiem parlamentiem sanākot uz pirmo sēdi, tika pasludināta padomju varas izveide un apstiprināts līgums par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju PSRS sastāvā. 3. augustā PSRS Augstākā padome akceptēja Lietuvas PSR kā četrpadsmito savienoto republiku, 5. augustā līdzīgu lēmumu pieņēma par Latviju, bet 6. augustā par Igauniju.

Īsi ziņojuši par Baltijas valstu stāvokli Otrā pasaules kara gados, dokumenta autori pievēršas detalizētam Anglijas valdības politikas raksturojumam par apskatāmo problēmu. 1940. gada 11. augustā Lielbritānija saņēma PSRS valdības notu, ka Latvija, Lietuva un Igaunija ir iekļauta PSRS sastāvā, tāpēc līdz 25. augustam britu pārstāvniecībām Rīgā, Kauņā un Tallinā jāpārtrauc sava darbība un jāatstāj republikas. Notā bija pieprasīts slēgt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstniecību Londonā, kā arī visus īpašumus un arhīvus nodot PSRS sūtnim Anglijā. Tika arī atzīmēts, ka padomju valdība konfiscējusi britu pilsoņu īpašumus Baltijas valstīs. Padomju valdība turklāt uzsvēra, ka vēl joprojām nav atrisināts Baltijas valstu zelta jautājums.

Pēckara periodā pirmo oficiālo paziņojumu britu valdība par Baltijas valstīm sniedza 1947. gada 10. februārī. Valdības pārstāvis parlamentā Makneils, atbildot uz deputāta Sevoriņa jautājumu, uzsvēra: “*Viņa Majestātes valdība atzīst Baltijas valstu absorbēšanu no Padomju Savienības puses de facto, bet neatzīst to de iure.*” Šāds paziņojums tādā pašā formā vēlreiz tika apstiprināts 1947. gada 23. maijā. Gadu vēlāk, kad notika starpvalstu diskusijas par to, vai Baltijas padomju republiku pārstāvji var piedalīties starptautisko organizāciju darbā, Anglija uzsvēra, ka tā neatzīst *de iure* Latviju, Lietuvu un Igauniju par PSRS sastāvdaļu. Saskaņā ar šādu pieeju Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātiskie pārstāvji Londonā netiek atzīti kā savu valstu sūtni.

Pēckara perioda sākumā Baltijas valstu statusa jautājums tika skatīts arī britu tiesās. Pirmoreiz tas notika 1946. gadā, kad divas Igaunijas kuģniecības kompānijas (*Tallin Laevauhisus Ltd.* un *Tallin Shipping Co Ltd.*) pieprasīja atzīt īpašuma tiesības. Šī procesa laikā tiesnesis Atkinsons pieprasīja rakstisku atbildi no ārlietu ministra E. Bevina par Anglijas valdības attieksmi pret Baltijas valstu statusu. Tiesai tika dots jau zināmais skaidrojums, kas ietvēra četrus punktus: 1. Lielbritānija atzīst Igaunijas PSR *de facto* par Igaunijas valdību. 2. Atzīst, ka Igaunija *de facto* ir iekļauta PSRS, bet neatzīst *de iure*. 3. Atzīst, ka agrākās Igaunijas Republikas, kas pastāvēja līdz 1940. gada jūnijam, *de facto* vairs nav. 4. Atzīst, ka Igaunijas Republika līdz 1941. gada 22. jūnijam bija neitrāla, bet pēc tam PSRS sastāvā kā karadarbībā iesaistīta teritorija. No 1941. gada jūlija līdz 1944. gada septembrim Igauniju militāri bija okupējusi Vācija.

Tiesnesis Atkinsons pieņēma lēmumu – Anglijai jāuzskata, ka Igaunijas inkorporācija *de facto* ir notikusi 1940. gada 6. augustā, tas ir, kopš dienas, kad Igauniju iekļāva Padomju Savienībā. Apelācijas tiesas tiesnesis Takers uzsvēra, ka tas noticis 21. jūlijā, tas ir, dienā, kad Igaunijas parlaments pasludināja padomju varu. Savukārt Anglijas Ārlietu ministrija, ievērojot “administratīvos apsvērumus”, ierosināja pieņemt 1946. gada 1. janvāri par Baltijas valstu inkorporācijas datumu.

Pētniecības departamenta eksperti dokumenta nobeigumā aplūkoja arī citu Rietumeiropas valstu attieksmi pret Baltijas problēmu. Viņi uzsvēra, ka ASV inkorporāciju nekad nav atzinusi ne *de facto*, ne *de iure*. Zviedrijas valdība to izdarīja jau 1940. gadā,

par pārsteigumu savas valsts sabiedrībai. Šāds lēmums neguva popularitāti. Zviedrijas valdība arī uzskatīja, ka agrāko Baltijas valstu pilsoņi, kas pēc 1940. gada 5. augusta ieradušies Zviedrijā, ir PSRS pilsoņi.⁴⁶

Anglijas Ārlietu ministrijas 1951. gada augustā sagatavotais dokuments liecina, ka valdība uzmanīgi sekojusi notikumu attīstībai saistībā ar Baltijas valstīm. Valdības pozīcija bija kaut kur pa vidu – starp ļoti stingro ASV un kapitulantisks Zviedrijas nostāju. Lielbritānija, formulējot savu politiku Baltijas jautājumā, vispirms domāja, kā aizsargāt savu pilsoņu īpašumtiesības Baltijas valstīs. Pētniecības departaments neieteica kapitulēt PSRS spiediena priekšā un rekomendēja ieturēt saskaņotu politiku ar Amerikas Savienotajām Valstīm.

Rietumvalstu trīs pieejas Baltijas jautājumā

50. gadu sākumā starptautiskā situācija liecināja, ka aukstais karš uzņem apgriezienus un attiecības starp Rietumvalstīm un PSRS turpina pasliktināties. Tas kopumā sekmēja daudzu demokrātisko valstu labvēlīgu nostāju pret Baltijas jautājumu. Lai gan pastāvēja atsevišķas problēmas, likumīgi ieceltie Baltijas valstu diplomāti varēja turpināt savas funkcijas un aizstāvēt latviešu, lietuviešu un igauņu tautas intereses. Pieeja Baltijas problēmai šajā laikā pamatā balstījās uz starptautisko tiesību normām, morāles principiem un ASV stingro un konsekventu neatzišanas politiku. Viss liecināja, ka tas ir ne vien juridiska, bet arī politiska principa jautājums. Austrumu un Rietumu pretimstāvēšana un konfrontācija nodrošināja Baltijas jautājuma aktualitāti, taču vienlaikus arī bloķēja jebkādas iespējas rast konstruktīvu risinājumu. PSRS kategoriski noraidīja visas iniciatīvas, kvalificējot tās kā pretpadomju politiku.

Demokrātiskās Rietumvalstis pēc to pieejas Baltijas jautājumam 50. gadu sākumā var iedalīt trijās grupās. Viena grupa ne *de facto*, ne *de iure* neatzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju un inkorporāciju. Otra grupa, vislielākā, atzina Baltijas valstis *de facto*, bet neatzina *de iure*. Šīs valstis uzskatīja, ka PSRS pilnībā kontrolē situāciju Baltijā. Trešā grupa atzina PSRS soļus Baltijas valstīs un to iekļaušanu Padomju Savienībā par likumīgu. Atsevišķas valstis nekad nesniedza neviena oficiāla paziņojuma par PSRS veikto aneksiju, bet vairāk vadījās no politiskās konjunktūras, kas bija mainīga. Jaunās valstis, kas uz pasaules politiskās kartes parādījās pēc Otrā pasaules kara beigām dekolonizācijas rezultātā, pamatā neiesaistījās polemikā par Baltijas problēmu. Tās centās it kā distancēties no PSRS un Rietumu konfliktiem. Tomēr, ja kāda no šīm valstīm izteicās par šo jautājumu, parasti Baltijas valstu aneksija netika atzīta par atbilstošu starptautisko tiesību normām.⁴⁷

1952. gads ASV bija prezidenta vēlēšanu gads, un Baltijas jautājums bija iekļauts republikāņu un demokrātu partijas priekšvēlēšanu aktivitātēs. Parādījās politiskas rezolūcijas, kas aicināja pievērst vēl lielāku uzmanību PSRS paverdzinātajām Austrumeiropas

tautām, aktīvāk atbalstīt to centienus pēc brīvības. ASV nosodīja Baltijas valstu okupāciju un aneksiju, kritizēja šeit īstenoto PSRS ekonomisko un nacionālo politiku. Ļoti negatīvi tika vērtēta Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sovetizācija, PSRS politiskās sistēmas un ideoloģijas uzspiešana, kā arī masu deportācijas un cilvēku vajāšanas viņu uzskatu un pārliecības dēļ. Rietumu demokrātiskajām valstīm nepieņemami bija arī “sociālistiskie” pārkārtojumi izglītībā un kultūrā. Publiski tika uzsvērts, ka Maskava Baltijas valstīs cenšas izveidot tādu pašu režīmu kā Padomju Savienībā.

Sakarā ar prezidenta vēlēšanu kampaņas aktivitātēm ASV republikāņu partija 1952. gadā asi kritizēja pie varas esošos demokrātus par neefektīvo ārpolitiku attiecībā pret PSRS, ko valdība realizēja pēckara perioda sākumā. Prezidentam H. Trumenam un demokrātu partijai īpaši tika pārmests par komunisma savaldīšanas politiku (*containment policy*). Tika uzsvērts, ka tā ir pasīva politika, kas pieļauj komunisma sistēmas tālāku izplatīšanos pasaulē. No varas partijas pieprasīja realizēt stingrāku, noteiktāku, vēl asāku politiku. Kā reakcija uz to 1952. gada 14. jūnijā parādījās prezidenta H. Trumena paziņojums Baltijas valstu diplomātiskajiem pārstāvjiem Savienotajās Valstīs. Paziņojuma diena nebija izvēlēta nejauši, jo tieši 1940. gada 14.–15. jūnijā, t.i., pirms divpadsmit gadiem, Padomju Savienība izvirzīja ultimatīvas prasības Latvijas, Lietuvas un Igaunijas valdībai un uzsāka šo valstu okupāciju. Prezidents H. Trumens uzsvēra, ka ASV valdība un tauta jūt dziļas simpātijas pret paverdzinātajām Baltijas tautām. Viņš norādīja, ka ASV nav pieņemama PSRS īstenotā vardarbīgā un prettiesiskā politika. *“Mēs nekad neaizmirsīsim mūsu Baltijas draugus. Mēs izplatīsim attiecībā uz viņiem mūsu atbalsta politiku un ceram, ka šīs tautas atkal atgūs brīvību un neatkarību brīvu nāciju saimē.”*⁴⁸ Demonstrējot savas politikas konsekvenci, prezidents H. Trumens 1952. gada septembrī pieņēma Baltajā namā Lietuvas trimdas pārstāvju delegāciju.

H. Trumena paziņojumā ļoti skaidri, precīzi un diezgan asi bija definēta ASV nostāja Baltijas jautājumā. No viņa neatpalika arī republikāņu partijas prezidenta kandidāts ģenerālis Dvaitis Eizenhauers. Viņš vēlēšanu kampaņas laikā, uzrunājot Amerikas Leģionu, norādīja uz nepieciešamību palīdzēt Baltijas republikām atgūt brīvību.⁴⁹

D. Eizenhauera runa ļoti saasināti tika uztverta Padomju Savienībā. Lietuvas kompartijas pirmais sekretārs Antans Sniečkus 1952. gada 7. oktobrī, uzstādamies VK(b)P 19. kongresā, paziņoja, ka Lietuva nekad nebūs Amerikas imperiālisma pakļautībā. Nevienam neizdosies novirzīt lietuviešu tautu sāņus no sociālisma celtniecības ceļa. A. Sniečkus arī uzsvēra, ka lietuvieši nekad nekļūs par amerikāņu vergiem un mūžīgi paliks PSRS sastāvā.⁵⁰

Arī citas Rietumeiropas valstis, redzēdamas ASV strikto politiku, ieņēma Baltijas valstīm labvēlīgu nostāju. Tā, piemēram, diktatora pārliecināta komunisma pretinieka Fransisko Franko vadītā Spānija, ar kuru Baltijas valstīm neatkarības periodā nebija diplomātisko attiecību, pēkšņi izteica Latvijai, Lietuvai un Igaunijai piedāvājumu izveidot

diplomātiskās pārstāvniecības Madridē. Spānija atteicās atzīt par likumīgām PSRS ar spēku veiktās pārmaiņas Baltijas valstīs. Spānijas vēstnieks Lielbritānijā Primo de Rivjera (*de Riviera*) 1952. gada 15. augustā vēstulē K. Zariņam atzīmēja, ka viņa valdība ir gatava pieņemt Madridē Latvijas pārstāvi. Tas gan netiks iekļauts diplomātiskā korpusa sarakstā, bet viņam būs diplomātiskās privilēģijas un imunitāte. K. Zariņš atsaucās uz šādu ierosinājumu un 1952. gada 13. novembrī par Latvijas diplomātisko pārstāvi Spānijā apstiprināja Robertu Kampusu. Spānijas valdība akceptēja Latvijas neoficiālas diplomātiskās pārstāvniecības darbības uzsākšanu.⁵¹

Vācijas Federatīvā Republika (VFR), kas kanclera Konrāda Adenauera laikā bija kļuvusi par vērā ņemamu starptautisko tiesību subjektu, paziņoja, ka tā neatzīst tos nacistiskās Vācijas laikā noslēgtos līgumus, kas ir pretrunā ar starptautisko tiesību normām. 1953. gada 29. aprīlī VFR Ārlietu ministrija nosūtīja Berlīnes tiesai vēstuli, kurā uzsvēra, ka tā nekad nav atzinusi Latvijas okupāciju un aneksiju. Vadoties no šādas pieejas, tika konstatēts, ka Baltijas valstis nav zaudējušas savas starptautiskās tiesības. VFR valdība arī atzina Latvijas, Lietuvas un Igaunijas konsulāro dienestu izdotās pases. PSRS un VFR diplomātisko attiecību nodibināšana 1955. gada 13. septembrī nenozīmēja Baltijas valstu aneksijas atzīšanu *de iure*.⁵²

No sociālistiskās nometnes valstīm vienīgi Dienvidslāvija un tās prezidents Josips Brozs Tito nosodīja padomju režīma politiku pret Latviju, Lietuvu un Igauniju. 1951. gada 29. jūlijā viņš deklarēja, ka PSRS politika izraisījusi briesmīgas sekas šajā valstī iekļautajām nekrievu tautām. J. Brozs Tito uzsvēra, ka Padomju Savienība ar totālu nežēlību no zemes virsas ir noslaucījusi kādreiz neatkarīgās Baltijas valstis un simtiem tūkstošu igauņu, latviešu un lietuviešu deportējusi uz Sibīriju. Dienvidslāvijas prezidents šādu padomju režīma rīcību nosauca par kriminālnozieģumu un genocīdu un aicināja vainīgos saukt pie atbildības.⁵³ Šādi J. Broza Tito izteikumi 50. gadu sākumā nebija nejausi. Viņš nepakļāvās Staļina spiedienam un tādējādi bija nonācis dziļā konfliktā ar Padomju Savienību.

K. Zariņš, galvenokārt darbodamies Lielbritānijā, Baltijas jautājuma ietvaros cīnījās ne vien par Latvijas valsts starptautiskā statusa saglabāšanu, bet arī risināja praktiskus jautājumus. 1952. gada sākumā viņš sarakstījās ar britu Ārlietu ministriju par Latvijas pasu izsniegšanas jautājumiem. Baltvāciešu repatriācijas laikā 1939.–1940. gadā, bēgot no komunistu režīma, Latviju kopā ar baltvāciešiem bija pametis arī neliels skaits latviešu, kuriem pēckara perioda sākumā bija radušās nopietnas problēmas ar Vācijas pilsonības un pasu iegūšanu. K. Zariņš, vēlēdamies palīdzēt šiem cilvēkiem, lūdza Anglijas akceptu izsniegt bēgļiem Latvijas pases. Ārlietu ministrija pēc sarakstes ar Iekšlietu ministriju piekrita K. Zariņa lūgumam un izteica cerību, ka netiks pieļautas kaut kādas kļūdas. 1952. gada 22. februārī Henrijs A. F. Hohlers no Ziemeļu departamenta speciālā vēstulē K. Zariņam atgādināja, ka visām personām, kuras būs saņēmušas Latvijas pases, lai iebruktu Lielbritānijā, būs jāsaņem šīs valsts vīza.⁵⁴

Baltijas valstu diplomātiskie pārstāvji Londonā 1952. gada jūnijā nosūtīja Anglijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta atbildīgajam pārstāvim H. A. F. Hohleram vēstules sakarā ar PSRS okupācijas 12. gadadienu. Atgādinājuši par šo traģisko faktu valstu vēsturē, Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sūtņi Londonā vienlaikus informēja britu Ārlietu ministriju arī par ASV prezidenta H. Trumena 14. jūnija paziņojumu. H. A. F. Hohlers uz šīs vēstules uzrakstīja šādu atzinumu: *“Amerikas latvieši bija ļoti patīkami pārsteigti, saņemot šādu ASV prezidenta vēstījumu. Nav šaubu, ka tas viss saistīts ar vēlēšanu kampaņas aktivitātēm.”*⁵⁵

Anglijas Ārlietu ministrija 1952. gada 15. jūnijā saņēma arī Baltijas Bēgļu komitejas Birmingemā memorandu, kurā bija uzsvērts, ka padomju okupācijas rezultātā Latvija, Lietuva un Igaunija ne vien zaudējušas valstisko neatkarību, bet arī vairāk nekā 100 000 savu pilsoņu. Memorandā īpaša uzmanība pievērsta PSRS totalitārā režīma noziegumiem. Tajā bija norādīts, ka režīms sabradāja daudzus cilvēku likteni, sagrāva ģimenes, atņēma īpašumus un nevainīgus cilvēkus kā noziedzniekus izsūtīja uz PSRS arktiskajiem apgabaliem. *“Šie cilvēki ar varu tika izvietoti 20. gadsimta vergu darba nometnēs, neciešamos apstākļos nolemti vairāk nāvei nekā dzīvošanai. Un tiešām, daudzi šie cilvēki šodien jau ir miruši. Šādu represiju mērķis ir paralizēt tautas nacionālo apziņu, atņemt tai līderus un padarīt tautu par paklausīgu ieroci komunistiskās partijas rokās. Deportēto iedzīvotāju vietā stratēģiski svarīgajā Baltijas reģionā iepludināti padomju režīmam uzticami cilvēki no Krievijas. Tādējādi tiek veidots jauns “sanitārais kordons” starp komunistu un brīvo pasauli. Mūsdienās arvien vairāk kļūst skaidrs, kas reāli notiek aiz dzelzs aizkara. Katra jauna valsts, kas nonāk padomju režīma pakļautībā, piedzīvo līdzīgas ciešanas kā Latvija, Lietuva un Igaunija. Apzinoties briesmas, brīvā pasaule bruņojas, lai spētu pretoties šai barbariskajai invāzijai. Visu pienākums šodien ir cīnīties pret šo režīmu, kas atnesis verdzību un ciešanas, kas cenšas sagraut pasaules morālās un reliģiskās vērtības.”*⁵⁶

Sociālistiskās internacionāles kongress Milānā

Nelabvēlīgu nostāju attiecībā pret Baltijas valstu problēmu 1952. gada oktobrī nodemonstrēja Sociālistiskās internacionāles kongress Milānā. Tā laikā tika apspriests jautājums, vai kongresa darbā drīkst piedalīties trimdas sociālistisko partiju pārstāvji. Polijas, Čehoslovākijas un citu Austrumeiropas valstu delegātiem atļāva piedalīties kongresa darbā, taču bez balsstiesībām. Savukārt Latvijas, Lietuvas, Igaunijas, Gruzijas, Armēnijas un Ukrainas sociālistu partijas delegātiem atļāva būt tikai kongresa viesiem, liedzot tiesības uzstāties un arī balsot. Novērtējot šo faktu, K. Zariņš vēstulē Anglijas Ārlietu ministrijai atzina, ka tas bijis īpaši sāpīgi Baltijas valstu pārstāvjiem. Viņš arī norādīja, ka pret Baltijas valstu sociāldemokrātiem vērsās Lielbritānijas delegācija un tās vadītājs, bijušais britu premjers K. Etlis, bet britu leiboristu partijas sekretārs Filips Morgans, uzstādamies

savas delegācijas vārdā, pat paziņoja, ka tā nevēlas redzēt kongresā sociālistisko partiju pārstāvjus no tām valstīm, kuras legāli atzītas kā PSRS inkorporētas teritorijas. F. Morgans arī uzsvēra, ka viņa partija ir gatava diskutēt ar Padomju Savienību par šiem jautājumiem. K. Zariņš, novērtēdams britu leiboristu rīcību, lūdza Ārlietu ministriju izskaidrot Anglijas valdības pozīciju Baltijas jautājumā, atgādinādams, ka Lielbritānija atzinusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju tikai *de facto*, bet ne *de iure*.⁵⁷

Britu ietekmīgais laikraksts "*The Times*" arī pievērsa uzmanību Milānā notikušā sociālistu kongresa pozīcijai pret trimdas partijām. Plaši atreferējot K. Etlija un F. Morgana nostāju, laikraksts atzīmēja, ka Sociālistiskā internacionāle tādējādi nevēlas saasināt attiecības ar Padomju Savienību. F. Morgans, pēc laikraksta korespondenta domām, centies pārliecināt kongresa delegātus, ka, nepieļaujot trimdas partijām piedalīties internacionāles darbā pilnā apmērā, organizācija netiks nostiprināta, bet tā kļūs izteikti pretpadomiska. Viņš arī norādīja, ka komunismu vajag apkarot praktiski, nevis ar tādu spēku palīdzību, kas paši nav reprezentatīvi. Sociālistiskajai internacionālei nekādu praktisku labumu nedos sadarbība ar spēkiem, kas pat nevar ietekmēt to valstu sabiedrisko domu, ko viņi it kā pārstāv.⁵⁸

K. Zariņš 1952. gada oktobrī–novembrī par britu leiboristu līderu izteikumiem Milānas kongresā vairākkārt sarakstījās ar Anglijas Ārlietu ministriju. H. A. F. Hohlers no Ziemeļu departamenta centās pārliecināt K. Zariņu, ka leiboristu partijas sekretārs ir pārprasts un ka prese neprecīzi atreferējusi viņa uzstāšanos, izraujot no konteksta atsevišķus teikumus. Tika uzsvērts, ka F. Morgans nav pielīdzinājis Baltijas valstu statusu Armēnijai, Gruzijai un Ukrainai. H. A. F. Hohlers vienlaikus arī atzina, ka Ārlietu ministrijai nav nekādu oficiālu sviru, lai ietekmētu Sociālistiskās internacionāles nostāju. Mierinot K. Zariņu, viņš uzsvēra, ka Anglijas valdības oficiālā politika pret Baltijas valstu problēmu ir palikusi tāda pati kā iepriekš. H. A. F. Hohlers arī ieteica K. Zariņam sazināties ar leiboristu partijas ārlietu sekretāru Rožu un pārrunāt ar viņu visus interesējošos jautājumus.

Sarakstes gaitā ar britu Ārlietu ministriju K. Zariņš 1952. gada 14. novembrī nosūtīja tai arī Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sociāldemokrātisko partiju parakstīto memorandu, kas tika pieņemts Milānas kongresa laikā. Tajā bija norādīts, ka Baltijas valstu sociāldemokrātiskās partijas jau pirms laba laika (pirms Pirmā pasaules kara) ir uzņemtas Sociālistiskajā internacionālē, kā arī citās šīs partijas izveidotajās starptautiskajās sieviešu un jaunatnes organizācijās. Dokumentā arī uzsvērts, ka cariskās Krievijas despotiskā režīma laikā 20. gadsimta sākumā dažādu nāciju sociālistiskās partijas bija spiestas darboties trimdā. Tad internacionāle atzina to tiesības, tāpēc arī pēckara periodā Baltijas valstu sociāldemokrāti trimdā uzskata, ka viņi joprojām ir pilntiesīgi internacionāles biedri un tiesīgi piedalīties kongresa darbā. Memorandā arī atzīmēts, ka ne politiski, ne morāli nav pieļaujama internacionāles atsevišķu pārstāvju atturīgā nostāja pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sociālistisko partiju trimdas organizācijām. Partijas

organizācijas trimdā darbojas uz demokrātiskiem principiem, ir ievēlētas valdes, tiek izdots partijas laikraksts, iekasēta biedru nauda, izveidojušies kontakti ar mītnes zemju strādnieku partijām. Dokumenta nobeigumā uzsvērts, ka nav nekādu būtisku atšķirību starp Baltijas valstu un Spānijas sociālistu partijām vai Bunda organizācijas statusu un, lai arī tās visas darbojas trimdā, tās tomēr pieskaitāmas Sociālistiskajai internacionālei.⁵⁹

Laikposmā pēc Otrā pasaules kara Sociālistiskā internacionāle izveidojās par ietekmīgu starptautisku organizāciju, kas apvienoja ļoti daudzu pasaules valstu kreisi orientētas partijas. Risinot jautājumu par Baltijas valstu statusu, svarīgi bija saglabāt Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pārstāvniecību šajā organizācijā. Kopējiem pūļiem tas arī izdevās. Tā tika iegūta vēl viena starptautiska tribīne, no kuras visai pasaulei varēja atgādināt par Baltijas valstu okupāciju un aneksiju, vienlaikus aicinot palīdzēt atgūt neatkarību.

Vācijā kara pašās beigās un tūlīt pēc kara atradās apmēram 120 000 bēgļu no Latvijas. Tāpēc K. Zariņš 50. gadu sākumā bez politiskiem jautājumiem centās risināt arī šo cilvēku humanās problēmas. 1952. gada 3. septembrī viņš griezās ar lūgumu pēc finansiālas palīdzības pie Lielbritānijas Sarkanā Krusta biedrības vadītāja lorda Vultona. K. Zariņš lūdza 2000 mārciņu, lai nodrošinātu nepieciešamākās zāles un ārstēšanu smagi slimajiem, nevarīgajiem un karā sakropļotajiem latviešiem. Pēc K. Zariņa apņēmīgiem, tādu bija apmēram 15 000 cilvēku. Latvijas sūtnis Londonā nosūtīja līdzīgu vēstuli arī Lielbritānijas Ārlietu ministrijai, prasot atbalstu smagā stāvoklī esošo invalīdu rehabilitācijai. Anglijas Sarkanais Krusts savu iespēju robežās atsaucās uz šo lūgumu.⁶⁰

Čārlza K. Kerstena komiteja

1953. gada janvārī par ASV trīsdesmit ceturto prezidentu kļuva republikāņu partijas pārstāvis D. Eizenhauers. Valsts sekretārs viņa vadītajā administrācijā bija Džons Fosters Dalless. ASV ārpolitika pret PSRS kļuva radikālāka. Jaunais prezidents kritizēja iepriekšējā valsts vadītāja H. Trumena komunisma savaldīšanas politiku un paziņoja, ka ASV pienākums ir veicināt paverdzināto tautu atbrīvošanu. Arī attiecībā pret Baltijas valstu problēmu ASV nostāja kļuva vēl stingrāka. Dž. F. Dalless 1953. gada 16. februāra paziņojumā sakarā ar Baltijas valstu neatkarības gadadienu uzsvēra, ka ASV valdība izsaka amerikāņu tautas pārliecību, ka taisnībai un likumam jāattiecas uz visām tautām. ASV valsts sekretārs atgādināja, ka viņa valsts noteikti neatzīst Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā.

Vislielāko rezonansi ASV, Rietumvalstīs, kā arī Padomju Savienībā izraisīja Kongresa pārstāvju palātas speciālas izmeklēšanas komitejas izveidošana komunistiskā režīma agresijas pret Baltijas valstīm izpētei. Ideja par šādas komitejas dibināšanu radās 1952. gadā un 1953. gada sākumā. Šajā laikā ASV aktīvi apsprieda padomju režīma pastrādāto noziegumu Katiņā, kur Otrā pasaules kara sākumā tika nogalināts vairāk

nekā 20 000 poļu virsnieku. ASV Kongresā, senātā un Valsts departamentā radās doma veidot speciālu Izmeklēšanas komiteju. Tā kā prezidents D. Eizenhauers iestājās par paverdzināto Austrumeiropas tautu ātrāku atbrīvošanu, tad arī šī jautājumā efektīvai risināšanai nolēma dibināt atsevišķu komiteju. Tās uzdevums būtu veikt kompleksu izmeklēšanu un savākt maksimāli daudz pierādījumu par to, kā notika Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sagrābšana un piespiedu inkorporācija Padomju Savienībā. Komitejas darbībai bija jānodrošina juridiskā bāze jautājuma atrisināšanai.⁶¹

Viskonsinas štata kongresmenis Čārlzs K. Kerstens izvirzījās par vienu no komitejas dibināšanas galvenajiem iniciatoriem. Tikšanās laikā ar prezidentu D. Eizenhaueru 1953. gada 26. martā tika panākts atbalsts idejas tālākvirzīšanai Kongresā. 7. maijā Č. K. Kerstens jau sagatavoja attiecīgu rezolūcijas projektu nr. 231, kas tomēr netika apstiprināts un iestīga Likumdošanas komitejā. Pret Č. K. Kerstena iniciatīvu uzstājās šīs komitejas vadītājs Leo E. Allens, kas apšaubīja Izmeklēšanas komitejas lietderību, uzsverot, ka ar šādiem jautājumiem jānodarbojas Apvienoto Nāciju Organizācijai. Veicot lobija darbu, it īpaši no Amerikas Lietuviešu padomes puses, jūlija beigās tomēr izdevās sasniegt zināmu progresu. 27. jūlijā pieņēma Kongresa rezolūciju nr. 346, kas atļāva dibināt speciālu Izmeklēšanas komiteju. To uzticēja vadīt kongresmenim Č. K. Kerstenam. Līdz ar to šī komiteja iegājusi vēsturē kā Kerstena komiteja. Tās sastāvā bez Č. K. Kerstena bija vēl seši ASV kongresa locekļi: Freds E. Basbijs, Edvards J. Bonins, Patriks J. Hilings, Rejs J. Medens, Tadeušs M. Mahrovičs un Maikls A. Fīgans.⁶² Pēc komitejas paplašināšanas tās sastāvā vēl darbojās Alvins Bentlijs un Tomass Dods.

Komiteja darbību uzsāka jau 27. jūlijā, un tās finansēšanai uz diviem gadiem piešķīra 30 000 dolāru. Vislielāko uzmanību komiteja piesaistīja novembrī, kad liecības sāka sniegt redzami ASV politiķi. 30. novembrī, uzstādamies komitejas sēdē, Dž. F. Dalless paziņoja, ka viņš ļoti augstu vērtē iespēju ASV likumdevēju priekšā runāt par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas problēmu un to nākotni. Viņš uzsvēra, ka šīs tautas nedrīkst zaudēt cerības, jo pasaules tūkstošgadu vēsturē ir bijuši daudzi gadījumi, kad atsevišķas valstis uz laiku tikušas okupētas un iekļautas kādas impērijas sastāvā. Pēc Dž. F. Dallesa domām, baltiešu tautām visiem spēkiem jāpretojas padomju despotismam, kas rezultātā beigsies ar brīvības atgūšanu. Raksturojot ASV politiku Baltijas jautājumā, valsts sekretārs atzīmēja, ka padomju diktatoriskais režīms nebūs mūžīgs, tam noteikti būs jāmainās vai arī tas tiks nolemts sabrukšanai. PSRS izveidotās sistēmas sabrukums lielā mērā ir atkarīgs no tautām, kuras pēc Otrā pasaules kara ir palikušas brīvas un neatkarīgas. Viss ir atkarīgs no tā, kādus materiālos un intelektuālos resursus brīvā pasaule spēj radīt, lai tie būtu pietiekami demokrātijas uzvarai. ASV atbalsta visas apspiestās tautas, kuras atrodas aiz dzelzs aizkara, uzverot, ka tās nav aizmirstas, ka brīvā pasaule nav samierinājusies ar to likteni. ASV arī neslēgs nekādus darījumus ar PSRS uz šo tautu rēķina. Dž. F. Dalless apstiprināja, ka ASV jaunās administrācijas

nostāja pret Latvijas, Lietuvas un Igaunijas statusu nav mainījusies. Uzrunas nobeigumā Dž. F. Dalless atzīmēja, ka ASV ir palikusi uzticīga Atlantijas hartas principiem un ir apņēmiņas pilna panākt suverenitātes tiesību atjaunošanu tām tautām, kam tās atņēma ar spēku.⁶³ Līdzīgu liecību 1953. gada 5. decembrī Kongresa komitejai nodeva bijušais ASV prezidents Herberts Hūvers. Viņš pastāstīja, cik plaukstoša Latvijas Republika bijusi 30. gadu pašās beigās, kad prezidents H. Hūvers bijis neoficiālā vizītē Latvijā. Viņš arī liecināja, kas bijis jāpārcieš latviešu tautai padomju režīma apstākļos.

Izvērtējot Dž. F. Dallesa, kā arī citu ASV politiķu uzstāšanos Kerstena komitejā, redzams, ka lietoti ļoti asi un kritiski vārdi attiecībā uz PSRS politiku Baltijas jautājumā. Dž. F. Dalless apliecināja, ka ASV joprojām atzīst neatkarīgo Baltijas valstu diplomātus Vašingtonā par likumīgiem Latvijas, Lietuvas un Igaunijas pārstāvjiem. Šādi ASV valsts sekretāra paziņojumi ļoti saasināti tika uztverti Padomju Savienībā. Tās prese tos nodēvēja par kārtējo pretpadomju provokāciju. Č. K. Kerstenu raksturoja kā politiķi, kas organizē pretpadomju izlēcienu un ir iesaistīts citos netīros darījumos. Tā, piemēram, padomju žurnāls *“Novoje vremja”* ironizēja, ka tikai Kerstens un viņa vadītā komiteja nezina, ka Latvija, Lietuva un Igaunija nekad nav tikušas okupētas. To droši vien zina ikviens skolēns Viskonsinas štatā, kas ir apguvis pasaules vēsturi, taču to nezina šī štata kongresmenis.⁶⁴

Č. K. Kerstena vadītā komiteja, uzsākot darbu, spēra ļoti veiklu diplomātisku soli attiecībā pret Padomju Savienību. Pirms liecinieku uzklaustīšanas tā nosūtīja ielūgumu Padomju Savienības pārstāvim ANO A. Višinskim. Tieši viņš 1940. gadā koordinēja Latvijas okupāciju. Komiteja aicināja A. Višinski piedalīties tās darbā un, ja viņa rīcībā ir kādi konkrēti fakti, atspēkot Padomju Savienībai izvirzītās apsūdzības. A. Višinskis neizmantoja šādu iespēju un Č. K. Kerstena komitejas ielūgumu ignorēja.⁶⁵ PSRS šajā laikā, nespēdama konstruktīvi atbildēt uz demokrātisko Rietumvalstu spiedienu Baltijas jautājumā, bieži vien ignorēja tai adresētās apsūdzības un ieņēma nogaidošu pozīciju. ASV 83. Kongresa pārstāvju palātas izveidotā speciālā Izmeklēšanas komiteja ASV politiķu un baltiešu liecības noklausījās no 1953. gada 30. novembra līdz 11. decembrim.

Gatavojoties liecinieku noklausīšanās procesam Kongresa Izmeklēšanas komitejā, Č. K. Kerstens 1953. gada augustā–septembrī apmeklēja vairākas Eiropas valstis, kurās atradās daudzi baltiešu bēgļi. 27. augustā Parīzē viņš tikās ar bijušo Latvijas sūtni Francijā Oļģertu Grosvaldu un Lietuvas Republikas pārstāvi S. Bački. Sarunas laikā Č. K. Kerstens vēlējās pēc iespējas vairāk uzzināt to baltiešu uzvārdus un adreses, kuri bija kaut kādā veidā cietuši no padomju okupācijas režīma. Viņš arī lūdza informāciju par jebkuru prettiesisku aktu, ko PSRS veikusi pret Baltijas valstu pārstāvjiem ārvalstīs. Sarunas laikā ar O. Grosvaldu ASV kongresmenis interesējās arī par tālaika apstākļiem okupētajās Baltijas valstīs.

Č. K. Kerstens lūdza pieteikties ASV vēstniecībā tos baltiešus, kuri būtu gatavi liecināt ASV Kongresā par boļševiku veikto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju un

padomju režīma pastrādātājiem noziegumiem. ASV interesēja konkrēti fakti un droši pierādījumi. Č. K. Kerstens vāca informāciju arī par PSRS speciālo dienestu veiktajām baltiešu izcelsmes pilsoņu nolaupišanām ārvalstīs un to piespiedu nosūtīšanu uz Padomju Savienību. Septembra sākumā Č. K. Kerstens apmeklēja baltiešu bēgļus Vācijā.

Par Č. K. Kerstena tikšanos ar baltiešu bēgļiem Francijā un Vācijā K. Zariņš informēja Lielbritānijas Ārlietu ministriju. Vēstulē Ziemeļu departamenta vadītājam H. A. F. Hohleram viņš ne vien detalizēti aprakstīja šo tikšanos, bet arī izteica apgalvojumu, ka Č. K. Kerstens drīzumā ar līdzīgu misiju varētu ierasties arī Anglijā.⁶⁶

1953. gada 8. septembrī ASV vizītē ieradās K. Zariņš, lai ar vadošajiem politiķiem pārrunātu Baltijas problēmu un tās risinājumu. Vašingtonā viņam bija tikšanās ar ASV viceprezidentu Ričardu Niksonu un valsts sekretāru Dž. F. Dallesu. Pēc šīs tikšanās un sarunām K. Zariņš atzina, ka Baltijas valstis nav aizmirstas un atstātas vienas. Intervijā latviešu laikrakstam Ņujorkā "Laiks" K. Zariņš arī atzīmēja, ka vadošajām Rietumvalstīm vairs nav nekādu ilūziju par PSRS režīma būtību. Astoņos pēckara gados Padomju Savienība sevi apliecinājusi kā agresīvu valsti. "*Maska ir nokritusi, un es ceru, ka Kerstena izmeklēšanas komiteja atklās Maskavas noziedzīgās akcijas Baltijas valstīs un tādējādi atvērs acis ikvienam, kas līdz šim to nesaprata,*" paziņoja K. Zariņš. Viņš laikrakstā izteica pateicību Dž. F. Dallesam par uzrunu ANO Ģenerālajā asamblejā, kurā bija uzsvērts, ka ASV politika attiecībā pret Baltijas valstu atbrīvošanas nepieciešamību ir skaidri definēta.⁶⁷

Latvijas vēstniecības Vašingtonā 1953. gada novembrī izdotajā "Latviešu Informatīvā Biļetena" 5. numurā arī bija ietverta plaša informācija par Kerstena komitejas aktivitātēm. Biļetenā tika uzsvērts, ka trīspadsmit gadu pēc padomju invāzijas Baltijas valstīs ASV joprojām stingri nosoda šo neattaisnojamo agresijas aktu, kas iznīcināja Latvijas, Lietuvas un Igaunijas politisko neatkarību. Salīdzinājumā ar iepriekšējo ASV administrāciju, kas piekopa neatzišanas politiku, prezidents D. Eizenhauers ir proklamējis Padomju Savienības apspiesto nāciju atbrīvošanas kursu, ieskaitot arī Baltijas republikas. Baltieši tic ASV spējām ne tikai aizsargāt, bet arī atjaunot brīvību pasaulē.

"Latviešu Informatīvajā Biļetenā" īpaši cildināts ASV prezidents D. Eizenhauers un valsts sekretārs Dž. F. Dalless. Viņi publiski pauda pārliecību, ka ASV valdībai un tautai ir tiesības pieprasīt līdztiesīgas un taisnīgas attiecības starp lielajām un mazajām nācijām. Katrai nācijai ir tiesības brīvi izvēlēties ekonomisko un politisko sistēmu, kādu tā grib veidot savā zemē. Jebkuras nācijas mēģinājums diktēt vai uzspiest citām nācijām savu izvēlēto ceļu nav tiesiski attaisnojams. Baltiešu emigranti brīvajās Rietumvalstīs, kā arī viņu tautas brāļi PSRS okupētajās teritorijās jūtas daudz komfortablāk, kad redz šādu ASV atbalstu. Baltijas tautas nejutās aizmirstas, tās nav kļuvušas par apmaiņas kārti Rietumu centienos veidot labākas attiecības ar Maskavu.

Latvijas vēstniecības izdotajā biļetenā emigrantu organizācijas izteica gandarījumu par ASV Kongresa izveidoto Kerstena komiteju, kas paredzēja veikt vispusīgu izmek-

lēšanu par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas piespiedu inkorporāciju Padomju Savienībā. Tika uzsvērts, ka kongresmenis Č. K. Kerstens ir atgriezies no ilgstoša brauciena pa Rietumeiropas valstīm un ir ļoti apmierināts ar baltiešu emigrantu sniegtajām liecībām. Tās labi izgaismo ne tikai Baltijas valstu sagrābšanas faktu 1940. gada jūnijā, bet arī komunistu režīma nežēlīgo apiešanos ar civiliedzīvotājiem. Šīs liecības Amerikā daudziem atvērs acis un parādīs komunisma patieso dabu. Daudzi miljoni cilvēku, kuri pēckara periodā nonākuši komunistiskā režīma jūgā, pēc Kerstena domām, tagad ir potenciāli ASV sabiedrotie. Vislabākais veids, kā novērst jaunu pasaules karu, ir pārliecināt nācijas, kuras atrodas aiz dzelzs aizkara, ka ASV ir viņu pusē un gatavas palīdzēt cīņā par atbrīvošanos. Ja ASV nerīkosies, tad Kremlis šīs apspiestās nācijas nākotnē izmantos agresijai pret Rietumu brīvo pasauli.

“Latviešu Informatīvais Biļetens” arī atzīmēja, ka baltiešu trimdas organizācijas ar lielu entuziasmu atbalsta Kerstena komitejas darbu. Tūkstošiem cilvēku, kas izjutuši padomju režīma represijas, ir gatavi sniegt tai liecības. Daudzas trimdas organizācijas ir iesaistījušās dokumentu un liecību vākšanā, to apkopošanā, tās ir gatavas sekmēt konkrētu rezultātu sasniegšanu. Brīvajai pasaulei jāsaprot, kāda netaisnība ir nodarīta Baltijas valstīm. Tās nekad nav labprātīgi pieņēmušas komunistisko režīmu, PSRS uzkundzēšanos un cer, ka miera atjaunošana pasaulē ietvers arī Baltijas jautājuma atrisinājumu.⁶⁸

1953. gada novembrī tika konkretizēta Kerstena komitejas darbības programma. Tās konsultants Čārlzs T. Barohs izteicās, ka komitejas pamatuzdevumus var iedalīt divās daļās. Pirmkārt, kā vērtējama Padomju Savienības veiktā Baltijas valstu sagrābšana, inkorporācija no starptautiskās likumdošanas pozīcijām, un, otrkārt, kādus starptautiskos līgumus un vienošanās PSRS ir pārkāpusi. Č. T. Barohs paziņoja, ka, vērtējot Padomju Savienības politiku Baltijas valstīs, vispirms ir jāanalizē PSRS 20. un 30. gados noslēgtie līgumi ar Latviju, Lietuvu un Igauniju, starp tiem 1920. gada miera un robežlīgums, 1932. gada neuzbrukšanas līgumi, kā arī cita veida vienošanās. Šie dokumenti liecina, ka PSRS solīja Baltijas valstīm respektēt to suverenitāti un neatkarību. Arī 1939. gada septembra beigās un oktobra sākumā noslēgtie savstarpējās palīdzības pakti starp PSRS un Baltijas valstīm ietvēra līdzīgus noteikumus, taču PSRS iepriekš noslēgtās vienošanās vienpusēji pārkāpa un okupēja Baltijas valstis. Otrs svarīgs komitejas uzdevums ir apkopot cilvēku liecības par padomju režīma noziegumiem pret Baltijas valstu iedzīvotājiem. Arī šo noziegumu saraksts, pēc Č. T. Baroha domām, ir ievērojams, ieskaitot 1941. gada 14. jūnija un 1949. gada 25. marta masu deportācijas.⁶⁹

Kerstena komitejas darba rezultātā juridiski korekti noformēja 335 Baltijas valstu iedzīvotāju – aculiecinieku liecības, savāca vairāk nekā 200 dažādu dokumentu. Komiteja sagatavoja divus galvenos ziņojumus par notikumiem Baltijas valstīs 1940. gada vasarā. Iegūtie dokumenti bija objektīvs pamats, lai ASV arī turpmāk īstenotu neatzīšanas politiku pret PSRS veikto Latvijas, Lietuvas un Igaunijas inkorporāciju. Komitejas

izveides ideju un mērķus labi raksturo ASV valsts sekretāra Dž. F. Dallesa atzinums: *“Daži man saka, ka tas ir nereālistiski un nepraktiski šodien neatzīt Igaunijas, Latvijas un Lietuvas iekļaušanu Padomju Savienībā [...] Tomēr mēs negatavojamies meklēt sev iluzoru drošību, slēdzot darījumu, kas atzītu šo nāciju sagūstīšanu. Mēs neatkāpsimies no saviem principiem, mēs veidosim noteikumus, lai tie gūtu virsroku.”*⁷⁰

Atsauces

- 1 Public Record Office, London (turpmāk – PRO), FO 371/47041, N 11959/445/59.
- 2 *Kangeris K.* Piezīmes pie jautājumu kompleksa “Latviešu leģions” // Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? / Sast. A. Ezergailis. – Rīga, 1998, 118. lpp.
- 3 Turpat, 11. lpp.
- 4 *Otto H.* “Brīvprātīgi iesaukti”: How the Germans Conscripted “Volunteers” for the Latvian Legion // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 208. lpp.
- 5 *Zunda A.* Zem politisko lielvaru riteniem. Baltijas jautājums starptautiskajās attiecībās 1940.–1991. gadā // Latvijas Vēstnesis, 2005, 21. apr.
- 6 PRO, FO 371/55972, N 10302/112/59.
- 7 Turpat, FO 371/55972, N 9970/112/59.
- 8 Turpat, FO 371/55972, N 9977/112/59.
- 9 Turpat, FO 371/55972, N 9242/112/59.
- 10 Turpat, FO 371/55972, N 4031/112/59.
- 11 Turpat, FO 371/55972, N 6297/112/59.
- 12 Turpat, FO 371/55973, N 10422/112/59.
- 13 Turpat, FO 371/55973, N 10671/112/59.
- 14 Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. – 1946, Vol. III. – Washington, 1968, pp. 23, 24.
- 15 PRO, FO 371/55973, N 16121/112/59.
- 16 Turpat, FO 371/65753, N 2823/170/59.
- 17 Turpat.
- 18 Turpat, FO 371/65753, N 2910/170/59.
- 19 Turpat.
- 20 Turpat, FO 371/65753, N 2782/170/59.
- 21 Turpat, FO 371/65753, N 3603/170/59.
- 22 Turpat, FO 371/65753, N 551/170/59.
- 23 *Jakubčionis A.* Lithuania in the Plans of Western States 1945–1951 // 50 Years after World War II. International Politics in the Baltic Sea Region 1945–1995. International Conference 21st–24th September 1995. – Gdansk-Spot.-Gdansk, 1997, p. 171.
- 24 PRO, FO 371/65753, N 3953/170/59.
- 25 Turpat.
- 26 Turpat, FO 371/65753, N 6177/170/59.
- 27 Turpat.
- 28 The Scotsman, 1947, 28 May.

- 29 PRO, FO 371/65758, N 7199/587/59.
- 30 *Jakubčionis A.* Lithuania in the Plans ..., p. 172.
- 31 *Варес П., Осипова О.* Похищение Европы или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллин, 1992, с. 262.
- 32 PRO, FO 371/71231, N 10268/56g/59.
- 33 Turpat, FO 371/71231, N 10061/56g/59.
- 34 Turpat, FO 371/71231, N 12271/56g/59.
- 35 *William J. H. Hough, III.* The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // *New York Law School Journal of International and Comparative Law.* – Winter 1985, vol. 6, no. 2, pp. 405, 406.
- 36 PRO, FO 371/86206, NB 1081/3.
- 37 Turpat, FO 371/86215, NB 1903/3.
- 38 Turpat, FO 371/86215, NB 1903/12.
- 39 Turpat.
- 40 Turpat, FO 371/86215, NB 1903/4.
- 41 Turpat, FO 371/86215, NB 1903/11.
- 42 Turpat, FO 371/94470, NB 1015/13.
- 43 *Andersons E.* Latvijas vēsture 1920–1940: Ārpolitika II. – Stokholma, 1984, 508. lpp.
- 44 *Jakubčionis A.* Lithuania in the Plans ..., p. 172.
- 45 PRO, FO 371/94470, NB 1015/12.
- 46 Turpat, FO 371/94470, NB 1015/14.
- 47 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem 1918–1998. – Rīga, 1999, 146., 147. lpp.
- 48 *William J. H. Hough, III.* The Annexation of the Baltic States ..., p. 406.
- 49 *Варес П., Осипова О.* Похищение Европы ..., с. 254.
- 50 Turpat.
- 51 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 157. lpp.
- 52 Turpat, 158. lpp.
- 53 Turpat, 153. lpp.
- 54 PRO, FO 371/100375, NB 1821/1., 2., 3.
- 55 Turpat, FO 371/100375, NB 1821/5.
- 56 Turpat, FO 371/100375, NB 1821/4.
- 57 Turpat, FO 371/100367, NB 1051/2.
- 58 *The Times*, 1952, 21 October.
- 59 PRO, FO 371/100367, NB 1051/6.
- 60 Turpat, FO 371/100375, NB 1821/6.
- 61 *Vitas R. A.* The United States and Lithuania. The Stimson Doctrine of Nonrecognition. – New York, 1990, pp. 77, 78.
- 62 PRO, FO 371/111380, NB 1016/19.
- 63 *Baltic States Investigation.* Hearings before the Select Committee to Investigate the Incorporation of the Baltic States into the USSR. House of Representatives. Eighty Third Congress. First Session. – Washington, 1954, p. 4.
- 64 *Новое время*, 1953, № 12, с. 24–26.

⁶⁵ Варес П., Осипова О. Похищение Европы ..., с. 256.

⁶⁶ PRO, FO 371/106113, NB 1015/7.

⁶⁷ Turpat.

⁶⁸ Turpat, FO 371/106113, NB 1015/8.

⁶⁹ Turpat.

⁷⁰ Vitas R. A. The United States and Lithuania ..., p. 78.

The Baltic Issue and the Western Countries: End of the 1940s – Beginning of the 1950s

Antonijs Zunda

Summary

After the end of the Second World War, the winning countries, while creating a new order of the world, had to solve the problem of the Baltics as well. It had arisen in summer 1940 when the Soviet Union had illegally occupied and annexed Latvia, Lithuania, and Estonia. Most of the Western democratic states did not recognize the illegal policy of the USSR. In the post-war period, the Baltic issue had two aspects: the legal and the political one. The USA, UK, Federal Republic of Germany, Canada, and other countries, when meeting the Soviet leaders and in international forums, stressed that the USSR had acted illegitimately when destroying the independence of the Baltic States. In the conditions of the Cold War, when severe confrontation between the East and West had developed, the Baltic problem became a part of it.

In the Paris Peace Conference, Moscow Conference of Foreign Ministers, and other forums the US, USSR, UK, and French politicians could not agree on a common approach to solving the post-war problems. In the tense international conditions of the end of the 1940s and beginning of the 1950s the Baltic issue failed to gain any practical solution and was blocked. Although in this period Latvia, Lithuania, and Estonia as independent countries did not exist, they did not disappear from the international agenda. Exile organizations did a lot to keep the Baltic issue topical.

Most principally, the rights of the Latvians, Estonians, and Lithuanians to their sovereignty were defended by the USA that neither *de facto* nor *de iure* recognized the incorporation of the Baltic States in the USSR. In 1953, the US Congress even established a special investigation commission that assessed the action of the Soviet Union as not complying with the principles of international law. The second group of countries headed by the United Kingdom stressed that they recognized the changes that had taken place *de facto*, however, they did not recognize them *de iure*. In the West there were also countries (for example, Sweden) that did recognize the legitimacy of the Soviet regime in the given period.

Aleksandrs Ivanovs

Padomju politika Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū: izpētes gaita, rezultāti un turpmākā perspektīva (historiogrāfisks apskats)

Ievads

Katrā Latvijas vēstures posmā ir izcēlušies noteicoši – parasti nedaudzi – faktori, kas visspēcīgāk ietekmēja vēstures norisi, nosacīja sociālo, ekonomisko un politisko attīstību, kā arī garīgo situāciju. Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū par šādu *sistēmveidojošu* faktoru kļuva padomju režīma īstenotā politika, kas aptvēra un reglamentēja visas dzīves jomas, ietekmēja gandrīz visus procesus sabiedrībā, kā arī atsevišķu cilvēku likteni. Acīmredzot 20. gadsimta 50.–80. gadu robežās diez vai ir iespējams izdalīt kaut kādu Latvijas vēstures aspektu, kas nebūtu saistīts ar padomju politikas pasākumiem, izpausmēm un sekām. Tieši tāpēc 20. gadsimta 50.–80. gadu Latvijas vēstures dziļā izpēte iespējama tikai padomju politikas realizācijas kontekstā, kas dod iespēju ne tikai atklāt un vispusīgi izanalizēt atsevišķus vēstures faktus un parādības, bet arī interpretēt to jēgu, novērtēt nozīmi un konstatēt nozīmīgākās likumsakarības Latvijas vēsturē 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū.

Latvijā īstenotās padomju politikas apzināšana un izpēte sākās jau padomju okupācijas gados. Taču ilgu laiku politiskās un ideoloģiskās aktualitātes dēļ padomju politikas zinātniskās izpētes līmenis ne vienmēr bija augsts – zinātniskā pētniecība tika pakļauta konjunktūrai un tā sauktās *idejiskās cīņas* mērķiem, tādēļ par problēmas historiogrāfijas neatņemamu sastāvdaļu kļuva vēsturiskā publicistika, populārzinātniski sacerējumi un propagandas literatūra, kurā iezīmējās un nostiprinājās dažas svarīgas pieejas, kas ietekmēja un joprojām ietekmē padomju politikas izpēti un vērtēšanu.

Iepriekš minētie apsvērumi nosaka gan šī historiogrāfiskā pētījuma tematiskās robežas, gan arī historiogrāfiskā materiāla atlasi.

Pētījuma uzmanības centrā ir publikācijas par dažādiem padomju politikas aspektiem Latvijā – politikas veidošana, īstenošana, izpausmes un sekas. Jāatzīmē, ka šādas publikācijas gandrīz pilnīgi aptver un izsmeltoši reprezentē 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 80. gadu vidus Latvijas vēstures historiogrāfiju, jo šajos

pētījumos tieši vai netieši atspoguļoti padomju politikas jautājumi. Šo historiogrāfisko materiālu papildina darbi par padomju politikas realizācijas jautājumiem visā Padomju Savienībā, jo 20. gadsimta 50.–80. gados padomju politika Latvijā tika veidota un īstenota, pielāgojot PSRS centrā pieņemtos lēmumus, rezolūcijas un direktīvas, respektīvi, unificētos šablonus un modeļus, pēc kuriem politika tika realizēta, sociālajām, nacionālajām, ekonomiskajām un politiskajām reālijām Latvijā. Tādējādi padomju politikā Latvijā savijās specifiskās iezīmes, kas tieši norāda uz Latvijas vēstures īpatnībām padomju okupācijas laikā, un dažas kopējas iezīmes, kas liecina par PSRS lēmējinstītūciju iecerēm un plāniem Vissavienības mērogā. Tāpēc historiogrāfiskie avoti, kuros atspoguļoti šādi padomju politikas vēstures aspekti, tiek raksturoti tikai atsevišķos gadījumos, lai paplašinātu padomju politikas historiogrāfiskās reprezentācijas kontekstu. Pētījumā izmantotā historiogrāfiskā materiāla svarīga sastāvdaļa ir publikācijas par visām trijām Baltijas valstīm padomju režīma varā. Šajās publikācijās padomju politika Baltijā tiek analizēta konceptuāli, un autoriem ir iespēja atklāt kopējo un atšķirīgo politikas realizācijā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, kā arī, balstoties uz vispārīnājumiem, spriest par likumsakarībām Baltijas valstu vēsturē un pielāgot Rietumu sovetoģijā pamatotās teorijas un konceptus Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēstures izpētei.

Historiogrāfiskais materiāls, pēc kura iespējams izsekot Latvijā īstenotās padomju politikas izpētes gaitai, ir ļoti plašs. Tāpēc historiogrāfisko avotu atlase un pētījuma empīriskās bāzes noteikšana ir aktuāls uzdevums. Lai panāktu pēc iespējas augstāku historiogrāfiskā materiāla reprezentācijas pakāpi, šajā pētījumā minētas, raksturotas un analizētas publikācijas, kas pārstāv dažādus historiogrāfiskos virzienus problēmas izpētē kopš 20. gadsimta 50. gadu otrās puses, proti – Baltijas pētniecību un tās integrētu sastāvdaļu – latviešu historiogrāfiju trimdā, Latvijas jaunāko historiogrāfiju, Rietumu historiogrāfiju, sovetoģiju, socioloģiju un politoloģiju, kā arī daļēji Latvijas padomju historiogrāfiju.

Taču historiogrāfiskā materiāla atlasē ievērots arī zinātniskās aktualitātes princips. Diez vai var noliegt, ka padomju varas laikā Latvijā tapušie pētījumi lielākoties jau zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu (aktualitāti). Tāpēc šo darbu – rakstu, monogrāfiju, konferenču materiālu, kā arī atsevišķos gadījumos populārzinātnisko publikāciju izmantošanas mērķis ir parādīt zināmu kontinuitāti padomju politikas izpētē 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 21. gadsimta sākumā. Ne vienmēr šī kontinuitāte ir skaidri redzama, jo citas historiogrāfiskās tradīcijas (Baltijas pētniecība un latviešu historiogrāfija trimdā, Latvijas jaunākā historiogrāfija, Rietumu sovetoģija), no pirmā acu uzmetiena raugoties, pilnīgi norobežojas no padomju virziena vēstures pētniecībā. Taču nepārtraukta, tieša un netieša padomju historiogrāfijas atziņu kritika liecina par zināmu kontinuitāti. Tāpēc padomju historiogrāfijas izpēti var uzskatīt par aktuālu uz-

devumu,¹ taču šis historiogrāfiskais materiāls tiek raksturots tikai vispārējos vilcienos, lai izdalītu pamattendences padomju politikas izpētē Latvijā 20. gadsimta 50. gadu beigās – 80. gados.²

Kopumā uzmanība vēstures zinātnes aktuālajiem jautājumiem ir historiogrāfiskā pētījuma dabiska iezīme, jo historiogrāfija, no vienas puses, apkopo un vērtē vēstures pētniecības gaitā uzkrāto pieredzi, bet, no otras puses, izstrādā rekomendācijas, lai sekmētu vēstures pētniecības turpmāko attīstību. Tas nozīmē, ka historiogrāfiskajam pētījumam ir gan retrospektīvā, gan prognostiskā ievirze. Tāpēc arī šajā pētījumā uzmanības centrā ir historiogrāfijas “pozitīvā” pieredze – vispusīgi verificētās atziņas, konkrētu vēstures faktu drošas reprezentācijas un vēstures procesu pilnvērtīgas rekonstrukcijas, teorētiskas pieejas un konceptuālas atziņas, kas ir pierādījušas savu vitalitāti un tāpēc izmantojamas mūsdienās padomju politikas, kā arī citu 20. gadsimta 50.–80. gadu Latvijas vēstures aspektu izpētē. Tādējādi historiogrāfiskā materiāla atlasē tiek ievērots pētījumu zinātniskais līmenis, pētnieku izstrādāto pieeju drošums un atbilstība mūsdienu teorētiskajiem priekšstatiem par padomju politikas (un padomju režīma) būtību. Šo apsvērumu dēļ konceptuālie pētījumi raksturoti samērā plaši; turpretim pētījumi par atsevišķām padomju politikas izpausmēm un konkrētiem faktiem tiek tikai pieminēti, lai radītu vispārīgu priekšstatu par Latvijā īstenotās padomju politikas izpētes gaitu un noteiktu prioritātes problēmas apzināšanā dažādu historiogrāfisku virzienu ietvaros. Izņēmuma kārtā raksturotas arī dažas populārzinātniskas un publicistiskas publikācijas, kam savulaik bija kaut kāda nozīme vai nu historiogrāfisko šablonu, vai arī zinātnisku koncepciju tapšanā.

Lai šis plašais historiogrāfiskais materiāls būtu pārskatāms un izveidotu sistēmisku priekšstatu par problēmas izpētes gaitu, rezultātiem un perspektīvām, katras historiogrāfiskās tradīcijas ietvaros zinātniskie darbi un citas publikācijas tiek hierarhiski sakārtotas, atklājot dominējošo historiogrāfisko pieeju tapšanas un funkcionēšanas specifiku. Tā daļēji iespējams realizē arī funkcionālo pieeju historiogrāfiskā materiāla analīzē, jo tiek parādīta publikāciju loma ne tikai vēstures pētniecības attīstības kontekstā, bet arī sava laika politikas realizācijas un ideju cīņas jomā.³

Padomju politikas historiogrāfijas izpētes gaita (historiogrāfijas historiogrāfija)

Pētījumiem historiogrāfijā ir gan heuristiska, gan arī “instrumentāla” funkcija vēstures pētniecībā. No vienas puses, šie pētījumi – historiogrāfijas apskati, recenzijas, raksti un monogrāfijas – informē speciālistus par konkrētu vēstures jautājumu, tēmu un posmu izpētes gaitu un rezultātiem, palīdz orientēties historiogrāfiskajā materiālā. No otras puses, historiogrāfija tieši ietekmē vēstures pētniecību, jo historiogrāfija ir vēstures zinātnes

pašizziņas un pašnovērtējuma līdzeklis;⁴ dažreiz historiogrāfija veic arī ideoloģiskā uzrauga funkciju.⁵ Tādējādi historiogrāfiski pētījumi rada diezgan precīzu priekšstatu par situāciju vēstures zinātnē kopumā – par prioritātēm, sasniegumiem un trūkumiem vēstures pētniecībā, par atsevišķu tēmu izpētes gaitu un intensitāti u.tml.

Historiogrāfiskā materiāla, kas atspoguļo padomju politikas īstenošanu 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū, apzināšana un izpēte sevišķi intensīvi norisinājās Latvijā padomju varas laikā. Latvijas padomju vēsturnieku un historiogrāfijas pētnieku radītie literatūras apskati līdz šim laikam nav zaudējuši savu nozīmīgumu un izmantojami uzzīņu nolūkā.⁶ Jāatzīmē, ka šie darbi mūsdienās sniedz diezgan adekvātu, pilnvērtīgu priekšstatu par padomju politikas izpētes specifiku Latvijā 20. gadsimta 50.–80. gados. Taču, izmantojot šīs publikācijas, jāņem vērā, ka tās, tāpat kā pētījumi vēsturē, ir pārblīvētas ar eifēmismiem.⁷ Turklāt literatūras apskatu virsrakstos *padomju politika* parasti netiek pieminēta, tāpēc formāli šie historiogrāfiskie pētījumi it kā nav pieskaitāmi padomju politikas historiogrāfijai, taču satura ziņā šo publikāciju galvenā tēma ir tieši *padomju politika*, jo 20. gadsimta 40.–80. gados “*Latvijas vēsture Latvijā bija tieši vai netieši veltīta PSRS diktatūras stiprināšanai*”⁸.

Historiogrāfiskā materiāla reprezentācijas pilnības un plašuma ziņā vērību ir pelnījuši vispirms monogrāfiskie pētījumi,⁹ kuru galvenais uzdevums bija parādīt padomju vēstures zinātnes sasniegumus,¹⁰ jo īpaši “sociālisma celtniecības” vēstures izpētes jomā.¹¹ Jāatzīmē, ka šo monogrāfiju nodaļas, kur aprakstīta “sociālisma celtniecība” un tādējādi arī padomju politika Latvijā, ir sevišķi bālas un neizteiksmīgas citu nodaļu fonā – nav konstatējamās zinātniskās polemikas pēdas, literatūras apskats reducēts līdz historiogrāfisko faktu (respektīvi, vēsturnieku pētījumu publicēšanas fakti¹²) konstatācijai un pētījumu satura atstāstījumam, vispārinājumi un konceptuāli spriedumi gandrīz neparādās, ieteikumi parasti virzīti uz pētījumu skaita palielināšanu, jo par zinātnes sasniegumu galveno mērauklu uzskatīja kvantitatīvus rādītājus.

Lielāka detalizācijas pakāpe raksturīga darbiem, kas veltīti atsevišķiem sociālisma celtniecības – un tādējādi arī padomju politikas – aspektiem Latvijā. Šo rakstu un jaunākās literatūras apskatu tematika nav sevišķi oriģināla: pētījumi par strādnieku šķiras vēsturi,¹³ pētījumi par lauksaimniecības attīstību,¹⁴ pētījumi par latviešu “sociālistiskās kultūras” attīstību¹⁵ un citiem Latvijas vēstures aspektiem 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū.¹⁶ Historiogrāfiskā materiāla apkopošanā zināma nozīme bija monogrāfisko pētījumu ievados ievietotajiem literatūras apskatiem.¹⁷

Minētās historiogrāfisko pētījumu iezīmes ne tikai parāda historiogrāfijas pētniecības specifiku Latvijā padomju okupācijas laikā, bet arī atklāj sociālisma celtniecības (respektīvi, padomju politikas) historiogrāfijas raksturu: jau 20. gadsimta 60. gados Latvijas

vēstures padomju perioda izpēte tika pilnīgi unificēta un formalizēta padomju koncepcijas ietvaros, kas nepieļāva nekādu novirzīšanos no šablona. Tāpēc historiogrāfijas pētniekiem būtībā nebija par ko diskutēt.

Tikai retos gadījumos historiogrāfiskajos pētījumos iespējams izsekot šablonu ģenēzei, dogmatisku vērtējumu un interpretāciju rašanās un nostiprināšanās procesam, kādēļ tapa Latvijas padomju historiogrāfijas neelastīgas shēmas, kas galu galā tika unificētas atbilstoši PSRS vēstures koncepcijai. Šai sakarā var minēt diskusiju par “pārejas posma no kapitālisma uz sociālismu” beigu robežu un par jēdzienu “industrializācija” un “sociālistiskā industrializācija” norobežošanu.¹⁸ Taču, pat ja šī diskusija būtu beigusies citādi, tā diez vai būtu varējusi palīdzēt Latvijas padomju historiogrāfijai veidot adekvātu priekšstatu par tādiem padomju politikas vēstures aspektiem kā, piemēram, sovetizācijas politikas būtība un industrializācijas nozīme padomju politikas īstenošanā Baltijas valstīs, jo diskusijas fokusā bija tikai atsevišķi problēmas aspekti un nianšes, bet mēģinājumu revidēt padomju vēstures koncepciju, šķiet, nebija. Tai pašā laikā diskusija uzskatāmi parāda padomju politikas iejaukšanos padomju politikas izpētē, tādējādi varam secināt, ka arī šajā gadījumā vēstures pētniecība bija politikas instruments.¹⁹

Sevišķi spilgti padomju politikas ietekme uz padomju politikas vēstures pētniecību redzama “kontrpropagandas” sacerējumos, kuros kritiski vērtētas Rietumu historiogrāfijas, sovetoloģijas un trimdas latviešu historiogrāfijas atziņas par padomju politiku Latvijā, kā arī par Latvijas vēsturi 20. gadsimta 50.–80. gados kopumā (šīs publikācijas tikai nosacīti var uzskatīt par historiogrāfiskiem darbiem).

Cīņa pret Latvijas vēstures “viltotājiem”, “antikomunismu”, it īpaši pret “latviešu buržuāziskajiem nacionālistiem” ir Latvijas padomju historiogrāfijas “iedzimta slimība”; šajā jomā atklājas padomju vēstures zinātnes neatbilstība zinātniskuma kritērijiem, jo padomju pētnieku pārmērīgi sāpīgā reakcija uz Rietumu un trimdas latviešu zinātnieku koncepcijām, interpretācijām un atziņām neapšaubāmi liecina, ka trūkst pārliecības par savu tēžu un teoriju atbilstību realitātei. Tāpēc arī kvantitatīvu rādītāju ziņā šīs literatūras klāsts ir tiešām pārsteidzošs. Sevišķi svarīga loma kontrpropagandā bija žurnālam “Padomju Latvijas Komunisti” (tika izdots arī krievu valodā – “Коммунист Советской Латвии”), kā arī laikrakstiem “Cīņa”, “Skolotāju Avīze”, “Dzimtenes Balss”, “Советская Латвия” un citiem. Visus šajā periodikā publicētos rakstus pat nevar minēt, un diez vai ir vērts to darīt.²⁰ Atšķirībā no šīm publikācijām daži darbi par ārzemju historiogrāfijas kritiku veidoti kā zinātniski (historiogrāfiski) pētījumi. Taču bieži vien arī šīs publikācijas neatbilda zinātniskuma kritērijiem: Rietumu un latviešu trimdas zinātnieku atziņas atspēkoja, balstoties uz ideoloģizētiem un politizētiem spriedumiem (bieži vien ārpus konteksta, kurā šīs tēzes tika pamatotas), autoru argumentācija tika ignorēta, faktogrāfiskiem pētījumiem pretstatīja shematiskas konstrukcijas –

padomju vēstures koncepcijas ilustrācijas utt.²¹ Tas liek domāt, ka norobežot kontrpropagandas literatūru un historiogrāfiskos pētījumus gandrīz nav iespējams.²² Šīs publikācijas, no vienas puses, Latvijai lasītājiem deva iespēju, kaut arī netieši, iepazīties ar Rietumu sovietoloģijas un trimdas latviešu historiogrāfijas pieejām padomju politikas izpētē un vērtēšanā, no otras puses, koncentrēti parādīja padomju historiogrāfijā akceptētos šablonus, kurus izmantoja Latvijas vēstures apgaismošanā padomju okupācijas laikā.

Jaunas pieejas historiogrāfiskā materiāla vērtēšanā Latvijā iezīmējās 20. gadsimta 80. gadu beigās: gandrīz apstājās Rietumu un trimdas latviešu historiogrāfijas kritika,²³ daudzu ārzemju vēsturnieku darbus vai to fragmentus atkārtoti izdeva Latvijā,²⁴ sākās intensīva darbība vēstures avotu apzināšanā, izpētē un edīcijā.

Līdz ar valsts neatkarības atgūšanu politisko un sociāli ekonomisko pārmaiņu apstākļos 20. gadsimta 90. gadu pašā sākumā Latvijā norisinājās vēstures pētniecības pārveide,²⁵ zinātniskuma kritēriju ieviešana padomju politikas vēstures izpētē,²⁶ kas vispirms prasīja padomju okupācijas laikā uzkrātā historiogrāfiskā materiāla, arī pētījumu par padomju politiku, pārvērtēšanu, lai atbrīvotos no konceptuāliem šabloniem, ideoloģiskiem spriedumiem un politizētiem vērtējumiem, kas dziļi iesakņojušies Latvijas padomju historiogrāfijā. Tāpēc par nejaušību nevar uzskatīt Latvijas vēsturnieku pievērsto uzmanību Latvijas padomju historiogrāfijai kopumā, tās konceptuālajiem pamatiem un lomai padomju politikas īstenošanā, vēstures pētniecības administrēšanai, kā arī citiem aspektiem.²⁷ Tāda uzmanība Latvijas padomju historiogrāfijai saglabājusies arī 21. gadsimta sākumā,²⁸ jo padomju historiogrāfijas ietekme, lai arī netieša, joprojām jūtama Latvijas jaunākajā historiogrāfijā.²⁹ Šai sakarā jāatzīmē, ka Latvijas vēsturnieku sasprindzināto uzmanību historiogrāfijas jautājumiem, literatūras apskatu relatīvi lielo skaitu savā ziņā var uzskatīt par padomju historiogrāfijas mantojumu, jo historiogrāfijas apzināšana vienmēr ir saistīta ar zinātniskās pētniecības rezultātu vērtēšanu atbilstoši noteiktiem kritērijiem. Taču paliek jautājums, vai (un kādā mērā) šie vērtējumi pieļaujami zinātnē, kas attīstās kā brīva, nepiespiesta pētniecība zinātnieku brīvu diskusiju un domu apmaiņā, kad nevienam nav tiesību uzņemties "ideoloģijas uzrauga" funkcijas, kuras padomju režīma laikā tika piešķirtas historiogrāfijas pētniecībai. Jāsaka, ka historiogrāfijas pētniecības straujā attīstība pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas ir likumsakarīga un attaisnojama. Historiogrāfijas apzināšana, historiogrāfiskā materiāla izpēte un vērtēšana izveido un nostiprina Latvijas vēstures koncepciju, kas atbilst mūsdienu līmenim Latvijas vēstures pētniecībā.

Lai gan padomju historiogrāfijas apzināšanā ir jau konstatējami būtiski panākumi, tomēr atsevišķu Latvijas vēstures aspektu (arī padomju politikas jautājumi) izpētes gaita netiek vispusīgi raksturota pētījumos historiogrāfijā – nedaudzos pētījumos un literatūras apskatos parādīta tikai atsevišķu padomju politikas aspektu izpētes specifika

padomju okupācijas gados.³⁰ Arī ārzemju un Latvijas jaunākās historiogrāfijas, kas veltīta padomju politikas vēstures aspektiem, apzināšana nenorisinās strauji. Var minēt nedaudzus literatūras apskatus, kuros raksturoti Rietumu pētnieku, trimdas latviešu vēsturnieku un mūsdienu Latvijas zinātnieku pētījumi par latviešu disidentu kustību, nacionālkomunismu Latvijā un citiem 20. gadsimta 50.–80. gadu vēstures aspektiem, kas tā vai citādi saistīti ar padomju politikas īstenošanu Latvijā.³¹ Historiogrāfisko pētījumu trūkums diezgan precīzi atspoguļo un raksturo situāciju, kāda izveidojusies padomju politikas – un vispār 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 80. gadu vidus Latvijas vēstures – izpētes jomā. Var droši apgalvot, ka gan Latvijas, gan arī Rietumu historiogrāfijā šo Latvijas vēstures aspektu izpēte ir faktiski apstājusies, tāpēc historiogrāfiskajā materiālā par padomju politikas vēsturi Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū joprojām dominē padomju varas laikā Latvijā un ārzemēs tapušās publikācijas un pētījumi.

Historiogrāfisko pētījumu apskata noslēgumā jāraksturo arī literatūras apskati un historiogrāfiskie pētījumi, kas sagatavoti un nāca klajā ārzemēs, lielākoties Rietumeiropā un ASV 20. gadsimta 50.–80. gados.³² Atšķirībā no Latvijas historiogrāfijas, it sevišķi no Latvijas padomju historiogrāfijas Rietumu sovetoģijā un vēstures pētniecībā, kā arī Baltijas studijās un latviešu trimdas vēsturnieku darbos historiogrāfijas apzināšana un izpēte ieņēma visai pieticīgu vietu. Historiogrāfiskajās publikācijās dominēja analītiskās recenzijas, kurās tika raksturoti nozīmīgākie pētījumi par padomju politikas vēstures aspektiem kā Latvijā,³³ tā arī Baltijas reģionā kopumā.³⁴ Turpretim historiogrāfiskie pētījumi, kas veido vispusēju priekšstatu par problēmas izpētes gaitu, parādījās retos gadījumos, tāpēc tie ir pelnījuši īpašu uzmanību.

No šīm publikācijām var minēt, piemēram, monogrāfijas, kur aplūkota padomju historiogrāfija, arī nacionālās politikas historiogrāfija. Bieži vien šajos darbos Latvijā (kā arī visā Baltijā) īstentās padomju politikas pētniecība raksturota plašākā kontekstā – kā Padomju Savienības politikas vai tās atsevišķu aspektu izpētes sastāvdaļa.³⁵ Jāatzīmē, ka arī mūsdienās daudzi historiogrāfijas pētnieku novērojumi un secinājumi nav zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu un aktualitāti. Tā, piemēram, var minēt uz plašā historiogrāfiskā materiāla vispusīgo izpēti balstīto tēzi par vēstures pētniecības divējādo lomu: no vienas puses, padomju historiogrāfija tika izmantota kā ideoloģisks līdzeklis, kas sekmēja padomju politikas realizāciju Latvijā un Baltijā, no otras puses, vēstures pētniecībai bija svarīga loma Baltijas tautu nacionālās identitātes saglabāšanā padomju okupācijas apstākļos.³⁶

Historiogrāfisko pētījumu apskats ļauj spriest par dažām tendencēm padomju politikas apzināšanā un izpētē Latvijā un ārzemēs 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Šie secinājumi tiks vispusīgi verificēti turpmāk šajā pētījumā, balstoties uz historiogrāfiskā materiāla konkrētu izpēti.

Kā liecina pētījumi historiogrāfijā, ilgu laiku padomju politikas historiogrāfija tika pakļauta politiskajai konjunktūrai un ideoloģiskiem apsvērumiem. Jāatzīmē, ka vēstures pētniecībā konjunktūras ietekme ir neizbēgama,³⁷ it īpaši politisko konfliktu un ideoloģiskās cīņas apstākļos. Padomju politikas pētniecība sākusies un ilgu laiku norisinājusies aukstā kara laikā, tāpēc darbi, kur pētīta padomju politika Latvijā un Baltijā, tās mērķi, uzdevumi, realizācija un sekas, bija sevišķi pieprasīti. Būtībā jau 20. gadsimta 70.–80. gados padomju politikas izpēte kļuva par atsevišķu virzienu gan sovietoloģijā un Baltijas pētniecībā Rietumos, gan arī padomju historiogrāfijā. Par to liecina arī historiogrāfisko pētījumu skaita pieaugums, jo historiogrāfijas pētniecības aktīvā iesaistīšanās (šķiet, pareizāk – iejaukšanās) kaut kādas problēmas apzināšanā un izpētē ir neapšaubāms rādītājs, ka ir tapis jauns virziens vēstures pētniecībā.

Diemžēl pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas problēmas apzināšana un izpēte nenorisinās strauji. Rietumu historiogrāfijā nopietnāka uzmanība tiek pievērsta pašām jaunākajām norisēm Latvijā un Baltijā,³⁸ bet Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir Latvijas vēstures jautājumi 20. gadsimta 40.–50. gados, turpretim 60.–80. gadu padomju politikas izpēte līdz pat pēdējam laikam neietilpst vēstures pētniecības prioritātēs;³⁹ to atzīmē arī Latvijas historiogrāfijas pētnieki.⁴⁰ Par pirmo nopietno mēģinājumu koriģēt prioritātes var uzskatīt 2006. gada oktobrī Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Okupācijas muzeja un Latvijas Kara muzeja rīkoto starptautisko konferenci “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados”.

Cerams, ka tuvākajā laikā var gaidīt problēmas apzināšanas un pētniecības darba intensifikāciju. Šajā situācijā par historiogrāfijas galveno uzdevumu var uzskatīt padomju politikas izpētes gaitā uzkrātās konstruktīvās pieredzes aktualizēšanu, it īpaši teorētiskajā un konceptuālajā līmenī.⁴¹

Koncepti, konteksti, teorijas un konceptuālās pieejas padomju politikas Latvijā izpētē

Kā jau atzīmēts, gan Rietumos, gan arī Latvijā sevišķi intensīvi padomju politikas izpēte norisinājās padomju politikas īstenošanas posmā – 20. gadsimta 60.–80. gados. Tieši šajā laikā iezīmējās un pilnīgi noformējās divas galvenās konceptuālās pieejas, kas noteica gandrīz visas būtiskās atšķirības padomju politikas, kā arī visas Latvijas vēstures apgaismošanā pētījumos, populārzinātniskos darbos un publicistikā, kas nāca klajā Latvijā un ārzemēs. Šīs pieejas veidoja savā ziņā “*ideālos teorētiskos modeļus*”, kas, balstoties uz noteiktā historiogrāfiskā virzienā vispārpieņemtajām teorijām, konceptiem, zinātniskās pētniecības metodēm, historiogrāfiskiem šabloniem un vērtējumiem, nostiprināja loģiski pamatotās un ideoloģiski nosacītās shēmas minēto vēstures jautājumu un aspektu reprezentācijā.⁴²

Jāatzīmē, ka divas konkurējošās pieejas izveidojās ļoti ātri – pētījumos, publicistikā un populārzinātniskos darbos, kas nāca klajā Latvijā un aiz tās robežām jau 20. gadsimta 60. gados, šīs pieejas parādās kā noturīgi modeļi, bet dažreiz pat kā neelastīgi šabloni, kas diezgan droši determinē Latvijas vēstures aspektu interpretācijas. Izpētes modeļu ātrā veidošanās un nostiprināšanās bija likumsakarīga, jo jau 20. gadsimta 40.–50. gados Latvijā un Rietumos radās pamatnostādnes un pieejas padomju okupācijas režīma tēlošanā, izpētē un vērtēšanā.⁴³ Tādējādi 20. gadsimta 60.–80. gados īstenotās padomju politikas izpētē zinātnieki Latvijā, latviešu trimdā un Rietumos balstījās uz jau agrāk pamatotām iestrādēm, vērtējumiem un konceptuālām pieejām.

Nevar noliegt, ka turpmāk – 20. gadsimta 70.–80. gados šīs pieejas un tajās ietvertie koncepti un teorijas evolucionēja, daļēji atbrīvojās no pārmērīgi ideoloģizētiem un politizētiem šabloniem un vērtējumiem,⁴⁴ tika pamatotas arī jaunas teorijas, taču šīs izmaiņas nevarēja radikāli grozīt padomju politikas izpētē akceptēto *ideālo modeļu* saturu, jēgu un ievirzi. Kopš Latvijas valsts neatkarības atgūšanas (bet faktiski jau agrāk – kopš trešās atmodas gadiem, precīzi – sākot ar 20. gadsimta 80. gadu beigām) PSRS un Latvijas padomju historiogrāfijā pamatotās pieejas netiek izmantotas Latvijas vēsturnieku pētījumos. Tomēr mūsdienā Latvijas historiogrāfijas izpētē nevar konstatēt, ka padomju ideālā pētnieciskā modeļa vietā Latvijas historiogrāfijā jau parādījusies kāda cita – vispusīgi izstrādāta un pamatota konceptuālā pieeja, kas izveidotu nepretrunīgu un zinātniski verificētu priekšstatu par padomju politiku Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Lai gan mūsdienās Latvijas pētnieku rīcībā ir Rietumu zinātnieku un trimdas latviešu vēsturnieku un publicistu teorētiskās iestrādes (kas, protams, prasa zināmu aktualizējumu, modernizāciju un precizējumu), tomēr tās nav sevišķi pieprasītas.

Lai gan padomju historiogrāfijas pieejas problēmas izpētē ir pilnīgi zaudējušas savu zinātnisko aktualitāti, tomēr īsumā tās jāraksturo,⁴⁵ jo, no vienas puses, savulaik tām bija nozīmīga loma padomju politikas vēstures viltošanā, no otras puses, tās spēcīgi ietekmēja Rietumu sovetoloģiju, Baltijas pētniecību un trimdas latviešu historiogrāfiju, it īpaši tās pētnieciskās pieejas, kas radās un nostiprinājās polemikā ar padomju historiogrāfijas koncepciju. Turklāt jāatzīmē, ka pirmajā acu mirklī padomju un ārzemju zinātnieku pamatotās konceptuālās pieejas izskatās kā absolūti pretstati. Konceptuālo pieeju dziļāka analīze rāda, ka tām ir daudz saskarsmes punktu, bet spilgtākās atšķirības konstatējamas lielākoties vēstures faktu, notikumu un procesu vērtējumos.

Izsmeltošu priekšstatu par 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū īstenotās politikas padomju koncepciju veido apkopojoši darbi (lielākoties kolektīvas monogrāfijas), kuriem padomju historiogrāfijā bija “oficiāls statuss”⁴⁶. Tie nodrošināja padomju historiogrāfijas ideoloģisko “tīrību” un politisko “pareizību” atbilstoši Komunistiskās

partijas kursam.⁴⁷ Neraugoties uz dažām diskusijām, šī koncepcija bija diezgan vienkārša un abstrakta, jo balstījās galvenokārt uz historiogrāfiskiem šabloniem, kurus aizguva no PSKP oficiāliem dokumentiem un izmantoja padomju politikas vēstures izpētē visā Padomju Savienībā.

Saskaņā ar padomju koncepciju, kas pamatota Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta pētnieku darbos, 1960. gadā Latvijā tikusi pabeigta “sociālisma celtniecība” (respektīvi, sovetizācija), bet pēc tam norisinājusies “sociālisma pilnveidošanās” (1961.–1985. gadā).⁴⁸ LKP CK Partijas vēstures institūtā tika pamatota “alternatīvā” Latvijas vēstures periodizācija: “sociālistiskās sabiedrības tālākas vispusīgas attīstības posms – sociālisma pilnīga un galīga uzvara” (līdz 1959. gadam); “attīstītās sociālistiskās sabiedrības celtniecības nobeiguma posms” (1959.–1966. gads); “attīstītā sociālisma periods” (sākot ar 1966. gadu).⁴⁹ Kā jau atzīmēts, atšķirības divās periodizācijas sistēmās bija saistītas ar “pārejas posma uz sociālismu” hronoloģisko robežu noteikšanu.⁵⁰ Mūsdienās šīs atšķirības neizskatās principiāli svarīgas, jo abas periodizācijas pielāgotas oficiālajam šablonam, kas akceptēts PSRS jaunākās vēstures tēlošanā.

Ne tikai formālu hronoloģisku robežu noteikšanas ziņā, bet arī vēstures procesa apgaismošanā un vēstures notikumu būtības skaidrošanā padomju koncepcija bija ļoti abstrakta un nenoteikta; bieži vien tā reducējās līdz retorikai. Tādu padomju koncepcijas specifiku nosacīja mēģinājumi pilnīgi integrēt Latvijas vēsturi PSRS vēsturē, un tādēļ Latvijas vēsture tika pētīta kā Padomju Savienības vēstures sastāvdaļa. Taču, aprakstot notikumus un procesus Latvijā 20. gadsimta 40.–50. gados, Latvijas vēstures specifiku nebija iespējams notušēt; tikai sākot ar 20. gadsimta 50. gadu beigām – 60. gadu sākumu, Latvijas vēstures aina gandrīz pilnīgi “izšķīda” PSRS vēstures fonā: “*Līdz ar pilnīgu, galīgu sociālisma uzvaru Padomju Savienībā bija izveidojušies objektīvie priekšnoteikumi attīstītā sociālisma celtniecības nobeiguma posmam arī Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Sociālistiskās sabiedrības tālākas attīstības un pilnveidošanās, attīstītā sociālisma celtniecības process Latvijas republikā norisinājās pilnīgi atbilstoši padomju sabiedrības un visas Padomju Savienības vēsturiskajai attīstībai.*”⁵¹ Zināmā mērā šī Latvijas vēstures unifikācija atbilstoši PSRS vēstures paraugam ir izskaidrojama ar objektīvajiem procesiem Latvijā – ar sovetizācijas sākotnējo mērķu sasniegšanu 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē.⁵² Rezultātā ekonomiskā, politiskā un sociālā situācija Latvijā patiešām daļēji zaudējusi savu specifiku.

Tai pašā laikā Latvijas vēstures pilnīgu integrēšanu Padomju Savienības vēsturē var arī uzskatīt par *a priori* historiogrāfisko šablonu, jo secinājumi, ka kopš 20. gadsimta 50. gadu beigām Latvijas attīstība “*norisinājās pilnīgi atbilstoši [...] visas Padomju Savienības vēsturiskajai attīstībai*”⁵³, tika izdarīti pirms konkrēta faktogrāfiskā materiāla analīzes. Tādējādi šis secinājums faktiski veica pētījuma programmas funkciju, pie tam pētījuma rezultāti parasti bija iepriekš noteikti.

Kā jau atzīmēts, padomju koncepcijas saturs bija vienkāršs: *“Noslēdzoties pārējas periodam no kapitālisma uz sociālismu, tā galvenais rezultāts bija socialistisku ražošanas attiecību nodibināšanās rūpniecībā un lauksaimniecībā, sociālisma materiāli tehniskās bāzes radīšana.”*⁵⁴ [..] *Latvijas PSR iegāja sociālisma fāzē, uzsāka sociālisma attīstības un pilnveidošanas, attīstītas socialistiskās sabiedrības celtniecības periodu. [..] Līdz 50. gadu beigām padomju tauta partijas vadībā sekmīgi īstenoja sociālisma uzcelšanas ģeogrāfisko plānu un, izmantojot socialistiskās saimniekošanas priekšrocības, guva milzīgus panākumus jaunās sabiedrības veidošanā. [..] Nobrieduša sociālisma periodā straujos tempos attīstās republikas tautas saimniecība [..]. Sasniegtas jaunas robežlīnijas komunisma materiāltehnikās bāzes radīšanā, socialistisko sabiedrisko attiecību pilnveidošanā un darbaļaužu komunistiskajā audzināšanā.”*⁵⁵

Reducējot šo retoriku līdz konkrētam historiogrāfiskam šablonam, Latvijas vēstures shēma 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū izskatās šādi: PSKP vadībā, pateicoties *“PSRS brālīgo tautu un pirmām kārtām krievu tautas lielajam atbalstam”*, 20. gadsimta 50. gados Latvijā tika īstenota kolektivizācija, *“sociālistiskā industrializācija”* un kultūras revolūcija un kā sekas tam *“tika pabeigta pāreja no kapitālisma uz sociālismu”*.⁵⁶ Turpmāk Latvijas attīstības maģistrālais ceļš ir *“no panākumiem uz panākumiem”*; šis ceļš tiek atveidots atbilstoši noturīgai shēmai: rūpniecības un industriālo nozaru izaugsme – lauksaimniecības attīstība – iedzīvotāju materiālās labklājības pieaugums – republikas *“valstiskā”* un sabiedriski politiskā attīstība⁵⁷ – kultūras uzplaukums. Jāatzīmē arī, ka šajā shēmā aplūkojamo vēstures aspektu secība atspoguļo padomju historiogrāfijas prioritātes (ražošana – labklājība – politika – kultūra), kas pilnīgi atbilst marksistiskajam šablonam, skaidrojot *“bāzes”* un *“virsbūves”* korelāciju.⁵⁸

Zināmu disonansi šajā gludajā ainā rada *“atsevišķi trūkumi”*, kurus nebija iespējams noklusēt. Taču arī trūkumus mēģināja vai nu objektivizēt, vai arī attaisnot: *“Šādu nelabvēlīgu republikas lauksaimniecības attīstības gaitu radīja vairāki objektīvi un subjektīvi faktori, kas šai periodā izpaudās visas valsts [respektīvi, PSRS. – A. I.] lauksaimniecībā.”*⁵⁹

Vēstures notikumu un procesu izklāsta neelastīgā shēma, vēsturiska stāstījuma pārbīvēšana ar faktogrāfiju, kas norādīja tikai uz *“panākumiem”*, nemitīga atsaukšanās uz Komunistiskās partijas vadošo lomu u.tml. neļāva padomju historiogrāfijai attīstīties. Turklāt padomju historiogrāfijas tieksme veidot nepretrunīgu priekšstatu par panākumiem *“sociālisma attīstības un pilnveidošanas”* posmā izpaudās arī vēsturnieku sacerējumu stilā – tas bija neizteismīgs, bet stāstījums (naratīvs) – neinteresants. Acīmredzot tieši tāpēc padomju historiogrāfija nevarēja sekmīgi veikt savu pamatfunkciju – ietekmēt ierindas cilvēka apziņu, to pārveidojot atbilstoši režīma gaidām.

Padomju historiogrāfijas koncepcijā atklājas⁶⁰ Latvijas vēstures specifika 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Pirmkārt, šajā posmā Latvijas vēsture bija

būtībā padomju politikas realizācijas vēsture, jo pārējie vēstures aspekti, kas demokrātijas apstākļos ir saistīti ar pilsoniskās sabiedrības dzīvi un attīstību, kā arī ar parasta cilvēka ikdienu, tika “izspiesti nomalē”. Tādējādi padomju historiogrāfija Latvijā it kā konstatēja nedabisku situāciju. Otrkārt, padomju historiogrāfijā padomju politika gribot negribot tika tēlota kā nacionālā (etniskā) politika. Bieži vien Latvijas padomju vēsturnieki mēģināja izvairīties no nacionālās politikas pieminēšanas (piemēram, pētījumos par lauksaimniecību, rūpniecības vēsturi, kā arī dažiem citiem vēstures aspektiem), taču nevarēja pilnīgi noklusēt tieši ar nacionālo politiku saistītus vēstures faktus – lauku depopulācija, migrācija u.tml.

Šai sakarā jāatzīmē, ka padomju nacionālajai politikai tika veltīti speciāli pētījumi.⁶¹ Taču šie pētījumi faktiski noklusēja padomju nacionālās politikas mērķus, realizācijas specifiku un sekas. Tāpēc padomju politikas iejaukšanās nacionālajās attiecībās, mēģinājumi mērķtiecīgi ietekmēt nacionālos procesus Latvijā un visā Baltijā, pasākumi, kas negatīvi ietekmēja latviešu (un citu tautību pārstāvju) nacionālās identitātes attīstību, kā arī citi padomju politikas aspekti tika parādīti kā “objektīvi” procesi, kas nav tieši saistīti ar padomju nacionālo politiku. Fakti, kas neapšaubāmi liecina par padomju varas institūciju mēģinājumiem nonivelēt tautu nacionālo identitāti, tika interpretēti kā “liktenīgā” procesa izpausmes: *“Nāciju tuvināšanos kā objektīvu likumsakarību izraisa dzīves internacionalizācijas tendence. Tā izpaužas tautu savstarpējā ekonomiskajā sadarbībā, starptautiskajā darba dalīšanas padziļinātā procesā, ražošanas līdzekļu, zinātnes sasniegumu un kultūras vērtību plašākā apmaiņā.”*⁶² Tādējādi pētījumi faktiski piedāvāja lasītājiem padomju nacionālās politikas apoloģiju,⁶³ kas pilnīgi atbilda padomju historiogrāfijas koncepcijas ievirzei: *“Padomju dzīves īstenība liecina, ka sociālistisko nāciju tuvināšanās process norisinās vienlaicīgi ar padomju tautu nacionālo kultūru uzplaukumu, ar nacionālās dzīves aktivizēšanos [...]”; “Sociālistiskajām nācijām [...] sociālisma apstākļos ir radīti visi priekšnoteikumi vispusīgai attīstībai, uzplaukumam un konsolidācijai”.*⁶⁴

Par alternatīvu padomju historiogrāfijai var uzskatīt padomju politikas izpēti modeli, kas tika vispusīgi pamatots 20. gadsimta 60.–80. gados ārzemēs Rietumu zinātnieku un Baltijas pētniecības pārstāvju publikācijās. Šajā laikposmā uzkrātais historiogrāfiskais materiāls ir relatīvi plašs, bet konceptuālo pieeju ziņā – daudzveidīgs, tāpēc tā struktūras analīze ir nepieciešama, lai izveidotu vispusīgu priekšstatu par padomju politikas izpēti gaitu un specifiku aiz Latvijas robežām 20. gadsimta 60.–80. gados. Turklāt historiogrāfiskā materiāla struktūras reprezentācija izskaidro konceptuālo pieeju daudzveidību padomju politikas apzināšanas un izpēti jomā.

Historiogrāfisko materiālu – publikācijas par padomju politikas realizācijas aspektiem Latvijā – var sistematizēt vienlaikus pēc dažādām pazīmēm. Vispirms jāievēro

publikāciju zinātniskais līmenis, kā arī publicistisku spriedumu un teorētiski verificētu atziņu korelācija vēstures faktu reprezentācijā un vērtēšanā. Šajā griezumā ielūkojoties padomju politikas historiogrāfijā, publikācijas iedalāmas trijās grupās:

1) teorētiski un konceptuāli pētījumi, kas veido priekšstatu par padomju politiku kopumā, atklāj un izskaidro likumsakarības tās realizācijā Austrumeiropā, Padomju Savienībā, Baltijā un Latvijā;⁶⁵

2) faktogrāfiski pētījumi, kas pielāgo teorētiskās atziņas konkrētu vēstures faktu izpētei;⁶⁶

3) populārzinātniski darbi un publicistika, kas savulaik veica svarīgas funkcijas cīņā par Baltijas tautu tiesībām, par Baltijas valstu – arī Latvijas – neatkarības atgūšanu.⁶⁷

Pirmajā mirklī liekas, ka šo iedalījumu var uzskatīt par formālu; būtībā tas netieši norāda uz mijiedarbību starp dažādiem historiogrāfijas līmeņiem, respektīvi – starp teorētisko, faktogrāfisko un publicistisko līmeni. Parasti šajā mijiedarbībā noteicoša loma ir profesionālajai (akadēmiskajai) historiogrāfijai, pirmām kārtām tās teorētiskajam komponentam: sākumā pamatpieejas vēstures jautājumu apzināšanā un izpētē tiek pamatotas zinātnieku teorētiķu – vēsturnieku, sociologu, filozofu u.c. pētījumos, pēc tam tās tiek verificētas faktogrāfiskos darbos, galu galā šīs pieejas parādās populārzinātniskajā literatūrā un publicistikā.

Taču padomju politikas izpētē konstatējams arī cits historiogrāfisko līmeņu mijiedarbības modelis: vēstures fakti, kas sevišķi spilgti raksturo padomju politikas būtību, vispirms tika aktualizēti un izvērtēti trimdas latviešu (arī trimdas lietuviešu un igauņu) publicistikā un tikai pēc tam verificēti un teorētiski izskaidroti “akadēmiskajā” historiogrāfijā, socioloģijā un politikas zinātnē. Acīmredzot šo historiogrāfijas līmeņu mijiedarbības specifiku nosacīja, kā jau atzīmēts, problēmas politiskā aktualitāte, jo 20. gadsimta 50. gadu beigās – 80. gadu pirmajā pusē Latvijā īstenotās padomju politikas fakti vēl nebija kļuvuši par vēstures faktiem šī vārda tiešajā nozīmē, kas pētāmi aukstasinīgi un pilnīgi objektīvi. Tāpēc šo faktu apzināšanā liela nozīme bija publicistikai, kas spēcīgi ietekmēja profesionālo historiogrāfiju. Jāatzīmē arī, ka šie spriedumi par historiogrāfijas līmeņu mijiedarbību ir pārsvarā hipotētiski, jo historiogrāfijas līmeņu mijiedarbības “mehānisms” ne vienmēr ir skaidrs. Tai pašā laikā pētāmo historiogrāfisko avotu – zinātnisku pētījumu un publicistisku apcerējumu – publicēšanas relatīva hronoloģija daļēji apstiprina šo hipotēzi – daudzas svarīgākas tēzes sākumā parādījušās tieši publicistikā, un tikai pēc tām tās akceptētas un attīstītas zinātniskajā literatūrā.

Historiogrāfiskā materiāla iedalījums atbilstoši publikāciju zinātniskajam līmenim diezgan organiski saskan ar historiogrāfiskā materiāla – publicēto pētījumu par padomju politikas aspektiem Latvijā – klasifikāciju pēc nozīmīgākajiem historiogrāfiskajiem virzieniem, kas 20. gadsimta 60.–80. gados pastāvēja ārzemēs. Šī klasifikācija tieši norāda uz dažādiem kontekstiem, kuru ietvaros tika pētīti padomju politikas vēstures jautājumi.

20. gadsimta 60.–80. gados par galvenajiem historiogrāfiskajiem virzieniem padomju politikas izpētē kļuva Rietumu sovetoģija (*Soviet Studies, Sovietology*) un tā sauktās Baltijas studijas (pētniecība) (*Baltic Studies*). Lai gan robeža starp šiem virzieniem ir visai nosacīta,⁶⁸ tomēr pastāv zināmas atšķirības zinātniskās pētniecības prioritātēs, pētījumu problemātikā, konceptuālajās pieejās, vērtējumos, kā arī (daļēji) pētnieku sastāvā, to attieksmē pret padomju režīmu un tā pastāvēšanas perspektīvām utt.

Sovetoģija ir diezgan plašs zinātniskais virziens, tāpēc ierobežotā apjoma dēļ šajā rakstā izsmēloši raksturot to nav iespējams. 20. gadsimta 60.–80. gados sovetoģijas ietvaros tapa nopietni pētījumi – Rietumeiropas un ASV sociologu, politologu un vēsturnieku darbi, kuros aplūkoti un vispusīgi analizēti dažādi sociālistiskās sistēmas (padomju totalitārisms) pastāvēšanas un attīstības jautājumi, bet Baltijas un Latvijas politiskās vēstures aspekti tika integrēti padomju politikas izpētē visas Padomju Savienības mērogā.

Lai gan sovetoģologu uzmanības centrā vienmēr bija paši jaunākie procesi Padomju Savienībā un Austrumeiropas valstīs, tomēr arī padomju totalitārisma vēstures aspekti, starp tiem padomju politikas vēstures jautājumi, tika pētīti diezgan intensīvi. Turklāt sovetoģologu pētījumi socioloģijā un politoloģijā, kur savulaik (respektīvi, 20. gadsimta 60.–80. gadi) tika aplūktas PSRS un Austrumeiropas politiskās un sociālās aktualitātes, mūsdienās uzskatāmi par padomju politikas vēstures historiogrāfijas neatņemamu un svarīgu sastāvdaļu, jo visas šīs aktualitātes jau kļuvušas par vēstures faktiem šī vārda tiešā nozīmē.

Jāatzīmē, ka šis virziens radās kā alternatīva vēstures un sociālajām zinātnēm, kas pastāvēja Padomju Savienībā, tāpēc līdz ar padomju sistēmas krišanu, PSRS sārīumu un Baltijas valstu neatkarības atgūšanu sākās sovetoģijas sistēmiskā krīze,⁶⁹ jo līdz pat 20. gadsimta 80. gadu beigām – 90. gadu sākumam tā nespēja prognozēt notikumu gaitu.⁷⁰ Turklāt kopš 20. gadsimta 90. gadiem ar problēmām, kuras agrāk bija sovetoģologu uzmanības centrā, sāka nodarboties zinātnieki valstīs, kas atguva neatkarību un atbrīvojās no marksistiskās ideoloģijas spiediena.

Sovetoģoloģijā ir uzkrāts relatīvi plašs historiogrāfiskais materiāls par padomju politiku 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Historiogrāfiskā materiāla hronoloģisks iedalījums atspoguļo dažas nozīmīgas tendences padomju politikas izpētē Rietumeiropā un ASV 20. gadsimta 60.–80. gados: 60. gados pētījumu skaits bija niecīgs,⁷¹ 70. gadu otrajā pusē problēmas izpētes intensitāte būtiski pieauga, taču vislielākais publicēto pētījumu skaits konstatējams 80. gados, it sevišķi 80. gadu vidū – otrajā pusē – padomju totalitārisma krišanas priekšvakarā. Pētījumu sagatavošanas un publicēšanas dinamiku var izskaidrot, balstoties uz vairākiem apsvērumiem.

Pirmkārt, laikposms no 20. gadsimta 50. gadu otrās puses līdz 80. gadu vidum ir atsevišķs posms padomju politikas realizācijas vēsturē, kuram ir skaidras, vēsturiski noteiktas robežas; tādējādi šis posms padomju politikas vēsturē pētāms kā vienots veselums. 20. gadsimta 60. gados – 70. gadu pirmajā pusē zinātnieki iesāka šī posma apzināšanu un izpēti, bet pilnvērtīgus, vispusīgus pētījumus varēja radīt tikai 70. gadu otrajā pusē – 80. gados, kad visas nozīmīgās tendences un likumsakarības padomju politikas realizācijā bija jau pilnīgi atklājušās. Otrkārt, konceptuālo pieeju izstrāde un pamatošana, kā arī empīriskā materiāla apzināšana prasa zināmu laiku, tāpēc notikumu un procesu pilnvērtīga reprezentācija gan pētījumos vēsturē, gan arī socioloģijā un politikas zinātnē ir vienmēr retrospektīva, tikai retos gadījumos tā ir operatīva. Treškārt, padomju politikas realizācijas jautājuma aktualitāte būtiski pieauga tieši padomju sistēmas krišanas priekšvakarā. Acīmredzot 20. gadsimta 80. gados zinātniekiem radās padomju sistēmas krīzes “priekšnojauta”, kas daļēji balstījās uz apzināto empīrisko materiālu, bet daļēji – uz pētnieku radošo intuīciju.

Pēc PSRS sairuma un Baltijas valstu neatkarības atgūšanas konstatējamas citas tendences padomju politikas vēstures izpētē. Tāpat kā agrāk – padomju totalitārisma pastāvēšanas laikā –, mūsdienų Rietumu politoloģijā, socioloģijā un historiogrāfijā nopietnāka uzmanība tiek pievērsta pašām jaunākajām norisēm Austrumeiropas valstīs un Baltijā,⁷² kā arī Baltijas valstu neatkarības atgūšanas priekšnoteikumiem un apstākļiem,⁷³ turpretim padomju politikas vēstures jautājumi ir faktiski palikuši novārtā vai arī parādās apkopojošos vēstures apskatos,⁷⁴ kuriem ir konceptuāli spekulatīvs raksturs, jo faktu reprezentācija ir pakļauta apriorajai shēmai.⁷⁵

Raksturojot historiogrāfiskā materiāla struktūru, jāņem vērā arī rakstu un monogrāfisko pētījumu īpatsvars un korelācija. Nav nejaušība, ka sovetoloģiskā historiogrāfiskā materiāla struktūrā svarīgu vietu ieņēma publikācijas speciālajā periodikā,⁷⁶ jo tieši žurnālos parādījās svarīgākie konceptuālie raksti, kas sekmēja padomju politikas jautājumu apzināšanu un izpēti detalizētos pētījumos, starp tiem arī monogrāfijās.

Sovetoloģiskās historiogrāfiskās tradīcijas attīstībā sevišķi liela nozīme bija rakstiem, kurus publicēja žurnālā “*Soviet Studies*”, jo šim izdevumam ir raksturīga akadēmiskā, bieži vien konceptuālā pieeja padomju politikas izpētē.⁷⁷ Turpretim žurnālā “*Problems of Communism*” tika publicēti zinātniski raksti ar spilgti izteiktu politisko un ideoloģisko ievirzi.⁷⁸ Vēsturiskā pieeja padomju politikas aspektu apgaismošanā ir raksturīga materiāliem, kas publicēti žurnālos “*East European Quarterly*”, “*Slavic Review*”, “*The Slavonic and East European Review*” u.c.⁷⁹ Līdz ar fundamentālajām publikācijām zinātniskajos žurnālos var minēt rakstus periodikā, kur padomju politikas aspekti tika atspoguļoti operatīvi.⁸⁰ Biļetenos “*Soviet Nationality Survey*” un “*Soviet Analyst*” operatīvā informācija par politiskiem notikumiem bieži vien tika apvienota ar to analītisku izvērtēšanu un izskaidrošanu.

Atšķirībā no rakstiem, kuros analizēti tikai atsevišķi padomju politikas aspekti, monogrāfiskajos pētījumos priekšstats par padomju politikas realizāciju Padomju Savienībā ir pilnīgāks un vispusīgāks. Diemžēl sovetologu monogrāfijās Latvijas (arī Lietuvas un Igaunijas) vēstures jautājumu iztirzāšana bieži vien pakārtota PSRS politiskās vēstures aspektu izpētei: Latvijas vēstures atsevišķi fakti ir izkaisīti daudzos pētījumos un reprezentēti kā visas Padomju Savienības vēstures integrētā, neatņemamā sastāvdaļa. Tāpēc Rietumeiropas un ASV sociologu, politologu un vēsturnieku pētījumos Latvijas politiskās vēstures aspekti parasti tiek aplūkoti tikai vispārīgos vilcienos.⁸¹

Tikai nedaudzās monogrāfijās tiek piedāvāts detalizēts ieskats padomju politikas īstenošanas vēsturē Baltijā. Lielākoties tās ir kolektīvas monogrāfijas, kas sastāv no rakstiem, kuros aplūkoti atsevišķi monogrāfiskā pētījuma galvenās tēmas aspekti, parasti reģionālajā vai etniskajā griezumā, tādējādi veidojot vispusīgu priekšstatu par pētāmo problēmu, taču ievērojot gan padomju politikas dabu un tās realizācijas vispārējās likumsakarības, gan arī politisko pasākumu specifiku dažādās PSRS republikās.⁸² Šo monogrāfisko darbu vidū izceļas kolektīvie pētījumi par Baltijas republikām.⁸³ Tajos piedāvātas, apbētas un verificētas jaunas konceptuālās pieejas, kā arī izstrādāts oriģināls pētnieciskais instrumentārijs, kas savulaik patiešām sekmēja padomju politikas un Baltijas valstu vēstures aspektu apzināšanu un izpēti.

Kopumā sovetoloģijas spēcīgā puse ir spilgti izteiktā konceptuālā pieeja padomju politikas izpētē. Kā jau atzīmēts, šī pieeja ir relatīvi plaša, jo padomju politiku Rietumu zinātnieki parasti pētīja visas Padomju Savienības mērogā, balstoties uz pašām jaunākajām koncepcijām, ko aizguva no teorētiskiem pētījumiem.⁸⁴ Diez vai ir iespējams minēt kaut kādu vienu konkrētu pētījumu, kurā sovetoloģiskā konceptuālā pieeja būtu reprezentēta izsmēloši un vispusīgi. Atsevišķi teorētiski spriedumi, dažādi nozīmīgi koncepti, atšķirīgi izpētes modeļi sastopami daudzos pētījumos, kur aplūkoti dažādi padomju politikas vēstures aspekti Latvijā (un visā Baltijā).⁸⁵ Taču, lai gan pastāv pieeju un modeļu daudzveidība, var hipotētiski rekonstruēt vispārējo izpētes modeli, kura ietvaros norisinājās padomju politikas apzināšana un izpēte. Dažos pētījumos konstatējama zināma novirzīšanās no vispārpieņemtā modeļa, tomēr šis ideālais pētnieciskais modelis spēcīgi ietekmēja Latvijas, kā arī visas Baltijas vēstures pētniecību, nosacīja atsevišķu pētījumu ievirzi un konkrētu vēstures faktu interpretāciju un vērtējumu.

Tādējādi sovetoloģijā pamatotās konceptuālās pieejas veica dažas svarīgas funkcijas padomju politikas vēstures izpētē. Galvenā no tām ir padomju politikas izpētes konteksta noteikšana un pamatošana. Būtībā var runāt par vairākiem kontekstiem, kas veidoja diezgan sabalansētu sistēmu: pirmkārt, tas ir *ģeopolitisks* un *vēsturisks konteksts*, kas noteica, ka Baltija padomju okupācijas gados jāuzskata par vienu reģionu, tāpēc pētījumi tika orientēti uz kopīgo procesu aktualizāciju un likumsakarību atklāšanu; otrkārt, tas ir *politiskais*, *juridiskais* un *ideoloģiskais konteksts*, kas prasīja Baltijas valstu

zaudēto neatkarību, aneksiju un okupāciju uzskatīt par nozīmīgākajiem faktoriem šo valstu vēsturē un vienlaikus par galvenajiem konceptiem, vērtējot padomju politikas dabu, varas institūciju konkrētus pasākumus un padomju politikas sekas; treškārt, tas ir *teorētiskais konteksts*, kad Baltijas valstu politisko vēsturi padomju varas laikā varēja aplūkot, balstoties uz fundamentālām socioloģiskām teorijām, kas pielāgotas Baltijas reģiona situācijas izpētei.

Sovetoloģijā akceptētais ģeopolitiskais izpētes konteksts liecina, ka Rietumeiropas un ASV zinātnieki Latviju, Lietuvu un Igauniju uzskatīja par vienu reģionu, vismaz padomju okupācijas laikā.⁸⁶ Lai pierādītu tēzi, ka trīs Baltijas valstis patiešām veidoja vienu reģionu, zinātnieki priekšplānā izvirzīja vairākus argumentus. Vispirms tika akcentēta Baltijas tautu vēsturiskā likteņa līdzība 20. gadsimtā: neatkarīgas valsts pastāvēšana 20.–30. gados, okupācija, aneksija, sovetizācija, kas tika īstenota, izmantojot visai līdzīgas metodes un paņēmienus, padomju politikas represīvā daba un tās līdzīgas izpausmes un realizācijas sekas trijās Baltijas valstīs.⁸⁷ Bieži vien tika atzīmēts arī Baltijas valstu ģeogrāfiskais tuvums, kas varēja sekmēt tiešu un ciešu kontaktu rašanos un attīstību starp Baltijas tautām.⁸⁸ Atsevišķos pētījumos ievērots reģionālo identitāti veidojošs ekonomiskais faktors, kas noteica reģiona ekonomikas integritāti.⁸⁹ Daži pētnieki uzskatīja, ka padomju politika gribot negribot sekmēja reģionālās identitātes tapšanu un Baltijas tautu tuvināšanos, jo *“[...] kopš 60. gadiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā sašķeltās kopības izjūta bija apvienojošais spēks”*⁹⁰. Turklāt pētnieki atzīmēja, ka padomju politikas radīto draudu ietekmē satuvinājušās arī Baltijas tautu mentalitātes (etnopsiholoģijas) iezīmes un *“[...] Baltijas tautas sāka sevi identificēt kā vienotu veselo”*⁹¹, turklāt šo kopības izjūtu atbalstīja tautu rietumnieciskā orientācija;⁹² taču tika pētītas arī atsevišķas atšķirības starp Baltijas republikām.⁹³

Lai gan dažos pētījumos sastopama tēze, ka realitātē Baltijas reģiona vienotība nepastāv, ka Baltijas tautas *“dzīvo tepat blakus, nevis vienkopus”*⁹⁴, tomēr visā visumā sovetoloģijā dominēja tēze par Baltijas reģionālo integritāti gan 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gados, gan arī citos vēstures posmos.⁹⁵

Dažreiz pētnieki mēģināja būtiski paplašināt ģeopolitisko izpētes kontekstu, lai Baltijas valstu un tautu sociāli politiskā vēsture tiktu aplūkota kā Austrumeiropas vēstures sastāvdaļa.⁹⁶ Taču jāatzīst, ka līdz šim laikam tāda izpētes konteksta paplašināšana nav attaisnojusi, jo Baltijas vēsture 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gados tika faktiski pētīta vai nu Baltijas reģiona vēstures, vai arī (biežāk) Padomju Savienības pēckara vēstures kontekstā. Tāpēc plašo Austrumeiropas izpētes kontekstu var uzskatīt par mākslotu, formālu konstrukciju. Tas nenozīmē, ka, pētot citus posmus Latvijas, kā arī visas Baltijas vēsturē, šis konteksts nav lietojams. Gluži otrādi – piemēram, pēc Baltijas valstu neatkarības atgūšanas ir mainījies Baltijas valstu ģeopolitiskais stāvoklis, kas prasa arī cita konteksta izvēli, lai pētītu jaunākos procesus šajā reģionā.⁹⁷

Atšķirībā no ģeopolitiskā konteksta Baltijas vēstures izpētē vēsturiskais konteksts netiek pamatots vispusīgi. Dažreiz šis konteksts parādās kā ģeopolitiskā konteksta retrospekcija – historiogrāfijā konstatējami daži apgalvojumi un spriedumi par to, ka gadsimtiem ilgi latviešu, lietuviešu un igauņu vēsturi nosacīja Krievijas un Vācijas cīņa par hegemoniju reģionā, kā arī Krievijas ekspansija uz Rietumiem.⁹⁸

Taču visspilgtāk un konsekventāk vēsturiskais konteksts atklājas periodizācijas sistēmās, jo tās tiek balstītas uz noteiktiem priekšstatiem par padomju politikas realizācijas stadijām, par likumsakarībām Baltijas valstu vēsturē padomju režīma apstākļos.

Baltijas valstu politiskajā vēsturē 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū pētnieki parasti izdala divus posmus. Pirmais posms sākās ar nacionālās bruņotās pretošanās kustības sagrāvi un tiek dēvēts par *Hruščova atkusni*. Pēc pētnieku domām, šī posma raksturīgākās iezīmes ir nacionālo kultūru atdzimšana un “*sadarbība ar padomju valdību*”⁹⁹. Posma beigu robežu datē ar 60. gadu beigām – 70. gadu sākumu; dažos pētījumos beigu robeža noteikta precīzi, saistot “atkušņa” nobeigumu ar notikumiem Čehoslovākijā 1968. gadā.¹⁰⁰ Nākamo posmu – 70. gadi – 80. gadu pirmā puse – bieži vien apzīmē kā “*varas konsolidācijas*” un “*sadarbības evolūcijas pabeigšanas*” posmu, bet tā galvenās iezīmes ir, no vienas puses, varas centralizācijas tendence, no otras puses, Baltijas tautu rietumnieciskās orientācijas pastiprināšanās un cīņa par tautu nacionālajām tiesībām.¹⁰¹ Šī periodizācija rāda, ka Baltijas valstu padomju vēsturi sovietologi pētīja tieši PSRS vēstures kontekstā, jo posmi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas vēsturē ir korelēti ar attiecīgajiem posmiem Padomju Savienības vēsturē.

Jāsecina, ka kopumā ģeopolitiskais (daļēji arī vēsturiskais) konteksts padomju politikas vēstures izpētē ir ideoloģiski neitrāls, jo ģeopolitiskā konteksta noteikšanas mērķis ir pētniecības objektu (reģionālo vienību) pareiza izvēle, lai zinātniskās pētniecības darba rezultāti kļūtu reprezentatīvi. Turpretim politiskais, juridiskais un ideoloģiskais konteksts dod pētniekiem vajadzīgo mērauklu, lai izvērtētu padomju politikas būtību, konkrētus pasākumus un to sekas, tāpēc šis konteksts nevar būt politiski un ideoloģiski neitrāls.

Vispārīgos vilcienos raksturojot šo izpētes kontekstu, jāatzīmē, ka tā rāmjos padomju politika tiek vērtēta kā mēģinājums atņemt Baltijas tautām pašnoteikšanās tiesības.¹⁰² Sovetoloģijā tika akceptēta tēze par tautu pašnoteikšanās tiesību neaizskaramību, jo pašnoteikšanās tiesību ievērošana un faktiskā realizācija ir saistīta ar cilvēktiesībām un brīvību atbilstoši starptautisko tiesību normām.¹⁰³ Konstatēts, ka Baltijas tautu pašnoteikšanās tiesības bija pārkāptas,¹⁰⁴ tāpēc “*Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā [...] uzskatāma par pagaidu ārvalsts okupāciju*”¹⁰⁵. Vienlaikus padomju okupāciju interpretēja arī PSRS īstenotās nacionālpolitikas kontekstā.¹⁰⁶

Svarīgi, ka Baltijas tautu pašnoteikšanās tiesības aplūkotas un interpretētas vienlaikus gan pēckara starptautisko attiecību kontekstā, gan PSRS iekšpolitikas kontekstā.

Šo divu kontekstu sajaukšanas dēļ sovetoģijā konstatējama terminoloģiska nekonsekvenca. Dažos pētījumos Latvijas, kā arī citu Baltijas valstu iekļaušanu Padomju Savienībā interpretēja kā okupāciju, bet citos pētījumos šo faktu apzīmēja ar terminiem “inkorporācija” un “aneksija”. Šķiet, ka terminu “inkorporācija” un “aneksija” lietošanā var saskatīt arī mēģinājumus zināmā mērā samazināt okupācijas fakta politisko un tiesisko aktualitāti.

Svarīgākais arguments, ko pētnieki ņēma vērā, pamatojot Baltijas tautu pašnoteikšanās tiesību neaizskaramību, ir Latvijas, Lietuvas un Igaunijas iekļaušanas Padomju Savienībā starptautiskā neatzišana. Lai gan šis arguments uzskatāms nevis par zinātnisku, bet par politisku, tomēr to aktualizēja daudzos zinātniskos pētījumos.¹⁰⁷ Jāatzīmē, ka šī konteksta aktualizācija dod iespēju padomju varas institūciju pasākumus vērtēt ne tikai kā padomju iekšpolitikas faktus, bet arī starptautisko attiecību plāksnē kā starptautisko tiesību normu pārkāpšanu. Turklāt jau 20. gadsimta 60.–80. gados politiski juridiskais konteksts deva iespēju padomju politiku pētīt, par vērtēšanas kritēriju uzskatot Baltijas tautu tiesmi atgūt neatkarību,¹⁰⁸ tā izgaismojot latviešu, lietuviešu un igauņu negatīvo, noraidošo attieksmi pret padomju varu un tās pasākumiem.

Prasību “restaurēt” neatkarīgās Baltijas valstis argumentēja, balstoties uz tēzēm par padomju politikas koloniālo iedabu Latvijā un citās Baltijas valstīs,¹⁰⁹ Baltijas tautu negatīvo, noraidošo attieksmi pret padomju varu un Baltijas valstu okupāciju,¹¹⁰ kā arī praktisko nepieciešamību dekolonizēt Baltijas valstis saskaņā ar starptautisko tiesību normām.¹¹¹ Tieši neatkarības atgūšanu uzskatīja par galveno priekšnoteikumu nacionālo attiecību normalizēšanai Baltijā, jo, kā atzīmē pētnieki, “*situācija Baltijā daudzējādā ziņā ir latentu, nemierīgu attiecību gadījums. Šajā teritorijā visus konfliktus, kā arī vietējo iedzīvotāju īstās cerības apspiež ārzemju vara, kas Baltijas valstis pārvalda atbilstoši savām ideoloģiskajām un politiskajām vajadzībām.*”¹¹²

Lai gan dažos pētījumos neatkarības atgūšanas mērķis tika uzskatīts par iespējamu,¹¹³ tomēr šis jautājums nebija Rietumeiropas un ASV zinātnieku uzmanības centrā, jo, kā redzēsim turpmāk, teorētiskajā plāksnē sovetoģi uzskatīja padomju režīmu – un padomju kundzību Baltijā – par relatīvi stabilu.

Ja ģeopolitiskais un juridiski politiskais konteksts padomju politikas izpētē nosacīja sovetoģijā pētāmo objektu un vēstures aspektu loku, kā arī pētījumu politiski ideoloģisko ievirzi, tad teorētiskais konteksts palīdzēja izvēlēties pētniecisko instrumentāriju, pamatot konceptuālo pieeju padomju politikas faktu un izpausmju izskaidrošanai.

Padomju politikas izpētē sovetoģija balstījās uz fundamentālām teorijām, kurām parasti ir vispārēja socioloģiskā ievirze. Taču tika izmantotas arī dažas atsevišķas teorijas, tādējādi organiski un elastīgi pielāgojot fundamentālās teorijas un tajās pamatotos konceptus padomju politikas izpētei. 20. gadsimta 70.–80. gados sovetoģijā

par vispāratzītu kļuva modernizācijas teorija, kuru intensīvi izmantoja, pētot gan padomju politiku kopumā, gan tās atsevišķas izpausmes, gan arī sociālos, politiskos un etniskos procesus, kā arī kultūras attīstību un garīgās dzīves faktus Latvijā un Baltijā kopumā.¹¹⁴

Saskaņā ar modernizācijas teoriju 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū norisinājās tradicionālo sabiedrību modernizācijas un transformācijas procesi, kuru gaitā pakāpeniski tapa modernās sabiedrības, kas tālākajā perspektīvā kļūs vienvērtīgas (homogēnas), jo balstīsies uz kopējām vērtībām. Tāpēc gaidāmais modernizācijas “blakusefekts” ir nacionālo valstu unifikācija pasaules mērogā. Taču tuvākajā perspektīvā modernizācija “pastiprina nacionālistisko segmentu”, sekmē nacionālo jūtu un nacionālās pašapziņas attīstību un tādējādi vājina daudznacionālās valstis, dažreiz pat nosakot to sairumu. Jāatzīmē, ka visumā tāda sociālo, politisko, ekonomisko, etnisko un kultūras procesu interpretācija uzskatāma par visai reālistisku. Tāpēc radās iespēja šo teoriju izmantot arī padomju politikas izpētē Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

Pēc pētnieku domām, padomju okupācijas laikā Latvijā, Lietuvā un Igaunijā modernizācijas mehānisms funkcionēja šādi: *“Tāpat kā daudzās daudznacionālajās valstīs, Padomju Savienībā modernizācija dažādi ietekmē mazākumtautības, [jo] tās atrodas dažādās modernizācijas procesa stadijās. Padomju iekšpolitikā šīs atšķirības kļuva par nopietnu spriedzes avotu,”* – tāpēc Padomju Savienībā politikas mērķis ir *“mazākumtautību integrēšana padomju sabiedrībā, vienādojot šo tautu sociāli ekonomiskās attīstības līmeņus.”*¹¹⁵ Socioloģijas ietekmē Rietumu sovetoģijā modernizācijas procesu mēģināja pētīt pēc iespējas precīzāk, akcentējot šī procesa kvantitatīvos indikatorus: izglītības līmeni, nodarbošanās veidu, piederību PSKP, labas krievu valodas prasmes.¹¹⁶ Šie indikatori nav izsmeltoši, tāpēc pētījumos izmantoti arī citi modernizācijas procesa rādītāji, piemēram, S. Vardis (*Vardys*) izdalīja modernizācijas faktorus, kam sevišķi liela loma bija tieši Baltijā: rūpniecības augšana, pilsētu iedzīvotāju īpatsvars republikās, rūpniecībā nodarbināto darbspējīgo iedzīvotāju īpatsvars, augstskolu studentu skaits uz 10 000 iedzīvotājiem.¹¹⁷ Dažreiz tiek salīdzināti modernizācijas rādītāji dažādās PSRS republikās un reģionos.¹¹⁸ Tādējādi var konstatēt, ka sovetoģijā modernizācijas indikatoru (faktoru, rādītāju) hierarhija nepaspēja kļūt par vispāratzītu. No vienas puses, tas deva iespēju pētniekiem modernizācijas teoriju elastīgi pielāgot politisko un sociālo procesu izpētei dažādās PSRS republikās un reģionos, arī Baltijā.¹¹⁹ No otras puses, nenoteiktība modernizācijas faktoru izvēlē kavēja padomju politikas un sociālo procesu pētniecību. Tāpēc pētījumos modernizācijas procesu parasti raksturoja kvalitatīvi, kas zināmā mērā vienkāršoja priekšstatu par šo procesu.

Pētot modernizācijas procesu kvalitatīvajā plāksnē, zinātnieki uzsvēra, ka šis process būtiski ietekmēja gan sociālo un etnisko situāciju Baltijā, gan arī Baltijā īstenoto padomju politiku, jo modernizācija *“būtiski pārveido vidi, kurā eksistē nācija”*¹²⁰. Taču

modernizācijas procesa konkrēta izpēte Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs atklāja tā pretrunīgās, pat – negaidītās sekas; lai gan padomju režīms mērķtiecīgi mēģināja pilnīgi integrēt latviešus, lietuviešus un igauņus padomju sabiedrībā, nacionālā opozīcija (respektīvi, pretošanās) padomju varai palika un pat pieauga, tieksme atgūt nacionālo neatkarību netika pārvarēta, nacionālā pašapziņa strauji attīstījās, par spīti padomju politikai, un tādēļ tika apšaubīta viena no modernizācijas teorijas pamatatziņām, ka perspektīvā modernizācija ved uz Baltijas tautu nacionālās identitātes zaudēšanu.¹²¹ Tās vietā priekšplānā tika izvirzīta cita tēze: *“Baltija ir Padomju Savienības reģions, kurā bija jābūt liecībām par nacionālās neapmierinātības samazināšanos [..]. Taču, par spīti modernizācijai, [nacionālo] grupu vilšanās saglabājusies un pat pastiprinājusies.”*¹²²

Sovetoloģijā modernizāciju uzskatīja par vienu no padomju politikas mērķiem. Ņemot vērā, ka savukārt modernizācijas mērķis bija nekrievu tautu pilnīga integrēšana padomju sistēmā un nacionālās identitātes lomas mazināšana,¹²³ padomju politiku Baltijā bieži vien identificēja ar nacionālo politiku. Pētot padomju politikas pasākumus un panākumus, pētnieki secināja, ka padomju (respektīvi, nacionālā) politika Baltijā cietusi neveiksmi, jo Baltijas tautas faktiski netika integrētas padomju sabiedrībā šo tautu noturīgās etnentalitātes dēļ.¹²⁴ Turklāt modernizācija Baltijā arī sekmēja nacionālās pašapziņas attīstību.¹²⁵ Dažos darbos pētīts arī modernizācijas “mehānisms”, kas iedarbojas uz nacionālo pašapziņu. Šeit jāmin arī Baltijas tautu modernizācija un sovetizācija.¹²⁶

Jāsecina, ka modernizācijas teorija ir visai pretrunīga, abstrakta un pat spekulatīva. Modernizācijas teorijā var izdalīt it kā divus līmeņus. Pirmajā – “akadēmiskajā” līmenī apkopotas labas iestrādes, kas arī mūsdienās izmantojamas padomju politikas izpētē, jo modernizācijas koncepts¹²⁷ patiešām sniedz sistēmisku priekšstatu par padomju politikas fenomenu Baltijā, ievērojot tās mērķus, konkrētus pasākumus un tās realizācijas sekas. Turpretim otrajā – “politiski ideoloģiskajā” līmenī parādās diezgan brīvas (spekulatīvas) modernizācijas procesu interpretācijas, kas diemžēl nedod iespēju adekvāti novērtēt padomju politiku Latvijā un visā Baltijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Modernizācijas teorijas trūkumus nosaka apriorās tēzes, uz kurām tā balstīta. Turklāt modernizācijas teorija tika pamatota, ievērojot apsvērumus par padomju režīma pastāvēšanas ilgstošo perspektīvu. Tāpēc tā prasīja akcentēt vispirms faktus, kas varēja liecināt par padomju politikas “panākumiem” Baltijas tautu integrācijā padomju sistēmā. Citiem vārdiem, politiski ideoloģiskajā līmenī modernizācijas teorija ir kā padomju koncepcijas savāds atspulgs – abas koncepcijas priekšplānā izvirzīja integrācijas procesu, abas pieejas, analizējot šos procesus, par noteicošiem uzskatīja sociāli ekonomiskos rādītājus, abās koncepcijās par zemu tika vērtētas Baltijas tautu perspektīvas atgūt neatkarību un pārvarēt padomju politikas sekas. Ievērojot šo līdzību, dažreiz pat rodas

iespaids, ka modernizācijas teorija tapa “sociālisma celtniecības” koncepcijas ietekmē, jo beigu beigās empīriskais materiāls, uz kuru balstījās modernizācijas procesu izpēte, tika lielākoties aizgūts no padomju pētnieku darbiem un no Padomju Savienībā publicētajiem statistiskiem krājumiem.

Līdz ar modernizācijas teoriju sovetoģijas aprītē bija arī citas teorijas, kuru ietvaros tika izstrādāts oriģināls instrumentārijs, kas izmantojams padomju politikas, kā arī politisko, sociālo, nacionālo un kultūras procesu izpētē Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Kā piemēru var minēt strukturētu pieeju integrējošo un “šķīrošo” spēku mijiedarbības izpētē. Pielāgojot šo pieeju situācijas izpētei Baltijā, zinātnieki atzīmē: *“Ekonomiskā un kultūras situācija, kas dominē padomju rietumos [respektīvi, Baltijā, kā arī Moldāvijā, Ukrainā, Baltkrievijā. – A. I.], izdara spiedienu uz šī reģiona nācijām, lai tās integrētu un homogenizētu; par spīti tam, bet, iespējams, daļēji arī pateicoties šim spiedienam, [...] etniskums aizstāv savu savdabīgumu un dzīvotspēju.”*¹²⁸ Tādējādi integrējošiem spēkiem – Komunistiskajai partijai, komjaunatnei, arodbiedrībām, PSRS Bruņotajiem spēkiem¹²⁹ – pretojas “šķīrošie” spēki – rūpniecības uzņēmumu un kolhozu vadītāji, kuriem ir tieksme pēc plašākas rīcībspējas, vecāko paaudžu pārstāvji, kas atceras Baltijas valstu neatkarības posmu, garīgā un kultūras orientācija uz rietumnieciskajām vērtībām un citi faktori.¹³⁰ Būtībā šī pieeja nav sevišķi oriģināla, to var uzskatīt par modernizācijas teorijas modifikāciju, jo integrējošie spēki ir modernizāciju sekmējošie faktori, bet “šķīrošie” spēki – kvalitatīvi rādītāji, kas raksturo Baltijas tautu nacionālo pašapziņu.

Tātad sovetoģijā ir nostiprinājies uzskats, ka padomju politikas realizācijā kavējošs faktors ir tieši Baltijas tautu etnomentālitate un nacionālā pašapziņa. Tāpēc zinātniskajā literatūrā sevišķi liela uzmanība pievērsta nacionālisma fenomenam un tā izpausmēm Latvijā un visā Baltijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Pētot Baltijas tautu nacionālisma fenomenu, sovetoģi balstījās uz fundamentālām koncepcijām, kas tika pielāgotas situācijai Baltijā.¹³¹

Publikācijās nacionālo pašapziņu interpretēja kā nacionālisma izpausmes formu. Pētnieki atzīmē, ka termins “nacionālisms” tiek izmantots divās nozīmēs: *“Pirmkārt, lai apzīmētu savu piederību specifiskai etniskās kopības apjēgšanai, otrkārt, lai parādītu vēlmi pasargāt nacionālo kopību no kultūras, lingvistiskās vai bioloģiskās asimilācijas. [...] Šajā ziņā nacionālisms skaidrojams kā atbilde uz izaicinājumu.”*¹³² Tādējādi Baltijas tautu nacionālisms ir *“etniskā kolektīva interešu apzināta vai instinktīva sargāšana un veicināšana, no kurām [respektīvi, interesēm. – A. I.] nozīmīgākā ir pašsaglabāšanās”*¹³³.

Uzskatot Baltijas tautu nacionālismu par svarīgāko kavējošo faktoru padomju politikas īstenošanā, nacionālismu uzskatīja par vienu no galvenajiem sociālās attīstības virzītājspēkiem pasaulē;¹³⁴ tika arī atzīmēts, ka procesi Baltijā pilnīgi atbilda šīm vispasaules tendencēm.¹³⁵ Vienlaikus tika skaidrota arī PSRS situācijas specifika, ko nosakot divu

spēku cīņa: “[..] nacionālisms kļuvis par noteicošo spēku, kas notur PSRS – [tas ir] krievu nacionālisms, un reizē par noteicošo spēku, kas sagrauj PSRS – [tas ir] nekrievu tautu nacionālisms. Šo divu pretējos virzienos vērsto spēku bilance nodrošina Padomju Savienības funkcionēšanu.”¹³⁶

Skaidrojot Baltijas tautu nacionālisma spēku, to dēvēja par neortodoksālo nacionālismu, kam raksturīgs politiskais separātisms un vispārējas demokrātiskās prasības; tas atšķir neortodoksālo nacionālismu no ortodoksālā nacionālisma, kas tā vai citādi bija raksturīgs visu PSRS republiku elitēm.¹³⁷ Zinātnieku skatījumā šī Baltijas tautu nacionālisma īpatnība sakņojas galvenokārt tautu vēsturē.¹³⁸

Nacionālisma koncepta ietvaros tika pamatotas arī īpašas teorijas, kas deva iespēju precīzāk izskaidrot Baltijas tautu nacionālās identitātes dzīvotspēju, par spīti padomju politikai,¹³⁹ kā arī sistēmiski izpētīt Baltijas tautu reakciju uz padomju politikas pasākumiem. Lai izskaidrotu nacionālās identitātes saglabāšanās mehānismus, izdalīti tā saucamie atbalsta faktori (*support factors*),¹⁴⁰ kas visspēcīgāk ietekmēja Baltijas tautu nacionālo pašapziņu. Šie faktori veido specifisku hierarhisku sistēmu – atbalsta modeli (*support pattern*). Augstāko līmeni tajā ieņem tā saucamie *identificējošie un fiziskie faktori, kas raksturo cilvēku grupas izskatu un sociālo uzvedību*, – dzimtā valoda, kultūras modelis, demogrāfiskie aspekti – tautas kompaktais izvietojums un tās pārstāvju skaits, attiecības ar radnieciskām tautām, tautas apdzīvotās teritorijas ģeopolitiskais stāvoklis. Tādējādi identificējošie faktori būtībā ir tie, kas nosaka tautas etnisko identitāti, bet to hierarhija atbilst ārzemju teorijā pieņemtajiem priekšstatiem par nācijas būtību. Otrajā līmenī atrodas tā saucamie *relatīvie faktori*, kurus lietojot iespējams aprakstīt tautas politisko, ekonomisko, sociālo stāvokli, kā arī garīgo situāciju vairāku korelētu alternatīvu rāmjos: vienlīdzība/nevienlīdzība, atkarība/autonomija, saskarsme ar-/izolācija no citām radnieciskām tautām, elites un masu solidaritāte/sadarbības trūkums utt. Trešajā grupā ietilpst *regulējošie faktori*, kuri nosaka tautas psiholoģisko stāvokli, kā arī citu tautu un svešās varas institūciju uztveri: tolerance/neiecietība, uzticība/neuzticība, simpātijas/antipātijas, lepnums/nepilnvērtības sajūta, enerģiskums/apātiskums, saliedētība/savrupība, sociālā stabilitāte/nestabilitāte utt.

Pētot atbalsta faktoru izpausmes Baltijas republikās, arī Latvijā, tika mēģināts kvalitatīvi un kvantitatīvi novērtēt to iedarbības potenciālu un sekas. Šī izpētes modeļa autori ir pārliecināti, ka tieši grupveida reakcija uz padomju politikas radītajiem draudiem dod iespēju tautām pretoties varas institūciju īstenotiem pasākumiem: “[..] *etniskuma atbalsta mehānisms efektīvi mobilizē dzīvotspējīgas grupas, kas ir autoritārā režīma varā, kā, piemēram, PSRS. Šeit grupveida atbalsta sistēma funkcionē labāk nekā demokrātiskā valstī.*”¹⁴¹

Jāatzīmē, ka atbalsta faktoru klāstu var papildināt, bet to hierarhiju – mainīt, pieļaujot konkrētai situācijai. Tas liecina par šī pētnieciskā modeļa elastīgumu. Par to pašu

liecina arī atziņa, ka atbalsta modeli var pielāgot mainīgai videi, respektīvi, pārmaiņām padomju politikā: “[...] *igauņi, latvieši un lietuvieši* [...] *avansā kompensē citu atbalsta faktoru gaidāmo vājināšanos*.”¹⁴² Tātad, ja daži atbalsta faktori tiek vājināti, citi – vispirms tie, kuri nosaka tautas psiholoģisko noskaņojumu, – kļūst arvien stiprāki un nozīmīgāki, kompensējot zaudējumus. Tas nozīmē, ka padomju politikas pasākumi tieši sekmē nacionālās pašapziņas izaugsmi.¹⁴³ Piemēram, sākot ar 20. gadsimta 60. gadiem, Baltijā notika kārtējā atbalsta modeļa maiņa (*shift*). Tagad tajā līdz ar līdzšinējiem faktoriem, kas bija lielākoties saistīti ar atmiņām par zaudēto nacionālo neatkarību, ietilpa arī “lepnums”, “neiecietība”, dažādu sociālo slāņu, kā arī elites un masu solidaritāte, dzimtā valoda, kultūras un vēsturiskais mantojums.¹⁴⁴ Turpmāk atbalsta modeļu maiņa bija saistīta ar padomju politikas ierosinātās modernizācijas iedarbību – ekonomikas paātrināto attīstību, citu tautību pārstāvju masveida imigrāciju Baltijā utt.¹⁴⁵ Saskaņā ar atbalsta faktoru modeli modernizācija pastiprina vispirms regulējošos faktoros.

Tādējādi atbalsta faktoru modeļa autori diezgan elastīgi pilnveidoja modernizācijas teoriju, to savienojot ar nacionālisma koncepciju, lai precīzāk un pārliecinošāk izskaidrotu situāciju Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs. Tāpēc, šķiet, šī teorija izmantojama arī mūsdienās, pētot gan padomju politiku, gan arī latviešu tautas reakciju uz padomju politikas radītajiem draudiem 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū. Turklāt jāņem vērā, ka šis pētnieciskais instrumentārijs ir diezgan vispusīgi aprobēts pētījumos: lai gan darbos ne vienmēr ir norādes uz šo pētniecisko modeli, tomēr pētījumu loģika liecina par to, ka spriedumos par nacionālās identitātes noturību, par Baltijas tautu garīgo pretošanos padomju politikas spaidiem autori faktiski balstās uz šo pieeju.¹⁴⁶

Jāsecina, ka sovetoloģijā akceptētie konteksti padomju politikas izpētē nosacīja gan spēcīgās, gan arī vājās pētījumu puses, jo pētījumu rezultātus būtībā determinēja izvēlētais pieejas: ģeopolitiskais konteksts prasīja korelēt procesus un vēstures faktus Baltijā ar norisēm visā Padomju Savienībā (tas lika meklēt kopīgās iezīmes un neļāva adekvāti ievērot specifisku situāciju, kas izveidojusies Latvijā un citās Baltijas valstīs 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū); juridiski politiskais konteksts piedāvāja jau “gatavos” padomju politikas vērtējumus; teorētiskais konteksts orientēja zinātniekus vispirms uz sociālo un politisko procesu izpēti, atstājot malā pārējos vēstures aspektus. Tas zināmā mērā satuvina sovetoloģisko pieeju ar Latvijas padomju historiogrāfijā pieņemto pieeju padomju politikas un sociālisma celtniecības vēstures izpētē. Turklāt teorētiskās pretrunas sovetoloģijā nosacīja zināmas nekonsekvences padomju politikas fenomena apjēgšanā.

No vienas puses, *padomju politika Baltijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū tika faktiski identificēta ar nacionālo politiku*. Šķiet, ka šāda pieeja ir pamatota un likumsakarīga, ņemot vērā padomju politikas galamērķus Latvijā un visā Baltijā, jo padomju varas institūciju pasākumi tā vai citādi negatīvi ietekmēja tautu nacio-

nālo identitāti, kā arī nacionālās attiecības Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Tādējādi padomju, respektīvi, nacionālā politika tika pētīta kā relatīvi patstāvīga padomju totalitārā režīma funkcionēšanas joma, kuras nozīmi nosacīja Padomju Savienības daudznacionālais raksturs. Tāpēc padomju nacionālās politikas koncepts tika skaidrots ļoti vienkārši – kā “PSRS valdības attieksme pret nekrievu tautām”¹⁴⁷. Pie tam neatlaidīgi akcentēja ideoloģisko komponentu padomju politikas īstenošanā.¹⁴⁸

No otras puses, sovetoloģijā padomju politiku Baltijā uzskatīja par padomju totalitārā režīma integrētās (kompleksās) politikas sastāvdaļu, tāpēc tās īstenošanā vienmēr saskatīja virsuzdevumus, kas būtībā atradās aiz nacionālās politikas robežām. Šiem virsuzdevumiem bija acīmredzot nevis etniskā, bet sociālā iedaba, jo par padomju politikas mērķi Baltijā bieži vien uzskatīja nevis tautu asimilāciju, pārkrievošanu utt., bet to sociālo integrēšanu padomju sabiedrībā.¹⁴⁹ Tādējādi sovetoloģija it kā svārstījās padomju politikas mērķa noteikšanā, tādēļ padomju politiku pētīja un vērtēja it kā “no divām pusēm” vienlaikus, un tāpēc arī literatūrā sastopami paradoksāli apgalvojumi, ka, piemēram, padomju politika ir vērsta uz nacionālās identitātes likvidēšanu, bet tai pašā laikā arī uz etnisko atšķirību saglabāšanu un uzturēšanu, šim nolūkam izmantojot kvazifederatīvo sistēmu.¹⁵⁰ Aplūkojot padomju politiku no divām pusēm, daži pētnieki pat nākuši pie secinājuma, ka padomju politikā bijuši arī daži “pozitīvi” aspekti un izpausmes.¹⁵¹ Šajos pētījumos padomju politikas fakti kļuva par “mainīgajiem” – dažviet tie vērtēti pozitīvi, dažviet – negatīvi.

Tagad ir saprotams, kāpēc pat 20. gadsimta 80. gadu vidū – otrajā pusē sovetoloģijas pārstāvji nevarēja pareģot PSRS sairumu un Baltijas valstu neatkarības atgūšanu: daudzos pētījumos tika ignorēts būtiskākais faktors, kas 20. gadsimta 60.–80. gados spēcīgi ietekmēja gan tautu nacionālo apziņu, gan Latvijā, kā arī citās Baltijas valstīs īstenoto politiku, gan arī PSRS lēmējinstiūciju ieceres un mērķus. Šim faktoram bija pārsvarā etnopsiholoģiska daba, ko nosacīja latviešu, lietuviešu un igauņu noraidošā attieksme pret padomju totalitāro režīmu, vēsturiskā atmiņa, kuras dominante bija zaudētā neatkarība un padomju režīma represīvā politika, tieksme atgūt zaudēto nacionālo valstiskumu.¹⁵² Taču šis secinājums par sovetoloģijas teorētisko nekonsekvenci vēl nenozīmē, ka Rietumu vēsturnieku, sociologu un politologu teorētiskās iestrādes jau pilnīgi zaudējušas savu zinātnisko nozīmīgumu; gluži otrādi, sovetologu izstrādātais pētnieciskais instrumentārijs izmantojams arī mūsdienās padomju politikas apzināšanā un izpētē.

Baltijas pētniecībā uzkrātais historiogrāfiskais materiāls dabiski apvienojas ar sovetologu pētījumiem, konkretizējot priekšstatu par padomju politikas fenomenu, padomju politikas izpausmēm, realizācijas gaitu un sekām, kā arī precizējot padomju politikas izpētes kontekstus.

Baltijas pētniecība sāka attīstīties pēc Otrā pasaules kara, 20. gadsimta 60. gadu beigās tā kļuva par atsevišķu novirzienu Rietumu historiogrāfijā,¹⁵³ bet pēc padomju režīma krišanas un Baltijas valstu neatkarības atgūšanas faktiski integrējās (vismaz daļēji) vēstures pētniecības sistēmās, kas attīstās Latvijā, Lietuvā un Igaunijā. Baltijas pētniecības identitāti un relatīvu patstāvību Rietumu historiogrāfijas ietvaros nosacīja gan pētījumu problemātika un ievirze, gan arī ģeogrāfiskais (ģeopolitiskais) konteksts pētāmo jautājumu apgaismošanā – zinātnieku uzmanības centrā bija tieši Baltijas reģiona un Baltijas valstu vēsture lielākoties 20. gadsimta vidū – otrajā pusē. Tā kā pētāmie jautājumi un vēstures aspekti daļēji sakrita, ilgu laiku Baltijas pētniecība attīstījās kā sovetoģijas nozare, tāpēc, kā jau atzīmēts, dažreiz pat nav iespējams nospraust skaidru robežu starp sovetoģiju un Baltijas pētniecību. Baltijas pētniecība faktiski aptvēra visu Baltijas – latviešu, lietuviešu un igauņu – historiogrāfiju trimdā. Daži historiogrāfijas pētnieki min arī citas iezīmes, kas nosaka Baltijas pētniecības identitāti, arī emocionālo pacilātību un patosu,¹⁵⁴ kas skaidri redzams pētījumos, profesionālisma trūkumu¹⁵⁵ u.c.

Domājams, ka, ievērojot situāciju Baltijas jautājumu pētniecībā, kas bija pilnīgi izveidojusies 20. gadsimta 70.–80. gados, trimdas latviešu (arī trimdas lietuviešu un igauņu) historiogrāfijas izdalīšana (vai norobežošana) no Baltijas studijām un sovetoģijas nav pilnīgi attaisnojama. Autoraprāt, historiogrāfiskā virziena (kā apakšvirziena vai novirziena) galvenā identificējošā pazīme ir nevis tā pārstāvju izcelsme un etniskā piederība, bet profesionālisms, kopīgās (vai turpretim atšķirīgās) pieejas un detalizācijas pakāpe, pētot vēstures parādības. Ar Baltijas un Latvijas vēstures problēmām (par to liecina rakstā minētās publikācijas) nodarbojās gan Baltijas izcelsmes pētnieki, gan arī zinātnieki, kurus ar Baltijas reģionu saista tikai zinātniskās intereses. Šķiet, trimdas historiogrāfijas izdalīšana no Baltijas pētniecības un no sovetoģijas ir padomju “mantojums”, jo padomju historiogrāfijā norisinājās cīņa pret “*latviešu buržuāzisko nacionālismu*”, kura pārstāvji bijuši tieši latviešu trimdas politiķi, zinātnieki un literāti. Tāpēc viņu publikāciju kritika bija prioritārs uzdevums ideoloģiskās cīņas kontekstā.

Baltijas pētniecības pārstāvju uzmanības centrā bija padomju politika, tās īstenošanas specifika tieši Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, šīs politikas sekas un ietekme uz Baltijas tautu nacionālo identitāti, kā arī tautu pretošanās padomju režīmam un tā politikai. Padomju politikas izpēti sekmēja Baltijas pētniecības infrastruktūra: Baltijas Pētniecības (studiju) veicināšanas asociācija (*Association for the Advancement of Baltic Studies* – AABS¹⁵⁶) un zinātniskā periodika – žurnāls “*Journal of Baltic Studies*” (iznāk kopš 1972. gada; pirms tam Baltijas Pētniecības veicināšanas asociācija publicēja “*Bulletin of Baltic Studies*”¹⁵⁷). Padomju politikas izpēti arī sekmēja pētnieku jaunās paaudzes sagatavošana, speciāli lekciju kursi ASV un Rietumeiropas universitātēs¹⁵⁸

un, protams, Baltijas Pētniecības veicināšanas asociācijas regulāri rīkotās konferences, simpoziji un semināri. Pirmā konference notika jau 1968. gadā, un tajā nodibināja Baltijas Pētniecības veicināšanas asociāciju.¹⁵⁹ Konferenču, semināru un simpoziju materiāli publicēti žurnālos un atsevišķos krājumos, un tie kļuva par padomju politikas historiogrāfijas svarīgu sastāvdaļu.¹⁶⁰

Padomju politikas izpētē sevišķi liela nozīme bija semināram par Baltijas nākotni (Stokholma, 1985. gads)¹⁶¹ un konferencei “Reģionālā identitāte padomju varas apstākļos: Baltijas valstu piemērs” (1987. gads, Kīle),¹⁶² jo padomju totalitārisma krišanas priekšvakarā šajos zinātniskajos forumos tika apkopoti padomju politikas izpētes rezultāti, kas tika sasniegti Baltijas pētniecībā 20. gadsimta 70.–80. gados. Turklāt šie zinātniskie pasākumi liecina par Baltijas pētniecības un Rietumu sovetoģijas faktisko integrāciju, kas 80. gadu otrajā pusē jau bija fakts.

Zinātniskās pētniecības organizāciju darbība, zinātniskie pasākumi, intensīvā darbība pētījumu sagatavošanā un publicēšanā¹⁶³ liecina, ka 20. gadsimta 80. gados Baltijas studijas kļuva par nopietnu zinātniskās pētniecības virzienu sovetoģijas ietvaros.

No Baltijas pētniecībā uzkrātā historiogrāfiskā materiāla izpētes secināms, ka tieši *Baltijas reģionālais konteksts* dod iespēju padomju politiku pētīt kā īpatnēju vēsturisku parādību – parādīt tās būtību, konstatēt tās veidošanas un īstenošanas specifiku, izsekot tās īstenošanas gaitai, noskaidrot tās ilgtermiņa mērķus un īstermiņa uzdevumus, ilglaicīgas un īslaicīgas sekas, kā arī izpētīt Baltijas tautu reakciju uz padomju politikas ietvaros realizētajiem pasākumiem un tautu nacionālās apziņas attīstības likumsakarības padomju politikas radīto draudu apstākļos. Tādējādi padomju politiku Latvijā un visā Baltijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū var pētīt kā *sistēmveidojošu* faktoru, kas būtiski ietekmēja visas dzīves jomas un bieži vien tieši nosacīja sociālos, demogrāfiskos, garīgos u.c. procesus Latvijā kā padomju režīma pastāvēšanas laikā, tā arī pēc valsts neatkarības atgūšanas. Zināmā mērā arī valsts neatkarības atgūšanu var uzskatīt par padomju politikas realizācijas likumsakarīgu rezultātu. Tieši tāpēc pētījumos visi padomju politikas īstenošanas virzieni, izpausmes un pasākumi ekonomikā, sociālās dzīves jomā, kultūrā, sadzīvē utt. tika interpretēti kā padomju *nacionālās* politikas integrētas sastāvdaļas. Tādēļ Baltijas pētniecībā tika radīts konsekvents, secīgs un nepretrunīgs priekšstats par Latvijas (un citu Baltijas valstu) vēsturi 20. gadsimta 60.–80. gados. Jāpiebilst, ka šis kompleksais Latvijas vēstures tēls labi saskaņojas ar Latvijas vēstures norisi iepriekšējā posmā (20. gadsimta 40.–50. gadi), kā arī turpmākajā posmā (trešā atmoda, neatkarības atgūšana un Latvijas attīstība 20. gadsimta 90. gados).

Konteksta izvēle deva iespēju Baltijas vēstures pētniekiem elastīgi izmantot Rietumu sovetoģijā pamatotos konceptus un teorētiskās pieejas (nacionālisma koncepts, padomju politikas koncepta faktiskā identificēšana ar padomju nacionālās politikas

konceptu, modernizācijas teorija, "atbalsta faktoru" (*support factors*) izpētes modelis u.c.) konkrēta vēsturiskā materiālā apzināšanā un izpētē. Tāpēc Baltijas pētniecības ietvaros tapušos pētījumus var uzskatīt par *situatīvajiem pētījumiem (case studies¹⁶⁴)*, kas vispārīgus, bieži vien visai abstraktus izpētes modeļus un šablonus pielāgo konkrētu jautājumu izpētei.

Turklāt rodas iespaids, ka Baltijas pētniecības pārstāvji padomju politiku vērtēja un analizēja, ņemot vērā Baltijas valstu neatkarības atgūšanas perspektīvu. Lai gan līdz pat 20. gadsimta 80. gadu vidum Baltijas pētniecības pārstāvju, kā arī sovietologu darbos dominēja visai pesimistiski uzskati par neatkarības atgūšanas iespējamību,¹⁶⁵ tomēr kā galamērķis neatkarības atgūšana savu aktualitāti nezaudēja: šo mērķi akcentēja gandrīz visi sovietologi un latviešu pētnieki trimdā, kas padomju okupācijas gados nodarbojās ar Latvijas vēstures izpēti.¹⁶⁶ Šis mērķis bija pētnieku mēraukla padomju politikas vērtēšanai.

Pētnieciskā konteksta izvēles un pētījumu ievirzes ziņā mūsdienu Latvijas historiogrāfija turpina Baltijas pētniecības tradīcijas. Taču, kā jau atzīmēts, pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū Latvijā realizētās padomju politikas izpēte gandrīz pilnīgi apstājusies. Tāpēc jaunākajā Latvijas historiogrāfijā uzkrātā materiāla apzināšana un struktūras raksturošana nerada problēmas.

Jaunākā historiogrāfiskā materiāla nozīmīgākā sastāvdaļa ir pārskata raksti un apceres, kuros padomju politika raksturota vispārīgos vilcienos.¹⁶⁷ Var minēt tikai nedaudzus 20. gadsimta 90. gados – 21. gadsimta sākumā sagatavotos un publicētos pētījumus, kuros padomju politikas atsevišķi aspekti raksturoti dziļi un kvalitatīvi.¹⁶⁸ Taču parasti padomju politikas aspekti literatūrā reprezentēti citu vēstures jautājumu kontekstā.¹⁶⁹ Lai gan šajās publikācijās atsevišķi padomju politikas aspekti apgaismoti diezgan sešīgi, tomēr var apgalvot, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā netiek veidots vispusīgs priekšstats par padomju politikas mērķiem un uzdevumiem, to realizācijas specifiku, tuvākām un ilgstošām sekām, kā arī par saikni ar padomju politiku Latvijā 20. gadsimta 40.–50. gados, ar citiem padomju politikas aspektiem (represijas, deportācijas utt.) un ar Latvijas sabiedrības attīstību turpmākajā posmā.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā grūti konstatēt kaut kādas oriģinālas konceptuālās pieejas padomju politikas apzināšanā un izpētē. Šķiet, padomju politiku 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū faktiski uzskata par staļiniskās politikas turpinājumu, uz ko norāda dažu konceptu lietošana (piemēram, *genocīds*), politikas represīvās dabas akcentēšana un minimāla uzmanība padomju politikas specifikai tieši šī laikposma ietvaros, un tādēļ nav iespējams padomju politiku pētīt dziļi un vispusīgi, jo mūsdienu Latvijas historiogrāfijā akceptētā konceptuālā pieeja aktualizē tikai atsevišķus padomju politikas aspektus un izpausmes.

Nevērīgo attieksmi pret šo svarīgo posmu Latvijas vēsturē¹⁷⁰ un tādējādi arī vēstures pētniecības struktūras acīmredzamo deformāciju nosaka, kā atzīmēts raksta sākumā, prioritāšu hierarhija, kura izveidojusies vēstures zinātnē Latvijā pēc valsts neatkarības atgūšanas – Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir Latvijas vēstures sāpīgākie un traģiskākie jautājumi – Latvijas okupācija, represīvā politika, ko 20. gadsimta 40.–50. gados īstenoja nacionālsociālistiskās Vācijas un Padomju Savienības okupācijas režīmi, Latvijas sovetizācija u.tml.

Iespējams arī cits vēstures pētniecības struktūras deformācijas skaidrojums. Padomju okupācijas gados jaunākās vēstures izpēte bija padomju historiogrāfijas prioritāte, tāpēc daudzi vēsturnieki (arī citu sociālo zinātņu pārstāvji) nodarbojās tieši ar šī posma izpēti. Pētījumu skaits gadu no gada pieauga, vienlaikus interese par šo posmu zuda. Galu galā dažu vēsturnieku profesionāļu vidū nostiprinājusies visai noraidoša attieksme pret jaunākās vēstures jautājumu pētniecību. Tāpēc situāciju, kāda izveidojusies 60.–80. gadu Latvijas vēstures jautājumu pētniecībā, var skaidrot ar pētnieku reakciju uz šī posma pārmērīgo aktualizāciju padomju varas laikā. Turklāt jāņem vērā arī cits faktors, kas nesekmē šī posma aktīvu un intensīvu izpēti: 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū īstentās padomju politikas izpēte var balstīties lielākoties uz masveida vēstures avotiem – statistiku, presi, lietvedības (kancelejas) dokumentiem u.tml., bet šo avotu izmantošanā – apzināšana, verifikācija, kritika – jāiegulda daudz darba; nepieciešamas arī speciālās iemaņas kvantitatīvās vēstures pētniecības jomā. Diemžēl mūsdienās zinātniskās pētniecības iestādes un augstskolas orientējas uz pētniecības darba vērtēšanas kvantitatīviem rādītājiem, tāpēc vēsturnieku vidū darbietilpīgi pētījumi nav sevišķi populāri.

Padomju politikas fenomena izpētē jāatzīmē trūkumi, kas konstatējami gan sovetoģijā, gan arī Baltijas pētniecībā. Protams, tāda nepilnību meklēšana nozīmē historiogrāfiskā pētījuma zināmu modernizāciju, jo šos trūkumus var konstatēt, tikai balstoties uz mūsdienu historiogrāfijā panākto zināšanu līmeni un ņemot vērā pašreizējās iespējas padomju politikas zinātniskajā izpētē; taču 20. gadsimta 60.–80. gados gan vēstures pētniecības līmenis, gan arī ārzemju un trimdas pētnieku iespējas bija pavisam citas. Citiem vārdiem, tā ir pārmērīgu prasību izvirzīšana zinātniekiem, kas veica savu darbu pirms dažiem gadu desmitiem. Tomēr viena no šī historiogrāfiskā pētījuma iecerēm ir atrast “pozitīvus” izpētes modeļus, noderīgu pētniecisko instrumentāriju utt., lai pēc iespējas sekmētu padomju politikas problēmas pētniecību mūsdienu Latvijas historiogrāfijā. Šajā ziņā trūkumu meklēšana ir daļēji attaisnojama.

Pirmais trūkums ir objektīvu apstākļu nosacīts. Tā ir socioloģiskā empīriskā materiāla, drošu liecību, pilnvērtīgas un neviltotas statistikas, daudzu pirmavotu un citu materiālu un informācijas avotu nepieejamība pētniekiem ārzemēs.¹⁷¹ Tai pašā laikā

pieejamo informācijas avotu (it sevišķi padomju statistika) drošums un ticamība bija apšaubāma,¹⁷² vēstures avotu informācijas un liecību verificācija bija problemātiska, socioloģisko pētījumu (piemēram, aptaujas) bija maz, turklāt tie nebija sistemātiski, bet socioloģiskā materiāla radīšana un apzināšana ne vienmēr atbilda šajā zinātnē pieņemtajiem noteikumiem un kritērijiem. Lai gan sovetoloģijas un Baltijas studiju pārstāvji izmantoja alternatīvus vēstures avotus,¹⁷³ mēģināja (taču ne vienmēr neatlaidīgi) pilnveidot vēstures avotu kritikas paņēmienus un metodes, lai verificētu pieejamo avotu informāciju un no tiem iegūtu netiešo vai pat “slēpto” informāciju, tomēr empīriskā materiāla trūkumu viņi nevarēja aizpildīt. Tas nosacīja, pat determinēja daudzu atziņu un tēžu nenoteiktību, piešķīra tām deklaratīvu un spekulatīvu raksturu.¹⁷⁴

Cita trūkuma iemesls ir teorētiskā nekonsekvence, kā to redzējām raksta šajā nodaļā. Šķiet, Latvijā īstenotās padomju politikas izpētes jomā modernizācijas teorijas kā pamatteorijas izvēle nebija sevišķi izdevīga. Taču šai teorijai nebija arī alternatīvu, jo 20. gadsimta 70.–80. gados fundamentālajos teorētiskajos pētījumos Rietumos modernizācijas teorija tika faktiski atzīta par (ja tā var vispār teikt par teoriju) nevainojamu un modernāku. Turklāt jāievēro arī sovetoloģijas tieksme padomju politiku pētīt “globāli”, acīmredzot socioloģiskās pieejas ietekmē, jo socioloģijas specifika atklājas sociologu tieksmē pēc vispārīnājumiem, likumsakarību un kopīgo parādību meklēšanā. Pateicoties Baltijas pētniecības virziena pārstāvjiem, to vidū trimdas latviešu pētnieki, šī teorētiskā nepilnība tika daļēji līdzsvarota, bet Latvijas un visas Baltijas vēstures specifika ievērota arī teorētiskajā līmenī. Pilnīgi izslēgt no pētījumiem visas teorētiskās pieejas nosacītās pretrunas neizdevās.

Neraugoties uz to, 20. gadsimta 60.–80. gados sovetoloģijā un Baltijas pētniecībā tika uzkrātas dažas nopietnas iestrādes, kas var kļūt par pamatu, sākot padomju politikas, kā arī citu 20. gadsimta 50. gadu otrās puses – 60. gadu vidus Latvijas vēstures jautājumu izpēti. Tās ir, pirmkārt, modernizācijas teorijas modifikācijas, kas modernizācijas konceptu pielāgoja Latvijas un Baltijas vēstures specifikai; otrkārt, tie ir padomju politikas vērtējumi, kā arī dažas drošas atziņas un faktoloģija, kas veido diezgan secīgu priekšstatu par padomju politikas būtību, realizācijas gaitu un sekām.

Padomju politikas izpētes rezultāti un perspektīvas

Kā jau atzīmēts šajā rakstā, visās publikācijās, kur aplūkoti dažādi vēstures aspekti Latvijā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū, tā vai citādi tiek atspoguļoti padomju politikas vēstures jautājumi. Viena raksta ietvaros sīkumos raksturot padomju politikas reprezentācijas aspektus nav iespējams.¹⁷⁵ Tāpēc darba nobeigumā parādītas tikai galvenās pētāmās tēmas – padomju politikas aspekti, kas visplašāk reprezentēti vēsturiskajā literatūrā, atzīmējot šo jautājumu izpētes ievirzi un rezultātus un tā atveidojot

padomju politikas izpētes modeli, kuru var izmantot arī mūsdienās. Uzmanības centrā ir pētījumi, kas Latvijas jaunākajā historiogrāfijā var kļūt par problēmas izpētes pamatu vai dažreiz par mūsdienu historiogrāfijas svarīgu sastāvdaļu. Tāpēc no šī apskata ir izslēgti padomju vēsturnieku darbi par pētāmo problēmu. Tas nenozīmē, ka raksta autoram ir noraidoša attieksme pret šo historiogrāfiskā materiāla daļu, jo, autoraprāt, arī 20. gadsimta 60.–80. gados Latvijā sagatavotie un publicētie pētījumi mūsdienās izmantojami faktu klāsta papildināšanai, atsevišķu padomju politikas aspektu – ekonomisko, sociālo un citu procesu apjēgšanai. Tomēr, izmantojot šos pētījumus, jāveic nopietns darbs vēstures atziņu verifikācijā, empīriskā materiāla pārbaudē, vēstures avotu iekšējā kritikā utt. Tādējādi, lai pilnvērtīgi raksturotu šo historiogrāfisko materiālu, vajadzētu veikt speciālu pētījumu, it sevišķi ņemot vērā materiāla plašumu (tas jau tika konstatēts šī raksta sākumā historiogrāfisko pētījumu apskatā).

Vispārīgos vilcienos raksturojot padomju politiku, 20. gadsimta 60.–80. gados Rietumu historiogrāfijas un Baltijas pētniecības pārstāvji balstījās uz teorētiskajiem konceptiem, kas prasīja šo politiku vērtēt negatīvi¹⁷⁶ un uzskatīt par antinacionālu un diskriminējošu,¹⁷⁷ jo tā bija vērsta pret nacionālām vērtībām un pret latviešu nacionālo identitāti, kā arī par eklektisku un nekonsekventu.¹⁷⁸ Tomēr retos gadījumos zinātnieki mēģināja piedāvāt sabalansēto vērtējumu, padomju politikas pozitīvās puses meklējot un atrodot izglītības un kultūras līmeņa paaugstināšanā, kā arī dzīves līmeņa celšanā.¹⁷⁹ Jāatzīmē, ka Latvijas jaunākajā historiogrāfijā negatīvi akcenti padomju politikas vērtējumos būtiski pastiprinājušies.¹⁸⁰ Taču ne vienmēr tiek ievērota šīs politikas vēsturiskā nosacītība, kura spilgti parādīta Rietumu historiogrāfijā un Baltijas pētniecībā, konstatējot Krievijas impērijas un padomju politikas pēctecību un kontinuitāti¹⁸¹ gan mērķu (rusifikācija)¹⁸² ziņā, gan arī ekspansionistiskās ievirzes ziņā.

Modernizācijas teorijas ietekmē sovetoloģijas un Baltijas pētniecības pārstāvji par padomju politikas galvenajiem mērķiem Latvijā un visā Baltijā uzskatīja tautu integrēšanu padomju sistēmā.¹⁸³ Analizējot integrācijas gaitu, tika izdalītas trīs galvenās stadijas: 1) sovetizācija¹⁸⁴ (*sovietization*) – “modernizācijas un industrializācijas process saskaņā ar marksistiski leņiniskiem paraugiem”¹⁸⁵, kas “raksturo [tautas] spējas funkcionēt sociālās, ekonomiskās un politiskās uzvedības marksistiski leņinisko normu rāmjos”¹⁸⁶; 2) rusianizācija (*russianization*)¹⁸⁷ – “krievu valodas un kultūras standartu internacionalizācijas process”; 3) rusifikācija (*russification*) – “process, kura rezultātā nekrievi reāli un psiholoģiski kļūst par krieviem”¹⁸⁸.

Praktiski (respektīvi, empīriskajos pētījumos) integrācijas procesi aplūkoti diezgan noturīgā pētnieciskā modeļa ietvaros. Kā integrācijas procesu pamats tika pētīta politiskā integrācija, kuras galvenie mērķi bija homogēnās politiskās sistēmas (perspektīvā – unitāras valsts¹⁸⁹) izveide PSRS un totāla politiskā kontrole,¹⁹⁰ lai arī nākotnē nodrošinātu Latvijas (un citu Baltijas valstu) politiskās sistēmas pilnīgu atbilstību PSRS paraugam.

Līdz ar politisko integrāciju padomju politikas uzmanības centrā bija ekonomiskā integrācija, kas nodrošināja Latvijas sociāli ekonomiskās sistēmas atbilstību PSRS paraugam,¹⁹¹ kā arī paaugstināja ekonomisko kontaktu intensitāti ar citām padomju republikām. Pētījumi rādīja, ka ekonomiskā integrācija neizbēgami izpaudās Latvijas (un citu Baltijas valstu) ekonomikas atkarībā no PSRS ekonomikas,¹⁹² tāpēc šajā procesā saskatāmas ekonomiskā koloniālisma pazīmes.¹⁹³ Būtībā ekonomiskā un politiskā integrācija iezīmēja sovetizācijas procesa robežas.

Integrācijas izpētes modeļa ietvaros otro līmeni (slāni) ieņēma sociālās integrācijas – izmaiņas sociālajā struktūrā, sociālajās attiecībās, dzīvesveidā, sadzīvē utt. – izpēte. Bet izpētes modeļa augstāko slāni veidoja demogrāfiskās integrācijas,¹⁹⁴ kā arī kultūras¹⁹⁵ un lingvistiskās asimilācijas un rusifikācijas¹⁹⁶ procesu izpēte, jo par padomju politikas galamērķi uzskatīja tieši pilnīgu asimilāciju un rusifikāciju. Daudzos pētījumos parādīta izglītības¹⁹⁷ un reliģijas¹⁹⁸ jomā īstenotās politikas nozīme asimilācijas un rusifikācijas mērķu sasniegšanā.

Integrācijas izpētes modelis, kas modernizācijas teorijas ietekmē pilnīgi izveidojies 20. gadsimta 80. gados, zināmā mērā atgādina padomju historiogrāfijā akceptēto izpētes modeli: līdzība konstatējama gan pētāmo aspektu (politika un politiskā sistēma, sociālās attiecības, ekonomika, kultūra, nacionālā identitāte un nacionālās attiecības) izdalīšanā, gan arī tieksmē padarīt padomju politikas izpēti sistēmisku. Tomēr pētāmo aspektu hierarhija un vērtējumi būtiski atšķiras. Tāpēc sovetoloģijā un Baltijas studijās empīrisko pētījumu prioritārās tēmas bija rusifikācija, asimilācijas draudi un demogrāfiskā integrācija, kā arī pretošanās padomju politikai¹⁹⁹ kā nacionālajai (respektīvi, antinacionālajai) politikai.

Domājams, ka visumā šis izpētes modelis izmantojams Latvijas jaunākajā historiogrāfijā, tas patiešām dod iespēju izpētīt praktiski visus svarīgākos padomju politikas aspektus, parādīt tās būtību, atklāt tās dabu un izpausmes gan plašākā teritoriālajā un vēstures kontekstā, gan arī Latvijas vēstures ietvaros.

Taču vajadzīga arī šī modeļa koriģēšana, lai tas atbilstu mūsdienu reālijām – situācijai Latvijā pēc valsts neatkarības atgūšanas. Galvenais modeļa trūkums ir padomju politikas ilglaicīgo seku nepietiekama ievērošana, jo šīs sekas varēja atklāties (vismaz daļēji) tikai pēc neatkarības atgūšanas un padomju posma Latvijas vēsturē noslēgšanās. Tāpēc tikai pēc 1991. gada radās reāla iespēja padomju politiku pētīt retrospektīvi, kā kompleksu parādību, kas 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū gandrīz invariānti determinēja Latvijas un latviešu tautas vēsturi. Precizējami un verificējami arī daži padomju politikas vērtējumi, lai izslēgtu pretrunas un nekonsekvences padomju politikas būtības un izpausmju skaidrošanā. Vēlams arī noteiktāk un mērķtiecīgāk integrēt padomju politikas apgaismošanu šaurākā – Latvijas vēstures izpētes kontekstā, lai padomju politikas vēstures reprezentācija kļūtu pilnvērtīga un pārliecinoša. Tad būs

iespējams no vēsturiskā naratīva izslēgt pārmērīgu shematismu, kas 20. gadsimta 60.–80. gados iesakņojies pētījumos (acīmredzot socioloģijas ietekmē) un joprojām konstatējams problēmas apzināšanā un izpētē. Izpētes modeļa turpmākās korekcijas var noteikt, tikai balstoties uz faktogrāfijas un vēstures avotu rūpīgu izpēti, kas savukārt prasīs intensificēt vēstures avotu kritikas un edīcijas darbu.²⁰⁰

Taču nepieciešamākais pētniecību sekmējošais faktors ir skaidrā prioritāšu noteikšana un institucionālais atbalsts pētījumiem šajā jomā, jo Latvijas jaunākajā historiogrāfijā šīs problēmas izpēte ir jāiesāk praktiski no jauna.

Atsauces un komentāri

- 1 Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā // Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj., turpmāk – LVKR ...). – Rīga, 2004, 389., 400. lpp.
- 2 Šajā darbā padomju historiogrāfiskā materiāla sīkāku reprezentāciju daļēji aizpilda historiogrāfisko pētījumu paplašināts apskats (sk. nodaļu “Padomju politikas historiogrāfijas izpētes gaita (historiogrāfijas historiogrāfija)”), kā arī citi autora sagatavotie pētījumi, kas publicēti “Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstos”.
- 3 Par padomju historiogrāfijas nozīmi padomju politikas īstenošanā sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: historiogrāfijas konceptuālais līmenis // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: Politika un tās sekas (LVKR, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 59.–70. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats) // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV), 2003, 2. nr., 75.–83. lpp.; 3. nr., 69.–77. lpp.; *Иванов А.* О влиянии русской досоветской историографии на историческую науку Латвийской ССР // Проблемы источниковедения и историографии: Сборник научных трудов. – Калининград, 2004, вып. 3, с. 151–160; *Bambals A.* Padomju vēstures mitokrātijas tematikas atspoguļojums Latvijas PSR VDK krimināllietās // Mīti Latvijas vēsturē. – Rīga, 2006, 112.–120. lpp.
- 4 Sk. sīkāk: *Croce B.* History: Its Theory and Method. – New York, 1923.
- 5 Tas ir sevišķi raksturīgs historiogrāfijas pētniecībai, kad tā pakļauta totalitārā režīma spaidiem, politiskajai konjunktūrai un ideoloģiskiem apsvērumiem. Piemēram, sk. rakstu, kurā neapstrīdamas tēzes par historiogrāfijas uzdevumiem un funkcijām savijas ar politiskiem un ideoloģiskiem spriedumiem. – *Бирон А.* Развитие историографических исследований в Советской Латвии // Историографические исследования в Советской Прибалтике и Белоруссии: Материалы научной сессии, посвященной 50-летию образования СССР. – Рига, 1972, с. 16–20. – Par šo historiogrāfijas funkciju sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (LVKR, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 14. lpp.
- 6 *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ..., 391. lpp.
- 7 Sk.: turpat, 408. lpp.
- 8 *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne: (1945.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 5. lpp.; sk. arī: *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990, 8., 9. lpp.

- ⁹ Protams, pati augstākā reprezentabluma pakāpe ir bibliogrāfiskajiem rādītājiem. Piemēram, sk.: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas. 1946.–1972. – Rīga, 1973; Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta publikācijas. 1973.–1975. – Rīga, 1979; Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle. 60. – Rīga, 1980; kā arī daudzus citus izdevumus.
- ¹⁰ Šāda padomju historiogrāfijas ievirze skaidri redzama daudzos pētījumos. Piemēram: “Tikai pēc uzvaras karā un Latvijas atbrīvošanas no okupantiem [respektīvi, otrā padomju okupācija. – A. I.] līdz ar visas saimniecības atjaunošanu un kultūras jauncelsmes darbu asnus droši varēja dzīt arī marksistiski ļeņiniskā vēstures zinātne. Tāpēc arī Padomju Latvijas vēstures zinātnes attīstība divdesmit piecos gados jāvērtē īstenībā tikai kā divdesmit gadu veikums.” – *Zeids T.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā divdesmit piecos gados: (1940.–1965.) // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1965, 7. nr., 58. lpp. Sal. ar: *Zutis J.* PSRS un Latvijas PSR vēstures zinātnes sasniegumi // ZAV, 1957, 10. nr., 55.–74. lpp.
- ¹¹ Sk. attiecīgās nodaļas apkopojošajās monogrāfijās: *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 424–455 (sal. ar: *Bīrons A., Dorošenko V.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā. – Rīga, 1966); *Томан Б.* Историография истории Коммунистической партии Латвии: (конец XIX в. – начало 60-х годов XX в.). – Рига, 1983, с. 267–274; *Васерманис Я.* Победа колхозного строя в республиках Прибалтики. – Рига, 1988, с. 130–143. Sk. arī: *Бирон А.* Изучение истории Латвии учеными Академии наук Латвийской ССР между XXV и XXVI съездами КПСС // Известия Академии наук Латвийской ССР (turpmāk – Изв. АН), 1981, № 2, с. 3–18; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР в 70-е годы // История СССР, 1982, № 5, с. 3–20; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР во второй половине 1970-х – начале 1980-х гг. // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 5–48; *Бирон А., Вайткявичюс Б., Сийливаск К.* Социалистическое решение национального вопроса в Прибалтике: (историография проблемы) // Великий Октябрь и решение национального вопроса. – Ереван, 1982, с. 219–237; и.с.
- ¹² Par historiogrāfijas faktiem un avotiem sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Historiogrāfiskais fakts un historiogrāfiskais avots // VII Zinātnisko lasījumu materiāli: Vēstures sekcija. – Daugavpils, 1997, 1. krāj., 23.–29. lpp.
- ¹³ *Крегерс О.* Исследование истории рабочего класса // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе, с. 151–170; *Шнейдере И.* Основные черты историографии рабочего класса Латвийской ССР: (1945–1980 гг.) // Вопросы экономического, социального и культурного развития социалистического общества: Тезисы докладов. – Рига, 1980, часть 1, с. 36, 37.
- ¹⁴ *Головчик А.* Изучение проблем развития сельского хозяйства // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе, с. 171–191; *Bīrons A.* Pētījumi par sociālistiskās lauksaimniecības vēsturi Padomju Latvijā // Padomju Latvijas lauki: Darbs un dzīve. – Rīga, 1973, 46.–61. lpp.
- ¹⁵ *Виксна Д.* Изучение истории развития латышской социалистической культуры // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе, с. 192–208.
- ¹⁶ *Вилциньш Т.* Исследования по истории науки // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе, с. 209–224; *Шнейдере И., Савченко В.* Развитие социалистического соревнования в Латвийской ССР, 1940–1975 гг.: (обзор литературы) // Изв. АН, 1976, № 4, с. 37–51.

- 17 Piemēram, sk.: Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии, Эстонии. – Рига, 1982, с. 21–45; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980, 19.–26. lpp.
- 18 Īsumā tā pieminēta: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ..., 392. lpp. – Diskusijas gaita, kā arī autoru argumentācija atspoguļota vairākos pētījumos. Sk. viedokli, kuru aizstāvēja Latvijas KP CK Partijas vēstures institūta pārstāvji: *Vасерманис Я., Зиле Л.* Строительство социализма в Латвии: Проблемы историографии // История СССР, 1986, № 3, с. 41–44; *Vасерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии переходного периода от капитализма к социализму в Советской Латвии // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1987, т. 9, с. 116; *Горе И.* Советская историография социалистической индустриализации Латвийской ССР (К постановке проблемы) // Turpat, 136. lpp. – Sal. ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta pētnieku argumentiem, kas balstīti nevis uz spekulācijām, bet uz plašu faktogrāfisko materiālu. – *Бирон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период в истории Латвийской ССР: сущность проблемы // Изв. АН, 1987, № 2, с. 39, 40; *Шнейдере И.* Основные направления в изучении индустриализации Латвийской ССР // Turpat, 1984, № 7, с. 13–29.
- 19 *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..
- 20 Pilnīgu priekšstatu par šo publikāciju saturu var iegūt no diviem trijiem nejauši izraudzītiem rakstiem. Piemēram: Atbilde apmelojamiem // *Ciņa*, 1972, 24. febr.; *Baranovskis A.* Filiāles // *Dzimtenes Balss*, 1983, 8., 15., 22. un 29. dec.; *Федотов А.* В плену прежних иллюзий: О некоторых буржуазных фальсификациях экономического развития республик Советской Прибалтики // Коммунист Советской Латвии, 1987, № 5, с. 82–88; u.tml.
- 21 Piemēram, sk.: Baltijas reakcionārā emigrācija šodien: Lietuviešu, latviešu un igauņu antikomunistiskā emigrācija imperiālisma kalpībā. – Rīga, 1982; Nacionālās attiecības. Proletāriskais internacionālisms. Internacionālistiskā audzināšana: Vārdnīca. – Rīga, 1981, 78.–82. lpp.; *Brolīšs J.* Antikomunisms un nacionālais jautājums: Daži tēmas aspekti. – Rīga, 1970; *Штейнберг В.* О “литературной деятельности” латышской буржуазно-националистической эмиграции // Вопросы истории КПСС, 1975, № 9, с. 84–94; *Куртовский И., Федотов А.* Критика “советологических” концепций социально-экономического развития союзной республики // Вопросы экономики, 1984, № 10, с. 108–117; kā arī daudzi citi darbi. – Sk. arī: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta publicētos referatīvos krājumus “Зарубежная литература о Латвии”. Šajā krājumu sērijā pirmie pieci laidieni tika paredzēti tikai “dienesta vajadzībām” un tādējādi tos faktiski izņēma no zinātnes aprites.
- 22 Tikai atsevišķos gadījumos publikācijas par ārzemju historiogrāfijas kritiku daļēji atbilda historiogrāfiskā pētījuma standartiem, vienlaikus saglabājot agresīvu ideoloģisko ievirzi. – Piemēram, sk.: *Galviņš A.* Franču buržuāziskā historiogrāfija par PSKP nacionālo politiku // Latvijas Komunistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi. – Rīga, 1982, 4. sēj., 167.–182. lpp.
- 23 Kritikas vietā historiogrāfijas apskatos tika mēģināts veidot objektīvu (dažreiz – objektivizētu) priekšstatu par padomju politikas izpēti ārzemēs. – Piemēram, sk.: *Иванов А.* Вопросы межнациональных отношений и национальной политики в республиках советской Прибалтики на страницах “Journal of Baltic Studies” // ZAV, 1989, № 10, с. 96–102; *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение, возможности и путях его осуществления // Демократизācija un nacionālās tiesības. – Rīga, 1990, 58.–65. lpp. Sk. arī analītiskās recenzijas. Piemēram: *Bleiere D.* Baltijas reģions – vai tas pastāv // ZAV, 1991, 11. nr., 140.–142. lpp.

- ²⁴ Sākumā 20. gadsimta 80. gadu beigās publikācijas (lielākoties periodikā) skāra 1939.–1940. gada vēstures jautājumus, Latvijas valsts izveidošanas un pastāvēšanas vēstures problēmas 1918.–1940. gadā, deportācijas un represijas, latviešu nacionālās identitātes saglabāšanās un attīstības jautājumus. Turpretim padomju politikai un Latvijas vēsturei kopumā 20. gadsimta 50. gadu otrajā pusē – 80. gadu vidū pievērsa nepietiekamu uzmanību. Šo publikāciju vidū ir pārsvarā intervijas ar trimdas latviešu pētniekiem un ārzemju zinātniekiem, kurās padomju politikas vēstures jautājumi skarti, raksturojot pārmaiņas Latvijā 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā. – Piemēram, sk.: *Hoskings Dž.* Skats no Albionas // *Cīņa*, 1989, 1. okt.; *Levits E.* Diskusijas un cerības // *Apskats*, 1989, 3. nr.; *Levits E.* Par politiskajām aktivitātēm Latvijā, PSRS, Eiropā // *Cīņa*, 1990, 31. marts; *Andersons E.* Vēsturnieka skatījumā // *Literatūra un Māksla*, 1988, 21. okt., 13. lpp.; *Muižnieks N.* Latvija – demokrātiska vai latviska // *Kultūras Fonda Avīze*, 1990, marts, 14. lpp.; *Муїжниецс Н.* Национальный вопрос: Взгляд западных советологов // *Атмода*, 1989, 31 июля; *Карер д'Анкос Э.* Непростая дорога в будущее // *Советская молодежь*, 1990, 13 марта; un nedaudzi citi.
- ²⁵ Latvijas vēstures pētniecības uzdevumi tika kodolīgi formulēti programmatiskajā apcerē: *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē..
- ²⁶ Sk. sīkāk: *Иванов А.* Сближение советской и зарубежной историографических традиций в освещении национальных процессов в Прибалтике // Национальный вопрос в СССР в современных условиях: Всесоюзная межвузовская научно-практическая конференция. – Баку, 1990, с. 47–49.
- ²⁷ *Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē ..., 8.–13. lpp.; *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne.; *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* (turpmāk – *LVIŽ*), 1995, 4. nr., 24.–32. lpp. *Šneidere I.* Latvijas jaunāko laiku vēstures pētniecība: jaunu skatījumu nepieciešamība // *LVIŽ*, 1994, 3. nr., 117.–129. lpp.
- ²⁸ Piemēram, sk.: *Strods H.* Latvijas vēstures zinātnes padomizēšana: (1944–1985) // *Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999: Genocīda politika un prakse.* – Rīga, 2000, 15.–42. lpp.; *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (konceptuāls pārskats) ..; *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ..; *Ivanovs A.* Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview // *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia* (LVKR, 14. sēj.). – Rīga, 2005, 256.–270. lpp.; *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā ..., 17.–19., 23.–25. lpp.
- ²⁹ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā ..., 390. lpp. – Irēne Šneidere atzīmē, ka Latvijas vēsturnieku pētniecības darbs norisēja divās plāksnēs, viena no tām ir “padomju historiogrāfijas nostādņu kritika vai vienkārši noliegšana, to gadu sagrozījumu un falsifikāciju atsegšana. Tas ir pilnīgi pamatots un loģisks mūsdienu Latvijas historiogrāfijas attīstības posms.” – *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // *LVKR*, 9. sēj., 28. lpp.
- ³⁰ *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā (40. gadu otrā pusē – 80. gadu otrā pusē) // *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara* (LVKR, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 138.–140. lpp.; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // *Okupētā Latvija 1940–1990* (LVKR, 19. sēj.). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.; *Bambals A.* Padomju vēstures mitokrātijas tematikas atspoguļojums ..; *Krūmiņš G.* Padomju okupācijas periodā radītie tautsaimnieciskie mīti // *Mīti Latvijas vēsturē ..*, 130.–135. lpp.

- ³¹ Piemēram, sk.: *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā rietumos 20. gadsimta noslēgumā // Latvijas Arhīvi, 2000, 3. nr., 105.–124. lpp.; *Bleiere D.* Nacionālkomunisms Latvijā: Historiogrāfija // LVIŽ, 2003, 1. nr., 110.–130. lpp.; *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ārzemju historiogrāfijā // LV, 1992, 4. nr., 35.–39. lpp.; *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija: (1946–1999). – Rēzekne, 1999; un nedaudzi citi pētījumi.
- ³² Jaunākajos historiogrāfiskajos pētījumos uzmanības centrā ir jautājums par sovietoloģijas un Baltijas pētniecības atziņu atbilstību (vai neatbilstību) mainīgajai situācijai, kāda izveidojusies 20. gadsimta 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā. – *Solomon S. G.* (ed.). *Beyond Sovietology: Essays in Politics and History.* – Armonk; London, 1993; *Fleron F. J. jr., Hoffmann E. P.* (eds.). *Post-Communist Studies and Political Science: Methodology and Empirical Theory in Sovietology.* – Boulder, 1993; *Cox M.* Whatever Happened to the USSR? Critical Reflections on Soviet Studies // *Cox M.* (ed.). *Rethinking the Soviet Collapse: Sovietology, the Death of Communism, and the New Russia.* – London; New York, 1998; u.c. Sk. arī: *Zelče V.* Dažas tendences ..
- ³³ Piemēram, sk. saturīgākas recenzijas: *Ozolins K. L.* [Rec.] // *Journal of Baltic Studies* (turpmāk – JBS), Fall 1980, vol. XI, no. 3, pp. 265–267 (rec. grām.: *Ekmanis R.* *Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975.* – Belmont, Mass., 1978); *Ewing C. V.* [Rec.] // JBS, Fall 1986, vol. XVII, no. 3, pp. 280, 281 (rec. grām.: *Karklins R.* *Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below.* – Boston, 1986); u.c.
- ³⁴ *Rodgers H. I.* [Rec.] // JBS, Winter 1977, vol. VIII, no. 4, pp. 354, 355 (rec. grām.: *Kaslas B.* *The Baltic Nations: The Quest for Regional Integration and Political Liberty.* – Pittston, 1976); *Maciuika B. V.* [Rec.] // JBS, Summer 1983, vol. XIV, no. 2, pp. 163, 164 (rec. grām.: *Levits E.* *Die demographische Situation in der UdSSR und in den Baltischen Staaten ..* – Königstein im Taunus, 1982, S. 18–142); *Dreifelds J.* [Rec.] // *Canadian Journal of Political Science*, September 1984, vol. XVII, no. 3, pp. 644–646 (rec. grām.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980.* – London, 1983); *Hiden J.* [Rec.] // *The Slavonic and East European Review*, October 1984, vol. 62, no. 4, p. 619 (rec. grām.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* *The Baltic States ..*); *Kolankiewicz G.* [Rec.] // *International Affairs*, Summer 1984, vol. 60, no. 3 (rec. grām.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* *The Baltic States ..*); u.c.
- ³⁵ *Tillett L.* *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities.* – Chapel Hill, 1969. Sk. arī: *Mazour A. G.* *The Writing of History in the Soviet Union.* – Stanford, 1971; *Baron S. H., Heer N. W.* (eds.). *Windows on the Russian Past: Essays on Soviet Historiography since Stalin.* – Columbus, 1977.
- ³⁶ Sk. sīkāk: *Nyirady K. E.* *Historians and the Nationality Dissatisfaction* // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region.* – New York; London, 1977, pp. 58–82.
- ³⁷ Piemēram, sk.: *Бордюгов Г., Козлов В.* *История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества.* – Москва, 1992.
- ³⁸ *Zelče V.* Dažas tendences ..., 108.–112. lpp.
- ³⁹ Par to liecina arī Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada Progresā ziņojums “Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. līdz 1956. gadam”. – LV, 2002, 2. nr., 15.–30. lpp.
- ⁴⁰ “[...] apgalvojums, ka Latvijas vēstures pēc Otrā pasaules kara pētniecībā nav “balto” plankumu, būtu nepatiess. No pētnieku uzmanības loka ir “izkrituši” tādi jautājumi kā, piemēram, tautsaimniecības

- attīstība, tendences kultūras jomā. Šīs problemātikas pētniecība vēl ir priekšā.” – Sk.: *Šneidere I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas ..., 28. lpp.
- ⁴¹ Turpat.
- ⁴² Par reprezentācijas problēmu filozofu skatījumā sk. sīkāk: *Wartofsky M. W.* Models: Representation and the Scientific Understanding. – Dordrecht; Boston; London, 1979.
- ⁴³ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ...; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā.
- ⁴⁴ *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ..., 395., 396. lpp.
- ⁴⁵ Detalizēti tās raksturotas historiogrāfijas pētījumos, arī šī pētījuma autora publikācijās.
- ⁴⁶ *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 82. lpp. (26. atsaucē).
- ⁴⁷ Piemēram, sk.: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām (3. pārstr. un papild. izd.) / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1986, 2. sēj.; Latvijas Komunistiskās partijas 75 gadi [Rakstu krājums]. – Rīga, 1980; Rīga sociālisma laikmetā, 1917–1975 / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1980; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980 (sk. arī: *Зиле Л.* Исторический путь строительства социализма. – Рига, 1978); *Zīle Ļ.* Latvijas Komunistiskajai partijai – 80. – Rīga, 1984; Sociālistiskais dzīves veids: attīstība, problēmas / A. Strautiņa red. – Rīga, 1981; *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija Latvijā. – Rīga, 1981; Latvijas PSR strādnieku šķira, 1940.–1980. – Rīga, 1985; u.c.
- ⁴⁸ Latvijas PSR vēsture ..., IX–XVI nodaļa.
- ⁴⁹ *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., II un III nodaļa.
- ⁵⁰ Sk. 18. atsauci.
- ⁵¹ *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 147. lpp. – Šai sakarā jāatzīmē, ka Latvijas vēstures specifika faktiski izzūd no pētījumiem, kuros apgaismots Latvijas vēstures posms, sākot ar kolektīvizācijas pabeigšanu.
- ⁵² Sovietizācijas procesu periodizācija izraisa zināmas grūtības arī Rietumu historiogrāfijā. Bieži vien vēsturnieki izvairās no sovetizācijas beigu robežas precīzas datēšanas. – Piemēram, sk.: *Oberländer E.* Instruments of Sovietization in 1939/40 and after 1944/45 // LVKR, 9. sēj., 50.–58. lpp.
- ⁵³ Sal.: “Atbilstoši PSKP XXI, XXII un XXIII kongresa lēmumiem un PSKP programmai Latvijā, tāpat kā pārējās savienotajās padomju republikās, darbaļaužu pūļņi tika virzīti uz jaunām, augstākām ekonomikas un kultūras attīstības robežlīnijām, uz arvien lielāku ieguldījumu sabiedrības materiāltehniskās bāzes tālākveidošanā.” – Latvijas PSR vēsture ..., 314. lpp.
- ⁵⁴ Par Latvijas sovetizācijas padomju koncepciju sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas sovetizācija ..., 401.–410. lpp.
- ⁵⁵ *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 260.–264. lpp. Sal. ar: Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии, Эстонии. – Рига, 1982, с. 488–493.
- ⁵⁶ Latvijas PSR vēsture ..., 309. lpp.
- ⁵⁷ “Valstiskā un sabiedriski politiskā attīstība” ir viens no padomju historiogrāfijas eifēmismiem. Tā patieso saturu var parādīt, izmantojot citus eifēmismus: “LKP vadība”, “padomju celtniecība”, “sabiedriskā” organizāciju darbība. – Sk. sīkāk: turpat, 415.–444. lpp.
- ⁵⁸ Sk. sīkāk: История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – [Б. м.], 1938, с. 99–127 (nodaļa “О диалектическом и историческом материализме”). – Šeit skaidri redzama “VK(b)P īsā kursa” ietekme, kas vēstures

- pētniecībā saglabājās līdz padomju varas pastāvēšanas pēdējam brīdim. – Sk. sīkāk: *Маслов Н. Н.* “Краткий курс истории ВКП(б)” – энциклопедия и идеология сталинизма и постсталинизма: 1938–1988 гг. // Советская историография. – Москва, 1996, с. 265–268.
- ⁵⁹ Latvijas PSR vēsture ..., 359. lpp. – Visvairāk trūkumu konstatēja tieši lauksaimniecībā, jo acīmredzams fakts bija Latvijas lauksaimniecības pagrimums “lauksaimniecības sociālistiskās rekonstrukcijas” dēļ.
- ⁶⁰ Protams, lai šo specifiku atklātu, vajadzētu radoši interpretēt padomju vēsturnieku sacerējumu “zemtekstu”.
- ⁶¹ Piemēram, sk.: *Brolišs J.* Internacionālistiskā audzināšana. – Rīga, 1978; *Goldmanis J.* LKP darbība krievu un latviešu tautu vēsturisko sakaru propagandā sociālisma celtniecības periodā republikā // Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari. – Rīga, 1987, 123.–128. lpp.; Padomju Latvija brālīgajā PSRS tautu saimē. – Rīga, 1986; *Pudele B.* Ideoloģiskā darba pilnveidošanas problēmas // ZAV, 1984, 9. nr., 3.–8. lpp.; *Šmidre D.* Nacionālais un internacionālais latviešu sociālistiskajā nācijā. – Rīga, 1976; *Savčenko V.* Jauns posms nacionālo attiecību attīstībā. – Rīga, 1962; *Strazdiņš K.* Latviešu sociālistiskā nācija. – Rīga, 1961; *Голдманис Ю.* Ленинская национальная политика в действии: Из опыта Компартии Латвии по осуществлению ленинской национальной политики в период построения социализма в республике. – Рига, 1986; *Голдманис Ю.* Роль Компартии Латвии в обеспечении изменений социально-классовой структуры латышской нации в процессе перерастания ее из капиталистической в социалистическую // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1981, т. 3, с. 126–138; Идейное противоборство: Опыт, проблемы, направления. – Рига, 1987; u.c.
- ⁶² Baltijas reakcionārā emigrācija ..., 124. lpp.
- ⁶³ Piemēram, sk. apkopojošās monogrāfijas Latvijas vēsturē, kurās nacionālās politikas apgaismošanas vietā piedāvāts idealizēts priekšstats par latviešu tautas attiecībām ar citām PSRS tautām. – Sk.: Latvijas PSR vēsture ..., 503.–509. lpp.
- ⁶⁴ Baltijas reakcionārā emigrācija ..., 130., 131. lpp.
- ⁶⁵ Raksturīgākie piemēri: *Allworth E.* (ed.). Soviet Nationality Problems. – New York; London, 1971; *Dellenbrant J. A.* Soviet Regional Policy: A Quantitative Inquiry into the Social and Political Development of the Soviet Republics. – Stockholm, 1980; *Rockett R. L.* Ethnic Nationalities in the Soviet Union: Sociological Perspectives on a Historical Problem. – New York, 1981; *Nelson D. N.* (ed.). Communism and the Politics of Inequalities. – Lexington, 1983; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR: The Perspective from Below. – Boston, etc., 1986; *Conquest R.* (ed.). The Last Empire: Nationality and the Soviet Future. – Stanford, 1986; *Jones E., Grupp F. W.* Modernization, Value Change and Fertility in the Soviet Union. – Cambridge, etc., 1987; u.c.
- ⁶⁶ Piemēram, sk.: *Clem R. S.* (ed.). The Soviet West: Interplay between Nationality and Social Organization. – New York, etc., 1975; *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. – New York; London, 1977; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980. – London, 1983; u.c.
- ⁶⁷ Sk. nozīmīgākās publikācijas: *Švābe A.* Genocide in the Baltic States. – Stockholm, 1952; *Šilde Ā.* Bez tiesībām un brīvības: Latvijas sovjetizācija, 1944–1965. – Kopenhāgena, 1965; *Šilde Ā.* Pretestības kustība Latvijā. – Stokholma, 1972; Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985.

- ⁶⁸ Par to liecina, piemēram, pētnieku sastāvs sovetoģijā un Baltijas pētniecībā. Daudzi Baltijas izcelsmes pētnieki (piemēram, R. Karklins, S. Vardis, B. Meisners u.c.) padomju politiku, sociālos un politiskos procesus pētīja visas Padomju Savienības mērogā, sevišķi akcentējot to izpausmes tieši Baltijas reģionā. Pētījumi publicēti lielākoties sovetoģiskajos izdevumos. Daudzi ASV un Rietumeiropas zinātnieki (piemēram, R. Klems, E. Olvorts u.c.) nopietni nodarbojās ar Baltijas problemātiku. Turklāt par sovetoģijas un Baltijas pētniecības integrāciju liecina Baltijas izcelsmes zinātnieku sagatavoto pētījumu publicēšana angļu valodā, kā arī Baltijas pētnieku pamatoto atziņu rezonanse un ietekme uz sovetoģijas attīstību (piemēram, sk.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..), kopējās pētnieciskās programmas, kuru realizācijā piedalījās gan Rietumeiropas un ASV zinātnieki, gan arī Baltijas izcelsmes pētnieki. – Sk.: *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America on the Threshold of the 1980 // *Horak S. M.* (ed.). Guide to the Study of Soviet Nationalities. – Littleton, 1982, pp. 15–23; *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival ..
- ⁶⁹ Sovetoģijas krīzes apstākļos daži šī virziena pārstāvji izteica kritiskus uzskatus par padomju politikas izpētes norisi sovetoģijā pirms 20. gadsimta 90. gadiem. – Piemēram, sk.: *Rutland P.* Sovietology: Who Got It Right and Who Got It Wrong? And Why? // *Cox M.* (ed.). Rethinking the Soviet Collapse .., p. 37; sk. arī: *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā .., 109. lpp.
- ⁷⁰ Turpat, 108. lpp. – Historiogrāfijas skatījumā prognozēšana nav uzskatāma par vēstures pētniecības uzdevumu, tāpēc drošu prognožu trūkumu diez vai var uzskatīt par nepilnību vēstures pētniecībā.
- ⁷¹ Sk.: *Smal-Stocki R.* The Captive Nations: Nationalism of the Non-Russian Nations in the Soviet Union. – New York, 1960; *Goldhagen E.* (ed.). Ethnic Minorities in the Soviet Union. – New York, etc., 1968.
- ⁷² Sk.: *Karklins R.* Ethnopolitics and Transition to Democracy: The Collapse of the USSR and Latvia. – Washington, etc., 1994; *Dreifelds J.* Latvia in Transition. – Cambridge, 1996; u.c.
- ⁷³ Piemēram, sk.: *Clemens W. C.* Baltic Independence and Russian Empire. – New York, 1991; *Gerner K., Hedlund S.* The Baltic States and the End of the Soviet Empire. – London; New York, 1993. – Jāatzīmē, ka pēc Baltijas valstu neatkarības atgūšanas daži pētījumi, kuru pirmizdevumi nāca klajā padomju okupācijas gados, tika papildināti ar 80. gadu otrās puses – 90. gadu sākuma notikumu apskatiem un izdoti atkārtoti. – Piemēram, sk.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1990. Expanded and Updated Edition. – Berkley, etc., 1993.
- ⁷⁴ *Plakans A.* The Latvians: A Short History. – Stanford, 1995.
- ⁷⁵ Piemēram, sk.: *Hiden J., Salmon P.* The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia, and Lithuania in the Twentieth Century. – London; New York, 1991.
- ⁷⁶ Priekšstatu par publikācijām, kurās aplūkota padomju politika dažādās PSRS republikās, arī Latvijā, rodām: *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America .., pp. 15–23.
- ⁷⁷ Piemēram, sk.: *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization in the USSR // *Soviet Studies*, April, 1984, vol. XXXVI, no. 2, pp. 159–184; *Brym R. J.* Cultural Versus Structural Explanations of Ethnic Inter-marriage in the USSR: A Statistical Re-Analysis // *Soviet Studies*, October, 1984, vol. XXXVI, no. 4, pp. 594–601; *Slider D.* A Note on the Class Structure of Soviet Nationalities // *Soviet Studies*, October, 1985, vol. XXXVII, no. 4, pp. 534–540; u.c.
- ⁷⁸ Piemēram, sk.: *Vardys S.* The Problem of Nationality: Modernization and Baltic Nationalism // *Problems of Communism*, September–October, 1975, vol. XXIV, no. 5, pp. 32–48; *Meissner B.* The 26th Party Congress and Soviet Domestic Politics // *Problems of Communism*, May–June, 1981, vol. XXX, no. 3, pp. 1–23; *Gitelman Z.* Are Nations Merging in the USSR? // *Problems of Communism*, September–October, 1983, vol. XXXII, no. 5, pp. 35–47; u.c.

- ⁷⁹ Piemēram, sk.: *Bahry D., Nechemias C.* Half Full or Half Empty? The Debate over Soviet Regional Equality // *Slavic Review*, Fall 1981, vol. 40, no. 3, pp. 366–383; *Bursa G. R. F.* Political Changes of Names of Soviet Towns // *The Slavonic and East European Review*, April, 1985, vol. 63, no. 2, pp. 161–185; *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States and Their Incorporation into the USSR: Political and Legal Aspects. Part I: Political Aspects // *East European Quarterly*, September, 1985, vol. XIX, no. 3, pp. 289–304; *Shtromas A.* Soviet Occupation of the Baltic States and Their Incorporation into the USSR: Political and Legal Aspects. Part II: Legal Aspects // *East European Quarterly*, 1985, vol. XIX, no. 4, pp. 459–467; u.c.
- ⁸⁰ Sevišķi intensīvi un operatīvi padomju politikas problēmas tika atspoguļotas presē trešās atmodas laikā. – Piemēram, sk.: *Latvia: Glasnost' as Counterpropaganda* // *Soviet Nationality Survey*, August, 1986, vol. III, no. 8, pp. 5, 6; *Nationalities Policy: The Birth Rate Factor* // *Soviet Nationality Survey*, March, 1987, vol. IV, no. 3, pp. 1–4; *Union of Inequalities: The National Question in the USSR* // *Soviet Nationality Survey*, March, 1988, vol. V, no. 3, pp. 1–3; *Nationality Issues at the 19th Party Conference* // *Soviet Nationality Survey*, July, 1988, vol. V, no. 7, pp. 1–3; *New Regulations on Demonstrations: A Blow Against National Movements* // *Soviet Nationality Survey*, August, 1988, vol. V, no. 8, pp. 1, 2; *Politburo Member Visits Baltics* // *Soviet Nationality Survey*, September, 1988, vol. V, no. 9, p. 5; *End of Empire?* // *Soviet Analyst*, November, 23, 1988, vol. 17, no. 23, pp. 1–3; kā arī daudzi citi raksti.
- ⁸¹ Piemēram, sk. nozīmīgākās monogrāfijas, kas nāca klajā 20. gadsimta 80. gados: *Dellenbrant J. A.* Soviet Regional Policy ...; *Besemeres J. F.* Socialist Population Politics: The Political Implications of Demographic Trends in the USSR and Eastern Europe. – White Plains (N. Y.), 1980; *McCaughey M.* The Soviet Union since 1917. – London; New York, 1982; *Sacks M. P.* Work and Equality in Soviet Society: The Division of Labor by Age, Gender, and Nationality. – New York, 1982; *Hosking G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. – Cambridge, 1985; *Jones E., Grupp F. W.* Modernization, Value Change and Fertility in the Soviet Union ...; *Baradat L. P.* Soviet Political Society. – Englewood Cliffs, 1986; *Bialer S.* The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline. – London, 1986; *Derbyshire I.* Politics in the Soviet Union from Brezhnev to Gorbachev. – Cambridge, 1987; u.c.
- ⁸² Piemēram, sk.: *Goldhagen E.* (ed.). Ethnic Minorities ..., pp. 198–217; *Kamenetsky I.* (ed.). Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR. – Littleton, 1977, pp. 115–138; *Azra J. R.* (ed.). Soviet Nationalities Policies and Practices. – New York, etc., 1978; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ...; *Conquest R.* (ed.). The Last Empire ...; *Rockett R. L.* Ethnic Nationalities in the Soviet Union ...; *Soviet Nationalities in Strategic Perspective.* – London; Sydney, 1985. Sk. arī rokasgrāmatas: *Katz Z.* (ed.). Handbook of Major Soviet Nationalities. – New York, 1975; *Horak S. M.* (ed.). Guide to the Study of the Soviet Nationalities: Non-Russian Peoples of the USSR. – Littleton, 1982.
- ⁸³ Sovetoloģijā tādu monogrāfiju nav daudz. Piemēram, sk.: *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemäe M.* (eds.). Problems of Mininations: Baltic Perspectives. – San José, 1973; *Clem R. S.* (ed.). The Soviet West ...; *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States ..
- ⁸⁴ *Nelson D. N.* (ed.). Communism and the Politics of Inequalities ...; *Connor W.* The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy. – Princeton, 1984; u.c.
- ⁸⁵ Sk. iepriekšminētos pētījumus: *Allworth E.* (ed.). Soviet Nationality Problems ...; *Clem R. S.* (ed.). The Soviet West ...; *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival ...; *Azra J. R.* (ed.). Soviet Nationalities Policies ...; *Dellenbrant J. A.* Soviet Regional Policy ...; *Rockett R. L.* Ethnic Nationalities in the Soviet

- Union .; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR .; *Jones E., Grupp F. W.* Modernization, Value Change .; u.c.
- ⁸⁶ Politizācijas dēļ jautājums par Baltijas reģionālo identitāti ir strīdīgs. Šajā rakstā reģionālā pieeja Baltijas vēstures izpētē netiek verificēta, jo šīs problēmas risināšanai būtu nepieciešami vairāki nopietni pētījumi (sk.: *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 114., 115. lpp.; sal. ar: *Блузма В.* Прибалтийский регион при Горбачеве // *Коммунист Советской Латвии*, 1988, № 5, с. 81–89). Tārēc šajā rakstā minēti tikai sovetologu argumenti, kā arī izvērtēta šī konteksta izvēles nozīme un sekas, pētot padomju politiku Baltijā padomju varas gados.
- ⁸⁷ *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities in the Soviet West: Background and Implications // *Clem R. S.* (ed.). *The Soviet West ...*, p. 4; *Liniņš V.* The Two Baltic Regions: The Natural and Artificial One // *JBS*, Fall 1987, vol. XVIII, no. 3, p. 253; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. xi; u.c.
- ⁸⁸ *Loeber D. A.* Towards Baltic Regional Identity // *JBS*, Summer 1987, vol. XVIII, no. 2, p. 116.
- ⁸⁹ *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities ..., p. 4; *Dreifelds J.* Byelorussia and the Baltic Republics // *Koropeckyj I. S., Schroeder G. E.* (eds.). *Economics of Soviet Regions.* – New York, 1981, p. 323.
- ⁹⁰ *Simon G.* Regionalism in the Soviet Union // *JBS*, Fall 1987, vol. XVIII, no. 3, pp. 258, 259.
- ⁹¹ *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. xi.
- ⁹² *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities ..., p. 3. Sk. arī: *Rauch G. von.* *The Baltic States: The Years of Independence: Estonia, Latvia, Lithuania 1917–1940.* – London, 1974, pp. 239, 240.
- ⁹³ *Parming T. et al.* (eds.). *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR.* – Boulder, 1978, pp. 3–10; *Taagepera R.* Dissimilarities between Northwestern Soviet Republics // *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemāe M.* (eds.). *Problems of Mininations ...*, pp. 69–88.
- ⁹⁴ *Rebas H.* "Baltic Regionalism"?? // *JBS*, Summer 1988, vol. XIX, no. 2, pp. 102–104.
- ⁹⁵ *Kirby D., Hinkkanen M. L.* *The Baltic and the North Sea.* – London; New York, 2000; *Szporluk R.* (ed.). *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia.* – London, etc., 1994.
- ⁹⁶ Piemēram, sk.: *Taagepera R.* Problems and Opportunities of Mininations // *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemāe M.* (eds.). *Problems of Mininations ...*, p. 3; *Gerner K.* Between Sweden and Russia: The Baltic Rimland // *JBS*, Fall 1986, vol. XVII, no. 3, p. 194.
- ⁹⁷ *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 114., 115. lpp.
- ⁹⁸ *Bennigsen A.* Soviet Minority Nationalism in Historical Perspective // *Conquest R.* (ed.). *The Last Empire ...*, p. 138; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., pp. 4, 5; *Pipes R.* Introduction: The Nationality Problem // *Katz Z.* (ed.). *Handbook ...*, p. 2.
- ⁹⁹ *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 126; *Hiden J.* [Rec.] ..., p. 619; *Parming T. et al.* (eds.). *A Case Study of a Soviet Republic ...*, p. 12.
- ¹⁰⁰ *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. xii.
- ¹⁰¹ Turpat, p. 195; *Hiden J.* [Rec.] ..., p. 619; *Parming T. et al.* (eds.). *A Case Study of a Soviet Republic ...*, p. 12.
- ¹⁰² Sk. sīkāk: *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение ...; *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā ..., 19. lpp.
- ¹⁰³ *Beamish T., Hadley G.* *The Kremlin's Dilemma: The Struggle for Human Rights in Eastern Europe.* – London, 1979, pp. 19, 20; *Res Baltica.* – Leyden, 1968, p. 9. – Historiogrāfijā tēze par pašnoteikšanās tiesību neaizskaramību parādījās jau 20. gadsimta 40. gados – Latvijas okupācijas sākumposmā. – Sk.: *Bilmanis A.* *Baltic Essays.* – Washington, 1945, p. 197.
- ¹⁰⁴ *Rauch G.* The Baltic States ..., p. 234 u.c.

- ¹⁰⁵ *Shtromas A.* Soviet Occupation .. Part II: Legal Aspects ..., p. 464.
- ¹⁰⁶ *Hosking G.* The First Socialist Society ..., p. 251.
- ¹⁰⁷ *Beamish T., Hadley G.* The Kremlin's Dilemma ..., p. 37; *Hough W. J. H. III.* The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, Winter 1985, vol. 6, no. 2, pp. 301–533; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 29; *Timmermans W. A.* The Baltic States, the Soviet Union and the Netherlands: A Historical Note // *Netherlands International Law Review*, 1985, vol. XXXII, no. 2, pp. 288–294; *Liivak A.* Soviet Responses to Western Non-Recognition of Baltic Annexation // *JBS*, Winter 1987, vol. XVIII, no. 4, pp. 329–348; kā arī daudzi citi pētījumi.
- ¹⁰⁸ Tēze par Baltijas tautu tiesmi atgūt neatkarību tika vispāratzīta gan sovetoģijā, gan arī Baltijas pētniecībā. Taču retos gadījumos literatūrā sastopami apgalvojumi (kas, jāatzīst, nebalstījās uz empīriskā materiāla izpēti), ka Latvijā "nebija masu noskaņas, kas prasītu izstāšanos no PSRS". – Sk.: *Szymanski A.* Human Rights in the Soviet Union: Including Comparisons with the USA. – London, 1984, p. 83.
- ¹⁰⁹ Padomju Savienība bieži vien tika uzskatīta par pēdējo koloniālo impēriju. – *Seton-Watson H.* Russian Nationalism in Historical Perspective // *Conquest R.* (ed.). The Last Empire ..., p. 26; *Shtromas A.* Soviet Occupation .. Part I: Political Aspects ..., p. 300; u.c.
- ¹¹⁰ *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces // *JBS*, Fall 1986, vol. XVII, no 3, pp. 187–188; *Shtromas A.* Baltic Problem and Peace Studies // *JBS*, Spring 1978, vol. IX, no. 1, p. 4.
- ¹¹¹ *Sinha S. P.* Self-Determination in International Law and its Applicability to the Baltic Peoples // *Res Baltica* ..., p. 270.
- ¹¹² *Shtromas A.* Baltic Problem and Peace Studies ..., p. 3.
- ¹¹³ Zinātnieku skatījumā tas prasītu vairāku apstākļu sakrišanu. – Sk. sīkāk: *McCauley M.* The Soviet Union Since 1917 ..., p. 236; [Rec.] // *International Affairs*, Autumn 1983, vol. 59, no. 4, p. 735 (rec. grām.: *Sathyamurthy T.* Nationalism in Contemporary World. – London, 1983).
- ¹¹⁴ Raksta autors vairākkārt raksturojis modernizācijas teoriju, kā arī atsevišķas teorijas, kas pielāgo modernizācijas teoriju situācijai Latvijā un Baltijā. Šajā pētījumā teorijas raksturojums tiek papildināts, bet vērtējumi precizēti, atzīmētas arī svarīgākās tēzes, kas atklāj teorijas saturu un ievirzi. – Sk.: *Ivanovs A.* Latvijas disidentu problēmas apskats ..., 35. lpp.; *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa ..., 19. lpp.; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā ..., 142., 143. lpp.; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // *Okupētā Latvija 1940–1990* ..., 27.–70. lpp.; *Ivanovs A.* Nacionālā politika Latvijā 20. gadsimta 60.–80. gados: teorētiskās pieejas, koncepti un izpētes konteksti // *Latvija un Austrumeiropa, 20. gadsimta 60.–80. gadi (LVKR, 20. sēj.)*. – Rīga, 2007. 30.–44. lpp.
- ¹¹⁵ *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization in the USSR ..., p. 159.
- ¹¹⁶ Turpat, 161. lpp.
- ¹¹⁷ *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 36.
- ¹¹⁸ *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Traditionality in a Multiethnic Society: The Soviet Case // *The American Political Science Review*, June, 1985, vol. 79, no. 2, pp. 474–490.
- ¹¹⁹ *Remeikis T.* Modernization and National Identity in the Baltic Republics: Uneven and Multi-Directional Change in the Components of Modernization // *Kamenetsky I.* (ed.). Nationalism and Human Rights ..., p. 116.

- 120 *Shryock R.* Indigenous Economic Managers // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, p. 83.
- 121 *Fleming J.* Political Leaders // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, p. 126; *Parming T.* Roots of Nationality Differences // *Turpat*, 25. lpp.; *Remeikis T.* Modernization and National Identity ..., p. 115; *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 48; *Daniels R. V.* Russia: The Roots of Confrontation. – Cambridge; London, 1985, p. 315; *Ewing C. V.* [Rec.] // *JBS*, Fall 1986, vol. XVII, no. 3, p. 281 (rec. grām.: *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ...).
- 122 *Parming T.* Roots of Nationality Differences ..., p. 25.
- 123 *Ewing C. V.* [Rec.], p. 281.
- 124 *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 48.
- 125 *Lederhendler E. M.* Resources of the Ethnically Disenfranchised // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, pp. 194, 195; *Remeikis T.* Modernization and National Identity ..., p. 134. Līdzīgi modernizācija iedarbojas uz sociālo un reliģisko apziņu. Sk.: *Doersam C.* Sovietization, Culture and Religion // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, p. 148; *Vardys V. S.* Modernization and Latin Rite Catholics in the Soviet Union // *Dunn D. J.* (ed.). *Religion and Modernization in the Soviet Union.* – Boulder, 1977, p. 357.
- 126 *Rakowska-Harmstone T.* Minority Nationalism Today: An Overview // *Conquest R.* (ed.). *The Last Empire ...*, p. 240.
- 127 Šai sakarā jāatzīmē, ka, pielāgojot modernizācijas teoriju padomju sabiedrības, nacionālo attiecību un padomju nacionālās politikas izpētei, termins “modernizācija” bieži vien uztverams kā eifēmisms, kas aizvieto citu terminu – “sovetizācija”.
- 128 *Clem R. S.* Vitality of the Nationalities ..., pp. 4, 5.
- 129 *Grossman M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians // *Clem R. S.* (ed.). *The Soviet West ...*, p. 73.
- 130 *Turpat*, 73., 75. lpp. Sk. arī: *Tempest R.* Youth Soviet Style // *Problems of Communism*, 1984, no. 3, May–June, p. 62.
- 131 *Herod C. C.* The Nation in History of Marxian Thought: The Concept of Nations with History and Nations without History. – The Hague, 1976; *Nelson D. N.* (ed.). *Communism and the Politics of Inequalities ...*; *Connor W.* The National Question ...; u.c.
- 132 *Bennigsen A.* Soviet Minority Nationalism ..., p. 131.
- 133 *Vardys S.* The Problem of Nationality ..., p. 33.
- 134 Piemēram, sk.: *Dunlop J. B.* Language, Culture, Religion and National Awareness // *Conquest R.* (ed.). *The Last Empire ...*, p. 285; *Parming T.* Roots of Nationality Differences ..
- 135 *Brym R. J.* Cultural Versus Structural Explanations ..., p. 594; *Kemiläinen A.* The Idea of Nationalism // *Scandinavian Journal of History*, 1984, vol. 9, no. 1, p. 64; *Rakowska-Harmstone T.* Minority Nationalism Today ..., p. 235.
- 136 *Besancon A.* Nationalism and Bolshevism in the USSR // *Conquest R.* (ed.). *The Last Empire ...*, p. 13.
- 137 *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., pp. 186, 187.
- 138 *Hosking G.* The First Socialist Society ..., p. 95.
- 139 Pētnieki atzīmē: “Mūsdienu nācijas demonstrē neparastu izturību. To elastīgums, to spējas saglabāt savu savdabīgumu apstākļos, kad tām spiež mainīt identitāti [...] ir gandrīz bezgalīgas.” – Sk.: *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality // *Allworth E.* (ed.). *Nationality Group Survival ...*, p. 1.

- 140 Turpat, 3. lpp. – Šis izpētes instrumentārijs novērtēts pētījumā: *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā. – Šajā rakstā pētnieciskā modeļa raksturojums un vērtējums ir precizēts.
- 141 *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality ..., p. 19; *Parming T.* Roots of Nationality Differences ..., p. 53.
- 142 *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality ..., p. 15.
- 143 Piemēram, sk.: *Grossman M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians..., p. 73; *Loeber D. A.* Baltic Authors under Soviet Law // *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemāe M.* (eds.). Problems of Mininations ..., p. 185; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ...; u.c.
- 144 *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality ..., p. 15.
- 145 *Nyirady K. E.* Historians and the Nationality Dissatisfaction ..., p. 59.
- 146 Piemēram, sk.: *Grossman M. A.* Soviet Efforts at the Socioeconomic Integration of Latvians ..., p. 73; *Henze P. B.* The Spectre and Implications of International Nationalist Dissent: Historical and Functional Comparisons // *Soviet Nationalities in Strategic Perspective* ..., p. 18; *Loeber D. A.* Baltic Authors under Soviet Law ..., p. 185; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ...; *Rakowska-Harmstone T.* The Soviet Union // *Wirsing R. G.* (ed.). Protection of Ethnic Minorities: Comparative Perspectives. – New York, etc., 1981, p. 128; *Shtromas A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence: A View on the Prerequisites and Possibilities of Their Realization // *JBS*, Fall 1986, vol. XVII, no. 3, p. 262; kā arī daudzi citi pētījumi.
- 147 *Clem R. S.* (ed.). The Soviet West ..., p. 24.
- 148 Piemēram, sk.: *Fleischhauer I., Pinkus B.* The Soviet Germans: Past and Present. – London, 1986, p. 5.
- 149 *Jones E., Grupp F. W.* Modernization and Ethnic Equalization ..., p. 159. Sk. arī: *Dellenbrant J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union // *JBS*, Fall 1987, vol. XVIII, no. 3, p. 235; *Sowjetsystem und Ostrecht*. – Berlin, 1985, S. 270; u.c.
- 150 *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality ..., pp. 15, 16; *Kort M.* The Soviet Colossus. – New York, 1985, p. 289.
- 151 Piemēram, sk.: *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 217; *Taagepera R.* Dissimilarities between Northwestern Soviet Republics ..., p. 84.
- 152 Piemēram, sk.: *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ..., pp. 25, 51; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 1; u.c.
- 153 Par Baltijas pētniecību – zinātniskās pētniecības darba organizāciju, pētniecības centriem, nozīmīgākajiem izpētes virzieniem, pasākumiem, rīkotajām konferencēm, publikācijām utt. sk. sīkāk: *Anderson E.* Baltic Studies in America // *Second Conference on Baltic Studies in Scandinavia*. – Stockholm, 1973, pp. [1–8]; *Baltic Studies: Facts for Students / Prepared by AABS*. – [S. l.], 1982; *Crowe D. M.* The Balts (Estonians, Latvians, Lithuanians) // *Horak S. M.* (ed.). Guide to the Study of the Soviet Nationalities ..., pp. 25–48; *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America ...; *Parming T.* "Baltic Studies": The Emergence, Development, and Problematics of an Area Studies Specialization // *JBS*, Summer 1987, vol. XVIII, no. 2, pp. 133–166; *Kitching L.* (comp.). *Baltic Studies Indexes, 1970–1997: Journal of Baltic Studies, Bulletin of Baltic Studies*. – Hackettstown, 1998; *Zelče V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā ..., 110.–112. lpp.
- 154 *Dreifelds J.* [Rec.] ..., p. 645.
- 155 "[...] ārzemēs publicēto darbu secinājumi pieder pie t.s. sintētiskās literatūras, kur vienādi ieplūdināti pirmavoti un literatūra." – Sk.: *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // *LV*, 1991,

1. nr., 5. lpp. – Šai sakarā jāatzīmē, ka 20. gadsimta 70. gadu otrajā pusē – 80. gados trimdas vēsturnieku sagatavoto pētījumu zinātniskais līmenis būtiski cēlās un sasniedza tādu, kāds piemita sovetoloģijai.
- ¹⁵⁶ Līdz ar Baltijas Pētniecības veicināšanas asociāciju pētniecības darbu veica arī citas trimdinieku organizācijas. – Sk. sīkāk: *Crowe D. M.* The Balts ..., pp. 29, 30. – Šo organizāciju veiktajai pētnieciskajai darbībai bija raksturīga politiska ievirze. – Sk.: *Heizer J. L.* Soviet Nationality Studies in North America ..., pp. 21, 22.
- ¹⁵⁷ Sk. arī citus periodiskos izdevumus, kas nāca klajā trimdā: *The Baltic Review*, *Latvian Information Bulletin*, *Latvian News Digest* u.c.
- ¹⁵⁸ *Anderson E.* Baltic Studies in America ..., [pp. 6, 7]; *Baltic Studies: Facts for Students* ..., pp. 1, 2.
- ¹⁵⁹ *Anderson E.* Baltic Studies in America ..., [p. 1]. Sk. arī: *Ivask I.* (ed.). First Conference on Baltic Studies: Summary of Proceedings. – Tacoma, 1969.
- ¹⁶⁰ *Ivask I.* (ed.). First Conference on Baltic Studies ...; *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemäe M.* (eds.). Problems of Mininations: Baltic Perspectives. – San José, 1973; *Ziedonis A., Winter W. L., Valgemäe M.* (eds.). Baltic History. – Columbus, 1974; Second Conference on Baltic Studies in Scandinavia: Summary of Proceedings. – Stockholm, 1973. Par konferencēm sk. apskatus, kas publicēti žurnālā "*Journal of Baltic Studies*", piemēram: First Conference on Baltic Studies // *JBS*, Fall 1976, vol. VII, no. 3, pp. 291–294. Kopš 20. gadsimta 80. gadiem konferenču materiāli regulāri publicēti žurnālā "*Journal of Baltic Studies*". Padomju politikas izpētē svarīga loma bija arī simpozijiem "Apkārtējās vides problēmas Baltijā" (Toronto, 1983. gads), "No kodolieročiem brīvā Ziemeļu zona" (1985. gads) u.c.
- ¹⁶¹ Sk. publicētos materiālus: *Taagepera R.* Getting the Discussion Started // *JBS*, Fall 1986, vol. XVII, no. 3, pp. 173–178; *Shtromas A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence ...; *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ...; u.c.
- ¹⁶² Sk. publicētos materiālus: *Karklins R.* The Analysis of National Cadre Politics // *JBS*, Summer 1987, vol. XVIII, no. 2, pp. 167–175; *Šilde Ā.* The Role of Russian-Latvians in the Sovietization of Latvia // *Turpat*, pp. 191–208; *Zamascikov S.* Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts // *JBS*, Fall 1987, vol. XVIII, no. 3, pp. 221–234; *Adirim I.* Realities of Economic Growth and Distribution in the Baltic States // *JBS*, Spring 1988, vol. XIX, no. 1, pp. 49–59; *Graudins M. I.* The Rationale and Implementation of the 1984 Soviet School Reform in Latvia // *Turpat*, 21.–32. lpp.; *Kreindler I. T.* Baltic Area Languages in the Soviet Union: A Sociolinguistic Perspective // *Turpat*, 5.–20. lpp.; *Levits E.* National Elites and Their Political Function Within the Soviet System The Latvian Elite // *JBS*, Summer 1988, vol. XIX, no. 2, pp. 176–190; *Uibopuu H.-J.* The USSR's Basic Legislation: Legislative Authority of the Baltic Republics // *Turpat*, 117.–128. lpp.; *Dellenbrant J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union ...; *Liivak A.* Soviet Responses to Western Non-Recognition of Baltic Annexation ...; *Liniņš V.* The Two Baltic Regions ...; *Loeber D. A.* Towards Baltic Regional Identity ...; *Rebas H.* "Baltic Regionalism"? ...; *Simon G.* Regionalism in the Soviet Union ..
- ¹⁶³ Jāmin arī citi Baltijas studiju pētījumi, kuros padomju politika pētīta diezgan vispusīgi un dziļi. Šo nozīmīgo pētījumu vidū, kas ietekmēja arī visu sovetoloģiju, var minēt: *Pennar J.* Current Soviet Nationality Policy ...; *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia: A Manpower Management Study. – Tacoma, 1965; *Babris P. J.* Baltic Youth under Communism. – Arlington Heights, 1967;

- Kalniņš B.* How Latvia is Ruled: The Structure of the Political Apparatus // JBS, Spring 1977, vol. VIII, no. 1, pp. 70–78; *Ekmanis R.* Latvian Literature under the Soviets, 1940–1975. – Belmont, 1978; *Karklins R.* Ethnic Interaction in the Baltic Republics // JBS, Spring 1981, vol. XII, no. 1, pp. 16–34; *Taagepera R.* Baltic Population Changes, 1950–1980 // Turpat, 35.–57. lpp.; *Küing A.* A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia, and Lithuania, 1940–1980. – Cardiff, etc., 1981; *Šilde Ā.* Resistance Movement in Latvia // Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1985, pp. 5–70; *Trapāns A.* Soviet Military Power in the Baltic Area. – Stockholm, 1986; *Urdze A.* Nationalism and Internationalism: Ideological Background and Concrete Forms of Expression in the Latvian SSR // JBS, Fall 1988, vol. XIX, no. 3, pp. 185–196; kā arī daudzus citus pētījumus. Atsaucē minētie pētījumi atlasīti pēc to citēšanas indeksa.
- ¹⁶⁴ Daži Baltijas pētniecības ietvaros tapuši pētījumi pozicionēti kā situatīvie pētījumi. Piemēram, sk.: *Parming T. et al.* (eds.). A Case Study of a Soviet Republic ..
- ¹⁶⁵ Piemēram, sk.: *Shtromas A.* Baltic Problem and Peace Studies ..., p. 5; *Shtromas A.* Prospects for Restoring the Baltic States' Independence ..., pp. 258, 260, 267; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 239; *Rakowska-Harmstone T.* Minority Nationalism Today ..., p. 260.
- ¹⁶⁶ Sk. sīkāk: *Иванов А.* Зарубежная историография о праве Балтийских наций на самоопределение ..
- ¹⁶⁷ Šos pētījumus ir iespējams minēt vienā atsaucē. Sk.: *Levits E.* Latvija padomju varā // Latvijas valsts atjaunošana, 1986.–1993. – Rīga, 1998, 42.–63. lpp.; *Levits E.* Latvija padomju varā: Politiskā attīstība no 1940. līdz 1989. gadam // LV, 1991, 1. nr., 67.–71. lpp.; 2. nr., 54.–57. lpp.; 3. nr., 59.–65. lpp.; 1992, 1. nr., 44.–49. lpp.; *Riekstiņš J.* Colonization and Russification of Latvia, 1940–1989 // LVKR, 14. sēj., 228.–241. lpp.; *Strods H.* Brūnais un sarkanais genocīds Baltijā, 1940.–1990.: kopīgais un atšķirīgais // LV, 1995, 4. nr., 36.–41. lpp.; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985 // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992, 15.–31. lpp.; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985 // Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības. – Rīga, 1985, 3. grām., 9.–26. lpp.; *Strods H.* Sovietization of Latvia, 1944–1991 // LVKR, 14. sēj., 209.–227. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvijas rusifikācija (1940.–1990.) // LV, 1991, 1. nr., 31.–36. lpp.
- ¹⁶⁸ *Priede G.* Tautas traģēdija un mēģinājumi runāt par to dramaturģijā no 1954. līdz 1989. gadam // ZAV, A daļa, 2000, 1./2. nr., 74.–81. lpp.; *Apine I.* Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpsiholoģiskie aspekti // Turpat, 69.–73. lpp.; *Bleiere D.* Kultūrpolitika Latvijā 1959.–1962. gadā // LVIŽ, 2002, 3. nr., 114.–132. lpp.; *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // Turpat, 2003, 3. nr., 112.–138. lpp.
- ¹⁶⁹ *Strods H.* Resistance in Latvia, 1944–1991 // LVKR, 14. sēj., pp. 286–298; *Zīle Ļ.* Pretestības kustība okupācijas režīma apstākļos // Latvijas valsts atjaunošana ..., 64.–86. lpp.; *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēstures atskats (LVKR, 4. sēj.). – Rīga, 2001, 137.–147. lpp. (nodaļa "Anticionistiskā antisemitisma izpausmes Latvijā otrās padomju okupācijas laikā"); *Balodis R.* Latvijas baznīca komunistu okupācijas laikā // LVIŽ, 2000, 4. nr., 98.–108. lpp.; *Ķipurs R.* Latvijas Septītās dienas adventistu draudžu vēsture (1940–1976) // LV, 1999, 3. nr., 35.–41. lpp.; *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture (1075.–1995.). – Rīga, 1996, 294.–344. lpp.; kā arī nedaudzi citi pētījumi.

- 170 Vēlreiz jāatzīmē, ka šim posmam sekoja trešā atmoda, neatkarības atgūšana un neatkarīgā valstiskuma atīstība. Šie nozīmīgie notikumi un procesi skaidrojami un pētāmi, ievērojot iepriekšējo posmu Latvijas vēsturē, padomju varas īstenoto politiku, kā arī šīs politikas sekas.
- 171 *Grimsted P. K.* Soviet Archival Organization and the National Documentary Legacy in Estonia, Latvia, and Lithuania // *JBS*, Fall 1978, vol. IX, no. 3, pp. 195–202. – Jāatzīmē, ka padomju varas apstākļos arī daudziem pētniekiem Latvijā šie materiāli nebija pieejami, bet pētnieki, kuriem tie bija pieejami, nevarēja tos publiski izmantot zinātnieku sabiedrībai domātos pētījumos.
- 172 Piemēram, sk.: *Baltiņš G.* Padomju perioda statistikas metodoloģijas specifika // *LVKR*, 9. sēj., 243.–247. lpp.
- 173 Piemēram, sk.: *Crowe D. M.* Baltic Resource Material in the National Archives of the United States // *JBS*, Spring 1976, vol. VII, no. 1, pp. 94–100; *Loeber D. A.* Baltic Source Materials Proposals for an Action Program // Second Conference on Baltic Studies ..., pp. [1–6].
- 174 Jautājums par avotpētnieciskajām metodēm un avotu kritiku sovetoģijā un Baltijas studijās (arī padomju historiogrāfijā) ir ļoti interesants, plašs un, jāsaka, pamācošs, tāpēc tam nepieciešama speciāla un dziļāka izpēte. Ar šī darba autora uzkrāto materiālu ir iespējams īstenot šādu pilnvērtīgu un relatīvi plašu pētījumu.
- 175 Nepieciešams atsevišķs, detalizēts pētījums, lai secīgi raksturotu padomju politikas atsevišķu aspektu un faktu reprezentācijas specifiku historiogrāfijā.
- 176 *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 217.
- 177 *Smal-Stocki R.* The Captive Nations ..., p. 77.
- 178 *Pennar J.* Current Soviet Nationality Policy // *JBS*, Spring 1981, vol. XII, no. 1, p. 13.
- 179 Dažreiz pat sastopami apgalvojumi: "Padomju vara faktiski pasargā mazās nācijas no lielkrievu šovinistiem, kuri grib likvidēt nekrievu nāciju simbolisku autonomiju." – Sk.: *Ziedonis A., Taagepera R., Valgemāe M.* (eds.). Problems of Mininations ..., p. 84.
- 180 *Strods H.* Brūnais un sarkanais genocīds Baltijā ...; *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā ..
- 181 Piemēram, sk.: *Babris P. J.* Baltic Youth under Communism ..., p. 16; *Bernard J.* On Soviet Colonialism ..., p. 23; *Bialer S.* The Soviet Paradox ..., p. 32; *Levits E.* National Elites ..., p. 176; *Mangulis V.* Latvia in the Wars of the 20th Century. – Princeton Junction, 1983, p. 5; *Katz Z.* (ed.). Handbook of Major Soviet Nationalities ..., p. 2; *Rockett R. L.* Ethnic Nationalities in the Soviet Union ..., p. 50; Soviet Nationalities in Strategic Perspective ..., p. ix; u.c.
- 182 *Mangulis V.* Latvia in the Wars ..., p. xiii; *Raef M.* Patterns of Russian Imperial Policy toward Nationalities // *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival ..., pp. 22–42.
- 183 *Dellenbrant J. A.* The Integration of the Baltic Republics into the Soviet Union ...; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR, p. 101 ff; *Bahry D., Nechemias C.* Half Full or Half Empty ..., p. 383; u.c.
- 184 "[...] spēcīgo vietējo nacionālo un kultūras tradīciju dēļ" Latvijā šis process nebeidzās 20. gadsimta 40.–50. gados. – Sk.: *Vardys V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization: The Baltic Case // *Res Baltica* ..., p. 120; sk. arī: *Strods H.* Sovietization of Latvia ...; *Ivanovs A.* Latvijas sovetoģācija ...; *Ivanovs A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā ..
- 185 *Kazlas J. A.* Social Distance among Ethnic Groups // *Allworth E.* (ed.). Nationality Group Survival ..., p. 230.
- 186 *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces ..., p. 184.

- ¹⁸⁷ Terminam, šķiet, ir teorētiskā koncepta raksturs. Daži pētnieki "*rusianizāciju*" identificē ar rusifikāciju, jo praksē abus procesus grūti atšķirt. Latvijas jaunākajā historiogrāfijā rusifikācijas izpēte tikai aizsākta. – Sk.: *Riekstiņš J.* Colonization and Russification of Latvia ...; *Zīle Ļ.* Latvijas rusifikācija ..
- ¹⁸⁸ *Kazlas J. A.* Social Distance among Ethnic Groups ..., p. 230.
- ¹⁸⁹ *Dreifelds J.* Participation in Pollution Control in Latvia, 1955–1977 // *JBS*, Winter 1983, vol. XIV, no. 4, p. 290; *Kalniņš B.* How Latvia is Ruled ..., p. 77; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ..., p. 206; *Baradat L. P.* Soviet Political Society ..., pp. 137, 138; *Rakowska-Harmstone T.* The Soviet Union ..., pp. 118, 119.
- ¹⁹⁰ Par kontroles "mehānismiem" sk. sīkāk: *Kūng A.* A Dream of Freedom ..., p. 152; *Kalniņš B.* How Latvia is Ruled ..., pp. 70, 76; *King G. J.* Economic Policies in Occupied Latvia ..., p. 188; *Vardys V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization ..., p. 122.
- ¹⁹¹ *Bahry D., Nechemias C.* Half Full or Half Empty ..., p. 366.
- ¹⁹² *Kolde E.-J.* Structural Integration of Baltic Economies into the Soviet System // *JBS*, Summer 1978, vol. IX, no. 2, p. 165; *Rumer B.* Structural Imbalance in the Soviet Economy // *Problems of Communism*, July–August 1984, no. 4, p. 31.
- ¹⁹³ *Viksnins G. J.* Evaluating Economic Growth in Latvia // *JBS*, Summer 1981, vol. XII, no. 2, p. 181; *Karklins R.* Ethnic Relations in the USSR ..., p. 52.
- ¹⁹⁴ Bieži vien "demogrāfiskā integrācija" tika pētīta gan rusifikācijas politikas, gan arī paātrinātās ekonomiskās attīstības politikas kontekstā, akcentējot demogrāfiskās integrācijas radītās sekas, kas apdraudēja latviešu nacionālo identitāti. – Sk.: *Kūng A.* A Dream of Freedom ..., p. 196; *Viksnins G. J.* Evaluating Economic Growth in Latvia ..., p. 180; *Mellor R. E. H.* The Soviet Union and Its Geographical Problems. – London; Basingstoke, 1982, p. 57. – Daudzi pētnieki bija pārliecināti, ka ekonomiskās politikas galvenais mērķis bijis Baltijas tautu demogrāfiskā rusifikācija. – *Allworth E.* Flexible Defenses of a Nationality ..., p. 21; *Misiunas R. J., Taagepera R.* The Baltic States ..., p. 186; *Shryock R.* Indigenous Economic Managers ..., p. 92; *Vardys V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization ..., pp. 129, 130; *Zamascikov S.* Soviet Methods and Instrumentalities ..., p. 229; u.c.
- ¹⁹⁵ Piemēram, sk.: *Parming T.* Roots of Nationality Differences ..., pp. 40, 41.
- ¹⁹⁶ *Dellenbrant J. A.* The Integration of the Baltic Republics ..., pp. 242, 243; *Vardys V. S.* Language, Lenin, and Politics // *International Journal of the Sociology of Language*, 1982, no. 33, pp. 275–298.
- ¹⁹⁷ *Babris P. J.* Baltic Youth under Communism ..., p. 101 u.c.; *Graudins M. I.* The Rationale and Implementation of the 1984 Soviet School Reform in Latvia ...; *Kūng A.* A Dream of Freedom ..., pp. 43–52; u.c.
- ¹⁹⁸ *Baradat L. P.* Soviet Political Society ..., p. 346; *Doersam C.* Sovietization, Culture and Religion ..., p. 168, 177–179; *Vardys V. S.* The Role of the Churches in the Maintenance of Regional and National Identity in the Baltic Republics // *JBS*, Fall 1987, vol. XVIII, no. 3, pp. 287, 288. – Arī mūsdienās jaunākajā Latvijas historiogrāfijā tieši šim padomju politikas aspektam pievērsta samērā liela uzmanība. – Sk.: *Balodis R.* Latvijas baznīca komunistu okupācijas laikā ...; *Ķīpurs R.* Latvijas Septītās dienas adventistu draudžu vēsture ...; *Strods H.* Latvijas katoļu baznīcas vēsture ..., 294.–344. lpp.; kā arī nedaudzi citi pētījumi.
- ¹⁹⁹ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā ...; *Ivanovs A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā ..

- ²⁰⁰ Kvalitatīvu vēstures avotu publikāciju nav daudz: Nacionālkomunisms Latvijā un 1959. gada Latvijas PSR izglītības likums / Sagat. D. Bleiere // LVIŽ, 2004, 1. nr., 126.–149. lpp.; Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas kultūrvidēi / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1995; Izpostītā zeme: PSRS okupācijas armijas nodarītie zaudējumi Latvijas laukiem / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1997; Izpostītā zeme: PSRS militāristi Rīgā / Sast. J. Riekstiņš. – Rīga, 1998; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, kā arī nedaudzas citas publikācijas.

Soviet Policy in Latvia in the Second Half of the 1950s – Middle of the 1980s: The Course of Investigation, Results, and Prospects (A Historiographic Overview)

Aleksandrs Ivanovs

Summary

In modern Latvian historiography, the problems of the Soviet policy implemented in Latvia in the second half of the 1950s – middle of the 1980s are not in the scholars' focus of attention. Due to the generally accepted hierarchy of priorities in the Soviet policy studies in Latvia, the range of topical problems encompasses first of all the aspects of the Soviet repressive policies in Latvia in the 1940s–1950s. Meanwhile, further developments are being disregarded in the modern Latvian historiography. Therefore, only some aspects, which are closely connected with the Soviet policy in Latvia in the 1960s–1980s, are being studied comprehensively (national communism and its defeat, national resistance movement in post-war Latvia, history of religious belief, etc.). The history of the Soviet policy as such is represented in some overviews only.

Thus, the study of the implementation of the Soviet policy in Latvia in the second half of the 1950s – middle of the 1980s should be started anew. The investigation of these problems can be based upon the “positive” experience accumulated in the Soviet Studies (*Sovietology*) and Baltic Studies in the 1960s–1980s. To a certain extent, the empirical material gathered and represented in the works written by the Soviet Latvian authors can also be used in the modern studies of the Soviet policy. Naturally, this material should be carefully verified, updated, and reevaluated in accordance with the present-day insight into the essence and manifestations of the Soviet policies on the eve of the National Revival in Latvia.

Therefore, in the focus of attention of the author, there is rather vast historiographic material (monographs, research papers, conference materials, articles, popular essays, etc.), which emerged within the institutional frameworks of the Soviet and Baltic Studies, as well as theoretical concepts revealing the essence and nature of the Soviet policy, and

conceptual approaches offering original research techniques and investigation tools that can be used in the studies of Soviet policies in Latvia and in the Baltic region on the whole.

The article reveals the priorities in investigation of the Soviet policy implemented in Latvia in the second half of the 1950s – middle of the 1980s, which were accepted in the Soviet and Baltic Studies. The article shows that due to political and ideological topicality the Soviet policy was in the centre of attention in the Baltic Studies, as well as in the Soviet Studies.

An in-depth examination of the historiographic material accumulated in the Soviet and Baltic studies as well as in the Soviet Latvian historiography shows that the history of the Soviet policy in Latvia can be studied within different historical, geopolitical, ideological, and theoretical contexts, which determine different methodological approaches to the phenomenon of the Soviet policy, controversial interpretations and evaluations, as well as topicality of certain aspects of the Soviet nationality policy.

In the Soviet Latvian historiography, the history of the implementation of the Soviet policy in Latvia was studied within the context of “perfection of the socialist society,” therefore, the history of the Soviet policy was partly hushed up, but partly – falsified. Meanwhile, in the Soviet Studies, the problem was investigated within the global context of the Soviet (or even – Eastern European) history. This approach failed to represent the specificity of the Soviet policy implemented in Latvia. On the other hand, this approach in combination with the modernization theory and the prior attention paid to the socioeconomic processes in the Soviet Union made the methodology of Soviet Studies rather similar to the theoretical approaches accepted in the Soviet historiography; the only (though striking) difference can be observed in the evaluations of the Soviet policy.

Nevertheless, some concepts (e.g. *Sovietization–Russianization–Russification; nationalism*, etc.), theoretical approaches (e.g. some modifications of the *modernization* theory), and research techniques (e.g. the analysis of the *national identity support factors* and *national identity support patterns*) can be used in contemporary research.

In the Baltic Studies, the Soviet policy carried out in Latvia, Lithuania, and Estonia was investigated as a specific phenomenon within the frameworks of the Baltic region. The Soviet policy embraced all spheres of social, cultural, economic, and spiritual activities. At the same time, the main goal of the Soviet policy in Latvia was integration of Latvians into the Soviet system, but the measures implemented by the Soviet authorities were aimed at re-identification of the nationalities in the Baltic region. Therefore, the Soviet policy in Latvia, as well as in the Baltic region on the whole, in its essence was a nationality policy. Thus, it seems that the approach substantiated in the Baltic Studies in the 1960s–1980s gives an opportunity to reveal the essence of the Soviet policy fully.

In conclusion, the author states that the principal prerequisites for progress in the area of the Soviet policy studies are institutional support, special research programmes, and clearly formulated priorities in the modern Latvian historiography.

Daina Bleiere

Latvijas Komunistiskās partijas organizācijas skaitliskais, nacionālais un sociālais sastāvs 1944.–1949. gadā

Nopietnus padomju režīma pētījumus nav iespējams veikt, neaplūkojot jautājumu par Latvijas Komunistiskās partijas kvantitatīvo un kvalitatīvo sastāvu un tā izmaiņām. Padomju Savienības vienīgā politiskā partija – kompartija* bija definējusi sevi kā padomju sabiedrības vadošo politisko spēku, un tās vadība dažādos līmeņos arī bija tā, kas pieņēma visus būtiskos lēmumus, kuri noteica visas sabiedrības dzīvi. Nereti (un pilnīgi pamatoti) tiek uzsvērts, ka faktiskie lēmumu pieņēmēji bija tikai partijas augstākās vadības šaurs personu loks, bet pārējo partijas biedru pienākums atbilstoši demokrātiskā centrālisma principam bija šos lēmumus izpildīt. Patiešām, diskusijas partijas iekšienē kopš Staļina vienpersoniskās varas nostiprināšanās nebija iespējamā, un stratēģisko kursu, bet nereti arī samērā mazsvarīgus jautājumus izlēma tikai partijas augstākā vadība. Šos lēmumus īstenoja dzīvē un kontrolēja to izpildi zemākā līmenī partijas aparāts jeb t.s. nomenklatūra. Lai gan nomenklatūrai partijas dzīvē bija noteicošā nozīme, arī ierindas partijas biedriem nebija mazsvarīga loma, jo viņu pienākums bija kontrolēt situāciju jomās, kas bija saistītas ar viņu profesionālo darbību un tika īstentas kā partijas pirmorganizāciju kontrole atsevišķu iestāžu, cehu, zemāko administratīvo vienību līmenī. Ierindas biedri veidoja arī rezervi, no kuras smēla papildinājumu nomenklatūrai. Ikvienam partijas biedram – vismaz teorētiski – bija jābūt partijas acīm un ausīm, kas reaģē uz ikvienu novirzi no “pareizās līnijas”.

Komunistiskās partijas spēju kontrolēt visus pārvaldes līmeņus lielā mērā noteica tas, ka tās aparāts darbojās kā pēc teritoriālā, tā arī pēc nozaru principa. Ja zemākajā

* Rakstā aplūkotajā laikposmā Latvijas kompartijas oficiālais nosaukums bija Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija (LK(b)P) atbilstoši tās “mātes” organizācijas – Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) nosaukumam. 1952. gadā VK(b)P 19. kongresā to pārdēvēja par Padomju Savienības Komunistisko partiju (PSKP). Attiecīgi nosaukumu – LKP mainīja arī Latvijas organizācija. Šis nosaukums, kas partijai bija arī līdz 1940. gada oktobrim, kad tā tika uzņemta VK(b)P kā tās teritoriālā organizācija, ērtības labad lietots šajā rakstā.

līmenī partijas kontrole tika īstenota partijas pirmorganizāciju līmenī, tad, virzoties uz augšu pa administratīvās pārvaldes un partijas hierarhijas kāpnēm, kontrolei secīgi bija pakļautas lielākas teritoriālas un nozaru struktūras un pārraudzības funkcijas, ko veica partijas aparāts (nomenklatūra).

Padomju iekārtas ieviešanā Latvijā un tās funkcionēšanas nodrošināšanā Otrā pasaules kara beigās un uzreiz pēc tā republikas partijas organizācijas sastāvam un darbības efektivitātei bija būtiska loma. Tas bija viens no apsvērumiem, kas noteica pētījuma hronoloģisko robežu izvēli, jo 1944.–1949. gads ir laiks, kad faktiski izveidojās Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) organizācija un tās pamatiezīmes, kas noteica partijas attīstību 20. gadsimta 50.–80. gados. Otrs apsvēruma, kas lika izvēlēties tieši šīs hronoloģiskās robežas, ir saistīts ar pārmaiņām Latvijas teritorijas administratīvajā iedalījumā – 1950. gada 1. janvārī 25 apriņķus nomainīja ar 58 rajoniem. Jāatzīmē, ka visai būtiskas administratīvā iedalījuma izmaiņas notika arī aplūkojamajā laikposmā. Pirmās izmaiņas bija saistītas ar Abrenes pilsētas un sešu Abrenes apriņķa pagastu nodošanu Krievijas PFSR sastāvā 1944. gada rudenī. Abrenes apriņķis, kura centru pārcēla uz Viļaku, turpināja pastāvēt līdz 1945. gada oktobrim, kad to pārdēvēja par Viļakas apriņķi. 1946. gadā Valkas apriņķi sadalīja divos apriņķos – Valkas un Alūksnes apriņķī, bet 1947. gadā sadalīja Rīgas, Valmieras, Madonas, Daugavpils un Rēzeknes apriņķus, izveidojot vairākus jaunus apriņķus – Ogres, Limbažu, Gulbenes, Krāslavas, Viļānu apriņķi.¹ Tādējādi agrāko 19 apriņķu vietā bija izveidoti jau 25, rezultātā statistikas datu salīdzināšana aplūkojamajā laikposmā ir apgrūtināta, bet salīdzināt, piemēram, 1945. un 1950. gada datus ir ļoti sarežģīti, jo administratīvā vienība ar vienu un to pašu nosaukumu varēja apzīmēt visai atšķirīgu faktisko teritoriju.

Rakstā izmantotas pārsvarā LKP Centrālās komitejas, kā arī partijas apriņķa organizāciju statistiskās atskaites. Tās atspoguļo partijas organizāciju statistiskos datus katrā gada ceturksnī. Atskaites sniedz arī citus datus – par atsevišķu apriņķu/rajonu un republikas nozīmes pilsētu, kā arī kopā visā republikā, partijas biedru nodarbošanos, sadalījumu pa tautsaimniecības nozarēm, sociālo stāvokli, t.i., nodarbošanos laikā, kad uzņem partijā, faktisko sociālo stāvokli atskaites sastādīšanas brīdī, partijas stāžu, vecumu, izglītību, tautību utt. Tās zināmā mērā atspoguļo arī partijas nomenklatūras sastāvu. LKP statistisko datu ticamības pakāpe ir visai augsta, jo datus stingri pārbaudīja kā LKP CK, tā arī Maskavā. Jāatzīmē tomēr, ka nav saglabājušās visu apriņķu atskaites, piemēram, par partijas biedru nacionālo sastāvu. Nepilnīgi ir dati par 1944. un 1945. gadu, kas skaidrojams ar to, ka uzskaites sakārtošana prasīja zināmu laiku pēc tam, kad attiecīgā apriņķa teritorija nonāca padomju kontrolē.

LKP darbības atjaunošana Latvijas teritorijā 1944. gada jūlijā – 1945. gada maijā

Padomju Latvijas partijas vēsturnieku darbos uzsvērta kompartijas darbības un sastāva kontinuitāte, kā arī tās klātbūtne vācu okupētajā Latvijas teritorijā. "Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā" teikts, ka 1943. gadā "izveidoja LKP Latgales un Vidzemes apg[abala] komiteju, kā arī Abrenes, Daugavpils, Jēkabpils, Ludzas, Madonas, Rēzeknes, Valkas un Valmieras apr[iņķa] komit[ejas], kas vadīja partizāņu un tautas pretestības kustību. [...] Bez tam vairākos [...] apriņķos un pilsētās, kur nebija pietiekams part[ijas] biedru skaits, darbojās LKP CK pilnvarotie, kas veica part[ijas] komit[ejas] funkcijas."² Reāli partijas organizācijas pastāvēja tikai padomju partizāņu vienībās, kurās vadības kodolu veidoja no padomju aizmugures iesūtītie partijas biedri. Jāatceras arī, ka padomju partizāņu atbalsta bāzes atradās Baltkrievijā, nevis Latvijas teritorijā.³ Republikas partijas organizācija pastāvēja tikai evakuācijā padomju aizmugurē, taču to veidoja tie komunisti, kas darbojās LKP CK un Latvijas PSR valdības iestādēs, kuru darbinieku skaits bija ļoti ierobežots. Pārējie no Latvijas evakuējušies komunisti ietilpa vai nu armijas, vai arī attiecīgo republiku teritoriālajās organizācijās.

Latvijas teritorijā bija palicis samērā neliels kompartijas biedru skaits. Pēc Latvijas kompartijas CK 1945. gada beigās un 1946. gada sākumā savāktajām ziņām, sākoties karam, apmēram 2000 komunistu bija evakuējušies, apmēram 384 palikuši okupētajā teritorijā.⁴ Runa acīmredzami ir par vietējiem komunistiem, jo vismaz 2000 bija arī 1940.–1941. gadā no PSRS atsūtīto komunistu, kas pārsvarā bija evakuējušies. No Latvijā palikušajiem komunistiem lielākā daļa bija gājuši bojā. Savukārt vācu okupācijas laikā izdzīvojušie nebaudīja uzticību, ja nebija aktīvi cīnījušies pagrīdē vai partizāņu rindās. Minētie dati par atsevišķiem apriņķiem dažkārt ir diezgan grūti interpretējami, taču tie parāda, ka, piemēram, Ventspils apriņķī no 109 partijas biedriem un kandidātiem, kas bija uzskaitē 1941. gada 1. jūnijā, vācu okupētajā teritorijā astoņi bija gājuši bojā, dzīvi palikuši trīs, bet par 32 nebija ziņu. No trīs izdzīvojušajiem divus neatjaunoja partijā.⁵ Talsu partijas organizācijā no 19 pirmskara biedriem okupētajā teritorijā bija palikuši septiņi, no kuriem trīs miruši vai nogalināti, no izdzīvojušajiem viens komunisti izslēgts no partijas.⁶ Rēzeknes apriņķī no 149 partijas biedriem okupētajā teritorijā bija palikuši septiņi, no tiem gājuši bojā seši, bet par 21 nebija ziņu.⁷ No tiem, kas evakuējās uz padomju aizmuguri, liela daļa bija kritusi karā vai arī mirusi. Visos šajos gadījumos komunisti bija palikuši okupētajā teritorijā bez partijas uzdevuma. Var secināt, ka salīdzinājumā ar 1941. gadu LKP pēc kara diezgan stipri atšķīrās. Vietējās izcelsmes komunistu bija daudz mazāk, jo daudzi bija gājuši bojā Latvijā vai arī frontē. Jaunu biedru uzņemšana kara laikā nespēja būtiski ietekmēt situāciju. Lielāka loma nekā pirms kara bija Krievijas

latviešiem*, jo viņu vidū tagad bija daudzi ierindas komunisti, kas par tādiem bija kļuvuši galvenokārt armijā. Padomju Bruņotie spēki kopumā bija kļuvuši par svarīgu LKP rezervi, kurā sastāvēja kā latvieši, tā arī nelatvieši. Pēctecības iespaidu radīja tas, ka LKP CK un Latvijas PSR valdības augstākās amatpersonas bija pārsvarā tās pašas, kas pirms kara, taču patiesībā gan partijas funkcionāru, gan arī ierindas biedru sastāvs bija stipri mainījies.

LKP vadība pirmām kārtām paļāvās uz tiem komunistiem un komjauniešiem, kas bija evakuējušies uz padomju aizmuguri. Jau 1942. gada pavasarī Kirovā partijas un padomju darbinieku kurss sāka gatavot nākamos Latvijas PSR funkcionārus. Kursos uzņēma gan tos, kas smagu ievainojumu dēļ bija atvaļināti no armijas, gan arī civiliedzīvotājus. Kursu pirmā maiņa ilga četrus mēnešus, bet nākamo pagarināja līdz sešiem mēnešiem. Trešajai maiņai, kas mācības sāka 1944. gada februārī, kursus saīsināja līdz trim mēnešiem. Kursu beidzējus norīkoja praksē partijas un komjaunatnes komitejās dažādos apgabalos, lai apgūtu partijas un komjaunatnes komiteju praktisko darbu. Trešās maiņas kursantus nosūtīja uz Kaļiņinas (Tveras) apgabalu iepazīties, kāda situācija ir no vācu okupācijas atbrīvotajās teritorijās, kā arī lai koncentrētu kadrus tuvāk Latvijai. 1944. gada 1. jūnijā sākās kursu pēdējā maiņa, kur mācījās 197 kursanti (iepriekšējās maiņas kursus beidza kopā 287 kursanti). Augustā kursanti izbrauca uz Ludzu un tika sadalīti pa apriņķiem. Līdzīga tipa, bet augstāka līmeņa kursi 1944. gada pavasarī un vasarā notika Maskavā Augstākajā partijas organizatoru skolā. Tos beidza apmēram 60 cilvēku. Partijas un padomju darbinieku kursi notika arī 1. atsevišķajā Latvijas strēlnieku rezerves pulkā.⁸

Galvenos LKP funkcionārus, atrodamos un pieejamos evakuētos komunistus, kā arī pirms kara uz Latviju komandētos citu republiku pilsoņus, minēto partijas un padomju darbinieku kursu beidzējus iekļāva operatīvās grupas, kuras LKP CK sāka organizēt 1943. gada rudenī.⁹ Šādas grupas tika veidotas republikas kompartijas CK un apriņķu, lielāko pilsētu, kā arī Rīgas pilsētas rajonu partijas komiteju darbības organizēšanai, tāpat arī apriņķu un pilsētu padomju izpildkomiteju un visu svarīgāko centrālo republikas iestāžu un rūpniecības un transporta uzņēmumu darbības nodrošināšanai. Tās komplektēja un vadīja LKP Centrālā komiteja. Paralēli tika veidota Valsts drošības tautas komisariāta operatīvā grupa, kas faktiski nebija pakļauta LKP Centrālajai komitejai. Heinrihs Strods uzskaita piecas LKP CK operatīvās grupas, kas izbrauca uz fronti 1944. gada jūlijā, un septiņas grupas, kas ieradās Latvijā augustā, kopskaitā 3169 vadošie darbinieki.¹⁰ Faktiski katrā šajā grupā bija apvienotas vairākas operatīvās grupas, kas sastāvēja no atsevišķu teritoriju vai iestāžu vadības kodola.** Tā kā ar evakuētajiem no Latvijas (1940.–1941. gada

* Jēdziens "Krievijas latvieši" ir literatūrā un sadzīvē ieviesies apzīmējums, lai gan ne visi etniskie latvieši, kas ieradās no citām PSRS republikām, nāca tieši no Krievijas. Samērā daudzi latvieši bija dzīvojuši arī Baltkrievijā un Ukrainā.

** Terminu "operatīvā grupa" lietoja labprāt un atšķirīgos kontekstos, tādēļ dažkārt pat specializētos pētījumos kļūdaini tiek likta vienlīdzības zīme starp dažāda tipa operatīvajām grupām.

darbinieki, ieskaitot arī pirmās padomju okupācijas laikā no PSRS iesūtītos kadrus, kā arī jau minēto kursu beidzējus) nebija iespējams nokomplektēt grupas, tika lūgta (un arī saņemta) VK(b)P CK atļauja operatīvo grupu komplektēšanai piesaistīt arī Krievijas latviešus. Operatīvās grupas sekoja frontes karaspēkam un uzreiz pēc teritorijas atbrīvošanas no vācu karaspēka uzsāka organizēt attiecīgo iestāžu darbu. Līdz ar apriņķa partijas un padomju iestāžu darbības uzsākšanu operatīvās grupas pārstāja eksistēt. Visilgāk pastāvēja Liepājas, Ventspils, Talsu, Kuldīgas un Tukuma apriņķa operatīvās grupas, kas beidza darbu tikai 1945. gada maijā pēc Vācijas armijas grupējuma Kurzemē kapitulācijas.

Neraugoties uz šķietamo organizētību un plānošanu, operatīvo grupu komplektēšana lielā mērā notika pēc *ad hoc* principa. Protams, partijas apriņķa komiteju vai svarīgāko iestāžu vadītāji tika samērā rūpīgi izraudzīti, taču mazāk svarīgus pienākumus nācās uzdot cilvēkiem, kas paši pieteicās vai kurus kāds ieteica. Kad attiecīgajai operatīvajai grupai bija jāsāk pildīt savas funkcijas, tā parasti nebija pilnībā nokomplektēta, tas attiecās arī uz Kurzemes apriņķu operatīvajām grupām, kuru sastāva papildināšanai bija aptuveni deviņi mēneši laika. Jēkabpils apriņķa partijas komitejas 1945. gada 10. janvāra atskaitē paskaidrots, ka apriņķa vadība bija cerējusi, ka īsā laikā pēc apriņķa atbrīvošanas ieradīsies operatīvā grupa apmēram 100 cilvēku sastāvā. Faktiski desmit dienu laikā pēc apriņķa atbrīvošanas no apriņķa apzinātajiem cilvēkiem ieradās tikai deviņi, nākamo četrarpus mēnešu laikā vēl 30. Tādēļ nācās komplektēt kadrus no "vietējiem resursiem", īpaši pagastu izpildkomiteju priekšsēdētāju izvēlē nācās izlīdzēties ar vietējiem iedzīvotājiem.¹¹ Lai aizpildītu brīvās vakances, meklēja dzīvus palikušos 1940.–1941. gada aktīvistus, kā arī jaunsaimniekus, ko bija represējusi vācu okupācijas vara. Izrādījās, ka no 30 pagastu un pilsētu izpildkomiteju priekšsēdētājiem četri bija bijuši evakuācijā, 26 bija vietējie, no tiem seši bijušie partizāni. No pagastu izpildkomiteju priekšsēdētājiem tikai viens bija partijas biedrs.¹² Ilūkstes apriņķa partijas komitejas 1944. gada 15. septembra ziņojumā teikts, ka Ilūkstes operatīvā grupa sāka darbu triju partijas aktīva un 19 padomju aktīva darbinieku sastāvā. Ziņojuma sastādīšanas laikā no 16 štātā paredzētajiem partijas darbiniekiem bija septiņi. Tā kā nebija iepriekš sagatavotu pagastu izpildkomiteju priekšsēdētāju, tos sameklēja no vietējiem iedzīvotājiem, tāpat arī sekretārus un izpildkomiteju locekļus.¹³

LKP biedru skaita pieaugums, reģionālā un sociālā struktūra

Operatīvo grupu darbinieki bija tie, kas 1944. gada vasarā un rudenī sāka no jauna veidot kompartijas struktūras. Samērā ātri tas notika LKP CK un Rīgas pilsētā un tās rajonos, nedaudz lēnāk, bet arī pietiekami efektīvi apriņķos, bet vislēnāk – pagastos. To apliecina arī statistikas dati (sk. 1. un 2. tabulu).

1. tabula

**Partijas biedru skaita izmaiņas apriņķos un lielākajās pilsētās
1945.–1949. gadā**

Apriņķis, pilsēta	01.04.45.	01.07.45.	01.10.45.	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Apriņķi								
Abrenes/Vīļakas	79	100	107	155	245	328	329	387
Aizputes	–	62	71	96	174	287	316	388
Alūksnes	–	–	–	–	183	304	318	351
Bauskas	64	91	94	151	279	386	416	471
Cēsu	93	122	123	180	381	492	487	454
Daugavpils	80	128	147	266	527	498	536	608
Gulbenes	–	–	–	–	–	296	334	401
Ilūkstes	116	159	155	179	290	393	432	475
Jēkabpils	105	119	133	231	440	587	596	673
Jelgavas	77	94	106	210	530	745	778	912
Krāslavas	–	–	–	–	–	305	392	506
Kuldīgas	–	60	68	123	247	375	427	473
Liepājas	–	50	43	71	192	341	326	379
Limbažu	–	–	–	–	–	206	266	310
Ludzas	115	154	206	320	496	621	628	691
Madonas	141	175	168	239	396	288	301	349
Ogres	–	–	–	–	–	221	356	444
Rēzeknes	197	237	250	417	713	787	912	1033
Rīgas	121	170	218	363	578	685	774	886
Talsu	–	55	47	85	183	279	307	349
Tukuma	–	63	54	111	210	318	361	414
Valkas	79	115	113	161	239	328	336	386
Valmieras	117	144	155	248	495	476	492	543
Ventspils	–	86	137	86	155	256	278	350
Vīļānu	–	–	–	–	–	149	205	256
Apriņķos kopā	1384	2184	2395	3692	6953	9951	10 903	12 489
Procenti	26,5	30,9	34,7	33,6	33,1	34,7	34,9	36,9

Aprīķis, pilsēta	01.04.45.	01.07.45.	01.10.45.	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Republikas nozīmes pilsētas								
Daugavpils	333	399	374	581	841	1 161	1 227	1 250
Jelgava	155	133	160	272	405	507	547	545
Liepāja	–	170	192	339	858	1 250	1 388	1 574
Rīga	3 345	4 176	3 782	5 965	11 613	15 291	16 608	17 741
Ventspils	–	–	–	138	367	503	530	534
Republikas nozīmes pilsētās kopā	3 833	4 878	4 508	7 295	14 084	18 712	20 300	21 644
Procenti	73,5	69,1	65,3	66,4	67,0	65,3	65,1	63,4
Rīga, % no visas Latvijas	64,1	59,1	54,8	54,3	55,2	53,4	53,2	52,0
Latvijā kopā	5 217	7 062	6 903	10 987	21 037	28 663	31 203	34 133

Avots: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 9. lp., 9. lp. o.p., 14. lp., 14. lp. o.p., 22. lp., 22. lp. o.p., 29. lp., 29. lp. o.p.; 9. apr., 108. l., 30. lp., 30. lp. o.p.; 10. apr., 126. l., 34. lp., 34. lp. o.p.; 11. apr., 119. l., 30. lp., 30. lp. o.p.; 12. apr., 134. l., 62. lp., 62. lp. o.p.

2. tabula

LKP biedru un kandidātu skaits Rīgā 1945.–1949. gadā

	01.04.45.	01.07.45.	01.10.45.	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Rīgā kopā*	3 345	4 176	3 782	5 965	11 613	15 291	16 608	17 741
T.sk. rajonos:								
Jūrmalas	–	–	–	–	202	364	414	454
Kirova	1 625	2 032	1 559	2 574	5 076	5 710	6 113	6 260
Ļeņina	68	121	167	256	534	793	875	1 018
Maskavas	435	527	445	667	1 290	1 593	1 711	1 868
Molotova	–	–	–	–	–	744	1 041	1 221
Proletāriešu	552	625	632	905	1 774	2 500	2 610	2 847
Sarkanarmijas	122	209	230	378	626	867	1 004	1 091
Staļina	516	612	691	1 127	2 033	2 624	2 735	2 875

* LKP biedru un kandidātu kopskaits Rīgā statistiskajā atskaitē nesakrīt ar rajonos uzrādīto skaitu. Acmredzot kopsummā ir iekļauti kaut kādu iemeslu dēļ rajonos neuzskaitīti komunisti.

Avots: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 9., 14., 22., 29. lp.; 9. apr., 108. l., 30. lp.; 10. apr., 126. l., 34. lp.; 11. apr., 119. l., 30. lp.; 12. apr., 134. l., 62. lp.

1945. gada 1. aprīlī 73,5 procenti partijas biedru bija koncentrēti republikas nozīmes pilsētās, visvairāk Rīgā – 64 procenti.

Jāuzsver, ka pēc kara beigām līdz 1948. gadam partijas biedru skaita pieaugums bija samērā straujš, kas izskaidrojams ar demobilizāciju 1945.–1947. gadā; kopumā Latvijā 1945. gada laikā tas aptuveni dubultojās (sk. 1. tabulu). 40. gados vairāk nekā puse partijas biedru dzīvoja un strādāja Rīgā, un tas bija saistīts galvenokārt ar to, ka partijas biedri šajā laikā bija partijas un pārvaldes iestāžu, kā arī ražošanas uzņēmumu funkcionāri. Partijas pirmorganizācijas un tās biedri visai nevienmērīgi bija sadalīti arī Rīgā. Rīgas pilsētas Kirova rajonā 1945. gada aprīlī bija 31,15 procentu Latvijas komunistu. Lai gan šis skaitlis pastāvīgi samazinājās, tomēr arī 1949. gada beigās tas sastādīja 18,34 procentus, respektīvi, gandrīz vienu piekto daļu (sk. 2. tabulu). Kirova rajonā bija izvietotas republikas galvenās iestādes.

Savukārt arī apriņķos partijas biedri pārsvarā bija koncentrēti apriņķu centros un pilsētās. 1945. gada 1. aprīlī tikai 22 pagasta izpildkomiteju priekšsēdētāji bija partijas biedri (sk. 3. tabulu). Tajā laikā Latvijā bija 510 pagastu. Ilūkstes apriņķī 1945. gada 1. janvārī vadošos amatos strādāja 53 komunisti, neviens no tiem nebija pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs; Jēkabpils apriņķī 1945. gada 1. jūlijā no 119 komunistiem 72 strādāja vadošā darbā, bet tikai trīs – par pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju. Tukuma apriņķī tajā pašā laikā no 63 komunistiem 43 strādāja vadošos amatos, bet neviens par pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāju.¹⁴ Rēzeknes apriņķī 1945. gada sākumā no 153 komunistiem tikai pieci bija strādnieki, bet septiņi – zemnieki. Pārējie bija kalpotāji. Savukārt no 137 kalpotājiem 79 bija dažāda līmeņa priekšnieki, 26 strādāja drošības iestādēs. Lai gan turpmākajos gados strādnieku un zemnieku – partijas biedru skaits pieauga – 1950. gada sākumā apriņķī bija jau 110 strādnieku un 92 zemnieki – komunisti –, bija pieaudzis arī kopējais komunistu skaits – 1033. Tātad procentuāli strādnieku īpatsvars bija pieaudzis no 3,3 procentiem līdz 10,6 procentiem, bet zemnieku – no 4,6 procentiem līdz 8,9 procentiem. Tādējādi joprojām kalpotāju bija vairākums, pie tam dažāda ranga priekšnieku skaits bija palielinājies 3,3 reizes, bet drošībnieku skaits (ieskaitot miličus) – 4,7 reizes.¹⁵ Līdzīga situācija bija arī citur. Rīgas apriņķī 1949. gada beigās no 886 komunistiem 126 pēc nodarbošanās bija strādnieki, no tiem 48 rūpnīcu un fabriku strādnieki, bet 76 kolhoznieki, no tiem 30 kolhoza priekšsēdētāju. 308 partijas biedri bija dažāda līmeņa priekšnieki, bet 83 – drošības iestāžu darbinieki.¹⁶ Valmieras apriņķī 1946. gada 1. janvārī no 248 partijas biedriem un kandidātiem bija tikai 14 strādnieku un neviena zemnieka. No 211 kalpotājiem 131 strādāja vadošos amatos, bet 48 – milicijā un valsts drošības iestādēs.¹⁷ Pēc gada stāvoklis bija nedaudz uzlabojies – no 495 komunistiem 72 strādnieki (no tiem 23 sovhozos un MTS nodarbinātie), 16 zemnieku, bet no 372 kalpotājiem 222 bija dažādi priekšnieki, 67 drošībnieki.¹⁸ Kopumā var teikt: lai gan strādnieku un zemnieku īpatsvars LKP 1945.–1949. gadā pakāpeniski pieauga (sk. 4. tabulu), tas bija daudz mazāks nekā dažāda ranga priekšnieku un drošības dienestu darbinieku īpatsvars.

3. tabula

**Vadošos amatos nodarbinātie LKP biedri un kandidāti
1945.–1949. gadā**

	01.07.45.	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Valsts, partijas, sabiedrisko un kooperatīvo iestāžu un uzņēmumu vadītāji	3 500	4 514	7 457	8 882	9 829	10 530
% no kopējā LKP biedru un kandidātu skaita	49,6	41,1	35,4	31,0	31,5	30,8
Tajā skaitā:						
Republikas iestāžu vadītāji un viņu vietnieki, nodaļu un sektoru vadītāji un viņu vietnieki	1 185	1 097	1 714	1 492	1 546	1 548
Pilsētas un apriņķa iestāžu vadītāji un viņu vietnieki	549	649	910	1 085	1 194	1 197
Pilsētas un apriņķa iestāžu nodaļu un sektoru vadītāji un viņu vietnieki	571	797	1 315	1 528	1 470	1 328
Partijas, komjaunatnes, arodbiedrības u.c. sabiedrisko organizāciju vadītāji	476	658	886	1 013	921	968
Pagasta un ciema izpildkomiteju priekšsēdētāji	22	90	314	545	620	678
Uzņēmumu vadītāji un viņu vietnieki	309	479	724	990	1 244	1 140
Cehu, darbnīcu, uzņēmumu filiāļu vadītāji	172	415	792	1 333	1 781	1 478

Avots: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 15. lp., 15. lp. o.p., 30. lp., 30. lp. o.p.; 9. apr., 108. l., 33. lp.; 10. apr., 126. l., 38. lp.; 11. apr., 119. l., 32. lp.; 12. apr., 134. l., 64. lp.

4. tabula

**Latvijas kompartijas biedru sadalījums pēc nodarbošanās
1945.–1949. gadā (procentos)**

	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Strādnieki	5,4	10,0	12,6	12,3	13,1
Individuālie zemnieki	1,4	1,8	2,5	1,5	0,0
Kolhoznieki	–	–	0,2	1,0	4,4
Kalpotāji	84,5	78,7	73,8	73,8	71,6

Aprēķināts pēc: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 31. lp.; 9. apr., 108. l., 33. lp.; 10. apr., 126. l., 38. lp.; 11. apr., 119. l., 32. lp.; 18. apr., 136. l., 25. lp.

5. tabula

**Latvijas Iekšlietu un Valsts drošības ministrijas darbinieki –
LKP biedri un kandidāti 1945.–1949. gadā**

	01.07.45.	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
LPSR IeM un VDM darbinieki – LKP biedri un kandidāti	726	1002	1515	1911	2423	2722
% no kopējā LKP biedru un kandidātu skaita	10,3	9,1	7,2	6,7	7,8	8,0

Aprēķināts pēc: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 15. lp., 15. lp. o.p., 30. lp., 30. lp. o.p.; 9. apr., 108. l., 33. lp.; 10. apr., 126. l., 38. lp.; 11. apr., 119. l., 32. lp.; 12. apr., 134. l., 64. lp.

Pagastu līmenī par partijas un komjaunatnes ietekmes palielināšanu bija jā rūpējas partorgiem (partijas organizatoriem), kurus amatā iecēla LK(b)P Centrālā komiteja. Sākotnēji partorgu nebija visos pagastos, tādēļ padomju režīmu daudzviet pārstāvēja IeTK pilnvarotie, kā arī pagastu izpildkomitejas, kuru vadība absolūtajā vairākumā bija uzticēta bezpartijiskajiem. Atšķirībā no Rīgas un apriņķu centriem, kur partijas

un administratīvo struktūru vadību gandrīz pilnībā veidoja cilvēki, kas vācu okupācijas laikā bija atradušies padomju aizmugurē vai armijā (agrākie Latvijas iedzīvotāji, Krievijas latvieši, kā arī personas, kas nekādi nebija saistītas ar Latviju), laukos nepieciešamības dēļ vietējās izpildvaras struktūrās vairāk tika iesaistīti vietējie iedzīvotāji. Partijas pirmorganizācijas un pat partijas un komjauniešu grupas sākotnēji bija tikai retajā pagastā. Palielinoties komunistu un komjauniešu skaitam, 1948.–1949. gadā tika veidotas pagasta partijas komitejas – un pagasta partorgs parasti kļuva par komitejas sekretāru.

Kompartijas biedru skaits 1944.–1945. gadā pieauga pārsvarā uz to personu rēķina, kas ieradās no citām PSRS republikām, kā arī demobilizējās no Sarkanās armijas. Jaunu biedru uzņemšanai bija mazāka nozīme, lai gan uzreiz pēc kara Baltijas republikām tika piemēroti atviegloti noteikumi – rekomendētajiem partijā bija noteikts mazāks ar rekomendējamo personu kopā nostrādātais darba stāžs. Kā liecina statistikas dati, no 1945. gada janvāra līdz 1946. gada sākumam Latvijā kompartijas biedru un kandidātu skaits bija palielinājies no 4180 līdz 10 987 cilvēkiem.¹⁹ Tomēr pēc statistikas 1945. gada otrajā pusē kompartijas biedru skaits ir samazinājies, ko acīmredzot var skaidrot ar diviem apstākļiem: 1) uzlabojās uzskaitē; 2) diezgan daudzi iebraucēji devās atpakaļ uz dzimtajām vietām, nevēlēdamies vai nespēdami piemēroties Latvijas apstākļiem. Zināmā mērā pārsteidzoši ir tas, ka vislielākais kritums bija tieši birokrātijas citadelē – Rīgas pilsētas Kirova rajonā. Taču kopumā 40. gadu otrajā pusē biedru skaita pieauguma tendence bija izteikta.

Viena no būtiskākajām problēmām, ko nācās risināt Latvijas kompartijas vadībai, bija vietējo iedzīvotāju iesaistīšana partijā. Tas nebija vienkārši gan tādēļ, ka vietējie iedzīvotāji, īpaši laukos, visumā piedalīšanos jebkādas padomju varas aktivitātēs uzlūkoja ļoti negatīvi, gan arī tādēļ, ka iespējas tikt uzņemtiem partijā ierobežoja iespējamo kandidātu biogrāfija. Arī tie, kas kaut kādā veidā bija iesaistīti padomju režīma darbībā, ne vienmēr vēlējās iestāties partijā, ne arī atzīti par piemērotiem, jo to uzskatīja par kvalitatīvu lēcienu sadarbībā ar padomju režīmu. 40. gadu otrajā pusē, kad pretošanās padomju okupācijai joprojām bija spēcīga, lauku apvidos iesaistīšanās LKP nereti bija tas pats, kas nāves spriedums. Kā Bauskas apriņķa partijas organizācijas sapulcē 1946. gada 22. septembrī norādīja Zālītes pagasta partordze Sionska, “bandītu” terora un draudu ietekmē pagasta aktīvs bija atteicies no jebkāda darba iedzīvotāju vidū, kas, pēc viņas domām, bija arī galvenais, kas bremsēja partijas rindu pieaugumu.²⁰ Atskaitē par partijas Viļakas apriņķa komitejas darbu no 1945. gada 25. decembra līdz 1947. gada 29. jūlijam bija norādīts, ka atskaites periodā no 57 ciema padomju priekšsēdētājiem un 796 desmitniekiem partijā uzņemti tikai deviņi, turklāt 1946. gadā – neviens. Bija uzņemts tikai viens skolotājs.²¹ Vietējo latviešu iesaiste pārsvarā bija ļoti zema, lai gan bija apriņķi, piemēram, Aizputes, kur tā bija samērā augsta. Pirmajos pēckara

gados ļoti liela bija arī partijas biedru kustība un ar to saistītā partijas nomenklatūras kadru mainība.

Ja vietējo latviešu iesaiste notika, tad tikai tādēļ, ka 40. gadu otrajā pusē to būtiski sekmēja divi faktori. Pirmkārt, tas bija dienests Sarkanajā armijā. Kara laikā uzņemšana partijā armijā bija vienkāršāka nekā civilajā dzīvē, un daļu Latvijas teritorijā mobilizēto uzņēma partijā jau dienesta laikā. Jāatceras, ka, sākot ar 1944. gada jūliju līdz kara beigām – 1945. gada 1. jūnijam, Latvijas teritorijā padomju karaspēkā mobilizēja 57 422 cilvēkus.²² Bez tam no armijas demobilizētie gandrīz automātiski (drošības dienesti jebkurā gadījumā pārbaudīja, vai par potenciālajiem partijas kandidātiem nav kompromitējošu materiālu) skaitījās lojālāki padomju režīmam, līdz ar to arī piemērotāki uzņemšanai partijā. Otrais latviešu iesaistes kanāls bija komjaunatne. Jauniešus bija vieglāk piesaistīt dažādām režīma aktivitātēm, un viņiem arī nebija pagātnes “grēku”. Tā, piemēram, Tukuma apriņķī 1947. gada 1. janvārī bija 120 partijas biedru un 529 komjaunieši, pie tam tikai 60 partijas biedri darbojās pagastos; pagastos kopā bija 395 komjaunieši. Partijas biedru un komjauniešu proporcija pagastos svārstījās no 1:8 Vānes un Vecmoku pagastā līdz 3:36 Matkules pagastā.²³ Vienīgais komunistu pagastā visbiežāk bija nevis vietējais iedzīvotājs, bet gan atsūtitais pagasta partorgs. Līdzīgs stāvoklis bija arī citur Latvijā. Dalība komjaunatnes pirmorganizācijās ļāva atlasīt piemērotus kandidātus uzņemšanai partijā un kaut kādā mērā lauzt vietējo iedzīvotāju pretošanos sovetizācijai.

Laukos atbilstoši VK(b)P politikai tika uzskatīts, ka partijas ietekmes “saliņas” ir sociālistiskais sektors laukos – mašīnu un traktoru stacijas (MTS) un sovhozi (padomju saimniecības). Faktiski caur tām laukos tika ieplūdināti iebraucēji no citām padomju republikām, kas dominēja kā vadībā, tā arī lielā skaitā bija ierindas strādnieku vidū. Vietējie iedzīvotāji nelabprāt iesaistījās darbā šajā “sociālistiskajā sektorā”. Viens no iemesliem bija tas, ka pirmajos pēckara gados MTS, bet it īpaši sovhozos lielā skaitā ieplūda par kriminālajiem noziegumiem sodītie, kas nedrīkstēja uzturēties pilsētās. Tā Bauskas apriņķa partijas komitejas plēnumā 1949. gada 26. decembrī sovhoza “Dāviņi” direktors Ņezvanovs norādīja, ka vairumam sovhoza strādnieku ir ne visai tīra pagātne, tādēļ partijā jāuzņem uzmanīgi. No visiem sovhoza darbiniekiem tikai trijiem bija pase uz pieciem gadiem, pārējiem – trīs mēneši,²⁴ respektīvi, tie bija atbrīvoti no ieslodzījuma vietām un atradās milicijas uzraudzībā. Situācija mainījās 50. gados, it īpaši 60. gados, kad par sovhoziem masveidā sāka pārorganizēt ekonomiski vājākos kolhozus un vietējie zemnieki lielā skaitā kļuva par strādnieku šķiru.

Rīgā, kā arī citās lielākajās pilsētās bija vieglāk pārvarēt vietējo iedzīvotāju psiholoģisko attieksmi pret kompartiju. Tomēr arī šeit biedru skaita pieaugumu 40. gadu otrajā pusē noteica galvenokārt pieplūdums no citām republikām. Jāatzīmē, ka

nosacīti liberālo pieeju VK(b)P rindu papildināšanai, kas pastāvēja kara laikā, sākot ar 1947. gadu, nomainīja kurss uz partijas rindu tīrīšanu un kara laikā uzņemto komunistu "audzināšanu". Liels skaits esošo vai potenciālo komunistu tika atsijāts pagātnes darbības vai nepiemērotu radnieku dēļ. Visvairāk "tīrīšanas" skāra vietējos iedzīvotājus, īpaši latviešus. Tajā pašā laikā kopējais Latvijas kompartijas biedru skaits visai strauji pieauga uz iebraucēju pieplūduma rēķina.

Latviešu īpatsvars republikas partijas organizācijā

Jautājums par to, cik liela nozīme Latvijas kompartijā bija latviešiem, ir samērā daudz ticis aplūkots trimdas autoru darbos. Tajos būtiska vērība ir pievērsta arī t.s. Krievijas latviešu lomai kompartijas vadībā. Īpaši daudz par šo jautājumu ir rakstījis Ādolfs Šilde.²⁵ Šī tēma ir aplūkota arī pētījumos pēc neatkarības atgūšanas, pārsvarā nacionālkomunisma problemātikas ietvaros.²⁶ Padomju laikā statistika par latviešu īpatsvaru LKP biedru vidū tika slēpta, un tas nav pārsteigums, zinot, ka padomju okupācijas laikā latvieši republikas partijas organizācijā bija mazākumā, tā tas bija arī rakstā aplūkotajā laikposmā, vēl vairāk – 1945.–1949. gadā tas pastāvīgi samazinājās (sk. 6. un 7. tabulu).

6. tabula

LKP biedru etniskais sastāvs 1945.–1949. gadā (nākamā gada 1. janvāris; piecas lielākās etniskās grupas)

	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Kopā LKP biedru	10 987	21 037	28 663	31 203	34 224
T.sk.: krievi	5 622	11 458	15 999	17 510	18 789
ukraiņi	551	1 311	1 856	2 019	2 153
baltkrievi	260	742	926	1 028	1 138
latvieši	3 526	5 526	7 147	7 617	8 853
ebreji	667	1 337	1 822	2 949	2 206
poļi	112	208	257	280	327

Avots: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 35. lp., 35. lp. o.p.; 9. apr., 108. l., 38. lp. o.p.; 10. apr., 126. l., 42. lp. o.p.; 11. apr., 119. l., 36. lp. o.p.; 12. apr., 134. l., 65. lp. o.p.

7. tabula

**LKP biedru etniskais sastāvs 1945.–1965. gadā (nākamā gada 1. janvāris;
piecas lielākās etniskās grupas, procentos no kopskaita)**

	01.01.46.	01.01.47.	01.01.48.	01.01.49.	01.01.50.
Krievi	51,17	54,47	55,82	56,12	54,90
Ukraiņi	5,02	6,23	6,48	6,47	6,29
Baltkrievi	2,37	3,53	3,23	3,29	3,33
Latvieši	32,09	26,27	24,93	24,41	25,94
Ebreji	6,07	6,36	6,36	9,45	6,45
Poļi	1,02	0,99	0,90	0,90	0,96

Aprēķināts pēc: LVA, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 35. lp., 35. lp. o.p.; 9. apr., 108. l., 38. lp. o.p.; 10. apr., 126. l., 42. lp. o.p.; 11. apr., 119. l., 36. lp. o.p.; 12. apr., 134. l., 65. lp. o.p.

Lai gan etniskā sadalījuma statistika ir visai pilnīga, tomēr nav iespējams noskaidrot vairākus būtiskus jautājumus. Galvenais ir jautājums par vietējo iedzīvotāju un iebrucēju proporcijām republikas partijas organizācijā un zemāka līmeņa organizācijās, jo pirmajos pēckara gados Latvijā ieradās liels skaits Krievijas latviešu, kas lielā mērā aizpildīja tos nomenklatūras amatus, kur bija vēlams latviešu tautības cilvēks, piemēram, apriņķu partijas komiteju pirmie sekretāri, pagastu partorgi u.tml. Savukārt partijā iestājās arī samērā liels skaits vietējo krievu, baltkrievu, poļu u.tml. Jāņem vērā, ka lielāks partijas biedru skaits pirmajos pēckara gados bija tajos Latvijas apriņķos (Ludzas, Rēzeknes, Daugavpils, Jēkabpils), kur bija lielāks cittautiešu īpatsvars, lai gan ir iespējams, ka to ietekmēja arī tas, ka daudzi iebrucēji no citām republikām centās nokļūt darbā “krieviskajos” apvidos, kur viņiem netraucētu latviešu valodas nemācēšana.

Kopumā vērojama tendence latviešu skaitam apriņķos palielināties virzienā no Latgales uz Kurzemi. Rēzeknes apriņķī 1945. gada 1. janvārī no 153 partijas biedriem bija tikai 36 latvieši, bet 1950. gada 1. janvārī – no 1033 partijas biedriem tikai 138 latvieši.²⁷ Ventspils apriņķī 1946. gada 1. janvārī no 86 partijas biedriem bija 47 latvieši, bet 1950. gada sākumā – no 350 komunistiem 218 bija latvieši.²⁸ Līdzīga situācija bija arī citos Latvijas austrumu un rietumu daļas apriņķos. To var izskaidrot ar to, ka uz Kurzemi galvenokārt sūtīja darbā cilvēkus, kuriem bija latviešu valodas zināšanas, – tātad arī Latgales iedzīvotājus un Krievijas latviešus. Savukārt, kā iepriekš minēts, iebrucēji, kas neprata latviešu valodu, priekšroku deva darbam Latgales apriņķos. Jāatzīmē, ka lūkstes apriņķa partijas komitejas plēnumā 1948. gada decembrī

konstatēja, ka arī komjaunatnes organizācijā ir maz latviešu – 431, bet krievu – 513, baltkrievu – 86, poļu – 73, citu tautību – 15.²⁹ Šāda situācija bija samērā tipiska visā Latvijā, tomēr bija arī aprīņki, pārsvarā Kurzemē, kur vairumu partijas organizāciju biedru veidoja latvieši, piemēram, Aizputes aprīņķī 1948. gada decembrī no 281 partijas biedra 210 bija latvieši.³⁰ Tomēr kopējā statistika liecina, ka tas drīzāk ir netipisks gadījums un izskaidrojams ar aprīņķa partijas sekretāra politiku, vērstu uz latviešu skaita apzinātu palielināšanu partijas organizācijā. Pat izteikti latviskos lauku rajonos latviešu īpatsvars partijas biedru vidū bija ievērojami mazāks nekā visu iedzīvotāju vidū.

Tomēr Krievijas latviešu īpatsvars kaut cik būtiski varēja ietekmēt kopējo partijas biedru statistiku tikai pirmajos pēckara gados. Vēlākajos gados latviešu papildinājumu noteica vietējo iedzīvotāju iesaistīšanās. Kā liecina tabulu dati, 40. gadu otrajā pusē latviešu skaits partijas biedru vidū pastāvīgi pieauga, bet īpatsvars samazinājās, kas bija saistīts ar pastāvīgajām partijas rindu "tīrīšanām". Latvieši daudz biežāk nekā citu tautību pārstāvji tām krita par upuri. Vietējo latviešu skaits un īpatsvars bija visai zems arī partijas nomenklatūrā. Tas viss radīja spriedzi, kas izraisīja iekšējus konfliktus atsevišķās partijas organizācijās. Jautājums par latviešu iesaistīšanu partijā, latviešu valodas zināšanām un nacionālo, kā arī vispār vietējo īpatnību ņemšanu vērā acīmredzot bija aktuāls visur, taču ne visur tas atspoguļojas dokumentos. Lai gan LKP CK 1946. gadā pieņēma īpašu lēmumu par darbu ar kadriem, taču tas – kā vairums partijas lēmumu – bija formulēts neskaidri un deva iespēju to traktēt tā, kā attiecīgā aprīņķa vadībai šķita labāk – vai nu censties panākt, lai vadošā darbā tiktu iesaistīts vairāk latviešu, vai arī likt uzsvāru uz "internacionālismu". Par to, ka kadru ieplūšana no ārienes radīja problēmas, liecina LKP CK 1. sekretāra Jāņa Kalnbērziņa uzstāšanās Rīgas pilsētas 2. partijas konferencē 1945. gada 8.–9. decembrī: *"Pie mums, Rīgas partijas organizācijā, es teiktu, pastāv kaitīgs paradums, kuru jau vairākkārt ir nosodījusi Centrālā Komiteja. Ir izveidojies tāds uzskats, ka partijas sapulcēm jānotiek tikai krievu valodā un pat tad, kad visi klātesošie prot latviešu valodu. To motivē ar to, ka mūsu partijas darbinieki it kā esot pieraduši savas domas vieglāk izklāstīt krieviski un ka visi dokumenti (protokoli utt.) augstākajām partijas instancēm obligāti jāiesūta krievu valodā. [...] Bet pēc Centrālās Komitejas lēmuma visiem darbiniekiem, kas neprot latviešu valodu, ir pienākums to iemācīties, lai sekmīgāk īstenotu darbu masās."*³¹

Interesanti, ka nacionālais un valodas jautājums visai daudz atspoguļojas Viļakas aprīņķa partijas komitejas materiālos. Iespējams, tādēļ, ka tieši šajā aprīņķī attiecības starp vietējiem latviešiem vadošajiem darbiniekiem un iebraucējiem nelatviešiem bija īpaši saspringtas. Var būt, ka nozīme bija arī samērā aktīvajai nacionālo partizānu darbībai un iedzīvotāju noskaņojumam. Katrā ziņā jautājums par latviešu valodu 1944.–1945. gadā vairākkārt tika izskatīts partijas komitejā, kura kritizēja vairākas iestādes (t.i., to vadību) – komjaunatnes aprīņķa komiteju, aprīņķa izpildkomitejas

Vispārējo un Finanšu daļu, sagādes pilnvarotā aparātu, kas izsūtot savus lēmumus un norādījumus pagastiem krievu valodā un tā ignorējot nacionālās īpatnības. Liepnas, Balvu, Rugāju, Šķilbēnu pagastā, kur vairums pagasta aktīvistu un izpildkomitejas darbinieku esot latvieši, kas krieviski neprotot, pagasta izpildkomitejas sēdes notiekot krievu valodā. Apdzīvotajās vietās, kur lielākā daļa iedzīvotāju esot latvieši, nereti referāti viņiem tiekot lasīti krieviski. Daudzi atbildīgie darbinieki neprotot latviski un arī latviešu valodu nemācoties, aprīnķa partijas komitejas Partijas kabineta organizēto latviešu valodas pulciņu neapmeklējot, kādēļ pulciņš kopš maija vairs nedarbojoties. Aprīnķa partijas komiteja norādīja, ka šāda nostāja faktiski nāk par labu “buržuāziskajiem nacionālistiem”, un uzdeva lēmumus pagastiem izsūtīt latviski, pagasta izpildkomiteju sēdēs runāt latviski, kā arī uzdeva atjaunot latviešu valodas pulciņa darbību.³²

Ilūkstes aprīnķī, kur vairāk nekā puse aprīnķa iedzīvotāju bija latviešu, statistiskā atskaite par nomenklatūras darbinieku skaitlisko sastāvu 1948. gada 1. janvārī liecina, ka no 295 nomenklatūras darbiniekiem latvieši bija 83, krievi – 162, citas tautības – 50, no krievu un citu tautību pārstāvjiem latviski prata 81. Latvieši visvairāk bija zemākā līmeņa amatos – ciema padomju priekšsēdētāji (16) un lauksaimniecības kooperācijas iestāžu valdes priekšsēdētāji (13).³³

Nevar teikt, ka latviešu vairākuma negatīvā attieksme pret kompartiju neuztrauktu vismaz daļu LKP vadības, kas labi apzinājās, ka padomju režīma leģitīmācijai ir nepieciešama lielāka pamattautības iedzīvotāju iesaiste partijā. Tā kā kaut cik nozīmīga amata ieņemšanai bija nepieciešama partijas biedra karte, latviešu relatīvi zemais īpatsvars partijas biedru vidū nozīmēja arī viņu relatīvi vājās pozīcijas ne tikai partijas aparātā, bet arī visā republikas pārvaldes sistēmā.

Atsauces

- 1 Sk.: Šķiņķe I., Šķiņķis P. Pārskats par Latvijas administratīvi teritoriālo iedalījumu 1941. gada jūnijā un 1949. gada martā // Latvijas Arhīvi, 1997, 2. nr., 73.–96. lpp.
- 2 Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. – Rīga, 1968, 2. sēj., 269. lpp.
- 3 Sk.: Strods H. PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945), I daļa. – Rīga, 2006, 128.–135. lpp.
- 4 Коммунистическая партия Латвии в цифрах (1904–1971 гг.). – Рига, 1972, с. 37.
- 5 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-128. f., 4. apr., 2. l., 45. lp.
- 6 Turpat, PA-126. f., 4. apr., 118. l., 4. lp.
- 7 Turpat, PA-124. f., 3. apr., 29. l., 10., 11. lp.
- 8 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966, 420.–422. lpp.
- 9 Latvijas PSR Mazā enciklopēdija ..., 661. lpp.
- 10 Strods H. PSRS okupācijas administrācija Latvijā 1944. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja Gada grāmata 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 141.–144. lpp.
- 11 LVA, PA-118. f., 3. apr., 15. l., 1., 2. lp.

- ¹² Turpat, 4. lp.
- ¹³ Turpat, PA-117. f., 3. apr., 3. l., 1. lp.
- ¹⁴ Turpat, 87. l., 3. lp.; PA-118. f., 8. apr., 1. l., 13. lp.; PA-127. f., 3. apr., 155. l., 5. lp.
- ¹⁵ Turpat, PA-124. f., 3. apr., 29. l., 31. lp.; 7. apr., 919. l., 43. lp.
- ¹⁶ Turpat, PA-125. f., 9. apr., 30. l., 36. lp.
- ¹⁷ Turpat, PA-129. f., 3. apr., 22. l., 44. lp.
- ¹⁸ Turpat, 6. apr., 162. l., 30. lp.
- ¹⁹ Turpat, PA-101. f., 8. apr., 50. l., 2. lp., 29. lp. o.p.
- ²⁰ Turpat, PA-114. f., 4. apr., 1. l., 26. lp.
- ²¹ Turpat, PA-112. f., 4. apr., 1. l., 35. lp.
- ²² *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 428. lpp.
- ²³ LVA, PA-127. f., 3. apr., 156. l., 35. lp.
- ²⁴ Turpat, PA-114. f., 7. apr., 1. l., 57. lp.
- ²⁵ Sk., piemēram: *Šilde Ā.* The Role of Russian Latvians in the Sovietization of Latvia // The Journal of Baltic Studies, 1987, vol. XVIII. Sk. arī: *Levits E.* The Political Function of the National Elites within the Soviet Ruling System: The Case of the Soviet Latvian Elite // Regional Identity Under Soviet Rule: The Case of the Baltic States / Eds. D. A. Loeber, V. S. Vardys, L. P. A. Kitching. – Hackettstown, N. J., 1990, pp. 53–68.
- ²⁶ Sk., piemēram: *Апине И.* Закат номенклатуры. По материалам Компартии Латвии // Балтийский архив, т. VI. – Рига, 2000, с. 206–222; *Апине I.* Latviešu nacionālkomunistu politiskās sagrāves sociālpolitiskie aspekti // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 2000, 1./2. nr., 69.–73. lpp.
- ²⁷ LVA, PA-124. f., 3. apr., 29. l., 34. lp.; 7. apr., 919. l., 50. lp.
- ²⁸ Turpat, PA-130. f., 4. apr., 2. l., 42. lp.; 8. apr., 44. l., 43. lp.
- ²⁹ Turpat
- ³⁰ Turpat, PA-113. f., 6. apr., 1. l., 29. lp.
- ³¹ Turpat, PA-102. f., 2. apr., 12. l., 33. lp.
- ³² Turpat, PA-112. f., 2. apr., 7. l., 84. lp.
- ³³ Turpat, PA-117. f., 6. apr., 105. l., 3. lp. o.p.

Membership, Ethnic and Social Composition of the Latvian Communist Party Organization in 1944–1949

Daina Bleiere

Summary

Latvian Communist Party (LCP) was instrumental in the reestablishment of the Soviet power in Latvia in 1944–1949. Thus, studies on Party membership are necessary to understand its national and social politics in particular periods. The period of 1944–1949 was a time when the LCP was fully reestablished in Latvia and acquired features that marked its

development and politics in the 1950s to 1980s. This study is based mainly on statistical accounts of the LCP Central Committee and its district organizations.

The LCP in 1944–1949 had to be built in Latvia from scratch – actually, the Party did not function on the German-occupied territory in 1941–1944. The core of the Party was formed by those Latvian communists who evacuated in 1941 to the Soviet rear, as well as by so-called Russian Latvians (Latvians who settled in Russia as well as in Byelarusia and Ukraine and other parts of the USSR) and non-Latvians who came from other republics of the Soviet Union. As the Soviet forces entered the territory of Latvia, the so-called operational groups followed them and established Party committees in particular districts. Party membership increased rapidly in 1944–1945, but this was due to the influx of people sent from other Soviet republics. Local people were not trusted and could become the Party members only after a thorough screening. Also, the local population was not very keen to enter the Party ranks.

In 1944–1949, the LCP was mainly a party of bureaucrats. On 1 April 1945, 64.1% of all communists concentrated in the capital of Latvia – Riga, on 1 January 1950 – 52%. Almost half of Riga communists were concentrated in Kirov district – the central part of the city where all central institutions were situated. In the countryside there were very few communists. In July 1945, 49.6% of the Party membership were heads of different organizations and departments as well as Party and Komsomol nomenclature. The proportion decreased to 30.8% at the end of 1949. The number of workers and farmers was small, much smaller than the proportion of members of security structures in the Party ranks. The number of Latvians in the LCP was comparatively small and it even decreased in 1946–1949 from 32.09% to 25.94% due to screening and general distrust in Latvians. However, at the end of the period under consideration, the number of Latvians who entered the Party ranks started to increase – mainly these were young people, Komsomol members. At least a part of the LCP leadership understood well that the legitimacy of the Soviet power in Latvia was undermined also by a comparatively small number of Latvians in the Party. Nevertheless, almost nothing was done to change the situation.

Ainārs Bambals

Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu komandējošais un algotais sastāvs (1944–1954): Struktūranalīze

Ievads. Pētījuma pamatnostādnes un mērķi

Šis raksts ir turpinājums 2005. gadā aizsāktajam pētījumam – “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956)” – Latvijas Vēsturnieku komisijas ietvaros.

Šādu pētījumu Latvijas historiogrāfijā ir maz vai arī tie ir fragmentāri un neatspoguļo PSRS/Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu (IB) kaujinieku sociālo struktūru. Tēmas historiogrāfijas analīze ir sniegta autora 2005. gada pētījumā, tādēļ šajā darbā sīkāk netiks aplūkots, tomēr jāmin atsevišķu autoru devums tēmas izpētē. Nacionālo partizānu kara kontekstā Latvijas otrās okupācijas apstākļos neliela IB apakšvienību struktūranalīze ir H. Stroda pētījumos.¹ Tā galvenokārt balstīta uz LK(b)P un Latvijas PSR VDM statistiskajām atskaitēm par IB darbību, kā arī sniedz ieskatu IB kaujinieku (algotais un nealgotais sastāvs) sociālajā, nacionālajā un partijiskās piederības struktūrā. Kā otrs jāatzīmē J. Riekstiņa darbs par karaklausībai pakļauto iedzīvotāju mobilizāciju Sarkanās armijas militārajos formējumos, sākoties otrajai padomju okupācijai Latvijā.² Šis pētījums ir vērtīgs ar to, ka sniedz izpratni par tālaika vēsturisko fonu un mobilizācijai pakļauto vīriešu resursiem padomju okupētajā Latvijā pēckara posmā, kā arī par padomju režīma nodomiem šo resursu izmantošanā.

Padomju otrā okupācija Latvijā sākās 1944. gada vasarā līdz ar Sarkanās armijas ienākšanu tās teritorijā. Nozīmīga loma šīs varas stiprināšanā bija PSRS un Latvijas PSR leikšlietu tautas komisariāta (leTK) un Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK, vēlāk VDM) speciālajām karaspēka vienībām.

PSRS leTK karaspēka daļām kā palīgdienests kalpoja t.s. iznīcinātāju bataljoni, kas Latvijā darbojās no 1944. gada jūlija, kad tika izveidots pirmais IB Ludzā, citos apriņķos tos noorganizēja tikai 1945. gadā. IB darbības ilgums dažādās vietās bija atšķirīgs, reāli tie pastāvēja līdz 1952.–1953. gadam, atsevišķos gadījumos līdz 1955. gada beigām. Sākotnēji IB pamatsastāvu veidoja Sarkanās armijas bijušās militārpersonas, kas ieradās

Latvijā no PSRS, vietējie padomju varas aktīvisti un steigā mobilizētie civiliedzīvotāji, kas tika pieņemti darbā IB pēc LK(b)P CK un komjaunatnes pilsētu, apriņķu un pagastu organizāciju rekomendācijām vai vienkārši mobilizēti.

IB sastāvēja no nealgotā un algotā personālsastāva (vidēji no 50 līdz 80 cilvēkiem vienībā), kas galvenokārt uzturējās apriņķu centrā. Komandējošo jeb algoto sastāvu veidoja bijušās militārpersonas, demobilizētie virsnieki un instruktori. Tādu pavisam bija apmēram 3000 cilvēku. Kopējais Latvijas PSR IeTK (VDM) IB kaujinieku skaits 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē vidēji svārstījās no 14 500 līdz 15 000 kaujinieku. Pavisam Latvijā no 1944. gada līdz 1955. gadam IB dienestā atradās 44 000 personu.³ To precīzs skaits nav zināms. IB hierarhija un struktūra bija militāra, bet darbības funkcijas policejiskas.

Latvijas PSR IeTK (VDM) IB darbības pirmo posmu no 1944. gada jūlija līdz 1945. gada decembrim raksturo vairākas īpatnības. Pirmkārt, Latvija vēl bija aktīva padomju un vācu karadarbības zona. Teritorijā, kas bija brīva no vācu karaspēka, padomju okupācijas režīms centās paātrināti izveidot IB, demobilizējot tajā ne tikai padomju aktīvistus, kuru bija maz, bet arī vietējos iedzīvotājus. Otrkārt, padomju varu Latvijā sagaidīja ārkārtīgi liels nelabvēlīgi noskaņotu iedzīvotāju slānis, vēl darbojās vācu diversantu vienības un mežos slēpās liels skaits nelegālistu. Treškārt, padomju represīvajām drošības iestādēm bija vajadzīgi vietējie kadri, kas orientētos vietējos apstākļos, pazītu teritoriju un – pats galvenais – zinātu latviešu valodu. Tādēļ Latvijas PSR IeTK (VDM) IB galvenie uzdevumi bija cīņa pret Latvijas nacionālajiem partizāniem, vācu diversantiem un spiegiem, patrulēšana apdzīvotās vietās, mežu masīvu tīrīšana, līdzdalība IeTK kaujas operācijās, masveida kratīšanas, aizturēto personu konvojēšana u.c.

Līdz 1945. gada jūnijam no Latvijas 19 apriņķiem Latvijas PSR IeTK IB bija izveidoti 13 apriņķos, bet Aizputes, Ventspils, Kuldīgas, Liepājas, Tukuma un Talsu apriņķī IB vēl nebija. Tajā laikā IB sastāvēja 11 383 kaujinieki, no kuriem 438 skaitījās rezervē.⁴

1945. gada beigās IB jau bija izveidoti visā Latvijā. Rīgā atradās vienots IB štābs. Katra apriņķa IB vidēji bija ap 800 kaujinieku. Bataljoni dalījās sešās, astoņās rotās ar 100–150 kaujiniekiem katrā. Pagastos darbojās vidēji 25–50 kaujinieku lielas nodaļas, un IB bija kļuvuši par padomju represīvo iestāžu pamatspēku Latvijas laukos cīņā pret nacionālajiem partizāniem.

Otrais posms – no 1946. gada līdz 1947. gada martam – Latvijas PSR IeTK IB darbībā iezīmējās ar vairākiem pasākumiem darba uzlabošanai. Pirmkārt, 1946. gada 24. martā Latvijas PSR IeTK pārdēvēja par Latvijas PSR Iekšlietu ministriju (IeM), bet Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariātu par Valsts drošības ministriju. Otrkārt, iepriekšējā IB struktūra bija maz efektīva cīņai pret nacionālajiem partizāniem, tādēļ apriņķos papildus izveidoja IB operatīvās grupas vidēji ar 50 kaujiniekiem, piešķirot tiem labāku apgādi un tehnisko nodrošinājumu. Šīs grupas tika izvietotas Ludzas,

Rēzeknes, Daugavpils, Ilūkstes apriņķī, proti, vietās, kur nacionālo partizānu vienības darbojās visaktīvāk. Treškārt, LK(b)P CK uzdeva pastiprināti veikt IB personālsastāva tīrīšanu, atbrīvojot no dienesta padomju varai politiski neuzticamos un nedisciplinētos kaujiniekus. Līdz 1947. gada 1. janvārim tika atbrīvoti 950 IB kaujinieki. Vienlaikus IB palielinājās komunistu un komjauniešu īpatsvars. Ceturtkārt, šajā posmā uzlabojās IB pārtikas un bruņojuma apgāde, kā arī materiāli tehniskais nodrošinājums. Tomēr cīņās pret nacionālajiem partizāniem aiz iekšlietu karaspēka, IB aizvien palika otrajā vietā.

Trešajā darbības posmā no 1947. gada marta līdz 1955. gadam IB darbībā notika vairākas reorganizācijas. Pirmām kārtām no 1947. gada marta IB vairs nepakļāvās iekšlietu sistēmai, bet gan Latvijas PSR Valsts drošības ministrijai, kas nozīmēja tūlītēju IB personālsastāva tīrīšanu un kaujinieku politiskās lojalitātes pārbaudi. IB samazinājās nealgoto kaujinieku, bet pieauga algoto kaujinieku skaits.

Latvijas PSR VDM IB piedalījās represijās pret Latvijas iedzīvotājiem. 1949. gada 25. martā, lai nodrošinātu masu deportāciju, no 10 780 IB kaujiniekiem 9800 piedalījās šajā akcijā. No 1949. gada līdz 1951. gadam atbilstoši Latvijas PSR administratīvi teritoriālajai reformai VDM IB tika vairākkārt reorganizēti, un 1954. gada 31. decembrī 21 Latvijas rajonā bija vairs palikuši tikai 168 algotie IB kaujinieki. No 1944. gada jūlija līdz 1956. gadam IB piedalījās 702 nacionālo partizānu grupu likvidēšanā. Cīņās pret nacionālo pagrīdi bija krituši 386 IB kaujinieki.⁵

Izvērtējot IB darbību kopumā, pirmkārt, var secināt, ka padomju represīvā režīma izveidotie IB bija instruments Latvijas iedzīvotāju pakļaušanai piespiedu kolaborācijai, jo sākotnēji tajos mobilizēja lielu skaitu vietējo civiliedzīvotāju, visvairāk zemniekus. Otrkārt, Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonos no 1944. gada augusta līdz 1956. gadam bija iesaistīts ap 44 000 personu, kas līdzās PSRS IeTK/VDM regulārajam karaspēkam reāli bija liels militārs spēks padomju varas nostiprināšanā Latvijā. Treškārt, noteicošā loma IB teritoriālo vienību izveidē bija LK(b)P, kas bija ieinteresēta radīt sev politiski uzticamu un bruņotu balstu cīņai pret Latvijas nacionālajiem partizāniem. IB kā paramilitāras struktūras ar policejiskām funkcijām klātbūtne Latvijas reģionos sekmēja padomju varas nostiprināšanu Latvijā.

Pētījuma mērķi. Pirmkārt, pamatojoties uz Latvijas Valsts arhīva 1822. fonda "Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni" 2. apraksta "Latvijas PSR VDM IB komandējošā sastāva personu lietas" dokumentiem, izpētīt Latvijas PSR VDM IB komandējošā jeb algotā sastāva vecuma, dzimuma, nacionālās piederības, sociālās izcelsmes, ģimenes stāvokļa, partijiskās piederības, izglītības, darbības motivācijas u.c. socioloģiskos datus. Otrkārt, pamatojoties uz pētījumā iegūtajiem datiem, sniegt plašāku ieskatu Latvijas PSR VDM IB algoto kaujinieku jeb komandējošā sastāva sociālajā portretā kā padomju represīvās struktūras fenomenā.

Avotu apskats

Pētījums balstīts uz Latvijas Valsts arhīva 1822. fonda “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni” 2. apraksta “Latvijas PSR VDM IB komandējošā sastāva personas lietas” 2825 personu dokumentu izpēti.⁶

Jāatzīmē, ka 1822. fonda 2. aprakstā esošās IB kaujinieku personas lietas ir ļoti savdabīgs vēstures avots – katra IB komandējošā sastāva kaujinieka sava veida “dienesta gaitas saraksts” ar neskaitāmiem izziņas pavaddokumentiem par katru konkrētu personu. Jāuzsver, ka Latvijas Valsts arhīvā no Latvijas PSR VDK saņemtās 2825 IB kaujinieku personas lietas nav pilnīgs VDM IB komandējošā sastāva kaujinieku personas lietu kopums, šeit atrodas tikai tās, kas saglabājušās Latvijas PSR Ministru padomes VDK 10. daļā (arhīvā) un vēlāk tika nodotas Latvijas Valsts arhīvā. Piemēram, to IB kaujinieku, kas vēlāk no valsts drošības orgāniem pārgāja uz iekšlietu sistēmu, dokumenti par dienesta laiku VDM IB glabājas personas lietās citos arhīvos, un to skaits līdz šim nav apzināts.

Pamatā pētījumā izmantota informācija, ko sniedz personas lietu galvenie dokumenti: **Personas kadru uzskaites lapa** (*Ли́чный ли́сток по учёту кадров* – krievu val.), kas sastāv no 33 pozīcijām ar jautājumiem (uzvārds, vārds, tēvavārds, dzimums, dzimšanas mēnesis un gads, dzimšanas vieta, tautība, vecāku sociālais stāvoklis, personas sociālais stāvoklis, partijas piederība, dalība organizācijās, izglītība, dalība karā u.tml.).⁷

PSRS (LPSR) VDM sevišķa norīkojuma darbinieka anketa (*Anketa rabotņika MGB spetsialnogo naznačeniija* – krievu val.). Tās ir dažāda veida un nosaukuma, taču būtība nemainījās. No 52 pozīcijām sastāvošā 15 lappušu anketa, lai gan dublēja iepriekšējās anketas jautājumus, tomēr bija plašāka un izvērstāka. Šajā anketā ietverti jautājumi par personas sodāmību, vai bijušas zaudētas balsstiesības, vai bijis ārzemēs un kādos apstākļos, vai radi dzīvo ārzemēs, armijā dienējošiem sīks dienesta gaitas saraksts, bijušajiem PSRS leTK, vēlāk VDTK un VDM darbiniekiem detalizēts darbības apraksts šajos orgānos utt.⁸

Autobiogrāfijas. Tās rakstītas gan krievu, gan latviešu valodā, gan arī tulkotas no latviešu uz krievu valodu. Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku pašrocīgi rakstītās autobiogrāfijas ir vērtīgs izziņas avots ar to, ka vairumā gadījumu atspoguļo motivāciju, kādēļ tā vai cita persona ir vēlējusies iestāties dienestā VDM iznīcinātāju bataljonā. Tā, piemēram, kāda Valkas apriņķa IB iznīcinātāja autobiogrāfijā norādīts, ka viņš kara laikā nosūtīts spaidu darbos uz Vāciju, atgriezies Latvijā, kļuvis par Valkas pagasta milicijas inspektora palīgu, vēlāk VK(b)P biedru un Iznīcinātāju bataljona vada komandieri.⁹

Atsevišķos gadījumos pētījumā izmantota informācija, ko sniedza cita veida personas lietu dokumenti.

Pētījuma procedūra, metodika un datu analīzes tehnika

Kā jau minēts, konkrētā pētījuma izpētes objekts jeb reprezentācijas izlases kopums ir 2825 personas lietu dokumentos sniegtā informācija par 2825 Latvijas PSR VDM IB komandējošā un operatīvā algotā sastāva kaujiniekiem, tas ir, 100 procenti izlases kopuma no LVA esošām personas lietām. Datu kopums ir apjomīgs un, pēc autora ieskatiem, pietiekams, lai veiktu struktūranalīzi. IB kaujinieku personas lietu tipveida dokumenti (anketas) atviegloja apstrādājamo datu formatizāciju.

Datu analīzes tehnika

Saskaņā ar pētījuma izvirzītajiem mērķiem izstrādāti datu atlasē kritēriji un datu atlasē algoritms ar šādiem parametriem: 1) uzvārds, vārds, tēvavārds; 2) dzimšanas gads (vecuma struktūra); 3) arhīva lietas numurs; 4) dzimums (vīrietis, sieviete); 5) dzimšanas vieta (Latvijas iedzīvotājiem – pēc apriņķa; PSRS iedzīvotājiem – pēc federācijas subjekta – republika, autonomā republika, apgabals); 6) tautība (pēc IB kaujinieka norādītās tautības); 7) sociālā izcelsme (strādnieks, zemnieks, kalpotājs); 8) izglītība (vispārējā, speciālā, nepabeigta augstākā, augstākā); 9) ģimenes stāvoklis (neprecējies, precējies, šķīries, atraitnis); 10) partijiskā piederība (VK(b)P biedrs, VK(b)P biedra kandidāts, VLKJS biedrs, bezpartijiskais); 11) pirmā dienesta vieta un iestāšanās gads IB (algotā amatā IB komandējošā sastāvā, operatīvajā vadā brīvprātīgi vai norīkots no LK(b)P, LLKJS vai citām struktūrām); 12) izstāšanās gads no IB un tās iemesls (pēc paša vēlēšanās, neatbilstība amatam, iesaukts padomju armijā, štatu samazināšanas dēļ, ģimenes apstākļu dēļ, sakarā ar pāreju citā darbā, arestēts vai tiesāts, miris, pensijā, atvaļināts veselības stāvokļa dēļ, iestājies mācību iestādē).

Izpētes kontingents tipoloģizēts un formatizēts. Pētījumam izmantota firmas *Microsoft* piedāvātā datu apstrādes programma *Microsoft Office Application (Access 2000)*. Datus izskaitļojis pētījuma autors.

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva struktūranalīze

Latvijas PSR VDM IB sastāvs. Vispārējs apskats

Rakstam atvēlētā viena autorloksne ir par maz, lai sniegtu detalizētu Latvijas PSR VDM IB komandējošā algotā sastāva struktūranalīzi. Šķiet, ka tas būtu plašāka pētījuma vērts. Šajā pētījumā sniegts vispārējs apskats. Runājot par IB komandējošā jeb algotā sastāva kaujinieku vecuma struktūru, par atskaites punktu aprēķinos ņemts 1950. gads, kad saskaņā ar Latvijas PSR VDM ministra J. Vēvera 1950. gada 14. janvāra direktīvu nr. 1/70-ss VDM IB struktūras tika nodotas VDM rajonu daļu pakļautībā,¹⁰ jo pēc Latvijas

administratīvi teritoriālās reformas Latvijas PSR VDM IB agrākie apriņķu, starppagastu un operatīvie vadi ar visu kaujinieku sastāvu pārgāja VDM rajonu daļu pakļautībā.¹¹ Ar šo reorganizāciju sākās štatu samazināšana un IB algoto kaujinieku skaits struktūrvienībās strauji samazinājās.

Reorganizācija beidzās 1954. gada 17. jūlijā ar Latvijas PSR MP VDK direktīvo norādījumu nr. 23-ss par IB vienību likvidāciju, kādēļ no rajonu VDK daļām pakāpeniski atvaļināja pēdējos IB komandējošā un algotā štata kaujiniekus.¹²

Vecuma struktūra

Pētījumā IB komandējošā sastāva vecuma struktūras aprēķini veikti attiecībā pret 1950. gadu.

1. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā algotā sastāva
vecuma struktūra**

Vecuma grupas	Skaitis	Procenti
1879.–1890. gadā dzimušie, vecums 60–71 gads	18	0,7
1891.–1900. gadā dzimušie, vecums 50–59 gadi	95	3,4
1901.–1910. gadā dzimušie, vecums 40–49 gadi	277	9,8
1911.–1920. gadā dzimušie, vecums 30–39 gadi	546	19,3
1921.–1930. gadā dzimušie, vecums 20–29 gadi	1504	53,2
1931.–1936. gadā dzimušie, vecums 18–24 gadi	385	13,6
Kopā	2825	100,0

Vislielākais skaits Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva dalībnieku bija mobilizācijai pakļauto un karadienestā iesaucamo grupā, t.i., kaujinieki vecumā no 20 līdz 29 gadiem, pavisam 1504 kaujinieki jeb 53,2 procenti. Seko vecuma grupa no 30 līdz 39 gadiem, kopā 546 kaujinieki jeb 19,3 procenti, un kaujinieki vecumā no 40 līdz 49 gadiem, kopā 277 kaujinieki jeb 9,8 procenti no IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku skaita. Vecākais VDM IB algotā sastāva kaujinieks bijis 1879. gadā Ukrainā dzimušais zemnieks Andrejs Dolbijevs ar trīs klašu izglītību. Viņš strādāja VDM Rīgas apriņķa IB par kurpnieku un tika atvaļināts 1950. gadā pēc paša vēlēšanās.¹³

No Latvijā dzimušajiem VDM IB algotā sastāva kaujiniekiem vecākais bijis Daugavpils apriņķī dzimušais polis, VK(b)P biedrs Jānis Dombrovskis, kuru vecuma dēļ (71 gads) kā neatbilstošu dienestam atbrīvoja no VDM Apes rajona IB operatīvā kaujas vada 1952. gadā.¹⁴

Gados jaunākā VDM rajonu daļas IB algotā sastāva kaujinieku grupa bija no 1931. līdz 1936. gadam dzimušie 18–24 gadus veci 385 kaujinieki jeb 13,6 procenti no kopskaita. Tos kā vienus no pēdējiem Siguldas, Gulbenes, Alojās, Smiltenes, Preiļu, Aizputes, Gaujienas u.c. VDM rajonu nodaļas IB atvaļināja 1953.–1954. gadā sakarā ar štatu samazināšanu vai arī iesaukumu Padomju armijā.¹⁵ Paši jaunākie IB algotā sastāva kaujinieki bija 1936. gadā dzimušie – ukraiņis Ernests Dančausks no VDM Preiļu rajona daļas IB,¹⁶ krievs Viktors Ivanovs, kas bija ieradies Latvijā no Smoļenskas apgabala un dienēja VDM Jēkabpils rajona IB,¹⁷ un Jēkabpils apriņķī dzimušais krievs Fjodors Ivkins, kas dienēja VDM Auces rajona Iznīcinātāju bataljonā.¹⁸ Visi trīs drīz vien pēc iestāšanās darbā tika atvaļināti štatu samazināšanas un IB vienību likvidācijas rezultātā.

Dzimuma struktūra

Latvijas PSR VDM IB komandējošā jeb algotā sastāva 2825 kaujinieki pēc dzimuma dalījās šādi: 2719 bija vīrieši, kas veidoja 96,2 procentus no kopskaita, un 106 sievietes, t.i., 3,8 procenti. Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku ģimenes stāvoklis attēlots 2. tabulā.

2. tabula

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku sadalījums pēc dzimuma un ģimenes stāvokļa (2825 personas)

Dzimums	Precējušies		Šķīrušies		Atrairņi		Neprecējušies		Kopā
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	
Vīrieši	1064	37,7	6	0,2	5	0,2	1644	58,2	2719
Sievietes	64	2,3	1	0,0	7	0,2	34	1,2	106
Kopā	1128	40,0	7	0,2	12	0,4	1678	59,4	2825

No 2719 Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā štata kaujiniekiem vīriešiem 1064 (jeb 37,7 procenti) bija precējušies, seši (0,2%) bija šķirti, pieci (0,2%) bija atrairņi, bet vairums – 1644 kaujinieki jeb 58,2 procenti bija neprecējušies. Pavisam no 2825 personām 1128 jeb 40,0 procenti bija ģimenes cilvēki, 19 (0,6%) bija šķirteni un atrairņi, bet vairums – 1678 jeb 59,4 procenti nebija precējušies.

No 106 Latvijas PSR VDM IB strādājošām sievietēm (to skaitā 13 latvietes) 64 jeb 2,3 procenti bija precējušās, viena šķirta, septiņas sievietes (0,2%) bija atraitnes un 34 sievietes (1,2%) nebija precējušās. Kopumā par Latvijas PSR VDM IB algotā sastāva strādājošām sievietēm jāatzīmē, ka tās veidoja 3,75 procentus no IB komandējošā un algotā štata, kas nav visai liels skaitlis. Vairumā gadījumu sievietes VDM IB strādāja dažādus saimnieciskus darbus – par apkopējām, pavārēm, veļas mazgātājām, reģistratorēm, revidentēm, grāmatvedēm, kadru inspektorēm, kā arī citos amatos.

Apkopējas bija nepieciešamas vai ikvienā IB,¹⁹ tādēļ to skaits ir vislielākais. Jāatzīmē, ka vēlmi strādāt IB lielākoties tomēr izteica sievietes darbības vecumā, ar bērniem, kuri bija jāuztur un jāskolo, kā arī vecāka gadagājuma sievietes, kuras nevarēja citur atrast darbu. Tā, piemēram, Ņina Aleksandrova Balvu rajona IB strādāja no 1950. gada līdz 1952. gadam un amatu savienošanas kārtībā pildīja apkopējas un veļas mazgātājas darbu.²⁰

Liels pieprasījums bija pēc kvalificētām pavārēm. Tā, piemēram, Uljana Maļceva 1950. gada 13. septembrī lūdza pieņemt viņu darbā par pavāri.²¹ Un viņu steidzami arī pieņēma, lai gan pirms tam bija jāveic speciāla pārbaude un jāievāc ziņas, lai noskaidrotu viņas politisko lojalitāti varas režīmam. Trešā nozīmīgākā IB nodarbināto sieviešu grupa bija grāmatvedes-revidentes un kasieres. Tā, piemēram, Valentīna Bogdanova, kas 1945.–1946. gadā Rīgā bija beigusi sešu mēnešu grāmatvežu kursus, vēlāk uzkrājusi grāmatveža pieredzi dažādās darbavietās, 1953. gadā sāka strādāt VDM Daugavpils rajona IB par grāmatvedi drīz vien pēc lūguma iesniegšanas.²² Jāatzīmē, ka nepieciešamās sieviešu profesiju speciālistes darbā IB tika pieņemtas visai ātri un tikai pēc tam veica speciālo pārbaudi par piemērotību dienestam valsts drošības iestādēs. Arī sievietēm – IB kaujiniecēm bija jāizpilda “LPSR VDM speciāla norīkojuma darbinieka anketa”, “Kadru uzskaites lapa”, jāsniedz detalizētas ziņas par radniekiem, iepriekšējām darbavietām utt.²³ Tās, kuras neizturēja stingros atlases kritērijus valsts drošības orgānos, drīz vien tika atvaļinātas kā nepiemērotas dienestam.

Analizējot Latvijā dzimušo Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku skaitu (3. tabula), konstatējam, ka no 106 IB strādājošām sievietēm 17 dzimušas Latvijā (13 latvietes, četras krievietes): no Abrenes apriņķa – četras (0,3%), Aizputes apriņķa – viena (0,1%), Cēsu apriņķa – viena (0,1%), Daugavpils apriņķa – divas (0,2%), Ludzas apriņķa – divas (0,2%), Madonas apriņķa – viena (0,1%), Rēzeknes apriņķa – trīs (0,2%), Rīgas pilsētas – viena (0,1%), Valmieras apriņķa – divas (0,2%). 89 sievietes bija iebraukušas no PSRS reģioniem. Tātad varam secināt, ka Latvijā dzimušās sievietes ne īpaši aktīvi un nelabprāt pieteicās darbā Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonos.

3. tabula

**Latvijā dzimušo Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva
kaujinieku dzimuma struktūra (1244 personas) 1950. gadā**

Apriņķis*	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Abrenes	108	8,7	4	0,3	112	9,0
Aizputes	31	2,5	1	0,1	32	2,6
Bauskas	18	1,4	–	0,0	18	1,4
Cēsu	18	1,4	1	0,1	19	1,5
Daugavpils	190	15,3	2	0,2	192	15,4
Ilūkstes	60	4,8	–	0,0	60	4,8
Jelgavas	36	2,9	–	0,0	36	2,9
Jēkabpils	40	3,2	–	0,0	40	3,2
Kuldīgas	22	1,8	–	0,0	22	1,8
Liepājas	43	3,5	–	0,0	43	3,5
Ludzas	127	10,2	2	0,2	129	10,4
Madonas	19	1,5	1	0,1	20	1,6
Rēzeknes	219	17,6	3	0,2	222	17,8
Rīgas	63	5,1	–	0,0	63	5,1
Rīgas pilsēta	77	6,2	1	0,1	78	6,3
Talsu	14	1,1	–	0,0	14	1,1
Tukuma	12	1,0	–	0,0	12	1,0
Valkas	45	3,6	–	0,0	45	3,6
Valmieras	45	3,6	2	0,2	47	3,8
Ventspils	40	3,2	–	0,0	40	3,2
Kopā	1227	98,6	17	1,5	1244	100,0

* Pēc Latvijas Republikas pirms okupācijas teritoriālā iedalījuma – 19 apriņķu, atsevišķi izdalīta Rīgas pilsēta (1244 personas).

Piezīme. Šajā, kā arī dažās citās tabulās dažu aiļu skaitļi nesakrīt ar saskaitāmo kopējo summu skaitļu noapaļošanas dēļ.

Cita aina paveras, ja aplūkojam 1227 Latvijā dzimušo vīriešu – VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku skaitu. Visvairāk dzimuši Rēzeknes – 219 (17,6%), Daugavpils – 190 (15,3%), Ludzas – 127 (10,2%) un Abrenes – 108 (8,7%) apriņķī. Tas liek

domāt, ka šajos četros Latgales apriņķos dzimušie vīrieši visaktīvāk iesaistījās VDM IB darbā. Savukārt vismazāk Latvijā dzimušo IB kaujinieku bija Tukuma – 12 (1%), Talsu – 14 (1,1%), Bauskas – 18 (1,4%) un Cēsu – 18 (1,4%) apriņķī. Tātad šajos apriņķos dzimušie vīrieši ne pārāk vēlējās iesaistīties VDM IB darbā.

Nacionālais sastāvs

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva 2825 kaujinieku vidū bija dažādu tautību pārstāvji, kas pēc padomju otrās okupācijas masveidā ielūda Latvijā. Pavisam IB strādāja 22 tautību pārstāvji (sk. 4. tabulu). No 2825 kaujiniekiem 1244 bija Latvijā dzimuši iedzīvotāji (sk. 5. tabulu), bet 1581 kaujinieks – dažādu tautību iebrāucēji, kas pēckara posmā ar migrantu masu ieradās Latvijā no PSRS republikām, autonomajām republikām un apgabaliem.

Ziņas par kaujinieku nacionalitāti sakopotas no anketām, kuras snieguši paši kaujinieki. Cita starpā, ir arī kuriozi. Tā, piemēram, Pēteris Tadeuševs kadru uzskaites anketā ailē “Nacionalitāte” ierakstījis “katolis”;²⁴ Ivans Podgornijs savā anketā ierakstījis “pareizticīgais”,²⁵ bet Francis Stīvreņš – “latglatvietis”.²⁶ Pētījuma autoram, salīdzinot citus dokumentus ar personas lietām, tomēr izdevās noskaidrot šo personu tautību.

Pēc nacionālā sastāva VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku vidū visvairāk bija krievu – 1720 kaujinieku jeb 60,9 procenti no kopējā skaita (1639 vīrieši (58%), 81 sievietes (2,9%)). Otra lielākā grupa bija latvieši – 804 jeb 28,5 procenti (791 vīrietis (28%), 13 sievietes (0,5%)). Pēc skaita trešajā vietā ukraiņi – 121 jeb 4,3 procenti (119 vīrieši (4,2%), 2 sievietes (0,1%)). Ceturtā grupa baltkrievi – 95 jeb 3,4 procenti (90 vīrieši (3,2%), 5 sievietes (0,2%)). Pārējās tautības skaita ziņā bija mazāk par vienu procentu.

Pētījums rāda, ka Latvijā dzimušo un dzīvojošo 1244 Latvijas PSR VDM IB komandējošo un algoto kaujinieku nacionālajā sastāvā (sk. 5. tabulu) skaita ziņā dominē latvieši – 733 jeb 58,0 procenti, otrajā vietā ir krievi – 457 jeb 36,7 procenti, trešajā vietā baltkrievi – 23 jeb 1,9 procenti, ceturtajā vietā ir poļi – 19 jeb 1,5 procenti, piektajā vietā ir ebreji – septiņi jeb 0,6 procenti, sestie ir lietuvieši – četri jeb 0,3 procenti, septītajā vietā viens igauņis, t.i., 0,1 procenti. Visvairāk IB strādājošo latviešu bija dzimuši Rīgā, Rēzeknes, Rīgas, Daugavpils, Valmieras un Ludzas apriņķī, bet Latvijā dzimušo krievu – Rēzeknes, Daugavpils, Ludzas un Abrenes apriņķī. Šie skaitļi rāda tikai to Latvijas vietējo iedzīvotāju aktivitātes tendenci pēc dzimšanas vietām, kuri ieskaitīti VDM IB algotajā štātā, bet ne kopējo ainu. Tādēļ profesoram H. Strodam, kas savā pētījumā par nacionālajiem partizāniem norāda, ka apriņķu IB (domāts viss IB personālsastāvs) kaujinieku nacionālais sastāvs caurmērā bijis atbilstošs apriņķu

4. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva
kaujinieku tautība (2825 personas)**

Tautība	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Krievi	1639	58,0	81	2,9	1720	60,9
Latvieši*	791	28,0	13	0,5	804	28,5
Ukraiņi	119	4,2	2	0,1	121	4,3
Baltkrievi	90	3,2	5	0,2	95	3,4
Poļi	30	1,1	1	0,0	31	1,1
Lietuvieši	10	0,4	1	0,0	11	0,4
Tatāri	10	0,4	–	0,0	10	0,4
Ebreji	9	0,3	2	0,1	11	0,4
Čuvaši	4	0,1	–	0,0	4	0,1
Gruzīni	2	0,1	–	0,0	2	0,1
Marieši	2	0,1	–	0,0	2	0,1
Karēļi	2	0,1	–	0,0	2	0,1
Somi	2	0,1	–	0,0	2	0,1
Igauņi	1	0,0	1	0,0	2	0,1
Moldovi	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Udmurti	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Burjati	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Kazahi	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Adigeji	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Baškīri	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Azerbaidžāņi	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Osefīni	1	0,0	–	0,0	1	0,0
Kopā	2719	96,1	106	3,8	2825	100,0

* No 804 latviešiem, kas darbojās Latvijas PSR VDM IB komandējošajā un algotajā sastāvā, 71 bija etniskais latvietis, kas iebrauca no PSRS reģioniem Latvijā; 733 bija Latvijā dzimušie un dzīvojošie latvieši.

5. tabula

**Latvijā dzimušo un dzīvojošo Latvijas PSR VDM IB komandējošo un algoto
kaujinieku tautība**

Aprinķis*	Latvieši	Krievi	Poļi	Lietu- vieši	Ebreji	Balt- krievi	Igaunī	Kopā aprinķī
Abrenes	46	65	1	–	–	–	–	112
Aizputes	32	–	–	–	–	–	–	32
Bauskas	18	–	–	–	–	–	–	18
Cēsu	19	–	–	–	–	–	–	19
Daugavpils	60	107	8	1	2	14	–	192
Ilūkstes	16	36	4	–	1	3	–	60
Jelgavas	32	4	–	–	–	–	–	36
Jēkabpils	29	10	–	–	1	–	–	40
Kuldīgas	20	1	–	1	–	–	–	22
Liepājas	42	–	–	1	–	–	–	43
Ludzas	53	71	1	–	1	3	–	129
Madonas	19	1	–	–	–	–	–	20
Rēzeknes	82	135	3	–	–	2	–	222
Rīgas	56	6	1	–	–	–	–	63
Rīgas pilsēta	60	13	1	1	2	1	–	78
Talsu	11	2	–	–	–	–	1	14
Tukuma	12	–	–	–	–	–	–	12
Valkas	39	6	–	–	–	–	–	45
Valmieras	47	–	–	–	–	–	–	47
Ventspils	40	–	–	–	–	–	–	40
Kopā	733	457	19	4	7	23	1	1244
% no kopskaita (1244 personas)	58,9	36,7	1,5	0,3	0,6	1,9	0,1	100,0

* Pēc Latvijas Republikas teritoriālā iedalījuma, kāds pastāvēja līdz 1940. gada 17. jūnijam. Izlases kopums – 1244 personas.

iedzīvotāju nacionālajam sastāvam,²⁷ var piekrist tikai daļēji, jo VDM IB komandējošā algotā sastāvā kopumā īpatsvara proporcija starp latviešiem un cittautiešiem bija viens pret divi (sk. 4. tabulu). Jāatzīst, ka no pēdējiem vairums tomēr bija migranti no Padomju Savienības.

Sociālā izcelsme

Pēc sociālās izcelsmes no Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva 2825 kaujiniekiem 1963 kaujinieki (69,5%) bija cēlušies no zemniekiem, 786 kaujinieki (27,8%) – no strādniekiem un 76 (2,7%) – no kalpotājiem (sk. 6. tabulu).

6. tabula

Latvijas PSR VDM IB komandējošo un algoto kaujinieku sastāvs pēc sociālās izcelsmes (1950. gads)

Dzimums	Zemnieki		Strādnieki		Kalpotāji		Kopā
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	
Vīrieši	1891	67,0	762	27,0	66	2,3	2719
Sievietes	72	2,5	24	0,8	10	0,4	106
Kopā	1963	69,5	786	27,8	76	2,7	2825

No 2719 vīriešiem 1891 bija cēlies no zemniekiem (67,0%), 762 (27,0%) – no strādniekiem, 66 kaujinieki (2,3%) – no kalpotājiem.

No 106 sievietēm 72 (2,5%) bija cēlušās no zemniekiem, 24 (0,8%) no strādniekiem, 10 sievietes (0,4%) no kalpotājiem.

Izglītība

Gan Latvijā dzimušo, gan no PSRS republikām un apgabaliem iebraukušo Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku vidū vispārējā izglītība bija dažādā līmenī – gan nepilna pamatskola (daži mācību gadi), gan nepabeigta vidējā izglītība. Vairumā gadījumu no PSRS iebraukušie izglītību bija ieguvuši rūpnīcu un fabriku skolās, kur līdztekus arodapmācībai apguva arī pamatzglītības elementārākās prakses un iemaņas. Tas pats attiecināms uz speciālo, augstāko vai nepabeigtu augstāko izglītību (sk. 7. tabulu). Daudzu IB kaujinieku izglītošanos bija pārtraukuši visai sarežģītie ģimenes un sociālie apstākļi, kā arī karš. Sarkanajā armijā dienējušās, no PSRS Latvijā iebraukušās atvaļinātās militārpersonas vairumā gadījumu savu profesionālo izglītību bija ieguvušas armijas dažāda līmeņa instruktoru skolās unursos.

7. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku
vispārējā izglītība (2825 personas)**

Iegūtā izglītība	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Analfabēti	9	0,3	4	0,1	13	0,5
1 klase	20	0,7	3	0,1	23	0,8
2 klases	143	5,0	8	0,3	151	5,3
3 klases	237	8,4	8	0,3	245	8,7
4 klases	719	25,5	16	0,6	735	26,0
5 klases	413	14,6	8	0,3	421	14,9
6 klases	443	15,7	7	0,2	450	15,9
7 klases	523	18,5	28	1,0	551	19,5
8 klases	101	3,6	8	0,3	109	3,9
9 klases	68	2,4	6	0,2	74	2,6
10 klases	43	1,5	10	0,4	53	1,9
Kopā	2719	96,2	106	3,8	2825	100,0

Kā liecina apkopotie skaitļi tabulā, tad abas dzimuma grupas visvairāk bija ieguvušas četru un sešu klašu izglītību, kas pēc tālaika kritērijiem atbilda pamatskolas vai nepabeigtas vidusskolas izglītībai. Četru klašu izglītība bija 735 kaujiniekiem (26%) no to kopskaita. Septiņu klašu izglītība bija 551 kaujiniekam (19,5%). Sešas klases bija beiguši 450 kaujinieki (15,9%), piecas klases – 421 (14,9%). Latvijā dzimušo un augušo VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku lielākajai daļai bija pamatskolas vai nepabeigta pamatskolas izglītība.

Speciālā izglītība (tehnikums, karaskola, milicijas skola) bija 434 kaujiniekiem jeb 15,4 procentiem kaujinieku (sk. 8. tabulu). Tehnikumu bija beiguši 212 vīrieši un 16 sievietes, kopā 8,1 procents kaujinieku. Karaskolā bija mācījies 201 (7,1%) kaujinieks, turklāt visai liels skaits bija beidzis kara laika karaskolas pēc saīsinātās programmas. Milicijas skolu bija beiguši tikai pieci kaujinieki jeb 0,2 procenti kaujinieku.

No 2825 Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem augstāko izglītību (augstākā civilā, augstākā militārā, augstākā politiskā, augstākā VDTK/VDM) bija ieguvuši 50 (47 vīrieši un trīs sievietes) jeb 1,8 procenti kaujinieku (sk. 9. tabulu).

8. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku
speciālā izglītība (2825 personas)**

Mācību iestāde	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Tehnikums	212	7,5	16	0,6	228	8,1
Karaskola*	200	7,1	1	0,0	201	7,1
Milicijas skola	5	0,2	–	0,0	5	0,2
Kopā	417	14,8	17	0,6	434	15,4

* Karaskolu beigušo Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku skaitā pētījumā iekļauti arī kara laikā militārajosursos pēc saīsinātā karaskolas apmācības kursa virsnieku izglītību ieguvušie.

Augstāko civilo izglītību pirms kara vai kara laikā bija ieguvuši filologi, inženieri, ekonomisti, celtnieki u.c. Tā, piemēram, Nīna Haustova, kas 1947.–1948. gadā strādāja VDM Talsu apriņķa IB par rēķinvedi, pēc profesijas bija skolotāja, beigusi Taškentas pedagoģisko institūtu;²⁸ Nīna Morgena beigusi Maskavas tekstilrūpniecības institūtu;²⁹ baltkrieviete Jadviga Borodzuļa, kas strādāja VDM Rīgas apriņķa IB par defektu novēršanas kontrolieri, savulaik bija beigusi Ļeņingradas Ķīmijas un farmācijas institūtu.³⁰

Augstākā militārā izglītība bija septiņiem (0,2%) algotā sastāva kaujiniekiem, augstākā politiskā (piemēram, Marksisma-ļeņinisma institūts) – 24 (0,8%). Militārpersonas ar augstāko militāro izglītību zināšanas galvenokārt bija papildinājušas ar frontes pieredzi kara laikā.

Augstākā čekistu jeb VDTK/VDM izglītība bija tikai četriem (0,1%) Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem. Piemēram, ukraiņis Pjotrs Ļevčenko – no 1947. gada līdz 1954. gadam VDM Liepājas apriņķa IB štāba priekšnieks – savulaik bija beidzis augstāko M. Kirova vārdā nosaukto PSRS IeTK robežapsardzības karaskolu Ordžonikidzē.³¹ To pašu skolu bija beidzis Aleksandrs Borzihs – VDM Ogres apriņķa IB Lauberes vada komandieris 1949.–1950. gadā.³² Latvietis Nikodims Karasevs-Elkšne, kas no 1946. gada līdz 1949. gadam bija VDM Rēzeknes apriņķa IB štāba priekšnieks, 1932. gadā bija beidzis Maskavas Valsts augstāko politiskās pārvaldes robežapsardzības skolu un Smerš augstāko virsnieku kursus.³³ VDM Krāslavas un Alsungas rajona IB komandieris no 1950. gada līdz 1954. gadam Dmitrijs Siņicins bija beidzis Ļeņingradas Vorosilova vārdā nosaukto IeTK augstāko karaskolu.³⁴

9. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku
augstākā izglītība (2825 personas)**

Izglītības veids	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Civilizglītība	12	0,4	3	0,1	15	0,5
Militārā izglītība	7	0,2	–	0,0	7	0,2
Augstākā politiskā izglītība	24	0,8	–	0,0	24	0,8
Augstākā VDTK/VDM izglītība	4	0,1	–	0,0	4	0,1
Kopā	47	1,5	3	0,1	50	1,6

Nepabeigta augstākā izglītība (civilā, militārā, politiskā un VDTK/VDM) bija 53 VDM IB kaujiniekiem (50 vīrieši un trīs sievietes) jeb 1,9 procentiem no komandējošā un algotā kaujinieku kopskaita (sk. 10. tabulu).

No tiem nepabeigta augstākā civilizglītība bija 15 kaujiniekiem (0,5%), nepabeigta augstākā militārā izglītība – diviem kaujiniekiem (0,1%), nepabeigta augstākā politiskā izglītība – 31 kaujiniekam (1,1%), nepabeigta augstākā VDTK/VDM izglītība pieciem kaujiniekiem (0,2%). Kā galveno iemeslu augstākās izglītības pārtraukšanai IB kaujinieki savās autobiogrāfijās norāda Vācijas un PSRS karu.³⁵

10. tabula

**Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku
nepabeigta augstākā izglītība (2825 personas)**

Izglītības veids	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Civilizglītība	12	0,4	3	0,1	15	0,5
Militārā izglītība	2	0,1	–	0,0	2	0,1
Augstākā politiskā izglītība	31	1,1	–	0,0	31	1,1
Augstākā VDTK/VDM izglītība	5	0,2	–	0,0	5	0,2
Kopā	50	1,8	3	0,1	53	1,9

Partijas piederība

Pēc partijas piederības no Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva 2825 kaujiniekiem 348 jeb 12,3 procenti bija VK(b)P biedri, 117 jeb 4,1 procenti VK(b)P biedra kandidāti, 884 jeb 31,3 procenti VLKJS biedri un 1476 jeb 52,2 procenti bija bezpartijiskie (sk. 11. tabulu).

11. tabula

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku partijas piederība

Partijas piederība	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
VK(b)P biedri	343	12,1	5	0,2	348	12,3
VK(b)P biedra kandidāti	113	4,0	4	0,1	117	4,1
VLKJS biedri	864	30,6	20	0,7	884	31,3
Bezpartijiskie	1399	49,5	77	2,7	1476	52,2
Kopā	2719	96,2	106	3,7	2825	100,0

No 2719 vīriešiem 343 (12,1%) bija VK(b)P biedri, 113 (4,0%) VK(b)P biedra kandidāti, 864 (30,6%) VLKJS biedri un 1399 (49,5%) bezpartijiskie. No 106 VDM IB strādājošām sievietēm tikai piecas bija VK(b)P biedres, četras VK(b)P biedra kandidātes, 20 VLKJS biedres, 77 bija bezpartijiskas. Tātad, lai kā LK(b)P CK, pilsētu un apriņķu (vēlāk rajonu) komitejas 40. gadu beigās – 50. gadu sākumā centās nostiprināt Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva rindas ar "idejiskiem kadriem", tomēr bezpartijisko algoto kaujinieku bija vairāk par pusi. No tā secināms, ka vairums kaujinieku (izņemot augstāko vadību) VDM IB stājās nevis politiskās pārliecības dēļ, bet gan citu motīvu vadīti (atalgojums, uzturnauda, privilēģijas utt.).

Motivācija, kādēļ iestājās VDM IB

Kaujinieku motivācija, sākotnēji iestājoties Latvijas PSR IeM, vēlāk – 1947. gadā sakarā ar pāreju VDM IB algotā sastāva štatā, bija dažāda. Vairumā gadījumu tomēr cilvēkus piesaistīja garantētā uzturnauda, pārtika un apģērbs, jo kopš 1946. gada 13. marta ar Latvijas PSR IeM direktīvu nr. 836-ss bija dots norādījums izveidot IB algotās operatīvās grupas.³⁶ Daudzi līdz tam nealgotie IB vadu kaujinieki piekrita tajos iestāties tieši atalgojuma dēļ. Alga ierindas algotajam IB kaujiniekam 1947. gadā bija 200 rubļu mēnesī, ar pilnu apģādi un uzturnaudu, kas smagajos pēckara gados nebūt nebija mazsvarīgi.

Sākot ar 1950. gadu, mainot administratīvo iedalījumu no apriņķiem uz rajoniem, agrākie apriņķu starppagastu IB operatīvie vadi pārgāja Latvijas PSR VDM rajonu daļu pakļautībā un IB algotais sastāvs savukārt to pārziņā. Visos Latvijas PSR rajonos VDM IB komandējošā un algotā sastāva vienkāršā kaujinieka alga kopā ar pārējo apgādi un uzturādu vidēji bija pieaugusi līdz 475 rubļiem mēnesī.³⁷ Nākamajos gados šāds atalgojums saglabājās, pieauga vienīgi uzturāda. 1954. gada jūlijā komandējošā sastāva mēnešalga bija šāda: bataljona komandierim (tādu bija 12) 955 rubļi, operatīvā vada komandierim (tādi bija deviņi) – 715 rubļu, autovadītājiem (12) – 750 rubļu, algotajiem kaujiniekiem (169) – 475 rubļi mēnesī. Vecākais operatīvais pilnvarotais kadru jautājumos saņēma 1500 rubļu, grāmatvedis – 1100 rubļu, noliktavas pārziņis – 700 rubļu, apkopēja – 450 rubļu mēnesī.³⁸

Sociālais nodrošinājums, garantēta alga, uzturs un apģērbs, varas apziņa, ierocis – tie bija pietiekami svarīgi argumenti, lai jauni cilvēki vai cilvēki aktīvajā darbības vecumā pieteiktos darbā Latvijas PSR VDM IB algotajā sastāvā brīvprātīgi (sk. 12. tabulu).

12. tabula

Kaujinieku iestāšanās motivācija Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku vienībās

Motivācija	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Norīkots darbā no LK(b)P vai LĻKJS	33	1,2	–	0,0	33	1,2
Iestājies brīvprātīgi	2686	95,0	106	3,8	2792	98,8
Kopā	2719	96,2	106	3,8	2825	100,0

No 2825 VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 2792 jeb 98,8 procenti IB bija iestājušies brīvprātīgi, 33 (1,2%) bija norīkoti darbā IB ar LK(b)P CK vai LĻKJS CK, apriņķu, vēlāk rajonu komiteju rekomendācijām, nosūtījumiem.³⁹ Protams, ir iespējams, ka ar rekomendācijām nosūtīto skaits varētu būt bijis lielāks, tomēr ne visās VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku personas lietās šādas liecības ir saglabājušās. Pamatā partijas komiteju nosūtījumi attiecās uz IB komandieru vietniekiem politiskās audzināšanas darbā. Attiecīgo apriņķu, pilsētu LK(b)P komiteju akcepts bija vajadzīgs IB komandieru, viņu vietnieku un štāba priekšnieku apstiprināšanai amatā. Tā, piemēram, LK(b)P Ludzas apriņķa komiteja biroja sēdē 1946. gada 29. augustā par Ludzas apriņķa IB štāba priekšnieku rekomendēja Pēteri Jevdokimovu.⁴⁰ LK(b)P Daugavpils apriņķa komiteja 1948. gada 1. novembra biroja sēdē par Daugavpils

apriņķa IB komandieri apstiprināja Vladimīru Ivanovu.⁴¹ Jevgēņiju Kolontajevu LK(b)P Rīgas apriņķa komiteja ar biroja lēmumu 1949. gada 21. aprīlī iecēla darbā Rīgas apriņķa VDM IB, “[...] pamatojoties uz LK(b)P CK lēmumu par komunistu atlasī darbam VDM orgānos”⁴².

Par kaujinieku brīvprātīgu iesaistīšanos VDM IB liecina viņu pašu rakstītie lūgumi pieņemt darbā IB, kā arī autobiogrāfijas.

Tas redzams arī Vladimīra Kalvāna iesniegumā Daugavpils Iznīcinātāju bataljona komandierim: “*Lūdzu pieņemt mani iznīcinātāju bataljonā kā kaujinieku. Visus man uzliktos pienākumus pildīšu godīgi un pēc labākās sirdsapziņas.*”⁴³ Pēc būtības kaujinieku vēlme darboties VDM IB bija bezierunu kolaborācija padomju režīmam, ko raksturoja brīva griba un vēlme saņemt par šo darbu (darbs operatīvajos kaujas vados jeb grupās, kas atradās kazarmu režīma apstākļos un kas aktīvi piedalījās kaujas operācijās pret nacionālajiem partizāniem) atalgojumu. Dokumentāri to apliecina kaujinieku iesniegumi konkrēta iznīcinātāju bataljona vadībai. Tā, piemēram: “*Lūdzu pieņemt mani par algotu kaujinieku iznīcinātāju bataljona operatīvajā vadā*”⁴⁴; “[...] *visus man uzliktos pienākumus pildīšu godīgi. Jautājumā par kazarmu režīmu man nav iebildumu*”⁴⁵; “[...] *pieņemt mani dienestā iznīcinātāju bataljona operatīvā vada algotā kaujinieka amatā*”⁴⁶.

Jāatzīmē, ka ne visos iesniegumos parādās motivācija, kādēļ viena vai cita persona vēlējusies iestāties iznīcinātāju bataljonā. Bieži vien šie iesniegumi ir klišeiski. Motivācija vairāk izpaužas pašrocīgi rakstītajās autobiogrāfijās. Piemēram, no Valkas apriņķa iznīcinātāja Jāņa Puidīša autobiogrāfijas redzams, ka neatkarīgās Latvijas laikā viņš bijis komjaunietis pagrīdnieks, vācu okupācijas laikā apcietināts un atradies ieslodzījumā Salaspils nometnē, nosūtīts spaidu darbos uz Vāciju, atgriezies Latvijā, padomju laikā kļuvis par Valkas pagasta milicijas inspektora palīgu, vēlāk VK(b)P biedru un Iznīcinātāju bataljona vada komandieri.⁴⁷

Atvaļināšanas iemesli

Kā liecina pētījuma rezultāti, tad galvenie komandējošā un algotā sastāva kaujinieku atvaļināšanas iemesli (sk. 13. tabulu) ir bijuši:

1) neatbilstība amatam: no 2825 kaujiniekiem tādi bija 885 jeb 31,3 procenti (30,2% vīriešu un 1,1% sievietes). Neatbilstība amatam ietvēra vairākus motīvus. Parasti pēc speciālās pārbaudes tā bija politiskā lojalitāte. Tā, piemēram, Balvu rajona VDM IB kaujinieku Pēteri Kūkāju 1951. gada februārī atvaļināja no IB kā neatbilstošu amatam, jo viņa brālis Miķelis Kūkājs bija dienējis vācu armijā.⁴⁸ Bronislavu Mileiko no Kuldīgas rajona IB atbrīvoja 1954. gada aprīlī par valsts noslēpuma izpaušanu un sakaru uzturēšanu ar kaitnieciskiem elementiem.⁴⁹ Lidiju Larionovu atvaļināja no darba IB sakarā ar ģimenes locekļa arestu.⁵⁰ Par dienesta ieroča pazuudēšanu atvaļināja Stepanu Strujinu⁵¹ un Konstantīnu Andrejevu.⁵² Par sistemātisku dzeršanu no IB atvaļināja

Modestu Ločmeli, Aleksandru Bļinovu, Viktoru Bekernieku, Nikolaju Solodkinu, Andreju Kolomejecu, Ivanu Spiridonovu.⁵³ Tāpat kā neatbilstošus amatam no IB atbrīvoja par kautiņa sarīkošanu sabiedriskā vietā,⁵⁴ par zādzību,⁵⁵ par laupīšanu,⁵⁶ par spridzekļu lietošanu zivju zvejā upē⁵⁷ u.tml. gadījumiem.

2) štatu samazināšana: 875 kaujinieki jeb 31 procents (29,6% vīriešu un 1,4% sievietes). Štatu samazināšana skāra praktiski visus VDM IB, bet visstraujāk tā notika no 1950. gada līdz 1954. gadam. Personas lietas noslēgumā parasti ir izraksts no bataljona pavēles par atbrīvošanu no darba sakarā ar štatu samazināšanu. Pavēli par atbrīvošanu no IB parakstīja Latvijas PSR valsts drošības ministra vietnieks (vairumā gadījumu – Jefimovs) un Latvijas PSR VDM Kadru daļas priekšnieks (vairumā gadījumu – E. Kerre).⁵⁸

3) pēc paša vēlēšanās: 431 kaujinieks jeb 15,3 procenti (14,3% vīriešu un 0,9% sievietes). Šis iemesls bija tradicionālākais, darbiniekam tikai vajadzēja uzrakstīt iesniegumu IB komandierim.

4) iesaukums Padomju armijā: 296 kaujinieki vīrieši jeb 10,5 procenti. Vairumā gadījumu tie bija jaunieši vecumā no 18 līdz 24 gadiem, dzimuši no 1931. gada līdz 1936. gadam.⁵⁹

13. tabula

Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku atvaļināšanas iemesli

Iemesls	Vīrieši		Sievietes		Kopā	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Pēc paša vēlēšanās	406	14,3	25	0,9	431	15,3
Neatbilstība amatam	853	30,2	32	1,1	885	31,3
Iesaukti Padomju armijā	296	10,5	–	0,0	296	10,5
Štatu samazināšana	836	29,6	39	1,4	875	31,0
Ģimenes apstākļi	31	1,1	1	0,0	32	1,1
Pāriešana citā darbā	147	5,2	4	0,2	151	5,3
Iestājušies mācību iestādē	16	0,6	–	0,0	16	0,6
Aizgājuši pensijā	14	0,5	–	0,0	14	0,5
Veselības stāvokļa dēļ	45	1,6	4	0,2	49	1,7
Arestēti vai tiesāti	36	1,2	1	0,0	37	1,3
Miruši	39	1,4	–	0,0	39	1,4
Kopā	2719	96,2	106	3,8	2825	100,0

5) pāriešana citā darbā: 151 kaujinieks jeb 5,3 procenti (5,2% vīriešu un 0,2% sieviešu). Parasti pāriešana citā darbā bija saistīta ar IB komandējošā algotā sastāva darbinieka pāriešanu uz Komunistiskās partijas vai komjaunatnes struktūrām vai darbā iekšlietu sistēmā.⁶⁰

6) veselības stāvokļa dēļ: 49 kaujinieki jeb 1,7 procenti (1,6% vīriešu un 0,2% sieviešu). Veselības stāvokļa dēļ IB kaujiniekus atvaļināja pēc ārstu komisijas slēdziena (Latvijas PSR VDM specpoliklīnikas, Baltijas kara apgabala Kara hospitāļa, karaspēka daļu ārstu komisijas vai kara hospitāļu komisijas slēdziens).⁶¹ Vairumam kaujinieku veselības problēmas bija radušās kā kara laika ievainojumu sekas.⁶²

7) miruši: 39 kaujinieki vīrieši jeb 1,4 procenti. Nāves cēloņi bija dažādi. Piemēram, Bauskas apriņķa IB operatīvā vada komandieris Ivans Solovjovs krita 1947. gada 13. augustā, izpildot operatīvo pienākumu; tā paša IB operatīvā vada komandieris Ivans Aleksejevs 1954. gada 12. janvārī krita operācijā pret bandītiem.⁶³ Ventspils rajona IB kaujinieks Leonards Bērziņš 1948. gada 11. maijā, dzērumā neuzmanīgi rīkojoties ar ieroci, nošāvēs.⁶⁴ Nikolajs Miškins nošāvēs nelaimīgas mīlestības dēļ; Kuldīgas rajona VDM IB šoferis Jurijs Jeršovs dzērumā izdarīja pašnāvību pakaroties; Viļānu rajona VDM IB kaujinieks Viktors Grics izdarīja pašnāvību – noliktavā nošāvēs ar karabīni.⁶⁵ 1952. gada 22. novembrī VDM Pļaviņu rajona IB operatīvā vada kaujinieks Sergejs Fokins nomira pārmērīgas alkohola lietošanas dēļ.⁶⁶ VDM Balvu rajona IB kaujinieks Aleksandrs Jevstignejevs 1953. gada 24. jūnijā (Jāņu dienā) noslīka, peldoties ezerā.⁶⁷

8) arestēti vai tiesāti: 37 kaujinieki jeb 1,3 procenti (36 vīrieši un viena sieviete). Daudzos gadījumos, ja IB kaujinieki bija izdarījuši noziegumu, tie tika saukti pie atbildības. Par dienesta stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu pie atbildības sauca Aleksandru Haiminu; par iztrūkumu un valsts naudas līdzekļu izšķērdēšanu – Zoju Holansku; par nepilngadīgo izvarošanu apcietināts un pie atbildības tika saukts Aleksejs Alifanovs; par to, ka dzērumā nošāvis cilvēku, arestēja un vēlāk tiesāja Ādolfu Rimkunu; par to, ka strīda laikā nošāvis savu civilsievu, tiesāja Fjodoru Verbeņeckī.⁶⁸ Par bruņotu laupīšanu tika apcietināti un tiesāti Arsēnijs Matvejevs un Anatolijs Petrovs.⁶⁹

9) ģimenes apstākļu dēļ: 32 kaujinieki jeb 1,1 procenti (31 vīrietis un viena sieviete). Daudzi IB kaujinieki devās atpakaļ uz PSRS reģioniem pie ģimenēm vai radiem.⁷⁰ Kādu VDM Cēsaines rajona IB kaujinieku atbrīvoja no darba 1953. gada martā sakarā ar bērna slimību;⁷¹ no darba IB atbrīvoja Nikolaju Piskunovu un Izotu Bogdanovu, jo viņiem vajadzēja strādāt savā individuālajā zemnieku saimniecībā.⁷²

10) iestājies mācību iestādē: 16 kaujinieku – vīrieši jeb 0,6 procenti. IB dalībnieki parasti bija jauni cilvēki, kas vēlējās iegūt izglītību vai apgūt profesiju. Tā, piemēram, Ilūkstes rajona IB operatīvā vada kaujinieks Ilja Grigorjevs 1953. gada 15. augustā

iestājās Ļeņingradas Juridiskajā skolā un tādēļ lūdza viņu atbrīvot no darba; VDM Rīgas rajona IB operatīvā vada kaujinieks Staņislavs Stepaņecs 1951. gada 28. jūlijā iestājās VDM augstskolā un lūdza atbrīvot viņu no darba.⁷³

11) aiziešana pensijā: 14 kaujinieki – vīrieši jeb 0,5 procenti. Pensijā galvenokārt atvaļināja gados vecus VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekus. Tā, piemēram, Jāni Dombrovski (dz. 1881. g.) atbrīvoja no VDM Apes rajona IB vecuma dēļ.

Struktūranalizē tika izpētītas Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva visu 2825 personu lietas, kas saglabājušās Latvijas Valsts arhīvā. Iegūti galvenie socioloģiskie dati, kā arī apkopoti statistiskie dati.

Nobeigums

No aplūkojamās tēmas struktūranalīzes rezultātiem iespējams secināt:

Pirmkārt, Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku vislielākais skaits bija mobilizācijai pakļauto un karadienestā iesaucamo grupā vecumā no 20 līdz 29 gadiem jeb 53,2 procenti. No 2825 personām 2719 jeb 96,2 procenti bija vīriešu, 106 sievietes – 3,8 procenti. Lielākā daļa – 1644 kaujinieki jeb 58,2 procenti bija gados jauni neprecējušies cilvēki.

Otrkārt, no 2825 IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 1244 bija Latvijā dzimuši un šeit arī dzīvoja, 1581 kaujinieks bija iebrucējs no PSRS, kas pēckara posmā ieplūda Latvijā.

Treškārt, izanalizējot 1244 Latvijā dzimušo un dzīvojošo VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujinieku skaitu pa apriņķiem, var secināt, ka visvairāk IB komandējošā un algotā sastāva darbībā iesaistījās no Rēzeknes (17,8%), Daugavpils (15,4%), Ludzas (10,4%) un Abrenes (9%) apriņķa, tātad šajos četros Latgales apriņķos dzimušie kaujinieki ļoti aktīvi iesaistījās VDM IB darbā.

Ceturtkārt, Latvijas PSR VDM IB komandējošā un algotā sastāvā strādāja pavisam 22 tautību pārstāvji, no kuriem visvairāk bija krievu – 1720 kaujinieku (60,9%), tad latvieši – 804 (to skaitā no PSRS atbraukušais 71 etniskais latvietis) kaujinieki (28,5%), ukraiņi – 121 kaujinieks (4,3%), baltkrievi – 95 kaujinieki (3,4%). Pārējo tautību pārstāvji nepārsniedza vienu procentu.

Savukārt no Latvijas 1244 iedzīvotājiem, kas bija iesaistījušies VDM IB, pārsvarā bija latvieši (58%), krievi (36,7%), baltkrievi (1,9%), poļi (1,5%), ebreji (0,6%), lietuvieši (0,3%), igauņi (0,1%). No kopējā kaujinieku skaita latviešu bija viena trešdaļa.

Piektkārt, pēc sociālās izcelsmes 69,5 procenti kaujinieku bija cēlušies no zemniekiem, 27,8 procenti no strādniekiem, 2,7 procenti no kalpotājiem.

Sestkārt, izglītības līmeņa ziņā no 2825 VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem augstākā izglītība bija 1,8 procentiem, nepabeigta augstākā – 1,9 pro-

centiem, speciālo izglītību bija ieguvuši 15,4 procenti. Vispārējo izglītību no 1. līdz 10. klasei bija ieguvuši 80,4 procenti kaujinieku, 56,8 procentiem bija 4–6 klašu izglītība (pamatskolas vai nepabeigtas vidusskolas), 0,5 procenti kaujinieku bija analfabēti.

Septiņkārt, pēc partijiskās piederības no 2825 VDM IB komandējošā un algotā sastāva kaujiniekiem 12,3 procenti bija VK(b)P biedri, 4,1 procenti VK(b)P biedra kandidāti, 31,3 procenti VLKJS biedri, bet vairums – 52,2 procenti – bezpartijiskie. No tā var secināt, ka kaujinieki VDM IB stājās nevis idejiskās pārliecības dēļ, bet gan citu motīvu vadīti (atalgojums, apģērbs, uzturnauda, privilēģijas, varas apziņa utt.). To apliecina arī tas, ka 98,8 procenti kaujinieku VDM IB komandējošā un algotajā štatā iestājās brīvprātīgi (vairumā gadījumu no iepriekšējās darbavietas nealgotā štata), bet 1,2 procenti (galvenie kadri) tika norīkoti darbā no LK(b)P, LKJS un citām struktūrām.

No 1954. gada jūlija vidus līdz gada beigām Latvijas PSR VDM IB komandējošo un algoto kaujinieku sastāvu pamazām likvidēja. Lai gan IB kaujas un morālās spējas cīņā pret Latvijas nacionālajiem partizāniem salīdzinājumā ar regulārajām iekšlietu karaspēka un armijas daļām bija salīdzinoši zemas, tomēr tieši IB kaujinieku klātbūtne ikvienā Latvijas apriņķī, pilsētā un pagastā garantēja un sekmēja padomju otrās okupācijas nostiprināšanu Latvijā.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. – Rīga, 1996, 576 lpp.; *Strods H.* Nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli. 1944–1956. – Rīga, 1999, 660 lpp.; *Strods H.* Nacionālo partizānu karš. III [daļa]: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas. 1944–1956. – Rīga, 2003, 388 lpp.
- ² *Riekstiņš J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā (1944–1945) // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.). – Rīga, 2005, 415.–449. lpp.
- ³ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1822. f., 2. apr., Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu dalībnieku kartotēka.
- ⁴ Turpat, PA-101. f., 8. apr., 19. l., 30. lp.
- ⁵ Turpat, 1822. f., 1. apr., 204. l., 63., 64. lp.
- ⁶ LVA 1822. fondā “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1991)” iekļauti divi apraksti. 1. aprakstā “Latvijas PSR VDM IB pavēles” iekļautas pavēles, uzskaites grāmatas un sarakste par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu, kopskaitā 257 lietas. Savukārt 2. aprakstā “Latvijas PSR VDM IB komandējošā sastāva personas lietas” iekļautas 2825 lietas, kā arī divi šo lietu reģistrācijas žurnāli. Par IB komandējošā sastāva personas lietām sīkāk sk.: *Bambals A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1959. gads // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 193.–202. lpp.

- 7 LVA, 1822. f., 2. apr., 247. l., 4., 5. lp.
- 8 Turpat, sk., piemēram: 82. l., 6.–13. lp.
- 9 Turpat, sk., piemēram: 38. l., 4. lp., Jāņa Puidīša lieta.
- 10 Turpat, 922. l., 33., 34. lp.
- 11 Turpat, 2793. l., 8. lp.
- 12 Turpat, sk., piemēram: 2030. l., 16., 17. lp., Leonīda Burova lieta.
- 13 Turpat, 1731. l.
- 14 Turpat, 554. l.
- 15 Turpat, sk., piemēram: 602. l., Georgija Bogdanoviča lieta; 615. l., Artūra Palameikas lieta; 623. l., Ernesta Tarasova lieta.
- 16 Turpat, 1332. l.
- 17 Turpat, 2038. l.
- 18 Turpat, 2442. l.
- 19 Turpat, sk., piemēram: 1655. l., Ņinas Geituses lieta; 1823. l., Fevrārijas Truščobinas lieta.
- 20 Turpat, 1772. l., 8. lp.
- 21 Turpat, 1609. l., 1. lp.
- 22 Turpat, 1508. l.
- 23 Turpat, sk., piemēram: 1508. l., 37., 38. lp., Valentīnas Bogdanovas lieta; 1519. l., 19.–26. lp., Vasilija Ņekrasova lieta (par sievu Annu Bogomolovu).
- 24 Turpat, 98. l., 4. lp.
- 25 Turpat, 566. l., 3. lp.
- 26 Turpat, 2353. l., 2. lp.
- 27 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 356. lpp.
- 28 LVA, 1822. f., 2. apr., 902. l.
- 29 Turpat, 421. l.
- 30 Turpat, 1408. l.
- 31 Turpat, 803. l.
- 32 Turpat, 1407. l.
- 33 Turpat, 912. l.
- 34 Turpat, 2026. l.
- 35 Turpat, sk., piemēram: 87. l., 4. lp., Gaļinas Apolonovas lieta.
- 36 Turpat, 1865. l., 3. lp.
- 37 Turpat, 2793. l., 8. lp.
- 38 Turpat, 1. apr., 204. l., 34.–37. lp.
- 39 Turpat, sk., piemēram: 2. l., Sergeja Zorina lieta; 48. l., Aleksandra Lančenkova lieta; 188. l., Mārtiņa Mazjēča lieta; 424. l., Pētera Jevdokimova lieta; 442. l., Vladimira Ivanova lieta; 1607. l., Borisa Oksmana lieta; 2267. l., Uvara Solovjova lieta; 2822. l., Vladimira Borsta lieta; u.c. personas lietas.
- 40 Turpat, 424. l., 2. lp.
- 41 Turpat, 442. l., 1. lp.
- 42 Turpat, 917. l., 10. lp.
- 43 Turpat, 16. l., 3. lp.
- 44 Turpat, 2. apr., 14. l., 3. lp.

- 45 Turpat, 9. l., 3. lp.
- 46 Turpat, 33. l., 1. lp.
- 47 Turpat, 38. l., 4. lp.
- 48 Turpat, 1742. l., 17. lp.
- 49 Turpat, 1051. l., 29. lp.
- 50 Turpat, 174. l., 34., 35. lp.
- 51 Turpat, 163. l., 50. lp.
- 52 Turpat, 485. l., 23. lp.
- 53 Turpat, 35. l., 35. lp., Modesta Ločmeļa lieta; 356. l., 1. lp., Aleksandra Bļinova lieta; 45. l., 41. lp., Viktora Bekernieka lieta; 164. l., 23. lp., Nikolaja Solodkina lieta; 69. l., 25. lp., Andreja Kolomejeca lieta; 153. l., 29. lp., Ivana Spiridonova lieta.
- 54 Turpat, sk., piemēram: 45. l., 7., 8. lp., Ivana Nīkiforova lieta.
- 55 Turpat, sk., piemēram: 31. l., 25. lp., Viktora Viļeva lieta.
- 56 Turpat, sk., piemēram: 56. l., 29.–31. lp., Vasilija Sidorova lieta; 96. l., 36. lp., Aleksandra Pozņakova lieta.
- 57 Turpat, sk., piemēram: 560. l., 24. lp., Arvīda Puķītes lieta.
- 58 Turpat, 902. l., 33. lp.
- 59 Turpat, sk., piemēram: 453. l., 36. lp., Alekseja Kalošina lieta; 481. l., 25. lp., Aleksandra Pozņakova lieta.
- 60 Turpat, sk., piemēram: 454. l., 19. lp., Nikolaja Ivanova lieta. 1951. gada decembrī viņš no Ogres rajona VDM IB operatīvā vada pārgāja darbā uz Ogres rajona Iekšlietu daļu.
- 61 Turpat, 1518. l., 65. lp.
- 62 Turpat, sk., piemēram: 1518. l., 108. lp., Ivana Miroņenko lieta; 1529. l., 29. lp., Pētera Bļinova lieta; 452. l., 33. lp., Aleksandra Galičeva lieta.
- 63 Turpat, 1559. l., 88. lp.; 1563. l., 27. lp.
- 64 Turpat, 2559. l., 9. lp.
- 65 Turpat, 885. l., 74. lp., Nikolaja Miškina lieta; 1534. l., 88. lp., Jurijs Jeršova lieta; 1973. l., 31. lp., Viktora Grīca lieta.
- 66 Turpat, 1739. l., 85.–87. lp.
- 67 Turpat, 1743. l., 28. lp.
- 68 Turpat, 904. l., 35. lp., Aleksandra Haimina lieta; 903. l., 1. lp., Zojas Holanskas lieta; 521. l., 55.–57. lp., Alekseja Alifanova lieta; 482. l., 43. lp., Ādolfas Rimkuna lieta; 520. l., 33. lp., Fjodora Verbeņeckā lieta.
- 69 Turpat, 864. l., 9. lp., Arsēnija Matvejeva lieta; 865. l., 10. lp., Anatolija Petrova lieta.
- 70 Turpat, 1781. l., 41. lp., Vasilija Kuzmina lieta.
- 71 Turpat, 1783. l., 34.–37. lp., Vasilija Vladimirova lieta.
- 72 Turpat, 1142. l., 4. lp., Nikolaja Piskunova lieta; 1147. l., 5. lp., Izota Bogdanova lieta.
- 73 Turpat, 1532. l., 27. lp., Iļjas Grigorjeva lieta; 1688. l., 21. lp., Staņislava Stepaņeca lieta.

Commanders and Recruited Personnel of the Exterminators Battalions of the Latvian SSR Ministry of State Security (1944–1954): Structural Analysis

Ainārs Bambals

Summary

During the post-war period in Latvia, at the time of the second Soviet occupation, the so called Exterminators Battalions (EB) served as an ancillary service for the Internal National Commissariat military forces of the USSR. The EB were formed from the Soviet activists, military persons, and local residents.

The Exterminators Battalions were active in Latvia from July 1944 up to the end of 1954.

The EB were divided into volunteer and recruited personnel units (on average, 50 to 80 persons in one unit) that mainly were located in the centres of districts. The commanders and recruited personnel were formed from the former military persons, demobilised officers and instructors, totally around 3,000. In total, 44,000 persons served for the EB in Latvia from 1944 to 1955. The EB had military hierarchy and structure; however, they had police functions.

In March 1947, the EB that initially had been under the interior system, were subordinated to the Ministry of State Security (MSS).

The aim of the research is to study the sociological and statistic data of the commanding and recruited personnel, according to the documents of the Latvian State Archive Fund 1822 (Exterminators Battalions of Latvian SSR MSS).

As a result of the structural analysis of the main sociological data of the Latvian SSR MSS EB commanding and recruited personnel, altogether 2,825 persons, the statistic data have been summarised and a general overview has been made.

First of all, the biggest number of Latvian SSR MSS EB commanding and recruited personnel was among the group subjected to mobilization and enlisted in the military service at the age of 20 to 29, or 53.2% of the total number of combatants. Statistically, men were 2,719 of the total number of 2,825 persons, which was 96.2%, and there were 106 women, or 3.8%. The largest amount, or 1,644 combatants (58.2%) were represented by young single people.

Secondly, 1,244 persons of 2,825 EB commanding and recruited combatants were residents born in Latvia, and 1,581 combatants were newcomers of different nationality from the entire USSR, who flocked into Latvia with migrants during the war.

Thirdly, analysing the 1,244 MSS EB commanders and recruited combatants born and residing in Latvia, considering the number of combatants in districts, it is possible

to conclude that the majority of people who joined the EB commanding and recruited personnel were from Rēzekne (17.8%), Daugavpils (15.4%), Ludza (10.4%), and Abrene (9%); therefore, most probably, the combatants born in these counties were more active in joining the MSS EB activities.

Fourthly, representatives of 22 nationalities worked for the commanding and recruited personnel of Latvia's MSS EB, Russians composing the largest number – 1,720 (60.9%), Latvians – 804 (including 71 ethnic Latvians having arrived from the USSR) – 28.5%), Ukrainians – 121 combatant (4.3%), Byelorussians – 95 combatants (3.4%). Representatives of other nationalities did not exceed 1%. However, from the number of 1,244 Latvia's residents, who joined the activity of MSS EB commanding and recruited personnel, Latvians dominated (58%), followed by Russians (36.7%), Byelorussians (1.9%), Polish (1.5%), Jews (0.6%), Lithuanians (0.3%), and Estonians (0.1%). The proportion of the MSS EB combatants between Latvians and aliens was 1/3 against 2/3.

Fifthly, according to the social origin, 69.5% of the combatants were farmers, 27.8% workers, and 2.7% servants.

Sixthly, considering the education level of the 2,825 commanding and recruited personnel of MSS EB, 1.8% had higher education, 1.9% non-graduate higher education, 15.4% vocational education. 80.4% of the combatants had secondary school education, that is from 1st to 10th grade, in addition 56.8% had 4–6 grade education (secondary school or unfinished secondary school education), 0.5% of the combatants were alphabetic.

Seventhly, considering the party membership, 12.3% from 2,825 combatants of the MSS EB commanding and recruited personnel were members of AUCP(b), 4.1% were candidates to AUCP(b), 31.3% were members of AULYCL (*VLKSM*), but the majority – 52.2% were non-party; therefore, the conclusion is that the combatants did not join the MSS EB because of their ideological conviction, but due to other motives (salary, clothing, allowance, privileges, sense of power, etc.). This is also proved by the fact that 98.8% of the combatants voluntarily joined the commanding and recruited personnel of the MSS EB (mostly they came from the volunteer personnel), but 1.2% (the leading staff) were assigned from AUCP(b), AULYCL and from other structures.

From the middle of July 1954 until the end of the year, the commanding and recruited personnel of Latvian SSR MSS EB was gradually liquidated. Although the EB fighting and moral abilities in the fight against Latvia's national partisans, in comparison with the regular internal military forces and army units, were rather low, presence of the EB combatants in every parish, district, city of Latvia guaranteed and enabled strengthening of the second Soviet occupation in Latvia.

Ritvars Jansons

Kriminālvajāšana par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS/Latvijas PSR: 1953–1967

Ar šo darbu autors turpina Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta, Latvijas Okupācijas muzeja un Latvijas Kara muzeja organizētajā starptautiskajā konferencē “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados” 2006. gada 10. oktobrī nolasītā referāta “PSRS cīņa pret kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju (1967–1989)” tematiku.

Kopš 60. gadu beigām, kad Padomju Savienībā tika definēts plaši interpretējamais “ideoloģiskās diversijas jēdziens”, līdz pat 80. gadu beigām PSRS vadība, pirmām kārtām Padomju Savienības Komunistiskā partija (PSKP), neapmierinātības izpausmes ar režīmu vai brīvdomību izskaidroja vienīgi ar ārvalstu graujošu ietekmi uz padomju pilsoņiem. PSRS vadība neņēma vērā, ka neapmierinātību ar režīmu vai pretošanos tam noteica demokrātijas trūkums valstī, ekonomikas lejupslīde, nacionālā spresība savienotajās un autonomajās republikās, kā arī citi iemesli. PSKP 21. kongress 1959. gada janvārī noteica, ka PSRS “sociālisms uzvarējis ne tikai pilnīgi, bet arī galīgi”¹. Līdz ar to valstī teorētiski vairs nevarēja būt sociālu grupu, kas pretotos valsts virzībai uz komunismu. Līdz 60. gadiem komunistiskais režīms par saviem pretiniekiem uzskatīja iekšēju cēloņu determinētus “šķiras ienaidniekus” – “kulakus”, “bandītus”, “buržuāziskos nacionālistus”. Tos krimināli sodīja (daudzos gadījumos arī par “pretpadomju propagandu un aģitāciju”) vai deportēja. Pēc PSKP 21. kongresa iekšējie ienaidnieki valstī vairs it kā nevarēja būt, taču pret režīmu vērstas izpausmes (arī ideoloģiska rakstura) turpinājās. Līdz ar to PSRS režīms iedzīvotāju neapmierinātību sāka skaidrot ar ārēju cēloni – “kapitālistisko valstu” graujošu iedarbību ar “ideoloģiskās diversijas” palīdzību.

Šajā rakstā atklāts minētās kriminālvajāšanas juridiskais pamatojums, kā arī izsekots, kā notika vēršanās pret “pretpadomju propagandu un aģitāciju” pēc Josifa Staļina nāves 1953. gadā, Ņikitas Hruščova varas posmā (1954–1964) un pirmajos Leonīda Brežņeva varas gados (1965–1966). Rakstā ieskicēts, kā 50.–60. gadu vidū kriminālvajāšana par pretpadomju propagandu un aģitāciju sekmēja kapitālistisko valstu ideoloģiskās diversijas apkarošanas pasākumu izstrādāšanu 1967. gadā. Rakstā izvēlēta hronoloģija aptver laiku no 1953. gada līdz 1967. gadam.

KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 10. punkts

Kriminālsodāmību par pretpadomju aģitāciju un propagandu Latvijā sāka piemērot pēc Latvijas komunistiskās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā, lai gan Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas (KPFSR) Kriminālkodeksu Latvijā oficiāli ieviesa tikai ar Latvijas PSR Tautas komisāru padomes 1940. gada 25. novembra paziņojumu par KPFSR Kriminālkodeksa, Kriminālprocesa, Civilkodeksa, Civilprocesa, Darba likumu un Lauktības, ģimenes un aizbildnības likumu kodeksa piemērošanu Latvijas PSR teritorijā.²

No 1927. gada 1. janvāra spēkā stājās KPFSR Kriminālkodekss 1926. gada redakcijā. Šajā redakcijā Kriminālkodekss no 1940. gada 17. jūnija līdz 1961. gadam darbojās arī Latvijā. 1961. gadā stājās spēkā Latvijas PSR Kriminālkodekss. Kontrrevolucionārie noziegumi, kas KPFSR Kriminālkodeksā noteikti 58. pantā no 1. līdz 18. punktam (starp tiem arī 58. panta 10. punkts – pretpadomju propaganda un aģitācija), kā valstij bīstami noziegumi tika apvienoti atsevišķā nodaļā.

KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 10. punkts (turpmāk 58¹⁰. pants) noteica, ka *“Par propagandu vai aģitāciju, kurā aicina gāzt, graut vai vājināt Padomju varu, vai izdarīt atsevišķus kontrrevolucionārus noziegumus (šī Kodeksa 58². līdz 58⁹. p.), kā arī par tāda paša satura literatūras izplatīšanu, izgatavošanu vai glabāšanu noteikta brīvības atņemšana uz laiku, ne mazāku par sešiem mēnešiem. Par tiem pašiem nodarījumiem masu nemieros vai izlietojot masu reliģiskos vai nacionālos aizspriedumus vai kara apstākļos, vai apvidos, kuros izsludināts karstāvoklis, noteikti šī Kodeksa 58². pantā norādītie sociālās aizsardzības līdzekļi.”*³

Kriminālkodeksa 58¹⁰. pantā norādīta 58².–58⁹. pantā definētā kontrrevolucionāro noziegumu būtība:

- 58². – bruņota sacelšanās,
- 58³. – sazināšanās kontrrevolucionāros nolūkos ar ārvalsti,
- 58⁴. – palīdzība starptautiskajai buržuāzijai,
- 58⁵. – svešas valsts vai tās sabiedrības grupas pamudināšana uzbrukt PSRS,
- 58⁶. – spiegošana,
- 58⁷. – valsts ekonomikas graušana,
- 58⁸. – terora akti pret padomju varas pārstāvjiem,
- 58⁹. – infrastruktūras un sabiedriskās mantas bojāšana kontrrevolucionārā nolūkā.

Kriminālkodeksa 58¹⁰. pantā minētais 58². pants par augstāko “sociālās aizsardzības līdzekli” noteica personas nošaušanu vai izsludināšanu par darbaļaužu ienaidnieku, konfiscējot mantu, atņemot PSRS pavalstniecību un uz visiem laikiem izraidot no PSRS, bet vainu mīkstinošos apstākļos pieļaujot sodu – brīvības atņemšanu, ne mazāk kā trīs gadus, vienlaikus konfiscējot visu mantu vai arī tās daļu.⁴

Sods par pretpadomju aģitāciju un propagandu 50. gadu sākumā

Komunistiskās okupācijas periodā 40. gados un 50. gadu sākumā notika Latvijas iedzīvotāju masveida represēšana par pretpadomju aģitāciju un propagandu. Tiesas par pretpadomju aģitāciju un propagandu neapsīka arī pēc Staļina nāves 1953. gada 5. martā un PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieka un iekšlietu ministra Lavrentija Berijas valsts reformu laikā. Tā turpinājās arī pēc L. Berijas notiesāšanas. 1953. gadā (no marta līdz gada beigām) PSRS Prokuratūrā uzraudzības lietvedība tika uzsākta par piecdesmit Latvijas PSR iedzīvotājiem, kurus apsūdzēja pēc 58¹⁰. panta. Vairāki no viņiem tika apsūdzēti par to, ka necienīgi izteikušies par Staļina slimību un nāvi.⁵ Tā, piemēram, vēl pirms Staļina nāves 1953. gada 4. martā aizturēja un pēc tam notiesāja strādnieci Fainu Stepanovu, kura par Staļinu bija teikusi: *“Nomirs – tad būs labāk. Viņš neko labu nav izdarījis. Tikai organizējis kolhozus.”*⁶ Tai pašā dienā par Staļinam izteiktiem apvainojumiem Latvijas PSR Valsts drošības ministrija (VDM) 11. martā Rīgā arestēja uzskaitvedi Liliju Bobrovu.⁷

Rīgas cementa rūpnīcas strādnieks Rūdolfs Adamovičs 1953. gada 7. martā tika aizturēts par to, ka viņš nievājoši izteicās par Staļina nāvi.⁸ Tādu pašu nodarījumu inkriminēja 13. martā aizturētajam strādniekam Imantam Vičim. Arī L. Berijas veikto reformu laikā 1953. gadā turpinājās Latvijas iedzīvotāju aizturēšana. 1953. gada 27. martā aizturēja burtlici Eduardu Gūtmani, jo viņa dzīvoklī atrada pretpadomju literatūru.⁹ 1953. gada 3. aprīlī par pretpadomju aģitāciju – padomju varas un kolhozu iekārtas gānīšanu tika aizturēts un vēlāk notiesāts Kandavas rajona kolhoznieks Osvalds Zeps.¹⁰

Tikai pēc 1955. gada 17. septembra PSRS Augstākās padomes Prezidija lēmuma “Par padomju pilsoņu amnestiju, kuri sadarbojās ar okupantiem Lielā Tēvijas kara posmā 1941.–1945. g.” pirmo reizi PSRS vēsturē par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesātie tika amnestēti.¹¹

1957.–1958. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesāto skaits PSRS un arī Latvijas PSR krasi pieauga. Tam cēlonis bija 1956.–1957. gada politiskās norises Padomju Savienībā un Austrumeiropā: 1956. gada PSKP 20. kongresa nostādnes par staļinisma nosodīšanu un līdz ar to saistītās cerības par režīma liberalizāciju, ortodoksālo staļinistu apjukums jaunajā situācijā, 1957. gadā Vjačeslava Molotova, Lāzara Kaganoviča un Grigorija Maļenkova nobīdīšana no PSRS varas virsotnes.

1957.–1958. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesāto skaitu palielināja arī cilvēki, kuri izteica savu viedokli par 1956. gadā notikušajām pārmaiņām Polijas un Ungārijas iekšpolitikā.

1956. gada Ungārijas revolūcija un pretpadomju izpausmju apkarošana PSRS/Latvijas PSR

1956. gada 22.–24. oktobrī Ungārijā notika sacelšanās pret tā saukto sociālistisko valsts režīmu. Ungāri pieprasīja demokrātisku režīmu un PSRS armijas izvešanu no valsts. Par jauno valdības vadītāju kļuva Imre Naģs, kurš 1. novembrī paziņoja par Ungārijas neitralitāti un izstāšanos no PSRS vadītās Varšavas līguma valstu militārās savienības. 4. novembrī pēc asiņainām kaujām, ungāriem zaudējot apmēram 20 000 cilvēku, Budapeštas ielās ierīvoja PSRS tanki. Sacelšanās tika apspiesta.

Okupētajā Baltijā uz notikumiem Ungārijā atsaucās diezgan plaši. Visskaļāk Ungārijas piemērs atbalsojās Lietuvā. 1956. gada novembra sākumā – laikā, kad lietuviešu katoļi aizlūdza par mirušo dvēselēm, notika stihiskas demonstrācijas. Skanēja saucieni: “Brīvību Lietuvai”, “Sekosim Ungārijas piemēram”, “Nost komunistus”, “Krievi, vācieties ārā no Lietuvas”; dziedāja Lietuvas Republikas himnu. Kauņā demonstrācijā piedalījās pat vairāk par 20 000 cilvēkiem – sociālisma laikos tas bija milzīgi liels skaits visas PSRS mērogā, Viļņā vairāk nekā 500 cilvēku. Kauņā apmēram 150 demonstrantiem caur milicijas ķēdēm izdevās izlauzties līdz pilsētas centram un, skandējot Maskavai nesimpatizējošus saucienus, doties garām VDK un kompartijas komitejas ēkām. Igaunijā visaktīvākie Ungārijas notikumu atbalstītāji bija studenti. 27. oktobrī studentu sarīkojumā Tallinas Politehniskajā institūtā studenti publiski izteica atbalstu Ungārijas notikumiem. Institūta laborants M. Sipiso uzstājās ar runu, ka visi studenti jūt līdzīgu saistību un viņu vēlmei atbrīvoties no krieviem. Ja notiktu līdzīgi nemieri Igaunijā, M. Sipiso apsolīja pirmais ieņemt Igaunijas PSR valdības ēku. 26. oktobrī vairāki Tallinas Politehniskā institūta studenti vērsās pie Tartu universitātes studentiem ar vēstuli, kurā aicināja uz līdz tam nedzirdētu pārdošību – komunistiskās jaunatnes organizācijas vietā izveidot neatkarīgu studentu organizāciju. Idejai radās piekritēji ne tikai Tartu universitātē, bet arī Igaunijas Lauksaimniecības akadēmijā. Sava pieeja komjaunatnes jautājumam bija Viļņas universitātes studentiem. Viņi universitātes komjaunatnes konferencē 28. oktobrī aicināja augstskolā likvidēt krievu valodas apmācību un studentu grupas, kuras tika apmācītas vienīgi krievu valodā, un, lai gan vairāk nekā 20 procentu universitātes komjauniešu bija cittautieši, komjaunatnes komitejā ievēlēja vienīgi lietuviešus.

Rīgā atbalstu ungāriem atklāti izteica vairāku uzņēmumu strādnieki, atbalstot ungāru strādnieku prasības pret valdību, un uzskatīja, ka tāpat jārikojas arī Latvijā. Dzelzceļa depo strādnieks Kohans pat izteicās: “*Mums arī varēja būt tāda sacelšanās kā Ungārijā, jo strādnieku materiālais stāvoklis ir ļoti slikts.*” VEF virpotājs Ušakovs no vietējās kompartijas pirmorganizācijas vadītāja gribēja dzirdēt atbildi uz jautājumu, kāpēc Ungārijā strādnieki streiko, lai uzlabotu savu stāvokli, bet Latvijā streikot nedrīkst.¹²

1956. gada novembra vidū Ventspils 1. vidusskolas 10. klasē politinformācijā par Ungārijas notikumiem kāds skolnieks stāstīja, visticamāk, no Rietumu radiopārraidēm iegūtas ziņas par PSRS armijas zvērbām Ungārijā. Klases audzinātāja puisim jāva runāt. Jau oktobra vidū 11. klases skolnieks Ābols visas klases vārdā bija uzrakstījis vēstuli Ņ. Hruščovam, kurā tika prasīta Latvijai neatkarība, tomēr skolas kompartijas biedru sapulcē par notikušo klusēja.¹³ Par Ungārijas notikumiem Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājam V. Lācim vēstuli nosūtīja dzejnieks Ojārs Vācietis. Tajā O. Vācietis Ungārijas revolūcijas apspiešanu dēvēja par traģēdiju un aicināja notikušo nenoklusēt. No V. Lāča tika saņemta pretrunīga atbilde, ka jārakstot patiesība. Vienlaikus V. Lācis atgādināja O. Vācietim, ka rakstniekiem viedoklis jāpauz tā, lai uzrakstītais nekalpotu PSRS nomelnošanai.¹⁴

Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājs un LKP CK loceklis V. Lācis 1959. gada 1. jūlija PSKP CK Prezidija sēdē par Ungārijas notikumu ietekmi Latvijā izteicās šādi: *“Jāsaka tieši, ka ungāru notikumi sacēla daudz putekļus gan inteliģencē, gan jaunatnē. Viņi sākumā nesaprata, kas tie par notikumiem, un uzskatīja tos par revolūciju [...] Mūsu nacionālisti pacēla galvas pat tiktāl, ka draudēja: “Ja mums būs tāda situācija – pakārsim, nošausim.” Dažus bija jāpieliek pie vietas. Un tad daži mūsu biedri, paturot prātā ungāru notikumus un aizbildinoties, ka jāņem vērā visi faktori, sāka rūpēties, lai pie mums tādu asumu nebūtu. Tā arī tas sākās [domātas reformkomunistu aktivitātes. – R. JJ].”¹⁵*

Pēc Ungārijas revolūcijas – 1957. gadā Latvijas PSR VDK ierosināja vairākas krimināllietas par pretpadomju propagandu un aģitāciju pret cilvēkiem, kuri mutiski bija atbalstījuši Ungārijas sacelšanos.

1956. gada 21. novembrī tika aizturēts Hugo Briedis. Viņš 1956. gada 6. novembrī svinīgajā sanāksmē par godu 1917. gada oktobra apvērsumam pajautāja: *“Kad pie mums mainīsies vara tāpat kā Ungārijā?”¹⁶* 1957. gada 14. februārī Latvijas PSR VDK arestēja atslēdznieku Juriju Lobānovu, kurš pēc tam, kad tika aizturēts par huligānismu, milicijas iecirknī uzteica Ungārijas sacelšanos.¹⁷ 1957. gada 9. oktobrī Latvijas PSR VDK aizturēja dzejnieku Ludvigu Otomāru Rikmani, kurš bija vērsies pret krieviem, piesolīdams tiem Ungārijas sacelšanās atkārtojumu Latvijā.¹⁸ 1958. gada 12. februārī Latvijas PSR VDK aizturēja dzelzceļa kalpotāju Haraldu Blūmentālu – viņš bija atbalstījis ungāru sacelšanos 1957. gadā.¹⁹ 1959. gada 14. jūlijā PSRS Prokuratūra sāka uzraudzību Priedaines slimnīcas vadītāja Arnolda Tīmaņa krimināllietā. A. Tīmanis bez citiem nodarījumiem, ko definēja kā pretpadomju aģitācija, bija izteicies, ka Ungārijā PSRS karaspēks apspiedis tautas revolūciju.²⁰ Par Ungārijas sacelšanās atbalstīšanu apsūdzēja arī 1959. gada 17. oktobrī arestēto gravieri Ichoku Engelbergu,²¹ 1960. gada 13. februārī arestēto Kārli Baumanu,²² bet 1960. gada 13. aprīlī arestētā strādnieka Viļa Alfrēda Kalniņa apsūdzībā minēts, kā viņš nosodījis PSRS veikto Ungārijas apspiešanu.²³ 1960. gada 12. februārī VDK aizturētais Mārtiņš Zeltiņš tika arestēts par to, ka 1959. gada jūlijā

rakstītajās vēstulēs Latvijas PSR LKP CK amatpersonām pārmeta samierināšanos ar Ungārijas revolūcijas apspiešanu.²⁴

Represijas pret Ungārijas revolūcijas piekritējiem Latvijā izrietēja no PSKP CK politikas pret Ungāriju un attieksmes pret revolūcijas atbalstītājiem Padomju Savienībā. Tā kā Latvija bija tā sauktā PSRS nacionālā republika, Latvijā pret Ungārijas notikumu atbalsīm vērsās īpaši krasi. Situāciju Latvijā saasināja arī PSKP CK neuzticība daļai LKP CK vadības. Maskava un vietējie kompartijas stingrā kursa aizstāvji sāka vērsties pret tiem LKP biedriem, kuri mēģināja iestāties par latviešu interesēm tūlīt pēc Ungārijas sacelšanās. PSKP CK neapmierinātība ar LKP vadību, kas apogeju sasniedza 1959. gada LKP CK jūlija plēnumā, brieda jau tūlīt pēc Ungārijas notikumiem. Taču partijas iekšējās cīņas par varu un tās saistība ar represijām 50. gadu otrajā pusē vēl jāpēta.

Par LKP CK biroja attieksmi pret Ungārijas notikumu atbalsīm Latvijā liecina biroja izteiktais stingrais rājiens Latvijas PSR kultūras ministra vietniekam Pāvelam Čerkovskim, ko uzstāja LKP CK sekretārs Ādolfs Migliniks. Pēc Ungārijas notikumiem P. Čerkovskis izteicās, ka nepareizi traktētais nacionālais jautājums izraisīja Ungārijas notikumus un satrauc tas, ka šādi notikumi iespējami arī Latvijā. P. Čerkovski, pēc LKP Daugavpils komitejas sekretāra Rudomjotova domām, aizstāvējis Eduards Berklavs.²⁵ E. Berklavs gan bija aizstāvējis Rudomjotova nostāju pretējo P. Čerkovska viedokli – nepieciešamību Daugavpilī kultūras dzīvi attīstīt arī latviski.²⁶ Taču par E. Berklava atbalstu P. Čerkovskim Ungārijas jautājumā ziņu nav.

1956. gada 6. novembrī – divas dienas pēc PSRS militārās intervences Ungārijā PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītāja vietnieks P. Pigaļevs PSKP CK nosūtīja izziņu par savienoto republiku partijas organizāciju veikto darbu, lai darbaaudīm izskaidrotu notikumus Ungārijā. Dokumentā uzrādīts, ka PSRS, īpaši Baltijas republikās un Rietumbaltkrievijā, atsevišķi cilvēki Ungārijas jautājumā izteikuši oficiālajam padomju viedoklim neatbilstošus uzskatus.²⁷

1956. gada 24. novembrī PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītājs J. Gromovs ar pavadvēstuli nosūtīja CK tai adresētu LKP CK sekretāra Jāņa Kalnbērziņa ziņojumu par vairāku LKP CK biroja un CK locekļu politiski kļūdaino viedokli valodu jautājumā.

1956. gada 23. novembrī LKP CK sekretārs J. Kalnbērziņš parakstīja PSKP CK adresētu vēstuli, kurā sūdzējās, ka LKP CK biroja 12. novembra sēdē E. Berklavs, kā arī Augstākās padomes Prezidija priekšsēdētājs Kārlis Ozoliņš sazvērējušies un uzstājušies ar iepriekš sagatavotām politiski kļūdainām runām. Šajā sanāksmē E. Berklavs, kurš tolaik bija LKP Rīgas pilsētas komitejas pirmais sekretārs, operēja ar statistiku par latviešu mazākumu LKP un republikas pārvaldes institūcijās, kā arī minēja arvien pieaugošo cittautiešu migrantu skaitu Latvijā, jo sevišķi Rīgā. K. Ozoliņš uztraucās par to, ka, LKP dominējot krieviem, tā nestrādā vietējā valodā un kļūst līdzīga sektai.

J. Kalnbērziņš Maskavai sūdzējās arī par E. Berklava uzstāšanos LKP CK biroja 19. novembra sēdē – E. Berklavs ierosinājis izvirzīt prasību republikas iestāžu vadītājiem iemācīties latviešu valodu divos gados, pretējā gadījumā atbrīvojot viņus no darba un piedāvājot izbraukt no Latvijas. Tāpat J. Kalnbērziņa dusmas izpelnījās Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieks Vilis Krūmiņš, kurš pauda satraukumu par to, ka daļa LKP vadības nevēlas pieļaut latviešu valodas lietošanu publiskajā telpā, un Latvijas Valsts universitātes rektors Jānis Jurgens, kurš norādīja, ka bauru valodā bija ielauzījušies pat vācu baroni, bet LKP rajonu sekretāri – krievi latviski nemāk. Savukārt ar notiekošo neapmierinātais LKP CK otrais sekretārs Filips Kašņikovs steidza zvanīt uz Maskavu, ka pēc 19. novembra sēdes pie viņa vērsušies vairāki augsta līmeņa republikas vadītāji – latviešu valodas nepratēji, kuri lūguši atļauju pamest Latviju.²⁸

28. novembrī Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītājs J. Gromovs vērsās pie PSKP vadības ar ziņojumu par nacionālistisku un pretpadomju izpausmju pastiprināšanos Baltijas republikās. Ziņojumā īpaši uzsvērts, ka Maskavai netīkamās izpausmes Baltijā pastiprinājušās pēc notikumiem Ungārijā. Baltijas republikās pretpadomju un nacionālistiski izlēcieni notikuši arī tādēļ, ka partija, tautu audzinot, neņemot vērā vietējos apstākļus un īpatnības. Baltijas republikās vēl esot spēcīgas buržuāziskās ideoloģijas paliekas. Iedzīvotāji klausoties Rietumu radiostacijas un sarakstoties ar tautiešiem Rietumvalstīs.²⁹ Ja 1955. gadā Latvijas un Lietuvas PSR vadītājiem J. Gromovs pārmeta neprasmī saimniekot un vairākus vietējos kompartijas CK un Ministru padomes darbiniekus ieteica nomainīt ar kadriem no Krievijas Federācijas, Baltkrievijas un Ukrainas,³⁰ tad 1956. gadā Baltijas republiku vadītājiem tika pārņemta nespēja nodrošināt politisko vadību. Minētajā PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas 1956. gada 28. novembra izziņas pavadvēstulē PSKP CK tika norādīts, ka Baltijas republiku kompartiju vadītāji nepietiekami vērsās pret nacionālistiskajām un pretpadomju izpausmēm, bet daži pat izsakat viedokli, ka apstākļus var mainīt, vienīgi krievu amatvīrus nomainot ar vietējiem iedzīvotājiem. Izziņā pieminēta LKP Rīgas komitejas pirmā sekretāra E. Berklava prasība visiem darbiniekiem prast latviešu valodu.³¹

PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas 1956. gada 28. novembra ziņojumā E. Berklava, V. Krūmiņa un J. Jurgena izteikumi LKP CK biroja sanāsmēs tika interpretēti daudz spēcīgāk nekā J. Kalnbērziņa 23. novembra ziņojumā uz Maskavu. J. Kalnbērziņš tā saukto nacionālkomunistu izteikumus atzina par politiski kļūdainiem, bet Maskavā – par politiski kaitīgiem nacionālistiskiem izlēcieniem. Pēc J. Gromova domām, pieņēmums, ka situāciju var uzlabot, vadošos amatos krievus nomainot ar vietējiem iedzīvotājiem, jāatzīst par kļūdainu. J. Gromovs apgalvoja, ka pretpadomju izpausmes Baltijā vietējie vadītāji neapkaro un pat nenovērtē, tādēļ viņš Centrālajai komitejai ieteica Baltijas republiku Komunistiskās partijas vadītājus izsaukt uz Maskavu, lai norādītu, kā republikās uzlabot organizatorisko un politisko darbu.³² PSKP

vadībā izpaudās gan neapmierinātība ar pretpadomju noskaņojumu Latvijā, gan arī ar to, ka LKP CK pietiekami aktīvi nereaģē uz pretpadomju izpausmēm un pat pieļauj nacionālistiskus izlēcienu.

Neraugoties uz Maskavas dusmām par centieniem ierobežot krievu un krievu valodas dominanti Latvijas PSR, 1956. gada 6. decembrī LKP CK birojs ar E. Berklava un viņa atbalstītāju pūliņiem pieņēma lēmumu "Par latviešu un krievu valodas mācīšanos vadošajiem kadriem"³³. Lēmumā tika paredzēts, ka partijas un valsts iestāžu darbiniekiem latviešu valoda jāapgūst divu gadu laikā, savukārt latviešiem jāprot krievu valoda. Tajā pašā dienā PSKP CK Prezidijs pieņēma lēmumu apstiprināt CK vēstuli visām partijas organizācijām par pretpadomju un naidīgu elementu izlēcienu novēršanu, kā arī uzdeva PSRS Prokuratūrai, Augstākajai tiesai un VDK pastiprināti vērsties pret padomju valsts nopulgotajiem.³⁴ Vēstule brīdināja par "nacionālistisko elementu" izvērsto valstij bīstamo darbību arī Baltijas republikās. Partijas biedriem gluži staļiniskā stilā tika atgādināts: "*[..] Attiecībā uz ienaidnieka pabirām nevar būt cita viedokļa, kā ar viņiem cīnīties. Proletariāta diktatūrai pret viņiem jāvēršas stingri un nesaudzīgi. Mūsu svarīgākajam pienākumam jābūt boļševistiskā vērīguma paaugstināšana, revolucionāras modrības pastiprināšana, ar proletariāta diktatūras visiem līdzekļiem jau saknē nocērtot noziedzīgas, prettautiskas darbības.*"³⁵

Notikumiem Ungārijā un to ietekmei uz PSRS sabiedrību PSKP CK pievērsa lielu uzmanību. PSKP CK Prezidijs 1956. gada 19. decembra sēdē nolēma apstiprināt PSKP CK vēstules projektu partijas organizācijām "Par partijas organizāciju masu politiskā darba pastiprināšanu un naidīgu, pretpadomju elementu izlēcienu novēršanu". Vēstuli nosūtīja Komunistiskās partijas savienoto republiku CK, novadu, apgabalu, pilsētu un rajonu komitejām, ar norādījumu, ka vēstule jāapspiež visās partijas pirmorganizācijās.³⁶ Vēstulē norādīts, ka 1956. gada oktobra–novembra notikumi Ungārijā bijuši kontrrevolūcijas mēģinājums sagraut proletariāta diktatūru un iznīcināt sociālistisko iekārtu, atjaunojot muižnieku un kapitālistu varu, uzspiest Ungārijai fašistisku režīmu, izraisīt jaunu kara perēkli utt., taču ungāru tauta ar padomju karaspēka palīdzību sociālistiskos iekarojumus nosargājusi. Tomēr starptautiskās kapitālistiskās reakcijas ietekmē nožēlojamas pretpadomju elementu paliekas vēl sastopamas arī Padomju Savienībā. Šie elementi, izmantojot vairāku komunistu un partijas organizāciju vadītāju bezrūpību un mietpilsonisko labsirdību, savu rīcību maskē ar vārdiem par kritiku un paškritiku, cīņu par demokrātiju. Viņi cenšas saviem mērķiem izmantot valstī vēl joprojām pastāvošās grūtības un neizdarības. Pretpadomiski noskaņotie apmelojot Komunistiskās partijas un valsts politiku un izplatot provokatīvas baumas. Naidīgajiem elementiem dažviet izdodoties ietekmēt nepietiekami idejiski nobriedušus cilvēkus, kuri atkārtoti radiostaciju "Amerikas balsis", "BBC" un "Brīvā Eiropa" izdomājumus par padomju iekārtu.

Šajā PSKP CK vēstulē atrodami arī vārdi, kas, domājams, tieši vērsti Baltijas, varbūt pat īpaši Latvijas virzienā: *“Ir ne mazums piemēru, kad komunisti un partijas darbinieki ir neizlēmīgi, lai vērstos pret pretpadomju propagandu un ienaidnieka izlēcieniem, un velkas notikumam astē. Vēl trakāk. Ir arī tādi “komunisti”, kuri, maskējoties ar partijiskumu un izmantojot lozungus par cīņu ar personības kultu, paši nostājas pretpartijiskās pozīcijās. Viņi pieļauj izlēcienu pret partiju, apšaubā tās kursa pareizību [...] bīstami nepiedodami ir tas, ka partijas organizācijas ir pasīvas. Viņus novērtējot, tās bieži vien palaiž garām šos faktus un neparāda ļeņinisko principialitāti un partijiskumu, nedod organizētu pretsparu pretpartijiskām un demagoģiskām runām un izlēmīgi nevēršas pret pretpadomju, naidīgiem elementiem. Jāsaka tieši, ka partijas organizācijas vairākos gadījumos aizmirst, ka pret pretpadomju, naidīgiem elementiem partija vienmēr cīnījiesies un cīnīsies nesamiernieciski un noteikti.”*³⁷ Šādas PSKP norādes varēja pastiprināt cīņu ar pretpadomju aģitāciju un propagandu.

Lai gan pēc 1956. gada Ungārijas un Polijas notikumiem PSRS bija vērojamas pretpadomju izpausmes, tomēr 1956. gadā PSKP vēl nerunāja par “kapitālistisko valsts ideoloģisko diversiju”, secinot, ka imperiālistu propagandu pieņēmis niecīgs skaits PSRS iedzīvotāju, bet 1956. gada Ungārijas notikumi ietekmējuši galvenokārt tikai dažus tūkstošus Baltijas republiku iedzīvotāju.³⁸

1957. gadā PSRS par “kontrevolucionāriem noziegumiem” tiesāto skaits bija 2498 personas,³⁹ no tām 84,5 procentus notiesāja par pretpadomju aģitāciju un propagandu.⁴⁰

1957. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS tika apsūdzētas 1964 personas, no tām vismaz 20 Latvijas PSR iedzīvotāji. 1958. gadā visā PSRS pēc 58¹⁰. panta apsūdzēja 1416 cilvēku, t.sk. vismaz 24 Latvijas PSR iedzīvotāji. 1959. gadā pēc 58¹⁰. panta apsūdzēja vismaz 15 Latvijas PSR iedzīvotāju. Salīdzinājumā ar 1953. gadu, kad par pretpadomju propagandu un aģitāciju apsūdzēja vismaz 50 cilvēku, 1957.–1959. gadā apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju skaits nav liels. Taču jāņem vērā, ka gados, kas lielā daļā sabiedrības saistīti ar N. Hruščova atkušņa periodu, par samāksloto un nebūt ne smagāko KPFSR Kriminālkodeksā definēto noziegumu – pretpadomju propagandu un aģitāciju tika apsūdzēti ievērojami vairāk Latvijas PSR iedzīvotāju nekā 1954.–1956. gadā (13 personu).⁴¹

PSKP 21. kongresa un LKP CK 1959. gada jūlija plēnuma ietekme pretpadomju propagandas un aģitācijas apkarošanā

Jaunu iezīmi – ārvalsts ietekmes uzsvēršanu cīņā ar pretpadomju aģitāciju un propagandu – ieviesa PSKP 21. kongresa lēmumi, respektīvi, tie noteica, ka PSRS “sociālisms uzvarējis ne tikai pilnīgi, bet arī galīgi”⁴². Līdz ar to valstī teorētiski vairs nevarēja būt sociālu grupu, kas pretotos valsts virzībai uz komunismu. Pēc PSKP 21. kongresa

pastiprināta uzmanība tika pievērsta pretpadomju aģitācijas un propagandas noziegumiem, kā arī ārēju, nevis iekšēju cēloņu meklēšana to izplatībai.

1959. gada 7.–8. jūlijā notika LKP CK plēnums, kas pazīstams ar ortodoksālo LKP CK locekļu radikālu vērsanos pret tiem komunistiem, kas kaut nelielā mērā aizstāvēja latviešu intereses un reformas poststaliniskās sabiedrības dzīvē. Pēc 1956. gada nogales PSKP un LKP aktivitātēm – vērsšanās pret citādi domājošajiem pat partijas iekšienē neizbrīna 1959. gada LKP CK 7.–8. jūlija plēnuma rezultāti – E. Berklava un viņa domubiedru atcelšana no amata, latviešu kadru izvirzīšanās pārtraukšana un latviešu valodas ierobežošana. PSRS vadītāja Ņ. Hruščova uzskatu maiņu Latvijas jautājumā kardināli nevarēja ietekmēt partijas stingrā kursa piekritēju sūdzēšanās viņa vizītes laikā Latvijā 1959. gada 12. jūnijā. Tam sākums meklējams tūlīt pēc Ungārijas notikumiem.

Pirms LKP CK jūlija plēnuma 1959. gada 7.–8. jūlijā Maskavā 1. jūlijā bija notikusi PSKP CK Prezidija sēde, kur tika uzklusīta PSKP CK speciālās komisijas informācija par inspekcijas braucieni uz Latviju 1959. gada jūnijā. Sēdē PSKP CK Prezidijs uzdeva LKP CK pašai tikt galā ar komunistiem, pārkrievošanas politikas neatbalstītājiem, kurus Ņ. Hruščovs, tāpat kā krimināli tiesātos “buržuāziskos nacionālistus”, dēvēja par ienaidniekiem.⁴³ Līdzīgi kā pēc PSKP 21. kongresa visā PSRS, arī LKP CK VII plēnumā iedzīvotāju politisko neapmierinātību izskaidroja ar ārējo faktoru ietekmi. LKP CK sekretārs Ā. Migliniks uzsvēra: “[..] kapitālisms uzbrūk mums ideoloģiskajā frontē. Mums nacionālajā republikā, tāpat kā visās nacionālajās republikās, šis uzbrukums izpaužas atbalstā jebkādam buržuāziskā nacionālisma izpausmēm [..] Biedra Kalnbērziņa referāts, ziņojums Padomju Savienības Komunistiskās partijas Centrālajai Komitejai tagad, kad dziļi izanalizēts stāvoklis mūsu republikā, rāda, ka mēs vairāk nekā jebkura cita republika esam pakļauti šai Rietumu ietekmei. Buržuāziskais nacionālisms iespiežas pie mums pa visiem kanāliem: ar radio palīdzību, ar preses palīdzību, ar privātajiem sakariem, sūtījumiem un vēstulēm.”⁴⁴ Arī PSKP CK nodaļas vadītāja vietnieks P. Piņģeļevs plēnumā norādīja, ka iedzīvotājus ietekmē speciāli Latvijai domātās kapitalistisko valstu radiopārraides, sarakste ar ārvalstniekiem (1958. gadā vairāk nekā trīs miljoni vēstuļu). Pēc P. Piņģeļeva domām, Komunistiskās partijas pirmorganizācijas Latvijā to pienācīgi neievērojot.⁴⁵

Domājams, ka zināmā mērā 1959. gada 7.–8. jūlija LKP CK plēnuma lēmumi ietekmēja arī represiju pastiprināšanu, izmantojot Latvijas PSR Kriminālkodeksa 65. pantu par pretpadomju aģitāciju un propagandu. 1959. gada 8. jūlijā, uzstājoties plēnumā, Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs Jānis Vēvers norādīja: “No b. Kalnbērziņa referāta mums visiem ir skaidra tā vieta, ko mūsu republikā ieņem latviešu buržuāziskie nacionālisti kā spēks, kas vērsas pret komunisma celtniecību, un tas, cik neapmierinoši ar šo nacionālistu darbību un tās izpausmēm cīnījies Latvijas KP CK birojs un citi partijas

un padomju orgāni [...] Kapitālisma paliekas, jo sevišķi nacionālisma paliekas, mūsu republikā vēl ir pietiekami spēcīgas. Bijušo privileģēto šķiru atliekas vēl arvien zināmā mērā ietekmē labilos sabiedrības locekļus. Pēdējie, nonākdami pirmo ietekmē, dažkārt kļūst par aktīviem nacionālisma aizstāvjiem.” J. Vēvers norādīja, ka 1958. gadā Latvijas PSR VDK Latvijā likvidēja jauniešu – galvenokārt studentu un skolēnu 11 pretpadomju grupas (to galvenā darbība bija pretpadomju izteikumi un aģitācija). Jau 1959. gada sešos mēnešos atkal nodibinājās jaunas grupas – un to pavisam bija septiņas. Tādēļ J. Vēvers aicināja nepieļaut, lai “nacionālistiskie elementi” ietekmētu jauniešus, viņš asi vērsās pret rakstnieku Visvaldi Lāmu un Rakstnieku savienību kopumā, jo arī romānā par Otrā pasaules karadarbību “Kāvu blāzmā” J. Vēvers acīmredzot saskatīja pretpadomju aģitāciju un propagandu.⁴⁶ V. Lāms gan netika politiski represēts. Arī skolēnu pretpadomju grupu dalībniekus, šķiet, mēģināts pāraudzināt un iebaidīt, lietojot VDK terminoloģiju, – profilaktēt. Tā var secināt, jo ir zināms, ka no skolēniem par pretpadomju aģitāciju un propagandu 1959. gadā apsūdzēts vienīgi Pļaviņu skolnieks Jānis Kulovs.⁴⁷

1959. gada LKP CK 7.–8. jūlija plēnuma lēmumā teikts, “*ka nelokāmi un neatlaidīgāk jāstrādā, lai atmastotu naidīgās propagandas ļaunos izdomājumus, cenšanos ar padomju iekārtas apmelošanu graut PSRS tautu brālīgo draudzību, uzticību un savstarpējo saprašanos*”⁴⁸. LKP CK plēnuma lēmums arī izslēdza E. Berklavu no LKP CK biroja un CK locekļu sastāva.

Pēc 1959. gada LKP CK 7.–8. jūlija Latvijas PSR VDK ierosināja krimināllietu pret 1960. gada 13. februārī arestēto Kārlī Baumanī. Viņam izvirzīja apsūdzību par pretpadomju propagandu un aģitāciju. Apsūdzībā K. Baumanim pārmeta, ka viņš 1955. gadā, pirmoreiz atrodoties apcietinājumā, uzrakstījis un pēc tam glabājis vairākus rokrakstus, kur kritizēta padomju vara. Par pretvalstiskiem tika uzskatīti viņa izteikumi, ka Padomju valsts ir ekspluatatoru valsts verdzības sistēma. Par pretpadomju darbību kvalificēja to, ka viņš savos pierakstos rakstīja par birokrātismu, Komunistiskās partijas oligarhiju, Latvijas okupāciju Sarkanās armijas iebrukuma rezultātā, apsveica sacelšanos Ungārijā, kā arī noliedza 1917. gada oktobra boļševiku apvērsuma “sociālistisko raksturu”. Apsūdzībā kā K. Baumaņa noziegums tika minētas 1959. gada vēstules avīzēm “Pravda” un “Cīņa”, kur bija kritizēta LKP pēc 1959. gada LKP CK 7.–8. jūlija plēnuma veiktā nacionālā politika.⁴⁹ Izmeklējot K. Baumaņa lietu, Latvijas PSR VDK atklāja, ka E. Berklavs un bijušais Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ekonomikas institūta direktors Pauls Dzērve bija devuši K. Baumanim – režīma izpratnē – slepenas ziņas par dažādās jomās nodarbināto Latvijas iedzīvotāju nacionālo sastāvu. Vēsturniece Daina Bleiere izsaka pieņēmumu, ka K. Baumaņa arestēšana bija pamats LKP CK biroja lēmumam par E. Berklava izslēgšanu no partijas.⁵⁰ Tolaik lēmums bija iesniegts PSKP CK Partijas kontroles komisijai. LKP CK E. Berklavu no partijas nevarēja izslēgt, jo Komunistiskās partijas uzskaitē viņš bija Vladimīrā.

1959. gada LKP CK 7.–8. jūlija plēnums ietekmēja vismaz vēl viena “pretpadomju propagandas un aģitācijas” izplatītāja likteni. Jau minētajā 1959. gada 1. jūlija PSKP CK Prezidija sēdē N. Hruščovs uzbruka bijušajam latviešu sociāldemokrātam Fricim Menderam par avīzē “Rīgas Balss” 1959. gada 25. februārī E. Berklava publicētā raksta “Saruna no sirds” atbalstīšanu. Hruščovaprāt, līdz ar šī raksta atbalstīšanu F. Menders cildinājis kļūdainu pozīciju nacionālajā jautājumā. Viņš to varējis atļauties, jo jutis E. Berklava atbalstu.⁵¹

Līdzīgu viedokli LKP CK jūlija plēnumā puda PSKP CK Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītāja vietnieks P. Pigaļevs. Viņš uzsvēra, ka LKP CK biroja vadošā loma ir samazinājusies un tādēļ līdz galam neiznīcinātajiem buržuāziski nacionālistiskajiem elementiem (par piemēru minot F. Menderu) ir labvēlīgi apstākļi darbībai.⁵² Pret bijušajiem sociāldemokrātiem F. Menderu un Klāvu Lorencu plēnuma galvenajā referātā vērsās arī J. Kalnbērziņš, aicinot abus izraidīt no Latvijas. LKP CK loceklis Nikolajs Bisenieks asi vērsās pret tiem Latvijas PSR iedzīvotājiem, kuri Latvijas Republikā bija aktīvi darbojušies politiskajās partijās. Pēc viņa domām, minētie cilvēki ietekmē sabiedrības, īpaši jaunatnes prātus. Kā negatīvu piemēru viņš minēja arī F. Menderu. N. Bisenieks uzsvēra: “Viņi ir bīstami tādēļ, ka viņiem ir organizētāju darba pieredze sabiedrībā.”⁵³ Šīs bailes, šķiet, ir īstais iemesls, kādēļ F. Menderu 1960. gada 8. septembrī arestēja un apsūdzēja pretpadomju aģitācijā. Pie F. Mendera tika atrasti viņa manuskripti “Staļina cietumi”, “Domas, darbi un dzīve 1903–1940”, kā arī raksts par dzīvi Latvijā pēc Otrā pasaules kara. Kriminālieta pret F. Menderu pēc 1960. gada 8. septembra aresta tika pārtraukta, taču 1969. gada 3. novembrī viņu notiesāja par “nacionālistiskas literatūras, t.sk. viņa paša darbu par Latvijas rusifikāciju izplatīšanu”⁵⁴.

Par 1959. gada jūlijā – laiks, kad notika LKP CK jūlija plēnums, – rakstītajām vēstulēm Latvijas PSR Augstākās padomes, Zinātņu akadēmijas un laikraksta “Cīņa” amatpersonām, kur tām tika pārņemta samierināšanās ar Ungārijas revolūcijas apspiešanu, Grigorija Maļenkova un Vjačeslava Molotova atcelšanu no amata, kā arī par Latvijas okupācijas fakta rakstisku uzsvēršanu 1960. gada 12. februārī Latvijas PSR VDK aizturēja skolotāju Mārtiņu Zeltiņu. Viņu notiesāja par pretpadomju aģitāciju.⁵⁵

Neilgi pēc jūlija plēnuma kā tā netiešs turpinājums 1959. gada 25. novembrī atkal tika sasaukts LKP CK plēnums. Tajā bez LKP CK pirmā sekretāra J. Kalnbērziņa noņemšanas ar Arvīdu Pelši apsprieda arī CK sekretāra A. Pelšes referātu “Par republikas jaunatnes audzināšanas darbu un tā uzlabošanu”. Kā 1959. gada 28. novembrī PSKP CK ziņoja Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītājs Viktors Čurajevs, LKP CK 1959. gada 25. novembra plēnumā tika secināts, ka buržuāziskā ideoloģija sasniedz jaunatni pa dažādiem ceļiem. No ārzemēm uz Latviju tiekot raidītas dažādas radiopārtraides, no kapitālisma valstīm tiekot saņemti simtiem tūkstošu vēstuļu, kurās cildināts Rietumu dzīvesveids, bet nomelnota Padomju valsts. Savu ietekmi

nemazinot arī Katoļu baznīca. Vairākas no Latvijas PSR uz Rietumvalstīm komandētās amatpersonas pēc pārbraukšanas slavīnot buržuāzisko pasauli. Vissliktākā situācija esot studentu un skolēnu audzināšanā. Daļā studējošās jaunatnes blakus apolitismam, bezdarbībai, nihilismam turpinot zelt sīkburžuāziska izlaidība un pretpadomju izteikumi. Vairākās skolās esot atklātas skolēnu pagrīdes organizācijas. Dažām pat esot savi statūti un biedra kartes, piemēram, Saldus rajona Lutriņu skolas 8. klases skolēni izplatījuši pretpadomju satura lapiņas, pirkuši un pārdevuši šaujamo ierocius un dzīvojot izvīrtīgi. Vairākas LKP pilsētu un rajonu komitejas esot zaudējušas modrību un principālītāti jaunatnes noziedzīgās darbības novērtējumā un samierinoties ar idejiski politiskā darba trūkumu mācību iestādēs. Vairākās augstskolās, kā arī skolās jaunatnes audzināšana esot uzticēta personām, kuras nav pārliecinātas par komunistisko ideju pareizību vai arī sakompromitējušas sevi, pagātnē aktīvi sadarbojoties ar fašistiem.

LKP CK 1959. gada 25. novembra plēnums atzīmēja, ka minēto jautājumu izskatīšana sekmēs nopietnu trūkumu un kļūdu novēršanu jaunatnes audzināšanā – arī idejiskajā audzināšanā un LKP lomas pastiprināšanu tajā.⁵⁶ Saprotams, ka minētie LKP uzdevumi bija saistoši ne tikai pašai LKP, bet arī Valsts drošības komitejai. 1960. gadā Latvijas PSR VDK atklāja piecas jauniešu pretpadomju grupas Rīgā, Daugavpilī, Liepājā un Bauskas rajonā. Grupu dalībnieki – lielākoties vidējo mācību iestāžu vecāko klašu audzēkņi. J. Vēvers secināja, ka pretpadomju aģitācija – pretpadomju lapiņu izplatīšana salīdzinājumā ar 1959. gadu samazinājusies gandrīz divas reizes, taču palielinājušās citas kriminālsodāmas pretpadomju propagandas darbības, piemēram, karogu apgānīšana, bet varai kaitīgās izpausmes salīdzinājumā ar 1959. gadu nav mazinājušās, mainījkušās tikai izpausmju formas.⁵⁷ Atsevišķos gadījumos Latvijas PSR VDK nespēja noteikt robežu starp pretpadomju aģitāciju un citām sodāmām darbībām. Tā, piemēram, 1960. gada 29. augustā arestētajiem Mārim Strupulim un Jānim Līdumam apsūdzību par pretpadomju aģitāciju – ballītē skraidījuši ar izpildkomitejas ēkai norauto Latvijas PSR karogu – nomainīja uz apsūdzību par valsts karoga apgānīšanu.⁵⁸ Kā savā ziņojumā 1962. gada 9. novembrī PSKP CK atzīmēja Savienoto republiku partijas orgānu daļas vadītājs V. Titovs, arī 60. gadu sākumā karogu apgānīšana Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas gadadienas svinību dienā Latvijas PSR notika regulāri.⁵⁹

Pretpadomju aģitācijas un propagandas apkarošanas pastiprināšanās 60. gadu sākumā

Pēc 1958. gada 25. decembra PSRS likuma “Kriminālatbildība par valsts noziegumiem” pieņemšanas PSRS likumdošanā nelietoja apzīmējumu “Kontrevolucionārie noziegumi”, kuriem KPFSR Kriminālkodeksa 1926. gada redakcijā tika pieskaitīta arī pretpadomju propaganda un aģitācija. Likumam “Kriminālatbildība par valsts noziegumiem” bija divas

daļas – “Sevišķi bīstami valsts noziegumi” un “Citi valsts noziegumi”. Minētais likums arī veidoja pirmo nodaļu “Valsts noziegumi” jaunā – 1961. gadā pieņemtā KPFSR Kriminālkodeksa Sevišķajai daļai. Kriminālkodeksā pretpadomju propaganda un aģitācija tika uzskatīta par sevišķi bīstamu valsts noziegumu. KPFSR Kriminālkodeksa 1926. gada redakcijā sevišķi bīstamiem noziegumiem pret pārvaldes kārtību tika pieskaitīta pārvaldes darba traucēšana, masu nekārtību izraisīšana, bandītisms u.c., kas būtībā nebija tik bīstami kā kontrrevolucionārie noziegumi – varas gāšanas mēģinājums, dzimtenes nodevība, bruņota sacelšanās, kā arī pretpadomju aģitācija un propaganda.

Jauno KPFSR Kriminālkodeksu KPFSR Augstākā padome pieņēma 1960. gada 27. oktobrī, un tas stājās spēkā 1961. gada 1. janvārī.⁶⁰ 1961. gada 6. janvārī Latvijas PSR Augstākā padome pieņēma likumu par Latvijas PSR Kriminālkodeksa stāšanos spēkā.⁶¹ Pirmo reizi komunistiskās okupācijas laikā Latvijas PSR ieguva savu Kriminālkodeksu.

1961. gada Latvijas PSR Kriminālkodeksa 65. pants ar 1961. gada 21. augusta Latvijas PSR Augstākās padomes Prezidija dekrēta grozījumiem noteica, ka: *“Par aģitāciju vai propagandu, ko izdara nolūkā graut vai vājināt padomju varu vai panākt atsevišķu bīstamu valsts noziegumu izdarīšanu, tajos pašos nolūkos apmelojošu izdomājumu izplatīšanu, kuri diskreditē Padomju valsts un sabiedrisko iekārtu, kā arī par tāda paša satura literatūras izplatīšanu vai izgatavošanu, vai glabāšanu tajos pašos nolūkos soda ar brīvības atņemšanu uz laiku no sešiem mēnešiem līdz septiņiem gadiem un ar noņemšanu uz laiku no diviem līdz pieciem gadiem vai bez noņemšanas vai ar noņemšanu uz laiku no diviem līdz pieciem gadiem. Par tām pašām darbībām, ja tās izdarījusi persona, kas agrāk notiesāta par sevišķi bīstamiem valsts noziegumiem, kā arī ja tie izdarīti kara laikā, soda ar brīvības atņemšanu uz laiku no trim līdz desmit gadiem un ar noņemšanu uz laiku no diviem līdz pieciem gadiem vai bez noņemšanas.”*⁶² Minimālais sods – seši mēneši ieslodzījumā 1961. gada Latvijas PSR Kriminālkodeksā saglabājās tāds pats kā 1926. gada KPFSR Kriminālkodeksa 58¹⁰. pantā. Taču tika samazināts sods par propagandu un aģitāciju kara laikā. KPFSR Kriminālkodekss kā augstāko soda mēru kara laikā noteica nošaušanu. Latvijas PSR Kriminālkodeksā šāds sods netika paredzēts. To neparedzēja arī jaunais KPFSR Kriminālkodekss. Acīmredzot PSRS likumdošanu bija ietekmējis PSKP 20. kongresa lēmums par staļinisma kulta nosodīšanu. Taču turpmākajā periodā PSRS likumdošanas normas par valsts noziegumiem paplašināja, palielinot likuma gara represīvo spēku.

60. gadu sākumā PSRS cīņa ar tā sauktajiem pretpadomju elementiem pastiprinājās. Tas galvenokārt izskaidrojams ar varas mēģinājumiem novērst biežās un stihiskās masveida nekārtības dažādās PSRS republikās. Lai gan masu nekārtību cēlonis bija nepmierinātība ar sociāli ekonomiskajiem apstākļiem (neizmaksātas algas, darba apstākļu pasliktināšanās, produktu trūkums) un tiesībsargu – visbiežāk milicijas patvaļu, PSKP CK

1962. gadā masveida protestos saskatīja arī vēšanos pret valsts varu kopumā. Par vainīgajiem kontrevolucionārā darbībā masu nemieru laikā vara atzina "pretpadomju elementus" – nacistu režīma atbalstītājus un noziedzniekus, garīdzniekus, sektantus.

PSRS Augstākās padomes Prezidijs 1960. gada 1. decembrī pieņēma slepenu lēmumu "Par kara gadījumā valstij sevišķi bīstamu personu aizturēšanu un viņu ieslodzīšanas kārtību labošanas darbu nometnēs". Šajā lēmumā PSRS Augstākās padomes Prezidijs apmierināja PSRS VDK prasību juridiski noformēt iespējamā kara laikā vairāku personu kategoriju aizturēšanu un ieslodzīšanu koncentrācijas nometnēs. Starp tām bija arī Baltijas republiku "pretpadomju nacionālistisko un militāri fašistisko organizāciju bijušie vadītāji un aktīvie dalībnieki" un bijušie nacionālo partizānu grupu komandieri un aktīvie dalībnieki. Lēmums par šo personu ieslodzīšanu koncentrācijas nometnēs bija jāpieņem republiku VDK vai kara apgabala VDK Sevišķajai daļai. Lēmumu akceptēja republiku vai kara apgabalu prokurors.⁶³

60. gadu sākumā ne PSKP, ne PSRS VDK vēl neakcentēja ārzemju propagandas ietekmi kā padomju cilvēku galveno ietekmētāju. PSKP CK darba grupa 1962. gadā izstrādāja pasākumus cīņai ar pretpadomju elementu naidīgās darbības izpausmēm. Pēc PSKP CK ierosmes PSRS VDK izstrādāja pavēles "Par cīņas pastiprināšanu ar pretpadomju elementiem" projektu, PSRS Prokuratūra – ģenerālprokurora pavēles "Par prokurora uzraudzības pastiprināšanu valsts noziegumu izmeklēšanas lietās un šo lietu izskatīšanas procesā tiesā" projektu, bet Ministru padome izstrādāja lēmumprojektu par to pilsētu skaita palielināšanu, kur bijušie politieslodzītie pēc atbrīvošanas nedrīkstēja apmesties. PSKP CK šos projektus apstiprināja 1962. gada 19. jūlijā.

PSRS prokurora pavēlē viens no punktiem noteica, ka prokuratūrām jāorganizē atklāti tiesas procesi svarīgākajās un raksturīgākajās pretpadomju elementu tiesāšanas lietās, saskaņojot to ar Komunistiskās partijas institūcijām. Minētajā PSRS notikumu kontekstā iekļaujas arī 1962. gadā Latvijā notikušais kara noziedznieka Bruno Jāņpētera, kā arī citu vienlaikus ar viņu apsūdzēto tiesas process, kura laikā filmētie kadri tika parādīti divos kinožurnāla "Padomju Latvija" numuros un vēlāk, tāpat kā dokumentālie fragmenti no 1961. gada 18. policijas bataljona dalībnieku prāvas, iekļauti plaši izrādītajā dokumentālajā filmā "Vilkači".⁶⁴ Līdz 1962. gada tiesas procesam tiesas sēdes, kurās apsūdzību uzrādīja Latvijas PSR VDK, bija slēgtas. Minētā tiesas sēde kā izņēmums bija atklāta. Tāpat izņēmuma kārtā atļauju B. Jāņpētera un vēl divu apsūdzēto notiesāšanai ar nāvessodu deva PSRS Augstākās padomes Prezidijs.⁶⁵

1962. gadā Latvijas PSR VDK uzsāka Knuta Skujenieka, Gunāra Rodes, Ulda Ofkanta, Daiļa un Jāņa Rijnieku, Viktora Kalniņa, Ainas Zābakas un Ziedoņa Rozenberga kriminālvajāšanu. Izmeklēšanas materiāli par viņiem tika apkopoti 60. gadu Latvijas PSR lielākās "pretpadomju grupas" lietā.⁶⁶ "Pretpadomju grupu" Latvijas PSR VDK izmeklētāji

radīja mākslīgi. Nodomu apvienoties un pretoties PSRS okupācijas varai Latvijā vairāki apsūdzētie bija pauduši tikai teorētiski. Tāpat par teoretizēšanu uzskatāmas pārdomas, kā pret PSRS armiju vērst bakterioloģiskos un atomieročus. Apsūdzētie nedarbojās vienotā grupā, piemēram, dzejnieks K. Skujenieks bija iepazīstināts ar teorētiskajām nostādnēm par cīņas nepieciešamību pret PSRS okupācijas režīmu Latvijā, bet kādā organizācijā iesaistīties atteicās. Tomēr tā sauktās grupas dalībnieki tika apsūdzēti ne tikai par dzimtenes nodevību – mēģinājumu sagrābt valsts varu, piedalīšanos pretpadomju organizācijā u.c. pantiem, bet arī visi tā sauktās grupas dalībnieki tika apsūdzēti par pretpadomju aģitāciju un propagandu.⁶⁷

1962. gadā KPFSR Kriminālkodeksā tika ieviests papildinājums, kas aizliedz pirms-termiņa nosacīta soda noņemšanu, saglabājot nosacītu sodu par valsts noziegumiem, arī par pretpadomju propagandu un aģitāciju.⁶⁸ Arī Latvijas PSR Kriminālkodeksa 50¹. pants noteica, ka šādu atbrīvošanu nevar piemērot personām, kas sodītas par valsts noziegumiem.⁶⁹ Gan KPFSR, gan Latvijas PSR Kriminālkodeksā kā atsevišķi panti tika izdalīta neziņošana par valsts noziegumiem un valsts noziegumu slēpšana.

60. gadu sākumā pēc 58¹⁰. panta (no 1961. gada Latvijas PSR Kriminālkodeksa 65. pants) par pretpadomju aģitāciju un propagandu apsūdzēto Latvijas PSR iedzīvotāju skaits turpināja augt. 1960.–1964. gadā apsūdzēja vismaz 110 cilvēku (visā PSRS no 1961. gada līdz 1965. gadam – 1072 cilvēkus). Salīdzinājumam: pie varas nākot Leonīdam Brežņevam, 1965. gadā pēc Latvijas PSR Kriminālkodeksa 65. panta netika apsūdzēts neviens Latvijas iedzīvotājs, 1966. gadā – viens, bet 1967. gadā – divi. Salīdzinājumā ar Ņ. Hruščova varas periodu visā PSRS par minēto nodarījumu no 1966. gada līdz 1970. gadam arī tika apsūdzēti relatīvi maz cilvēku (295).⁷⁰ Tas liecina, ka, neraugoties uz pasludināto staļinisma kulta atmakošanu, Hruščova valdības laikā varēja izteikt Staļina represiju politikas mērenu kritiku. Kategoriski bija aizliegta PSKP vai tās veikto represiju kritika. Arī pat naiva PSRS valsts iekārtas kritika netika atļauta. Mutiska vai rakstiska vēršanās pret PSRS valsti, tās iestādēm un vadītājiem, īpaši pret Ņ. Hruščovu, tika uzskatīta par smagu noziegumu. Latvijas PSR Kriminālkodekss 65. pantu definēja kā sevišķi svarīgu valsts noziegumu.

Salīdzinājumā ar Staļina valdīšanas periodu sabiedrībā tika pieļauta lielāka brīvdomība – drīkstēja kritizēt sadzīves atsevišķas negācijas, brīvāka kļuva kultūras dzīve. Cilvēkus vairs nedrīkstēja represēt bez kontrrevolucionāro un sevišķi bīstamu valsts noziegumu pantā minētā nozieguma sastāva. Taču, tiklīdz pretpadomju izteikumi skāra valsts dzīvi kopumā, tika lietots neskaidri definētais pants par pretpadomju propagandu un aģitāciju. Krievu zinātnieki Vladimirs Kozlovs, Sergejs Miroņenko, Olga Edelmane un Elīna Zavadskaja uzskata, ka tiesāto disidentu skaita samazināšanās 60. gadu vidū līdz pat 60. gadu beigām, kad pie varas nāca L. Brežņevs, saistāma ar varas centieniem protestētājus pāraudzināt ar profilakses palīdzību – veicot profilakses procedūru,

vienlaikus cilvēkus stingri brīdināja par pretpadomju darbības sekām. PSRS plašākas sabiedrības iebiedēšanai izmantoja arī paraugtiesas pret rakstniekiem opozicionāriem un pazīstamiem cilvēktiesību aizstāvjiem. Plašs terors, represijas un iebiedēšanas minētajos gados vairs nenotika.⁷¹ Vēl pētāms, vai valsts politika tieši attiecas arī uz to cilvēku skaita samazināšanos, kurus tiesāja par pretpadomju aģitāciju un propagandu 60. gadu vidū Latvijā.

Kapitālistisko valstu ideoloģiskā diversija kā pretpadomju propagandas un aģitācijas cēloņu izskaidrojums

Pēdējos Ņ. Hruščova valdīšanas gados – no 1957. gada līdz 1964. gadam – PSRS bija notikušas sociālekonomisko cēloņu izraisītas vienpadsmit masu nekārtības. Katrā no tām bija piedalīties vismaz 300 cilvēku. Laikā, kad PSKP vadīja L. Brežņevs (1964–1982), no deviņām masu nekārtībām septiņas notika 1966., 1967. un 1968. gadā.⁷² 60. gadu vidū no staļinisma perioda šķīra jau desmit gadu, sabiedrībā bija mazinājušās bailes no represijām, kā arī pilngadību bija sasniegusi jauna paaudze. Līdz ar to PSRS pastiprinājās protesti pret nacionālo apspiestību, brīvdomīgāka kļuva daļa inteliģences, arvien redzamāka – izglītotu disidentu darbība. Minētās parādības nopietni satrauca PSRS Valsts drošības komiteju.

1966. gada 18. janvārī PSRS VDK priekšsēdētājs Vladimirs Semičastnijs ar detalizētu 17. janvārī parakstītu VDK ziņojumu vērsās pie PSKP CK Propagandas un aģitācijas daļas. PSRS VDK tā sauktās pretpadomju izpausmes – acīmredzot to pieaugošā skaita un daudzveidības dēļ – izskaidroja ar “kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju”. Ziņojumā uzsvērts, ka pret padomju valsti vērsās ne tikai atsevišķi izlūkdienesti, bet pat izlūkdienestu savienības ar ASV priekšgalā. Veicot ideoloģisko diversiju, tās ne tikai vāc politisku informāciju (uzskaitīti vairāki padomju pilsoņu sadarbības gadījumi ar ārvalstu izlūkdienestiem), bet, izmantojot padomju pilsoņus, arī uzbrūk padomju ideoloģijai un valsts politikai. Lielas bažas V. Semičastnijs savā ziņojumā izrādīja arī par “Rietumu ietekmi [...] uz nacionālistiskiem elementiem”, jo buržuāziskie nacionālisti esot īpaši aktivizējušies Ukrainā, Aizkaukāzā, Baltijā, kā arī dažās Vidusāzijas republikās un saviem mērķiem izmantojot arī legālus pasākumus – tikšanās ar jaunajiem rakstniekiem un dzejniekiem, radošos vakarus, radošu cilvēku jubilejas, pašdarbības pulciņus u.c. Pēc PSRS VDK informācijas 1965. gadā tika izplatīts apmēram 10 000 anonīmu pretpadomju dokumentu, to skaitā 1292 autoru (arī PSKP biedru) sarakstītas skrejlapīņas ne tikai nacionālajās republikās, bet arī Maskavā, Ļeņingradā un citur. Krievijā par to kā pretpadomju darbību 60. gadu vidū arestēja aptuveni 150 garīdznieku un sektantu. Liels sašutums PSRS VDK ziņojumā tika izteikts par daļas inteliģences un studentu nihilismu pret padomju realitāti, kā arī apolitiskumu, ko izmantojot PSRS ideoloģiskie

pretinieki. Tādēļ intelīgences un studenti izraisot pretpadomju izlēcienus. Īpaša vieta ziņojumā ierādīta jau arestētajiem, pēc PSRS režīma domām, pretpadomju literāro darbu autoriem – Andrejam Siņavskim, Jūlijam Daniēlam, Josifam Brodskim, kā arī literātiem, kuriem bija izdevies savus darbus publicēt ārvalstīs, jo PSRS tie dienaspasūtne neieraudzītu. Ziņojumā arī redzama plaša starp varas prasībām pamatot režīma politiku un daudzu augstskolu mācībspēku nespēju to izdarīt, kā arī argumentu trūkumu situācijās, kad studenti kritizē padomju īstenību. PSRS VDK minētajā 1966. gada 17. janvāra ziņojumā norādīja, ka visas uzskaitītās negācijas prasa Komunistiskajai partijai, komunistiskajai jaunatnes organizācijai, padomēm un sabiedriskajām organizācijām mobilizēties, lai atmaskotu, pa kādiem ceļiem buržuāziskā ideoloģija ieplūst Padomju Savienībā. PSKP CK sekretārs Aleksandrs Šeļepins minēto ziņojumu uzdeva izskatīt Aleksandram Jakovļevam.⁷³

Ņemot vērā VDK informāciju par pretpadomju noskaņojumu valstī 1966. gadā, nopietni bija uztraukusies arī PSRS vadība. Par to liecina 1966. gada 16. septembra KPFSR Augstākās padomes Prezidija lēmums par jaunu KPFSR Kriminālkodeksa pantu – 190¹. un 190³. ieviešanu, kuri noteica kriminālatbildību par padomju valsti un tās sabiedrisko kārtību apmelojošu izdomājumu izplatīšanu un sabiedrisko kārtību traucējošu grupveida pasākumu organizēšanu vai aktīvu piedalīšanos tajos.⁷⁴ Līdzīgi panti, kas bija pretrunā ar PSRS Konstitūciju, tika ieviesti arī citos PSRS republiku kriminālkodeksos. Latvijas PSR Kriminālkodeksā 65. pants par pretpadomju aģitāciju un propagandu tika papildināts ar formulējumu par apmelojošu izdomājumu izplatīšanu un ieviests 74. pants par masu nekārtību izraisīšanu.⁷⁵

Papildu pasākumi pret “kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju” tika pieņemti 1967. gadā, kad, salīdzinot ar Ņ. Hruščova laiku, pie varas ne tikai PSKP, bet arī PSRS VDK bija stingras iekšpolitikas piekritēji – 1967. gadā saskaņā ar PSKP CK lēmumu par PSRS VDK priekšsēdētāju kļuva Jurijs Andropovs. Tā paša gada maijā un jūnijā notika pret miliciju vērstas masveida nekārtības Čimkentā (Kazahijas PSR) un Frunzē (Kirgīzijas PSR), kur piedalījās ap 1000 cilvēku, no tiem septiņus nogalināja, 50 ievainoja, bet 43 notiesāja. PSRS VDK pēc masveida nekārtībām secināja, ka tās, īpaši Čimkentā, tikai ārēji vērstas pret miliciju. Īstenībā tām esot dziļāki sociāli cēloņi, tādēļ VDK pastiprinot cīņu pret ideoloģisko diversiju visā valstī.⁷⁶

1967. gada 3. jūlijā Valsts drošības komiteja PSKP CK lūdza VDK centrālajā aparātā izveidot jaunu – 5. pārvaldi, kuras uzdevums būtu ideoloģiskā pretizlūkošana jeb cīņa ar “ideoloģisko diversiju”. PSKP CK lēmumu par PSRS VDK 5. pārvaldes izveidi pieņēma 1967. gada 17. jūlijā, attiecīgo PSRS Ministru padomes lēmuma projektu akceptējot par lēmumu.⁷⁷ Līdz ar to Padomju Savienībā PSKP un VDK formulēja ideoloģiskās diversijas jēdzienu. Arī “pretpadomju aģitācija un propaganda” PSRS tika izskaidrota ar ideoloģiskās diversijas ietekmi.

1968. gada 6. maijā J. Andropovs sniedza plašu atskaiti PSKP ģenerāļsekretāram L. Brežņevam par PSRS VDK darbību 1967.–1968. gadā. Lai gan galvenā tēma atskaitē bija izlūkošana ārvalstīs, ievērojama vieta tika ierādīta arī ideoloģiskajai pretizlūkošanai. Par panākumu tika uzskatīts, ka izjaukti Rietumu imperiālistu centieni organizēt nacionālistisku darbību Ukrainā, Baltijā, Azerbaidžānā, Moldāvijā, Armēnijā, Gruzijā u.c. Tomēr, lai gan VDK 1967. gadā savervēja 24 952 jaunus aģentus, kuri nomainīja 15 procentu vecās aģentūras, aģentus vēl nepietiekami varēja iefiltrēt sabiedrības grupās, kas bija potenciāls ideoloģiskās diversijas objekts. Līdz ar to VDK 1967.–1968. gadā nespēja novērst vairākas pretpadomju izpausmes un masu nekārtības. Par pretpadomju aģitāciju un propagandu 1967. gadā notiesāja 96 personas, 34 apsūdzēja par dzimtenes nodevību vai tās mēģinājumu (Krimināllikuma pants, kas ietvēra gan spiegošanu ārvalstu labā, gan palikšanu uz dzīvi ārvalstīs).⁷⁸ 1967. gadā VDK profilaktēja, tas ir, nopietnai, potenciāli juridiskas sekas izraisošai brīdināšanai un pāraudzināšanai pakļāva 12 115 cilvēku.⁷⁹

PSRS VDK brīdināja PSKP CK, ka jau kopš 1965. gada pašā PSRS sirdī – Maskavas centrā notiek varas nesankcionētas sapulces un demonstrācijas gan apcietināto literātu aizstāvībai, gan staļinisma upuru piemiņai. To laikā tika prasīta demonstrāciju brīvība un Kriminālkodeksa pantu, kuri aizliedza brīvu pulcēšanos, atcelšana.⁸⁰ 1966. gadā KPFSR Kriminālkodeksā ieviestais 190³. pants, kas noteica atbildību par sabiedrisko kārtību traucējošu grupveida pasākumu organizēšanu vai aktīvu piedalīšanos tajos, deva iespēju PSRS VDK uzsākt kriminālvajāšanu pret vairākiem disidentiem, kuri bija piedalījušies demonstrācijās. 1967. gada 1. septembrī Maskavas pilsētas tiesa ar brīvības atņemšanu uz trim gadiem notiesāja Vadimu Bukovski, bet Vladimiru Deloni un Jevgeņiju Kuševu sodīja nosacīti.⁸¹ Līdz ar to tika radīts precedents kriminālsodam par PSRS Konstitūcijā atļautu darbību – pulcēšanās brīvību.

Savukārt KPFSR Kriminālkodeksa 190¹. pants, kurš noteica kriminālatbildību par Padomju valsti un tās sabiedrisko kārtību apmelojošu izdomājumu izplatīšanu, 1967.–1969. gadā atļāva vajāt akadēmiķi Andreju Saharovu, vēsturniekus Roju Medvedevu un Aleksandru Nekriču, literātu Andreju Solžeņicinu.⁸² Represijas, piemērojot abus minētos Kriminālkodeksa pantus, turpinājās arī 1970.–1980. gadā. Krievijas Federācijas Kriminālkodeksa pantu par apmelojošu izdomājumu izplatīšanu atcēla tikai 1989. gada 11. septembrī.

Nobeigums

Kriminālsodāmību par pretpadomju propagandu un aģitāciju Latvijā sāka lietot pēc tās komunistiskās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā. Līdz pat darbā apskatāmajam laikposmam – 60. gadiem – par šo iedomāto noziegumu nemainījās kriminālvajāšanas juridiskā būtība. Kriminālkodeksos noteiktais pants par pretpadomju aģitāciju un propagandu tika

vērsts pret režīma iedomātajiem un patiesajiem ienaidniekiem. To atļāva Kriminālkodeksa pantos precīzi nenoteiktais, izplūdušais un plaši interpretējamais pretpadomju aģitācijas un propagandas nozieguma definējums.

Latvijas iedzīvotāju represēšana par pretpadomju propagandu un aģitāciju neapsīka ne 1953. gadā – pēc Staļina nāves, ne arī PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieka un iekšlietu ministra L. Berijas veikto valsts reformu laikā.

1957.–1958. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju notiesāto skaits PSRS kopumā un Latvijas PSR krasi pieauga. Tam pamatā bija 1956.–1957. gada politiskās norises Padomju Savienībā un Austrumeiropā, it īpaši revolucionārie notikumi Ungārijā.

Ņ. Hruščova atkušņa periodā par pretpadomju propagandu un aģitāciju apsūdzēja ievērojami vairāk Latvijas PSR iedzīvotāju nekā 1954.–1956. gadā (13). 1957. gadā par pretpadomju propagandu un aģitāciju PSRS tika apsūdzēti 1964 cilvēki, no tiem vismaz 20 Latvijas PSR iedzīvotāju. 1958. gadā visā PSRS pēc 58¹⁰. panta apsūdzēja 1416 cilvēku, t.sk. vismaz 24 Latvijas PSR iedzīvotāji.

Jauna iezīme cīņā ar pretpadomju aģitāciju un propagandu parādījās pēc PSKP 21. kongresa (1959. gada janvārī) lēmuma, ka PSRS “sociālisms uzvarējis ne tikai pilnīgi, bet arī galīgi”. Līdz ar to valstī teorētiski vairs nevarēja būt sociālu grupu, kas pretotos valsts virzībai uz komunismu. Pēc PSKP 21. kongresa pastiprināti pievērsa uzmanību pretpadomju aģitācijai un propagandai, kā arī ārēju, nevis iekšēju cēloņu meklēšanai to izplatībai. Latvijas PSR pretpadomju propagandas un aģitācijas apkarošanas pastiprināšanai 60. gadu sākumā labvēlīgu augsnī radīja LKP CK 1959. gada jūlija plēnums.

1960.–1964. gadā Latvijas PSR par pretpadomju propagandu un aģitāciju apsūdzēja vismaz 110 cilvēku. Pie varas nākot PSRS līderim L. Brežņevam, “par šo nodarījumu” apsūdzēto skaits krasi samazinājās, kas liecina par varas nosvērtāku attieksmi pret režīmam netīkamām idejām.

No 1966. gada PSRS “pretpadomju izpausmes”, acīmredzot to pieaugošā skaita un daudzveidības dēļ, skaidroja ar “kapitālistisko valstu ideoloģisko diversiju”. Tādēļ tika sagatavotas izmaiņas likumdošanā, lai, sākot ar 1967. gadu, būtu iespējams intensīvāk cīnīties ar diversiju, kā arī pastiprināt represīvo politiku.

Atsauces

- 1 Внеочередной XXI съезд КПСС. Т. 1: Стенографический отчет. – Москва, 1959, 107 с.
- 2 Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums / Red. E. Pelkaus. – Rīga, 1999, 122. lpp.
- 3 Уголовный кодекс РСФСР. – Москва, 1950, с. 42.
- 4 Turpat, 37.–42. lpp.

- ⁵ 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог: Март 1953–1991. – Москва, 1999, с. 12–212.
- ⁶ Turpat, 42. lpp.
- ⁷ Turpat, 67. lpp.
- ⁸ Turpat, 38. lpp.
- ⁹ Turpat, 139., 140. lpp.
- ¹⁰ Turpat, 158. lpp.
- ¹¹ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР / Научн. ред. В. Шелохаев. – Москва, 2002, с. 74.
- ¹² Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures arhīvs (turpmāk – KVJLVA), 5. f., 31. apr., 59. l., 203.–206. lp.; 62. l., 89., 90. lp.
- ¹³ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 131. f., 16. apr., 32. l., 1.–3. lp.
- ¹⁴ Vācietis O. Sarunas. Vēstules (1950–1983) // Kopoti raksti, 10 sēj. – Rīga, 2003, 10. sēj., 183.–186., 518., 519. lpp.
- ¹⁵ № 198. Стенографический запись заседания Президиума ЦК КПСС по “Информации Н. А. Мухитдинова о поездке в Латвию” и Информации т. Шикина “О результатах проверки работы в Азербайджанской парторганизации” // Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Том 1: Стенограммы. – Москва, 2004, с. 374.
- ¹⁶ 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 265.
- ¹⁷ Turpat, 309., 310. lpp.
- ¹⁸ Turpat, 406. lpp.
- ¹⁹ Turpat, 446. lpp.
- ²⁰ Turpat, 532. lpp.
- ²¹ Turpat, 541. lpp.
- ²² Turpat, 546. lpp.
- ²³ Turpat, 558. lpp.
- ²⁴ Turpat, 545., 546. lpp.
- ²⁵ Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.–8. jūlijā // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 6. nr., 80., 81. lpp.
- ²⁶ Berklavs E. Zināt un neaizmirst. – Rīga, 1998, 170.–176. lpp.
- ²⁷ KVJLVA, 5. f., 31. apr., 62. l., 89.–91. lp.
- ²⁸ Turpat, 59. l., 58.–61. lp.
- ²⁹ Turpat, 202.–212. lp.
- ³⁰ Turpat, 26. l., 40., 41., 45., 46. lp.
- ³¹ Turpat, 59. l., 202.–212. lp.
- ³² Turpat, 202. lp.
- ³³ Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.–8. jūlijā, 91. lpp.
- ³⁴ Президиум ЦК КПСС 1954–1964. Том 1: Постановления. – Москва, 2006, с. 493.
- ³⁵ Turpat, 503., 504. lpp.
- ³⁶ KVJLVA, 89. f., 6. apr., 2. l., 1. lp.
- ³⁷ Turpat, 1.–13. lp.
- ³⁸ Turpat, 5. f., 31. apr., 59. l., 202.–212. lp.

- 39 Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982. – Москва, 2005, с. 38.
- 40 Turpat, 39. lpp.
- 41 Turpat, 36. lpp.; 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 212–248.
- 42 Внеочередной XXI съезд КПСС. Т. 1: Стенографический отчет, с. 107.
- 43 № 198. Стенографический запись заседания Президиума ЦК КПСС по “Информации Н. А. Мухитдинова о поездке в Латвию” ..., с. 377.
- 44 Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.–8. jūlijā, 67., 68. lpp.
- 45 Turpat, 78. lpp.
- 46 Turpat, 63.–67. lpp.
- 47 LVA, 1986. f., 1. apr., 42677. l.
- 48 Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.–8. jūlijā, 92. lpp.
- 49 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 546.
- 50 *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 3. nr., 135. lpp.
- 51 № 198. Стенографический запись заседания Президиума ЦК КПСС по “Информации Н. А. Мухитдинова о поездке в Латвию” ..., с. 377.
- 52 Latvijas KP Centrālās Komitejas VII, slēgtā plēnuma stenogramma 1959. gada 7.–8. jūlijā, 78. lpp.
- 53 Стенограмма VII закрытого пленума Центрального Комитета КП Латвии от 7–8 июля 1959 года // Коммунист Советской Латвии, 1989, № 4, с. 80, 82.
- 54 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 615.
- 55 Turpat, 545., 546. lpp.
- 56 KVJLVA, 3. f., 31. apr., 123. l., 95.–100. lpp.
- 57 LVA, 101. f., 24. apr., 98. l., 5.–19. lpp.
- 58 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 550.
- 59 KVJLVA, 5. f., 31. apr., 197. l., 138. lpp.
- 60 Книга для учителя ..., с. 75, 76.
- 61 Уголовный Кодекс Латвийской Советской Социалистической Республики. – Рига, 1983, с. 3.
- 62 Turpat, 87. lpp.
- 63 Inta Cāliša personiskais arhīvs. Dokumenta kopija.
- 64 Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīva kinodokumentu kartotēka.
- 65 LVA, 1986. f., 1. apr., 44700. l., 7. sēj., 245. lpp.
- 66 Turpat, 44865. l.
- 67 Turpat, 14. sēj., 145.–248. lpp.
- 68 Книга для учителя ..., с. 76.
- 69 Уголовный Кодекс Латвийской Советской Социалистической Республики, с. 67.
- 70 Крамола ..., с. 36; 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде ..., с. 669–707.
- 71 Крамола ..., с. 52, 53.

- ⁷² Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953–1985 гг. – Москва, 2006, с. 421.
- ⁷³ KVJLVA, 5. f., 13. apr., 235. l., 52.–79. lp.
- ⁷⁴ Книга для учителя ..., с. 77.
- ⁷⁵ Уголовный Кодекс Латвийской Советской Социалистической Республики, с. 87, 92.
- ⁷⁶ Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ 1917–1991. Справочник. – Москва, 2003, с. 711–714.
- ⁷⁷ Turpat, 711. lpp.
- ⁷⁸ Turpat, 714.–723. lpp.
- ⁷⁹ Turpat, 719. lpp.
- ⁸⁰ KVJLVA, 89. f., 25. apr., 26. l., 1.–3. lp.
- ⁸¹ Turpat, 27. l., 1.–4. lp.
- ⁸² Turpat, 25. l., 1.–5. lp.; 17. apr., 49. l., 1., 2. lp.

Prosecution for Antisoviet Propaganda and Agitation in the USSR and Latvian SSR, 1953–1967

Ritvars Jansons

Summary

Prosecution for Antisoviet propaganda and agitation was established in the territory of Latvia after the Soviet occupation in 17 June 1940. It was done on the basis of Article 58, paragraph 10, of the Criminal Code of the Russian SSR. The number of convicts for Antisoviet propaganda and agitation in the USSR and Latvian SSR rapidly increased during 1958–1959. This turn was due to the political events of 1956–1957 in the USSR and the Eastern Europe.

The number of supervision files of the Prosecutor's office shows that 1,964 persons were accused in the USSR for Antisoviet propaganda and agitation, and at least 20 of them were from the Latvian SSR.

In 1958, in the whole territory of the USSR, on the basis of Article 58, paragraph 10, 1,416 persons were accused, including 24 residents of the Latvian SSR.

In 1959, on the basis of Article 58, paragraph 10, at least 15 residents of the Latvian SSR were accused. In comparison with 1953, when at least 50 persons were prosecuted for Antisoviet propaganda and agitation, the number of accused residents of the Latvian SSR is comparatively small.

But it should be taken into account that during the so-called period of “Khrushchev's thaw” considerably more residents of the Latvian SSR were accused for Antisoviet propaganda and agitation than in 1954–1959.

In the beginning of the 1960s, on the basis of Article 58-10 (from 1961, on the basis of Article 65 of the Criminal Code of the LSSR), the total amount of accused persons for Antisoviet propaganda and agitation was increasing.

During 1960–1964, at least 110 persons were accused in the Latvian SSR (in comparison, the number of accused persons in the whole USSR from 1961 till 1965 was 1,072). But in 1965, just after Leonid Brezhnev's coming to power, not a single person was accused on the basis of Article 58-10 in the Latvian SSR; one person was accused in 1966, two persons in 1967.

Under Brezhnev's rule, during 1966–1970, in the whole territory of the USSR only a comparative small amount of persons were prosecuted on the basis of Article 58-10. Despite of the declared exposure of Stalin's cult, during the reign of Khrushchev, only moderate criticism of Stalin's repressive politics was allowed. Even naive criticism of the state system of the USSR was not allowed.

In comparison with the time of Stalin's reign, some elements of freethinking were allowed. But as soon as Antisoviet critical statements on the state system appeared, the widely-interpreted article on Antisoviet propaganda and agitation was applied.

From 1966, the appearance of Antisoviet manifestations – evidently because of their increasing number and variety of forms – were declared as an “ideological diversion of capitalistic states.”

In order to restrict the mentioned Antisoviet manifestations and to intensify the repressive politics, some amendments of law appeared. The aim of these amendments was to intensify the repressive politics of the USSR from 1967.

Heinrihs Strods

Trimdas izdevumu cenzūra Latvijas PSR (1958–1990)

Jau trešajā dienā pēc 1917. gada 25. oktobra (7. novembra) apvērsuma ar Krievijas Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja Vladimira Ļeņina “Dekrētu par presi”¹ Krievijā ieviesa cenzūru. Līdz Josifa Staļina nāvei 1953. gadā cenzūra Padomju Savienībā tika paplašināta un attīstīta centralizācijas virzienā.

Maskavas un Ļeņingradas muitnīcās atkušņa gados sakrājās tāds daudzums no ārzemēm iesūtītās literatūras, ka 1956. gada 20. jūlijā PSRS Sakaru ministrija lūdza PSRS Ministru padomes (MP) priekšsēdētājam Vjačeslavam Molotovam (1890–1986) atļauju atvērt šādas muitnīcas ārzemju literatūras pārbaudei arī savienoto republiku galvaspilsētās, starp tām arī Rīgā, jo pašlaik sūtījumu “pārsūtīšana ievērojami palēnināta”².

PSRS valdība atļāva atvērt PSRS Galvenās literatūras pārvaldes (PSRS GLP jeb *Glavlit*) ārzemju grāmatu cenzēšanas punktus Rīgā, Galvenā pasta 51. nodaļā Ļeņina ielā 21 (tagad Brīvības bulvāris), tā nododot savas nodaļas Latvijas PSR Galvenās literatūras pārvaldes valsts noslēpumu aizsardzībai (LGLP) pārziņā un izveidojot Speciālo cenzūras iecirkni.

1956. gadā Speciālā cenzūras iecirkņa organizēšanai Rīgā ieradās PSRS GLP Ārzemju literatūras cenzūras daļas priekšnieks Stepanovs. LGLP priekšnieks K. Springišs 1957. gada 5. janvārī ziņoja LKP CK Aģitācijas un propagandas daļas vadītājam Jānim Avotiņam (1898–1986), ka “no kapitālistiskajām valstīm uz Padomju Latviju ir pastiprinājusies dažādu organizāciju un privātpersonu grāmatu, žurnālu, laikrakstu un citu izdevumu sūtīšana pa pastu”. Latvijas PSR GLP konstatējusi, ka “daļa šo izdevumu pāriet garām kontrolei Maskavā”. Tāpēc LPSR GLP sūdzējusies PSRS GLP, kura bija atsūtījusi uz Rīgu PSRS GLP Ārzemju literatūras cenzūras daļas priekšnieku. Pēc tam, kā rakstīja K. Springišs, “tika veikti atbilstoši pasākumi”.

PSRS GLP priekšnieka P. Romanova 1958. gada 23. oktobra pavēle nr. 29-s uzdeva LGLP, sākot ar 1958. gada 1. novembri, kopā ar LKP CK un “vietējiem VDK orgāniem kontrolēt no ārzemēm iesūtīto literatūru latviešu valodā”. 1958. gadā no 30. septembra

līdz 3. oktobrim Maskavā notika ārzemju literatūras cenzoru apmācība, kurā no LGLP piedalījās politcenzors Kārlis Ceipe (1910–?). LGLP saņēma “Instrukciju no ārzemēm iesūtītās literatūras kontrolei ukraiņu, armēņu, latviešu, lietuviešu un igauņu valodā”. Cenzors K. Ceipe saņēma cenzūras spiedogus un uzsāka darbu.

Kārlis Ceipe ar nepabeigtu vidusskolas izglītību pēc 1940. gada 17. jūnija bija Politiskās pārvaldes priekšnieka Vikentija Latkovska, vēlāk Latvijas PSR IeTK komi-sāra Alfona Novika šoferis.³ 1942.–1944. gadā K. Ceipe bija ierindnieks PSRS IeTK sevišķu uzdevumu motorizēto strēlnieku brigādē, kā arī Latvijas PSR VDTK sevišķo uzdevumu grupā Pavlovskā Posadā pie Maskavas. 1949.–1951. gadā K. Ceipe pabeidza LKP CK divgadīgo partijas skolu, ieguva nepabeigtu augstāko izglītību, tika ievēlēts par Rīgas rajona partijas komitejas sekretāru, pēc tam strādāja par Salienas sovhoza direktora vietnieku politiskajā darbā, taču nekur ar saviem pienākumiem netika galā.

1. tabulā redzam, ka K. Ceipes rīcībā kopš 1958. gada 1. novembra (vai 12. decembra) bijuši pieci cenzūras spiedogi, ar kuriem viņš apzīmogoja atļauto vai aizliegto ārzemju literatūru. Kopš 1974. gada spiedogi atradās cenzores Veras Zīles rokās.

1. tabula

No ārzemēm ienākušo un uz ārzemēm izsūtīto grāmatu cenzūras spiedogi Rīgā (1958–1980)⁴

Spiedogs	Cenzors	Spiedoga saņemšanas datums	Spiedoga nozīme
430	K. Ceipe	01.11.1958.	Aizliegts publiskās bibliotēkās
122	K. Ceipe	01.11.1958.	Cenzora atļauja
430	K. Ceipe	01.11.1958.	Atļauts publiskajās bibliotēkās
IMPIMES	K. Ceipe	12.10.1959.	Ierakstīts sūtījums uz ārzemēm
PA, PIERS D’AFFA-RES	K. Ceipe	12.10.1952.	Parasts sūtījums uz ārzemēm

Kā jau minēts, LGLP Speciālais cenzūras iecirknis⁵ atradās Rīgas 51. sakaru no- daļā blakus “kaimiņu iestādes” – Latvijas PSR VDK telpai, ar kuru iecirknis, spriežot pēc tā darbības pārskatiem, bija saistīts ikdienas darbā. “Cenzūras punkts Rīgas pastā

ierīkots mazā, izolētā istabā, bijušajā virtuvē, kas nebija piemērota normālam punkta darbam,” – tā 1960. gadā pārskatā Maskavai par Rīgas cenzora iecirkņa darbību rakstīja LGLP priekšnieks V. Agafonovs. “Ienākošās un izejošās bandroles ienāk caur speciāli ierīkotu logu durvīs, caur kuru tiek padoti maisi ar bandrolēm, kas ienākušas ne no pasta, bet no orgāniem.⁶ Kontrolētās bandroles atgriežas tādā pašā ceļā orgāniem, nevis pastam.”⁷ Tā redzam, ka Rīgas cenzūras iecirknī darbību veica ne tikai LGLP, bet arī Latvijas PSR VDK. “Speciecirknis” kā LGLP slepenais objekts līdz ar Rīgas Galveno pastu tika pārvietots uz pasta jauno ēku pie Rīgas stacijas, bet vēlāk “pāris kilometru tālāk” ārpus Galvenā pasta ēkas pie Rīgas lidostas kā 51. sakaru nodaļa. Rīgas pastā 1961. gadā cenzoram K. Ceipem bija ierādīta 25 kvadrātmetrus liela darbistaba ar izolētu telpu, kurā varēja novietot no ārzemēm ienākušās bandroles. K. Ceipe 1963. gadā oficiāli strādāja pastā. Par bandroļu “apstrādāšanu” LGLP katru gadu atskaitījās Maskavai, turklāt par svarīgākajiem atklājumiem ziņoja speciāli PSRS GLP (1968. gadā sešas reizes), LKP CK (1968. gadā astoņas reizes) un LPSR Valsts drošības komitejai. Cenzūras iecirkņa uzdevums bija saņemt ārzemju bandroles un sūtījumus, kā arī vietējos sūtījumus uz ārzemēm, tos pārbaudīt, atļaut izsniegt adresātiem, daļēji konfiscēt bandroļu un paku saturu, atļaut nodot adresātiem vai atļaut izsūtīt, vai arī konfiscēt ienākušās vai ārzemēm paredzētās bandroles un sūtījumus. Iecirknī parasti strādāja viens cenzors, kuram palīdzēja VDK darbinieki. Cenzoru slimības laikā aizvietoja speciāli sagatavots vietnieks. Speciālā iecirkņa darbība bija slepena.

Sarakste par cenzūras jautājumiem bija glabājama piecus gadus vai iznīcināma X stundā. LGLP lietu nomenklatūras 7. indeksa pirmajā lietā cenzūras iecirknis reģistrēja saraksti par ārzemju literatūras saņemšanu un kontroli, ieskaitot instrukcijas dienesta lietošanai.⁸ Ceturtajā lietā uzskaitīja kartītes par emigrantu periodiskajiem izdevumiem, kuri ģenerāli ierobežojami ar diviem sešstūru zīmogiem.⁹ Piektā lietā bija ierakstītu bandroļu un paku, kā arī skaņu ierakstu konfiskācijas žurnāls,¹⁰ sestā lietā – “Iejaukšanās uzskaites žurnāls izsūtāmajām bandrolēm”.¹¹

Bez cenzūras “specobjektam” radās arī citi uzdevumi. 1959. gada 26. aprīlī GLP priekšnieks Rihards Šneiders rakstīja Arvīdam Pelšem, ka Leonīds Iljičovs cenzoru apspriedē uzdevis pastiprināt cīņu pret latviešu emigrantiem, veicot kontrpropagandu. Lai to īstenotu, R. Šneiders ieteica LKP CK Kultūras sakaru komitejas pakļautībā nodibināt 9–10 cilvēku lielu komisiju kontrpropagandas darbam, kā arī iekārtot emigrantu literatūrai speciālu bibliotēku, kuru varētu izmantot ar šīs komisijas atļauju.¹²

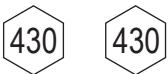

Kā redzams no atskaitēm Maskavai, LGLP, sākot ar 1959. gada septembri, kontrolēja no ārzemēm ienākušās bandroles ar avīzēm, žurnāliem, grāmatām, sikdarbiem, sienas kalendāriem, skaņuplatēm un magnetofona ierakstiem. Šo darbu veica cenzors

K. Ceipe, bet viņa prombūtnes laikā J. Melnbergs. Vēstuļu perlustrācija acīmredzot notika “kaimiņu iestādē”.

LGLP Speciālajā cenzūras iecirknī ārzemju literatūras cenzēšanai lietoja arī citus PSRS GLP spiedogus (2. tabula).

2. tabula

**Latvijas PSR cenzoru spiedogi ārzemju grāmatām, žurnāliem un avīzēm
1960.–1980. gadā¹³**

Spiedoga apraksts	Spiedoga atveids	Spiedoga nozīme	Spiedoga apraksts krievu valodā
Trijstūris ar numuru centrā		Aļauts vispārējai lietošanai	Треугольник
Sešstūris (“skrūve”) ar numuru centrā		Aļauts ierobežotai lietošanai specfondā	Шестигранка
Divi sešstūri (“skrūves”) ar numuru vidū		Aļauts ierobežotai izmantošanai specfonda specfondā	Две шестигранки
Krievu alfabēta burts O		Ierobežotai lietošanai	Ограничено
Krievu alfabēta burts P		Aļauts lietot	Разрешено
Krievu alfabēta burti МПИ		Sīkdarbus aļauts lietot	Мелко печатанные издания
Krievu alfabēta burti ГО		Vispārīgi ierobežojumi (tas pats, kas divas “skrūves”)	Генеральные ограничения
Cipars 2		LKP CK informācijai	
Krievu alfabēta burts К		VDK informācijai	Комитет

LGLP darbu apgrūtināja latviešu trimdas izdevumu lielais skaits – lielākoties bandoļu veidā (3. tabula). Spriežot pēc V. Agafonova atskaites, 1960. gadā Latvijā Speciālais cenzūras iecirknis iznīcināja sadedzinot padomju varai naidīgās literatūras masveida 28 sūtījumos saņemtās grāmatas, žurnālus un sīkdarbus, kā arī citus naidīgos izdevumus, izņemot vienu eksemplāru, ko nosūtīja LKP CK Propagandas un aģitācijas daļai. 1960. gadā no 6254 grāmatām, žurnāliem un sīkdarbiem iznīcināja

3621 izdevumu (41,9%). Nākamajā gadā vispārējai lietošanai atļāva tikai apmēram 10 procentu kontrolēto izdevumu, galvenokārt laikrakstu "Amerikas Latvietis". Taču trimdas latviešu literatūra turpināja pienākt. 1961. gada 18. maijā Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs ģenerālmajors Jānis Vēvers izziņā LKP CK pirmajam sekretāram Arvidam Pelšem rakstīja, ka no kapitālistiskajām valstīm ar iespieddarbiem iesūtīto bandroļu skaits no 747 bandrolēm 1955. gadā palielinājies līdz 33 493 bandrolēm 1960. gadā, t.i., par 4480 procentiem. Tajā pašā laikā uz kapitālistiskajām valstīm ar literatūru nosūtīto bandroļu skaits bija pieaudzis par 860 procentiem. Latvijas PSR VDK Operatīvi tehniskās daļas 6. nodaļa, kura kontrolēja cenzūru, atzina, ka salīdzinājumā ar 1955. gadu 1961. gadā ienākušo bandroļu skaits gandrīz 12 reizi pārsniedz uz kapitālistiskajām valstīm izsūtīto bandroļu skaitu, kas palielinājies tikai apmēram 1,5 reizes.¹⁴

3. tabula

**Ierakstīto un vienkāršo ārzemju bandroļu
cenzūra (gab.)¹⁵**

Bandroles saturs	Gads		
	1961	1964	1968
Avīzes	3157	2429	2848
Žurnāli	123	346	–
Grāmatas	790	409	–
Sīkdarbi	325	416	–
Skaņuplates	–	–	–
Magnetofona ieraksti	4465	3850	4625
Maisi	164	224	132

1961. gadā no ārzemēm privātpersonām iesūtīto bandroļu vairāk nekā puse, bet vienkāršo bandroļu trešā daļa tika cenzūrā konfiscēta.¹⁶ Okupācijas režīms to sauca par ārzemju imperiālisma uzbrukuma izpausmes sastāvdaļu.

Par "ārzemju imperiālisma ideoloģiskā uzbrukuma pastiprināšanos" PSRS VDK pastāvīgi brīdināja PSKP Centrālo komiteju. 1963. gada 23. jūlijā PSRS VDK priekšnieks Vladimirs Semičastnijs slepeni ziņoja PSKP CK, ka pēdējā laikā pastiprinājusies ideoloģiski kaitīgās literatūras nelegāla ievēšana PSRS no ārzemēm, nelegāla šo

darbu iespiešana PSRS tipogrāfijās, īpaši pārdošana tirgū par spekulatīvām cenām, lai gan šo darbu izdošana ir aizliegta.¹⁷ Lai atvairītu uzbrukumu, cenzors K. Ceipe veica sarežģītu no ārzemēm saņemtās latviešu literatūras un preses “apstrādi”, pirmajos darbības gados to dalot trijās daļās, – nodot vispārējai lietošanai, nodot ierobežotai lietošanai un vispār nenodot adresātam (4. tabula). Vēlāk redzēsīm, ka “nenodot adresātam” nozīmēja, ka sūtījumu nodod LKP CK, Latvijas PSR VDK vai arī iznīcina.

4. tabula

1961. un 1964. gadā Rīgas cenzūras iecirknī kontrolēto ārzemju bandroļu (grāmatas, avīzes, žurnāli, sikdarbi) cenzūra¹⁸

Cenzūras lēmums	1961. gads		1964. gads	
	izdevumu skaits	tirāža	izdevumu skaits	tirāža
Nodots vispārējai lietošanai bibliotēkās	56	1062	94	1440
Nodots ierobežotai lietošanai	399	894	380	720
Nav nodots adresātam	945	1809	224	1690
Kopā kontrolēts	1400	3765	698	3850

1961. gadā konfiscētas 1562 grāmatas, avīzes un žurnāli (42,3%), bet 1964. gadā – 1393 (38,7%) iesūtītie izdevumi. Daļa konfiscētās literatūras nonāca LKP CK, Latvijas PSR VDK un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas rīcībā. “Daļu konfiscētās literatūras *Glavjits* nodod LKP CK, LPSR MP, VDK, bet visa pārējā tiek iznīcināta, sastādot aktu,” 1961. gada 18. maijā Latvijas PSR MP VDK priekšnieks J. Vēvers pilnīgi slepenā ziņojumā rakstīja LKP CK sekretāram A. Pelšem.¹⁹

Kā redzam no J. Vēvera 1961. gada 18. maija ziņojuma, bez “latviešu emigrācijas pretpadomju centriem” čekai rūpes sagādāja arī reliģiskās literatūras sūtījumi no VDR, Polijas Tautas Republikas un Čehoslovākijas. Reliģiskās literatūras sūtījumi, pēc Latvijas PSR MP VDK Operatīvi tehniskās daļas 6. nodaļas datiem, sastādīja apmēram 90 procentu no visiem sūtījumiem.²⁰ Sevišķi nežēlīgi LGLP izturējās pret trimdas iesūtīto garīgo literatūru, kuru parasti konfiscēja un iznīcināja. 5. tabulā redzam, ka 1961. gadā vienpadsmit dienās tika konfiscētas 47 bandroles ar reliģiska satura literatūru, kas tika sūtīta no Vācijas Federatīvās Republikas.

5. tabula

**Rīgas cenzūras iecirknī no 1961. gada 7. līdz 17. jūnijam konfiscētās
bandroles ar ārzemju literatūru²¹**

Literatūra	No kurienes iesūtīts	Bandroļu skaits	Eksemplāru skaits
Protestantu baznīcas Čehoslovākijā		3	3
Katehisms (latviešu valodā)	Vācijas Demokrātiskā Republika	3	4
Brāļu draudzes ikdienas nodomi un pamācību teksti	Vācijas Federatīvā Republika (1960)	2	2
Baznīcas kalendārs, 1949–1961, Eslingene	VFR	3	3
“Laika Zīmes” – žurnāls, 1945, Dānija	VFR	5	50
“Prieka Vēsts”	VFR	3	20
“Ticība un dzimtene”	VFR	12	120
Mēklenburgas Baznīcas Avīze	VFR	10	100
Jaunā Derība, I izd., 1953, Londona	VFR	1	2
Elija bija cilvēks kā mēs	VFR	1	1
Svētdienai, 1946, Fišbahene	VFR	1	6
Turi mūs stingrā ticībā	VFR	1	1
Jaunā Derība	VFR	1	1
Pijs Paršs. Mācieties saprast svēto misu, Čikāga, 1960	VFR	1	1
“Dzimtenes Balss” izdevumi, Čikāga	ASV		
Kopā		47	314

6. tabulā redzam, ka liela daļa konfiscētās literatūras, spriežot pēc LGLP gada atskaitēm, iznīcināta, nododot to Latvijas PSR Valsts drošības komitejai. Divpadsmit gadu laikā tika iznīcinātas 3305 trimdas grāmatas, 3878 avīzes, 485 žurnāli, 1888 sīkdarbi, 116 skaņuplates un divas magnetofona lentes. Šķiet, ka pieejamie statistiskie dati dod iespēju tikai daļēji skaidrot iznīcināto trimdas izdevumu daudzumu no faktiski iznīcinātajiem un konfiscētajiem.

6. tabula

**Konfiscēto trimdas izdevumu iznīcināšana
Latvijas PSR VDK²²**

Izdevumi	1961. gads			1964. gads		
	konfiscēts	iznīcināts	%	konfiscēts	iznīcināts	%
Avīzes	987	287	29,1	594	594	100,0
Žurnāli	28	28	100,0	180	127	70,5
Grāmatas	351	351	100,0	342	342	100,0
Sīkdarbi	196	19	9,6	277	277	100,0
Kopā	1562	685	43,8	1393	1340	96,2

Konfiscēto trimdas izdevumu iznīcināšana 60. gadu pirmajā pusē pastiprinājās; pusi iznīcināja sadedzinot.²³

7. tabula

Trimdas latviešu literatūras un preses iznīcināšana²⁴

Izdevumu veids	Gads												Kopā
	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1972	1973	1981	1983	
Grāmatas	351	579	429	342	416	315	109	282	148	44	138	151	3305
Avīzes	287	790	700	594	597	6	29	85	384	406	–	3	3878
Žurnāli	28	22	10	127	22	12	10	–	116	23	105	105	485
Sīkdarbi	19	106	289	277	11	121	168	25	148	152	169	403	1888
Skaņuplates	–	–	–	–	–	–	–	–	27	8	48	33	116
Magnetofona lente	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1

LGLP 1961.–1979. gadā atvērtas arī 322 898 uz ārzemēm sūtītās bandroles, no 4364 (1,4%) daļu saturs izņēma, 19 bandroles konfiscēja atbilstoši PSRS GLP instrukcijai (sk. 8. tabulu).²⁵

8. tabula

No Latvijas PSR izsūtīto bandroļu cenzūras rezultāti

Gads	Bandroļu skaits	Daļēji izņemtie sūtījumi, bandroļu skaits	Konfiscēto bandroļu skaits	Atgrieztas sūtītājam
1961	30 241	324	3	–
1964	30 361	569	73	–
1968	47 123	532	44	–
1973	51 299	388	15	–
1974	46 339	373	7	19
1977	43 329	726	4	–
1978	34 052	654	3	–
1979	40 154	798	7	–
Kopā	322 898	4364 (1,4%)	156 (0,5%)	19

Kā redzams, no Rīgas pasta cenzūras iecirkņa atskaites, uz ārzemēm neļāva izsūtīt vietējās avīzes un t.s. mazitrāžas avīzes, kā arī daudzas grāmatas, žurnālus un fotoattēlus. Tā, piemēram, 1964. gadā no 569 bandrolēm izņēma 1609 avīzes, 460 žurnālu, 18 grāmatu un 68 fotoattēlus.²⁶ 1968. gadā adresāti nesaņēma 93–95 procentus avīžu, žurnālu un grāmatu, kā arī 72 procentus skaņuplašu un 54 procentus sīkdarbu.²⁷

1968. gadā iznīcināti 33,6 procenti, nodoti Latvijas PSR VDK – 18,3, bet Zinātņu akadēmijas Fundamentālajai bibliotēkai – 9,3 procenti trimdas literatūras.²⁸

Starp cenzūras ziņojumos minēto un faktiski iznīcināto izdevumu daudzumu bija starpība, jo iznīcināja arī privātdzīvokļos konfiscēto literatūru, muitas punktos aizturēto, kā arī citu literatūru. LGLP sevišķi “necieta” masveida trimdas bandroļu sūtījumus, kuru skaits strauji palielinājās.

9. tabula

Masveida bandroļu sūtījumi un to saturs²⁹

	1961. gads	1964. gads	1968. gads
	19 sūtījumu	2323 ierakstītas bandroles 24 parastās bandroles	25 sūtījumi 395 bandroles
Avīzes	818	549	11
Grāmatas	114	223	291
Žurnāli	6	111	84
Sīkdarbi	62		9

Par masveida sūtījumiem LGLP parasti ziņoja LKP Centrālajai komitejai. 1970. gada 27. janvārī LGLP ziņoja Augustam Vosam, ka 1970. gada janvārī apgāds "Tilts" no ASV nosūtījis 72 apsveikuma kartītes un 35 grāmatas gan bibliotēkām, gan rakstniekiem Mārim Čaklajam, Ilzei Indrānei, Voldemāram Ancītim, Ojāram Vācietim. Starp sūtījumiem bijusi Jēkaba Janševska romāna "Līgava" trešā daļa, Jāņa Jaunsudrabiņa "Pēdējās dienas Kurzemē", kur slavētas leģionāru cīņas kopā ar vāciešiem. Sociāldemokrāti no Zviedrijas iesūtījuši avīzes "Brīvība" 1969. gada 10. numuru, kurā slavēts Fricis Menders, kritizēts Ļeņins. "Brīvība" kritizējot arī Jāņa Sudrabkalna rakstu žurnālā "Karogs" 1969. gada 9. numurā, apgalvojot, ka viņš kļuvis par "partijas uzraugu" jauno dzejnieku apmācībai.³⁰ "Ceļa Zīmēs" 1970. gada 4. numurā publicēta rubrika "Latvijas dzejnieku balsis" ar Imanta Ziedoņa, Egila Plauža un Knuta Skujenieka darbiem. Secināts, ka latviešu dzejā parādoties mazāk nodrāztu vārdu, kaut arī sociālistiskais reālisms grib pārvērst dzeju par politisku pamfletu. Taču I. Ziedonis vēl joprojām paškritiski atzīstot: "Redzi, Spīdola, kādi mēs plāpas." – "No visām iesniegtajām bandrolēm," 1970. gada pārskatā Maskavai ziņoja Latvijas PSR GLP priekšnieks V. Agafonovs, "iejaukšanās notika 598 bandrolēs, no kurām 49 bandroles pilnībā konfiscētas tāpēc, ka tajās atradās literatūra, kuru izsūtīt uz ārzemēm aizliegts. No bandrolēm izņemtas 1325 rajonu un lieltirāžas avīzes, 580 žurnāli, kas nav iekļauti PSRS Sakaru ministrijas Preses apvienības katalogos, septiņas grāmatas, kas iekļautas Glavļita sarakstos par izslēgšanu no vispārējās lietošanas fondiem."³¹ 1971. gada 15. janvārī LGLP priekšnieks V. Agafonovs atskaitē par 1970. gadu PSRS Glavļita priekšniekam A. Romanovam rakstīja: "Ārzemju emigrantu pretpadomju literatūra visa konfiscēta, izņemot to literatūru, kura adresēta iestādēm un organizācijām, kurām atļauta tās saņemšana."³²

Izpildot LKP CK 1970. gada 19. jūnija lēmumu nr. 60-s, latviešu emigrantu literatūru izņēma no Viļa Lāča Valsts bibliotēkas specfonda, atstājot divus eksemplārus tikai Zinātņu akadēmijas Fundamentālās bibliotēkas specfondā. Šajā Valsts bibliotēkas tīrīšanas akcijā iznīcināja 2203 trimdas grāmatas, žurnālus un avīzes.³³ 1973. gadā Valsts bibliotēkas specfonda tīrīšanas darbs bija pabeigts.

Latviešu trimdas izdevumi LGLP bija darbietilpīga politziņošanas joma. 1971. gadā LGLP tūlīt pēc saņemšanas nosūtīja LKP CK informācijai avīzi "Brīvība", žurnālus "Tilts" un "Jaunā Gaita" līdz ar satura atstāstījumu krievu valodā, jo daudzi "vadošie biedri" latviešu valodu nepārvaldīja. 1971. gada 9. jūlijā LGLP priekšiece Austrā Lucēviča nosūtīja LKP CK sekretāram Aleksandram Drīzulim Ulda Ģērmaņa grāmatu "Tā lieta pati nekritīs". Pēc vēstules sastādītāja cenzora K. Ceipes domām, U. Ģērmanis slavējis emigrācijas labklājību, tās politiskās dzīves aktivitātes. Autors kritizējot emigrāciju par cerību ātri atgriezties Latvijā. PSRS autors tēlojot kā totalitāru valsti, kas virzās uz fašismu. Ulda Ģērmaņa grāmata esot pretpadomju izdevums.³⁴

70. gados kā no ārzemēm ienākušo, tā uz ārzemēm nosūtāmo bandroļu un paku kontrole turpinājās. No 1972. gadā iesūtītajām 2734 bandrolēm un pakām 2108 (77,1%) LGLP nodeva adresātiem, bet 426 (15,5%) "apturēja".³⁵

1969.–1974. gadā uz ārzemēm sūtītās bandroles pastā bija jāiesniedz atvērtā veidā, ar deklarāciju, ka tajās nav nekā pretlikumīga, taču gan cenzori, gan "kaimiņu iestādes" darbinieki kaut ko aizliegtu atrada 1,4 procentos bandroļu, no tām 0,7 procentus konfiscēja (10. tabula).

10. tabula

Privātpersonu bandroļu sūtījumi no Rīgas uz ārzemēm³⁶

Gads	Nosūtīts	Daļēji konfiscēts	Konfiscēts	Sūtījums atgriezts sūtītājam
1969	38 940	496	32	–
1971	39 851	635	29	–
1972	40 831	518	34	–
1973	51 290	388	15 (apturēts)	14
1974	46 339	373	7 (apturēts)	–
Kopā	217 251	2410 (1,4%)	117 (0,7%)	14

No 1970. gada līdz 1980. gadam LGLP ik mēnesi sūtīja LKP CK informācijai trimdas periodiskos izdevumus vienā eksemplārā, pavadrakstā norādot šo izdevumu pretpadomju, antikomunistisko un buržuāziski nacionālistisko virzību. Apmēram reizi gadā LGLP gan pēc LKP CK, gan pēc savas ierosmes (varbūt atsaucoties uz agrāk dotiem mutiskiem rīkojumiem) uz 5–10 lappusēm krievu valodā sniedza trimdas preses izdevumu un humanitāro zinātņu nozares grāmatu un brošūru analīzi, taču parasti ik gadu atkārtojot iepriekš minētos štampus – pretpadomju, antikomunistiski, buržuāziski nacionālistiski darbi.³⁷

1972. gadā PSRS *Glavlit*s ieviesa vēl stingrākus noteikumus trimdas literatūras glabāšanai. "Ar diviem sešstūriem apzīmēti izdevumi," teikts jaunajā instrukcijā, "pēc to ienākšanas specfondā nekavējoties jāreģistrē atsevišķā inventāra grāmatā un jāglabā īpaši aizzīmogatā seifā, šķirti no izdevumiem, kas apzīmēti ar vienu sešstūri."³⁸ Īpašu uzmanību LGLP pievērsa humanitāro zinātņu nozarei.

1972. gada 11. februārī LGLP nosūtīja LKP CK sekretāram A. Drīzulim informācijai Andrieva Ezergailja rakstu "Autoritārā režīma veidošanās Latvijā 1932.–1934. gadā", kā arī J. Rogaiņa rakstu "Latviešu liberālās un federatīvās tradīcijas 1917. gada revolūcijas laikā".³⁹

Taču trimdas izdevumu iesūtīšana tā pieauga, ka cenzori nespēja iesūtīto literatūru ne izlasīt, ne novērtēt bez "norādījuma no augšas". Norādījumu izstrādāšana ieilga, un

tas traucēja kā CK jeb tā sauktās lielās mājas, tā cenzoru darbu. Lai operatīvāk veiktu trimdas latviešu preses apstrādāšanu, 1970. gadā tika izstrādāts "Preses jautājumu klasifikators emigrantu preses apstrādāšanai"⁴⁰. Izmantojot klasifikatoru, cenzoriem bija iespēja ātrāk iedalīt trimdas presi labajā, sliktajā un pieciešamajā. Acīmredzot cerībā, ka ierakstīti sūtījumi drošāk nonāks pie adresāta, trimdinieki izvēlējās apdrošinātas bandroles. Statistika liecina, ka cenzūrā proporcionāli vairāk konfiscēja tieši ārzemju ierakstītās bandroles.⁴¹

1973. gadā pavisam LGLP kontrolē no ārzemēm nonāca 3056 sūtījuma vienības, no kurām atļāva izsniegt adresātam 1394 (45,1%), bet iznīcināja 633 (29,7%) vienības.

LKP CK neveiksmes apliecināja latviešu trimdas pastāvēšana, ārzemju radiatoraidījumi, izdevumu iesūtīšana un pat "baltemigrantu" ierašanās Latvijā tūrisma braucienos. Tāpēc 70. gados LGLP ārzemju literatūras cenzori K. Ceipe un J. Melnbergs ciešā sadarbībā – kā rakstīja savos ziņojumos *Glavljita* priekšnieks – ar "kaimiņu iestādi"⁴², t.i., Latvijas PSR VDK, aizvien biežāk informēja LKP CK par trimdā iznākušajām grāmatām un pat atsevišķām publikācijām trimdas presē.

1972. gada 12. jūlijā A. Lucēviča rakstīja LKP CK sekretāram A. Drīzulim, ka jautājumā par latviešu emigrantu literatūras izmantošanu pastāv zināmas pretrunas, kuras jāatrisina LKP Centrālajai komitejai. 1958. gada 2. novembra lēmums "Par pasākumiem kontrpropagandas uzlabošanai latviešu emigrantu starpā" vairākos jautājumos atšķiras no PSRS GLP 1972. gada janvārī veiktajā pārbaudē atzītā, ka ārzemju pretpadomju grāmatas iekļauj tikai lietošanai ierobežotajā fondā. Pašreiz apmēram 40 procentu ārzemju literatūras ir ievietots atklātajā fondā. Tagad emigrācijas literatūru bez VDK darbiniekiem LKP CK atļauj lietot arī citiem. Tā kā ar divu sešstūru spiedogu apzīmogatās literatūras skaits palielinās, bija jānolemj, ka LKP CK sniegs lietošanas atļaujas, jo emigrācijas literatūrai viena sešstūra spiedoga vietā tagad liek divu sešstūru spiedogu.⁴³

Latvijas komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs ne vien sūtīja uz ārzemēm speciāli trimdai izdoto presi, bet tur publicēja arī savus izdevumus. Sākot ar 1973. gadu, agrākās avīzes "Draugs" vietā PSRS VDK Vācijā trimdas vajadzībām izdeva avīzi "Jaunā Balss". Oficiāli to izdeva Latvijas kultūras veicināšanas biedrība Vācijas Federatīvajā Republikā 406 Viersen 1, Berliner Höhe 13. Gadā izdeva četrus "Jaunās Balss" numurus 100 eksemplāros. Šīs avīzes 1975. gada 9. numuru LGLP 1976. gada 20. janvārī nosūtīja LKP CK sekretāram Imantam Andersonam, avīzes "Dzimtenes Balss" un "Dzintarkrasts" redakcijai, Televīzijas un radiatoraidījumu komitejai un personiski Andrim Vējānam. LGLP ziņoja, ka tai nav nekas pretī šo izdevumu izplatīt. "Ievērojot augšā minēto," rakstīja LGLP, "lūdzam Jūsu norādījumu par biļetena "Jaunā Balss" izplatīšanu turpmāk."⁴⁴

Emigrācijas literatūra un prese pie lasītāja nonāca galvenokārt pa diviem kanāliem. Vēl 1974. gadā pieeju grāmatām ar divām "skrūvēm" varēja atļaut tikai LKP CK Ārzemju

vai Aģitācijas un propagandas daļa lietošanai galvenokārt kontrpropagandas darbā. Otrais kanāls bija Latvijas PSR VDK, kas literatūru saņēma Galvenajā pastā un nodeva to žurnālistiem rakstu, radio un televīzijas raidījumu sagatavošanai.⁴⁵ Tie bija lielākoties Latvijas PSR VDK slepenie līdzstrādnieki.

LGLP 1974. gada atskaitē ziņots, ka līdz Latvijas iedzīvotājiem nonākuši 95 maiši ar 84 ierakstītām bandrolēm, 1548 vienkāršām bandrolēm un 32 pasta sūtījumiem, kopā 1664 sūtījumi. Tajos atradās 2434 vienības, no kurām aizturētas 680 (27,8%); 827 vienības (33,8%) nodotas ierobežotai lietošanai specfondos vai ZA Fundamentālās bibliotēkas specfondā; 661 vienība (27%) nodota informācijai LKP CK, Latvijas PSR VDK vai iznīcināta. Cenzore V. Zīle bija konstatējusi deviņus masveida naidīgās literatūras sūtījumus. No tiem pieci 55 bandrolēs ar “Daugavas Vanagu Mēnešrakstu” no Kanādas, “Jaunās Gaitas” redakcija iesūtīja 29 bandroles. Kopā 1974. gadā tika iesūtītas sešas ārzemju emigrantu avīzes un 16 žurnālu. No šiem 16 žurnāliem nodoti ierobežotai lietošanai astoņi,⁴⁶ bet astoņi žurnāli apzīmēti ar divām “skrūvēm” kā LKP CK specfonda literatūra. No sešām ienākušajām avīzēm adresāti saņēmuši tikai divas – “Amerikas Latvieti”, ko izdeva ASV Progresīvo latviešu savienība, un “Jauno Balsi”, kuru VFR izdeva Latvijas un ārzemju draudzības un kultūras sakaru biedrība. Šie pēdējie divi izdevumi faktiski bija PSRS izdevumi.

11. tabula

PSRS cenzūras Latvijā iesūtītās literatūras sadalījums 1974. gadā⁴⁷

Grupējums pēc slepenības	Tirāža	Procenti
Atļaut lietot	943	38,0
ievietot specfondā	343	13,8
ievietot LKP CK specfondā	590	23,8
Iznīcināt	604	24,4
Kopā	2480	100,0

Izpildot PSKP CK 1973. gada 21. maija lēmumu, emigrācijas literatūru ievietoja Latvijas PSR ZA Fundamentālās bibliotēkas sevišķajā glabātavā.⁴⁸ Tas nozīmēja, ka tika ierīkots specfonda specfonds, no kura grāmatas drīkstēja saņemt tikai ar VDK, LKP CK Aģitācijas un propagandas, kā arī Ārzemju daļas atļauju. Tika pastiprināta trimdas literatūras cenzūra, un 48,1 procentu iesūtītās literatūras iznīcināja vai ievietoja LKP CK specfondā (11. tabula). 1977. gadā emigrācijas literatūru lasīja 81 iedzīvotājs, izmantotas 694 grāmatas. Vislielākā interese bijusi par Otro pasaules karu un politisko darbinieku atmiņām.⁴⁹

Trimdas grāmatu likvidēšanas aktus iznīcināja gada beigās, un arhīvos labākajā gadījumā saglabājušies akti vai saraksti. Taču gadījās arī informācijas noplūde. Sakarā ar cenzores V. Zīles 1974. gada 3. septembrī izsniegtā akta nr. 8 publicēšanu 1974. gada decembrī trimdas avīzē "Laiks" par Edgara Dunsdorfa iesūtīto grāmatu iznīcināšanu ar PSRS GLP 1975. gada 18. februāra pavēli nr. 7-s V. Zīlei un A. Lucēvičai izteica partijas stingro rājienu. PSRS GLP norādīja LGLP uz vairākiem trūkumiem dienesta dokumentu glabāšanā un uzdeva LGLP ik gadu sniegt pārskatu Maskavai par slepenības ievērošanu.⁵⁰ Slepenības "melno praksi" PSKP CK, PSRS VDK un PSRS GLP (LGLP) 1975. gadā iekļāva LGLP nolikumā, gan piešķirot tam slepenību. 1975. gada LGLP Nolikums noteica, ka cenzūra *"kontrolē ārzemju iespieddarbus un skaņu ierakstus latviešu valodā, kuri ienāk no kapitālistiskajām valstīm atklātos pasta sūtījumos, kā arī kapitālistisko valstu publikācijas latviešu valodā, kuras pienāk Latvijas PSR organizācijām un iestādēm pa citiem atklātiem kanāliem"*⁵¹. 1975. gada LGLP Nolikums uzdeva *"kontrolēt iespieddarbus, rokrakstus, teksta un ilustrāciju materiālus, kurus Latvijas PSR pilsoņi nosūta uz ārzemēm atklātos pasta sūtījumos"*⁵², tā atļaujot iedzīvotāju privāto vēstuli, bandroļu un paku perlustrāciju. LGLP 1975. gada Nolikums atļāva cenzūrai *"konfiscēt bandroles, kas paredzētas izsūtīšanai uz ārzemēm, ja tās satur slēgta satura ziņas vai pretpadomju materiālus, kā arī ja tās tiek izvestas, pārkāpjot noteikto kārtību"*⁵³. Tādējādi, sākot ar 1975. gadu, PSRS valsts cenzūra varēja iejaukties pilsoņu privātajos sūtījumos, ja tika pārkāpti cenzūras noteikumi, tos izsūtot citādā veidā, nekā to bija paredzējusi cenzūra, vai arī apejot cenzūru.

Ārzemju paku un bandroļu uzskaitē un aizturēšana pastiprinājās.⁵⁴

Pēc cenzūras datiem, 1976. gadā bija saņemti septiņi naidīgās literatūras "Daugavas Vanagu Mēnešraksts" masu sūtījumi, kopā 77 bandroles, un viens "Jaunās Gaitas" sūtījums – septiņi žurnāli,⁵⁵ kas visi iznīcināti. Turpināja palielināties arī specfonda specfondā ievietotās (25,9%) un iznīcinātās (32,6%) literatūras daudzums.⁵⁶

1976. gadā cenzūra apturēja pat PSRS finansēto ASV avīzi "Amerikas Latvietis", kurā 1976. gada 13. decembrī bija publicēts "Vispasaules latviešu reakcionārā emigranta Ulda Gravas raksts "Baltieši Helsinkos""⁵⁷. 1976. gadā no 469 aizturētajām latviešu trimdas bandrolēm 253 (53,9%) tika iznīcinātas, bet 48 (10,2%) nodotas Latvijas PSR VDK kontrpropagandai.⁵⁸

1977. gadā 70,6 procentus bandroļu un paku konfiscēja, daļu satura izņēma 3,9 procentiem un 26,5 procentus sūtījumu LGLP nodeva adresātiem.⁵⁹

1977. gadā Latvijas PSR VDK nonāca lielāks trimdas izdevumu daudzums nekā Fundamentālās bibliotēkas Misiņa nodaļas specfondā.⁶⁰

Atskaitē Maskavai par "ārzemju literatūras kontroli latviešu valodā" par 1977. gadu LGLP rakstīja, ka latviešu emigrācijas galvenais ideoloģiskais virziens, tāpat kā agrāk, ir antikommunisms un antisovietisms, bet galvenais uzbrukuma virziens – PSKP, PSRS

iekšējā un ārējā politika, kā arī nacionālā politika, padomju iekārta un sociālistisko zemju sadarbība, pārspīlējot faktus par cilvēktiesību pārkāpumiem Padomju Savienībā. Galvenie emigrācijas teorētiķi esot Bruno Kalniņš, Arnolds Spekke, Vilis Hāzners, Andrejs Eglītis, Vilis Janums, Ilgvars Spilners, Uldis Grava, kuri izvirza idejas par kapitālisma restaurāciju Latvijā.

1978. gada darba pārskatā par latviešu trimdas literatūras kontroli cenzore Tatjana Boļšakova, kura cenzores V. Zīles vietā bandroļu cenzūrā strādāja kopš 1978. gada marta, rakstīja, ka par visasāko problēmu mūsdienu emigrācijas teorētiķi uzskata etnocīdu, t.i., latviešu tautas etniskās pašapziņas mērķtiecīgu iznīcināšanu, to pilnīgi asimilējot krievu nācijā. Tāpēc emigrācijas teorētiķi arvien vairāk iestājas par "Latvijas atbrīvošanu pašam sevi", kas jāveicina trimdai no ārienes. "Atbrīvošanu sevi" trimdas teorētiķi cer sasniegt, aktivizējot demokrātisko opozīciju Latvijā. Latviešu reakcionārajai trimdas emigrācijai ievērojamu palīdzību 1978. gadā sniedza pārbēdžēji Imants Lešinskis ar sievu.⁶¹

1979. gada darbības pārskatā par ārzemju literatūru latviešu valodā cenzore T. Boļšakova ziņoja Maskavai, ka trimdas presē "galēji buržuāziskais nacionālisms"⁶², izmantojot paaudžu atšķirības, joprojām cer uz kapitālisma restaurāciju Latvijā, jo jaunā paaudze nesaredz komunismam nākotni. No 1979. gada augusta atkal publiski parādīties pārbēdžējs I. Lešinskis, kurš savā publikācijā "Kalptības gadi" raksta, ka LGLP ir viena no Latvijas PSR VDK nodaļām.⁶³ 1979. gadā bijuši 13 "ārzemju literatūras masu iesūtījumi latviešu valodā".

1978. gadā ZA Fundamentālās bibliotēkas Misiņa nodaļas specfondā atradās 16 589 ārzemju grāmatas, no tām 7073 (42,6%) latviešu valodā.⁶⁴ 1973.–1974. gadā 7,6–16,4 procenti konfiscētās trimdas literatūras un preses nonāca LKP CK, 12,6–15,9 procenti – Latvijas PSR VDK un vairāk nekā puse – 57,6–67,3 procenti tika iznīcināti.

1980. gadā tikai 35,5 procenti ārzemju sūtījumu nodoti adresātiem, bet 61,1 procents sūtījumu tika atvērts, no tiem tikai 3,2 procenti nonāca adresātu rokās.⁶⁵

Latvijas PSR VDK iznīcinātā literatūra 1980. gadā sasniedza pat 84,6 procentus konfiscētās literatūras.⁶⁶ Pārskatā par 1980. gadu trimdas literatūras cenzore T. Boļšakova uzsvēra, ka "reakcionārā emigrācija" savā presē joprojām uzsverot Latvijas rusifikāciju un okupāciju.⁶⁷

Trimdas literatūras iznīcināšanu arī 1980. gadā vadīja LKP Centrālā komiteja. 1981. gada 15. janvārī LGLP priekšniece A. Lucēviča PSRS GLP priekšniekam par "ārzemju literatūras latviešu valodā" cenzūru 1980. gadā ziņoja, ka kopā ar LKP CK Aģitācijas un propagandas daļu darba kārtībā izlemti jautājumi par dažādu ārzemju izdevumu nosūtīšanu adresātiem vai periodisko jaunizdevumu saņemšanas ģenerālo ierobežošanu, t.i., nodošanu LKP Centrālajai komitejai.⁶⁸

Kopumā 80. gadu sākumā konfiscētās trimdas literatūras daudzums procentuāli bija tāds pats kā 60.–70. gados.

Specfondos uzkrājās daudz grāmatu, taču tās joprojām netika izsniegtas lasītājiem. Fundamentālās bibliotēkas specfondā, kas bija viens no plašākajiem, 1982. gadā bija 799 208 grāmatas, 305 lasītājiem izsniedza 20 249 grāmatas (2,5%). No tiem 107 atļāva iepazīties ar 1914 (0,9%) trimdas grāmatām.⁶⁹ Tas pierāda, ka trimdas literatūru LKP CK, Latvijas PSR VDK un LGLP atļāva izmantot ļoti ierobežoti.

Pārskatā par 1982. gada latviešu trimdas literatūru un presi LGLP ziņoja Maskavai, ka PSRS 60 gadu jubilejas sakarā publicēts daudz rakstu par apspiesto latviešu tautu, par latviešu nacionālās cieņas apvainošanu Latvijas PSR, par Latvijas kolonizāciju, tādēļ latviešu tauta kļūstot par minoritāti savā zemē. Trimda aicinot skaļi runāt par latviešu genocīdu un izvirza lozungu "Glābiet latviešu tautu!". Blakus vecajiem trimdas ideologiem B. Kalniņam, V. Hāzneram, A. Zālītīm, U. Ģērmanim, I. Spilneram un V. Janumam aktīvi uzstājas tādi "atkritēji"⁷⁰ kā Franks Gordons, Olavs Brūveris, Hugo Celmiņš, Gunārs Rode u.c.⁷¹ Reakcionārie emigranti uzskatot, ka padomju tauta esot krievu tauta.⁷² Lai pasargātu Latvijas PSR pilsoņus no šādiem meliem, LGLP arī 1983. gadā nodeva adresātiem tikai 48,9 procentus sūtījumu, bet pārējos aizturēja un tikai daļēji atdeva adresātiem (1,4%).⁷³

Šajā laikā zinātniskie institūti, mācību iestāžu fakultātes, ministrijas, dažādas pārvaldes arvien vairāk centās darbam nepieciešamās grāmatas glabāt savas organizācijas specdaļā vai ārzemju daļā, tā apejot LKP Centrālo komiteju. 1984. gadā ārzemju grāmatas oficiāli glabājās jau 65 organizācijās. Lai nodrošinātu to izmantošanu, LGLP šajā gadā nosūtīja vēstules kompartijas 14 komitejām.⁷⁴ Vienlaikus paplašinājās sūtījumu iznīcināšana (12. tabula) – 1984. gadā 95,5 procenti konfiscētās literatūras.

12. tabula

**Konfiscēto trimdas grāmatu, avīžu un žurnālu iznīcināšana
Latvijas PSR VDK 1984. gadā⁷⁵**

	iesūtīts	Iznīcināts	Procenti
Avīzes	78	61	78,2
Žurnāli	395	309	78,2
Grāmatas	79	157 ⁷⁶	198,7
Sīkdarbi	109	103	94,5
Skaņuplates	18	18	100,0
Kopā	679	648	95,4

1984. gada 16. jūlija pavēlē nr. 41-s tika uzdots: “[..] *vecākajai redaktorei T. Boļšakovai, bet viņas prombūtnes laikā vec. cenzorei B. Zeibotei kontrole pār ievedamo un izvedamo literatūru speciecirknī, kārtības nodrošināšana ārzemju literatūras glabāšanā un izlietošanā, kā arī šī darba analīze un apkopošana.*”⁷⁷

1985. gadā LGLP tika iznīcināti 66,6 procenti konfiscētās trimdas literatūras (sk. 13. tabulu).

13. tabula

**Trimdas literatūras un skaņuplašu cenzūra
1985. gadā⁷⁸**

	ienācis	Iznīcināts
Avīzes	162	66
Žurnāli	81	77
Grāmatas	61	78 ⁷⁹
Sīkdarbi	414	255
Skaņuplates	7	7
Kopā	725	483 (66,6%)

1985. gada 30. janvārī LGLP priekšnieks E. Upmalis nosūtīja LKP CK un Latvijas PSR MP kārtējo apkopojošo ziņojumu par trimdas grāmatu, žurnālu, avīžu un skaņuplašu kontroles rezultātiem. Šajos izdevumos, kas iznāk “*kapitālistiskajās valstīs latviešu valodā un kas satur pretpadomju un pretkomunistiskus materiālus, kā arī reliģijas, buržuāziskās ideoloģijas un dzīvesveida propagandu*”, apgalvots, ka notiek “latviešu tautas izšķīdināšana”, ieplūdinot Latvijā citas tautas un jaunatni sūtot uz PSRS. Rezultātā nākotnē latviešu tauta kā etniska vienība nepastāvēs. Šajos izdevumos, kuru ideju izplatību cenzori cenšas novērst, ieteikts trimdai pirmām kārtām pastiprināt sakarus ar Latviju, pašiem redzēt Latviju, informēt Latvijas latviešus par dzīvi ārzemēs un stiprināt nacionālo apziņu abās pusēs. Savus sabiedrotos Latvijā latviešu ideologi – V. Zaļkalns, J. Rozītis, U. Grava, M. Graudiņš, U. Ozoliņš, A. Lejiņš galvenokārt saskata starp nepiekāpīgajiem (disidentiem), pretiniekiem (atklātiem pretiniekiem) un opozicionāriem (organizētajiem pretiniekiem). Turpretī šodienas Latvijas PSR kultūras darbinieki – I. Ziedonis, J. Peters, A. Vējāns, A. Grigulis, M. Čaklais, M. Zariņš, M. Tabaka un citi atrodoties Latvijas PSR VDK kalpībā.⁸⁰ Vēl 1986. gadā LGLP iznīcināja 51,4 procentus iesūtītās trimdas literatūras (14. tabula).

14. tabula

Cenzētie trimdas izdevumi Rīgā 1986. gadā⁸¹

	Saņemts	Iznīcināts VDK
Avīzes	189	2
Žurnāli	52	45
Grāmatas	96	67
Sīkdarbi	416	275
Skaņuplates	27	12
Kopā	780	401 (51,4%)

PSRS GLP 70.–80. gados arvien vairāk sastapās ar jaunumiem informācijas apmaiņas tehnikas attīstībā. Tas samazināja Padomju valsts iedzīvotāju totālo izolāciju, ko veica cenzūra. Atmodas priekšvakarā LGLP par sevišķi bīstamiem uzskatīja ierakstus magnetofona lentēs. 1985. gada 20. septembrī E. Upmalis ziņoja Latvijas PSR VDK priekšniekam Edmundam Johansonam, ka, pēc viņa domām, no cenzūrai zināmajām deviņpadsmit ārzemēs izdotajām latviešu skaņuplatēm varot ievest divas – Ilmāra Dzeņa un “Trīs no Pārdaugavas” vienu skaņuplati. Pārējās septiņpadsmit, ieskaitot “Čikāgas piecīšus”, ievest aizliegtus.⁸²

PSKP CK ģenerāļsekretāra Mihaila Gorbačova 1985. gadā uzsāktais pārbūves un atklātības kurss bija jūtams arī trimdas izdevumu cenzūrā.

1987. gadā cenzūra latviešu ārzemju literatūru sāka nodot arī LKP CK Partijas vēstures institūtam, piešķirot vienu grāmatu ar vienu aizlieguma spiedogu, trīs – ar diviem aizlieguma spiedogiem un 53 periodiskos izdevumus.⁸³ 15. tabulā redzam, ka trimdas literatūras iesūtīšana 1987. gadā salīdzinājumā ar 1983. gadu bija palielinājusies par 39,2 procentiem, bet iznīcināšana – samazinājusies.

15. tabula

Trimdas literatūras iznīcināšana 1987. gadā⁸⁴

	Ienācis	Iznīcināts
Avīzes	434	3
Žurnāli	79	48
Grāmatas	151	103
Sīkdarbi	288	175
Kopā	952	329 (34,6%)

Iespieddarbus izvešanai uz ārzemēm 80. gados oficiāli vajadzēja pārbaudīt Latvijas PSR Kultūras ministrijai, bet faktiski to darīja LGLP ārzemju cenzūra. Lai saņemtu atļauju izsūtīt literatūru,⁸⁵ bija jāuzrāda pavalstniecība, pases dati, profesija, nodarbošanās, uz kuriem, kam, kādā nolūkā sūta, jānorāda publikācijas tituls, autors, sējumu skaits, izdošanas vieta, gads, izdevējs, muiža. Uz atļaujas cenzors uzlika cenzūras spiedienu: "PSRS Kultūras ministrija. Atļauts izvest no PSRS ... Pilnvarotais eksperts mākslas vērtību izvešanā no Rīgas ..."⁸⁶

Privātpersonas arvien vairāk bandroļu sūtīja uz ārzemēm ar savas darbavietas un Kultūras ministrijas atļauju. Tā, piemēram, 1987. gadā tikai 37,6 procentus bandroļu sūtīja privātpersonas, tomēr 11,5 procenti bandroļu pastā joprojām tika kontrolēti (16. tabula).

16. tabula

Bandroļu sūtījumi no Latvijas PSR 1987. gadā⁸⁷

	Kopā	Pārbaudīts
Ministrijas un iestādes	25 848	4265
Privātpersonas	15 539	484
Kopā	41 387	4749

1987. gadā tika izņemtas 12 bandroles ar 1096 pilsētu un rajonu avīzēm, kuras kopā ar 3637 Latvijas PSR Kultūras ministrijas pilnvaroto atļaujām tās izsūtīt uz ārzemēm iznīcinātas.⁸⁸ Taču tikai 1989. gadā privātpersonu izsūtītās bandroles LGLP it kā vairs oficiāli nekontrolēja, bet konfiscēja 15 bandroles (17. tabula).

17. tabula

No Latvijas PSR uz ārzemēm izsūtītās bandroles 1989. gadā⁸⁹

	Kopā	Pārbaudīts	Konfiscēts
Iestāžu izsūtītās	30 120	6250	–
Privātpersonu izsūtītās	35 310	–	15

1988. gada pārskatā cenzūra atzina, ka PSRS GLP dokumenti "atpaliek no pārbūves un atklātības vajadzībām", tāpēc konfiscēto ārzemju literatūru latviešu valodā vairs

neiznīcināja, bet nodeva LKP CK Partijas vēstures institūtam un Latvijas PSR Kultūras ministrijas Kultūras pārvaldei. LGLP atzina, ka “politiski kaitīgo literatūru” Latvijā izplata kā ārzemju tūristi, tā arī tie Latvijas iedzīvotāji, kas dodas uz ārzemēm, un turpināja grāmatu cenzūru (18. tabula).

18. tabula

**Bandroļu un sūtījumu cenzūra
1988. gadā⁹⁰**

	Ierakstītas bandroles	Vienkāršas bandroles	Pakas
Ienācis	136	1821	25
Nodots adresātiem	114	986	24
Aizturēts	22	840	1
Nodots adresātiem, saturu daļēji konfiscējot	2	64	3

1988. gadā ierakstītās bandroles pienāca Rīgā divtik nekā 1981. gadā, bet vienkāršo bandroļu skaits bija palielinājies trīs reizes (sk. 18. tabulu). 1989. gadā ierakstītās bandroles ienāca 6,5 reizes vairāk nekā 1981. gadā, vienkāršās bandroles pat 2,2 reizes vairāk nekā 1981. gadā (sk. 19. tabulu).

19. tabula

**Rīgas pastā saņemtās bandroles
1989. gadā⁹¹**

	Ierakstītas	Vienkāršas	Sūtījumi
Ienākušas	564	7494	88
Nodotas adresātiem	513	6537	85
Aizturētas	51	962	3
Atdotas pēc satura daļējas izņemšanas	36	142	6

1989. gadā 90,9 procenti ierakstīto un 87,2 procenti vienkāršo bandroļu nodeva adresātiem (19. tabula). LGLP priekšnieks Imants Skujiņš pārskatā par 1989. gadu

ziņoja Maskavai, ka izstrādāts jauns, paplašināts personu un iestāžu saraksts, kurām ir tiesības saņemt ārzemju sūtījumus.⁹²

Trimdas literatūra Latvijā arvien vairāk ieplūda latviešu ekskursantu personiskajā bagāžā un pat kabatās, kuras nebija iespējams cenzūrai izkontrolēt. 80. gadu vidū LGLP analītiskajos ziņojumos – ne jau bez “kaimiņu iestādes” informācijas – arvien vairāk parādījās formulējums: “lesūtīts pa atklātiem pasta kanāliem”, ar to norādot, ka literatūru cenzūrai nav izdevies konfiscēt vai arī tā ievesta no citām republikām. 1986. gada 18. februārī E. Upmalis ziņoja LKP CK un Latvijas PSR MP, ka 1985. gadā “pa atklātiem pasta kanāliem” Latvijā ienākusi 21 antisovietiska un antikomunistiska grāmata, kuru lietošana ierobežota ar divām zīmēm – “skrūvēm”.⁹³ Arī 1987. gada 2. februārī LGLP priekšnieka vietnieks R. Dundurs pilnīgi slepeni ziņoja LKP CK sekretāram A. Gorbunovam “Par ārzemju literatūras kontroli, kura ienākusi caur atklātā pasta kanāliem”. R. Dundurs norādīja, ka O. Pavlovskis dokumentu krājumā “Par cilvēktiesību pārkāpumiem Latvijā” Pasaules brīvo latviešu apvienības vārdā rakstot, ka Latvijā notikusi nelikumīga okupācija, rusifikācija un republikas pagātnes viltošana, pretošanās kustības apspiešana, latviešu iznīcināšana Černobiļas avārijas seku likvidēšanas darbā un visa veida sakaru cenzūra.⁹⁴

20. tabulā pēc LGLP atskaitēm redzam, ka tikai 70. gadu otrajā pusē un 80. gados lielāko daļu trimdas latviešu literatūras nodeva atklātajā fondā un specfondā, bet pārtrauca glabāt specfonda specfondā. Literatūras iznīcināšana arī 1988.–1989. gadā turpinājās, lai gan 1989. gadā tā tika samazināta līdz 5,3 procentiem, toties 1989. gadā sūtījumu skaits pieauga 18,2 reizes salīdzinājumā ar 1981. gadu, nerēķinot nelegālos ievedumus.

20. tabula

Ārzemju literatūras latviešu valodā cenzēšana Rīgas pasta Cenzūras iecirknī⁹⁵

	Gads								
	1976	1980	1981	1982	1983	1984	1986	1988	1989
Atļauts	585	89	188	292	241	380	219	1317	10657
levietots specfondā	96	29	34	43	35	117	950	142	1772
levietots specfonda specfondā	208	250	172	396	528	416	205	151	–
Iznīcināts	433	962	610	593	843	679	605	1098	567

21. tabulā redzam, ka 1968.–1987. gadā lielāko daļu trimdas literatūras (33,6–95,4%) iznīcināja. Mazākā daļa nonāca LKP CK (3,5–16,9%), Latvijas PSR VDK (3,1–22,4%) un ZA Fundamentālās bibliotēkas specfondā (9–19,4%).

21. tabula

**Latviešu trimdas izdevumu iznīcināšana
Rīgas Speciālajā cenzūras iecirknī 1968.–1987. gadā**

Gads	Iznīcināts (%)
1968	33,6
1973	67,3
1974	57,6
1977	41,2
1980	84,6
1984	95,4
1985	66,6
1986	51,4
1987	34,6
1968–1987	33,6–95,4

Jārēķina, ka PSRS GLP cenzūra Latvijas PSR 1958.–1990. gadā iznīcināja apmēram 60 000 grāmatu, žurnālu, sīkdarbu un skaņuplašu, kas sastādīja aptuveni 0,5 procentus no apmēram 17 miljoniem Latvijā iesūtītās literatūras.

Jāuzsver, ka, pirmkārt, latviešu trimdas literatūras pilnīga aizliegšana PSRS okupētajā Latvijā bija PSRS totalitārā komunisma latviešu kultūras apspiešanas veids, lai iznīcinātu latviešu nāciju un pārvērstu to par krieviski runājošu padomju tautas sastāvdaļu. Otrkārt, PSRS politiskā cenzūra konfiscēja ne tikai trimdas latviešu literatūru un presi, bet arī skaņuplates un magnetofona ierakstus, lielāko daļu iznīcinot. Treškārt, PSRS politiskās cenzūras veiktā latviešu trimdas kultūras vērtību iznīcināšana bija noziegums pret cilvēci, ko profesors Dunsdorfs sauca par viduslaiku inkvizīcijas atjaunošanu.⁹⁶ Ceturtkārt, minētos cenzūras postījumus papildina trimdas autoru noklusēšana pat "Latvijas padomju enciklopēdijā", kā arī citos izdevumos, nerunājot jau par viņu darbu negatīvajām recenzijām un personisko ķengāšanu literatūrā un presē. Piektkārt, tā kā Latvijā pašu izdotās (pašapgāda) nelegālās literatūras, izņemot rokrakstus, bija maz, trimdas literatūrai bija ļoti liela nozīme latviešu tautas garīgajā pretestībā, jo šī literatūra runāja visas latviešu nācijas vārdā.

Atsauces un komentāri

- 1 Декрет Совета народных комиссаров о печати // Власть и художественная интеллигенция. – Москва, 2002, с. 11, 12.
- 2 Turpat.
- 3 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 15500. f., 2. apr., 6260. l., 6. lp., Ceipe K. P., personiskā lieta; Latvijas Kara muzejs, Sarkanie partizāni, I karte, 51, V.
- 4 LVA, 917. f., 1.a apr., 28. l., 17. lp., Журнал учета штампов.
- 5 *Спецучасток* – krievu val.
- 6 Domāta Latvijas PSR Ministru padomes Valsts drošības komiteja.
- 7 LVA, 101. f., 24. apr., 127. l., 4. lp.
- 8 ДСП – Dienesta vajadzībām.
- 9 LVA, 917. f., 5. apr., 5. l., 18. lp., Журнал учета карточек на эмигрантские периодические издания генерально ограниченные на два “шестигранника”.
- 10 Turpat, Журнал учета и конфискации заказных бандролей, посылок и материалов звукозаписи.
- 11 Turpat, Журнал учета вмешательств в исходящих бандролях.
- 12 Turpat, 1.a apr., 47. l., 6.–8. lp.
- 13 Turpat, 128. lp., 4. l., Отчет по итогам контроля иностранной литературы за 1974 год.
- 14 Turpat, 101. f., 24. apr., 127. l., 62. lp.
- 15 Turpat, 917. f., 1.a apr., 63. l., Годовые отчеты о работе цензорского пункта при контрольно пропускном пункте. 1961–1968.
- 16 Turpat, 29. lp.
- 17 Krievijas Valsts jaunāko laiku vēstures arhīvs, 5. f., 55. apr., 21. l., 264., 265. lp.
- 18 LVA, 917. f., 1.a apr., 63. l., 3., 29. lp.
- 19 Turpat, 101. f., 24. apr., 127. l., 65. lp.
- 20 Turpat.
- 21 Turpat, 85., 86. lp.
- 22 Turpat.
- 23 Turpat, 917. f., 1.a apr., 63. l., Годовые отчеты о работе цензурного пункта, 1961–1968.
- 24 Turpat.
- 25 Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (turpmāk – KFVA), 9425. f., 1. apr., 4. sēj., 1326. l., 125.a un nāk. lp., Рабочая инструкция о порядке контроля материалов, вывозимых из СССР по почте.
- 26 LVA, 917. f., 1.a apr., 63. l., 26. lp.; 127. l., 24. lp.; 119. l., 22. lp.; 160. l., 22. lp.; 166. l., 22. lp.
- 27 Turpat, 63. l., 26. lp.
- 28 Turpat.
- 29 Turpat, Годовой отчет о работе цензорского контроля.
- 30 Turpat, 101. l., 1. lp.
- 31 KFVA, 9425. f., 1. apr., 1374. l., 208. lp.
- 32 Turpat, 210. lp.
- 33 LVA, 917. f., 1.a apr., 120. l., 1. lp., Отчет по итогам контроля иностранной литературы за 1973 г.

- ³⁴ Turpat, 107. l., 24., 25. lp.
- ³⁵ Turpat, 113. l., 5., 6. lp., Отчет по контролю бандеролей. 1972.
- ³⁶ Turpat, 5. lp.; 127. l., 24. lp.; KFVA, 9425. f., 1. apr., 1338. l., 208. lp.
- ³⁷ LVA, 917. f., 1.a apr., 175. l., Переписка с партийными органами. 1980.
- ³⁸ Turpat, 113. l., 3. lp., Отчет по итогам контроля иностранной литературы за 1972 год.
- ³⁹ Turpat, 115. l., 6. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 1051. f., 1. apr., 200. l., 1.–10. lp., ДСП классификатор вопросов для обработки эмигрантской прессы.
- ⁴¹ Turpat, 917. f., 1.a apr., 120. l., 4. lp.
- ⁴² *Sosēdnie iestādes – krievu val.*
- ⁴³ LVA, 917. f., 1.a apr., 115. l., 23.–25. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 150. l., 1. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 120. l., 4. lp.
- ⁴⁶ *To skaitā trīs reliģiska satura, viens lauksaimniecības, viens filozofijas un divi sabiedriski politiskie žurnāli.*
- ⁴⁷ LVA, 917. f., 1. apr., 128. l., 12. lp.
- ⁴⁸ В особое хранилище спецфонда Фундаментальной библиотеки АН Латвийской ССР.
- ⁴⁹ LVA, 917. f., 1.a apr., 160. l., 7. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 138. l., 1.–8. lp., О безответственном отношении к учету и хранению служебных документов в Главном управлении Латвийской ССР.
- ⁵¹ Nolikums. 1975. 3. §-e.
- ⁵² Nolikums. 1975. 3. §-d.
- ⁵³ Nolikums. 1975. 3. §-z.
- ⁵⁴ LVA, 917. f., 1.a apr., 133. l., 1. lp., Отчет по итогам контроля иностранной литературы на латышском языке за 1976 год.
- ⁵⁵ Turpat, 153. l., 3. lp., Отчет по итогам контроля иностранной литературы на латышском языке в Почтамте г. Риги за 1976 г.
- ⁵⁶ Turpat, 2. lp.
- ⁵⁷ Turpat.
- ⁵⁸ Turpat, 3. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 160. l., 1. lp., Отчет по контролю бандеролей поступающих из за границы с иностранной литературой на латышском языке за 1977 г.
- ⁶⁰ Turpat, 2. lp.
- ⁶¹ Turpat, 166. l., 4. lp.
- ⁶² *Махровой буржуазный национализм – krievu val.*
- ⁶³ LVA, 917. f., 1.a apr., 171. l., 29. lp., Отчет по проверке бандеролей поступающих из иностранных государств на латышском языке в 1979 году.
- ⁶⁴ Turpat, 166. l., 6. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 177. l., 7. lp., Отчет о работе контрольного пункта при Рижском почтамте за 1980 г.
- ⁶⁶ Turpat, 11. lp.
- ⁶⁷ Turpat.

- 68 Turpat, 12. lp.
- 69 Turpat, 190. l., 23. lp.
- 70 Turpat, 19.–21. lp.
- 71 Turpat, 184. l., 23. lp.
- 72 Turpat.
- 73 Turpat, 195. l., 21. lp.
- 74 Turpat, 199. l., 21.–24. lp.
- 75 Turpat, 41. lp., Отчет Главлита Латвийской ССР за работу 1984 г.
- 76 Ieskaitot no privātpersonām, muitas u.c. saņemtās grāmatas.
- 77 LVA, 917. f., 1.a apr., 224. l., 3., 4. lp., Приказы Главлита, 1984–1989.
- 78 Turpat, 204. l., 43. lp.
- 79 Ieskaitot cenzūras izņemto no citiem sūtījumiem. – Turpat.
- 80 Turpat, 202. l., 4.–9. lpp.
- 81 Turpat, 208. l., 35. lp.
- 82 Turpat, 202. l., 24.–26. lp.
- 83 Turpat, 212. l., 31. lp.
- 84 Turpat, 29. lp.
- 85 Разрешение № ... Рига.
- 86 Министерство культуры СССР. Разрешается к вывозу из СССР ... Уполномоченный эксперт по вывозу художественных ценностей за границу в г. Риге. Выдано в г. Риге ... "..." 198... г.
- 87 LVA, 917. f., 1.a apr., 212. l., 37. lp.
- 88 Turpat.
- 89 Turpat, 220. l., 7. lp.
- 90 Turpat, 216. l., 15. lp.
- 91 Turpat, 220. l., 3. lp.
- 92 Turpat, 4. lp.
- 93 *Kalniņš B.* Vēl ciņa nav galā. – Stokholma, 1983; *Dunsdorfs E.* Latvijas vēsture. – Lincoln; Nebraska, 1980; *Hāznērs V.* Varmācības torņi. 2. d. – [B.v.], 1985; *Andersons E.* Latvijas vēsture: 1920–1940: Ārpolitika II. – Stockholm, 1984; Latvju enciklopēdija. 1962.–1982., I sēj. / galv. red. E. Andersons. – [B.v.], 1983; LVA, 917. f., 1.a apr., 210. l., 5.–14. lp., Переписка с партийными и советскими органами. 1987.
- 94 Turpat.
- 95 Turpat, 153. l., 3. lp., Отчет по итогам контроля иностранной литературы на латышском языке в Рижском почтамте за 1976 г.; par 1986. g. – 22. l., 6. lp.; 177. l., 15. lp.; 184. l., 29. lp.; 190. l., 22. lp.; 195. l., 32. lp.; 199. l., 39. lp.; 216. l., 21. lp.
- 96 Grāmatu iznīcināšana okupētajā Latvijā // Archīvs, 1986, XXVI, 106. lpp.

Censorship of Exile Literature in the Latvian SSR (1958–1990)

Heinrihs Strods

Summary

After the coup of the radical Communists (Bolsheviks) in Russia in October 1917, the isolation of Russia (USSR) from the rest of the world (the capitalist world) that was regarded as the realm of the evil, was ensured, among other methods, by the USSR censorship, which was permanent and secret. In 1944–1956, the censorship of Latvian literature was in the hands of the USSR Main Literature Board (USSR MLB) in Moscow, but in 1956, with a special resolution by the USSR Council of Ministers, the USSR MLB opened a special censorship office in Riga as well – mostly for censoring of Latvian exile publications, although it censored also the printed matter in foreign languages mailed to authorities and individuals in the Latvian SSR. Initially, the Special Censorship Office was located in the main Post Office in Riga, Lenin Street 21, eventually to be moved outside Riga City limits to the post office at the airport.

The present paper, based on materials from the USSR MLB Archives in Moscow and its affiliate, the Main Literature Board of Latvia, analyses the censorship of foreign, mostly exile publications in the Riga Special Censorship Office in the period from 1958 to 1990. Since censorship materials were destroyed in one year, in five years, or at the “x” hour, the range of the available documents imposed restrictions on the researcher, allowing, however, drawing some conclusions.

The Special Censorship Office of the LMLB was subordinated to the USSR MLB and the censors working in the LMLB were staff members of the latter. Same as the censorship of foreign literature in the USSR MLB, the Special Censorship Office of the LMLB was under the charge of the leading triangle: the Propaganda Department of LCP CC, the 6th Operative-Technical Department of the Latvian SSR State Security Committee, and the Main Literature Board of the Latvian SSR. Exile foreign literature that was withdrawn from printed matter mailed from abroad, confiscated from private persons, from hand-to-hand sellers second-hand book-shops, and detained at the customs first of all found its way to the 6th Operative-Technical Department of the LSSR KGB and after “processing” it was transferred to the Special Censorship Office. Based on almost ten regulations and instructions issued by the USSR MLB, a small portion of the mailed exile and foreign literature was approved for consumption, part of it was handed over to the LCP CC to help in the organizing of counter-propaganda, and another portion

was submitted to the LSSR KGB for information, while a small portion was transferred for storage in special library funds. The major part of exile and foreign literature was handed over for destruction. In 1968, the Main Literature Board of Latvia, popularly called also the Book KGB, released 347 packages to their addressees (45%), while 10 packages (1%) were handed over after a part of their content had been destroyed and 416 packages (54%) were wholly destroyed. Altogether from the printed matter received in 1980–1988, 9–19% were transferred to the special fund of the LSSR Fundamental Library, 3.5–16.9% were handed over to the LCP CC (for counter-propaganda) and 3.1–22.4% were submitted to the LSSR CM and KGB (for information), while 33.6–95.4% were destroyed. As a result, during the USSR totalitarian Communist occupation in the period from 1958 to 1990, altogether around 60,000 exile publications were destroyed, thus oppressing the Latvian culture. The destruction of Latvian exile publications and their locking in special funds in the occupied Latvia was a crime against humanity.

Ilgvars Butulis

Ārzemju informācija žurnālā “Zvaigzne”: 1956–1959

Rakstā turpināta autora iecerētā un aizsāktā¹ rakstu sērija par žurnālu “Zvaigzne”, kurš aplūkojamajā laikposmā tika izmantots par nacionālkomunisma tribīni. Saturā bagātas un daudzveidīgas liecības par atkušņa laika un nacionālkomunisma izpausmēm rodam žurnāla ārzemju informācijā.

Šķiet, ka lielā mērā tieši šīs informācijas dēļ “Zvaigzni” var nosaukt par vienu no visbrīvākajiem 20. gadsimta 50. gadu otrās puses legālajiem preses izdevumiem PSRS un savā ziņā pat unikālu parādību – Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (turpmāk tekstā LKP CK) izdevniecības izdevums, kam bija jāpauž tradicionālā konservatīvi dogmatiskā partijas līnija, kļuva par brīvdomības bastionu. Žurnāla centieni sniegt patiesāku un objektīvāku aizrobežu dzīves ainu tracināja konservatorus LKP CK vadībā un bija viens no smagākajiem ideoloģiskajiem pārkāpumiem, ko 1959. gada 22. septembra LKP CK biroja sēdē inkriminēja “Zvaigznei”.²

LKP CK sekretārs ideoloģijas jautājumos Arvīds Pelše, pārmetot žurnālam zemošanos Rietumu priekšā, kvalificēja to nevis kā kļūdu, bet gan kā apzinātu, noteiktu virzienu, jo “jūs [t.i., žurnāla līdzstrādnieki] dodat žurnālā to, ko mēs negribam dot”³. Par galvenajiem vainīgajiem tika atzīti “Zvaigznes” līdzstrādnieki, to vidū žurnāla redaktors Rafaēls Blūms, redakcijas locekle un partijas organizācijas sekretāre dzejnieka Andreja Baloža sieva Anna Balode (žurnālistes pseidonīms Anna Pazare). Īpaši akcentēja divu bezpartijisko redakcijas darbinieku lomu “Zvaigznes” virziena noteikšanā.

LKP CK izziņā norādīts, ka izšķirošo – žurnāla atbildīgā sekretāra amatu ieņem cilvēks bez stingras pārliecības – bezpartijiskais Laimonis Strazdiņš (rakstnieka un žurnālista pseidonīms Laimonis Purs), kurš “*ir vainīgs pie daudzajām kļūdām informatīvajos materiālos – gan kā autors, gan kā cilvēks, kura pienākums ir visu uzmanīgi izredīgēt*”⁴. Arī “Zvaigznes” mākslinieciskais noformētājs gleznotājs Oļģerts Jaunarājs, kura amats izziņā vērtēts kā otrs nozīmīgākais redakcijā, “ne vienmēr ievēro marksistiski-ļeņiniskās estētikas principus”⁵.

Daļēju atbildi uz to, kā šāda brīvdomīga informācija varēja nonākt žurnāla slejās, sniedz L. Pura atmiņu grāmata: *"Daļēji turpinot ierasto padomisko tukšvārdību, žurnālā tomēr parādījās apkopojumi "No visa kā" un "Pasaule attēlos", kuros tikpat kā neizmantojām no oficiālās ziņu aģentūras TASS piesūtītos materiālus, bet organizējām savējos, latviešu lasītājam pieņemamākus, izmantojot iespēju sākt abonēt ārzemju avīzes un žurnālus [kapitālistisko valstu joprojām bija aizliegti], sākām saņemt apskatus par zinātnes un tehnikas sasniegumiem Rietumos, gan ar norādi "Tikai dienesta lietošanai", bet mēs tos pārveidojām, kompilējām ar citur iegūtu informāciju. Paziņas no tūrisma braucieniem atveda puslegāli diezgan daudz un agrāk neredzētus ilustrētus izdevumus, piemēram, mākslas zinātnieks H. Dubins [pseidonīms L. Roms] no pirmā ceļojuma apkārt Eiropai atgriezās ar prāvu saini."*⁶

L. Pura žurnāla salīdzinoši lielās informatīvās iespējas izskaidro ar drošo aizmuguri, ko saskata Latvijas PSR Augstākās padomes priekšsēdētāja LKP CK biroja locekļa, līdz 1958. gada jūnijam "Zvaigznes" redkolēģijas locekļa Kārļa Ozoliņa personā.⁷ Šāda viedokļa pamatotību apliecina arī pats K. Ozoliņš, kurš, 1957. gada 5. janvārī uzstājoties LKP CK birojā, paziņoja, ka katrs žurnāla numurs iznāk ar viņa akceptu, tajā pausto virzienu viņš atzīst par labu un vēlamu, esot par to personiski atbildīgs, kā arī pauda striktu opozīciju visiem A. Pelšes ideoloģiskajiem postulātiem.⁸ Ne tik tieši, bet arī pietiekami skaidri un noteikti "Zvaigzni" aizstāvēja LKP CK biroja locekļi – Rīgas pilsētas partijas komitejas pirmais sekretārs Eduards Berklavs un Latvijas PSR Ministru padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis,⁹ kura sieva Velta Lāce strādāja žurnālā "Zvaigzne" par redaktora vietnieci. A. Pelše vēlāk atcerējās, ka, "apspriežot žurnālu "Zvaigzne", bija grūti pateikt, kuru vairāk kritizēja – mani vai redaktoru"¹⁰.

Protams, ka pēc nacionālkomunistu sagrāves 1959. gada jūlijā situācija radikāli mainījās. Sākot ar 1959. gada septembri, cits pēc cita amatu žurnālā zaudēja R. Blūms, O. Jaunarājs, L. Pura un ārzemju informācija zaudēja savu brīvdomīgo ievirzi.

Šī pētījuma galvenais avots ir žurnāls "Zvaigzne", bet raksta avotu bāzi veido arī citi materiāli – LKP CK biroja 1957. un 1959. gada sēžu stenogrammas, 1959. gadā biroja uzdevumā sastādītā izziņa par žurnālu "Zvaigzne",¹¹ 50. gadu otrās puses Latvijas padomju presē ievietotie kritiskie raksti par žurnālu,¹² laikabiedru memuāri.¹³

Žurnāla "Zvaigzne" ārzemju informācijas analīze izvirza pētniekam sarežģītus uzdevumus. Šī informācija ir koncentrēta ne tikai un ne tik daudz žurnāla rakstos kā attēlos (galvenokārt fotogrāfijās, arī gleznu reprodukcijās un zīmējumos) un īsākos vai garākos attēlu parakstos un komentāros par tiem. Materiāli par ārzemēm ir sarežģīti integrēti dažādās "Zvaigznes" struktūrās: rubrikā "Pasaule attēlos" un "No visa kā", ceļojumu

aprakstos, fotoreportāžās, modes lappusēs, ārzemju autoru literārajos darbos, ārzemju mākslinieku darbu reprodukcijās un izstāžu apskatos.

Daudzveidīgā un žurnālā sarežģīti integrētā ārzemju informācija liek autoram līdztekus tradicionālajām vēstures pētniecības metodēm izmantot kontentanalīzes un Žaka Kaizera metodes elementus. Pēc šīm metodēm iespējams kvantitatīvi un kvalitatīvi analizēt un salīdzināt dažādus ārzemju materiālus pēc to ieņemamās vietas žurnāla struktūrā, ģeogrāfiskās piederības, tematiskajām proporcijām un konceptuālā rakstura. Izmantojot šīs metodes, raksta autors ir centies ievērot divus principus: 1) galvenais pētniecības objekts – žurnāla ārzemju informācija – rakstā aplūkots kā vienots veselums; 2) ar formalizācijas paņēmieniem autors veido jaunas žurnāla struktūras un kategorijas – “ārzemju raksti”, “ārzemju attēli”, “ārzemju materiāli” un atsaucās no citām, jēdzienā “žurnāla ārzemju materiāli” neiekļaujot “Zvaigznē” publicētos ārzemju rakstnieku literāros darbus, ārzemju humora tekstus un karikatūras, filatēlijas jaunumus.

Nepretendējot uz izsmeļošu un visaptverošu “Zvaigznē” publicēto ārzemju informācijas izpēti, raksta mērķis ir dot vispārīgu ieskatu žurnāla ārzemju materiālos, īpaši analizējot rakstus u.c. par ārzemju tēlotāju mākslu un arhitektūru. Atbilstoši mērķim rakstā izvirzīti divi galvenie uzdevumi: 1) noteikt ārzemju materiālu lomu, apjomu, ģeogrāfisko un ģeopolitisko piederību, dinamiku un tematisko ievirzi; 2) parādīt, kādas idejas, vērtības un ārzemju sasniegumus tēlotājā mākslā un arhitektūrā “Zvaigzne” pauda un propagandēja, kādā virzienā rosināja savu lasītāju domas un veidoja uzskatus. Rakstā nav īpaši aplūkoti žurnālā ievietotie ārzemju ceļojumu apraksti, kuru analīzei autors ir pievērsies jau agrāk,¹⁴ ne arī ārzemju zinātne un tehnika, kino un modes, kuru analīze jau būtu atsevišķu pētījumu uzdevums.

Žurnāla ārzemju informācijas būtiska sastāvdaļa ir “Zvaigznes” raksti par dažādām dzīves sfērām un norisēm ārzemēs, kuri tiek saukti par “ārzemju rakstiem”. Nelielu ieskatu rakstu tematikā, to ģeogrāfiskajā un ģeopolitiskajā piederībā sniedz tabula.

Kā liecina tabula, tad “Zvaigznē” aplūkojamajā periodā ievietoti 145 ārzemju raksti, turklāt vislielākais skaits un īpatsvars ir ārzemju ceļojumu aprakstiem – 68 apraksti jeb 48 procenti ārzemju aprakstu. Par citiem tematiem ir 77 raksti jeb 52 procenti no visiem ārzemju rakstiem. Tabula rāda arī, ka ārzemju rakstos ir pārstāvētas dažādas valstu grupas, tomēr dominējošais – 69 raksti jeb 47 procenti – ir attīstīto kapitālistisko valstu atspoguļojums. Vairāku iemeslu dēļ ārzemju raksti neieņem pašu būtiskāko vietu žurnāla ārzemju informācijas klāstā. Liela daļa ārzemju informācijas ir koncentrēta žurnāla regulārajā rubrikā “Pasaule attēlos”, kur rakstu vispār nav, bet ir tikai fotoattēli ar parakstiem un komentāriem. Bez tam lielākā daļa rakstu sniedza tādu ārzemju informāciju, kas nebija pretrunā ar padomju ideoloģijas dogmām. Pēc autora

aprēķiniem, tikai 48 raksti jeb 30 procenti ārzemju rakstu saturēja netriviālu informāciju un vērtējumus. Starp tiem bija 11 rakstu par tēlotāju mākslu, divi par arhitektūru, pieci par kultūras norisēm, četri par modēm, pa vienam rakstam par zinātņi un tehniku un dažādu tematiku, 24 ceļojumu apraksti.

"Zvaigznē" publicēto ārzemju rakstu dinamiku žurnālā raksturo 2. tabula.

1. tabula

Žurnālā "Zvaigzne" publicēto ārzemju rakstu tematika no ģeogrāfiskā un ģeopolitiskā viedokļa, 1956–1959

Rakstu tematika	Rakstu skaits pa reģioniem			Kopā	
	sociālistiskās valstis	attīstītās kapitālistiskās valstis	jaunattīstības valstis	absolūti	%
Tēlotāja un lietišķā māksla	3	10	3	16	11
Arhitektūra	–	2	–	2	1
Dažādas kultūras norises	3	6	4	13	9
Modes	4	–	–	4	3
Zinātne un tehnika	2	7	–	9	5
Ceļojumu apraksti	22	31	15	68	48
Sports	2	2	–	4	3
Politiskie darbinieki	3	–	2	5	4
Kapitālismu "atmaskojoši" raksti	–	7	5	12	8
Dažādi	7	4	1	12	8
Kopā absolūti	46	69	30	145	–
Kopā % no visiem ārzemju rakstiem	32	47	21	–	100

2. tabula

**Žurnālā “Zvaigzne” publicētie ārzemju autoru raksti,
1956–1959**

Rakstu tematika	Rakstu skaits pa gadiem				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	%
Tēlotāja un lietišķā māksla	3	4	5	4	16	11
Arhitektūra	–	–	2	–	2	1
Dažādas kultūras aktivitātes	3	3	6	1	13	9
Mode	–	1	2	1	4	3
Zinātne un tehnika	3	2	1	3	9	5
Ceļojumu apraksti	19	14	29	6	68	48
Sports	1	–	–	3	4	3
Izcili politiskie darbinieki	2	3	–	–	5	4
Raksti, kas “atmasko” kapitālismu	1	3	6	2	12	8
Dažādi	3	2	6	1	12	8
Kopā	35	32	57	21	145	100

No 2. tabulas izriet, ka visvairāk ārzemju rakstu – 57 – žurnālā ievietots 1958. gadā, kas, no vienas puses, liecina par žurnāla līdzstrādnieku lielo interesi ārzemju informācijas atspoguļošanā, no otras puses, šķiet, parāda, ka 1958. gadā ideoloģiskais spiediens pret “Zvaigzni” ir bijis mazāks nekā 1957. vai 1959. gadā. Tieši ar šī spiediena palielināšanos un personāla izmaiņām redakcijā izskaidrojams straujais ārzemju rakstu skaita kritums žurnālā 1959. gadā – tikai 21 raksts.

Līdztekus ārzemju rakstiem ļoti būtisks ārzemju informācijas elements “Zvaigznē” bija attēli, galvenokārt fotoattēli, taču arī reprodukcijas un zīmējumi, kuru tematikā un izvietojumā žurnālā ieskatu sniedz 3. tabula.

Tabula uzrāda, ka žurnālā aplūkojamā periodā ievietoti 2249 ārzemju attēli jeb vidēji 23 attēli katrā “Zvaigznes” numurā. Bagātīgais ārzemju attēlu klāsts visvairāk vēstī par zinātnes un tehnikas sasniegumiem, modi un dažādām kultūras norisēm attiecīgi 497, 297 un 230 attēlos, kā arī atspoguļo arhitektūru un tēlotāju mākslu. Kā redzams, tad

3. tabula

**Ārzemju attēlu tematika un izvietojums žurnālā "Zvaigzne",
1956–1959**

Tematika	Attēlu izvietojums				Kopā	
	rubrikā "Pasaule attēlos"		citur		absolūti	% no visiem ārzemju attēliem
	absolūti	%	absolūti	%		
Tēlotāja māksla	3	2	124	98	127	6
Lietišķā māksla	–	–	47	100	47	2
Arhitektūra	110	55	88	45	200	9
Dažādas kultūras norises	147	64	83	36	230	10
Mode	24	8	273	92	297	13
Zinātne un tehnika	343	69	154	31	497	22
Dažādi	444	52	407	48	851	38
Kopā	1071	48	1176	52	2249	100

ārzemju attēli izvietoti samērā proporcionāli gan "Pasaule attēlos" (48%), gan arī citās žurnāla struktūrās (52%). Arī attēli par ārzemju arhitektūru un citu tematiku izvietoti samērā proporcionāli gan nodaļā "Pasaule attēlos", gan arī citās žurnāla nodaļās. Zinātnes un tehnikas, kā arī dažādu kultūras norišu atspoguļojumā dominē rubrika "Pasaule attēlos" – 343 un 147 attēli, kas sastāda attiecīgi 69 un 64 procentus no tematisko nozaru attēlu skaita. Turpretī tēlotājas un lietišķās mākslas, kā arī modes attēli ir koncentrēti gandrīz tikai citās žurnāla struktūrās, sastādot attiecīgi 98, 100 un 92 procentus no attiecīgo tematisko nozaru attēliem.

leskatu ārzemju attēlu atspoguļojumā sniedz 4. tabula.

Kā izriet no tabulas, tad ārzemju attēlu izvietojums "Zvaigznē" ir diezgan izlīdzināts un vidēji katru gadu tika publicēti 562 attēli. 1956. gadā šo vidējo rādītāju nesasniedza, un tas lielā mērā ir izskaidrojams ar to, ka šī gada pirmajos četros žurnāla numuros vēl nebija rubrikas "Pasaule attēlos" un vispār šai gadā tikai sākās plašāka ārzemju

4. tabula

**Žurnālā “Zvaigzne” publicētie ārzemju attēli,
1956–1959**

Tematika	Attēli žurnālā pa gadiem				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	%
Tēlotāja māksla	23	28	58	18	127	6
Lietišķā māksla	–	19	11	17	47	2
Arhitektūra	56	32	69	41	198	9
Dažādas kultūras norises	50	59	54	67	230	10
Mode	61	101	80	55	297	13
Zinātne un tehnika	74	99	165	159	497	22
Dažādi	206	232	232	181	851	38
Kopā	470	570	669	538	2247	100

attēlu pārpublicēšana. 1958. gads jau iepriekš minēto iemeslu dēļ ārzemju attēlu publicēšanā ir visbagātākais. Interesantu ainu rāda atsevišķu tematisko nozaru dinamika 1959. gadā – spilgtākie un izteismīgākie attēli, tēlotājas mākslas reprodukcijas, ārzemju modes attēli jūtami samazinās, bet dažādu kultūras norišu attēli, kā arī attēli par zinātni un tehniku saglabājas, un šeit attēlu skaita ziņā nekāda krituma nav.

Tēlotāja māksla

Ievērojot to, ka Latvijā šais gados nebija speciāla mākslas žurnāla, “Zvaigznei” kaut daļēji nācās to aizstāt un popularizēt tēlotājas mākslas darbus. Lasītājus informēja par izstādēm, publicēja mākslas darbu reprodukcijas, deva atsevišķu mākslinieku īsu daiļrades vērtējumu. Līdztekus latviešu, krievu un citu padomju tautu mākslai žurnāls popularizēja arī ārzemju tēlotāju mākslu, sniedzot mākslas darbu reprodukcijas un īsus informatīvus rakstus.

50. gadu otrajā pusē padomju mākslas zinātne vēl lielā mērā atradās primitīvo ideoloģisko uzstādījumu un sociālistiskā reālisma dogmu gūstā. Rietumeiropas tēlotāja māksla līdz 19. gadsimta otrajai pusei puslīdz tika akceptēta, taču 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta ārzemju modernā tēlotāja māksla vai nu vēl bija asu diskusiju arēna (impresionisms), vai arī tika vērtēta kā sveša, padomju skatītājam nepieņemama parādība.

Ieskatu ārzemju tēlotājas mākslas darbu reprodukcijās žurnālā sniedz tabula.

5. tabula

**Žurnālā "Zvaigzne" publicētās ārzemju modernās tēlotājas mākslas
reprodukcijas, 1956–1959**

Reprodukciju ģeopolitiskā piederība	Reprodukciju skaits pa gadiem				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	% no modernās mākslas
Franču māksla	1	14	14	–	29	28
Citu Rietumeiropas valstu māksla	7	9	18	–	34	33
Eiropas sociālistisko valstu māksla	–	4	–	11	15	15
Ārpuseiropas valstu māksla	10	–	9	6	25	24
Modernā māksla kopā	18	27	41	17	103	83% no visām repro- dukcijām
Tēlotāja māksla kopā	23	27	57	17	124	100

Kā rāda tabula, tad žurnālā pavisam ievietotas 124 ārzemju mākslinieku darbu reprodukcijas, no kurām tikai 17 procentu ir vecmeistaru – 14.–18. gadsimta holandiešu, flāmu, itāliešu, spāņu un vācu mākslinieku darbi. Starp tiem visvairāk – sešas ir 17. gadsimta dižā holandieša Rembranta darbu reprodukcijas.

Vairākums reprodukciju – 103, t.i., 83 procenti, kā izriet no tabulas, pārstāv moderno tēlotāju mākslu. Savukārt vislielākais īpatsvars modernās tēlotājas mākslas reprodukciju vidū (61%) ir Rietumeiropas mākslinieku darbiem. Bez Francijas pārstāvjiem te ir arī beļģu, somu, itāliešu un šveiciešu mākslinieki. Visvairāk reproducēti ir slavenā francūža Pablo Pikaso un Šveices grafiķa Hansa Erni darbi – pa četrām reprodukcijām no katra, pa trim reprodukcijām ir izcilajiem franču māksliniekiem Edgaram Degā, Polam Gogēnam un Polam Sezānam, pa divām – holandiešu dižmeistaram Vincentam van Gogam, itāliešu grafiķim Gabriēlem Muki un lielajiem francūžiem Ogistam Renuāram, Morisam Vlaminkam un Anrī Matisam.

Eiropas sociālistisko valstu mākslai reprodukciju klāstā ir neliels īpatsvars – tikai 15 procentu no modernās mākslas reprodukcijām, un to pārstāv rumāņu un ungāru mākslinieki. Visvairāk reprodukciju – četras – rāda izcilā ungāru 20. gadsimta tēlnieka Žigmonda Kišfaludi-Štrobla darbus.

Ārpuseiropas tēlotāju mākslu žurnālā pārstāv talantīgā amerikāņu gleznotāja Rokvela Kenta darbu sešas reprodukcijas, kā arī argentīniešu, indiešu un japāņu grafikas un zīmējumi.

Aplūkojot žurnālā publicēto ārzemju modernās mākslas reprodukciju dinamiku pa gadiem, tabula liecina, ka, sākot ar 1956. gadu, reprodukciju skaits pieaug, vislielāko kāpumu sasniedzot 1958. gadā – 41 reprodukcija. 1959. gadā vairs ir tikai 17 reprodukciju, turklāt nav reproducēts neviens Rietumeiropas mākslinieka darbs, un tās ir pret “Zvaigzni” veiktā karagājiena sekas. Jāpiezīmē, ka 15 modernās mākslas reprodukcijas – rumāņu, argentīniešu, itāliešu, šveiciešu grafikas, franču mākslinieku Raula Difi un Alfreda Sislē gleznas rotāja deviņus žurnāla “Zvaigzne” vākus.

Oficiālā kritika pārmēta žurnālam, ka tam nav analītiskas pieejas un publicējamo reprodukciju izvēlē pastāv apšaubāmas tendences. Tās viedokli puda un pamatoja mākslas zinātniece Rasma Lāce: *“Ne katra personība, ne katra māksla domāta visiem cilvēkiem. Gan franču reprodukciju, gan Šveices grafikas, gan citās ārzemju mākslas izstādēs Rīgā un Maskavā mums nereti nākas sastapties ar to mākslu, kas domāta šaurai prātnieku un izsmalcinātu estētu izlasei. Šai mākslai bieži vien piemīt daudz izsmalcinātības, profesionālas virtuozitātes, bet tā ir mūsu morālei un ētikai sveša izsmalcinātība, kurai līdzās ievīta arī vulgaritāte un erotisms. Diemžēl šādus darbus, turklāt atlasot vienkāršajam skatītājam visgrūtāk uztveramos, “Zvaigzne” bez nopietnas izvēles publicē un līdz ar to, varbūt pati negribēdama, popularizē reālistiskajai mākslai svešas tendences.”*¹⁵ Savukārt, apspriežot reprodukciju izvēli LKP CK birojā 1959. gadā, “Zvaigznei” pārmēta nepietiekamu sociālistisko valstu tēlotājas mākslas propagandu un sociālistisko valstu tēlotājas mākslas izstādes Maskavā tišu noklusēšanu.¹⁶ *“Tas nav gadījums,”* uzsvēra A. Peļše, *“tā ir līnija, kuru neatlaidīgi realizē jūsu Jaunarājs.”*¹⁷

Par ārzemju tēlotāju mākslu žurnālam nebija iespēju publicēt garākus rakstus, bet informatīvas ziņas, kā arī konceptuālas nostādnes parasti puda nelielos rakstos. Informācijas par ārzemju mākslas izstādēm Rīgā parasti tika ilustrētas ar attiecīgām reprodukcijām. Pavisam žurnāls ievietoja 11 šādu rakstu, kuru autori bija mākslas zinātnieks Miķelis Ivanovs,¹⁸ gleznotāji Kurts Fridrihsons¹⁹ un Romis Bēms,²⁰ tēlnieks Kārlis Baumanis (Zemdega),²¹ grafiķis Marģers Vītoliņš.²² Ārzemju modernā māksla dažādā kontekstā žurnālā vēl tika aplūkota K. Fridrihsona rakstā par kolekcionāru Stefanu Cauni, mākslas zinātnieka Herberta Dubina Eiropas ceļojuma piezīmju divos turpinājumos un divos anonīmos rakstos par reprodukcijas tehnikas attīstību Francijā un gleznu tirdzniecību.²³

Gandrīz visi šie autori tika asi kritizēti partijas presē un LKP Centrālajā komitejā. Vienīgi režīma “uzticības persona” – M. Vītoliņš, kurš 1959. gada novembrī kļuva par “Zvaigznes” redkolēģijas locekli un kura recenzijas atbilda padomju mākslas kanoniem, bija izņēmums.

Žurnālam pārmeta neizvēlību un bezprincipialitāti autoru izvēlē, piesaistot mākslas jautājumu aplūkošanai autorus, kuru viedokļi ir neskaidri vai pat juceklīgi, nesatur marksistiski-ļeņinisko pieeju mākslas vērtējumā.²⁴ "Šie ļaudis," konstatēts partijas dokumentos, "izvairās no mākslas darbu satura vērtēšanas, t.i., cik pareizi tie atspoguļo dzīvi, kāda ir to loma darbaļaužu komunistiskajā audzināšanā. Viņu piezīmes dažkārt ir veltītas vienīgi formas jautājumiem. Vārdi "reālisms", "sociālistiskais reālisms" viņu apskatos ir reti sastopami, tā vietā viņi mīl runāt par "moderno mākslu," – u.tml.²⁵ "Aplamas, padomju mākslai un tās teorijai svešas domas," sprieda arī R. Lāce.²⁶

Vislielākos pārmetumus saņēma talantīgais un oriģinālais mākslinieks un mākslas kritiķis, nesen no ieslodzījuma atgriezies t.s. franču grupas dalībnieks K. Fridrihsons. "Zvaigznes" redakcija atkal un atkal bija devusi vārdu šim "estetizējošajam kritiķim" un "jaucējam", kura īsās piezīmes par šveiciešu grafikas izstādi tracināja partijiskos tēlotājas mākslas pārraugus.²⁷

Īsajos informatīvajos rakstos autori centās iepazīstināt lasītājus ar redzamākajiem ārzemju tēlotājas mākslas pārstāvjiem un novirzieniem, paust savus viedokļus par mākslas uzdevumiem. Pretēji oficiālajām nostādnēm viņi savu sūtību redzēja nevis modernās Rietumu mākslas parādību noklusēšanā un atmaskošanā, bet gan lasītāju informēšanā un audzināšanā. M. Ivanovs sprieda, ka "mums, padomju cilvēkiem, jācenšas vairāk iedziļināties tēlotājas mākslas problēmās un biežāk jātiekas ar citu nāciju mākslu"²⁸. Viņam piebalsoja K. Fridrihsons, norādot, ka "mākslas robežas ir labāk jāpārredz"²⁹.

Sīkāku ieskatu par šo tēmu sniedz tabula.

6. tabula

Žurnālā "Zvaigzne" minētie ārzemju tēlotājas mākslas meistari, 1956–1959

Mākslinieki	Mākslinieku pieminēšanas biežums pa gadiem				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	%
Rietumeiropas valstu mākslinieki	24	20	92	3	139	41
Franču mākslinieki	18	59	32	9	118	35
Eiropas sociālistisko valstu mākslinieki	–	16	–	36	52	16
Ārpuseiropas valstu mākslinieki	–	–	14	12	26	8
Modernās mākslas meistari	42	95	138	60	335	77
Ārzemju mākslinieki	105	99	151	82	437	100

No 6. tabulas izriet, ka žurnālā “Zvaigzne” ārzemju mākslinieki pieminēti 437 reizes, no tām vecmeistari – Eiropas 14.–18. gadsimta holandiešu, flāmu, itāliešu, spāņu, angļu un vācu mākslinieki – 102 reizes jeb 23 procenti. No 42 vecmeistariem visbiežāk – 51 reizi – ir minēts Rembrants, kas ir tieši puse no pieminētajiem vecmeistariem.

335 reizes (77%) žurnāls piemin modernās mākslas meistaros, kurus raksturojot M. Ivanovs, K. Fridrihsons, K. Baumanis, R. Bēms, H. Dubins pauž ne tikai ieinteresētību, bet arī cieņu, apbrīnu un pat sajūsmu.

Īpaša vieta ierādīta 118 reižu žurnālā minētajiem franču tēlotājas mākslas pārstāvjiem, kuru īpatsvars, kā izriet no tabulas, ir 35 procenti no pieminētajiem modernās mākslas meistariem. No franču māksliniekiem visbiežāk ir minēts P. Pikaso – 20 reižu, viņš ir arī visbiežāk “Zvaigznē” minētais ārzemju modernās mākslas pārstāvis. Bieži pieminēts arī A. Matiss – 11 reižu, P. Sezāns – 10 reižu, pa astoņām reizēm – P. Gogēns, O. Renuārs, E. Degā, bet R. Difi, Fernāns Ležē, M. Vlaminks un Žoržs Braks – piecas reizes. Uzsvērts, ka tie ir lieli meistari, kas daudz devuši franču mākslai: O. Renuārs – burvīgo neatkārtojamību, P. Sezāns un P. Gogēns – izcilu meistarību un dabas izpratni, A. Matiss – krāsainību un dekoratīvismu, R. Difi – rotaļīgumu, F. Ležē – krāsu prieku.

Pikaso ir “slavens”, viens no populārākajiem māksliniekiem pasaulē, viņš “ar apbrīnojamu izdomu un profesionālo meistarību realizē savas ieceres”, norāda M. Ivanovs,³⁰ un viņam piekrt H. Dubins, uzsverot: “Nevar ar vienu rokas mājienu atņemt to, kas iekarojis slavu.”³¹ M. Ivanovam ievērtības cienīgi šķiet franču gleznotāja “lieliskie panākumi koloristiskajos meklējumos”³², un H. Dubins, cieņas un apbrīnas pilns, atzīst, ka “franču gleznotāji ar visām viņu īpatnībām ir skaistās, savdabīgās, dzīvespriecīgās tautas īstie dēļi”³³.

Tabula rāda, ka visbiežāk – 139 reizes (41%) “Zvaigznē” ir minēti citu Rietumeiropas tautu – beļģu, somu, šveiciešu, itāliešu mākslinieki. 22 reizes pieminētie beļģu modernās mākslas meistari raksturoti kā augsti profesionāļi, vieni no izcilākajiem Vakareiropas mākslas skolas pārstāvjiem, kuru gleznas ir Aizrobežu mākslas muzeja lepnums.³⁴

No 72 reizes minētajiem somu māksliniekiem visbiežāk žurnālā runā par izcilo somu tēlnieku Veini Āltonenu un gleznotāju Akselu Gallenu-Kallelu – attiecīgi deviņas un astoņas reizes. V. Āltonens ir “varenā ziemeļu priede, pasaules mēroga skulptors un vadošā figūra visā somu mākslā”³⁵. A. Gallenu-Kallelu K. Baumanis nosauc par visizcilāko, monumentāli vienkāršo somu gleznotāju, kurš apliecina somu tautas būtību.³⁶

No 16 reižu “Zvaigznē” pieminētajiem šveiciešu māksliniekiem visbiežāk – 13 reizi – ir minēts izcilais grafiķis un gleznotājs Hanss Erni. Savās spožajās piezīmēs “Izsakot pateicību” K. Fridrihsons pauž neslēptu sajūsmu un apbrīnu par šveiciešu

mākslinieku. Tā ir "neparasta un vienreizēja māksla", ko radījis "burvīgais mākslinieks", tas ir "brīnumspogulis", kas "rāda cilvēku festivāla pakāpē".³⁷

Ar savu fascinējošo tehnisko meistarību, garīgo elastību, šarmu un emocionalitāti K. Fridrihsonā dziļas simpātijas raisīja 18 reizu žurnālā minētie itāliešu mākslinieki, kuru vidū visbiežāk – pa trim reizēm katrs – tika pieminēti Renato Gutuzo, G. Muki un Anna Salvatore.³⁸

Eiropas sociālistisko valstu – Ungārijas un Rumānijas mākslinieki, kā izriet no tabulas, "Zvaigznē" pieminēti 52 reizes (16%). Visbiežāk minēts ungāru tēlnieks Ž. Kišfaludi-Štrobls – 16 reizu, viņa meistarību, aprīnījamās amata zināšanas atzinis K. Baumanis.³⁹ Arī M. Ivanovs, raksturojot ungāru mākslu, visaugstāk vērtēja tieši tēlniecību, dēvējot to par "skaistu"⁴⁰.

Visretāk pieminēti Ārpuseiropas mākslinieki – tikai 26 reizes, no tām 14 reizu argentīniešu mākslinieki un 12 reizu dižais amerikāņu mākslinieks Rokvels Kents. Kritiķis R. Bēms atzīst, ka R. Kenta gleznas ir neparastas, pārsteidzošas ar savu prātniecisko dabas varenības tēlojumu, kurā savijas dziļš miers un spraiga dinamika.⁴¹

Jāpiezīmē, ka, iepazīstinot lasītājus ar ārzemju māksliniekiem, rubrikā "Pasaule attēlos" trīs reizes izdevās publicēt šo mākslinieku fotogrāfijas. 1959. gadā, atzīmējot 70 gadu jubileju, tika publicēta beļģu grafiķa Fransa Mazerela fotogrāfija, kuras parakstā tas nosaukts par ievērojamu flāmu mākslinieku, vienu no lielākajiem progresīvajiem māksliniekiem Eiropā.⁴² 1958. gadā "Zvaigzne" publicēja P. Pikaso fotogrāfiju, īsajā komentārā nosaucot par pazīstamu mākslinieku, kura miera baloža zīmējums pazīstams visā pasaulē.⁴³ 1958. gadā žurnālā parādījās arī Salvadora Dalī fotoattēls, kura parakstā viņa vārda gan nebija, jo tas padomju ļaudīm bija tabu, bet mākslinieks tika nosaukts par vienu no slavenākajiem sirreālistiem.⁴⁴

Iespēju robežās žurnāls "Zvaigzne" mēģināja iepazīstināt savus lasītājus arī ar Rietumu modernās mākslas dažādiem virzieniem. Pavisam žurnālā tie pieminēti 39 reizes, turklāt nevis nosodoši atmaskojošā, bet gan neitrāli konstatējošā vai labvēlīgi skaidrojošā kontekstā. Visvairāk – 21 reizi žurnāls min impresionismu. M. Ivanovs skaidro impresionisma rašanās likumsakarību, uzsverot tā vērsanos pret akadēmismu mākslā un tuvību dabai.⁴⁵ Citur impresionisms raksturots kā "spilgts"⁴⁶, bet visjūsmīgāk to attēlo H. Dubins, stāstot par iespaidiem Luvras muzejā Parīzē, kur impresionistu gleznas ir gan "brīnišķīgas", gan tādas, "no kurām grūti atrauties", "apžilbinoši gaišas, kur vizmojošās krāsas nav atkārojamas".⁴⁷ Rezumējot savu viedokli par impresionistiem, H. Dubins uzsver: "*Lai arī cik sarežģīts savā laikā bijis šo franču gleznotāju (impresionistu. – I. B.) attīstības ceļš, savu, kaut arī pretrunīgo pasaules uztveri viņi pratuši izteikt ar lielu talanta spēku.*"⁴⁸

Aprakstot itāliešu un somu mākslas izstādes Rīgā, K. Fridrihsons un K. Zemega astoņas reizes min abstrakcionismu, turklāt pauž tālaika padomju mākslas kritikai pilnīgi

neraksturīgu, iecietīgi pozitīvu attieksmi. Tiek norādīts, ka abstrakcionista kompozīcijas var būt izsmalcinātas kolorītā un interesantas ar savu kombināciju daudzveidību; ka tās var aplūkot kā lietišķās mākslas priekšmetus un izmantot kā telpu rotājumu.⁴⁹ Uzskatot, ka māksla rodas cīņā, K. Fridrihsons traktē abstrakcionismu kā šīs cīņas elementu, kas uztur mākslas veselīgumu, un slavē Itālijas grafikas izstādes organizatorus par drosmi un godīgumu, parādot šos abstraktās mākslas mēģinājumus.⁵⁰

Citi mākslas virzieni – kubisms, fovisms, futūrisms, simbolisms, postimpresionisms u.c. “Zvaigznē” minēti 10 reižu, parasti gan tikai neitrāli. Izņēmums ir K. Fridrihsona pieminētais divizionisms un futūrisms, kurus viņš korekti dēvē par profesionāliem mākslas virzieniem, norādīdams, ka itāliešu mākslas meistari arī šādu virzienu ietvaros ir pratuši risināt gan simboliskus un mistiskus, gan arī sociālus tematus.⁵¹

Visplašāk savu viedokli par mākslas uzdevumiem un attīstību žurnālā pauduši M. Ivanovs un K. Fridrihsons. Apcerot moderno tēlotāju mākslu ārzemēs, abi mākslas kritiķi izsaka brīvāku mākslas uztveri un uzstājas pret dažām iesīkstējušām padomju mākslas teorijas dogmām un primitīvu reālisma uztveri. Tā, piemēram, M. Ivanovs vairākkārt atkārtoti, ka mākslinieka uzdevums nav kopēt dabu un labākā glezna nebūt nav tā, kur dabas kopija ir precīzāka.⁵² Mēģinot lasītājiem palīdzēt uztvert moderno mākslu, M. Ivanovs vērsās arī pret tēzi, ka mākslas darbā noteikti ir jābūt skaidram, skatītājam izprotamam saturam. Kritiķis aizrādīja: “*Var būt saturīgi darbi arī bez izvērsta stāstījuma. Ne vienmēr ārēji stāstošā fabula padara gleznu nozīmīgu saturā.*”⁵³ Runājot par itāliešu moderno mākslu, K. Fridrihsons netieši, bet pietiekami skaidri kritizēja reālisma un pagātnes meistarū absolūtizāciju padomju mākslā: “*Neviens virziens nav pasargāts no sastinguma un banalitātes. Neskatoties uz Itālijas pagātnes arsenālu bagātību, mūsdienu patiesie meistari necenšas bezgalīgi atkārtot pagātnes formas.*”⁵⁴

M. Ivanovs aicināja mierīgi un loģiski, ar sapratni akcentēt dažādu virzienu pastāvēšanu mākslā, norādot, ka dažādu mākslas stilu rašanās ir vēstures attīstības likums un meklējumi mākslā ir dabiska un nepieciešama lieta, un nepatika pret kādu virzienu nevar būt iemesls tā noliegšanai.⁵⁵

“*Arī pretiniekam [idejiskajam, ideoloģiskajam. – I. B.] var izrādīties pareizie līdzekļi,*” sprieda K. Fridrihsons, un M. Ivanovs piekrita, norādīdams, ka “*mums ir jāmācās, teiksim, no frančiem tur, kur viņiem ir lieli sasniegumi.*”⁵⁶ “Zvaigznē” rakstošie mākslas kritiķi aicināja uz mierīgu Rietumu modernās mākslas izpratni, atzīmējot ne tikai satura, bet arī formas milzīgo nozīmi tēlotājā mākslā, atzīstot mākslas robežu paplašināšanu par mākslas progresa pamatnosacījumu. Toreizējā padomju mākslas situācijā tas bija svaigi, progresīvi, pat drosmīgi, un R. Lāce savos pārmetumos žurnālam “Zvaigzne” tā pausto nostāju pret ārzemju mūsdienu tēlotāju mākslu kvalificēja kā “svešu skaņu, kas vijas cauri visam žurnālam”⁵⁷.

Arhitektūra

Atšķirībā no tēlotājas mākslas ārzemju modernās arhitektūras sasniegumu atspoguļojums "Zvaigznē" neizraisīja tik tiešu negatīvu reakciju no partijas dogmatisko ideologu un darboņu puses. Acīmredzot ārzemju arhitektūras atainojuma kritika tika ietverta vispārējos pārmetumos žurnāla mietpilsoniskumā un ārzemju dzīves idealizēšanā. Bez tam materiāli par tēlotāju mākslu bija plašāki, krāsaināki un uzkrītošāki.

Tomēr "Zvaigznes" devums modernās arhitektūras atziņu propagandēšanā nav noliedzams. L. Pūrs 1971. gadā, atceroties 50. gadu otro pusi, rakstīja: "*.. tas bija Leņina prēmijas laureāts Ivars Strautmanis [redzams latviešu arhitekts. – I. B.], kas sāka nākt uz redakciju, lai kopīgiem spēkiem meklētu ceļus un vārdus, kā novērst pompozo dzīvojamo celtniecību kolonnu sērgu.*"⁵⁸

Žurnāls ārzemju moderno arhitektūru tieši raksturoja tikai I. Strautmaņa rakstā "Kā ceļ ārzemēs" un daļēji rakstā "Brisele 58".⁵⁹ Vairumā gadījumu šādi temati gan bija iespējami tikai kā pārsapņēdumi ārzemju ceļojumu aprakstos un īsāki vai garāki komentāri pie attiecīgiem fotoattēliem. Kā rāda 3. tabula, aplūkojamajā periodā "Zvaigzne" publicēja 200 ārzemju mūsdienu arhitektūras attēlu. No tabulas izriet, ka 110 attēli jeb 55 procenti ārzemju arhitektūras attēlu bija ievietoti žurnāla rubrikā "Pasaule attēlos", pārējie – ceļojumu aprakstos, atsevišķās informatīvi ilustratīvās lapās u.c. "Zvaigznes" nodaļās.

Šo attēlu klāstu veidoja galvenokārt nelieli, melnbalti, diezgan sliktas kvalitātes fotoattēli – pārpublicējumi no ārzemju žurnāliem. Krāsaini bija tikai divi, bet brūni, zaļi vai zili tonēti – 30 attēli, tātad košāko un izteismīgāko attēlu īpatsvars, kur attēlota ārzemju modernā arhitektūra, bija tikai 16 procentu.

Zināmu ieskatu šo attēlu ģeopolitiskajā piederībā un dinamikā sniedz tabula.

7. tabula

Žurnālā "Zvaigzne" publicētie ārzemju arhitektūras attēli no ģeopolitiskā aspekta, 1956–1959

Valstu grupas	Attēlu skaits pa gadiem				Kopā	
	1956	1957	1958	1959	absolūti	% no visas arhitektūras
Sociālistiskās valstis	27	8	19	24	76	38
Attīstītās kapitālistiskās valstis	24	15	47	9	95	48
Jaunattīstības valstis	5	9	5	8	27	14
Kopā	56	32	71	41	200	100

Kā rāda tabula, tad aplūkojamajā periodā ārzemju modernās arhitektūras attēli parādās samērā regulāri – vidēji divi attēli katrā žurnāla numurā. Visvairāk to ir 1958. gadā, kad tiek publicētas vairākas attēlu sērijas par pasaules izstādi Briselē. Gandrīz puse (48%) attēlu rāda moderno Rietumu – Francijas, VFR, Somijas, Anglijas, ASV, Zviedrijas arhitektūru. Kā jau minēts, visvairāk modernā Rietumu arhitektūra žurnālā publicēta 1958. gadā – 47 attēli, vismazāk 1959. gadā – deviņi attēli. Ievērojamu vietu ārzemju modernās arhitektūras attēlu klāstā ieņem arī sociālistisko valstu (īpaši Polijas un Rumānijas) arhitektūra – 76 attēli jeb 38 procenti. Vismazāk – tikai ar 27 attēliem ir pārstāvētas jaunattīstības valstis, pie tam dominējot izcilo Brazīlijas arhitektu darbu atainojumam.

Attēli rāda gan projektus un maketus, gan vairumā gadījumu jau uzceltas ēkas. Parasti arhitekti norādīti netiek, bet 17 procentiem attēlos redzamajām celtnēm ir minēti arhitekti komentāros rubrikā “Pasaule attēlos” un jau minētajā I. Strautmaņa rakstā. Pavisam “Zvaigznē” 58 reizes ir pieminēti 45 ārzemju modernās arhitektūras meistari. Viņu vidū šveicietis Lektorbizjē, francūži Mišels Rū-Špics, Andrē Lenss, Bernārs Cērfiss, vācietis Fricis Leonhards, itālietis Pērs Luidži Nervi, somi Alvars Ālto un Viljo Revells, amerikānis Marsels Braiers, brazīlieši Lusiu Kosta un Oskars Nīmeijers. Šos 20. gadsimta arhitektūras meistarus žurnāls piemin ar cieņu un pietāti kā “redzamus”, “ievērojamus”, “slavenus”, bet O. Nīmeijers dēvēts par “vienu no lielākajiem šodienas arhitektiem”⁶⁰.

Publicējot attēlus par moderno arhitektūru, “Zvaigzne” centās sniegt tos gana dažādus, rādot gan pilsētu panorāmas, gan dzīvojamās, gan sabiedriskās ēkas. Zināmu ieskatu par to sniedz tabula.

8. tabula

Žurnālā “Zvaigzne” publicēto ārzemju arhitektūras attēlu tematiskās grupas, 1956–1959

Valsts grupa	Attēlu tematiskās grupas			Attēlu skaits kopā	
	pilsētu skati	dzīvojamās ēkas	sabiedriskās ēkas	absolūti	%
Sociālistiskās valstis	11	21	39	71	36
Attīstītās kapitālistiskās valstis	7	18	73	98	50
Jaunattīstības valstis	14	8	7	29	14
Kopā	32	47	119	198	100
Kopā % no visiem ārzemju modernās arhitektūras attēliem	16	23	61	–	100

Kā izriet no 8. tabulas, tad 32 attēlos jeb 16 procentos modernās arhitektūras attēlu atainotas pilsētu ielas un panorāmiskas modernās arhitektūras ainas. Starp tām bija gan Eiropas sociālistisko valstu pilsētas – Varšava, Katovice, Austrumberlīne un Bukarestē, gan lielās kapitālistiskās metropoles – Ņujorka un Melburna, gan arī jaunattīstības valstu lielpilsētas – Buenosairesā, Riodežaneiro, Sanpaulu, Montevideo, Bogota Latīņamerikā, Bombeja un Damaska Āzijā, Kaira, Konakri un Durbana Āfrikā.

Tabula rāda, ka 47 attēlos (23%) atspoguļota dzīvojamo ēku arhitektūra – gan dzīvojamo namu kvartāli, gan atsevišķas ēkas. Plaši atspoguļoti dzīvojamo namu kvartāli Varšavā, Bukarestē, Gotvaldovā (Čehoslovākija), atsevišķas dzīvojamās ēkas Austrumberlīnē. "Zvaigznē" publicētajos attēlos lasītāji varēja redzēt arī Rietumeiropas arhitektūras izcilākos pēckara veikumus šai jomā – Hemēnlīnas un Lahti dzīvojamās ēkas Somijā, Velinbjū kvartālu Zviedrijas galvaspilsētā Stokholmā, Nantēras un Sen-Denī apbūvi Francijā, pasauleslaveni arhitektu veidoto "sapņu kvartālu" Rietumberlīnē.

Attēlos vīdēja arī Riodežaneiro un Mehiko dzīvojamie nami. Kā izteikti "samaitājoši mietpilsoniskus" žurnāls drīkstēja publicēt tikai dažus individuālo dzīvojamo māju attēlus.

8. tabula liecina, ka visvairāk – 119 (61%) modernās ārzemju arhitektūras attēlu rāda tieši dažādas modernas sabiedriskās celtnes, pie tam šajos attēlos izteikti dominē attīstīto kapitālistisko valstu arhitektūra – 73 attēli. Žurnālā publicēto moderno administratīvo ēku attēli rādīja sava laika šedevrus – ANO ēku Ņujorkā, JUNESKO kompleksu Parīzē, Oslo rātsnamu, Toronto pilsētas pārvaldes ēku, Brazīlijas jauno parlamentu, Arodbiedrību namu Prāgā. Lasītāji varēja redzēt arī modernā stilā celtas skolas un slimnīcas – lidotāju skolu Ņujorkā, skolu grupu Bordo, internātskolu Prāgā, slimnīcas Nansī un Bukarestē, tāpat modernus tirdzniecības centrus Stokholmā un Poznaņā, Roterdamā un Kopenhāgenā.

Moderno teātra ēku arhitektūru žurnālā arī pārstāvēja šedevri – atjaunotā Hamburgas opera, Adisabebas (Etiopija) un Pretorijas (Dienvīdāfrikas Savienība) teātri. Iespējami plaši "Zvaigznē" atspoguļoja kūrortu un viesnīcu arhitektūru. Te bija starptautiski nozīmīgie Bulgārijas Melnās jūras kūrorti, Rumānijas kalnu kūrorti, Dienvīdslāvijas oriģinālie Adrijas jūras kūrorti un vesela rinda modernu viesnīcu Japānā, Anglijā, Somijā, Šveicē, Polijā, VDR u.c. Žurnāls centās iepazīstināt ar padomju lasītājiem gluži svešo un neparasto, bet oriģinālo Rietumu baznīcu arhitektūru, publicējot modernās baznīcu arhitektūras paraugus Somijā, Dānijā un Vācijas Federatīvajā Republikā. Salīdzinoši daudz – 23 attēlos – atspoguļoti patiesi izcili arhitektūras sasniegumi, rādot pasaules izstādes dažādu valstu paviljonus Briselē.

Arī modernu sporta celtnu attēli ir raduši savu vietu "Zvaigznē" – olimpiskais stadions un sporta halle Romā, stadioni Lisabonā un Riodežaneiro, peldbaseins Vupertālē (VFR) un trampilns Varšavā.

Komentāros pie attēliem – gan padomju ideoloģijai tradicionāli – tiek uzsvērti moderno kapitālisma metropoļu pretstati – debesskrāpji–grausti, tiek kritizētas ekstravagantas un ultramodernas ēkas, taču kopumā ārzemju modernā arhitektūra žurnālā rod viscildinošākos apzīmējumus – “skaisti”, “lieliski”, “moderni”, “savdabīgi”, “ļoti glīti”, “interesanti”, “arhitektonisks slaloms”, “meistarīgi”, “nākotnes arhitektūra”. Komentāri ar tādu sajūsmu vēstī, ka “berlīnieši [Rietumberlīnē. – I. B.] iemīlējušies jaunajos pilsētas projektos”⁶¹, ka, šķiet, komentāru autori nav tālu no tā, lai iemīlētos lieliskajā, svaigajā un oriģinālajā pēckara gadu ārzemju arhitektūrā.

“Zvaigznes” komentāros paustas laikmetīgas un tam laikam drosmīgas atziņas par arhitektūru.

1. Citējot vācu un franču arhitektus, “Zvaigzne” uzsvēra, ka modernai arhitektūrai ir jābūt atbilstoši laikmetam, bez lieka dekoratīvisma, un ēku celtniecībā nav jāievēro kāds noteikts standarts.⁶²

2. Allaž tika uzsvērts, ka modernā arhitektūra prasa modernus materiālus, norādot uz nepieciešamību plaši izmantot dzelzsbetonu, plastmasas, stiklu, vieglus materiālus,⁶³ meklēt jaunus, oriģinālus risinājumus, kurus pieļauj jaunie materiāli, piemēram, čaulveida pārsegumus.⁶⁴

3. Žurnāls iestājās par vienkāršību, skaidrību un racionālismu arhitektūrā, minot daudzus piemērus no ārzemju arhitektūras.⁶⁵

4. Komentāru autori iestājās arī par drošu, izteismīgu un krāsainu arhitektūru. Aprakstot ārzemju arhitektūras paraugus, uzsvērts, ka tajos nav vienmuļības, ka ēkas ir gaišas un spilgtas un izdveš jaunību, spirtumu, dzīvesprieku pretēji vienmuļībai, kas joprojām nospiedoši valda daudzu pilsētu ielās.⁶⁶

Interesanti šai ziņā šķiet iespaidi, ko toreiz “Zvaigznē” pauda mūsu tūristi.

“Tautas demokrātijas” valstu apceļotāji vienā balsī runā par modernām, skaistām, lieliskām, bet reizē vienkāršām un lietišķām celtnēm no stikla un betona. Viņiem pārsteidzošs ir plašais celtniecības vēriens, daudzās sporta būves – peldbaseini, mākslīgā ledus slidotavas un tamlīdzīgi. Viņi izsaka arī vēlējumus un pārmetumus vietējai varai un celtniecības industrijai: *“Kaut pie mums celtu uz pusi tik daudz kā Varšavā! Kaut mūsu Rīgas saimnieki būtu redzējuši Prāgas peldbaseinus! Kāpēc apkārt Rīgai tik daudz nabadzīgu būdiņu?”*⁶⁷

Īstas slavas dziesmas somu, zviedru un holandiešu modernajai arhitektūrai pauž Silvija Abzalone un L. Roms. Viņi uzsver, ka būvēts tiek glīti un praktiski, dominējot 8–14 stāvu dzīvojamām mājām ar vairākiem ātrgaitas liftiem. Neparasti abiem tūristiem šķiet plašie logi, plakanie jumti, iebūvētie balkoni katram dzīvoklim, jauno māju taisnās līnijas bez torņiem un kolonnām. Augstu tiek vērtēta ēku perfektā sakoptība, tas, ka nekur nav redzamas nesaremontētas mājas; daudzkrāsainie materiāli ēku apdarē pa-

dara tās gaišas un vieglas, nekur neatstājot nomācošu iespaidu.⁶⁸ Raksturīgākie epiteti redzētajam ir: "jauki", "pamatīgi", "ļoti glīti", "ar lielu skaistuma izjūtu".

Daudz vietas modernās arhitektūras atainojumam savās ceļojuma piezīmēs ierāda Velta Lāce. Viņai bija iespēja apmeklēt pasaules izstādi Briselē un koncentrētā veidā iepazīt modernās arhitektūras sasniegumus. Protams, V. Lāce neiztika bez slavinājumiem padomju paviljona veidotājiem, bez pārmodernās baznīcu arhitektūras un firmas "Philip" avangardiskā paviljona kritikas, ka "ASV paviljonā nejt šķiru cīņu"⁶⁹. Tomēr kopumā autorei grūti apslēpt patiesu sajūsmu: "*Nekur, ne lielajās, ne mazajās celtnēs nejt akmens un ķieģeļu smagumu. Pat dzelzsbetona veidojumiem piemīt formu vieglums. Cilvēki nav centušies ievērot noteiktas formas, valda formu un līniju dažādība. Dominē gaisma, vieglums, vienkāršība. Un tas viss veidots no stikla, alumīnija, plastmasas, koka, tērauda, keramikas. Viss ir jauns, neredzēts, grandiozs.*"⁷⁰

Pieradušiem pie padomju nedomnājiem, slikti funkcionējošiem dzīvokļiem un smagnējām, neveiklām mēbelēm, ārzemju dzīvokļu interjers mūsu tūristiem šķiet vai pati pilnība. H. Dubins raksta, ka dzīvokļi vairumā ļoti labi iekārtoti,⁷¹ bet S. Abzalone to izklāsta detalizētāk: "*Ērti, gaiši dzīvokļi ar iebūvētiem skapiem, visu diennakti karstais ūdens, grīdas apsistas ar korpji un linoleju.*"⁷² V. Lāci savukārt pārsteidzis tas, ka gan vannas istaba, gan visa dzīvokļa sienas un grīdas viegli tīrāmas un mazgājamas, ikdienas trauki vairs nav no metāla, stikla vai porcelāna, bet gan no plastmasas.⁷³

Ārzemju informācija žurnālā "Zvaigzne" ieņēma redzamu vietu. Rādot un komentējot ārzemju moderno tēlotāju mākslu un arhitektūru, žurnāls centās būt iespējami atvērts dažādiem virzieniem un strāvojumiem, popularizēja patiesus mākslas un arhitektūras sasniegumus, daudzkārt aizmirstot "šķirisko pieeju" un dogmatiskās regulas. Ar šo savu darbību "Zvaigzne" ievērojami paplašināja un konkretizēja latviešu lasītāja priekšstatus par norisēm pasaulē, objektīvi dodot savu artavu "dzelzs priekškara" pacelšanā.

Atsauces

- ¹ Butulis I. Ārzemju ceļojumu apraksti žurnālā "Zvaigzne" (1956–1959) // Latvijas Vēsture, 2006, 2. nr., 45.–53. lpp.
- ² Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 22. apr., 57. l., 178.–180. lp.
- ³ Turpat, 179. lp.
- ⁴ Turpat, 173. lp.
- ⁵ Turpat.
- ⁶ Purs L. Aizejot atskaties. – Rīga, 2006, 217., 218. lpp.
- ⁷ Turpat, 213.–216. lpp.
- ⁸ LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l., 45., 46. lp.
- ⁹ Turpat, 46.–49. lp.
- ¹⁰ Berklavs E. Zināt un neaizmirst. – Rīga, 1998, 241. lpp.

- 11 LVA, PA-101. f., 20. apr., 47. l.; 22. apr., 57. l.
- 12 *Skultiņš V.* Neveicināt sliktu gaumi // *Padomju Latvijas Komunisti*, 1957, 2. nr., 70.–72. lpp.; *Lāce R.* Būt reālistiskās mākslas propagandētājam // *Cīņa*, 1958, 25. marts.
- 13 *Purs L.* Aizejot atskaties.
- 14 *Butulis I.* Ārzemju ceļojumu apraksti ..
- 15 *Lāce R.* Būt reālistiskās mākslas propagandētājam.
- 16 LVA, PA-101. f., 22. apr., 57. l., 178. lp.
- 17 Turpat.
- 18 *Ivanovs M.* Par mūsu reprodukcijām // *Zvaigzne*, 1956, 10. nr., 17. lpp.; *Ivanovs M.* Rembrants // Turpat, 13. nr., 4. lpp.; *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu // Turpat, 1957, 15. nr., 9. lpp.; *Ivanovs M.* Ungāru māksla // Turpat, 1959, 23. nr., 17. lpp.
- 19 *Fridrihsons K.* Pārdomas par mūsdienu Itālijas grafikas izstādi // Turpat, 1957, 9. nr., 28. lpp.; *Fridrihsons K.* Izsakot pateicību // Turpat, 1958, 3. nr., 8. lpp.
- 20 *Bēms R.* Rokvels Kents // Turpat, 1959, 1. nr., 26. lpp.
- 21 *Baumanis K.* Skulptors Zigmunds Kišfaludi-Štrobls // Turpat, 1957, 10. nr., 16. lpp.; *Baumanis K.* Somu mākslas izstāde // Turpat, 1958, 13. nr., 16. lpp.
- 22 *Vītoliņš M.* Draugu māksla // Turpat, 9. nr., 17. lpp.; *Vītoliņš M.* Rumāņu grafikas meistari // Turpat, 1959, 13. nr., 16. lpp.
- 23 *R. F.* Mēs šoreiz apciemojam... // Turpat, 1958, 22. nr., 16. lpp.; *Roms L.* Ar savām acīm // Turpat, 1956, 22. nr., 2.–4. lpp.; *Pikaso* nevarēja atšķirt savu gleznu no reprodukcijas // Turpat, 5. nr., 24. lpp.; *Miljonāri un māksla* // Turpat, 1958, 11. nr., 15. lpp.
- 24 LVA, PA-101. f., 22. apr., 57. l., 170. lp.
- 25 Turpat.
- 26 *Lāce R.* Būt reālistiskās mākslas propagandētājam.
- 27 LVA, PA-101. f., 22. apr., 57. l., 170. lp.
- 28 *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 15. lpp.
- 29 *Fridrihsons K.* Izsakot pateicību, 8. lpp.
- 30 *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 15. lpp.
- 31 *Roms L.* Ar savām acīm, 4. lpp.
- 32 *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 15. lpp.
- 33 *Roms L.* Ar savām acīm, 4. lpp.
- 34 *Ivanovs M.* Par mūsu reprodukcijām, 17. lpp.
- 35 *Baumanis K.* Somu mākslas izstāde, 16. lpp.
- 36 Turpat.
- 37 *Fridrihsons K.* Izsakot pateicību, 8. lpp.
- 38 *Fridrihsons K.* Pārdomas par mūsdienu Itālijas grafikas izstādi, 28. lpp.
- 39 *Baumanis K.* Skulptors Zigmunds Kišfaludi-Štrobls, 16. lpp.
- 40 *Ivanovs M.* Ungāru māksla, 17. lpp.
- 41 *Bēms R.* Rokvels Kents, 26. lpp.
- 42 *Zvaigzne*, 1959, 18. nr., 29. lpp.
- 43 Turpat, 1958, 18. nr., 27. lpp.
- 44 Turpat, 6. nr., 14. lpp.
- 45 *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 15. lpp.
- 46 *Pikaso* nevarēja atšķirt savu gleznu no reprodukcijas, 24. lpp.

- 47 *Roms L.* Ar savām acīm, 4. lpp.
- 48 Turpat.
- 49 *Baumanis K.* Somu mākslas izstāde, 16. lpp.
- 50 *Fridrihsons K.* Pārdomas par mūsdienu Itālijas grafikas izstādi, 28. lpp.
- 51 Turpat.
- 52 *Ivanovs M.* Par mūsu reprodukcijām, 17. lpp.; *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 9. lpp.
- 53 *Ivanovs M.* Par mūsu reprodukcijām, 17. lpp.
- 54 *Fridrihsons K.* Pārdomas par mūsdienu Itālijas grafikas izstādi, 28. lpp.
- 55 *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 9. lpp.
- 56 *Fridrihsons K.* Pārdomas par mūsdienu Itālijas grafikas izstādi, 28. lpp.; *Ivanovs M.* Mazliet par moderno mākslu, 9. lpp.
- 57 *Lāce R.* Būt reālistiskās mākslas propagandētājam.
- 58 Zvaigzne viena mums visiem // *Zvaigzne*, 1971, 10. nr., 17. lpp.
- 59 *Strautmanis I.* Kā ceļ ārzemēs // *Turpat*, 1958, 20. nr., 20., 21. lpp.; *Brisele 58* // *Turpat*, 1. nr., 24., 25. lpp.
- 60 *Turpat*, 21. nr., 25. lpp.
- 61 *Turpat*, 1957, 12. nr., 16. lpp.
- 62 *Turpat*, 22. nr., 25. lpp.; 1958, 12. nr., 22. lpp.
- 63 *Turpat*, 1956, 17. nr., 26. lpp.; 1958, 23. nr., 22. lpp.; 1959, 4. nr., 28., 29. lpp.
- 64 *Turpat*, 1957, 9. nr., 27. lpp.; 1958, 17. nr., 24. lpp.
- 65 *Turpat*, 1956, 20. nr., 16. lpp.; 1957, 24. nr., 14. lpp.; 1959, 6. nr., 25. lpp.; 10. nr., 28. lpp.
- 66 *Turpat*, 5. nr., 28. lpp.
- 67 *Purs L.* Rumānijas iespaidi // *Turpat*, 1956, 16. nr., 15. lpp.; *Blūms R.* Pirmais no Latvijas, bet vispār septītais // *Turpat*, 1959, 1. nr., 9. lpp.; 3. nr., 28. lpp.
- 68 *Abzalone S.* Somijā // *Turpat*, 1956, 13. nr., 3. lpp.; *Roms L.* Ar savām acīm // *Turpat*, 20. nr., 8. lpp.; 21. nr., 20. lpp.
- 69 *Lāce V.* Rīga—"Gruzija"—Brisele // *Turpat*, 1958, 18. nr., 8., 9. lpp.
- 70 *Turpat*, 17. nr., 6. lpp.
- 71 *Roms L.* Ar savām acīm // *Turpat*, 1956, 21. nr., 20. lpp.
- 72 *Abzalone S.* Somijā.
- 73 *Lāce V.* Rīga—"Gruzija"—Brisele, 8. lpp.

Ilgvars Butulis

Ausländische Informationen in der Zeitschrift "Zvaigzne" (1956–1959)

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit werden ausländische Informationen der Zeitschrift "Zvaigzne" (Stern) (1956–1959) analysiert. Während des Berichtszeitraumes diente die Zeitschrift als Sprachrohr des Nationalkommunismus in Lettland. Gerade die ausländischen

Informationen sind reich an verschiedenen Zeugnissen über das politische Tauwetter und den Nationalkommunismus.

Der Autor befasst sich mit folgenden Aufgaben: er gibt einen allgemeinen Einblick in die ausländischen Informationen der "Zvaigzne", wobei besonders die Materialien über bildende Kunst und Architektur einer Analyse unterzogen werden, klärt die Rolle, den Umfang, die geographische und geopolitische Zugehörigkeit, die Dynamik und die Thematik der ausländischen Materialien, zeigt welche Ideen, Werte, Erfolge des Auslands auf den Gebieten der bildenden Kunst und der Architektur die Zeitschrift propagierte.

Die Quellenbasis schufen nicht nur die Artikel der Zeitschrift, sondern auch die Bilder (Photos, Kunstreproduktionen, Zeichnungen) und die Kommentare zu den Bildern. Auch die Stenogramme der Sitzungen des Büros des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Lettland schufen die Quellenbasis mit.

Die oben erwähnte Forschungsaufgaben machen es erforderlich, dass neben der allgemein wissenschaftlichen und speziell historischen Methoden auch die Elemente der Inhaltsanalysen Anwendung fanden, um die in den vielfältigen Materialien enthaltenen Informationen sichtbar zu machen.

Die Resultate der Analyse sind in acht Tabellen angeordnet. Zwei Tabellen enthalten Information über Anzahl und Dynamik der ausländischen Artikel. Wie aus den Tabellen ersichtlich, sind während des Berichtszeitraumes 143 Artikel über das Ausland in "Zvaigzne" erschienen, davon 18 über bildende Kunst und Architektur. Einen Überblick über die Thematik und die Anordnung der "ausländischen Bilder" in der Zeitschrift geben zwei weitere Tabellen. Wie die darin zusammengefassten Daten zeigen, waren in der "Zvaigzne" 2247 ausländische Bilder zu finden, unter ihnen 325 Bilder über bildende Kunst und Architektur. Die Tabellen Nr. 5. und 6. enthalten Information über Anzahl und geographische Zugehörigkeit der Kunstreproduktionen und der in der "Zvaigzne" erwähnten ausländischen Künstler. Wie aus den Tabellen zu ersehen, sind in der Zeitschrift 437 mal ausländische Künstler erwähnt. Die zwei letzten Tabellen geben einen Einblick in die Dynamik, die geographische Zugehörigkeit und Thematik der Bilder und über die Architektur im Ausland.

Der Autor stellt fest: Die Mitarbeiter der Zeitschrift "Zvaigzne" bemühten sich einen möglichst breiten und objektiven Einblick in die bildende Kunst und Architektur des Auslands zu geben. Damit kämpfte "Zvaigzne" gegen gängige Stereotype der offiziellen sowjetischen Ideologie und ihrer Propaganda über die Stagnation der "bürgerlichen Kunst" und über die Überlegenheit der sozialistischen Kunst und Architektur.

**NOVADPĒTNIEKA
VĀKUMS**

**COLLECTION OF REGIONAL
STUDIES**

Irēna Šaicāne

Viļakas jauniešu nevardarbīgās pretošanās organizācijas 1945. gadā

Ievads

Šī raksta uzdevums ir, izmantojot arhīva materiālus un tālaika jauniešu atmiņas, pēc sešdesmit gadiem salīdzināt Viļakas jauniešu nevardarbīgās pretošanās divu organizāciju darbību 1945. gadā.

Darbam aktualitāti piešķir tas, ka **2006. gada 11. martā un 10. aprīlī** apritēja 60 gadu, kopš padomju tiesa 67 personām par mēģinājumu pretoties padomju totalitārajam režīmam pasludināja tiesas spriedumu – brīvības atņemšanu uz 10 gadiem, tiesību zaudēšanu uz 5 gadiem un mantas konfiskāciju.

Pēc Otrā pasaules kara beigām padomju režīms Latvijā vēl nebija nostiprinājies, turpretim pretpadomju noskaņojums – visai izplatīts.

Ar jēdzienu “pretošanās kustība” parasti saprot tautas, iestāžu, sabiedrisko, politisko un reliģisko organizāciju nepakļaušanos totalitārajam režīmam.¹ Latvijas jaunākajā historiogrāfijā izveidots diezgan skaidrs priekšstats par pretošanās kustības posmiem, pamatota tipoloģija (bruņotā, nevardarbīgā, garīgā pretošanās un šo pretošanās veidu konkrētas formas).²

Jebkuras sabiedrības aktīvākā daļa ir jaunatne. Tā vieglāk iekļaujas protesta akcijās, riska sliekšnis ir zemāks, jo jaunieši neuzņemas atbildību par savu ģimeni, arī mazāk apzinās savas rīcības sekas.³

Skolu jaunatni padomju režīma pārstāvji dēvēja par komunisma cēlāju jauno paaudzi, bet tikai tad, ja tā bez ierunām pieņēma režīma uzspiesto ideoloģiju.

Daudzi jaunieši padomju totalitārajam režīmam pretojās ne tikai pasīvi, bet arī aktīvi, piemēram, iesaistoties jaunatnes nacionālajās organizācijās.

Skolu jaunatnes nacionālajai pretošanās kustībai ir pievērsušies vairāki vēsturnieki: Heinrihs Strods darbā “Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus)”, Tāļivaldis Vilciņš – “Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941)”, A. Auzāne, S. Asne,⁴ kā arī citi. Valsts jaunatnes iniciatīvu centrs sadarībā ar organizāciju “Daugavas Vanagi Latvijā” atbalstījis Jaunatnes nozares projektu

“Pretošanās kustība Latvijas novados: toreizējie jaunieši stāsta pārdzīvoto šodienas jauniešiem”, kā arī izdevis atmiņu materiālu (izdošanas gads nav norādīts), kur jaunieši stāsta par piedalīšanos jaunatnes organizācijās, kas vērsās pret komunistisko režīmu. Jaunieši arī rakstījuši par savu darbību, taču atmiņu stāstījumā vairāk vēstīts par pārdzīvoto izsūtījumā. Līdz šim nav plašāka pētījuma par jaunatnes nacionālajām organizācijām Ziemeļlatgalē (Viļaka un Balvi) padomju režīma pirmajā pastāvēšanas gadā pēc Otrā pasaules kara.

Abrenes apriņķis (no 1945. gada 12. oktobra Viļakas apriņķis, tagad – Balvu un daļa Ludzas rajona) bija viena no pirmajām Latvijas teritorijām, kur 1944. gada vasarā atkal nodibinājās padomju režīms (Viļaka atbrīvota no vācu karaspēka 23. jūlijā,⁵ Balvi – 30. jūlijā⁶).

Arī Abrenes apriņķī pēc padomju režīma atjaunošanās Viļakas vidusskolas nacionāli noskaņotie jaunieši iesaistījās divās pretpadomju organizācijās. Taču viņu iesaistītā darbība nebija ilga, jo čekisti abas organizācijas ātri atklāja un to dalībniekus notiesāja.

Pētījumā izmantotas divas galvenās avotu grupas: Latvijas Valsts arhīva 1986. fonds – “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem, pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1985)”, kurā iekļauts 56 612 krimināllietu,⁷ 1894. fonds – “1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas” un 40. gadu Viļakas vidusskolas jauniešu atmiņas pēc sešdesmit gadiem.

Pēc padomju juridiskās terminoloģijas šie cilvēki bija apsūdzēti kriminālnoziegos, jo termins “politiskie noziegumi” nepastāvēja. Tāpēc pārkāpumus, kurus varēja definēt kā neoloģitātes izpausmes pret PSRS, klasificēja kā kriminālnoziegos.⁸

Vācot materiālus par jauniešu nacionālajām organizācijām pirmajā pēckara gadā Viļakas vidusskolā, no 1986. fonda izmantotas divas krimināllietas – 15454. lieta divos sējumos par jauniešu pulciņu Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija, kur ietvertas apsūdzības un tiesas materiāli pret astoņiem jauniešiem, un P-10774. lieta desmit sējumos par jaunatnes organizāciju Latvijas Nacionālā jaunatnes apvienība (LNJA), kur glabājas apsūdzības pret 60 un tiesas materiāli par 59 personām. Gandrīz visi materiāli ir krievu valodā. Aresta brīdī jauniešiem konfiscētie dokumenti (krimināllietas 9. un 10. sējums) pārtulkoti arī krievu valodā.

No izmeklēšanas materiāliem secināms, ka arestēto personu anketas izpildītas nepilnīgi: nav dzimšanas datuma, ciemu nosaukumi krievu valodā pierakstīti neprecīzi vai nepareizi. Daudzreiz nav atrodams, kurā klasē apsūdzētais jaunietis mācījies, kā arī jāievēro, ka nopratināšanas protokolos lietota padomju terminoloģija (bandīts, fašistisks, kontrrevolucionārs, buržuāzisks).

Lai uzzinātu precīzākas ziņas par jauniešiem, tika meklēti citi dokumenti – gan krimināllietās, gan arī pie toreizējiem jauniešiem vai viņu radniekiem. Iegūtie materiāli vairākkārt salīdzināti.

Raksta pielikumā ievietotajos nacionālo partizānu komandiera Pētera Supes (segvārds "Cinītis"; 1920–1946) vēstulju fragmentos ievērota mūsdienu latviešu valodas ortogrāfija un izlabotas pārrakstīšanās kļūdas.

Tā kā vairāki jaunieši (Margarita Bratuška, Arvīds Bērziņš, Antoņina Korņejeva, Jānis Cercins u.c.) jau pirms aresta strādāja par skolotājiem, meklējot datus par skolām, kā arī ziņas par Viļakas vidusskolas 1945./1946. mācību gada absolventiem, izmantoti Alūksnes Zonālā valsts arhīva (AZVA) materiāli par Abrenes (Viļakas) apriņķa skolām, lai atrastu to skolotāju vārdus un uzvārdus, kuri 1944.–1945. gadā strādājuši Viļakā, Balvos un apkārtnes skolās.

Autori interesēja ne tikai darbs arhīvos ar dažādiem dokumentiem, bet viens no uzdevumiem bija atrast tālo 40. gadu dienu dalībniekus un pēc iespējas vairāk uzzināt no tiem.

Materiālu vākšanas laikā (2005. gada jūnijs – 2006. gada septembris) ir uzklusīts no pierakstīts (dažas atmiņas iegūtas no vēstulēm) vismaz 25 (arī no Balvu puses, jo LNJJA aptvēra plašāku teritoriju) toreizējo jauniešu vai viņu tuvāko radnieku stāstītais (rakstītais) par pēckara gadu dramatismu, kas palīdz ilustrēt vai atspēkot čekas dokumentus. Intervētie cilvēki atmiņas pārsvarā sniedza kā brīvu stāstījumu, tomēr sarunājoties vai vēstulēs tika uzdoti jautājumi, lai precizētu stāstīto. Jautājumi bija šādi:

- 1) kādi apstākļi veicināja iesaistīšanos jaunatnes organizācijā,
- 2) kādi bija uzticētie pienākumi,
- 3) kurā klasē mācījās aresta brīdī,
- 4) kad un kā notika apcietināšana (skolā, mājās),
- 5) kādi bija apstākļi apcietinājumā, pratināšana, tiesa.

Daži jaunieši – Roberts Sprukulis, Jāzeps Dvinskis, atsaucoties autores lūgumam, paši uzrakstīja plašu atmiņu materiālu, kas stāsta par dzīvi gan pirms kara, gan kara laikā, par konkrētiem vēsturiskiem notikumiem, situācijām personiskajā dzīvē, kā arī par pārciesto labošanas darbu nometnē. Abu jauniešu atmiņas ir ļoti precīzas.

Pētījumu sākot, bija zināmas bažas, vai apzinātie toreizējie pēckara gadu jaunieši gribēs atbildēt uz jautājumiem, jo totalitārā režīma mantoto bailu un neuzticēšanās sindroms varēja kavēt atmiņu materiāla pierakstīšanu. Taču viens faktors, kas, autore sprāt, veicināja cilvēku uzticēšanos, bija jau 2005. gadā veiktais pētījums "Balvenieši padomju režīma gados (1940–1941 un 1944–1949): dokumentos un atmiņās", kad aptaujušie cilvēki sākumā bija skeptiski noskaņoti, bet pēc tam uzticējās. Daļa apzināto ir tagadējā Balvu rajona iedzīvotāji, un viņi bija atsaucīgi.

Saņemtās atbildes bija samērā izsmelošas un sniedza ieskatu pēckara gadu notikumos. Atbildi autore nesagaidīja tikai no divām personām, tātad visiem nav vēlēšanās runāt par šiem notikumiem, un autore to respektē.

Situācijas analīzei izmantota tikai neliela daļa Viļakas vidusskolas jauniešu atmiņu.⁹

Darbs uzrakstīts, ievērojot Fiziskās personas datu aizsardzības likumu.

Apdzīvoto ciemu nosaukuma rakstībā autore vadījies pēc Jāņa Turlaja un Ginta Milliņa grāmatas “Latvijas apdzīvotās vietas: Klasifikācija, vērtēšanas kritēriji, ciemu saraksts, kartes” (Rīga, 1998). Sievietēm minēts pirmslaulību uzvārds, iekavās – pašreizējais uzvārds.

Autore pateicas visiem tiem, kuri neatteicās dalīties savās atmiņās, jo bija taču jāpārvar bailes un jāsakopo spēki, lai vēlreiz atcerētos un stāstītu par notikumiem, kas atstājuši dziļas sāpes sirdī, ietekmējuši dzīvi, īpaši skaistākos jaunības gadus, kas pavadīti tālu no dzimtenes. Raksta autorei tas atmiņā atsauc laiku, kad māte bērnībā klusiņām stāstīja par jauniešiem, kas nevardarbīgi pretojušies padomju režīmam. Tas lika domāt par Latvijas vēstures pavērsieniem, par to, kā jaunieši spēja izturēt, nesalūzt, un vēl dzīvie ir optimisma pilni un aktīvi joprojām.

2006. gada 8. aprīlī kādreizējie Viļakas (Balvu) jaunieši pēc 60 gadiem sapulcējās Balvu pilsētas ģimnāzijā, lai atkal satiktos un atpazītu bijušos skolas biedrus. Daži slīktās veselības dēļ neatbrauca (Antoņina Bratuškina, Ausma Mūrniece, Nīna Burlacāne u.c.), bet domās viņi bija te, to liecināja telefona zvani. Satikās seši, kas bija iesaistījušies divās nelegālās pretpadomju organizācijās, lai atkal parunātos gan par skolas gadiem, gan par izsūtījuma gadiem, gan par pašreizējo Latvijas valsti.

Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija

Vienu pretpadomju pulciņu (dalībnieku skaits aresta brīdī bija neliels, lai gan nosaukumā ir vārds “organizācija”) izveidoja jaunieši, kuri nesen bija beiguši Eržapoles pamatskolu (nepilnā vidusskola), no tiem daļa turpināja mācības Viļakas vidusskolā.

1945. gada maijā (arhīva dokumentos vairākkārt minēts 13. maijs, arī 15. maijs¹⁰; pēc sešdesmit gadiem precīzu datumu aptaujātie neatceras) pieci puisi pie Viļakas ezera Meirupītes sanāca uz pirmo sanākumi, kur tika iepazīstināti ar statūtiem un organizācijas darbības principiem. Visi parakstījās. Tā tika nodibināta Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija.¹¹

Jauniešu organizācijas galvenie uzdevumi bija:

- audzināt Latvijas iedzīvotājus nacionālisma garā, veicot pretpadomju aģitāciju ar proklamācijām;
- iesaistīt organizācijā plašus iedzīvotāju slāņus, it īpaši nacionāli noskaņoto skolu jaunatni;
- palīdzēt nacionālajiem partizāniem (apsūdzības materiālos lietots padomju represīvo iestāžu lietotais apzīmējums – bandīti) atjaunot neatkarīgo Latvijas valsti.¹²

Par organizācijas vadītāju ievēlēja Robertu Sprukuli, kurš tajā laikā bija Viļakas vidusskolas 9. klases skolnieks. Taču jau 1945. gada 22. septembrī viņu arestēja (lēmums par arestu izrakstīts 26. septembrī).¹³

Pēc sešdesmit gadiem R. Sprukulis (1927) stāsta, kas viņu rosinājis sākt darboties un kur pieļautas kļūdas.

Fronte bija aizdunējusi līdz Kurzemei, taču karš turpinājās tepat un visur. Iestādēs pārsvarā runāja krievu valodā. Gadījās dzirdēt, ka skolas biedrenes lūgumam runāt latviešu valodā sekoja uzbrēciens, ka neesot nekādi Ulmaņa laiki. Kauju trokšņi atskanēja gan vienā, gan otrā Viļakas pusē. Ar partizāniem saistīto cilvēku mājas tika nodedzinātas un viss nolīdzināts līdz ar zemi. Viss likās nomācošs un smacējošs. Ļaudis sevi mierināja ar domu, ka aizjūras sabiedrotie to visu tā neatstās. Naivums, bet vismaz kaut kas. [..]

Vienā no kratīšanām, izbakstot ar durkļiem un iesmiem mājas apkārtni, tika atrasta pagaidu pagraba grants uzbērumā noslēptā skārda kārba ar tipogrāfijas burtiem. Diemžēl turpat bija arī mūsu organizācijas biedru saraksts. Atrada arī automātu ar saīsināto spalu. Slēpšanu biju sācis sakarā ar dažiem izsaukumiem uz miliciju par rakstāmšašņu. Skrejlapu salikšanu un iespiešanu veicu mūsu lauku mājas bēniņos, centos, lai par manu nodarbošanos nezinātu gados jaunākās māšas un vecāki.¹⁴

Drīz vien tika arestēti arī pārējie jaunieši.

1. tabula*

Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas dalībnieku aresti 1945. gadā

Datums	Arestēto jauniešu skaits
22.09.	1
26.09.	1
29.09.	1
30.09.	1
01.10.	2
06.10.	1
19.10.	1
Kopā	8

* Tabulas sagatavotas, izmantojot arhīva materiālus (pārsvarā rehabilitācijas dokumentus), dati precizēti pēc mutvārdu liecībām.

No 1. tabulas datiem redzams, ka līdz 1945. gada 1. oktobrim jau bija arestēti seši no astoņiem apsūdzētajiem jauniešiem.

Pēc 1. oktobra tika apcietināti vēl divi jaunieši, un izmeklētāji strādāja, lai pierādītu viņu “noziegumus” pret padomju varu. Īpaša loma vainas pierādīšanā bija lietiskajiem materiāliem, ko atrada jauniešu mājās aresta laikā vai arī tika atrasti vēlāk un izņemti. Saskaņā ar Krievijas PFSR Kriminālprocesa kodeksa 66. pantu *“Lietiskie pierādījumi ir priekšmeti, kas kalpojuši par nozieguma izdarīšanas rīkiem, sevi saglabājuši nozieguma pēdas vai kuri bijuši apsūdzētā noziedzīgā nodarījuma objekti, kā arī citi priekšmeti un dokumenti, kas var kalpot kā nozieguma un vainīgo personu atklāšanas līdzekļi.”*¹⁵

2. tabulā apkopoti arestēto jauniešu vārdi un uzvārdi, dzimšanas gads, izglītība aresta brīdī.

2. tabula

Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas sastāvs

Vārds, uzvārds	Dzimšanas gads	Izglītība (cik klases pabeigtas, vai kurā mācījās aresta laikā)	Skaits
Anelija Bukovska	1924	11. klasē	1
Antons Strapcāns	1927	10. klasē	3
Marjans Dadžāns	1927	10. klasē	
Roberts Sprukulis	1927	10. klasē	
Ādolfs Jeromāns	1927	7 klases	2
Jāzeprs Prancāns	1927	7 klases	
Francis Strupka	1927	6 klases	1
Jānis Skotka	1927	4 klases	1

Septiņi arestētie un apsūdzētie jaunieši dzimuši 1927. gadā, tikai Roberta Sprukuļa māsiņa Anelija Bukovska – 1924. gadā.

Jauniešu apsūdzības materiālos uzsvērts, ka organizācijas vadītājs Roberts Sprukulis ar klases biedra Antona Strapcāna atbalstu nodibinājis sakarus ar nacionālo partizānu komandieri Pēteri Supi, kurš sniedzis gan mutiskus, gan rakstiskus norādījumus, palīdzējis izstrādāt jauniešu organizācijas statūtus. Kādā izmeklēšanas dokumentā atzīmēts, ka Antons Strapcāns ticies ar Pēteri Supi 1945. gada 12. maijā.¹⁶

Pēc sešdesmit gadiem, lasot Roberta Sprukuļa atbildes uz jautājumiem, kā arī no sarunām ar viņu var secināt, ka visos apsūdzības materiālos ir mēģināts “pievilkt” jauniešu lietai Pēteri Supi, lai gan intervijas liecina, ka viņa ietekme bijusi samērā niecīga. Roberts Sprukulis uzsver:

Tiekoties tikai vienu reizi ar P. Supi, saņēmām uz rotatora pavairotos “Brīvās Latvijas”, “Latvju rakstu” eksemplārus. Komandieri informējām, ka mums ir nedaudz ieroču, kas bija savākti, fronteī pārejot mūsu apvidu. Taču partizānu komandieris mūs brīdināja, ka sakarā ar daudzajām pēdējā laika sadursmēm un cilvēku upuriem bez norādījuma nerīkoties, bet būt gatavībā un gaidīt.

Taču nesnaua arī varas iestādes. Bijām nokļuvuši varas pārstāvju redzeslokā. Sekoja vairākkārtējas kratīšanas un apcietinājums.¹⁷

1946. gada 16. februārī astoņu arestēto jauniešu pirmstiesas izmeklēšana bija pabeigta un uzrādīta galīgā apsūdzība.¹⁸

Arhīva materiālos uzrādīts, ka jauniešu pulciņam izvirzīta apsūdzība gan par ieroču glabāšanu (R. Sprukuļa mājās atrada automātu, šauteni, nedaudz munīcijas), gan par sakariem ar nacionālajiem partizāniem, ar mērķi atjaunot neatkarīgu Latvijas valsti.¹⁹

Čekas izmeklētāji Viļakā, Rēzeknē, Rīgā (arestētie jaunieši Rīgā atradās kopš 1946. gada 2. janvāra²⁰) “čakli” strādāja (fiziska ietekmēšana, morāla iebaidīšana un pazemošana, pratināšana tikai naktīs), lai pierādītu astoņu jauniešu “noziegumus” pret padomju varu. Kāds izmeklētājs kādā nopratināšanā uzsvēra: “Mēs notiesāsim jūs tāpēc, ka negribat nodot savu dzimteni.”²¹

Vispirms jauniešu krimināllietā tika savākti lietiskie pierādījumi – jauniešu organizācijas saraksts, statūti, pretpadomju lapiņas, rakstammašīna, tipogrāfijas burti, nedaudzas vācu šauteņu patronas, šautene, automāts ar saīsinātu stobru, lai arestētos astoņus jauniešus notiesātu par pretpadomju darbību.

3. tabula

1946. gada 11. marta tiesas spriedums

Apsūdzība	Notiesāto skaits	T.sk.		Sods
		vīrieši	sievietes	
Krievijas PFSR Kriminālkodeksa (KK) 58 ^{1a.} , 58 ^{11.} p., Dzimtenes nodevība un darbība pretpadomju organizācijā	5	5	–	Brīvības atņemšana uz 10 gadiem, tiesību zaudēšana uz 5 gadiem, mantas konfiskācija*
17-58 ^{1a.} , 58 ^{11.} p., Līdzdalība dzimtenes nodevībā un darbība pretpadomju organizācijā	3	2	1	10+5+k

* Turpmāk tekstā 3. un 6. tabulā spriedums rakstīts saīsināti, piemēram, “10+5+k” lasāms: brīvības atņemšana uz 10 gadiem, tiesību zaudēšana uz 5 gadiem un mantas konfiskācija.

Kā redzams 3. tabulā, piecus Viļakas jauniešus apsūdzēja pēc Krievijas PFSR KK 58^{1a}. panta – Dzimtenes nodevība. Jēdziens “Dzimtenes nodevība” padomju mītokrātiskajā²² izpratnē nozīmēja *“darbību, kuru ar nodomu īstenojis PSRS pilsonis, lai nodarītu kaitējumu PSRS valstiskajai, teritoriālajai, militārajai varenībai: pāriešana ienaidnieka pusē, spiegošana, valsts vai militāro noslēpumu izpaušana ārvalstij u.tml.”*. Saskaņā ar PSRS Konstitūcijas 133. pantu dzimtenes nodevība bija pats bīstamākais noziegums pret padomju valsti.²³

Šie astoņi jaunieši apsūdzēti arī pēc 58¹¹. panta – darbība dažādās organizācijās, kas paredzētas noziegumu sagatavošanai vai izpildīšanai (tātad sodāmi visi, kuri iesaistījušies nelegālās jauniešu organizācijās, lai atjaunotu neatkarīgo Latvijas valsti). Trīs jaunieši apsūdzēti pēc 17-58^{1a}. panta – līdzdalība dzimtenes nodevībā (zinājuši par organizāciju, bet nav ziņojuši padomju varas iestādēm).

Tātad 1946. gada 11. martā²⁴ Rīgā Latvijas PSR leTK karaspēka Kara tribunāls astoņiem apsūdzētajiem Viļakas jauniešiem (septiņi puisi un viena jauniene) par mēģinājumu pretoties padomju režīmam (galvenokārt izplatot pretpadomju proklamācijas) (neatkarīgi no apsūdzības pantiem) pasludināja vienādu sodu – brīvības atņemšana uz 10 gadiem, tiesību zaudēšana uz 5 gadiem un mantas konfiskācija.

Līdz 1953. gadam represiju politika tika balstīta uz Staļina tēzi, ka sociālismam nostiprinoties un gūstot panākumus, aktivizējas ienaidnieku pretošanās. 1953. gadā tika izstrādāta jauna doktrīna, pēc kuras sociālisma pilnīga uzvara nozīmēja to, ka sociālisma idejas ir uzvarējušas cilvēku prātā, bet ienaidnieki ir zaudējuši sociālo bāzi. 1954. gada maijā sāka darboties komisija, kas pārskatīja lietas par kontrrevolucionāriem noziegumiem tiem sodītajiem, kas atradās cietumos, nometnēs, kā arī speciālajā nometinājumā.²⁵

Astoņu notiesāto jauniešu lieta tika pārskatīta 1954. gada 25. decembrī, kas 1946. gada 11. marta tiesas spriedumu nemainīja. Taču 1955. gada 20. oktobrī Baltijas kara apgabala prokurors raksta protestu, uzsverot, ka spriedums ir jāpārskata. Pievienotajā izziņā norādīts, kur atrodas notiesātie jaunieši. Tikai viens – Jānis Skotka bija atbrīvots no Vorkutlaga 1954. gada 20. septembrī.²⁶

1955. gada 11. novembrī iepriekšējais tiesas spriedums tika mainīts – Robertam Sprukulim, Ādolfam Jeromānam, Antonam Strapcānam un Marjanam Dadžānam apsūdzību pēc Krievijas PFSR KK 58^{1a}. panta pārkvalificēja uz 58¹⁰. pantu (propaganda vai aģitācija, kas aicina gāzt, graut vai vājināt PSRS), bet sods atstāts tas pats. Francim Strupkam, Jānim Skotkam, Jāzepam Prancānam, pārkvalificējot apsūdzības pantus, sods tika samazināts – desmit gadu vietā pieci gadi labošanas darbu nometnē, mantas konfiskācija atcelta, atgriežot tās vērtību, – jo puisi zinājuši par organizācijas esamību,

bet praktiski neko nav veikuši. Arī Anelijai Bukovskai piespriests sods samazināts no 10 gadiem uz 5 gadiem, atstājot mantas konfiskāciju.²⁷

Rezumējot jāuzsver, ka Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija pastāvēja neilgu laiku – no 1945. gada maija līdz septembra beigām, kad sākās pirmie aresti.

Organizācija bija maza – četri pieci jaunieši, tomēr bija izstrādāti statūti, kā arī nodibināti sakari ar nacionālo partizānu komandieri Pēteri Supi, jo jaunieši apzinājās, ka vajadzīgas pieaugušo teorētiskās zināšanas.

Konspirācijai jaunieši izvēlējās segvārdus, piemēram, Roberts Sprukulis – “Romāns”, Marjans Dadžāns – “Vilnis”, Antons Strapcāns – “Vītols”, Ādolfs Jeromāns – “Ziemeļis”.

Ar pretpadomju lapiņām viņi centās izglītot apkārtnes iedzīvotājus.

Jauniešiem tika izvirzīta apsūdzība par ieroču glabāšanu, taču neizdevās pierādīt, ka viņi būtu tos izmantojuši.

Visi Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas dalībnieki ir rehabilitēti.

Latvijas Nacionālā jaunatnes apvienība

Latvijas Nacionālo partizānu apvienības (LNPA) komandieris Pēteris Supe 1944. gada beigās izstrādāja statūtus divām latviešu nelegālajām organizācijām. Latvijas Nacionālā jaunatnes apvienība (LNJA) paredzēja uzņemt jauniešus, ne vecākus par 21 gadu, bet Latvijas Nacionālā apvienība – arī vecākus.²⁸

LNJA statūtos uzsvērts, ka organizācijas galvenais mērķis ir apvienot visu latvju jaunatni vienā nacionālā organizācijā, ar mērķi atjaunot demokrātisko Latvijas valsti.²⁹

Jau 1945. gada martā Viļakas vidusskolas 11. klases nacionāli noskaņotie jaunieši Jāzepa Dvinska vadībā izdeva žurnāla “Degsme” divus vai trīs numurus. Kāda skolniece kaligrāfiskā rokrakstā rakstus pārrakstīja.

Maija mēnesī jaunieši sapulcējās skolas ābeļdārzā, kur vienojās par iesaistīšanos organizācijā, kurai statūtus bija sarakstījis Pēteris Supe. Viens no galvenajiem organizācijas biedru uzdevumiem bija nacionālo partizānu atbalstīšana visos iespējamajos veidos (palīdzība ar pārtiku, sakaru nodibināšana, medikamentu sagāde).³⁰ Notika divas sanāksmes – 15. un 29. jūlijā. Lai veiktu organizācijai izvirzītos uzdevumus, tika veidotas LNJA nodaļas gan tuvākā, gan tālākā apkārtnē. 15. jūlija sanāksmē par organizācijas vadītāju Viļakā ievēlēja 11. klases skolnieci Antoņinu Bratuškinu, jo viņas ģimenei bija tieši sakari ar LNPA komandieri Pēteri Supi, par vietnieku – 12. klases skolnieku Jāzepu Dvinski (segvārds “Daugavietis”).³¹

Iespējams, ka jauniešus iedvesmoja rīkoties 1945. gada 30. augustā iedzīvotājiem izplatītais uzsaukums:

Māras zemes iedzīvotāji!

Jūs ar nepacietību gaidāt brīvību. Gaidāt, kad boļševiku varmācīgais verdzības jūgs nokritīs no Jūsu pleciem. [..]

Latvju tauta un viņas partizāni, esiet pacietīgi! Neticiet boļševiku miermīlībai, neklausieties viņu “saldajos” vārdos un “vilinošajos” viltus solījumos, bet palieciet savās vietās un gaidiet “Brīvās latvju tautas pārstāvniecības” norādījumus.

Tuvākā nākotne rādīs, vai latvju tauta pakļausies boļševikiem un ies bojā vai pārbaudījumu laiku izturēs un dzīvos mūžīgi.

Dievs, svētī Latviju!³²

30. augusta uzsaukums bija saņemts no nacionālo partizānu komandiera Pētera Supes divos eksemplāros, kurus nodeva Balvu un Viļakas jauniešiem pavairošanai un izplatīšanai.³³

Latvijas PSR IeTK LNJA organizāciju līdz ar tās nodaļām, kas bija sākušas veidoties vairākos Latvijas apriņķos, atklāja, un sākās organizācijā iesaistīto jauniešu (bet ne tikai to) plaši aresti.

Pirmais arests notika 1945. gada 23. septembrī – arestēja Viļakas vidusskolas 11. klases skolnieci Ausmu Mūrnieci (1928):

1945. gada 23. septembrī mani arestēja mājās, kur dzīvoju kopā ar vecākiem. Tobrīd biju slima [..]

Nogulēju slimnīcā apmēram divas nedēļas. Tad pārveda atpakaļ uz cietumu. Tikai tad notika arī pirmā nopratināšana, un es uzzināju, par ko esmu arestēta. Izrādījās, ka vidusskolā citas jaunatnes grupas [Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija. – I. Š.] locekļi ir arestēti un kāds no viņiem bija minējis arī manu vārdu. Jā, man piedāvāja iesaistīties viņu grupā, bet es atteicos, jo es jau darbojos “Latvijas Nacionālajā jaunatnes apvienībā”.³⁴

4. tabula

**Latvijas Nacionālās jaunatnes apvienības
dalībnieku aresti**

Datums	Arestēto skaits	T. sk. Viļakas jaunieši
1945. g. 23.09.	1	1
30.10.	2 (arestēti Rīgā)	1
31.10.	4 (arestēti Rīgā)	–
01.11.	2	–
02.11.	4	3
03.11.	13	8

Datums	Arestēto skaits	T. sk. Viļakas jaunieši
04.11.	2	–
05.11.	6	3
06.11.	3	1
09.11.	1	–
14.11.	4	–
11.12.	3	–
13.12.	6	3
14.12.	4	3
15.12.	2	1
16.12.	1	–
Ap 20.12.	1	–
1946. g. 05.01.	1	1
Kopā	60	25

Pēc 4. tabulas datiem redzams, ka pirmie LNJA dalībnieku aresti sākās 1945. gada 30.–31. oktobrī Rīgā. Arestēja Margaritu Bratušku, kura no Viļakas bija devusies uz galvaspilsētu it kā pabeigt filoloģijas studijas, bet būtībā pēc Pētera Supes ieteikuma veidot jaunatnes organizācijas nodaļas Rīgā, kas vēlāk aptvertu visu Latviju, jo, pēc Supes domām, lai uzvarētu totalitāro padomju režīmu, nacionālajā kustībā bija jāiesaistās lielākajai daļai iedzīvotāju.³⁵

1945. gada 27. augusta vēstulē Margaritas Bratuškas mātai Valērijai Bratuškinai (segvārds “Vija”; dz. 1918. g.)³⁶ Pēteris Supe raksta:

[..] Lūdzu padomāt par iesaistīšanos sava novada jauniešu – meiteņu vadītājas darbā.

Margai mūsu kopējo pasākumu labā, kā arī personīgi būtu ieteicams no Viļakas izrauties un darboties Rīgā.

*Vienoti augsim un audzināsim Latvijai!*³⁷

30. oktobrī Rīgā arestēja arī Viļakas apriņķa Stacijas pamatskolas skolotāju Arvīdu Bērziņu, kurš bieži devās uz Rīgu kā sakarnieks, par iemeslu uzdodot redzes pārbaudi. Jau pulksten 12.00 sāka pirmā nopratināšana. Protokolā atzīmēts, ka Arvīds Bērziņš ieradies Rīgā 25. oktobrī, bija paredzējis apmeklēt poliklīnikā acu ārstu un pēc skolotāju lūguma iegādāties skolas piederumus. Skolotāja, kas 1945. gadā strādājusi Stacijas pamatskolā, stāstīja, ka arī viņa iedevusi 10 rubļu, lai nopirktu darbam nepieciešamo. Taču Arvīdu Bērziņu (1923–1996) skolā nav sagaidījusi.³⁸

Margaritas Bratuškas (1920–2001) īsajā atmiņu stāstījumā, kas glabājas Latvijas Okupācijas muzeja fondos, minēts, ka 1945. gada oktobra beigās viņa devusies uz Rīgu, lai turpinātu studijas. Viņai bija jāsameklē radiobaterijas, ko balvenietis Arvīds Bērziņš solījis aizvest Ciniņim. Arvīdu Bērziņu stacijā neatradusi, Margarita Bratuška devusies uz dzīvokli, kur A. Bērziņš bijis apmeties, taču arī tur viņš nav bijis. Margarita Bratuška atceras, ka kāpņu telpā pretī šim dzīvoklim stāvējis cilvēks un lasījis avīzi.

Nolikusi baterijas savā dzīvokli, gāju uz miliciju pierakstīties. Ceļā mani arestēja. Tanī pašā laikā (precizētie aresta datumi 4. tabulā. – I. Š.) tika arestēti arī skolnieki Viļakas ģimnāzijā (vidusskolā) un skolotāji Balvos. Sākumā visu noliedzu, bet, kad ieraudzīju pratinātāja rokās mūsu organizācijas dokumentus, vairs nebija nozīmes liegties. Tur bija biedru saraksti, statūti, skolotāju saraksts, nošauto Ciniša tēva un mātes (gājuši bojā 1945. gada jūlijā. – I. Š.) fotogrāfijas.³⁹

Visvairāk cilvēku arestēja 3. novembrī (4. tabulā izcēlums), kad apcietināja 13 cilvēku, no tiem četri bija Balvu jaunieši, viens no Rīgas, bet astoņi – Viļakas iedzīvotāji, to vidū organizācijas vadītāja Antoņina Bratuškina (1926), kura pēc sešdesmit gadiem atmiņās kritiski novērtē pieredzes trūkumu toreizējo jauniešu nevardarbīgajā pretošanās mēģinājumā pret padomju režīmu:

Mani arestēja 3. novembrī stundu laikā. [...] Pēc aizturēšanas aizveda uz Viļakas čeku un tikai nākamajā dienā, t.i., 4. novembrī, izsauca uz pirmo nopratināšanu. Uzreiz prasīja par organizāciju, tās dokumentiem. Es sākumā visu noliedzu. Tad viens no čekistiem jautāja: “Bet kas jums glabājas bundžā zem klēts pamatiem?” Man aiz pārsteiguma laikam pat mute palika vaļā. Jā, tieši tā arī bija!

Man vēl nebija pilni 18 gadi, es nebiju tik rūdīta pagrīdniece, lai kaut ko momentā izgudrotu. Čekisti atkal saka: “Braucam!”

No mašīnas man atļāva izkāpt, bet iet nekur neļāva, visu laiku apsargāja divi vīri ar šautenēm. Tēvu un māti nekur neredzēju. Arī pašās mājās kratīšanas nebija, bet citi milicijas vīri aizgāja uz klēti un izraka bundžu ar dažādiem organizācijas dokumentiem.⁴⁰

Kā liecina 4. tabulas dati, pēc visplašāko arestu sākšanās līdz 1946. gada 5. janvārim arestēja vēl 47 cilvēkus. Taču krimināllietā atrodas pirmstiesas materiāli par 60 cilvēkiem. Kurš vēl bija apcietināts? Kāpēc nekas nav minēts tiesas spriedumā?

Izmeklēšanas materiālos ir ziņas, ka 1945. gada 23. decembrī izrakstīts lēmums par Teklas Locānes (1913–1946) apcietināšanu. Pirmais nopratināšanas protokols datēts ar 21. decembri, apsūdzēta pēc KPFSR KK 17-58^{1a}. un 58¹². panta – Dzimtenes nodevības atbalstīšana un neziņošana padomju varas iestādēm.⁴¹

1946. gada 7. janvāra nopratināšanas protokolā atzīmēts, ka Tekla Locāne teikusi:

Atzīstu sevi vainīgu tikai tajā ziņā, ka 1945. gada jūlijā, kad aprīnķa skolu valdē veicu sekretāres pienākumus, būdama pagaidām kā rezerves skolotāja, pēc M. Bratušķas lūguma izveidoju aprīnķa skolotāju sarakstu, norādot viņu partijisko piederību. Sarakstā tika ierakstīti 270 aprīnķa skolotāji. Šo izveidoto sarakstu nodevu Margaritai Bratušķai, ko viņa ar to darīja tālāk, nezinu. Man nebija zināms, ka viņa bija saistīta ar pretpadomju organizāciju.⁴²

Šo skolotāju sarakstu čekisti atrada Antoņinas Bratušķinas mājās 1945. gada 4. novembrī.

1946. gada 12. janvārī pulksten 18.00 Tekla Locāne nogādāta Rīgas Centrālcietuma slimnīcā smagā veselības stāvoklī. Čekas oficiālā versija ir tāda, ka 1946. gada 13. janvārī pulksten 9.30 slimniece ir mirusi. Nāves cēlonis – kuņģa čūla.⁴³

Viļakas vidusskolas skolniece Helēna Keiša (1926) atceras, ka pēc pratināšanas Tekla Locāne ieģrūsta kamerā un viņa nav varējusi parunāt. Pēc brīža sākušas pa muti plūst asinis. Vēlāk čekisti no kameras viņu aizvāca.⁴⁴

1946. gada 19. janvārī izmeklētāji pieņem lēmumu sakarā ar Teklas Locānes nāvi pārtraukt izvirzīto apsūdzību.⁴⁵

Margarita Bratuška atmiņās liecina, ka viņa Teklu Locāni (daudzi aptaujātie jaunieši viņu neatcerējās, jo viņa nebija LNJA sastāvā) atceras, jo tieši pēc viņas lūguma tika izveidots Abrenes aprīnķa skolotāju saraksts, kas deva pamatu arestam un bojāejai čekas cietumā:

Man mieru nedod tikai viens gadījums. Kādā reizē pratinātājs man prasa: “Kas atzīmēja skolotāju sarakstā kreisi noskaņotos skolotājus?” Biju par šo sarakstu aizmirsusi, nebiju padomājusi, ka arī saraksta sastādītāju varētu arestēt un ka nevajadzētu viņu minēt, tomēr pateicu: Tekla Locāne. Tūliņ man bija ar viņu konfrontācija, un es apstiprināju to, ko viņa bija noliegusi. Viņa čekā nomirusi, gan jau arī mana vaina ir.⁴⁶

Krimināllietā apkopoti pirmstiesas izmeklēšanas materiāli par 60 cilvēkiem un tiesas materiāli par 59 apsūdzētajiem, no kuriem jaunākais dzimis 1930. gadā, bet vecākais – 1894. gadā.

1946. gada 16. janvārī čekas izmeklētājs raksta ziņojumu, ka par pretpadomju darbību līdz 1945. gada 22. novembrim ir arestēti 42 cilvēki, bet laikposmā līdz 25. decembrim vēl 17 personu.⁴⁷ Tā kā papildus jāveic nopratināšanas, konfrontācijas, izmeklētājs lūdzis pagarināt galīgās apsūdzības uzrādīšanas laiku līdz 1946. gada 16. februārim (16. februārī galīgā apsūdzība tiek uzrādīta Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas dalībniekiem).

Latvijas PSR IeTK prokurors 1946. gada 28. februārī izvirzīja apsūdzību 59 cilvēkiem (viens miris, viens ir no citas jauniešu grupas), kuru lielākā daļa bija no Viļakas

apriņķa – Viļakas un Balviem, bet 8. martā izmeklēšanas materiāli tika nosūtīti tiesai.⁴⁸

Apsūdzībā uzsvērts, ka visi apcietinātie saistīti ar pretpadomju organizācijas darbību, kuras mērķis – atjaunot bijušo Latvijas valsti.

Latvijas PSR IeTK karaspēka Kara tribunāls 57 apsūdzētos (divām jaunietēm – Annai Andrejevai un Zinaīdai Kozlovskai) spriedums pasludināts vēlāk – 20. aprīlī un 26. septembrī⁴⁹) tiesāja Rīgā 1946. gadā no 2. aprīļa līdz 10. aprīlim, izvirzot šādus galvenos “kontrrevolucionāros noziegumus” – pretpadomju aģitācija un palīdzība nacionālajiem partizāniem.

Tiesai sākoties, klātesošajiem paziņoja, ka 2. aprīļa tiesas sēdē nepiedalīsies Anna Andrejeva un Zinaīda Kozlovska, jo atrodas cietuma Nr. 1 (Centrālcietums) slimnīcā. Tad tika noskaidrotas visas 57 apsūdzētās personas (vārds, uzvārds) un paziņoja, kad kriminālieta tiks nodota tiesai. Jautāja, vai neiebilst, ja lietu sāks izskatīt bez divu apsūdzēto līdzdalības. Neviens neiebilda, tad atkal jautājumi, vai zināmas apsūdzēto tiesības un vai nav kādas pretenzijas. Daži no apsūdzētajiem nosaukuši, kādus lieciniekus vajadzētu pieaicināt.

Pēc pārtraukuma (14.20–16.00) atkal tiesas procedūras jautājumi: vai ir skaidra apsūdzība, un vai atzīst sevi par vainīgu. Visi atbildējuši, ka izvirzītā apsūdzība ir saprotama, taču 16 apsūdzētie teikuši, ka sevi neatzīst par vainīgiem, bet septiņi – tikai daļēji.⁵⁰

1946. gada 2. aprīlī tiesas sēde sākās pulksten 10.30, turpinājās līdz 22.00. Tajā piedalījās arī divi valsts advokāti, lai gan daudzi tiesājamie no tiem bija mēģinājuši atteikties, taču tika uzsvērts, ka padomju tiesa ir taisnīga un katrs apsūdzētais bez maksas var izmantot šo pakalpojumu. Daži stāstīja, ka viens advokāts radniekiem prasījis atlīdzību, ko arī samaksājuši.⁵¹ Arī prokurors, kas uzturēja apsūdzību, teicis: “Es ar er latvecs!” – liekot saprast, ka it kā latvieši tiesās.⁵²

Vēl pirms apsūdzēto tiesāšanas procesa aktuāls bija jautājums, kādā secībā izskatīt kriminālietu. Abi advokāti ieteica saukt uzvārdus tā, kā uzrādīts apsūdzībā. Šim ieteikumam piekrita.

Pirmajā tiesas dienā nopratināja māsas Antoņinu un Margaritu Bratuškinas (Margaritai savulaik dokumentos ierakstīts uzvārds Bratuška).

Pēc uzrādītās apsūdzības un kriminālietas materiāliem padomju tiesa par mēģinājumu nostāties pret pastāvošo režīmu no 2. aprīļa līdz 10. aprīlim (arī 20. aprīlī un 26. septembrī) tiesāja 59 cilvēkus – 26 vīriešus un 33 sievietes.⁵³

5. tabulā dots tiesāto 25 Viļakas jauniešu vārdiskais saraksts.

5. tabula

Viļakas jaunieši Latvijas Nacionālajā jaunatnes apvienībā

Vārds, uzvārds	Dzimšanas gads	Izglītība (Viļakas (ģimn.) vidusskolas absolvēšanas gads vai klase, kurā mācījās aresta laikā)	Skaitis
Margarita Bratuška	1920	1939	1
Jānis Cercins	1921	1942	1
Antoņina Korņejeva Zinaīda Kozlovska Marija Slišāne	1926 1925 1925	1945	3
Laimonis Junga	1930	9. klase	1
Elza Koka	1928	10. klase	1
Antoņina Bratuškina Ausma Mūrniece Helēna Keiša Terēza Ivanovska Pēteris Čugurs Jāzeps Mekšs Nanija Baltmane Leontīna Bordāne	1926 1928 1926 1928 1927 1928 1927 1928	11. klase	8
Jāzeps Dvinskis Konstancija Sprukule Staņislava Šaicāne Anastasija Sprukule Ņina Burlacāne Jadviga Kozlovska Anna Andrejeva Leonards Oleksāns	1927 1926 1925 1926 1927 1925 1926 1927	12. klase	8
Staņislavs Zondaks Anele Kokoreviča	1927 1926	Pamatskolas	2
Kopā			25

Tātad par pretpadomju darbību tiesāja 25 Viļakas jauniešus, no tiem divi bija vecāki par 21 gadu: Margarita Bratuška un Jānis Cercins nesastāvēja Latvijas Nacionālās jaunatnes apvienībā. Margarita Bratuška veica organizatoriskos darbus, Pēteris Supe bija

viņas skolas biedrs. Jāni Cercinu tiesāja par palīdzības sniegšanu nacionālajiem partizāniem, jo to vidū bija arī viņa tuvi radnieki. Trīs apsūdzētās jaunietes tikai 1945. gadā bija absolvējušas vidusskolu, bet aresta laikā 18 jaunieši mācījās.

Galvenie apsūdzības panti bija dzimtenes nodevība, pretpadomju aģitācija, līdzdalība dzimtenes nodevībā, darbība pretpadomju organizācijā un neziņošana padomju varas iestādēm par organizāciju. Taču izmeklēšanas materiālos izvirzīta apsūdzība vairākiem jauniešiem arī pēc citiem padomju Kriminālkodeksa pantiem. Tā, piemēram, Margaritai Bratuškai (arī Jāzepam Dvinskim) 1946. gada 18. janvārī (tātad pēc Teklas Locānes aresta, kad sastādīts skolotāju saraksts) tika izvirzīta apsūdzība pēc Krievijas PFSR KK 19-58⁸. panta – gatavošanās terora aktiem pret padomju un partijas darbiniekiem,⁵⁴ taču netika pierādīts, ka partizāni izmantojuši jauniešu sniegtās ziņas.

6. tabulā apkopoti dati par tiesas pasludināto spriedumu 59 personām, apsūdzībā minot tikai tos pantus, kas uzrādīti krimināllietas 8. sējuma rehabilitācijas dokumentos.

6. tabula

1946. gada 10. un 20. aprīļa un 26. septembra tiesas spriedums

Apsūdzības pants	Tiesāto skaits	T.sk.		No tiem Viļakas jaunieši			Piespriestais sods
		vīrieši	sievietes	kopā	vīr.	siev.	
KPFSR KK 58 ^{1a} . p., Dzimtenes nodevība	23	9	14	16	5	11	10+5+k (dažiem 8 vai 7 gadi)
58 ¹⁰ . p., Pretpadomju aģitācija	3	–	3	3	–	3	10+5+k
17-58 ^{1a} . p., Līdzdalība Dzimtenes nodevībā	17	5	12	6	2	4	8 cilvēkiem – 10+5+k; 2 cilvēkiem – 8+3+k; 3 cilvēkiem – 7+3+k; 1 cilvēkam – 5+3+k; 3 cilvēki pierādījumu trūkuma dēļ attaisnoti
17-58 ^{1a} ., 58 ¹¹ . p., Līdzdalība Dzimtenes nodevībā un darbība pretpadomju organizācijā	3	2	1				Pierādījumu trūkuma dēļ attaisnoti

Apsūdzības pants	Tiesāto skaits	T.sk.		No tiem Viļakas jaunieši			Piespriestais sods
		vīrieši	sievietes	kopā	vīr.	siev.	
58 ¹² . p., par neziņošanu	12	10	2				3 cilvēkiem – 7+3+k; 5 cilvēkiem – 5+2+k; 3 cilvēkiem – nosacīts sods; 1 cilvēks pierādījumu trūkuma dēļ attaisnots
109. pants	1		1				Nosacīts sods
Kopā	59	26	33				

Tāpat padomju tiesa 1946. gada 10. aprīlī bija spiesta atbrīvot 11 cilvēku, septiņiem piemēroja sodu nosacīti, bet četri pierādījumu trūkuma dēļ attaisnoti, jo izvirzītās apsūdzības tika atspēkotas. Diemžēl šie cilvēki no apcietināšanas brīža (novembris–decembris) līdz aprīlim paspēja iepazīt padomju režīma izmeklēšanas metodes.

Pēc krimināllietas materiāliem 1946. gada 10. aprīlī (26. aprīlī, 20. septembrī) tiesas spriedums tika pasludināts 59 cilvēkiem, no kuriem 25 bija Viļakas jaunieši, 13 – balvenieši. Taču pārējās personas, kas arī tika aizturētas un tiesātas, bija vai nu pazīstamas ar jauniešiem, vai arī sniegušas kādu materiālu palīdzību nacionālajiem partizāniem, jo to rindās atradās tuvi ģimenes locekļi – vīrs, brāļi vai brālēni. Daži jaunieši nebija oficiāli iesaistījušies kādā LNJA grupā, bet darbojušies individuāli vai arī bija pazīstami ar partizānu komandiera Pētera Supes ģimeni (māsa Genovefa Supe, ja nebūtu spiesta aiziet pie nacionālajiem partizāniem, mācītos Viļakas vidusskolas 12. klasē), tāpēc palīdzēja (piemēram, Staņislava Šaicāne, Zinaīda Kozlovska, Jadviga Kozlovska).

Arī Pētera Supes māsu Antoņinu (1918–2001) notiesāja ar brīvības atņemšanu uz 10 gadiem. Viņa uz Rīgu bija devusies pelnīt sev iztiku jau pirms Otrā pasaules kara sākuma un strādājusi Kristapsona šūšanas darbnīcā. Arestēta 1945. gada 14. novembrī un apsūdzēta pēc Krievijas PFSR KK 17-58'a. panta – Dzimtenes nodevības atbalstīšana, jo nepaziņoja valsts varas iestādēm, ka viņas brālis Pēteris Supe, māsas Mihalina un Genovefa (sarakstē izmantoti segvārdi – “Kaija” un “Aina”) slēpjas no padomju varas orgāniem, kā arī mēģināja dabūt māsām viltotus dokumentus, lai viņas varētu dzīvot legāli.

Arhīva dokumentos parādās ziņas, ka bijis mēģinājums noformēt dokumentus māsām ar šādiem vārdiem – Anna Bērziņa, dzimusi 1918. gadā, un Dzidra Mežmale, dzimusi 1927. gadā.⁵⁵

Izskatot arhīva materiālus, var secināt, ka jaunākais, kuram tika piespriesti 10 gadi padomju pāraudzināšanas nometnēs, bijis Laimonis Junga, viņam aresta laikā bija tikai 15 gadu, arī pārējie notiesātie jaunieši bija vecumā no 16 līdz 19 gadiem, tikai daži bija vecāki par 21 gadu.

1946. gada 10. aprīļa padomju tiesas spriedums mācības pārtrauca 18 Viļakas vidusskolas jauniešiem un vēl četriem Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas jauniešiem. Staņislavs Zondaks un Anele Kokoreviča vidusskolā nemācījās.

Gan Alūksnes Zonālā valsts arhīva materiāli,⁵⁶ gan arī Stefānijas Bukšas atmiņas⁵⁷ liecina, ka 1946. gada 22. jūnijā 12. klasi beigušas tikai 10 meitenes, lai gan vidusskolā sāka mācīties 45 audzēkņi, bet 1947. gada 28. jūnijā bijuši 13 absolventi. Tieši šīs bija tās klases, no kurām 1945. gada rudenī apcietināja visvairāk jauniešu. Krimināllietas materiālos parādās vēl vairāki Viļakas skolēnu uzvārdi. Iespējams, ka arī skolēni varētu kaut ko zināt par jaunatnes organizācijas iesākto darbu vai atbalsta sniegšanu partizāniem.

Stefānija Bukša (dz. 1924. gadā, 1946. gada Viļakas vidusskolas absolvente) stāstīja, ka sākumā bijusi apvainojusies uz draudzeni Staņislavu Šaicāni, ka tā bijusi tik noslēpumaina, bet tieši pirms aresta arī manāmi uztraukta.

Pēc jauniešu arestiem skolā un tuvākajā apkārtnē 11. un 12. klasē valdījusi nomāktība, bailes, jo padomju režīma viens no uzdevumiem sovietizācijas gaitā bija radikālāk noskaņoto jaunatnes daļu izolēt no dzimtenes, pāraudzināt atbilstoši komunisma morāles principiem, sašķelt to.

Izskatot skolēnu reģistrācijas žurnālu, tikai pie dažiem arestēto un notiesāto skolēnu uzvārdiem atzīmēts – izstājies(-usies), piemēram, Leontīna Bordāne, Nanija Baltmane, Terēza Ivanovska un Helēna Keiša. Datums nav norādīts.

Augstākām instancēm adresētajos jauniešu iesniegumos pēc 1954. gada, kad lietas sāka pārskatīt, redzam, ka lūgumos parasti uzsvērts, ka viņi ir jau labojušies, sapratuši agrās jaunības kļūdas, jo ar šādu “vainas” atzīšanu varēja cerēt, ka lietas pārskatīšana notiks ātrāk. Taču tika ņemts vērā arī tiesā sacītais – atzina sevi par vainīgu vai ne, kā arī citi apstākļi (viens no tiem – aktīvs jauniešu grupu vadītājs), tāpēc dažu jauno cilvēku atbrīvošana no nometinājuma ieilga (piemēram, L. Jungas).

Visas 59 personas, kuras tika apsūdzētas un tiesātas pēc padomju ideoloģijas priekšstatiem, ir rehabilitētas. Lielākā daļa 50. gadu vidū un beigās atgriezās Latvijā, taču divi Balvu ģimnāzijas (vidusskolas) skolotāji – Irma Ašme un Miķelis Laizāns vairs neredzēja dzimto Latvijas zemi, jo atdusas nezināmā vietā plašajā Sibīrijā. Arī skolotāja Tekla Locāne gāja bojā čekas kambaros, nesagaidot tiesu.

Kāpēc jauniešu organizēšanās tik ātri tika atklāta?

Abrenes apriņķa jaunieši, kas pirmajā pēckara gadā iesaistījās nacionālajās pretpadomju organizācijās, mācīties bija sākuši vēl neatkarīgās Latvijas laikā, daudzi no tiem

darbojušies Mazpulku organizācijā, daudz jūtīgāk uztvēra pastāvošās iekārtas negācijas – apcietināti cilvēki, slepkavības, nodedzinātas mājas. Taču praktiskās darbošanās pieredzes totalitārā režīma apstākļos nebija, dominēja dzīves ideālisms un romantisks naivums, jo meitenes bija vairākumā.

Krimināllietā (9., 10. sēj.) ir lietiskie materiāli, kas padomju totalitārās sistēmas izmeklētājiem bija pamats, lai arestētos jauniešus notiesātu pēc Krievijas PFSR KK 58¹a. panta par dzimtenes nodevību, jo tika atrasti vairāki LNJA statūti (arhīva materiālos ir trīs, uzrakstīti glītā rokrakstā), kur formulēti organizācijas mērķi, struktūra, dalībnieku un vadītāju uzdevumi, dažādi grupu saraksti ar uzvārdiem, ne tikai segvārdiem, grupu ziņojumi, kā arī vismaz 12 partizānu komandiera Pētera Supes vēstules, dažādas zīmītes, kā labāk veikt pretošanās darbu, citi norādījumi, ieteikumi u.c. Pavisam krimināllietas 9. sējumā ir 63 dažādi dokumenti, kas bija pierādījums jauniešu pretpadomju darbībai.⁵⁸

Secināt to, ka nav bijusi konspirācija, tomēr nevar, jo bija segvārdi, bija slepeni organizētas sapulces (1945. gada 15. un 29. jūlijs), tikšanās. Taču arī tādu, kas ziņoja par jauniešu pulcēšanos vai sakariem ar partizāniem, bija pietiekami, jo tagad – pēc sešdesmit gadiem tiek minēti vismaz pieci uzvārdi. Šie cilvēki labprāt pulcējušies ap jauniešiem, vienam pat brīnumainā veidā pēc apcietināšanas izdevies izbēgt pirms pārvešanas uz Rīgu. Jāzeps Dvinskis atmiņu stāstījumā nosauc divus uzvārdus.⁵⁹ Kāds jaunietis savā atmiņu stāstījumā⁶⁰ pat strikti apgalvojis, ka Margarita Bratuška neuzmanīgi rīkojusies ar organizācijas sarakstu. Kad viņa devusies uz Rīgu, vilcienā dokuments pārbaudes laikā izkritis. Tas izraisījis aizdomas, tāpēc arī tūlīt tikuši arestēti. Vācot materiālus un pētot arhīva lietas, krimināllietas 9. un 10. sējumā šo sarakstu raksta autore mēģināja atrast, taču tāda nav. Lietiskajos materiālos ir norāde, kas aresta brīdī Margaritai Bratuškai tika izņemts.⁶¹ Starp lietām ir viņas dienasgrāmata, kā arī neliels piezīmju blociņš, kurā ieskatoties var redzēt daudzus vārdus vai uzvārdus (kopskaitā 86), taču tas nav organizācijas biedru saraksts, bet gan paziņas, draugi, no kuriem tikai daži sastāvēja LNJA (N. Barkāns, J. Dvinskis). Daudz vairāk lietisko materiālu izņēma Margaritas Bratuškas mājās, kad arestēja māsu Antoņinu Bratuškinu, jo varas pārstāvji paši devās turp, kur dokumenti bija noslēpti. Tādējādi atrada vērtīgus lietiskos pierādījumus – vēstules, zīmītes, trīs eksemplārus LNJA statūtu, pretpadomju satura lapiņas, dažādus grupu ziņojumus, atsevišķu LNJA grupu sarakstus, dažus šifrētus, citus ar pilniem vārdiem un uzvārdiem, – atlika tikai jauniešus arestēt. Izņemtajos materiālos ir nacionālo partizānu komandiera Pētera Supes vēstules, kuru lielākā daļa ir plašas, rakstītas uz trim vai pat četrām lapām, zīmītes ar dažādiem norādījumiem. Tas izrādījās labs apsūdzības materiāls, lai šos jauniešus notiesātu pēc Krievijas PFSR KK 58¹a. panta par dzimtenes nodevību.

Kad Margarita Bratuška 1945. gada vasarā bijaursos Rīgā, tad organizācijas darbā iesaistīja Valkas vidusskolas skolotāju Lūciju Penci. Notika arī saruna ar Lūcijas Pencēs brālēnu, kurš uzdevis vairākus būtiskus jautājumus par organizāciju, bet uz tiem viņa nav varējusi atbildēt, tāpēc sūtījusi vēstuli Pēterim Supem par jaunatnes organizācijas būtību. Partizānu komandieris un jaunatnes organizācijas statūtu autors ir rakstījis atbildi uz septiņām lappusēm, kurās devis gan paskaidrojumus par izlolotās un izdomātās, visaptverošās organizācijas būtību, tās saturu, gan arī izteicis M. Bratuškai (segvārds – “Marga”) asus aizrādījumus (sk. 1. pielikumu).

Šajā vēstulē Pēteris Supe ir uzsvēris, ka nodibinātajai organizācijai ar laiku jāklūst lielai, plašai, kas aptvertu arī kaimiņvalstis, taču vairākkārt arī atgādinājis konspirācijas principu, tāpat viņš norāda Margaritai Bratuškai, kurai tolaik ir gandrīz 25 gadi, nepieņemamo politisko sagatavotību un stāvokļa izpratni.

Ko gan varēja saprast 16–18 gadu vecie jaunieši? Vai viņi varēja apzināties režīma represīvo dabu, tā spēku?

Arī 1945. gada 14. augusta vēstulē Pēteris Supe Antoņinai Bratuškinai (segvārds “Bāliņa”) atkal un atkal atgādina par konspirāciju un slepenību (sk. 2. pielikumu).

Pēteris Supe ir skarbs pret jauniešiem, jo jau organizācijas veidošanas sākumā nav ievērota slepenība. Arī LNJA statūtu 19. paragrāfā uzsvērts, ka apvienības biedri nevienam – ne vecākiem, ne citiem ģimenes piederīgajiem vai radiem, svešiem, paziņām vai draugiem nedrīkst izpaust, kas ir slepenās jaunatnes organizācijas biedri, ievērojot atziņu: “Ko kāds nezina, to nevar atklāt un pateikt.”⁶²

Pēteris Supe kādā citā vēstulē Antoņinai Bratuškinai iesaka būt ļoti uzmanīgai, iesaistot jaunus biedrus organizācijā, īpaši LNA (Latvijas Nacionālā apvienība),⁶³ jo turpmāk katram LNJA grupas vadītājam vajadzētu būt vecākam, **pieredzējušākam** (autore izcēlums).

Tātad šajā vēstulē Pēteris Supe min Latvijas Nacionālo apvienību, kuru veidojot jābūt ļoti uzmanīgiem, jo tajā bija paredzēts iesaistīt dalībniekus, vecākus par 21 gadu, kuri varētu būt arī LNJA grupu vadītāji, jo skolas jauniešiem, kā raksta partizānu komandieris, ir maza pieredze.

Taču LNA nepaspēja nodibināt. Kad 1945. gada jūlija beigās Pēteris Supe tikās ar māsām Antoņinu un Valēriju Bratuškinām, tad organizācijas veidošanu uzticēja Valērijai Bratuškinai, bet rezultātu nebija, jo septembrī–oktobrī sākās LNJA locekļu aresti.⁶⁴ Uzrunātie cilvēki baidījās un negribēja riskēt ne ar savu, ne tuvinieku dzīvību, jo padomju režīma represijas bija jau iepazītas.

Pēc sešdesmit gadiem Valērija Bratuškina (Ivanovska) vēstulē uzsver, ka LNJA dalībnieki, lai izpildītu statūtus, bija maz ko darījuši, jo nebija pieredzes, notika arī savstarpējas ķildas. Valērija Bratuškina stāsta arī par mēģinājumu veidot LNA.

Man bija saruna ar Antonu Kuļšu [Bratuškinu mātes radnieks, dzimis 1896. gadā, strādāja Šķilbēnu pagasta Augstasila pamatskolā, arī tika arestēts, jo nepaziņoja par jauniešu organizēšanos padomju varas iestādēm, pierādījumu trūkuma dēļ pēc tiesas atbrīvots. – I. Š.] Tā bija ļoti zīmīga, jo, kad es ieminējos par Latvijas Nacionālās apvienības veidošanu, kurai P. Supe arī bija uzrakstījis statūtus, viņš teica: “Bērni, bērni, ko jūs darāt? Vai ar pieri mūrus izsitīsiet?”

Viņš bija labs politiķis un daudz toreiz stāstīja par notiekošo Latvijā, pasaulē. Tā es apsēdos un aplusu. Kad es par sarunu ieminējos P. Supem, viņš neko citu negribēja dzirdēt kā tikai to, ka jāveido.

Šeit vārdam stūrgalvība būtu īstā vieta. Sākt spēli ar bērniem bija neprāta darbs, bet, no otras puses, jaunajai – padomju – varai tas bija trieciens, ka jaunieši “sa-ceļas”.⁶⁵

Lasot 1945. gada 21. augusta vēstuli, jāuzsver, ka Pēteris Supe apzinājās, ka cīņa pret pastāvošo totalitāro režīmu uzreiz nevar būt sekmīga, ka viņš rezultātu var nepie-redzēt, bet tieši jaunatnei tic, ka tā atgūs brīvību. Taču jauniešu organizācijas biedrus, kā arī partizānu atbalstītājus sāka arestēt jau rudens sākumā.

Arestēja arī skolotājas Lūcijas Pencas izveidotās LNJA nodaļas “Tālavas sili” biedrus Valkas 1. vidusskolā, kura 1945. gada vasarā Rīgā bija tikusies ar Margaritu Bratušku. Jauniešu aresti pārsvarā notikuši 1945. gada decembrī, kad apsūdzību par Padomju dzimtenes nodevību un piedalīšanos pretpadomju organizācijā uzrādīja 19 personām. Tiesas spriedumu pasludināja 1946. gada 15. martā: vadītājai skolotājai Lūcijai Pen-cei – brīvības atņemšana uz 20 gadiem, tiesību zaudēšana uz 5 gadiem un mantas konfiskācija.⁶⁶

Brīvības dzirkstelīte, kas bija degusi visus nebrīves gadus, īstenojās Baltijas ceļā, kad tūkstošiem cilvēku 1989. gada 23. augustā sadevās rokās (tā daļēji varbūt īstenojot P. Supes sapni par visu triju kaimiņvalstu iedzīvotāju sadarbību), pārvērtās “dziedošajā” revolūcijā, kuras rezultāts bija Latvijas valsts neatkarības pasludināšana 1991. gada 21. augustā.

Secinājumi

- Abrenes (vēlāk Viļakas) apriņķa Viļakas vidusskolas jauniešu divas izveidotās organizācijas – Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija un Latvijas Nacionālā jaunatnes apvienība – 1945. gada pavasarī un vasarā bija cieši saistītas ar nacionālo partizānu darbību, īpaši ar partizānu komandieri Pēteri Supi, jo tieši LNJA darbība sākās pēc viņa norādījumiem un viņa vadībā; Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijai tās darbības laikā ar Pēteri Supi bija tikai viena tikšanās.

- Jauniešu nevardarbīgajā nacionālajā pretošanās kustībā Abrenes apriņķī 1945. gadā iesaistījās gan bijušie, gan esošie 40. gadu vidusskolēni un skolotāji, kuri nevēlējās samierināties ar totalitāro padomju režīmu.
- Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācija bija skaitliski vismazākā, bet pēc padomju drošības orgānu uzskaites (pēc krimināllietas materiāliem) LNJA Viļakā bija izveidotas 11 grupas ar aptuveni 60 biedriem, taču dalībnieku skaits LNJA bija lielāks.
- Abām jauniešu organizācijām bija izstrādāti statūti, kas liecina par organizētību.
- Jauniešu organizāciju izvirzītais mērķis – neatkarīgas, demokrātiskas Latvijas Republikas atjaunošana, jo nekāda vara nespēj aplāpēt brīvības garu.
- Lai gan padomju izmeklētājiem izdevās pierādīt, ka Brīvās Latvijas jauno partizānu organizācijas biedriem ir ieroči, tomēr nekonstatēja, ka jaunieši būtu veikuši bruņotus uzbrukumus padomju varas pārstāvjiem.
- Abu organizāciju nevardarbīgā pretošanās padomju varai izpaudās dažādās formās: tika rakstīti un izplatīti uzsaukumi, nacionāli patriotiska satura lapinātas un veidoti žurnāli (piemēram, “Degsme” jau 1945. gada martā); tika vāktas ziņas par padomju varas iestādēm, drošības dienesta darbības plāniem, ziņas par tiem padomju varas pārstāvjiem, kas nežēlīgi izturējās pret vietējiem iedzīvotājiem; daļa jauniešu, nebaudoties no aizturēšanas un apcietināšanas, palīdzēja partizāniem ar pārtiku, adīja zeķes, cimdus, bet galvenais – riskēja, lai partizāniem sagādātu tik ļoti nepieciešamos medikamentus – vati, marli, sodu, pretsāpju līdzekļus.
- Taču jauniešiem trūka pieredzes, konspirācijas iemaņu, tādējādi nepieredzējušo jauno cilvēku darbība drīz vien tika ievērota, sākās aresti, jo arī čekistiem bija “acis un ausis”, t.i., cilvēki, kuri labprātīgi vai arī neapzinādami kļuva par jaunā režīma aklām pakalpojumiem.
- Organizāciju biedrus tiesāja 1946. gadā, 1946. gada 1. aprīlī nodeva Pēteri Supi – un viņš gāja bojā, nākamajā dienā – 2. aprīlī sākās “humānais” padomju tiesas process pret 59 personām, kuru lielākā daļa bija no Viļakas apriņķa.
- Pēc 1946. gada 11. martā un 10. aprīlī pasludinātajiem spriedumiem padomju vara Sibīrijā un Ziemeļu apgabalos “pāraudzināja” 33 Viļakas jauniešus, no tiem 22 aresta laikā mācījās Viļakas vidusskolas 9.–12. klasē, bet pieci bija beiguši skolu laikā no 1939. gada līdz 1945. gadam, seši mācības pēc pamatskolas beigšanas neturpināja vidusskolā.
- Kā uzskata to gadu jaunieši (interviju un atmiņu pieraksti, vēstules), pretošanās, kaut toreiz tika fiziski un varmācīgi salauzta, viņus stiprināja garīgi. Viņi nekad nav aizmirsuši Latvijas valsti, tāpēc arī vieni no pirmajiem iesaistījās atmodas notikumos, kad atkal atjaunojās brīva, demokrātiska valsts.

Pielikumi

1. pielikums

1945. gada 13. augustā

[..] *Nopietnās lietās steigties neesmu radis. Bet, ievērojot apstākļus un ultimātīvo prasību, darīšu visu iespējamo. [..]* [M. Bratuškas vēstuli P. Supem nodevusi Stefānija Šaicāne, viņa arī nogādājusi atbildi. Uz Rīgu to aizvedis J. Dvinskis, pēc izlasīšanas arī viņš atvedis un nodevis glabāšanā A. Bratuškinai. Tā nopratināšanas protokolos. – I. Š.]

Bet vispirms lūdzu Margu valdīties un piedot, ka, esot atklātam, man ir jābūt tik ļoti asam, varbūt pat nesaudzīgam.

1) *Vadoties no jautājumu biruma, satura un veida, vispārīgi izteiktiem spriedumiem kā politiskajos, tā privātajos jautājumos, rodas iespaids, ka lietām tiek pieiets pavirši, bez sevišķas apdomāšanas, kaut gan nenoliedzami ir pamats un tiesības prasīt un sagaidīt no cilvēka, kas studējis un vingrinājies praktiskā dzīvē, nopietnākus un dziļākus vērtējumus, apsvērtākus spriedumus un apdomīgākus izteicienus.*

2) *Nav nekādi manāms, ka pirms plašākas organizācijas darba uzsākšanas pašai būtu radīts kaut kāds reālās formās tverams priekšstats, kādā veidā konkrēti varētu izpausties iedzīvotāju politiskā organizēšanās pēc izstrādātajiem statūtiem. [..]*

3) *Maz sajēgas par konspiratīvo darbību un slepenās organizēšanās principiem. Darbībā ievērojamo principu sajūkšana ar personīgo. [..]*

Vēsture māca, un tas ir dabiski, ka katras grandiozas kustības sākumā ir bijusi vispirms ideja, kas radusies atsevišķa vai dažu cilvēku galvās un pēc tam izvērsusies plānā tikai tāpēc vien, ka šī ideja ir bijusi piemērota laika garam un apstākļiem, līdzīgi tam, kā posta sniega lavīnas kalnos. [..] Šīs kustības pašreizējās cīnītāji, nākdami arvien klāt, var mest laipas uz saviem tuvākajiem kaimiņiem igauņiem un lietuviešiem, kur līdz šim (liktenis līdzīgs) politiskā aktivitāte un organizētība daudz lielāka. [..]

Organizācijas darbs jāizkārto tā, lai grupas būtu katrā mūsu zemes stūrītī, bet tā lieta nav jātaisa masveidīgi.

Par visām lietām izvēlieties cilvēkus, kas ne tik daudz prot labi runāt, bet gan turēt muti. Par visām lietām slepenību, slepenību un vēlreiz slepenību.

2. pielikums

1945. gada 14. augustā

[..] Man ir ienākušas ziņas, ka dažās vietās jau grēkojuši pret noteiktās slepenības ievērošanu attiecīgi pret organizāciju un viņas biedriem, izplāpājuši organizācijas principus un locekļu vārdus partizāniem, kas par jaunatnes kustību nemaz nav informēti un absolūti nekā nezina un kam absolūti nekas nebija jāzina, un kas no Jūsu vadītājiem to nedabūtu zināt. Ir iets pat vēl tālāk. Pašā organizēšanās sākumā ir sākuši nodarboties ar intrigām un “taisnību” meklēt ir gājuši pie partizāniem, kam ar mūsu organizāciju nav nekā kopēja.

Šie neapzinīgie organizēšanos pašā sākumā ir noveduši līdz absurdam. Ja kāds ir iegājis mežā, vai tad tas jauniešiem dod tiesības aizmirst savas organizācijas instrukcijas, tūlīt tam dāvāt uzticību un atklāti izplāpāt visas vislielākajā slepenībā turamās lietas?

Tā ir bērnišķīga jauniešu spēlēšanās ar uguni, savu un savu biedru dzīvību bezmērķīga likšana uz spēles. Par to, cik un ko katram partizānam var un vajag zināt, labāk zina tie, kas viņus pārstāv.

LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 9. sēj., 93., 94. lp.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Pēc: Strods H. Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj., turpmāk – LVKR ..). – Rīga, 2002, 592. lpp.
- ² Ivanovs A. Nacionālā pretošanās kustība Latvijā pēc Otrā pasaules kara Latvijas historiogrāfijā (40. gadu otrā puse – 80. gadu otrā puse) // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara (LVKR, 17. sēj.). – Rīga, 2006, 144. lpp.
- ³ Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I. u.c. Latvijas vēsture: 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 316. lpp.
- ⁴ Strods H. Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība ..., 595. lpp.
- ⁵ Maksimova L. Viļaka un tās ļaudis gadsimtu ceļos. – Rēzekne, 2005, 83. lpp.
- ⁶ Turpat, 84. lpp.
- ⁷ Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots // 1941. g. 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (LVKR, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 374. lpp.
- ⁸ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs // R. Vīksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999, XI lpp.
- ⁹ Atmiņu pieraksti glabājas autores personiskajā arhīvā.
- ¹⁰ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 15454. l., 1. sēj., 17. lp.
- ¹¹ Turpat, 2. sēj., 65. lp.
- ¹² Turpat, 1.a lp.

- 13 Turpat, 1. sēj., 10. lp.
- 14 Roberta Sprukuļa atmiņas, uzrakstītas 2005. gadā.
- 15 *Bambals A.* Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots (1944–1956) // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem .. (LVKR, 17. sēj.), 155. lpp.
- 16 LVA, 1986. f., 1. apr., 15454. l., 2. sēj., 28. lp.
- 17 Roberta Sprukuļa vēstule 2006. gada 24. septembrī.
- 18 LVA, 1896. f., 1. apr., 15454. l., 2. sēj., 1.a lp.
- 19 Turpat.
- 20 Turpat, uzraudzības lieta, 13. lp.
- 21 Roberta Sprukuļa atmiņas, uzrakstītas 2005. gadā.
- 22 Vēstures mītokrātija nozīmē totalitārisma apstākļos apzinātu mītu varas radīšanu vēsturē, kas tiek maksimāli kultivēta un prevalē konkrētās sabiedrības apziņā. – Sīkāk sk.: *Bambals A.* Padomju vēstures mītokrātijas atspoguļojums Latvijas PSR VDK krimināllietās // Mīti Latvijas vēsturē. – Rīga, 2006, 118. lpp.
- 23 Turpat, 116. lpp.
- 24 LVA, 1986. f., 1. apr., 15454. l., 2. sēj., 34. lp.
- 25 *Bleiere D.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1944.–1965. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2006, 1. nr., 121. lpp.
- 26 LVA, 1986. f., 1. apr., 15454. l., 2. sēj., 84. lp.
- 27 Turpat.
- 28 Turpat, 2. apr., P-10774. l., 9. sēj., 27.–39. lp.
- 29 Turpat.
- 30 Jāzepa Dvinska atmiņas, uzrakstītas 2005. gada jūlijā–augustā.
- 31 Turpat; LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 5. sēj., 546. lp.
- 32 Turpat, 9. sēj., 99. lp.
- 33 Turpat, 1. sēj., 57. lp.
- 34 Ausmas Mūrnieces (Mednes) atmiņas, pierakstītas 2005. gada vasarā.
- 35 LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 9. sēj.; 1. sēj., 26. lp.
- 36 Turpat, 1894. f., 1. apr., 243. l., 1.a lp.
- 37 Turpat, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 9. sēj.; 1. sēj., 48. lp.
- 38 Emmas Švūkstes atmiņas, pierakstītas 2004. gada vasarā.
- 39 Margaritas Bratuškas atmiņas, Okupācijas muzeja fonds (turpmāk – OMF), inv. nr. 1079, 1994. gads.
- 40 Antoņinas Bratuškinas atmiņas, pierakstītas 2005. gada vasarā.
- 41 LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 7. sēj., 1.–7. lp.
- 42 Turpat, 10. lp.
- 43 Turpat, 12. lp.
- 44 *Keišs P.* Kur ilgu dzērve brien... – Rēzekne, 2004, 158. lpp.
- 45 LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 7. sēj., 13. lp.
- 46 Margaritas Bratuškas atmiņas // OMF, inv. nr. 1079, 1994. gads.
- 47 LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 7. sēj., 167. lp.
- 48 Turpat, 240. lp.
- 49 Turpat, 8. sēj., 159. lp.

- ⁵⁰ Turpat, 7. sēj., 17.–27. lp.
- ⁵¹ Jāzepa Dvinska atmiņas, uzrakstītas 2005. gada jūlijā–augustā.
- ⁵² Turpat.
- ⁵³ LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 8. sēj., 392.–397. lp.
- ⁵⁴ Turpat, uzraudzības lieta, 1. sēj., 11. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 55. lp.
- ⁵⁶ AZVA, 24. f., 2. apr., 651. l., 4. lp.
- ⁵⁷ Stefānijas Bukšas atmiņas, pierakstītas 2005. gada 9. augustā.
- ⁵⁸ LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 9. sēj.
- ⁵⁹ *Dreimane I.* Nacionālie partizāni Ziemeļlatgales iedzīvotāju atmiņās // Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem .. (LVKR, 17. sēj.), 220., 221. lpp.
- ⁶⁰ *Keišs P.* Kur ilgu dzērve brien..., 157. lp.
- ⁶¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P-10774. l., 1. sēj., 72. lp.
- ⁶² Turpat, 9. sēj., 27.–39. lp.
- ⁶³ Turpat, 99. lp.
- ⁶⁴ Turpat, 1. sēj., 22., 43. lp.
- ⁶⁵ Valērijas Ivanovskas vēstule 2006. gada 21. septembrī.
- ⁶⁶ LVA, 1986. f., 2. apr., P-9259. l., 3. sēj., 367. lp.

Youth Unviolent Resistance Organizations in Viļaka in 1945

Irēna Šaicāne

Summary

The main issue of this article is comparison of the activities of two youth unviolent resistance organizations in Viļaka in 1945, basing on the materials from the archives and the former young people's memories.

The article is a matter of current interest because of the fact that in **spring 2006 (on March 11 and April 10)** (words in bold marked by the author), 60 years had passed since the Soviet Court announced the verdict to sentence the majority of the accused (in total, 67 persons were sentenced) to ten years of deprivation of liberty in Siberia and the loss of their human rights for five years, with property confiscation.

The task of the study was to compare the sentence of the court on March 11 and April 10, basing on the materials from the Archives and the former young people's memories.

The research materials are based on two main groups of sources: Latvian State Archives (LSA) materials (the funds of 1986, 1894, and the personal records of those who were deported on 25 March 1949) and the memories of the former young people of lived the 1940s from Viļaka Secondary School, after 60 years.

Both the organizations established by young people of the Viļaka District – “The Young Partisans’ Organization of Free Latvia” and “The National Association of Latvian Youth” – were closely connected with the national partisans’ activities, especially with the commander of partisans, Pēteris Supe, in spring and summer 1945.

In 1945, the pupils and teachers, and the former pupils who did not want to reconcile with the Soviet totalitarian regime, took part in an unviolent national resistance movement. Both the youth organizations had their rules and regulations and they were well organized. The aim of the youth organizations was the restoration of an independent, democratic Republic of Latvia, since no power can put down the spirit of freedom.

Although the Soviet preliminary investigators succeeded in proving that the members of the “The Young Partisans’ Organization of Free Latvia” had some weapons, nobody proved that the schoolchildren organized armed attacks against Soviet authorities.

Unviolent resistance against the Soviet power found expression in different ways. Proclamations and nationally patriotic brochures were written and spread in some magazines (for example, *Degsme*, founded in March 1945). Information about Soviet authorities and the activities of the Security Service as well as information about those representatives of the Soviet power who had been cruel to the local population was compiled.

Some young people, with the risk of being arrested or confined, helped the partisans bringing them food, knitting socks and mittens for them and bringing them other necessary things such as cotton wool, gauze bandages, soda, and anaesthetics.

However, the young people lacked experience and conspiracy skills, their activities were noticed and they were arrested, since there were people who showed subservience to the new regime.

Trial of the young people took place in March 1946, but ironically, Pēteris Supe died on 1 April 1946, due to treason, and on the following day, on 2 April 1946, a “humanic” trial was started against the 59 accused persons from the Viļaka district.

Due to the sentences of 11 March and 10 April 1946, the Soviet authorities “reeducated” 33 young people from Viļaka in Siberia and in the Northern Regions of the USSR.

Twenty-two young people, at the moment of their arrest, were pupils of forms 9–12 at Viļaka Secondary School; five of them had finished school during 1939–1945; six pupils did not proceed with their studies after finishing form 7.

As the young people of those days themselves consider (in interviews, memories, letters), though their resistance was violently broken they were strengthened spiritually. They have never forgotten the State of Latvia – that is why they were among the first ones who took part in the “Awakening” activities when the free, democratic state was restored again.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

Bambals Ainārs, Latvijas Valsts arhīva VDK dokumentu sektora vadītājs,
LU doktorants (Latvija, Rīga)

Bleiere Daina, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta
pētniece (Latvija, Rīga)

Butulis Ilgvars, Dr. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas
fakultātes Centrālās un Austrumeiropas vēstures katedras
vadītājs (Latvija, Rīga)

Feldmanis Inesis, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures
un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno
un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs, LZA īstenais
loceklis (Latvija, Rīga)

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras
docents (Latvija, Daugavpils)

Jansons Ritvars, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku
dokumentēšanas centra speciālists, LU doktorants (Latvija,
Rīga)

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Stokholmas universitātes Baltijas studiju
katedras pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Kūla Andris, Mag. hist., Liepājas pilsētas un rajona policijas pārvaldes
Kārtības policijas biroja 2. nodaļas 1. iecirkņa inspektors
(Latvija, Liepāja)

Neiburgs Uldis, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks (Latvija, Rīga)

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents
(Latvija, Rīga)

Strods Henrihs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs, LZA goda loceklis (Latvija, Rīga)

Šaicāne Irēna, Mag. hist., Balvu 1. vidusskolas vēstures skolotāja (Latvija, Balvi)

Vīksne Rudīte, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētniece (Latvija, Rīga)

Zellis Kaspars, Rīgas Franču liceja pasniedzējs, LU doktorants (Latvija, Rīga)

Zelmenis Gints, Mag. hist., LU Vēstures un filozofijas fakultātes doktors (Latvija, Rīga)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, Latvijas Valsts prezidenta padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 21
HISTORY OF LATVIA
OF THE 1940s–1990s

Institute of the History of Latvia Publishers
Rīga 2007

Nodibinājums "Latvijas vēstures institūta apgāds",
Akadēmijas laukumā 1-1202, Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 40008064387.
Iespiesta LĢIA tipogrāfijā "Latvijas karte",
O. Vācieša ielā 43, Rīgā, LV-1004.
Iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12, Rīgā, LV-1050.

La 811 **Latvijas** vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2007. – 503 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.).
ISBN 978-9984-9924-6-4 UDK 94(474.3)"1940/2000"